

ELMi İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

İmpakt Faktor: 1.790

Cild: 16 Sayı: 4

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

Impact Factor: 1.790

Volume: 16 Issue: 4

Bakı – Baku

2022

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

On 25.04. 2007, the journal was
included in the register of Press
publications of the Ministry of
Justice of the Azerbaijan
Republic. Registration № 2212

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

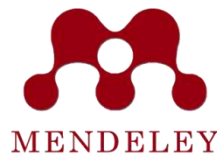
Editorial address:
Az1073, Baku,
Press Avenue, 529,
"Azerbaijan" Publish House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 805 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail:
elmmmerkezi@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© www.aem.az
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor:
Mübariz HÜSEYİNOV
tədqiqatçı
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID İD 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-chief:
Mubariz HUSEYINOV
researcher
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID İD 0000-0002-5274-0356

Redaktor:
Dürdanə HÜMBƏTOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
durdanahumbatova@gmail.com

Editor:
Durdana HUMBATOVA
phd in philology, docent
durdanahumbatova@gmail.com

Redaktor köməkçisi:
Səidə ƏHMƏDOVA
seide-86@mail.ru

Assistant editor:
Saidah AHMADOVA
seide-86@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV / Azərbaycan dili
Prof. Dr. Abbas ABBASOV / İngilis dili

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYİDALIYEV / Azerbaijani language
Prof. Dr. Abbas ABBASOV / English language

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA / Humanitar və ictimai elmlər
Prof. Dr. Məhəbbət DƏMİRÇİYEV / Humanitar və ictimai elmlər
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA / Təbiət elmləri
Dr. Fuad RZAYEV / Təbiət elmləri
Prof. Dr. Əli ZALOV / Təbiət elmləri
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV / Təbiət elmləri
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV / Dəqiq elmlər
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV / Texnika elmləri

Editors in scientific fields

Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYNOVA / Humanities and social sciences
Prof. Dr. Mahabbat DAMIRCHIYEV / Humanities and social sciences
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA / Nature sciences
Dr. Fuad RZAYEV / Nature sciences
Prof. Dr. Ali ZALOV / Nature sciences
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV / Nature sciences
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV / Exact sciences
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV / Technical sciences

REDAKSIYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər bölməsi

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, "İpək Yolu" Beynəlxalq Turizm və Mədəni İrs Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politexnik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. İzzət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Boris KAYQORODOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Rüfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena ŞİSKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Aqil ŞİRİNOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri bölməsi

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova
Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İbrahim MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Ali AZQANI, Taylanddakı Texas Universiteti / ABŞ
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Məhiyyəddin MEHDİYEV, Mingəçevir Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Dəqiq elmlər bölməsi

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səadət KƏRİMİ, Kral Texnologiya İnstitutu / İsveç
Assoc. Prof. Dr. Yusif ŞÜKÜRLÜ, AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi / Azərbaycan

Texnika elmləri bölməsi

Prof. Dr. Əminəgə SADIQOV, AMEA İdarəçilik Sistemləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Qərib CALALOV, AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Cələləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeriteti / Özbəkistan

EDITORIAL STAFF

Humanities and social sciences section

Prof. Dr. Mohsun NAGISOYLU, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey
Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, “Silk Road” International University of Tourism and Cultural heritage / Uzbekistan
Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University/Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet YUJE, Bursa Uludagh University / Turkey
Prof. Dr. Irina KREIDYCH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Izzet RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Boris KAYGORODOV, Astrakhan State University / Russia
Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIAUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan
Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Masuma DAELI, Payame Noor University of Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University /Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc.Prof.Dr. Agil SHIRINOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc.Prof.Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers’ Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Rovshan RAMIZOGLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences section

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolai BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldovan Academy of Sciences / Moldova
Prof. Dr. Mehmet KARATASH, Nejmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duygu KILIC, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ibrahim MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. Ilham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc.Prof.Dr.Mahiyaddin MEHDIYEV, Mingachevir State University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
Dr. Fuad RZAYEV, Zoology Institute of ANAS / Azerbaijan

Exact sciences section

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine

Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Saadat KARIMI, Royal Institute of Technology / Sweden
Assoc.Prof.Dr Yusif SHUKURLU, Shaki Regional Scientific Center of ANAS / Azerbaijan

Technical sciences section

Prof.Dr.Aminagha SADIGOV, Institute of Management Systems of ANAS/Azerbaijan
Prof.Dr.Garib Jalalov, Institute of Geology and Geophysics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/777-12>

Sevinc Yusif qızı Məmmədova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
sevinc-memmedova-65@mail.ru

REKLAM MƏTNLƏRİNDƏ NEOLOGİZMLƏR

Xülasə

Məqalə reklamların dil xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Burada reklamların dilinə xas olan olan əsas cəhətlər göstərilir. Reklam mətninin xüsusiyyətləri, funksiyaları, auditoriyaya təsir vasitələri nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, reklam mətninin əsas məqsədi istehlakçını müəyyən məhsulu almağa, müəyyən bir xidmətdən faydalanmağa sövq etməkdir. Reklam mətninin linqvistik xüsusiyyətlərindən bəhs edərək burada müxtəlif dil vahidləri ilə yanaşı, neologizmlərdən fəal istifadə olunması vurğulanır. Neologizmlərdən həm reklam sloqanlarında, həm də mətndə istifadəyə xüsusi diqqət yetirilir. Yekun olaraq qeyd edilir ki, reklam mətnlərində linqvistik xüsusiyyətlərin rəngarəngliyi bu məsələnin həmişə gələcək tədqiqatlar üçün maraq kəsb edəcəyini göstərir.

Açar sözlər: reklam, sloqan, neologizm, reklam mətni, linqvistik xüsusiyyətlər

Sevinc Yusif Mammadova

Neologisms in the advertising texts

Abstract

The article has been dedicated to the language features of the advertisements. The main features belonging to the language of advertisement are expressed here. The features, functions of the advertising text, means of influencing to the auditorium are looked through. It is noted that, the main aim of the advertising text is to push the consumer for buying certain product, and benefit from certain service. While dealing with the linguistic features of advertising text, usage from the neologisms besides with different language units is noted here. Special attention is paid to use from neologisms both in the advertising slogans and texts. Finally, it is noted that, diversity of linguistic features in the advertising texts shows assuming the interest of this issue for future researches forever.

Key words: advertising, slogan, neologism, advertising text, linguistic features

Giriş

Müasir cəmiyyətdə reklam kommunikativ fəaliyyətin əsas növlərindən biridir. “Reklam ayrıca funksional üslubdur ki, özünəməxsus janrlar sisteminə (elan, reklam şüarı, reklam məqaləsi və s.) malikdir. Reklam üslubunun xüsusi mövcudluq sahəsi və linqvistik və praqmatik xüsusiyyətlər toplusu var. Reklamda müxtəlif üslubların əlamətlərini tapmaq olar” (Алешина, 2014: 104). Reklamda kütləvi şüura təsir edən, müəyyən sosial strukturlar tərəfindən yaradılan xüsusi məlumatlar öz əksini tapır. “Reklamın kütləviləşməsi XX əsrdən etibarən başladı, belə ki, yeni texnologiyaların meydana çıxması onun yaradılması və təşviqinə səbəb oldu və nəticədə marketinq təkcə praktiki deyil, həm də elmi bir sahəyə çevrildi” (Науменко).

Mövzunun aktuallığı müasir cəmiyyətdə reklamın əhəmiyyəti, rolu və geniş yayılması ilə müəyyən olunur. Bu da, şübhəsiz, reklamın elmi cəhətdən hərtərəfli araşdırılması, təsir dairəsinin müəyyən

olunmasının zəruriliyini şərtləndirir. Bütün bunlar reklam mətnlərinin linqvistik təhlilinin əsasında durur.

Reklam görmə, eşitmə və duyğu stimulları vasitəsilə auditoriyaya cəlb edir. O, müxtəlif istehlakçı qruplarına yönələn fenomen olduğundan tədqiqatçılar onu məqsədli auditoriyanın tərkibinə, həmin auditoriyaya təsirinə, yerinə yetirdiyi funksiyalara və s. meyarlara görə təsnif edirlər. “Reklam kommunikasiyası sosial hadisə kimi iqtisadi, marketing və digər funksiyalar yerinə yetirir ki, onlardan başlıcası – insanın sosiallaşması və mövcud sosial aləmə adaptasiyasıdır. Reklam mühüm vəzifəni həyata keçirir – insanın şüuruna yeni bilikləri və həyatını təkmilləşdirmək üsulları haqqında yeni təsəvvürləri yeritməklə tərəqqiyə kömək etmək” (Музыкант, 1996).

Məlumdur ki, reklamın auditoriyaya təsiri onun mətninin keyiyyətdən asılıdır. “Reklam mətninə bütövlük, tematiklik, sistemlilik, informativlik, ekspressivlik və dinamiklik xasdır. O, əyləncəli, maraqlı, lakonik, ciddi, obrazlı, nikbin olmalı, hər söz inandırmalıdır. Tərtibçi cəmiyyətin bütün sosial qruplarını nəzərə almağa borcludur” (Həbibli, 2010: 52). İstehlakçının diqqətini ilk olaraq reklam rolünün sonundakı qısa yaddaqlan ifadələrdən ibarət sloqanlarla cəlb edir. Reklam mətninin “birinci elementi məhsulu təqdim edən sloqandır. İkincisi girişdir. O, oxucunun diqqətini cəlb etmək və elanı oxumağa təşviq etmək üçün yaddaqlan olmalıdır. İnformasiyanın əsas mənbəyi olan üçüncü element müştəriyə məhsul və ya xidmətin əsas xarakteristikaları haqqında danışmalıdır. Reklam mətninin sonunda sorğu məlumatı olur” (Иванова, 2005: 65). Ümumiyyətlə, mətnin strukturu müxtəlif şəkildə təsnif edilir. “Reklam mətnlərinin struktur elementləri – başlıq, əsas mətn və devizdir; habelə yarımbaşlıqlar, çərçivələr, loqotiplər və avtoqraflardan (imzalarından) da istifadə olunur” (Беданоккова, 2006).

Sloqanın müasir anlamı şüar, habelə reklamın yaddaqlan ifadəsidir. Sloqanlar istehlakçının daim dəyişən maraqlarına uyğun olmalıdır. Reklam edilən məhsul və xidmətlərin geniş çeşidli olması, istehlakçıların istəkləri, xüsusiyyətləri, habelə reklam kampaniyalarının məqsədindən asılı olaraq sloqanlar müxtəlif növlərə ayrıla bilər. Sloqanların funksiyalarına gəlincə, tədqiqatçılar, əsasən, bu funksiyaları qeyd edirlər: “təsiredici funksiya – bunu emotiv, estetik və inandırıcı funksiyaların məcmusu kimi müəyyənləşdirmək olar; reklam obyektinə barədə zəruri məlumatları bildirən informasiyaverici funksiya” (bax: Теория и практика рекламы, 2006).

Reklamlarda neologizmlərdən istifadə

Müasir cəmiyyətdə reklam istehlakçı və istehsalçı, eləcə də bazar arasında əlaqə yaradan, ünsiyyət qurmağa kömək edən əsas halqadır. Ticarət və istehsal sahələrində reklamın əhəmiyyəti çox böyükdür. Bazara təsir etmək və rəqiblərlə uğurlu rəqabət aparmaq reklamın keyfiyyəti və təsirindən asılıdır.

Dil vasitələrindən düzgün istifadə reklam kampaniyasının uğurlu olması üçün mühüm amildir. İctimai şüuru, xüsusilə də potensial istehlakçıları cəlb edəcək məhsul və ya xidmətin imici formalaşdırmaq məhz reklam mətnidir. Reklam mətnlərinin yerinə yetirdiyi vəzifələr bunlardır: “1) məhsulu adlandırmaq və onu digərlərindən fərqləndirmək; 2) məhsul, onun keyfiyyəti və satış yeri haqqında məlumat vermək; 3) istehlakçını yeni məhsulu sınağa və onun təkrar istifadəsinə təşviq etmək; 4) məhsulların paylanmasını stimullaşdırmaq; 5) müştərilərdə müəyyən bir brendə bağlılıq yaratmaq və bu brendə üstünlük verməyi formalaşdırmaq” (Бове). Reklam mətninin yaradılması ciddi yanaşma tələb edir. Bunun üçün, ilk növbədə, elə bir sloqan (şüar) yaratmaq lazımdır ki, istehlakçının yaddaşında qalsın, həmçinin brend və ya markanı assosiasiya edə bilsin.

Reklam sloqanlarının, eyni zamanda, mətnlərinin yaradılmasında neologizmlərdən istifadə xüsusi yer tutur. Neologizmlər dildə son dövrlər yaranan, yenilik və fərqlilik çalarlarını özündə ehtiva edən, yeni reallığı (obyekt və ya anlayışı) bildirən söz və ya ifadələrdir. Leksikologiyada neologizmlər dilin aktiv lüğət tərkibinə daxil edilmir [bax: Vendina, 2003]. Yeni sözlərə marağı iki cür səciyyələndirmək olar: 1) yeni sözlər dilin dəyişən reallıqlara uyğunlaşmasının inikasidir; 2) yeni sözlər nitqi daha canlı, parlaq və rəngarəng edir.

Reklam mətnlərində neologizmlər həm obrazlılığı, həm də daha böyük semantik tutumu çatdırır. Neologizmlərin bəziləri leksik baza, bəziləri isə alınmalar əsasında əmələ gəlir. Bu məqsədlə dilin lüğət tərkibindəki sözlər baza rolunu oynayır. Bunların bir qismi mənə genişlənməsi qazanmış sözlərdir:

Cubics^{pos}

Tam **bulud** infrastrukturu. Tək **pəncərə** üzərindən satışlarınızı idarə edin (<https://www.cubicspos.com/>).

“Bulud” sözü artıq texnologiya termini kimi işlənərək “istifadəçiyə xidmət şəklində İnternet və ya lokal şəbəkə vasitəsilə yetərli olan proqram-aparat təminatı” (https://az.wikipedia.org/wiki/Bulud_tehnologiyas%C4%B1) şəklində başa düşülür. “Pəncərə” sözü isə xidmət sahələrində korrupsiya hallarının və kölgə iqtisadiyyatının qarşısının alınması üçün tətbiq olunan “tək pəncərə sistemi” ifadəsinin tərkibində işləklilik qazanıb.

AzTV – **yüklə** və izlə

“Yükləmək” feili “1.Yük vurmaq, yük qoymaq, yüklə doldurmaq; aparmaq (daşımaq) üçün vermək 2.məc. Üzərinə çox iş qoymaq, çox iş tapşırmaq, vəzifəsini, işini ağırlaşdırmaq” (<https://sozluk.obastan.com/y%C3%BCkl%C9%99m%C9%99k>); 3.xüs.Elektrik enerjisi vermək (bir cismə, cihaza və s.-yə)” (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, 4: 630-631) mənalarında işlənir. İKT-nin inkişafı ilə əlaqədar bu feil artıq başqa mənada qazanmışdır: “İstənilən məlumatın (informasiya, şəkil, audio-vizual fayl və s.) kompüter və serverlərə köçürülməsi” (<https://www.azleks.az/az/online-dictionary/y%C3%BCkl%C9%99m%C9%99>).

Reklamlarda neologizmlərin semantik modeli dildə artıq mövcud olan məlum sözlərə yeni mənaların verilməsinə əsaslanır. İşləklilik görə onlar effektiv vahidlər hesab olunur. Bir qayda olaraq, semantik neologizmlərin iki növü olur: əvvəlki mənasını tamamilə itirərək yalnız yeni mənada işlənənlər; semantik strukturda hər iki mənə qorunub saxlanılır və dildə işləklilik davam edir (bu variant ən çox reklam mətnlərində istifadə olunur).

Neologizmlər müəyyən obrazları və assosiasiyaları modelləşdirməklə istehlakçılarda məhsul və ya xidmətə maraq oyadır. Reklam mətnlərində məhsulun obrazını yaradan mühüm dil vasitəsi kimi terminlərdən istifadə geniş yayılmışdır. Müxtəlif sahələrə aid informativ yüklü dil vahidləri olan terminlər bu mətnlərdə dəqiqlik və arqumentliliyi təmin edir:

1)İqtisadi terminlər.

İlin ən yaxşı investisiya şirkəti - Unicapital, xidmətinizə hazırdır_(<https://banco.az/az/news/pos-terminal-nedir-ve-banklarimizin-ticaret-sebekesi>);

glo^{TM} əldə et – Umico-dan 15 AZN **keşbek** qazan (www.day.az);

İnternet bankçılıq – TuranBankı respublikanın bütün regional mərkəzlərində satış şəbəkəsi vasitəsilə bütün respublika üzrə əhali, **mikro, kiçik və orta sahibkarlığa** xidmət göstərən, xarici **investisiyalı** pərakəndəyönlü universal bank etmək (<https://online.turanbank.az/login/individual/mobile>);

Mercedes-Benz. Zəkaya söykənən **innovasiya** (www.day.az);

2)İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları terminləri.

STP (Sumqayıt Texnologiyalar Parkı)

Nəzarət kabelləri Quraşdırma və əlaqələndirici kabellər Nəzarət kabelləri Neft və su quyuları üçün dalma kabelləri Sarğı kabel və naqilləri Telefon, **DATA və Network** kabelləri Optik kabellər (www.stp.az);

Milli.Az – Xəbər **Portalı** (www.milli.az);

UBank ilə **onlayn** pul köçür və ya karta qəbul et (www.milli.az);

Kanon – sizin fərdi **onlayn** aptekiniz (www.day.az);

KapitalBank – Bir **kliklə** 30 AZN qazanmaq şansı əldə etmək istəyirsiniz? (www.day.az).

Yeri gəlmişkən, lüğətlərdə “kompüterin mausunun düyməsini basmaq; tıklamaq” kimi izah edilən (Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti, 2016: 138) “klikləmək” sözünün qarşılığı olaraq artıq “çıqıldatmaq” feili işlənir.

3)Ticarət terminləri.

STP (Sumqayıt Texnologiyalar Parkı) – Azərbaycanın texnologiya **brendi** (www.stp.az);

4)Tibb terminləri. Günay Sığorta. 30 00 avro **Covid** təminatlı Səyahət (www.day.az).

Reklamlarda işlənən neologizmlərin bir hissəsini şəkilçi vasitəsilə yaranmış sözlər təşkil edir. Bu zaman dildə mövcud olan sözlərə müəyyən leksik şəkilçilər artırmaqla yeni vahid əmələ gəlir. Məsələn, “bankçılıq” sözü məhz bu yolla yaranmışdır: fərdi bankçılıq, internet bankçılıq və s. Nümunələrə baxaq:

TuranBank – Rahat, təhlükəsiz və sürətli **bankçılıq** (turanbank.az);

Fərdi **bankçılıq** – Fərdi yanaşma, Premium xidmətlər (<https://www.kapitalbank.az>).

“Bankçılıq” sözü morfoloji üsulla – adlardan ad düzəldən məhsuldar şəkilçilərin (bax: Cəfərov, 2007: 155) köməyi ilə yaranmış sözlərdən biridir. Ümumişlək söz olan “bank” isminə peşə sahibi bildirən -çı və -lıq şəkilçiləri əlavə edilmiş və yeni bir vahid – substantiv isim əmələ gəlmişdir.

Reklam mətnlərində işlənən yeni söz modellərində ümumişlək söz + məhsulun adı, yaxud ümumişlək söz + ümumişlək söz formalarından istifadə olunur. Bu tip neologizmlərdə hər iki sözün mənası ümumi mənanın ifadəsinə xidmət edir ki, bu da onların semantik imkanlarını və ifadəliliyi artırır:

Ziraat Bank Azərbaycan – **Bankkart-nız** artıq Türk Lirəsi valyutasında! (www.milli.az)

Reklam mətnlərində çoxlu sayda abreviaturlara rast gəlinir və bu baxımdan abreviaturun reklam mətnlərində oynadığı funksional və pragmatik rolu nəzərə almaq vacibdir. Reklamalarda işlənən neologizmlərin bir hissəsi məhz abreviatur formasında olur. Son zamanlar “POS-terminal” ifadəsini tez-tez eşidirik, məsələn: POS-terminal xidməti, POS-terminallarda ödəniş və s. Məlum olduğu kimi, “ödəniş kartı ilə ticarət mərkəzlərində, mağazalarda, işə obyektlərində aparılan ödənişlər elektron ödəniş aləti olan POS-terminal vasitəsilə həyata keçirilir. POS-terminal kart vasitəsilə malların, iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi, valyuta mübadiləsi əməliyyatlarının aparılması, habelə nağd pul vəsaitinin alınması üçün nəzərdə tutulmuş avadanlıqdır. POS sözü, ingiliscə Point of Sale sözünün baş hərflərinin bir araya gəlməsindən meydana gəlmiş və satış nöqtəsi mənasını verməkdədir” (Pos-terminal nədir və banklarımızın ticarət şəbəkəsi. <https://banco.az/az/news/pos-terminal-nedir-ve-banklarimizin-ticaret-sebekesi>). Bu ifadəni də reklam mətnlərində işlənən neologizmlər sırasına daxil edə bilərik:

TuranBank müasir və rahat hesablaşma forması sayılan nağdsız ödənişlər üçün ticarət və xidmət obyektlərində **POS-terminalın** quraşdırılması xidmətini (ekvayrinq xidmətini) təklif edir (turanbank.az).

Maraqlı cəhət budur ki, verilmiş nümunədə abreviatur-neologizm informatika termini olan “terminal” sözü ilə birlikdə həm də mürəkkəb söz konstruksiyasında işlənir: “Terminal – İnformatika. Hesablama sisteminin tərkibində informasiyanın daxil edilməsi və çıxarılması üçün qurğu. □ Kompüter terminalı” (<https://www.azleks.az/online-dictionary/terminal?s=4>).

Dildə abreviatur sıxılma funksiyasını yerinə yetirir, yəni korrelyativ ifadədən daha qısa nominasiyalar yaratmağa xidmət edir:

STP (Sumqayıt Texnologiyalar Parkı) – enerji sektoru kabellərimizlə işıqlanır (www.stp.az).

İxtisarlardan istifadə edərkən reklam konsepsiyasını diqqətlə nəzərdən keçirmək lazımdır, çünki bu tip sözlər semantik yük daşımır və digər məhsul və xidmətləri ifadə edə bilən çox mücərrəd anlayışlar isə potensial istehlakçıya lazımı nəticəni verməyə bilər.

Reklam mətnlərində beynəlmiləl sözlər də çox işlənir. Bunlardan biri də “mobil” sözüdür. Simsiz rabitə sisteminin inkişafı nəticəsində meydana çıxan bu söz dilimizdə, əsasən, digər sözlərlə birləşərək mürəkkəb vahid, yaxud söz birləşməsi şəklində rast gəlinir: mobil cihazlar, mobil operator, mobil şəbəkə və s. Reklam mətnlərində də eynilə bu cür istifadə olunur:

TuranBank – **MobilBank**;

TuranBankın **Mobil Aplikasiyasını** yükləyin (turanbank.az);

aptekonline.az – **Mobil tətbiqi** yüklə, evdə sağlam qal! (www.day.az).

Reklamalarda neologizmlər söz birləşmələrinin tərkibində də fəal işlənir:

“Kristal Abşeron”dan yeni **yaşam tərz**i – “City Garden Narimanov”!

“City Garden Narimanov” – Avropa **brendləri** ilə **modern** təmir (<https://www.kristalabsheron.az/-az/project/index/56/city-garden>)

“Lake City” **premium klass** yaşayış şəhərciyi şəhərə və gölə açılan möhtəşəm mənzərəyə malikdir (<https://bina.az/yasayis-kompleksleri/226>).

Əcnəbi sözlərin iştirakı ilə düzələn xüsusi adlarda çox rast gəldiyimiz “residence” sözü qoşulduğu müxtəlif dil vahidləri ilə birlikdə yeni onomastik vahid əmələ gətirir:

28 **Residence** – Premium yaşayış kompleksi (<https://bina.az/yasayis-kompleksleri/70>).

Nəticə

Reklam dili informativliyi, eyni zamanda, emosionallığı ilə seçilir. Burada müxtəlif üslubların elementlərinə rast gəlmək mümkündür. Reklamın linqvistik xüsusiyyətləri istehlakçının müəyyənləşdirdiyi pragmatik vəzifə ilə birbaşa bağlıdır. Reklamda neologizmlərdən istifadə dilin zənginləşməsinə, orijinallığın, emosional çaraların güclənməsinə imkan verir. Reklamda dil vahidlərindən, xüsusən neologizmlərdən istifadə reklamın ekspressiv təsirini gücləndirir və mühüm funksiyalardan birini yerinə yetirir – potensial istehlakçının diqqətini cəlb edir, bununla da məhsula və ya xidmətə maraq oyadır. Bununla belə, reklam kampaniyasının effektivliyi, habelə müəyyən strategiyanın formalaşdırılması üçün neologizmlərdən istifadə məqsədəuyğun olmalı və əsaslandırılmalıdır. Məhz buna görə də neologizmlərdən istifadə həm yaradıcı, həm də ciddi prosesdir. Reklam mətnlərini təhlil etməklə neologizmlərin işlənmə xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa çalışdıq. Dil xüsusiyyətlərinin rəngarəngliyi göstərir ki, bu məsələ hər zaman gələcək tədqiqatlar üçün maraq kəsb edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Aleshyna, V.V. Lingvisticheskie osobennosti angloyazychnyh reklamnyh sloganov: [Elektronnyy resurs] // “Sovremennaya philologia”. Materialy Mezhd.nauch.konf., – Ufa: – iyun, – 2014, – s.103-108. URL: <https://moluch.ru/conf/phil/archive/108/5346>
2. Naumenko, T.V. Massovaya kommunikatsiya i metody yeyo vozdeystviya na auditoriyu: [Elektronnyy resurs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/massovaya-kommunikatsiya-i-metody-ee-vozdeystviya-na-auditoriyu>
3. Muzykant, L.V. Reklama: mezhdunarodnyy opyt i rossiyskiye traditsii / L.V.Muzykant. – Moskva: Pravo i zakon, – 1996. – 219 s.
4. Həbibli, R. Reklam onimlərinin linqvopsixoloji xüsusiyyətləri // – Tədqiqatlar, – 2010. № 1, – s.52-61
5. Ivanova, K.A. Kopyrayting: sekrety sostevlenia reklamnyh i PR-tekstov / K.A.Ivanova. – Sankt-Peterburg: Piter, – 2005. – 144 s.
6. Bedanokova, Z.K. Reklamnyy tekst kak otrazhenie aktivnyh protsessov v leksicheskoy sisteme russkogo yazyka: [Elektronnyy resurs] // Vestnik Adigeyskogo gosudarstvennogo universiteta, – 2006. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/reklamnyy-tekst-kak-otrazhenie-aktivnyh-protsessov-v-leksicheskoy-sisteme-russkogo-yazyka>
7. Teoria i praktika reklamy: uchebnik / Pod red. V.V.Tulupova. – Sankt-Peterburg: izd-vo Mikhaylova V.A., – 2006. – 528 s.
8. Bove, A. Sovremennaya reklama: [Elektronnyy resurs]. URL: <http://учебники.информ2000.рфmar1-1/mar317.pdf>
9. Vendina, T.I. Vvedenie v yazikoznanie: ucheb.pos. / T.I.Vendina. – Moskva: Visshaya Shkola, – 2003. – 288 s.
10. <https://www.cubicspos.com/>
11. https://az.wikipedia.org/wiki/Bulud_texnologiyas%C4%B1
12. <https://sozluk.obastan.com/y%C3%BCkl%C9%99m%C9%99k>
13. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – c.4. – 2006. – 709 s.
14. <https://www.azleks.az/az/online-dictionary/y%C3%BCkl%C9%99m%C9%99>
15. <https://banco.az/az/news/pos-terminal-nedir-ve-banklarimizin-ticaret-sebekesi>
16. www.day.az
17. <https://online.turanbank.az/login/individual/mobile>
18. www.stp.az
19. www.milli.az
20. Yeni sözlər və yeni mənalər lüğəti / – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 269 s.
21. turanbank.az
22. <https://www.kapitalbank.az>

23. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili: [4 hissəli]: Leksika / S.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 192 s.
24. Posterminal nədir və banklarımızın ticarət şəbəkəsi: [Elektron resurs]. URL: <https://banco.az/az/news/pos-terminal-nedir-ve-banklarimizin-ticaret-sebekesi>
25. <https://www.azleks.az/online-dictionary/terminal?s=4>
26. <https://www.kristalabsheron.az/az/project/index/56/city-garden>
27. <https://bina.az/yasayis-kompleksleri/226>
28. <https://bina.az/yasayis-kompleksleri/70>

Göndərilib: 01.03.2022

Qəbul edilib: 03.04.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/13-19>

Ramazan Əzizxan oğlu Eyyubov
Bakı Slavyan Universiteti
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
eyyubov 54@mail.ru

Tamam Sahib qızı Qurbanova
Bakı Slavyan Universiteti
tom0909178@mail.ru

Cansu Fəxri qızı Həmidli
Bakı Slavyan Universiteti
c.hamidli@mail.ru

Günəl Namikovna Nağıyeva
Bakı Slavyan Universiteti
gunelnagieva557@gmail.com

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ VAXTIN ÖLÇÜLMƏSİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Xülasə

Zaman fəlsəfədə baş verən hadisələrin ardıcılığının insan tərəfindən dərk edilməsidir. Zaman fəlsəfədə baş verən hadisələrin ardıcılığının insan tərəfindən dərk edilməsidir. Zamanın mövcud olduğu filosoflar tərəfindən müxtəlif cür təsvir olunmuşdur. Zamanın bir ölçülü olmasına əsasən zaman daxilində olan cisimlər bir istiqamətdə keçmişdən gələcəyə doğru inkişaf edir. Zaman geri qayıtmır, o yalnız irəliyə doğru hərəkət edir. İşdə 1-ci sinifdən başlayaraq ibtidai sinifdə zamanın ölçülməsi, sutka, həftə, ay, il, anlayışları ilə tanış olub, onlara utkanın neçə saatdan, həftə və ayların neçə gündən, bir ilin neçə aydan ibarət olmasının tədris olunması yolları öyrədilir.

Açar sözlər: ibtidai sinif, məkan, ölçülmə, saat, təqvim, vaxt

Ramazan Azizkhan Eyyubov
Okay Sahib Qurbanova
Jansu Fəhri Hamidli
Gunel Namikovna Nagiyeva

Ways to teach time measurment at primary schools

Abstract

Time is man's understanding of the sequence of events in philosophy. Time is man's understanding of the sequence of events in philosophy. The existence of time has been variously described by philosophers. Due to the fact that time is one-dimensional, objects in time evolve in one direction from the past to the future. Time does not go back, it only moves forward. Starting from the 1st grade, they get acquainted with the concepts of measuring time, day, week, month, year in the primary school, and teach them how to spend hours, weeks and months, and how many months of a year.

Key words: elementary school, space, measurement, clock, calendar, time

Giriş

Vaxt və zaman ibtidai siniflərdə çox mühümdür, belə ki hər bir şagird vaxt və zamanı bilməlidir. Lazım gəldikdə onlar üzərində hesablama aparmaq bacarığına malik olmalıdır. Ona görə də 1-ci sinifdən başlayaraq zamanın ölçülməsi, sutka, həftə, ay, il, anlayışları onlara tədris olunmalıdır. Sutkanın neçə saatdan, həftə və ayların neçə gündən, bir ilin neçə aydan ibarət olması tədris olunmalıdır.

Bəşəriyyətin yarandığı zamandan bəri insanlar vaxtı ölçməyə çalışmışlar. Vaxtı ölçmək üçün ilk zamanlarda daha sadə üsullardan istifadə edilsə də sonralar təkmilləşdirilmiş üsullardan istifadə olunmağa başlandı. Zaman materiyanın varlıq formalarından biri hesab olunur. Qısaca olaraq zaman-

hərəkətdə olan materiyanın mövcudluğunun real formasıdır. Fiziki və fəlsəfi baxışlar zaman anlayışını fərqli şəkildə izah etsə də zamanın ümumi anlayışı dəyişilməz olaraq qalır. Dəyişən isə insanın sonradan yaratdığı və istifadə etdiyi zaman ölçmə üsullarıdır. Müasir dünyada zamanı ölçmə meyarları müxtəlifdir.

Müasir elmin gəldiyi son nəticə zamanın nisbi qavrayış olduğu fikridir ki, elmin 20-ci əsrdə kəşf etdiyi və dərin riyazi xarakter daşıyan bu gerçəyin hissi mənada “Quran” da izləri var. Orta əsrlər islam filosoflarının əsərlərində bu gerçəyi izah edən elmi səviyyədə fikirlər inkişaf etdirilmişdir. Zamanın nisbi olması, saatin yavaşlaması və ya sürətlənməsi anlamına deyil, bütün maddi sistemin atom altı səviyyədəki zərrəciklərə qədər fərqli sürətdə fəaliyyət göstərməsi anlamına gəlir.

Materiyanın ən ümumi mövcudluq formaları olan məkan və zaman haqqında nəzərdən keçirilən fəlsəfi anlayışlardan maddi obyektlərin məkan-zaman xassələri barədə olan təbii-elmi təsəvvürlər fərqləndirilməlidir. Elmin inkişafı prosesində, onun hər yeni nailiyyəti sayəsində bu təsəvvürlər inkişaf edərək dürləşir, məkan və zamanın yeni xassələri kəşf olunur, bu xassələrin cisimlərin maddi təbiətindən asılı olduğu qəti şəkildə təsdiq olunur.

Vaxt (zaman) materiyanın əsas varlıq formalarından biri kimi insan cəmiyyətinin həyatında və elmdə hadisələrin ardıcılığını, onlar arasında keçən müddəti və proseslərin baş vermə sürətini müəyyən edir. Zaman proseslərin sürəkliliyini, axıcılığını, bu proseslərin müxtəlif faza və mərhələlərinin bir-birindən ayırd edilməsini, səbəb-nəticə münasibətlərini və s. ifadə edir. Zaman fəlsəfədə baş verən hadisələrin ardıcılığının insan tərəfindən dərk edilməsidir. Zamanın mövcud olduğu filosoflar tərəfindən müxtəlif cür təsvir olunmuşdur. Parmenid və Platon zamanın axarlılığından xilas olmaq üçün “zamandan kənar reallıq” konsepsiyasını yaratmışlar. Platon zamanı “əbədililiyin hərəkət obrazı” adlandırır. Platona görə zaman sayıla bilər və parçalara ayrıla bilər. Zaman göy üzü ilə birlikdə yaradılıb və zaman saylarını anlamaq üçün Günəş, ay və planet adları verilən fərqli göy cisimləri yaradılmışdır. Beləcə də zamanın bölümləri, parçaları olan aylar, günlər və gecələr ortaya çıxmışdır.

Məkan və zamanın qarşılıqlı əlaqəsi, onların materiya və hərəkətdən asılılığı eksperiment vasitəsilə təsdiq olunur. Məkan və zaman obyektidir, insan şüurundan asılı deyil. Məkan və zaman materiyanın ümumi varlıq forması olaraq ümumi xassələri vardır: obyektivlik, mütləqlik və nisbilik, bir-birilə və hərəkətlə üzvi əlaqə, sonsuzluq və əbədilik, arasıkəsilməzliklə arasıkəsilməzliyin vəhdəti. Onların fərqli xassələri isə məkanın üçölçülülüyü, zamanın isə birölçülülüyü (geridönməz) olmasıdır. Zaman və məkanın başlanğıcı olmamışdır və sonu da olmayacaqdır. Zamanın bir ölçülülüyünə əsasən zaman daxilində olan cisimlər bir istiqamətdə keçmişdən gələcəyə doğru inkişaf edir. Zaman geri qayıtmır, o yalnız irəliyə doğru hərəkət edir.

Aristotelə görə zaman hərəkətdə müşahidə edilən müəyyənlikdir. Aristotel hərəkəti zamanla eyniləşdirməyi yolverilməz hesab edirdi, zaman hərəkət deyildir, hərəkətdə zaman var; hərəkət yavaş və sürətli ola bilər. Zamana isə belə müəyyənliklər aid deyildir. Çünki zaman hər yerdə və həmişə bərabərölçülüdür. Aristotel də Nyuton da zamanın mütləqliyinə inanırdı. Başqa sözlə, onlar hesab edirdilər ki, iki hadisə arasındakı zaman intervalını həmişə eyni cür hesablamaq olar və bu zaman hesablama apararı şəxslərin saatları düz işləsə, onda onların aldığı nəticələr də eyni olacaq. Burada zaman bütünlüklə məkandan ayrılırdı və onun məkandan asılı olmadığı hesab olunurdu.

Vaxtın ölçülməsi. Vaxtın ölçülməsini insanlar daxil etmişlər belə ki, göy cisimlərinin dövrü hərəkətlərinin müşahidəsilə, Yer kürəsinin öz oxu ətrafında və Günəş ətrafında hərəkəti ilə əlaqələndirirlər. Böyük vaxt intervalı il, nisbətən kiçik vaxt intervalları gün, ulduz günü, həqiqi Günəş günü və orta Günəş günü ilə ölçülür. Orta və həqiqi Günəş vaxtları arasındakı fərqə vaxt tənliyi deyilir. Eyni (müxtəlif) meridian üzərindəki məntəqələrin yerli vaxtları eynidir (müxtəlifdir). Müxtəlif iki məntəqənin yerli vaxtları arasındakı fərq ədədi qiymətcə onların saatla ifadə edilən coğrafi uzunluqları fərqi bərabərdir. Qrinviç meridianına nəzərən təyin edilən vaxta ümumdünya vaxtı deyilir. Şəhərlərarası və beynəlxalq münasibətlərdə əlverişli olmaq üçün dilim vaxtı da daxil edilmişdir. Yer kürəsi 24 saat diliminə bölünmüşdür. Hər dilimin daxilindəki məntəqələrin hamısının vaxtı, həmin dilimin orta meridianındakı vaxtı ilə eyni hesab olunur. Dəqiq tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Yer öz oxu ətrafında bərabər sürətlə fırlanmır. Sutka hər yuzildə 0,0016 san uzanır. Bundan başqa o, dövrü və sıçrayışlı dəyişikliyə uğrayır. Digər baxımdan Yerin qütbləri öz vəziyyətini

dəyişir. Bu səbəblərə görə ümumdünya vaxtı müntəzəm keçmir. Beləliklə, sutkanın uzunluğu saatlara, dəqiqələrə, saniyələrə bölünür: $t=24 \cdot 60 \cdot 60=86400$ s.

Qədim dövrlərdə zamanı ölçməyə çalışan ayrı-ayrı xalqlar müxtəlif üsullardan istifadə edirdilər. Ən qədim saatlar Günəş saatları hesab olunur. İlk Günəş saatının yaranması haqqında tarixi faktlar Misir sivilizasiyasına əsaslanır. Bu saat meydanın yüksək bir yerində qoyulan daşdan ibarət olub. Qədim Misirlilər Günəşin hərəkəti əsasında bu daşın kölgəsini izləməklə vaxtı ölçüblər. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, qədim Misirlilər günəşin hər gün müəyyən vaxt çərçivəsində çıxıb-batdığını, səhər açılışda Şərqdən gələn işığın iri “daşın” qərb sahilinə kölgə saldığını, sonra günəşin yerini dəyişməsi ilə kölgənin qərbdən şimala və şərqə hərəkət etdiyini görüblər və vaxtı müəyyən etmək üçün günəş saatını yaradıblar. Hazırda saat əqrəblərinin soldan-sağa doğru istiqamətinin əsasını Misirin yerləşdiyi coğrafi əraziyə görə kölgənin yerdəyişimi təşkil edir. Belə ki, Misir Yer planetinin şimal yarımkürəsində ekvator xəttinə yaxın yerləşən ölkədir və Günəş çıxan zaman qədim misirlilərin düzəldikləri saatda kölgə dərhal qərbdə meydana gəlir, Günəş yüksəldikcə kölgə şimala, sağa doğru hərəkət edirdi. Sonralar çarxlı, mexaniki, batareyalı saatlar yaradılan zaman da istiqamət dəyişmədi, əqrəbin soldan – sağa doğru hərəkəti bu günümüzədək gəlib çıxdı. Avstraliya ekvatorun cənubunda yerləşən ölkə olduğundan Günəş çıxarkən daşın kölgəsi cənuba düşür və Günəş yüksəldikcə sola doğru dönməyə başlayır. İlk saat orda kəşf ediləydi bu gün əqrəblər əks istiqamətdə hərəkət edə bilərdi. Beləliklə hələ b.e.ə III minilliyin ortalarında ən bəsit saat mövcud idi.

Zamanı ölçən saatların kəşfi. Başqa kəmiyyətləri ölçmək mümkün olduğu kimi vaxtı da ölçmək olur. Gündüz və gecənin bir-birini əvəz etməsinin müşahidəsi vaxtı ölçmək üçün ən sadə üsuldür. Gün çıxandan batana qədər müddət isə gecə adlanır. Yer kürəsinin müxtəlif yerlərində gündüz və gecənin davam etmə müddəti müxtəlifdir. Onların eyni bir yerdə davam etmə müddətlərinin dəyişkən olduğuna görə gecə və gündüz vaxtı ölçmək yararsızdır. Eyni bir yerdə günün birinci çıxışından, sonrakı çıxışına qədər keçən müddət vaxtı ölçmək üçün daha yararlıdır. Bu müddət sutkadan azacıq fərqlənir. Odur ki, bu müddəti sutka adlandırırlar. Yer in öz oxu ətrafında tam dövr etməsi üçün sərf olunan müddətə sutka deyilir. Biz sutka sözünün əvəzinə daha çox gün sözündən istifadə edirik. Sutkanın saatlara bölünməsi bizim eradan 2000 il əvvəl Babilistanda meydana gəlmişdir. 60-lıq və 12-lik say sistemi ilə bağlı olaraq Babilistanda gündüz və gecəni ayrılıqda 12 bərabər hissəyə bölmüşdülər. Ona görə də onlarda müxtəlif müddətli saatlar olmuşdur. Bizim eramın II əsrində astronom Ptolomey Misirin İsgəndəriyyə şəhərində sutkanı 24 bərabər hissəyə bölmüşdür. XIV əsrdə sutkanın 24 saat, saatın 60 dəqiqə və dəqiqənin 60 saniyə olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Daha sonra sutkanın hansı vaxtdan hesablanmasını müəyyən etmək lazım gəlmişdir. Sutkanın başladığı vaxt “gecə yarı” adlanır və 24 saat 00 dəqiqə şəklində ifadə edilir. Bu vaxt saatın saat və dəqiqəni sayan əqrəblərinin hər ikisi 12 yazılmış bölgü üzərində olur. Hər bir hərəkət müəyyən zaman fasiləsində baş verir. Bu zaman fasiləsi də hərəkətə sərf olunan zaman adlanır. Zaman vahidi etalon kimi qəbul edilən əsas vahiddir. Bu fiziki kəmiyyətin iki sistemdə də vahidi saniyədir (BS-də $(t)=1$ san, SQS-də – sm, qr və saniyə sözlərinin baş hərfləri). 1 era, 1 əsr, 1 il, 1 ay, 1 sutka, 1 saat, 1 dəqiqə zamanın sistemdən kənar vahidləridir.

Təqvimdə nə üçün həftənin 7 (yeddi) gün götürüldüyünün səbəbini araşdırmaq üçün tarixə nəzər salaq. Bunun səbəbi onunla izah edilir ki, qədim astronomlar ayın yer ətrafında dolanma yolunu 28 hissəyə bölmüşlər, çünki Ay bu hissələrin hər birində təxminən 1(bir) gün olur. 28 ədədi 7 ədədinə qalıqsız bölündüyünə görə həftənin günləri 7 ədədi ilə sayılır. Qədim zamanlarda 7 ən məşhur idi. Ona görə ki, bu rəqəm 7 səma cismi ilə - Ay, Günəş, Merkuri, Venera Mars, Yupiter, Saturn planetləri ilə əlaqələndirilirdi. İl-elə bir müddətdir ki, Yer Günəş ətrafında bir tam dövr edir. Bir il 365 gün, 5 saat 48 dəqiqə, 46,0 saniyədir. 5 saat 48 dəqiqə, 46,0 saniyə 4 ildə yığılır, təxminən 1 gün əmələ gətirir. Ona görə də ildə 365 və ya 366 gün olur. Əsr - ölçü vahidlərindən hesab olunur. 1 əsr yüz ildir. Əsrləri Roma rəqəmlərindən istifadə etməklə yazırlar. Məsələn, əgər 16-cı əsr yazmaq lazımdırsa, onu XVI əsr şəklində yazırlar. Vaxt ölçü vahidlərindən biri də aydır. Bir il 12 aydan ibarətdir. Bunlardan başqa dekada və kvartal (rüb) kimi vaxt ölçü vahidlərindən də istifadə olunur. Yunanlar ayı üç dekadaya bölmüşlər: ayın birinci 10 günü-I dekada, ikinci 10 günü-II dekada, üçüncü 10 günü-III dekada adlandırmışdılar. Ayların 3-3 qruplaşdırılmasını isə kvartal və ya rüb adlandırırlar. Yanvar, fevral, mart

ayları 90 və ya 91 gün olub-I kvartal; aprel, may, iyun ayları 91 gün olub-II kvartal; iyul, avqust, sentyabr ayları 92 gün olub-III kvartal; oktyabr, noyabr, dekabr ayları 92 gün olub-IV kvartal adlanır.

Tarixi qaynaqlara müraciət edən zaman aparılan araşdırmalarda bir neçə məqamın gözdən qaçırıldığı şahidi oluruq. Birincisi, saat əqrəbinin qərbdən şərqə doğru istiqamətinin doğrudanmı sırf təsadüfən Yerın və Günəşin öz oxu və Yerın Günəş ətrafında fırlanması istiqaməti ilə üst-üstə düşdüyünü, ikincisi, gündüz və gecənin niyə məhz 12 saata, saatın 60 dəqiqəyə, dəqiqənin 60 saniyəyə bölündüyü suallarının cavabını nə Misir mifoloji düşüncələri, nə də digər dini-mistik ilkin düşüncələrlə izah etmək mümkün deyil. Günün və gecənin 12 saata bölünməsi, dəqiqə və saniyələrin 60-la ölçülməsi İkiçayarası Şumer mifoloji mədəniyyətinin qoyub getdiyi mirasdır. Əldə olunan faktlara əsaslanaraq saatın yaranmasının misirlilərə aid olduğu göstərsə də vaxtın saatla ölçülməsi sisteminin Şumer yadigarı olması, günəş və su saatlarının Misirdən əvvəl İkiçayarasında yarandığı güman edilir. Bu fikri ehtimal edən təhqiqatçılar misirlilərin günün ölçü vahidini Şumerlərdən götürdüyünü iddia edirlər. Şumerlərin bir ili-Yerın Günəş ətrafında dövr etməsini 12 aya, ayları 7 günlük həftələrə, günləri gecə-gündüz olmaqla 12 saata və saatları 60 dəqiqəyə böldüklərinin səbəblərini araşdıraraq və bir daha tarixi faktlara müraciət edək. Şumeroloqların 60 rəqəminə münasibətindəki “ Şumerlərin say sistemində ən böyük rəqəm 60 idi” və ya “şumerlər 60-dan sonranı saya bilmirdilər ” mülahizələrini kənara qoyaq.

Günəş saatından sonra gecələr də vaxtı ölçmək üçün su saati ixtira edilmişdir.

Misirdə su saatının icadının e.ə 5-ci əsrdə Amenemhet adlı şəxsə məxsus olduğu barədə dəlil tapmışlar. Amma e.ə 2-ci əsrdə Misirdə yaşayan yunan riyaziyyatçısı, mühəndisi və ixtiraçısı Ktesibiosun da adı bu sırada çəkilir. Su saatları ilkin vaxtlarda dibində dəşik olan qabdan ibarət idi. Qaba müəyyən miqdarda su tökülür, su axıb qurtarıqda vaxt ötüb keçirdi. Bu saatın çatışmayan cəhəti onda idi ki, suyun sürəti sabit olmadığına görə vaxtın ölçülməsi qeyri-dəqiq olurdu.

Bundan sonra qədim insanlar qum saatını icad ediblər. Qum saati bir-birinə nazik keçidlə birləşən ellipsvari şüşəyə doldurulan qumdan ibarətdir. Bir şüşədən digərinə axan qum - saati daha dəqiq müəyyən etməyə kömək edirdi. Sonra onu tərsinə çevirirdilər. Şüşənin üstündə olan xətlər isə dəqiqələri yuvarlaqlaşdırırdı. Amma bu saatın yanında kimsə mühafizəçi dayanmalı idi ki, qum şüşənin alt hissəsinə tökülüb qurtaran kimi yenidən qabı tərsinə çevirsin.

1300-cü ildən etibarən Avropa ölkələrində qüllə saati düzəldilib. İlk qüllə saati Fransanın Strasburq şəhərində ucaldılıb. 10-cu əsrdə yaşamış italyalı çoban Herbert Aurelian tarixdə Avropada ilk çarxlı saatın ixtiraçısı kimi tanınır. Bu kəşfin əsasında Papa II Silvestr ilk qüllə saatını da hazırladı. İlk mexaniki saat 1335-ci ildə İtaliyanın Milan şəhərində meydana çıxıb. Sonralar illər keçdikcə mexaniki saat daha da təkmilləşdirilmişdir. Saatın sonrakı təkmilləşdirilməsi ingilis saatsazları U.Klementin, C.Qraqamın adı ilə bağlıdır. Hazırkı mexaniki saat 1657-ci ildə kəşf olunub. Onun ixtiraçısı X.Hüyensdir. O, kəfiri idarəedici detal kimi saata daxil etmişdir. Dəqiqə əqrəbi 17-ci əsrin sonunda, saniyə əqrəbi isə 1760-cı ildə ilk dəfə olaraq tətbiq olunub. Atom saati hazırda ən dəqiq ölçü kimi istifadə edilir, onun xətası 3.7 milyard, ildə cəmi 1 saniyədir.

Ən yaxşı, dözümlü, keyfiyyətli, gözəl saatlar istehsal edən İsveçrə saatlar ölkəsi kimi tanınır. Dünyanın ən böyük şəhər saatına sahib olan ölkəsi Məkkədir. Saat 425 metr yüksəklikdə yerləşir, siferblatı 45/43 metr ölçüsündədir. Bu saati eyni vaxtda 10 milyon adam görə bilər.

Vaxt fiziki kəmiyyətdir. Həyatımızda bu kəmiyyətə çox rast gəlirik. Vaxt fizika və riyaziyyatda skalyar kəmiyyətdir. Bu kəmiyyət bir neçə xassəyə malikdir:

1) İki zaman fasiləsini müqayisə etmək mümkündür. 2) Zaman fasilələrini toplamaq olar. 3) Zaman fasilələrini çıxmaq olar. 4) Zaman fasiləsini müsbət həqiqi ədədə vurmaq və ya bölmək olar.

Böyük vaxt intervallarının hesablanması sistemi təqvim barədə. İlk dəfə yaranmış ən qədim təqvim Qəməri təqvim idi. Qəməri ərəbcə “ay” deməkdir. Sonra Qəməri təqvimə nisbətən mükəmməl hesab olunan, Misirdə 5000 il əvvəl yaradılan təqvimdə on iki ayı əhatə edən 365 günün olması üçün 5 gün əlavə etmişdilər. Bu təqvimin nöqsanlı cəhəti ondan ibarət idi ki, hər dörd ildən sonra hər gün artıq qalırdı. Buna əsaslanaraq, Misir astronomu Sozigen hər dördüncü ilin 366 gün hesablanmasını təklif etmişdir. Bu təqvim bizim eradan 46 il əvvəl Roma imperatoru Yuli Sezarın fərmanı ilə qəbul edilib. Yuli Sezar bir ili 365 gün qəbul edib, həm də dörd ildən bir fevral ayında bir günü əlavə etdi. Bu təqvim “Yulian” təqvimi adlandırılmışdır. Miladi təqvim İsa peyğəmbərin anadan olduğu gündən

hesablanmışdır. Rəvayətə görə İsa peyğəmbər eramızdan əvvəl birinci ilin dekabr ayının 24-də anadan olmuşdur. Eramızın IV əsrində Roma monarxi Dionis miladi təqvimə keçmək fikrini irəli sürmüşdür. Dionisin təklifini 532-ci ildə İtaliya, VIII əsrdə Fransa, Rusiya isə 1699-cu ildə qəbul etmişdir.

Müsəlman ölkələrinin istifadə etdikləri Hicri tarixi - Məhəmməd peyğəmbərin 622-ci ildə Məkkədən Mədinəyə hicrət etməsi ilindən hesablanır.

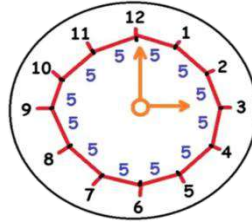
Dünyanın ilk təqvimi mayalıların təqvimi olub. Mayalılar bir ilin 365 gün olduğunu müəyyən edib 1 ilin 12 ay olduğunu bildiriblər. Təqvimlərini də bu zaman qaydalarına uyğun hazırlamışlar. Hazırladıqları təqvimdə heç bir kənara çıxmalar olmadan 21 dekabra 2012-ci ilə qədər gün, ay, il məlumatını doğru olaraq məlumat vermişlər. Bu təqvimin niyə 21 Dekabr günü bitdiyinin səbəbini araşdıran zaman məlum olmuşdur ki, mayalılar yaşadıkları tarixdən irəlisini hesablayaraq 2012-ci il 21 Dekabr gününü planetin günəş sistemində təkrar girəcəyi gün hesab edərək təqvimi o tarixdə sonlandırmışlar.

I-IV siniflərdə bu təsəvvürlər tədricən formalaşdırılır və inkişaf etdirilir. Təcrübə göstərir ki, kiçik yaşlı məktəblilərin, xüsusilə I-II sinif şagirdlərinin zaman haqqında təsəvvürləri konkret xarakter daşıyır. Uşaqlar yalnız öz həyatlarında rast gəldikləri zaman münasibətlərinə malik olurlar. Kiçik yaşlı məktəblilər yalnız saatin, gündüzün, gecənin nə olduğunu bilirlər, sutkada neçə saat olduğunu, ayda, ildə neçə gün olduğunu hələ dəqiq bilmirlər. Müəllim uşaqlarda zaman və məkan haqqında təsəvvürləri tədricən təkmilləşdirməlidir. Məlum olduğu kimi zaman bilavasitə qavranılır, təlim-tərbiyə prosesində zaman özü uşağın şüurunda əks olunur, onun idrak obyektidir. Obyektiv varlıq olan zamanın bu spesifik xüsusiyyəti uşaqların onu əks etdirməsini uzun müddət çətinləşdirir, lakin buna baxmayaraq uşaqlar tədricən zaman qavrayışına yiyələnirlər. Burada “səhər”, “axşam”, “gündüz” “gecə”, kimi zaman məfhumlarının əsas əlamətlərinə görə ümumiləşdirilməsi mühüm yer tutur.

İbtidai siniflərdə vaxtın ölçülməsinin öyrədilməsi. I-IV sinif riyaziyyat dərslərində vaxt və onun ölçülməsinin öyrədilməsi müəllimdən böyük zəhmət tələb edir. Şagirdlər müddət anlayışını, hadisələrin davam etmə müddətlərinə görə müqayisə edilməsi, vaxt aralıqlarını gec anlayırlar. I sinif şagirdləri “dünən”, “sabah”, “bu gün” “gec”, “keçib”, “qalıb” və s. anlayışları tədricən dərk edirlər. Şagirdlər həftənin günləri, adları və onların ardıcılığı ilə tanış edirlər. Bunun üçün stolüstü və vərəqli təqvimdən istifadə edilir. Təqvimdən istifadə etməyi şagirdlərə öyrətmək lazımdır. Şagirdlərin vaxt haqqında məlumatlarını genişləndirmək üçün adamların yaşları müqayisə edilir, böyükdür, kiçikdir, cavandır, yaşlıdır və s. ifadələrinin mənası uşaqlara izah edilir. Uşaqların vaxtı hissetmə qabiliyyətlərini artırmaq üçün onlara tanış olan müddətləri-bir dərslə müddəti, tənəffüs vaxtı və s. müqayisə etdirmək lazımdır. II sinifdə şagirdlərə vaxtın əvvəlcə saatla ölçülməsini, sonra isə dəqiqə ilə ölçülməsini öyrətmək lazımdır.

Riyaziyyatın təlimi prosesində vaxtı öyrətmək istəyən müəllim əvvəlcə şagirdləri mexaniki və elektron saatlarla tanış etməlidir. Şagirdlərin diqqətini saat modeli üzərində müəyyən kiçik və böyük bölgülərin, 1-dən 12-ə qədər rəqəmlərin, böyük, kiçik və nazik şəkildə olan əqrəblərin yerləşməsinə cəlb etməlidir. Sonra onlara əqrəblərin funksiyası haqqında məlumat verilməlidir. Saat modeli üzərində böyük və kiçik əqrəbin funksiyaları aşkarlanır. Böyük əqrəb bir tam dövr etdikdə (60 dəq) kiçik əqrəb bir böyük bölgüdən o birisinə qədər hərəkət edir, yəni 1 saat tamamlanır. Saatin kiçik əqrəbi bir böyük bölgüdən digər böyük bölgüyə 1 saata irəliləyir. Böyük əqrəb bundan fərqli olaraq dəqiqəni göstərir. Gündəlik saatlarda dəqiqə bir bölgüdən digər bölgüyə 1 dəqiqəyə gedir. Bundan başqa saniyə əqrəbi də vardır ki, tezliklə irəliləyir, irəlilədikcə dəqiqəni müəyyənləşdirir. Dəqiqə də irəlilədikcə saatları təyin edir.

Şagirdlərə elektron saatların öyrədilməsi üzərində də iş aparılmalıdır. Uşaqlara öyrədilməlidir ki, saat 13:00 yazılışı gündüz saat 1-i, saat 20:00 axşam saatin 8 olduğunu, 08:00 səhər saat 8-i, 24:00 yazılışı gecə saat 12-ni göstərir. Sonra şagirdlərə izah edilir ki, saatin dəqiqə əqrəbləri 12-nin üzərində olduqda tam saatları, saatin dəqiqə əqrəbləri 6-nın üzərində olduqda saatin yarısı olduğunu bildirir. 1 saatin 60 dəqiqə olduğu bir daha təkrar edilir, yarım saatin 30 dəqiqəyə bərabər olduğu şagirdlərin nəzərinə çatdırılır. Şagirdlərə dəqiqələri ölçmə qaydası da öyrədilir Bunun üçün 12-dən başlayaraq dəqiqə əqrəbinin olduğu yerə qədər 5-5 saymaq qaydasını tətbiq etmək olar.

Gəlin nümunəyə baxaq: uşaqlara “qalib”, “işləyib” sözlərinin mənası da izah edilməlidir: əgər saat mexaniki saatdırsa, dəqiqə əqrəbi 12-dən 6-a qədər sağ tərəfdə olan hissədə olarsa, “işləyib”, 6-dan sol tərəfdəki rəqəmlərin arasında, rəqəmlərin üzərində olarsa, “qalib” sözündən istifadə olunur. Məsələn, 2-ə işləyib 15 dəqiqə, 1-ə işləyib 15 dəqiqə, 10-a qalib 15 dəqiqə və s.

III sinifdə isə ay, il, sutka anlayışları öyrədilir. Vaxt ölçülərindən sutka (gün) və il-əsas ölçü vahidləri hesab olunur. Sutka haqqında təsəvvür yaratmaq üçün onun iki hissəsi-gecə və gündüz haqqında, sonra gecə və gündüzün hissələri haqqında təsəvvürləri formalaşdırılır. Uşaqlara öyrədilir ki, günün hər hansı bir saatından digər günün həmin saatına qədər olan müddət 1 sutka adlanır. 1 sutkanın 24 saat olduğu uşaqların nəzərinə çatdırılır. Sonra isə sutkaya düşən günün vaxtlarının müəyyən edilməsi üzərində iş aparılır. Şagirdlərə səhər, günorta, axşam, gecə və s. kimi anlayışlar, onların özünəməxsus saatları izah edilir. Səhər saatları 06:00-12:00; günorta saatları 12:00-18:00; axşam saatları 19:00-24:00; gecə saatları 24:00 -06:00 hesab olunur. Vaxt ardıcılığı haqqında bilikləri möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək lazımdır. Sutkanın uzunluğu haqqında fikir formalaşdırmaq üçün: “dünənki səhərdən bu günkü səhərə qədər müddət bir sutkadır”, “dünənki günortadan bu günkü günortaya qədər müddət bir sutkadır” kimi misallar göstərilir. Sonra bir həftədəki, bir aydakı sutkaların sayı hesablanır.

Bir ildə 365 və ya 366 gün /sutka olduğu uşaqların nəzərinə çatdırılır. Belə qəbul olunub ki, üç il 365 gün, dördüncü il 366 gün olsun. Onlara izah edilir ki, 366 gün olan ilə uzun il deyirlər. Əgər ilin nömrəsi 4-ə bölünürsə, həmin il uzun ildir. Sonra ilin 12 bərabər olmayan hissəyə bölündüyü, həmin hissələrin ay adlandığı qeyd edilir. Aylar sıra nömrəsi ilə yazılır və şagirdlər həmin cədvəli əzbərləyirlər, aylar sıra nömrəsi ilə yadda saxlanılır. Şagirdlərə öyrədilir ki, ayların nömrəsi, günlərin sayı dəyişmir, (yalnız fevral ayından başqa). Amma bir ayda günlərin adları, əvvəlki və sonrakı illərdə dəyişə bilər.

Son mərhələdə IV sinifdə vaxtın saniyə və əsr ölçü vahidi şagirdlərə öyrədilir. Şagirdlər artıq saniyə ilə tanışdırlar, buna görə də onlara saniyə anlayışını mənimsətmək çətinlik yaratmır. Əsr vaxt ölçü vahidi kimi öyrədilərkən misallardan istifadə edirlər. Era sözünü də vaxt ölçü vahidi kimi işlədirlər. Era sözü “vaxtın hesablama başlanğıcı” kimi işlənir. Məsələn, “bizim eradan əvvəl (b.e.ə) 278-ci il və s. Vaxtın hesablanmasına aid olan məsələlərin həlli zamanı 1) təqvim vaxtı 2) hesab vaxtı adlanan anlayışdan istifadə olunur. Təqvim vaxtı hər hansı hadisənin baş vermə başlanğıcı və ya sonunu göstərən vaxta deyilir.

Nəticə.Müəllimlər vaxtla bağlı hansı bilikləri öyrətdikləri, zamanla bağlı hansı anlayışların şagirdlər üçün çətinlik yaratdığı, vaxt ölçü vahidlərinin hansı ardıcılıqla şagirdlərə öyrədilməsinin düzgünlüyü, hansı öyrətmə strategiyalarından yararlandıklarını məsələlərə diqqət verməlidirlər. Şagirdlər zaman vahidlərini (saat, dəqiqə, saniyə) tanımalı, hadisələri zamana görə sıralamağı bacarsınlar. III sinif şagirdlərinə əqrəbli və elektron saatlarda tam saatların müəyyən edilməsi kimi tapşırıqların verilməsi də məqsədəuyğun hesab edilir. Şagirdlərin təqvim üzərində müxtəlif məsələləri həll etməsi zaman məfhumu olan sutka, ay, il anlayışlarını daha da möhkəmləndirir. İbtidai siniflərdə şagirdlərə IV sinifdə əsr, qərinə və s. ölçü vahidləri, era anlayışı öyrədilir və məsələlər həll etməklə daha da möhkəmləndirilir.

Ədəbiyyat

1. S. S. Həmidov “Riyaziyyatın tədrisi metodikası” Bakı Diplomat, 1997
2. N.A.Sadıxov, H.C.Kazımov “Ədəd anlayışının genişləndirilməsi, kəmiyyətlər və onların ölçülməsi” Bakı 1989
3. M.Abdullayeva, Z. Kazımov “Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları” Bakı 2016
4. S.Hawking tərc. A. Gündüz “Zamanın qısa tarixi” Bakı 2017
5. A.Mirzəyev “İş bölgüsü prosesində vaxtın idarə edilməsi” (təlim materialı)
6. Veli Toptaş “Sınıf öğretmenlerinin Matematik Dersinde Alternatif Ölçmə ve Değerlendirme Yöntemlerinin Kullanımı ile ilgili Algıları”
7. S.S.Həmidov “Uşaqlarda elementar riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması metodikası kursunun nəzəri əsasları” Bakı 1989
8. Saat kavramının öğretimi-WordPress.com
9. 1,2,3,4- cü sinif riyaziyyat dərslikləri
10. Azərbaycan Sovet ensiklopediyası Bakı 1982
11. Sosialistelm.com/fəlsəfə/viktor-afanasyev-mekan-ve-zaman/
12. Z. İ Qaralov və b. Riyaziyyat I-IV

Göndərilib: 28.02.2022

Qəbul edilib: 02.04.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/20-25>

Ülvi Mədət oğlu İsmayilov
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu
Baş mütəxəssis
ulvimeded@gmail.com

Aytəkin Oktay qızı Qurbanova
İstanbul Kültür Universiteti
Magistrant
aytekintez96@gmail.com

Ebru Nihat qızı Oğuz
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Universiteti
Təhsil elimləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor
sem@msgsu.edu.tr

DAXİLİ, XARİCİ VƏ İNZİBATİ AMİLLƏR KONTEKSTİNDƏ MÜƏLLİMLƏRİN MOTİVASİYA ÖLÇMƏ VASİTƏSİNİN DOĞRULUĞU VƏ ETİBARLILIĞININ TƏHLİLİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Kılıç və Yılmaz (2019) tərəfindən inkişaf etdirilən “Daxili, xarici və inzibati amillər kontekstində müəllimlərin motivasiyası ölçmə vasitəsi”nin azərbaycanca versiyasının etibarlılığı və doğruluğu ilə bağlıdır. Sorğuda respublikanın müxtəlif ümumtəhsil müəssisələrində işləyən 482 müəllim iştirak etmişdir. Ölçmə vasitəsinin linqvistik korrelyasiyası və ekvivalentliyi türkçə və azərbaycanca formalardan əldə edilən dəyərlərlə (qiymətlə) dəstəklənmişdir. Ölçmə vasitəsinin quruluşunun uyğunluğunu müəyyən etmək üçün təsdiqləyici faktor analizi həyata keçirilmişdir. Keçirilən analizi nəticəsində 2 maddə ölçmə vasitəsindən çıxarılması uyğun görülmüşdür. Bundan əlavə ölçmə vasitəsinin orjinal forması araşdırılmış və nəticə olaraq təkrar izahedici faktor analizinin həyata keçirilməsinə ehtiyac görülməmişdir. Cronbach Alpha əmsalı vasitəsi ilə ölçmə vasitəsinin daxili ardıcılığı ilə bağlı etibarlılığı hesablanmışdır. “Ölçmə vasitəsinin bütünü üçün etibarlılıq əmsalı .90, “daxili amillər” alt faktoru üçün .84, “xarici amillər” alt faktoru üçün .67 və “inzibati amillər” alt faktoru üçün isə .85 olaraq tapılmışdır. Əldə edilən bu nəticələr “Daxili, xarici və inzibati amillər kontekstində müəllimlərin motivasiyası ölçmə vasitəsi”nin azərbaycanca formasının uyğun və doğru bir ölçmə vasitəsi olduğunu göstərir.

Açar sözlər: *motivasiya, müəllim motivasiyası, ölçmə vasitəsi, etibarlılıq, doğruluq*

Ulvi Madat İsmayilov
Aytəkin Oktay Qurbanova
Ebru Nihat Oghuz

The teacher motivation scale in the context of intrinsic, extrinsic and administrative factors analysis of the accuracy and reliability

Abstract

The main purpose of the study is define the reliability and accuracy of the Azerbaijani version of the “The Teacher Motivation Measurement in the Context of Internal, External and Organs” researched by Kılıç and Yılmaz (2019). Sample size of the research are 482 teachers from different secondary schools of the Republic of Azerbaijan. The linguistic correlation and equivalence of the measurement tool is supported by the values derived from the Turkish and Azerbaijani forms. Confirmatory factor analysis was performed to determine the suitability of the structure of the measurement tool. As a result of the analysis, it was considered appropriate to remove 2 substances from the measurement tool. In addition, the original form of measurement was researched and as a result, there was no need to create a repeat explanatory factor analysis. The reliability of the measurement tool according to the internal succession

was calculated using the Cronbach Alpha coefficient. The reliability coefficient was found to be .90 for the whole measurement tool, .84 for the “internal factors” sub-factor, .67 for the “external factors” sub-factor, and .85 for the “administrative factors” sub-factor. These results show that the Azerbaijani form of “Teacher Motivation Measurement in the Context of Internal, External and Administrative Factors” is an appropriate and accurate measurement tool.

Key words: motivation, teacher motivation, measurement tool, reliability, accuracy

Giriş

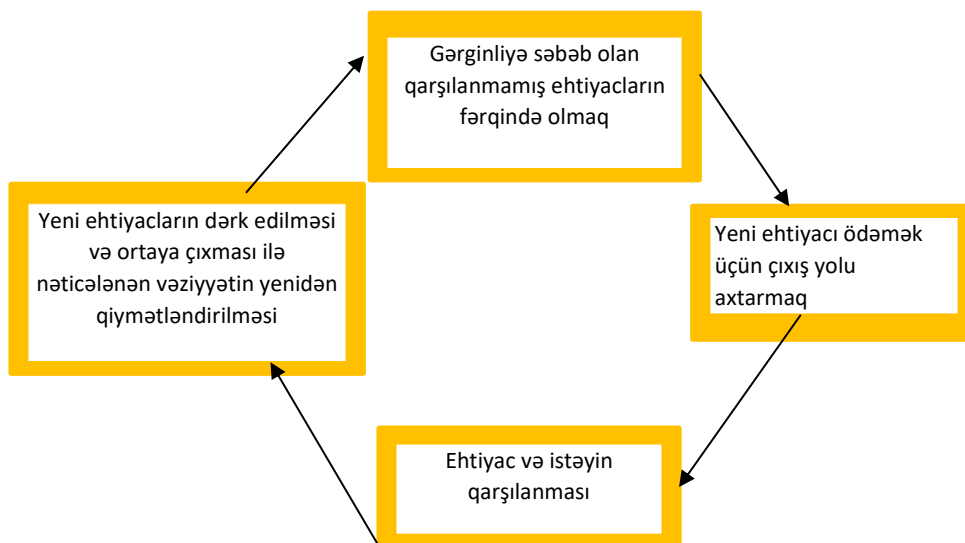
İşçilərin iş yerlərində performansına təsir edən bir-çox amillər vardır. Bu amillərə onların bilik və bacarıqları, digər şəxsi keyfiyyətləri, psixoloji hazırlıqları və s. misal göstərilə bilər. Bundan əlavə, işçilərin qeyd edilən keyfiyyətlərindən lazımı səviyyədə istifadə edilə bilməsi qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün çox vacibdir. İşləyənlər iş yerində həvəsləndirilməsə, təqdir edilməsə və yaxud hədəflər doğrultusunda hərəkətə keçməsə, onların performansından lazımı şəkildə istifadə edilə bilməz. Bu mənada iş yerlərində işçilərin şəxsi və digər keyfiyyətləri ilə bərabər onların motivasiyası da vacibdir.

Motivasiya kəliməsinin təməlinə işçinin sahib olduğu bilik və bacarıqlardan maksimum istifadə edilə bilməsi üçün müəssisədə səmərəli mühitin, şəraitin yaradılması məsələsi dayanır. Motivasiya anlayışının başlanğıc nöqtəsi; “İşçilərə nə verməli və nə etmək lazımdır ki, onlar müəssisə üçün faydalı olacaq fəaliyyətləri həyata keçirsinlər?” - sualına cavab axtarmaqdır. Motivasiya, bir və ya daha çox insanı müəyyən bir məqsədə doğru davamlı şəkildə hərəkət etdirmək üçün göstərilən səylərin məcmusudur. Fərdi davranışlar əsasən bir səbəbə əsaslanır. Bu səbəblər isə ehtiyaclar, istəklər və inanclar kimi məsələlərə dayanır. Motivasiya fərdlərin müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün öz arzu və istəklərinə uyğun davranması kimi də ifadə edilə bilər (Koçel, 2005).

Dilts (1998) motivasiyanın, öncədən müəyyən edilmiş hədəf doğrultusunda davranışı hərəkətə keçirən, davam etdirən və yönləndirən güc olduğunu ifadə edir. Bir digər tərifdə isə motivasiya insan davranışının fizioloji və ya psixoloji cəhətdən çatışmayan bir ehtiyacının hərəkətə keçirilməsi olaraq ifadə edilmişdir. (Luthans, 2015). Ümumi olaraq ifadə etsək, motivasiya işçilərin, işin özü, digər həmkarları və təşkilatla olan qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsi kimi görünür. Bundan əlavə motivasiya özündə üç faktorunu ehtiva edir. Bunlar, hərəkətə keçirmək, yönləndirmək və davranışı davam etdirmək olaraq ifadə edilə bilər (Steers, Mowda, & Shapiro, 2004).

Motivasiya dövrü bir prosesdir. Belə ki, ehtiyacı qarşılama istəyi ehtiyacı ödəmək və gərginliyi azaltmaq üçün bir şəxsi hərəkətə keçirən və ya yönləndirən daxili gərginliyi ortaya çıxarır. Ehtiyacın qarşılınması üçün şəxsi müəyyən bir istiqamətdə səy göstərir. Bu vəziyyət mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi və yeni ehtiyacların ortaya çıxması ilə nəticələnir. Motivasiya fərdin ehtiyacları və istəkləri arasında qarşılıqlı təsir nəticəsində yaranan, ehtiyacları ödəmək üçün həyata keçirilən və davam etdirilən impulsların cəmidir (Rantz, Scott, & Porter, 2007).

Motivasiya Şəkil 1-də göstərilən kimi dövrü bir prosesdir.

Şəkil 1: Dövrü motivasiya prosesi (İstinad: Rantz, Scott, & Porter, 2007)

Motivasiya fərdləri hərəkətə keçirməyə vadar edən məqsədlərlə bağlıdır. İnsanları hərəkətə keçirmək və ya həvəsləndirmək birdən-birə və kortəbii şəkildə baş verən bir hadisə deyil. Bundan əlavə, motivasiya bir məhsul deyil, bir prosesdir. Yəni, motivasiya prosesi ehtiyac duyma, uyğun mühiti təmin etmə, istək, alternativ axtarma, cəhd etmə və razı qalma mərhələlərini özündə ehtiva edir (Güney, 2020). Motivasiya prosesini tam başa düşmək üçün ilk növbədə insanları müəyyən bir şəkildə davranmağa məcbur edən səbəblər, şəxsi məqsədlər və davranışların davam etdirilməsi kimi məsələlərin araşdırılması lazımdır (Ergün, 2011).

Motivasiya daxili və xarici motivasiya olmaqla iki formada təsnif edilir. Daxili motivasiya bir fəaliyyəti və ya bir işi yerinə yetirən şəxsin gördüyü fəaliyyəti maraqlı hesab etməsi və ya fəaliyyətdən həzz və məmnunluq hiss etməsidir. Lakin şəxsin gördüyü iş ilə bu işdən əldə etdiyi məmnunluq arasında vasitəçi olan xarici motivasiyadır. Daxili motivasiyada məmnunluq işin özündən qaynaqlanarkən, xarici motivasiyada isə məmnunluq maddi və mənəvi mükafatlar kimi xarici mühitdən gəlir (Gagne & Deci, 2005).

Tədqiqatın metodologiyası

Tədqiqatın bu hissəsində tədqiqat prosesinə qoşulan müəllimlərin özəllikləri, onların hansı üsulla tədqiqata seçilməsi, onlardan toplanacaq məlumatların toplanılması üçün istifadə edilən məlumat toplama vasitəsi, məlumatların toplanması və analizi yer almışdır.

Tədqiqat, keyfiyyət tədqiqat metodlarından olan təsviri sorğu modelindən istifadə edilərək həyata keçirilmişdir. Təsviri sorğu modeli hadisələrin, subyektlərin, qrupların mövcud vəziyyətini və xüsusiyyətlərini öz şərtləri daxilində təsvir etməyə və araşdırmağa imkan verən tədqiqat metodudur (Kaptan, 1998). Bu tədqiqat metodunda geniş bir kütlədən tədqiqatçı tərəfindən öncədən müəyyən edilən cavab variantları istifadə edilməklə məlumat toplanır (Büyüköztürk, Kılıç, Akgün, Karadeniz, & Demirel, 2021). Eyni zamanda bu tədqiqat metodu tədqiqatçıya tədqiqat aparacağı qrupu daha yaxşı təmsil edən nisbətən daha kiçik bir gruptan bütün bir grup haqqında məlumat əldə etmək baxımından vacib istiqamət verir.

İştirakçılar

Sorğuda iştirak edənlər 2021-2022-ci tədris ilində respublikanın ümumi təhsil müəssisələrində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan müəllimlərdir. İştirakçıların bəzi özəlliklərinə dair məlumatlar aşağıda yer alan cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1: İştirakçılara dair məlumatlar

Dəyişənlər	Kateqoriyalar	N	%
Cins	Qadın	349	72
	Kişi	133	28
Yaş	17-24 yaş	36	7
	25-32 yaş	193	40
	33-40 yaş	141	29
	40 yaşdan yuxarı	112	23
Təhsil səviyyəsi	Orta-ixtisas	59	12
	Bakalavriat	335	70
	Magistratura və ya doktorantura	88	18
Pedaqoji staj	5 ilə qədər	168	35
	6-10 il	101	21
	11-20 il	124	26
	20 ildən artıq	89	18
Toplam		482	100

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi anket sorğusunda iştirak edən müəllimlərdən 72%-i (n=349) qadın, 28 %-i (n=133) isə kişidir. Yaş aralıqlarına görə nəzər saldıığımızda, iştirakçıların 7%-i 24 yaşa qədər, 40 %-i 25-32 yaş arası, 29%-i 33-40 yaş arası və 23 %-i isə 40 yaşdan yuxarıdır. Sorğuda iştirak edən müəllimlərin böyük hissəsi (70%-i) bakalavriat təhsil pilləsindən məzun olub. Pedaqoji staja görə müəllimlərin bölgüsünə baxdıığımızda 35%-nin pedaqoji stajının 5 ilə qədər, 21%-nin 6-10 il arası, 26%-nin 11-20 il arası və 18%-nin isə 20 ildən artıq pedaqoji staja sahib olduğu görünür.

Məlumatların toplanması

Məlumatların toplanması üçün Kılıç və Yılmaz (2019) tərəfindən inkişaf etdirilən daxili, xarici və inzibati amillər kontekstində müəllimlərin motivasiya ölçmə vasitəsində istifadə edilmişdir. Tədqiqatçılar ölçmə vasitəsində üç alt faktor müəyyən etmişdir. Alt faktorlar “daxili amillər”, “xarici amillər” və “inzibati amillər” alt faktorlarıdır. 18 maddədən ibarət olan ölçmə vasitəsi 5-li Likert tipli ölçmə vasitəsidir. Ölçmə vasitəsinin dərəcələndirəli (seçim variantları) “heç razı deyiləm” ilə tamamilə razıyam” arasında dəyişir. Tədqiqatçılar tərəfindən həyata keçirilən çalışmada üç alt faktorun variyasiyanın 54.1 %-ni açıqladığı müəyyən edilmişdir. Daxili, xarici və inzibati amillər kontekstində müəllimlərin motivasiyası ölçmə vasitəsinin etibarlılığını yoxlamaq üçün Cronbach Alpha əmsalından istifadə edilmişdir. Etibarlılıq əmsalı həm ölçmə vasitəsinin bütünü üçün, həm də üç alt faktor üçün ayrı-ayrılıqda hesablanmışdır. Ölçmə vasitəsinin bütünü üçün Cronbach Alpha əmsalı .74, daxili amillər alt faktoru üçün .81, xarici amillər alt faktoru üçün .72 və inzibati amillər alt faktoru üçün isə .70 olaraq tapılmışdır.

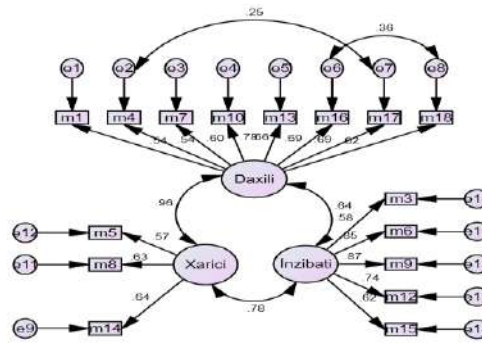
Fəaliyyət

Daxili, xarici və inzibati amillər kontekstində müəllimlərin motivasiyası ölçmə vasitəsinin Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması çalışmasını həyata keçirmək üçün ilk öncə ölçmə vasitəsinin inkişaf etdirən tədqiqatçılardan Ercan Yılmaz ilə əlaqə yaradaraq hazırladıqları ölçmə vasitəsinin Azərbaycan dilinə çevirib uyğunlaşdırmaq istəyimiz bildirilmişdir. Müraciətə cavab olaraq yazar, mail vasitəsi ilə ölçmə vasitəsinin Azərbaycancaya uyğunlaşdırılmasına icazə vermişdir. Daha sonra ölçmə vasitəsinin uyğunlaşdırılması üçün fəaliyyətlərə başlanılmış və ölçmə vasitəsinin orjinal türkçə forması Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Tərcümə prosesi bir-birindən xəbərsiz tədqiqatçı və Türkçə dil mütəxəssisi tərəfindən həyata keçirilmişdir. Daha sonra hər iki şəxs bərabər Türk dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etdikləri ifadələri qarşılaşdırmışdılar. Qarşılaşdırmanın nəticəsi olaraq hər bir maddə üçün Azərbaycan dilində vahid bir ifadə əldə edilmişdir. Ölçmə vasitəsinin orjinal forması ilə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş formaları qarşılaşdırmaq məqsədi ilə qiymətləndirmə forması hazırlanmışdır. Qiymətləndirmə formasında Türkçə orjinal maddələr sol tərəfə, Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş maddələr isə sağ tərəfə yazılmışdır. Bundan əlavə olaraq, lazımi görülən vəziyyətlərdə; maddələrin dəyişdirilməsi, düzəldilməsi və ya çıxarılması ilə bağlı görüş və təklifləri yazacaqları açıqlama bölmü də əlavə edilmişdir. Daha sonra idarəetmə və psixologiya sahəsindən olan müəllimlərlə əlaqə yaradaraq ölçmə vasitəsinin Türkçə olan orjinal maddələri və Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş ifadələrin oxunub, tərcümə olunan maddələrin Türkçə olan orjinal maddələrlə məna və məzmun baxımından nə qədər uyğunluq təşkil etdiyi haqqında qiymətləndirmə aparmaları istənilmişdir. Qiymətləndirmə idarəçi və psixoloqlar tərəfindən bir-birindən xəbərsiz aparılmış və müvafiq qeydlər də əlavə edilmişdir. İdarəçi, müəllim və psixoloqların qeydləri nəzərə alınaraq, Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş ifadələrdə müəyyən düzəlişlər edilmişdir. Düzəlişlər xırda dəyişikliklərdən ibarət olmuşdur. Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş forma; maddə sayı, maddə sırası, dərəcələndirmə kimi nöqtələr baxımından Türkçə olan orjinal formadakı nizamı qorumuşdur. Ölçmə vasitəsinin leksik və qrammatik cəhətdən Azərbaycan dilinin quruluşuna uyğunluğu müəyyən etmək üçün dil mütəxəssisləri hər bir maddəni yoxlamışdır. Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş ölçmə vasitəsi ən son şəklini aldıqdan sonra türk dil mütəxəssisləri tərəfindən yenidən türk dilinə tərcümə edilmişdir. Daha sonra Türk dilində olan orjinal maddələr və Azərbaycan dilindən Türk dilinə çevrilən maddələr yan-yanaya gətirilərək, ölçmə vasitələrindəki ifadələrin bənzərlikləri tədqiqatçı və iki dil mütəxəssisi tərəfindən yoxlanılmışdır. Nəticədə hər iki formadakı ifadələr arasında yüksək səviyyədə oxşarlıq olduğu müəyyən edilmişdir. Beləliklə, ölçmə vasitəsinin dil uyğunluğu çalışması başa çatmışdır.

Qurluşun uyğunluğu

Daxili, xarici və inzibati amillər kontekstində müəllimlərin motivasiyası ölçmə vasitəsinin faktor qurluşununun xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün Kılıç və Yılmaz (2019) tərəfindən həyata keçirilən izahedici faktor analizi araşdırılmışdır. Ölçmə vasitəsinin uyğunlaşdırma çalışması həyata keçirildiyi üçün təkrar izahedici faktor analizinin edilməsinə ehtiyac olmamışdır. Belə ki, elmi ədəbiyyatda ölçmə vasitəsinin uyğunlaşdırma çalışmasında izahedici faktor analizinin edilməsinə ehtiyac olmadığı qeyd edilmişdir. Kılıç və Yılmaz (2019) tərəfindən əldə edilən quruluşun nümunələr haqqında məlumatlara uyğunlaşmış-uyğunlaşmadığını müəyyən etmək məqsədi ilə təsdiqləyici faktor analizi nəticələrindən istifadə edilmişdir. Qeyd edilən faktor analizinə dair nəticəsində aşağıdakı model əldə edilmişdir.

Modelənin görüncüyü kimi, daha uyğun dəyərlər əldə etmək məqsədi ilə 2 maddə (m5 və m11) ölçmə vasitəsindən çıxarılmışdır. Yerdə qalan 16 maddə üçün təkrar təsdiqləyici faktor analizi həyata keçirilmişdir.

Sd	χ^2/sd	CFI	GFI	AGFI	RMSEA	NFI
482	3.592	.926	.917	.882	.073	.901

Üç alt faktoru olan daxili, xarici və inzibati amillər kontekstində müəllimlərin motivasiyası ölçmə vasitəsi üçün həyata keçirilən təsdiqləyici faktor analizindən əldə olunan dəyərlərə nəzər saldıqda $\chi^2/sd = 3.592$; GFI (Goodness of Fit Index) = .917; AGFI (Adjusted Goodness of Fit Index) = .882; NFI = .901; CFI (Comperative Fit Index) = .926; RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation) = .073 şəklində olduğu görünür. Ümumilikdə, bu dəyərlərin müvafiq uyğunluq səviyyəsində olduqları deyilə bilər (Şimşek, 2007; Sümer, 2000; Schermelleh Mooseburger ve Müller, 2003; Kline, 2011; Bayram, 2013). Hesablanan bəzi modifikasiya dəyərlərinə baxıldığında (m4-m17, m16-m18) xəta kovariasiyaları arasında korrelyasiya olduğu müəyyən edilmişdir.

Etibarlılıq

Təsdiqləyici faktor analizi çalışması yekunlaşdıqdan sonra ölçmə vasitəsinin daxili ardıcılığı ilə bağlı etibarlılığı Cronbach Alfa əmsalı ilə hesablanmışdır. Ölçmə vasitəsinin bütünü və alt faktorların Cronbach Alfa əmsalına nəzər saldıqımızda, “daxili amillər” alt faktoru üçün 0.84, “xarici amillər” alt faktoru üçün 0.67, “inzibati amillər” alt faktoru üçün 0.85 və ölçmə vasitəsinin bütünü üçün isə 0.90 olaraq müəyyən edilmişdir.

Nəticə, müzakirə və təkliflər

Bu araşdırmanın məqsədi Kılıç və Yılmaz (2019) tərəfindən inkişaf etdirilən “Daxili, xarici və inzibati amillər kontekstində müəllimlərin motivasiyası ölçmə vasitəsi”-nin Azərbaycan dilində doğruluq və etibarlılığını araşdırmaqdır. Bu məqsədlə ilk olaraq ölçmə vasitəsinin Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılma istəyi ölçmə vasitəsinin inkişaf etdirən tədqiqatçılardan biri olan Ercan Yılmazla bildirilmişdir. Tədqiqatçıdan icazə alındıqdan sonra anket formasının tərcüməsi, dil ekvivalentliyi və dil uyğunluğu çalışmaları həyata keçirilmişdir. Çalışmaların nəticəsi olaraq əldə olunan Azərbaycan dilində formanın orijinal Türkcə formanı yüksək səviyyədə uyğunluğu və təmsil etdiyi müəyyən edilmişdir. Daha sonra ölçmə vasitəsinin orijinal formasındaki faktor quruluşununun xüsusiyyətlərini müəyyən etmək

məqsədlə izahedici faktor analizi araşdırılmış və araşdırmalar nəticəsində ölçmə vasitəsinin yenidən izahedici faktor analizi edilməsinə ehtiyac görülməmişdir.

Ölçmə vasitəsinin uyğunlaşdırma çalışmasında önəmli testlərdən olan təsdiqləyici faktor analizi də həyata keçirilmişdir. Təsdiqləyici faktor analizi ilə ölçmə vasitəsinin quruluşunun nümunələr haqqındakı məlumatlara uyğun olub-olmadığı müəyyən edilməyə çalışılmışdır. Həyata keçirilən təsdiqləyici faktor analizi nəticəsində ölçmə vasitəsində yer alan maddələrdən ikisinin dəyərlərinin aşağı olduğu müəyyən edilmişdir. Aşağı dəyər alan iki maddə ölçmə vasitəsindən çıxarıldıqdan sonra təkrar təsdiqləyici faktor analizi həyata keçirilmişdir. 16 maddəlik ölçmə vasitəsi üçün təkrar həyata keçirilən təsdiqləyici faktor analizi nəticəsində uyğun dəyərlər əldə edilmişdir. Beləliklə ölçmə vasitəsinin quruluşunun nümunələr haqqındakı məlumatları uyğun olduğu bilinmişdir. Ölçmə vasitəsinin daxili ardıcılığı ilə bağlı etibarlılığını müəyyən etmək üçün həyata keçirilən etibarlılıq testində (Cronbach Alpha əmsalı) ölçmə vasitəsinin bütünü üçün .90, “daxili amillər” alt faktoru üçün .84, “xarici amillər” alt faktoru üçün 0.67, və “inzibati amillər” üçün isə .85 olaraq müəyyən edilmişdir. Lorcu (2015) görə Cronbach Alpha əmsalı .60 ilə .80 arasında olan ölçmə vasitələri olduqca etibarlıdır. Ölçmə vasitəsinin etibarlılığı ilə bağlı əldə edilən bu dəyərlər ölçmə vasitəsinin orijinal formasında əldə edilən dəyərlərə yaxındır.

Üç alt faktordan formalaşan daxili, xarici və inzibati amillər kontekstində müəllimlərin motivasiyası ölçmə vasitəsinin Azərbaycanca forması orta məktəblərdə müəllimlər üzərində istifadə etmək üçün doğru və etibarlı bir ölçmə vasitəsidir. Müəllimlərin motivasiyası ilə bağlı araşdırma etmək istəyən tədqiqatçılar ölçmə vasitəsindən istifadə edə bilərlər. Ölçmə vasitəsinin 3 alt faktorundan (daxili amillər, xarici amillər və inzibati amillər) əldə edilən yüksək dəyərlər müəllimlərin motivasiyasının yüksək olduğunu, aşağı dəyərlər isə müəllimlərin motivasiyasının lazımi səviyyədə olmadığını göstəricisidir.

Ədəbiyyat

1. Bayram, N. (2010). Yapısal eşitlik modellemesine giriş AMOS Uygulamaları. Bursa: Ezgi Kitabevi.
2. Büyüköztürk, Ş., Kılıç, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2021). Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri, 31 Baskı. Ankara: Pegem Akademi.
3. Dilts, R. (1992). Motivation. Retrieved from nlp.com: <http://www.nlp.com/-Articles/artic17.htm>
4. Ergün, M. (2011). Sınıfta motivasyon. In E. Karip, Sınıf yönetimi (pp. 119-135). Ankara: Pegem Akademi.
5. Gagne, M., & Deci, E. (2005). Self-determination theory and work motivation. *Journal of Organizational Behavior*, 331-362.
6. Güney, S. (2020). Örgütsel Davranış, 5. Baskı. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
7. Kaptan, S. (1998). Bilimsel araştırma ve istatistik teknikleri. Ankara: Tekışık Web Ofset.
8. Kılıç, K., & Yılmaz, E. (2019). İçsel, Dışsal ve Yönetmel Faktörler Bağlamında Öğretmen Motivasyon Ölçeği'nin Geliştirilmesi. *Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi*, 77-91.
9. Kline, R. (2011). *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. New York: The Guilford Press.
10. Koçel, T. (2005). İşletme Yöneticiliği. İstanbul: Arıkan Yayınevi.
11. Lorcu, F. (2015). Örneklerle Veri Analizi SPSS Uygulamalı. Ankara: Detay Yayınları.
12. Luthans, F. (2015). *Organizational Behavior*, 12 Edition. New York: McGrawHill Inc.
13. Rantz, M., Scott, J., & Porter, R. (2007). Employee motivation: New perspectives of the age-old challenge of work motivation. *Nursing Forum*, 29-36.
14. Steers, R., Mowda, R., & Shapiro, D. (2004). The Future of Work Motivation Theory. *Academy of Management Review*, 379-387.
15. Sümer, N. (2000). Yapısal eşitlik modelleri: Temel kavramlar ve örnek uygulamalar. *Türk Psikoloji Yazıları*, 49-74.
16. Şimşek, F. (2007). Yapısal eşitlik modellemesine giriş-temel ilkeler ve LISREL uygulamaları. Ankara: Einoks Yayınları.

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/26-31>

Nasiba Ergashevna Sabirova
Urgench State University of Uzbekistan
Assoc.Prof of philological sciences
sabnas1@yandex.com

SOUTH AND NORTH KHOREZM EPIC SCHOOLS

Abstract

In this article we will talk about Khorezm epic schools and their peculiarities. It is said that the ethnogenetic history of the people has a significant impact on the formation of different schools of epic poetry, as any ethnic group preserves its ancient traditions, which can be clearly seen in the epic schools of Khorezm. Also, art critic B. Matyokubov in his pamphlet divided the Khorezm epic into three shops based on the information given by Bola Bakhshi, folklorist S.R. Ruzimbaev also commented on Khorezm epics, Bakhshi schools, and there are two traditions of epic poetry in the oasis. The article is analyzed on the basis of the classification of traditions of epic poetry of South and North Khorezm, the similarities and differences of epic schools are proved by examples taken from Khorezm epics.

Key words: *epic, Khorezmepic schools, South Khorezmepic school, North Khorezmepic school, Khorezmepic stores, upper store, middle store, Osh (Lower) store, Khorezmbakhshi, Bola bakhshi, Oshiq Aydinpir*

Nəsibə Erqəşevna Sabirova

Cənubi və şimali Xorəzm epik məktəbləri

Xülasə

Bu yazıda Xorəzm epik məktəbləri və onların özünəməxsus xüsusiyyətlərindən bəhs edəcəyik. Bildirilir ki, hər bir etnik qrup öz qədim ənənələrini qoruyub saxladığından, xalqın etnogenetik tarixi müxtəlif epik şeir məktəblərinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir ki, bunu Xorəzmin epik məktəblərində də aydın görmək mümkündür. Matyokubov öz pamfletində Xorəzm dastanını Bola Baxşinin verdiyi məlumatlara əsasən üç dükana ayırmış, folklorşünas S.R. Ruzimbayev də Xorəzm dastanlarına, baxşı məktəblərinə münasibət bildirmiş, oazisdə iki epik şeir ənənəsi mövcuddur. Məqalədə Cənubi və Şimali Xorəzm epik poeziya ənənələrinin təsnifatı əsasında təhlil edilmiş, epos məktəblərinin oxşar və fərqli cəhətləri Xorəzm dastanlarından götürülmüş nümunələrlə sübut edilmişdir. **Açar sözlər:** *dastan, Xorəzmepik məktəbləri, Cənubi Xorəzmepik məktəbi, Şimali Xorəzmepik məktəbi, Xorəzmepik dükanları, yuxarı mağaza, orta mağaza, Oş (Aşağı) mağazası, Xorəzmbaxşı, Bola baxşı, Aşıq Aydinpir*

Epic poetry occupies one of the main places in the spirituality of our people. "The bakhshis who sing it play an important role in perfecting the rare spiritual riches. They pave the way for the deepening of the ideological content of the work through the artistic processing of images that embody high human qualities"[1]. Bakhshi, with their high memory, singing ability, sensitive knowledge of the living language of the people, serve as a bridge in transmitting the centuries-old epic traditions, rich and colorful epics from generation to generation. "Although Uzbek bakhshis have the same ideological direction, the uniqueness of the epic repertoire, the style of performance and the same tradition in the song, they still have their own style, direction of performance, the nature of the repertoire. This phenomenon gives rise to epic schools." [2]

The ethnogenetic history of the people also has a significant impact on the formation of different schools of poetry [3]. Because any ethnic group keeps its ancient traditions stable. This can be clearly seen in the epic schools of Khorezm. Art historian B. Matyokubov, based on the information provided

by Bola bakhshi in his pamphlet, divides the Khorezm epic into three shops (in the sense of shop-address, place, region).

High store. This store conditionally covers Lebob region (Chorjoi), Darganota, Pitnak districts of Turkmenistan. The melodies of these shopkeepers are moderate and the size of their dutars is similar to the Fergana-Tashkent dutars. From this shop grew Khojayozbakhshi, Amin bakhshi, Muradbakhshi, Eshniyozbakhshi and others. Its center can be conditionally designated as Hazarasp.

The **medium store** includes Khiva, Khonka, Yangiarik, Urgench, Koshkopir and Shavat districts. Its center can be conditionally designated as the city of Khiva. The tunes of these shopkeepers are lively and playful. Their dutori are also smaller than those of the upper and lower stores. Another characteristic of them is that the dutar is accompanied by a bouillon and a circle. Representatives of this store are Eshvoybakhshi, Matniyazgorja (Garibniyaz), Nurmamatlame and others.

So, the **medium store** is the main epic center in Khorezm and its representatives are Avaz bola, NurillaChigatay, Ernafasbakhshi, Matyokubkori, his sons Hasan and Sayidbakhshi, Bekjonbakhshi, Abdrimbakhshi, Usmonbakhshi (Grandfather of the bakhshi), Buvabakhshi, Jumanazarbaxshi and finally Bola bakhshi can be mentioned.

The **Oshok (lower) store** covers the lower reaches of the Amu Darya, such as Gurlan, Toshovuz, Old Urgench and Khojayli. Its center can be conditionally designated as the city of Mangit. Bakhshis of this region often sing epics accompanied by a solo dutar. One of the brightest representatives of the shop is Rizobaxshi, who is Feruz's original baxshi. Ernazarbakhshi, Suyavbakhshi, Otajonbakhshi and others also sang epics in the same shop style [4].

The roots of the Khorezmian epic tradition are very ancient and complex. Migration processes were active in this country and as a result of the long-lasting intervention of the Persian and Turkic peoples, the traditions of epic poetry also evolved. This process lasted until the XX century. This issue has been analyzed in special studies [5]. Folklorist S.R. Ruzimbaev also commented on Khorezm epics and bakhshi schools. He noted that there are two epic traditions in the oasis:

1. Traditions of South Khorezm epics.
2. The tradition of epic poetry of North Khorezm.

In our work, we thought on the basis of this classification.

According to the author of this classification, the traditions of the "High store", which is the center of Hazarasp, were absorbed in the early XX century with the traditions of South Khorezm epic.

First of all, if we talk about the traditions of South Khorezm epic, the roots of this epic are very ancient. By the XI century, the intermingling of the Oghuz Turks with the Iranian-speaking population accelerated the process of Turkicization of the language and the substratum, which called itself Sart, merged with the Turkic-speaking superstratum to form a new ethnic group. Representatives of this group are the oldest generations of the Uzbek population speaking the modern Oghuz dialect, which is located in the southern part of Khorezm [6]. For this reason, it is natural that the traditions of the ancient Khorezmians have been preserved in the epic poetry of this region.

As early as the X century, the number of cities in the region reached 30. After Urgench, the cities of Hazarasp, Dargan and Khiva were formed. The stabilization of sedentary life in these cities and the growth of urban culture also had an impact on literature and the arts. The South Khorezm epic tradition mainly covers the areas inhabited by the Oghuz-speaking population. These include Hazarasp, Bagat, Yangiarik, Khanka, Urgench, Khiva, Koshkopir and the southern districts of Turkmenistan's Tashkent region on the left bank of the Amu Darya.

S.R. Ruzimbaev also includes Turtkul and Ellikkala districts on the right bank. However, some studies have shown that in this region, especially in the repertoire of the famous storyteller Kurbanboyjirov epics sung in two languages and epics sung only in Uzbek or Karakalpak emphasize the spirit of Karakalpak epic traditions. Nurata, Kurgan and South Khorezm are folklore works that syncretically embody the traditions of the epic schools [8]. Therefore, although the territory of Turtkul and Ellikkala districts is mainly inhabited by Oghuz-speaking people, it is necessary to study their epic traditions.

The main features of the South Khorezm epic are as follows:

a) bakhshi sings to the accompaniment of dutar and harmonium (soz), recently a narrow instrument has become a picture. Bakhshi is accompanied by a bulomonchi, gijjakchi and doirachi. The narrator narrates the text of the prose, and in the performance of the poetic passages the circle is added to the narrator. Of course, in ancient times the main musical instrument was the dutar. Soz (harmonium) was brought by German mennonites who moved to the oasis after the Russians conquered the Khiva khanate in the last quarter of the XX century. It was first used by Kurbansozchi-KurbanIsmailov and Safosozchi-Safomuganni. Then, from the bakhshis, the Kodirsozchi and the Jumyozsozchi performed an epic accompanied by harmonica, bulamon and gijjak.

Bola bakhshi has been singing on the net since 1928. The melodies of the South Khorezm epic are lively and playful. It also uses maqomufors. M.L.Sadokov wrote: "Khorezmsongs have a delicate, delicate and rhythmic tendency to dance" [9], referring to the melodies of South Khorezm. The richness of the melodies requires a circle instrument in the ensemble. Oral folk songs in Khorezm also correspond to epic melodies, c) The epics spread in this area are mainly of a biblical nature. That is why they have a volumetric miracle. Performance time is 2-2.5 hours.

The "Book of bakhshi" mentioned in Vamberi's work mainly served as a guide in the hands of Southern Khorezmbakhshis. The young bakhshis mastered the epics through short stories. Of course, the tradition of sharing oral repertoire also continued. In the performance of the epic, great attention is paid to the melody. Each song in the text of the epic was performed through special tunes. The musical melodies used in Southern epic poetry are unique. They are called the Shirvani method. Khorezm epic epos (melodies) are distinguished by their complete form, open singing, closeness to folk songs, connection with the events of the epic, a unique bright style. They have a unique name and categorization, such as makom and other classical melodies.

According to Professor S.R.Ruzimbaev, based on the information provided by the pediatrician, in ancient times 72 melodies (letters) were used in the Shirvani style. More than thirty letters are currently in use. The naming of the epos took place for various reasons, and we received the following melodies: 1. Bobokhonim. 2. Galalaylim. 3. Gulandom. 4. Zorinji. 5. Munglizorinji. 6. Ilgor I. 7. Ilgor II. 8. Kirk mingilgor. 9. Ilgorsarpardasi. 10. Mukhammasiftar. 11. Mukhammasidoston. 12. Mukhammasibakhshi I. 13. Mukhammasibakhshi II. 14. Nolish III. 15. Taka nolish. 16. Nomaboshi. 17. Naylarman I. 18. Naylarman II. 19. Oromijon. 20. Rakhmayla. 21. Sargardon. 22. Shokochdi. 23. Shirvoniy I. 24. Shirvoniy II. 25. Shirvani III. 26. Shirvani IV. 27. Eshvoy. 28. Eshvoyikurd. 29. Eshvoyi Urgench. 30. Koradali. 31. Iranian.

At the beginning of the story, the beginning of the letter (Mukhammasiiftar) is played. Then a song from the didactic poems Mashrab and Makhtumkuli will be sung.

At the end of the epic "Oromijon" and "Bartavuluforisi" will be performed. The trumpet is also used in these musical melodies. In the end, the game of wrestling is in full swing. Finally, the song "Tangisozi" will be played. This concludes the output of the bakhshis [11]. In ancient weddings, bakhshis served. They were accompanied by clowns and clowns. During the break, the clowns and clowns performed. Then the epic song continued. Until the 1950s, various bakhshi groups sang and performed at weddings in the region from Darganota in the east of the oasis to Old Urgench in the west.

In the process, Uzbek, Turkmen, Kazakh and Karakalpak bakhshis exchanged repertoire. The bakhshis, who performed epics in two or three languages, were quite numerous. In turn, a debate contest was held. The Golibbakhshis were presented with prizes such as horses, camels, oxen and skins. As mentioned above, the various schools for upper, middle and upper (lower) shopkeepers were active at the time. All bakhshi communities had a group of clowns. According to the memoirs of Shukrulla Yusupov, the son of Yusuf Mangit, a clown from Mangit, who participated in the same group, his father Yusuf was a member of the group of clown Ahmad bakhshi Matnazarov from Mangit.

In the repertoire of clowns there was a tradition of demonstrating the narration of epics by famous bakhshis in a metaphorical way. Yusuf is a clown who is fluent in Uzbek, Turkmen, Kazakh and Karakalpak. But under a totalitarian regime, he is imprisoned on charges of mocking the languages of other nations, and the talented artist does not return from there. The Khorezmbakhshis always carried a

group of clowns with them so as not to bore the crowd during the recitation of the epic and took turns to catch their breath.

At some weddings, Uzbek and Turkmen bakhshis hold recitation competitions. Such competitions are held regularly in the city of Vos-Boston (Tashavuzregion of Turkmenistan), where the tomb of AshikAydin, the shrine of bakhshis, is located. This tradition came to an end in 1994. The motto of this conference was the following verses from the "Khirmondali" branch of the "Gorogly" series of epics:

If you go from here to Boston,
Bless the Moon in love AydinPir.

At the 1994 bakhshi competition, bakhshis from Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Uzbekistan and Karakalpakstan performed as guests to Turkmen bakhshis. The festival-competition lasted for two days and was attended by more than a thousand bakhshis. These traditions testify to the enthusiasm of our peoples for the art of bakhshi. The number of spectators at that conference was more than 150,000. Bakhshis were given unique gifts and applause. At these ceremonies, Bola bakhshi, along with his sons Norbek, Matyokub and Yetmishboy, sang his last favorite epics and died shortly afterwards.

It is natural that the meeting, competition and acquaintance of different nationalities influence the development of epic traditions. Uzbek, Turkmen and Karakalpakbakhshis in the Khorezm oasis have a long tradition of teaching and apprenticeship. For this reason, Suyavbakhshi in three languages, Bola bakhshi and KurbanboyJirovs had the opportunity to sing in two languages. This situation played an important role in awakening the feelings of friendship and spiritual solidarity of the peoples. They are always accompanied by a messy and grumpy accompaniment. Here we have to talk about another tradition of South Khorezm epic. Khivabakhshis, especially Bola bakhshi, narrate the prose part themselves while performing the epic.

When it is the turn of the song, it is accompanied by a circle or a student, and the poem is performed in two sound combinations. All songs in the performance of the epic "Avazkhon" were performed by parents - Bola bakhshi and Norbek. This tradition was also performed in the performance of the epic "Bozirgon". The songs in this performance were sung by Bola bakhshi and DoirachiSolayArtikov. Such a tradition is unique to the performance of the southern Khorezmbakhshis. Singing in two voices will help make the song audible to all the audience at the wedding. But it limits greed. It is possible that the tradition of singing in unison originated on the basis of a regular text after the epics were copied into the manuscript.

This tradition is not found in the performance of North Khorezmbakhshis. The tradition of singing epic poems by the North Khorezmbakhshis was previously performed in the inner (throat) sound. This is confirmed by the information of N.Muravyov, quoted in previous seasons, "I am the voice of my mother." This ancient tradition of their epic singing was abolished in the early XX century under the influence of Southern epic poetry. This tradition depends on the ethnogenetic features of the Uzbeks. The features of this tradition are as follows:

1. Bakhshis speak in the Kipchak dialect of Uzbek and sing in an external voice.
2. Bakhshi plays the dutar. Next to him, a bully and a squirrel will accompany him. The circle is not used.
3. The center of this school of epic poetry can be designated as the city of Mangit.

Bakhshi calls the melodies played in his letters the Iranian way. Musicologist B.Matyokubov speaks about the differences between Shirvani and Iranian music, noting that the main differences are in the musical points of the styles, from the naming of the epic to the melody, style, melody structure, use and definition of musical instruments [13]. Speaking of Iranian and Shirvani names, he connects the origin of these terms with the historical and cultural ties between Khorezm and Iran and Azerbaijan (Shirvan) since ancient times.

In conversations with older artists, they express a different opinion. Music is never imported from another country. They have been living for centuries in connection with the history and mentality of the people.

The melodies associated with the northern epic traditions are:

1. Nomaboshi. 2. Bartavul. 3. Berodam. 4. Beshparda. 5. Yelpasalandi. 6. IlgorI. 7. Ilgorsarpardasi. 8. Koshimpolvon. 9. Korqiz. 10. Mukhammasiiftor. 11. Kaltamukhammas. 12. Boshmukhammas. 13. Nolishmukhammas. 14. NolishI. 15. NolishII. 16. Nolishsaykali. 17. Olakayish. 18. Patak. 19. Sarparda. 20. Saltik. 21. Tabriz. 22. Torgay. 23. Shokochdi. 24. SHosanam. 25. Eshvoy. 26. Eshvoyiturkman. 27. Koradali. 28. Uchtop. 29. Koshadast. 30. KoshimPolvonninggaji. 31. Eshvoyninggaji. 32. Galalaylim. 33. Galalaylimninggaji. 34. Eroniyninggaji. 35. Eroniyninggaji. 36. Eroniyninggaji. 37. Eroniyninggaji. 38. Eroniyninggaji. 39. Eroniyninggaji. 40. Eroniyninggaji. 41. Eroniyninggaji. 42. Eroniyninggaji. 43. Eroniyninggaji. 44. Eroniyninggaji. 45. Eroniyninggaji. 46. Eroniyninggaji. 47. Eroniyninggaji. 48. Eroniyninggaji. 49. Eroniyninggaji. 50. Eroniyninggaji. 51. Eroniyninggaji. 52. Eroniyninggaji. 53. Eroniyninggaji. 54. Eroniyninggaji. 55. Eroniyninggaji. 56. Eroniyninggaji. 57. Eroniyninggaji. 58. Eroniyninggaji. 59. Eroniyninggaji. 60. Eroniyninggaji. 61. Eroniyninggaji. 62. Eroniyninggaji. 63. Eroniyninggaji. 64. Eroniyninggaji. 65. Eroniyninggaji. 66. Eroniyninggaji. 67. Eroniyninggaji. 68. Eroniyninggaji. 69. Eroniyninggaji. 70. Eroniyninggaji. 71. Eroniyninggaji. 72. Eroniyninggaji. 73. Eroniyninggaji. 74. Eroniyninggaji. 75. Eroniyninggaji. 76. Eroniyninggaji. 77. Eroniyninggaji. 78. Eroniyninggaji. 79. Eroniyninggaji. 80. Eroniyninggaji. 81. Eroniyninggaji. 82. Eroniyninggaji. 83. Eroniyninggaji. 84. Eroniyninggaji. 85. Eroniyninggaji. 86. Eroniyninggaji. 87. Eroniyninggaji. 88. Eroniyninggaji. 89. Eroniyninggaji. 90. Eroniyninggaji. 91. Eroniyninggaji. 92. Eroniyninggaji. 93. Eroniyninggaji. 94. Eroniyninggaji. 95. Eroniyninggaji. 96. Eroniyninggaji. 97. Eroniyninggaji. 98. Eroniyninggaji. 99. Eroniyninggaji. 100. Eroniyninggaji.

In northern epics, the name of a melody is mentioned and the word "gaji" is used for that melody. For example, Eshvoy, Eshvoy'sgaji. Well-known art critic OtanzarMatyokubov explains to us that this word is a phonetic variant of the word "kaj", which means "the opposite of Kuy". Some melodies used in both epic schools in Khorezm are also used by Turkmen, Azerbaijani and Karakalpakbakhshis.

In Uzbek folklore, the epic genre is distinguished by its great monument, monumentality and versatility. Therefore, only a professional performer can sing it. Bakhshi have been polishing this spiritual wealth for thousands of years through their high memory, singing ability, burro speech and God-given talent[14]. Although there is a commonality in repertoire, performance, melodies, regional lifestyle, various ethnogenetic factors create differences, schools of epic poetry. Since the Khorezm oasis is a mixture of different ethnogenetic layers, the tradition of singing epics in this region is not the same. They can be basically combined around two traditions.

In the southern part of Khorezm there are representatives of the Oghuz dialect, who consider themselves to belong to the Sart category. In fact, their ancestors are intertwined with the descendants of the ancient Khorezmians. The bakhshis of this region speak in the Oghuz dialect. They sang to the accompaniment of the dutar, a harmonica, which was later formalized as a narrow main instrument. Bakhshi has a special ensemble. Next to it will be accompanied by musical instruments such as bulamon, doira and gijjak. The epic melodies of this school are lively and attractive, in which the makom and its ufors are also embodied. Most of the epics are of a biblical nature and are designed for 2-2.5 hours. Musical tunes have special names. So far, 31 of them are known.

In the past, there were more than 70 musical tunes. Bakhshis call the melodies Shirvani. OshikAydin is the patron saint of Khorezmbakhshis. The teaching and apprenticeship traditions of the oasis bakhshis are of an international nature, and the Uzbek, Turkmen and Karakalpakbakhshis are in close contact with each other, and the multilingual nature is preserved. SuyavBakhshi sang in three languages, Bola Bakhshi and Kurbanboyjirov sang in two languages. Along with the Khorezmbakhshi ensemble, there were also clowns and drummers. The main place in the repertoire of bakhshi is occupied by the branches of the series "Gorogly", the epic "Oshik". Most of them have been mastered through manuscript narratives. However, verbal abuse has not completely disappeared. Verbal options are enriched with folk phrases, humorous plates, word games. In South Khorezm there are artists who can combine poetry and poetry. There is another peculiarity in Southern epic poetry that some bakhshis, especially Bola bakhshi, sing epic songs in unison with a doirachi or one of his students.

Shaybani Uzbeks, who migrated in the 16th century, live in northern Khorezm. They speak in a Kipchak dialect. The bakhshis in this area sing to the accompaniment of a dutar. It will be accompanied by a mess and a circle, the circle will not be used. They call the melodies Iranian. In this region, too, the melodies have special names and number 34. Some of them are identical with the Shirvani ways. In northern epics, the beginning and end of an epic also have distinctive features. But in both traditions, the show ends with a dance. Representatives of northern epics sang in an inner voice until the beginning of the twentieth century, after moving to the oasis. This is confirmed by the observations of N.Muravyov, who came to Khiva in 1822. For this reason, they first used the kobiz and then switched to the dutar accompaniment. In northern epics, the art of bakhshis of bakhshis is more active.

In turn, the range of epics in their repertoire is much wider. This can be clearly seen when comparing the oral version of the epic "Khuriliko and Khamro" performed by Tursunbakhshi with the manuscript. Bakhshi included in the text of the epic many phraseological expressions, proverbs and sayings, idioms related to the vernacular. Especially noteworthy are its internal medial formulas. In the speech of Sakrakhbakhshi, another representative of the Northern epic, this feature appears even brighter. His attention to the elements of saj, communication with the audience, communication in the form of

invitations, commands, speeches, interrogations serve as important factors in the full delivery of the events of the epic to the listener. The use of internal medial formulas in northern epics is a common Turkish tradition, which is also present in the speeches of Azerbaijani and Turkmen bakhshis.

In fact, the history of this method should be traced back to the ancient epic. This tradition is fully reflected in the epic "Kitabi dadam Korkud". There is another tradition in some bakhshis living in the Shabboz areas, in which the performance of bakhshi and jirov is manifested together. Koshakur and Kurbonboy jirov from Turkul and Musa bakhshi from Shabboz also performed Kirov. In general, the meeting of two traditions without mixing is the result of interaction and repertoire exchange.

References

1. Chicherov V.I. Shkoli skaziteley Zaonejya.–M.: Nauka, 1982.P.132. (196)
2. Mirzayev T. Epos i skazitel. P.99.
3. Ruzimboev S. Epic traditions of Khorezm epics. –Urgench, "Universitet", 2008. P.18. (58)
4. Matyoqubov B. Epic melodies. –T.: "BUILDING PRINT" 2009. –P.23-26 (342)
5. Ruzimboev S. Khorezm epics. –T.: Fan, 1985. – p.22-23 (96)
6. Ruzimboev S. Epic Traditions of Khorezm Epic, p.4
7. Jumaniyozov R. History of ancient Khorezm. –Urgench, "Murabbiy", 1993. –p.45. (122)
8. Madrahimova N.Y. Comparative-typological analysis of the epic "Sweet and Sugar". Candidate. Diss. Avtor. –T.: 1996. –P.18. (27)
9. Sadokov I.L. Tisyachi oskolkov zolotoga saza. –M.: Nauka, 1981. –P. 164. (210)
10. Matyoqubov B. Epic melodies. –p.41.
11. Ruzimboev S. Specifics, typology and poetics of Khorezm epics (doctoral dissertation) - T.: 1990. - P.45
12. «Ashiq-Aydin-94. –Dashxovuz, «Xiyal», 1994.(29-30 august) –P.7-8.(30)
13. Matyokubov B. Pages of Khorezm epic performers –p. 13.
14. Sabirova N.E. Xorazm dostonchilik maktablarining local xususiyatlari. Academic research in educational sciences, 2(10), 2021, 988-998.

Göndərilib: 04.03.2022

Qəbul edilib: 01.04.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/32-36>

Xumar Elham Ələkbərova

AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
uxba@mail.ru

XXI ƏSR İCTİMAİ-SİYASİ REALLIQLARI MİSİRLİLƏRİN “TAKSİ SÖHBƏTLƏRİ”NDƏ

Xülasə

Misirli yazıçı Xalid Əl-Xəmissi 27 sentyabr 1962-ci ildə anadan olub. 2006-cı ildə işıq üzü görmüş “Taksi” əsəri ilə şöhrət qazanıb.

Əsərdə XXI əsr Misir reallıqları yoxsul insanların, sıradan vətəndaşların fikirləri ilə təsvir olunub. Müəllif rastlaşdığı ayrı-ayrı taksi sürücülərinin dili ilə oxucunu müasir Qahirə və Misir həqiqətləri ilə tanış edir.

Açar sözlər: Əl-Xəmissi, Əl-Asuani, Misir, taksi, ərəb ədəbiyyatı, Misir inqilabı

Khumar Elqam Alakbarova

Socio-political realities of the XXI century in Egyptian "Taxi talks"

Abstract

Egyptian writer Khalid al-Khamisi was born on September 27, 1962. He became famous for his work "Taxi", which was published in 2006.

The book is dedicated "to the life that lives in the words of poor people. Taxi is about urban sociology in the Egyptian capital through the voices of taxi drivers. The author recounts the stories of different taxi drivers he encounters and offers some insight into contemporary Cairo and Egypt.

Keyw ords: Al-Khamisi, Al Aswany, Egypt, Taxi, Arabic literature, Egyptian revolution

Bu gün qloballaşan dünyada KİV-lərin, internet məkanının cəmiyyət həyatının demək olar ki, bütün sahələrində aktiv rolu danılmazdır. Bununla belə, bəzi hadisə və nəticələrin, şəraitin məntiqi, rəssional, tarixi yetişmə prosesini, zərurətini də danmaq olmaz. Belə ki, inkişaf, təkamül, tənəzzül, inqilabi dəyişikliklərin fundamental qanunauyğunluqları, əsas fəlsəfi nəzəriyyəsi dəyişməz olaraq qalır. Necə ki, Misirdə yeni inqilabi şəraitin hələ 1990-cı illərin sonlarından yaranmağa, iltihab edən yara kimi özünü göstərməyə başladığını demək mümkündür (4, 6). Və bu şəraitin yetişməsinin daha öncədən duyulması, “xəbər verilməsi” prizmasından müasir Misir ədəbiyyatında tanınmış yazar Alyə Əl-Asuaninin “Yaqubiyan imarəti” (2002), “Çıkaqo” (2007) (1, 2, 3), Məhəmməd Salmavinin “Kəpənək qanadları” (2011) (9, 10) və s. əsərlərin adlarını qeyd etmək olar.

Bu əsərlərdə bədii süjetlər fonunda işıqlandırılan daha dərin mətləblərlə yanaşı, 2011-ci il Misir inqilabından öncəki hadisələrin xronologiyası, təfəsilatı da onu deməyə əsas verir ki, ölkədə ictimai-siyasi, sosial durumun ağırlaşması qısa bir sürənin nəticəsi olmamışdır (5). Və XX əsrin sonlarından kəskinləşməyə başlayan durum, problemlərin qalaqlanması, xalqın səbr kasasının daşması, inqilabın astanasından əsən mehlər artıq müasir Misir ədəbiyyatında kəskin hiss edilməyə başlayır. Bu sıradan olan əsərlər arasında xüsusi qeyd və təhlil edilməli daha bir əsər Xalid Əl-Xəmissinin 2006-cı ildə işıq üzü görmüş “Taksi” əsəridir (oxuculara daha çox “Taksi söhbətləri” kimi tanışdır) (11).

Əsərin əsas qəhrəmanları dünyanın demək olar ki, hər yerində ən söhbətçil olanlar – taksi sürücüləridir. Yazıçı əsəri maraqlı formada təqdim edir, belə ki, bütün hekayətlərdə səmimiyyət rolunda özünü iştirak edir, əsərin bir obrazı özüdür. O, oxucunu düşündürən, diqqəti cəlb etmək istədiyi mövzularda taksi sürücülərinə sual verir və onu Qahirədə gəzdirən sürücülərin söhbətləri, hekayətləri əsəri ehtiva edir. Əsər 58 bu cür söhbətdən ibarətdir. Qahirənin hər küçəsini, dalanını tanıyan taksi sürücüləri böyük şəhərin tam mənzərəsini söhbətləri, başlarına gələn macərələrlə, apardıqları müştərilər vasitəsilə real təsvir edirlər. Söhbətlər isə nədən bəhs etmir ki... siyasi xəbərlər, işsizlik və qazanc dalınca ələlxüsus

gənclərin xaricə axışmaları, hər gün bahalaşan qiymətlər, artan vergilər, tıxaclar, futbol, əlbəttə kriminal və daha nələr, nələr...

Əsərdəki taksi sürücüləri cəmiyyətin orta və aşağı təbəqəsini təmsil edən müxtəlif yaşda insanlardır - aralarında ağır gün-güzəranda qurtulmaq üçün şəhərə gələn kəndlilər, təqaüdcülər, müəllimlər, hətta elmi dərəcəsi olanlar da var. Lakin hekayətlərin qəhrəmanları yalnız onlar deyil. Obrazlar qalareyası taksiyə oturan jurnalistlər, müəllimlər, xırda məmurlar, tələbələr, həkimlər, həmçinin yol polisləri, baqqallar, müxtəlif ictimai işə sektorlarında işləyənlər, ayaqqabı təmizləyənlər və onların həyat yoldaşları, uşaqları ilə daha rəngarəng çalar alır. Əsərdə Qahirənin küçə, dalan, park və meydanları, Nil sahili, kinoteatr və restoranları, kasıb və varlı, turistlərin bol olduğu məhəllələri, ekzotik bazarları qarış-qarış gəzilir və hər cür insan, ağlagəlməz hər cür hadisə, macərə - reallıqlar təsvir edilir.

Əl-Xəmissi əsas obrazı olan taksi sürücülərini isə belə xarakterizə edir: "Cəmiyyət haqqında hər şeyi onlar yaxşı bilir, çünki küçələrdə yaşayırlar" (8). Və hekayələri dinlədikcə bunun həqiqətən belə olduğunu şahidi olursan. Taksi sürücüləri din, siyasət, təhsil, tibb, əxlaqi-mənəvi dəyərlər, adət-ənənələr, mədəniyyət, media, ədəbiyyat, iqtisadiyyat, futbol, musiqi, bazar münasibətləri, nüvə silahi və s. müxtəlif mövzularda çox dolğun fikir yürüdə bilirlər. Baş verənlərin səbəbləri onlara məlumdur, təhlil, müqayisə edir, proqnozlar verirlər və bu söhbətlərlə yazıçı oxucusunu da dünyada gedən siyasi proseslərə, hegemon dövlətlərin siyasi oyunlarına, bitməyən müharibələrə, iqtisadi sanksiyalara, epidemiyalara, ekologiya xoflarına fokuslanmağa, məsələlərin mahiyyətinə varmağa məcbur edir.

Əl-Xəmissi məntiqi təfəkkürünə, hadisələri doğru təhlil bacarığına heyran qaldığı qəhrəmanlarının başqa müsbət tərəflərini də təsvir edir. Əksər taksi sürücüləri ilə hekayətlərdən görünür ki, onlar varlanmaq, mənfəət əldə etmək üçün gecə-gündüz sükan arxasında oturmurlar, onlara yalnız minimum yaşayış ehtiyaclarını ödəmək üçün pul lazımdır - evə çörək apardı, ev kirayəsini, krediti, təhsil haqqını ödədi, vəssəlam. Mədəni istirahət, restoranlarda vaxt keçirmək, səfərə çıxmaq üçün pul toplamaq kimi şeylər onlara yaddır. Hər biri ruzinin Allahdan gəldiyinə inanır və əmindirlər ki, Tanrı hər kəsə ehtiyacı olan qədər ruzi verəcək. Demək olar ki, Əl-Xəmissinin bütün taksi sürücülərində izlədiyimiz bu keyfiyyət, xüsusən bir söhbətdə daha maraqlı, düşündürəcək sujet ətrafında təqdim edilir:

Günlərin birində xəstə olduğu üçün uzun müddət işə çıxma bilməyən və çörəyi tükənən taksi sürücüsü yola çıxır. Yol kənarında bahalı, xarici markalı avtomobilin dayandığını görür. Məlum olur ki, həmin avtomobil xarab olub və sürücüsü qonağını aeroporta çatdırmağı həmin yaşlı taksi sürücüsündən xahiş edir. Fars körfəzi ölkələrindən olan zəngin qonaq sürücüyə yol haqqı olaraq nə qədər pul verəcəyini soruşur. Sürücü "Nə versəniz, qəbulumdur" deyər cavab verir. Qonaq "Bəlkə az verdim" deyər davam edir. Sürücü isə cavab verir ki, "Ruzi Allahdan gəlir, nə versəniz qəbulumdur". Hekayətin sonunda sürücünün gözütöxlüğüna, aza qane olmasına, yalnız gündəlik çörəyi düşünməsinə, səmimiyyətinə heyran olan qonaq ona bir ayda qazana biləcəyi məbləğdən də çox pul verir. Bu söhbəti danışan taksi sürücüsü müəllifə deyir: "Kimin ağılına gələr ki, bahalı, təzə, xarici markalı avtomobil yolda xarab olacaq? Allah bilərəkdən onu xarab edib, çörəyi bu köhnə maşınla mənim qabağıma çıxardı" (8).

Əl-Xəmissi əslində bütün sadə Misir xalqına şamil olan bir keyfiyyəti bu qəhrəmanda ifadə etmişdir. Başqa bir hekayətdə ayaqqabı təmizləyənin də eyni cür düşünməsi, halından məmnun olması, qismətilə barışması, əlində olanlara şükr edib sevinməsi, qazandığı hər quruşun qədrini, dəyərini dərk etməsi, bir daha müəllif tərəfindən heyranlıqla tərənnüm edilir. Yazıçı bu insanlarla, xalqı ilə qürurlandığını gizlətmir, axı bu, əslində hər kəsdə öyünəbiləcək, təqdir olunacaq bir keyfiyyətdir.

Əl-Xəmissi həmçinin uşaqlarının təhsil almaları, yüksək mənsəbə çatmaları, doğru-dürüst insan olmaları, uğurları ilə sevinən ata obrazlarını da yaratmaqla bunu xalqının qüruru kimi verir. Hekayətlərdə ağır işlərdə, küçələrdə hər əziyyətə, münasibətə qatlanıb çörək qazanan ataların, taksi sürücülərinin övladlarının təhsili üçün çalışmaları, uğurlarına sevinmələri onların əslində cahil deyil, gözəl, mükəmməl valideyn olduqlarını göstərir.

Əsərdə söhbət açılacaq daha bir mövzu təbii ki, qadınlarla bağlıdır. Qadın gah əsas, gah da epizodik obraz olaraq, demək olar ki, bütün taksi söhbətlərində iştirak edir. Və ən kiçik fikirdə belə anılan misirli qadınların köməyi ilə yazıçı qlobal problemləri, reallıqları işıqlandırır. Məsələn, hekayətlərin birində avtomobilin kredit borcunu ödəmək üçün gecə-gündüz fasiləsiz sükan idarə edən taksi sürücüsünə müəllif, evə gedib heç olmasa 3 saat yatmağı məsləhət görür. Taksi sürücüsü isə cavab verir ki, evə gedincə üzünə baxan ac uşaqları, əsəbdən dəliyə dönüb hey deyənən arvadı görməkdənsə, maşında qalmaq yaxşıdır. Yazıçı burada boş, mənasız şeylər üçün deyənən qadın obrazı yaratmaqdan çox

uzaqdır. Burada uşaqları ac, qazanı boş olduğu üçün, ailə qayğıları altında əzilən, yorulan qadının etirazları gizlənilir. Bununla, yazıçı onu vurğulamağa çalışır ki, ölkədə elə zümrələr var, yeməyə quru çörək tapmır.

Və bu epizodik real qadın obrazı ilə çox söz deyən Əl-Xəmissi digər hekayətdə başqa bir fərqli, müasir Misir qadını obrazını yaradır. Taksi sürücüsü söhbət edir ki, günlərin birində Qahirənin kasıb məhəllələrindən hicablı bir qadını sərnəşin olaraq maşınına alır. Çox getməmiş, ön güzgüdə görünür ki, arxa oturacaqda əyləmiş qadın əvvəl hicabı açdı, sonra isə altdakı qiyafətləri dəyişdi və sonunda qısa, dar ətkli, saçı zövqlə daranmış bir xanım oldu. Gənc qız taksi sürücüsünün marağını duyub öz hekayəsini danışır. Məlum olur ki, həmin qız şəhərin mərkəzində varlı müştərilərin olduğu bahalı restoranda ofisiant işləyir. Amma ailəsi buna razı olmayacaq, bunu nalayiq hesab edəcək deyər bu yalana əl atıb. Yalan danışmağa isə məcbur olduğunu bildirir. Ailəsi onun xəstəxanada xəstə baxıcısı işlədiyini düşünür, bundan məmnundurlar. Lakin xəstəxanada səhərdən-axşama ağır iş müqabilində qəpik-quruş verirlər, restoranda isə əksinə. Ona görə ofisiant işində alın təri və namusu ilə çalışır. Hekayətin sonunda taksi sürücüsü qadın müştərisinə həqiqəti söylədiyi üçün təşəkkür edir və onun yalan danışmağa məcbur olduğunu, alın təriylə halal pul qazanmaq söylətini anlayışla qəbul edir. Bu qadın obrazı ilə müəllif Misir cəmiyyətində hələ də qadına qarşı münasibətin dəyişmədiyini, din və şəriətdən bir silah kimi istifadə edildiyini, ayrıseçkilik olduğunu, qadınların süni şəkildə cəmiyyətdə tədris olunma hallarını vurğulayır.

Başqa hekayətdə isə müasir Misir cəmiyyətində qadına qarşı düşmən, nifrət dolu münasibət bəslənməsi, qadınların şeytan hesab olunmaları, cəhənnəm atəşinə layiq olmaları kimi fikirlərin böyük əksəriyyət üçün normal olduğu yer alır. Qadınların insanlıqdan kənar, haqq-hüquqa, azadlığa, danışmağa, istirahətə layiq olmayan məxluqlar olması hələ də müasir Misir kişilərinin, demək ki, cəmiyyətin baxışı olaraq qalır. Qadınların döyülməsi, hicabla qapadılması, onlara zülm edilməsi cəmiyyətdə kişinin gücünü göstərməklə yanaşı, dinin, şəriətin də tələbi kimi qələmə verilir və yazıçı cəmiyyətin öz yanlışlarına din və məntiqin təkəkkürü ilə haqq qazandırmasını qəbul edə bilmir. Günlərin birində taksiyə oturan müəllif sürücünün ölkənin radiosu ilə yayımlanan verilişə diqqətlə qulaq asdığını və orada səsləndirilən fikirləri dəstəklədiyinin şahidi olur. Radio verilişdə mötəbər bir şeyx günün aktual bəlası, insanları saran faciədən danışır, həqiqət olmayan faktlar səsləndirir, müqəddəs kitabdan mahiyyətini çıxışına uyğun təhrif etdiyi misallar gətirir və elə hey iddia edir ki, dünyanı məhvə qadınlar aparacaq. “Çünki onlar qısa ətklər geyinirlər, gənc qızlar utanmadan naməhrəm kişilərlə rahatca söhbət edirlər və bu gün ailələr buna göz yumurlar. Küçədə qadınlar hicabsız gəzərək çılpaq bədənləri ilə naməhrəm kişiləri yoldan çıxarırlar. İslam dini bu qadınların cənnətə düşməyəcəyini deyir. Allah biz müsəlman gəncləri şeytandan qorusun” (8).

Bu cür davam edən fikirlər yazıçını özündən çıxarır və “bu nə axmaq fikirlərdir” deməsi ilə taksi sürücüsü ona etiraz etməyə başlayır ki, şeyxin söylədiyi fikirlər doğrudur və o, bu fikirlərlə tam razıdır. Şeyxin söylədiklərini sürücü Qahirə küçələrində qarşısına çıxan yerli və turist xanımların timsalında ağzı köpüklənə-köpüklənə dəstəkləyir. Və “Cəhənnəmin elçiləri, şeytanın özü olan bu qadınları öldürmək azdır, tonqalda diri-diri yandırmaq lazımdır” deyir (8). Yazıçı cəmiyyətdə bu qədər cahil, şüursuz, vəhşi bir fərdin olmasından məyus, onunla mübahisə etməyin, doğrunu, mütərəqqi olanı başa salmağın əhəmiyyətsiz olduğunu anlayıb susur. Lakin sürücünün son fikirləri onu o qədər özündən çıxarır ki, heç mənzil başına çatmamış yarı yolda taksidən düşür. Sürücü iddia edir ki, bütün dünyada qadınların sayı kişilərin sayını üstələyir və bu mütləq şəkildə qiyamət saatının çatmasından xəbər verir. Bu fikirdən sonra səbr kasası dolan yazıçı qadınlara qarşı bu qədər nifrət püskürən biri ilə eyni yerdə olmaqdan sıxılıb avtomobili tərk edir.

Əl-Xəmissi qeyd edir ki, bu taksi sürücüsü Misir cəmiyyətinin bir parçasıdır və ölkə radiosunda yayımlanan şeyxin çıxışı dövlətin, cəmiyyətin mövqeyini təmsil edir. Yazıçı Misir cəmiyyətinin qadınlara qarşı kin-küdurət, nifrət aşılmasını, qərəzli, ədalətsiz, qeyri-insani münasibət bəsləməsini təəssüflə çatdırır. Və təbii ki, bu hal yalnız Misir deyil, digər müsəlman, ərəb, bəzi uzaq Şərqi ölkələri üçün də xarakterikdir. Əl-Xəmissi də qadının inkişafı və xoşbəxtliyi ilə cəmiyyətin rifahını, parlaq gələcəyini bərabər tutan ictimai xadimlər sırasındadır. Axı, dünyaya uşaq, dövlətin gələcəyini doğuran qadın xoşbəxt olmazsa, tapdalanarsa, əziyyət çəkərsə, hansı dövlət, cəmiyyət çiçəklənə, inkişaf edə bilər?!

Yazıçı cəmiyyətdəki bu ortodoks əhval-ruhiyyənin fonunda Misirdəki ictimai-siyasi vəziyyəti, iqtisadi problemləri, məişət, dini xarakterli mövzuları da diqqətdən kənar qoymur. Yəni hekayətlər sırf oxucu marağını doyuracaq macərə, ekzotik həyat tərz, adət-ənənələr, milli çalılar, şərq nağılı kimi elementləri ehtiva etmir. Yazıçı bütün hekayələrində daha dərin məsələlərə, incə məqamlara toxunur. Bu baxımdan əsəri Misirdəki mövcud durumu doğru təhlil və bir az da irəli getsək ölkənin gələcəyi ilə bağlı proqnozlar ehtiva edən əsər kimi təqdim etmək doğru olar. Belə ki, yazıçının söhbət etdiyi bütün taksi sürücülərinin ağır gün-güzəranı, bitməyən çətinlikləri, üzlaşdıqları haqsızlıq, məişət şəraitsizliyi, günü-gündən artan qiymətlər, vergilər, cərimələrdən narazılıqları, kredit yükləri altında boğulmaları, ödənilməsi kasıb təbəqə üçün ağır olan təhsil haqları, işsizlik üzündən baş götürüb ölkəni tərk edən doğmaları, dostları - bu həyat Misirin mənzərəsidir.

Taksi sürücülərindən biri yazıçıya Misirdəki gündəmi maraqlı təsvir edir. Misirdə iqtisadiyyat niyə inkişaf etmir, camaatın güzəranı niyə yaxşıya doğru dəyişmir sualını verən taksi sürücüsü özü də cavab verir: “Çünki camaatın pulu ancaq mobil telefonlara və siqaretə xərclənir. Hara baxırsan bu məhsulların reklamı yayımlanır. Camaat acından ölsə də, borc götürüb telefon almağa pul tapır. Hamı axmaq kimi reklamda nə görür, onu alır. Reklamın əli ilə cahil camaatın cibinə girirlər. Əslinə baxsan, problemi hökumətdən çox insanların axmaqlığında görmək lazımdır. Əvvəllər reklam da cəmiyyətə xidmət edirdi, indi isə bu reklamlar hamısı yalandır və bu yalanlar cəmiyyəti, dəyərləri dağıdır. Bir gün bu reklamlar lap axırıma çıxacaq” (8).

Yazıçı, mü sahibinin fikirlərinin reallığı, müasir gündəmi əks etdirdiyini təəssüflə diqqətə çatdırır. Bu gün insanların daha ucuz dəyərlər arxasınca qaçdıqlarını, dəbə aludə olduqlarını, yaxşını-müsbəti deyil, pisi, doğru olmayanı daha tez əxz etdiklərini vurğulayır. Və taksi sürücüsünün dediyi kimi, əgər hakimiyyət, biznesmen reklam deyilən vasitədən öz məqsəd və maraqları üçün istifadə edirsə də, əslində qəflət yuxusunda olan camaat qınanmalıdır.

Yazıçı, borcları ödəmək üçün fasiləsiz gecə-gündüz çalışan, bir qarın çörək, uşaqlarına maddi dəstək üçün işləməyə məcbur yaşlı taksi sürücülərinin timsalında Misirin ağır durumda olan milyonlarla sakinini ifadə edir. Taksi sürücüsünün evindəki ac uşaqlar Misir ailələrində ac uşaqları təmsil edir. Taksi sürücülərini təqib edən, qanunsuz yerə qazanlarına şərik olan, gediş haqqı sayğacları, qoruyucu kəmərlərlə bağlı cərimə oyunları icad edən yol polisi, bələdiyyə polisləri isə sırayı Misir vətəndaşlarının cibinə girən rüşvətxor məmurları ifadə edir. Sürücülərin istifadə etdiyi ehtiyat hissələri köhnə, qozalı vəziyyətdə olan, çirkab qoxuyan taksilər isə ölkənin özünü təcəssüm etdirir. Çoxdan dəyişilməli olan bu avtomobillər Misirin yenilənməsinin vacibliyini simvolizə edir.

Yüksək hakimiyyətin və ona yaxın dairələrin başdan-ayağa korrupsiyaya qurşandığını, əllərinin xalqın cibinə girdiyini, yazıçı bütün söhbətlərdə xalqın şikayətləri, narazılıqları, etirazları ilə ifadə edir. Uydurma vergiləri, cərimələri, məntiqsiz, sənədsiz qiymət artımını dövlət hər dəfəsində qanuni donla təqdim etsə də, xalq artıq hakimiyyətin və siyasətinin mahiyyətini, iç üzünü bilir. Hekayətlərin birində taksi sürücüsü hətta belə bir lətifə söyləyir ki, biri səhrada Ələddinin sehrli çirağını tapır. Çıraqdan çıxan cin onun arzusunu soruşur və həmin misirli bir milyon funt istəyir. Çox keçmir, cin ona həmin məbləğin yarısını gətirir. Adam soruşur ki, mən bir milyon istəmişdim, burada yarısı var, digər yarısı hanı? Cin cavab verir ki, digər yarısına hökumət əl qoyub. Bəs sən bilmirsən ki, mən hökumətlə yarıbayarı (50/50-yə) işləyirəm? Bu lətifə xalqın ironiyasını, narazılığını və hakimiyyətin özbaşınalığını, qanunsuz qərarlarını ifadə edir.

Misirin XXI əsrin əvvəllərində real mənzərəsinin ən qabarıq və bütün çılpıqlığı ilə təsvirində əvəzsiz olan bu hekayətlərdə xalqın narazı əhval-ruhiyyəsi, səbr kasasının daşması, yazıçı və onun qəhrəmanlarının vəziyyətin dəyişməsinə vacib, labüd sayan fikirləri yüksək tonla səsləndirilir (12). Və bu fikirlər yeni əsrin əvvəlində Misirdəki inqilabdan (2011) illər öncə səsləndirilən proqnozlar kimi də dəyərləndirilə bilər. Demək olar ki, hansı mövzuda söhbətlər aparılmasından asılı olmayaraq, bütün hekayətlərdə az və ya çox dərəcədə bu məsələ vurğulanır.

Hekayətlərin birində isə biz inqilabdan əvvəlki Misirdə bütün sahələrdə böhran yaşandığını, siyasi güclərin etibarının tam çökdüyünü, xalqın narazılığının son həddə çatdığını şahidi oluruq. Belə ki, yazıçı inqilabdan bir neçə il öncə Qahirəni silkələyən narazı xalq kütlələrinin etiraz nümayişləri səbəbindən tıxacda taksi sürücüsü ilə həmsöhbət olur. Söhbətin sonunda sürücü belə proqnoz verir ki, artıq heç nə bu hökumətə kömək edə bilməz, sütunları yoxdur. “Az qalıb, sabun köpüyü kimi partlayacaq” (8).

Misirdə rejimin məhvini qaçılmazlığından xəbər verən bu əsəri 2011-ci il Misir inqilabını doğuran səbəblərin məcmusu, təhlili baxımından dəyərli material kimi də qəbul etmək olar. Əsər real tarixi hadisələri ehtiva etməklə informativ xarakter kəsb edir. Amma bütün bunlar əsərin bədiiyyətinə zərər qədər xələl gətirmir. Belə ki, yazının bütün Qahirə sakinlərini ehtiva edən obrazları canlı, milli koloritdə təsvir etməsi, adət-ənənələri və Misir məişətini bütün boyalarla canlandırması, Qahirə küçələrini, məhəllələrini, Nil sahillərini, bazarları çınqıldaşına, hər ağacına, ədviyyat, çərəz, qəlyan qoxusuna, bir sözlə bütün xırdalıqlarına qədər ifadə etməsi əsərin bədii keyfiyyətindən xəbər verir. Beləliklə, əsərin bütünlüklə Misir, Qahirə qoxuduğunu əminliklə demək olar.

Bir məqamı da mütləq qeyd etmək lazımdır ki, bütün hekayələrdə yazının taksi sürücüləri olan qəhrəmanlarını səmimi sevdiyi hiss olunur, çünki onlar Misir xalqının nümayəndələridir. Əl-Xəmisinin bu obrazları yaradarkən onları qınamadığını, nədəsə günahlandırmadığını, anlamağa çalışdığını, onlara qarşı səbrli, səmimi davrandığını görür, hər hekayətdə vətəndaş təəssübkeşliyini hiss edirik. Yazıçı da cəmiyyəti qınayır, islah olunmasını, yaxşı mənada müasir çağırışlara cavab verməsini, yazılmayan qaragüruh qanunlarından imtina edərək mütərəqqiləşməsini vacib sayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əl-Xəmisinin bu əsəri dünyanın 20-dən çox dilinə tərcümə olunmuş, ardınca “Nuhun gəmisini” (2009), “2011” (2014) kimi əsərləri işıq üzü görmüşdür (7).

Ədəbiyyat

1. Alaa Al Aswany. https://en.wikipedia.org/wiki/Alaa_Al_Aswany
2. Alaa Al Aswany. Chicago. Harper Collins e-books; Reprint edition (September 23, 2008)
3. Alaa Al Aswany. The Yacoubian Building. Harper Perennial; First Harper Perennial Edition (August 1, 2006)
4. Egypt's Tahrir Revolution. Edited by Dan Tschirgi, Walid Kazziha, and Sean F. McMahon. USA 2013
5. <https://www.rienner.com/uploads/50d2161b56feb.pdf>
6. 2011 Egyptian revolution
7. https://en.wikipedia.org/wiki/2011_Egyptian_revolution
8. Kalashnikov A.V.
9. <https://cyberleninka.ru/article/n/egipet-pri-h-mubarake-osvoenie-novyh-vneshnepoliticheskikh-prostranstv-1>
10. Khaled Al Khamissi
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Khaled_Al_Khamissi
12. 8. Al Khamissi Kh. «Taxi».
13. <https://blondlog.wordpress.com/2009/05/19/%D0%B2%D1%81%D0%B5%D0%BC-%D1%82%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BC-%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%B0-%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%8F%D1%89%D0%B0%D0%B5%D1%82%D1%81%D1%8F/>
14. Mohamed Salmawy. https://en.wikipedia.org/wiki/Mohamed_Salmawy
15. Mohamed Salmawy. Butterfly Wings. The American University in Cairo Press Cairo New York, 2014. Translated by Raphael Cohen. 176 p.
16. Taxi. [https://en.wikipedia.org/wiki/Taxi_\(book\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Taxi_(book))
17. There won't be another Tahrir Sq revolution in the near future: Khaled Al Khamissi. Hindustan Times. <https://www.hindustantimes.com/kolkata/there-won-t-be-another-tahrir-sq-revolution-in-the-near-future-khaled-al-khamissi/story-EfCZzINcLt828WULfx1RdO.html>

Göndərilib: 25.02.2022

Qəbul edilib: 29.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/37-42>

Ramazan Əzizxan oğlu Eyyubov
Bakı Slavyan Universiteti
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
eyyubov 54@mail.ru

Rəşad Etiqad oğlu Cabbarlı
Bakı Slavyan Universiteti
reshadjabbar@gmail.com

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ ÖLÇÜ ELEMENTLƏRİNİN HƏYATLA ƏLAQƏLİ MƏSƏLƏLƏRDƏ TƏTBİQİ

Xülasə

İbtidai siniflərdə ölçü elementlərinin həyatla əlaqəli məsələlərdə tətbiqi-şagirdlərin riyaziyyatdan ümumi inkişafını təmin edir. Şagirdlərin nitqinə verilən tələblərə uyğun olaraq məzmunluluq, məntiqilik, ardıcılıq, aydınlıq və dəqiqlik yerinə yetirilir. Tədris prosesi zamanı şagirdin intellektual inkişafında irəliləyiş baş verir. Bu cəhətdən məsələ həlli vacib yer tutur. Şagirdlərin kəmiyyətlərlə tanış edilməsi, kəmiyyətlərin ölçülməsi və qiymətlərinin hesablanması qaydalarının öyrədilməsi qazanılmış biliklərin həyatda və praktikada tətbiq edilməsinə xidmət edir.

Açar sözlər: ibtidai sinif, kəmiyyət, kütlə, məsələ, riyaziyyat, sahə, sürət, uzunluq, vaxt, zaman

Ramazan Azizkhan Eyyubov
Rashad Etigad Jabbarli

Application of measurment elements at primary schools in life issues

Abstract

Application of measurement elements in life-related issues in primary school-provides general development of students in mathematics. Content, logic, consistency, clarity and precision are performed in accordance with the requirements of students' speech. During the learning process, progress is made in the intellectual development of the student. In this regard, the issue is important. Introducing students to quantities, teaching them the rules of measuring quantities and calculating values serves to apply the acquired knowledge in life and practice.

Key words: elementary class, quantity, mass, problem, mathematics, field, speed, length, time

Giriş

Təlimin tədrisinin həyatla əlaqəli məsələlərdə tətbiq edilməsi bütün inkişaf mərhələlərində mühüm problem kimi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Riyaziyyat təliminin həyatla əlaqəli məsələlərdə tətbiqi də ümumtəhsil məktəblərində bir problem kimi qarşıda durur. Riyaziyyatın həyatla əlaqəli məsələlərdə tətbiq edilməsində məsələ həlli və misallar mühüm rol oynayır. Hər bir müəllim çalışmalıdır ki, riyaziyyat təlimində göstərilən misallar, həll edilən məsələlər öz məzmunu etibarilə şagirdlərin mənəviyyatına, tərbiyəsinə dünyagörüşünə müsbət təsir edən həyati faktlardan ibarət olsun. Vətənimizin iqtisadi, elmi, texniki nəaliyyətləri haqqında konkret məlumatlar şagirdin riyaziyyatdan bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişafına təsir etməklə, onların bir vətəndaş kimi yetişməsinin ümumi inkişafını təmin edir. İbtidai sinif şagirdi məsələ həll etməklə, qeyri-riyazi xarakterli xeyli informasiya əldə edir. Məsələn, xalqımızın yeraltı və yerüstü sərvətlərinin miqdarı haqqında konkret ədədi faktlar, Azərbaycanın ərazisi, çayları, gölləri, meşələri, nadir ağac və bitki növləri, heyvanlar haqqında məlumatların məsələ həlli vasitəsilə verilməsi həm təlim prosesində vaxta qənaət etməyə, həm də hələ erkən yaşlarından, uşaqların doğma Vətəninin canlı və cansız təbiəti ilə tanışlığını təmin edir. Məhz məsələ həlli vasitəsilə şagird daha çox informasiya alır, onların alınması yollarını öyrənir, riyazi

biliklərin, riyazi metodların tətbiqi sahələrini aşkar edirlər. İbtidai siniflərdə istifadə olunan əsas kəmiyyətlər:

Uzunluq: Uzunluq-kəmiyyətin mühüm xassəsidir. Məsələn, yolun uzunluğu, iki obyekt arasında məsafə, sinif otağının uzunluğu və s.

Uzunluq (məsafə) haqqında uşaqlarda ilk intuitiv təsəvvürlər məktəbəqədərki dövrdə yaranmağa başlayır. Cismnin ölçüləri: uzunluğu, eni, hündürlüyü haqqında, enli, ensiz, qalın, nazik olması, uzundur, qısadır, kimi münasibətlər haqqında I sinifdən başlayaraq formalaşdırılır və inkişaf etdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, müşahidə və müqaisədə əşyaların rəngi, forması, hazırlandığı material tədricən arxa plana keçirilir və təcrid edilir. Əşyalar uzunluqlarına görə müqaisə edilir. I sinifdə hazırlıq mərhələsinə həsr olunmuş dərslərin məzmunu proqramda göstərilən mövzuları əhatə edir[5.səh43].

Uzunluq anlayışı və onun ölçülməsi ilə şagirdləri tanış etmək üçün başlanğıc mərhələ-düz xətt və parça anlayışları haqqında şagirdlərdə əyani-praktik təsəvvürlərin yaradılmasıdır. Müəyyən uzunluqların, məsafələrin, əşyaların və nəhayət düz xətt parçalarının müqaisə edilməsi bu sahədə ən mühüm addımlardır. Müqayisələrə konkretlik vermək məqsədilə şagirdlərdə uzunluğu ölçmək tələbatı yaratmaq lazımdır.

İşin ikinci mərhələsində parçaların ölçülməsi üçün ilk ölçü vahidi santimetr (sm) daxil edilir. Bu ölçü vahidi daxil edilənə qədər şagirdlər şərti ölçü vahidi ilə ölçərək, parçaları müqaisə edirlər.

Uzunluğun xətkəşlə, ölçü lenti vasitəsilə ölçülməsi-şagirdlərdə praktik ölçmə vərdişləri yaradır. Hər dəfə xətkəş üzərindəki santimetrliyi saymaqla və ya parçanın sonundakı ədədi oxumaqla, parçanın uzunluğunun neçə sm olduğunu müəyyən edirlər. Bu ölçü vahidləri öyrədildikdən sonra, parçaların ölçülməsi nəticəsində mürəkkəb adlı ədədlərin alınmasına, adlı ədədlərin xırdalanması və çevrilməsinə aid çalışmalar verilir. Bu bilikləri möhkəmləndirmək üçün müxtəlif ölçü vahidləri ilə ifadə olunmuş iki uzunluğu müqaisə etmək üçün şagirdlər adlı ədədlərin xırdalanması və ya çevrilməsindən istifadə edirlər.

Daha kiçik və daha böyük məsafələri ölçmək üçün “millimetr” və “kilometr” anlayışları daxil edilir.

Məsafənin uzunluğunun (qiymətini) tapmaq üçün biləvasitə ölçmədən istifadə olunur.

Riyaziyyatın ibtidai kursu öz məzmununa görə integrativ kursdur və bu, ibtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin məqsədlərindən irəli gəlir. Belə ki, I-IV siniflərin riyaziyyat kursuna hesab materialı ilə yanaşı (əsas material), cəbr-həndəsə, fizika astronomiya, təbiətşünaslıq elementləri də daxil edilmişdir və bu elementlərə aid olan anlayışlar, təriflər, qaydalar və xassələr əsasən intuitiv səviyyədə şagirdlərə öyrədilir. Aşkardır ki adlarını çəkdiyimiz elm sahələri də biləvasitə kəmiyyətlərlə əlaqədardır və riyaziyyat elminin də predmet kəmiyyətlər və onların ölçülməsidir.

Azərbaycan dilində “kəmiyyət”-sözü biləvasitə ”qiymət”mənasında işlədilir. Lakin kəmiyyət real aləmdə mövcud olan obyektlərin ümumiləşdirilmiş xassəsini ifadə edir. əşya və hadisələrdən qiymətləri “böyükdür”, “kiçikdir”, “bərabərdir” münasibətləri ilə ifadə olunan kəmiyyət hesab olunur. Bu, o deməkdir ki, hər bir kəmiyyətin qiymətini tapmaq üçün onu ölçmək lazımdır. Ölçmə nəticəsi ədədlə ifadə olunur. Alınan ədədin bu və ya digər kəmiyyətə aid olması kəmiyyətin ölçüldüyü vahidin həmin ədədin sonunda yazılması ilə müəyyən olunur. Hər bir kəmiyyətin-onu başqa kəmiyyətdən fərqləndirən mühüm əlaməti olur. Kəmiyyət ölçmək üçün qabaqcadan qəbul edilmiş ölçü vahidi tətbiq edilir. Eyni bir kəmiyyət müxtəlif ölçü vahidləri ilə ölçülə bildiyindən, onun qiymətləri də müxtəlif ola bilər. Məsələn, $1m=10dm=100sm$. Bu ədədlərin hər üçü eynibir kəmiyyətin (obyektin) qiymətini göstərir.

Kəmiyyətlərin ibtidai siniflərdə öyrədilməsinin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

- şagirdlərin qazandıqları riyazi bilik və vərdişlər biləvasitə həyatla əlaqələndirilir;
- əsas kəmiyyətləri öyrənməklə, təhsilin sonrakı mərhələlərində hazırlanırlar, kəmiyyətlərlə tanışlıq-şagirdlərin fəza təsəvvürlərini inkişaf etdirir,
- kəmiyyətləri ölçməyi öyrənməklə, onlar həyat üçün zəruri olan praktik bilik və vərdişlər qazanırlar;
- kəmiyyətləri öyrənməklə şagirdlərin ədəd və hesab əməlləri haqqında təsəvvürləri genişlənir və dərinləşir.

Kütlə: Şagirdlər hələ bağça yaşlarından cismnin kütləsi haqqında intuitiv təsəvvürlərə malik olurlar: “ağır”, “yüngüldür”, və ya “eynidir” kimi ifadələri işlədirlər. Bütün bunlar hissi təcrübə nəticəsində

yanarır, lakin cisimləri kütlələrinə görə əllə müqaisə edilməsi çox vaxt dəqiq nəticə verə bilməz. Eyni cinsli və eyni formalı cisimlərin kütlələrini yoxlamadan da, ölçüsünə görə təxmini müəyyən etmək olar: hansı ağırdır və ya hansı yüngüldür. Hələ I sinifdə hazırlıq mərhələsində cisimlərin kütlələrinə görə də müqaisə edilməsinə aid çalışmalar vermək lazımdır.

Kütlə təsəvvürünü yaratmaq və onu cismin digər xassələrindən asılı olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif çalışmalar vermək olar:

1) eyni formalı, müxtəlif ölçülü, eyni materialdan hazırlanmış iki cismin kütləsinə görə əllə müqaisə edilməsi,

2) eyni formalı və ölçülü, lakin müxtəlif materialdan hazırlanmış iki cismin kütləsinin müqayisəsi,

3) eyni materialdan hazırlanmış müxtəlif iki cismin kütləsinin müqayisə edilməsi.

Şagirdlərdə kütlə və tutum haqqında təsəvvür yaratmaq üçün, onlar müvafiq olaraq, kiloqram (kq) və litrlə (l) tanış edilir. Müəllim qeyd edir ki, uzunluğu ölçmək üçün ölçü vahidləri lazım, olduğu kimi kütləni də ölçmək üçün ölçü vahidi kiloqramdan istifadə olunur. Uşaqlarda kq haqqında əyani təsəvvür yaratmaq üçün həmin əşyaları başqa əşyaların köməyi ilə müqayisə edirlər. Sonra kq-lıq əşyaların kütləsi kq-lıq daşla müqaisə edilir.

Məsafəni ölçmək üçün xətkəş, metrlik xətkəş, ölçü lentindən istifadə olunduğu kimi, kütləni də ölçmək üçün qollu tərəzidən istifadə olunur. Şagirdlər tərəzinin sol gözünə çəki daşını (1kq, 2 kq, 3 kq), sağ gözünə isə kütləsi ölçülən əşya qoyurlar. Beləliklə, onlar tərəzidə çəkmə vərdişlərinə yiyələnirlər. Şagirdləri avtomat və elektron tərəzilərin quruluşu ilə də tanış etmək lazımdır. Onlar öyrənirlər ki, əşyaları çəkmək üçün çəki daşları 1 kq, 2 kq və 5 kq olur. Bu daşların köməyi ilə istənilən miqdarda kütləni ölçmək olar[6.səh23]

Gözəyari və əllə kütləni təxmini müəyyən etməyə aid çalışmalar da vermək lazımdır. Tərəzidə çəkmək qaydasını öyrədikdən belə məzmununda məsələ vermək olar: “Tərəzinin sağ gözündə qabda alma, sol gözündə isə 1 kq və ya 2 kq daş var. Qabın kütləsi 1 kq-dır. Alma nə qədərdir?”.

Şagirdlərdə tutum haqqında təsəvvürlər yaratmaq üçün litr haqqında əyani məlumat verilir. Mayələrin litrlə ölçülməsi, 1 litr suyun 1kq olması 1 litr benzinin (neftin) 1kq-dan az olması, mayələrin litrlə ölçülməsi haqqında əyani-konkret məlumat verilir. Mayələrin ölçülməsi ilə bağlı məsələ vermək olar. Bunun üçün üstündə bölgüləri olan (litrlə bölgü) şüşə qablarda istifadə olunur. Ənənəvi olan belə bir məsələ vermək olar: “İki qabda bərabər miqdarda su vardır. Bir qabda 21 su götürüb o biri qaba tökdülər. Qablar arasındakı fərqi tapın.”

Bu məsələni konkret hallar üçün, əyaniliyin tətbiqilə həll etmək lazımdır. Təlimin sonrakı mərhələsində şagirdlər kütlənin yeni vahidləri sentner və ton ilə tanış olurlar. Bu kütlə vahidlərinə uyğun əşyalar misal göstərilir. Məsələn, “Jiquli” maşını sərnəşinsiz 1 tondur, 1 kisə şəkər tozu 50 kq, 2 bu cür kisə şəkər tozunun kütləsi 100kq və ya 1sentnerdir. Bundan sonra kütlə ölçü vahidləri arasındakı münasibət cədvəli tamamlanır və şagirdlərə onu əzbərləməyi tapşırmaq lazımdır:

$$1t=10s=1000kq, 1s=100kq, 1kq=1000q.$$

Odur ki, kütlə ölçü vahidlərinin xırdalanması və çevrilməsinə aid, adlı ədədlər üzərində əməllərə aid məsələlər həll edilir.

Sahə anlayışı: Sahə anlayışı ilə bağlı şagirdlər aşağıdakı bilik, bacarıq və vərdişləri qazanmalıdırlar.

1. Obyektin, fiqurun sahəsi haqqında təsəvvürlərin əldə edilməsi müstəvi fiqurların sahələrinin

- gözəyari müqayisə edilməsi,

- üst-üstə qoymaqla müqayisə edilməsi,

- sahə ölçü vahidlərindən istifadə etməklə müqayisə edilməsi.

2. Sahə ölçü vahidləri: kv.sm; kv.dm; kv.mm; ar, ha, kv.km haqqında təsəvvürlərin yaradılması və düzbucaqlı şəkildə fiqurların sahələrinin hesablanması.

3. Sahə ölçü vahidləri arasında münasibətlərin mənimsənilməsi (adlı ədədlərin xırdalanması və çevrilməsi).

4. Mürəkkəb konturlu (sərhəd) fiqurların sahələrinin palet vasitəsilə təqribi hesablanması.

5. Düzbucaqlı şəkildə və düzbucaqlıya gətirilə bilən fiqurların sahələrinin düstur vasitəsi ilə hesablanması; verilən sahəsinə və bir tərəfinə görə düzbucaqlının perimetrinin tapılmasına aid məsələlər həlli.

6. Düzbucaqlı şəklində fiqurların sahələri ilə perimetrləri arasında asılılığın aşkar edilməsi.

Sahə haqqında, sahənin ölçülməsi və ölçü vahidləri haqqında təsəvvürlərin yaradılması işi-düz xətt parçasının uzunluğu, ölçülməsi və ölçü vahidləri haqqında təsəvvürlərin yaradılması işinə oxşardır.

“Sahə” anlayışı sonlu müstəvi fiqurun xassəsi kimi təqdim olunur və ilk mərhələdə “sahə” sözünü işlətmədən, şagirdlər müxtəlif müstəvi fiqurlara uyğun sahələrinin böyük və ya kiçik olmasını aşkar etmək üçün müqayisə edirlər. Müqayisə nəticəsində üç münasibətdən biri alınacaqdır. Məsələn, bu mövzuya aid ilk dərstdə müəllim sinfə müxtəlif ölçülü üçbucaqlar, kvadratlar, düzbucaqlılar və dairələr gətirir. Əvvəlcə eynicinsli fiqurları tutduqları yerinə görə bir-biri ilə müqayisə edirlər. Sonra isə müxtəlifcinsli fiqurları (üçbucaqla düzbucaqlını, üçbucaqla dairəni və s.) müqayisə edirlər. Müşahidə və müqayisə nəticəsində bir fiqurun digərindən çox yer tutduğunu, bərabər yer tutduğunu müəyyən edirlər. Bundan sonra müəllim izah edir ki, “fiqurun tutduğu yer” əvəzinə “fiqurun sahəsi” ifadəsini işlədəcəyik. Deməli, böyük fiqurun sahəsi də böyükdür. Lakin elə fiqurlar var ki, onların sahələrini gözüyarı və ya üst-üstə qoymaqla tapmaq olmaz. Parçanın uzunluğunu ölçdüyümüz kimi, fiqurun da sahəsini ölçməliyik.

Məsafəni uzunluq vahidi ilə ölçürdük. Sahəni isə sahə vahidi ilə ölçürlər. Sahə vahidi olaraq tərəfi 1 uz.v olan kvadrat götürülür. Verilmiş düzbucaqlının sahəsinin neçə kvadrat vahid olduğunu tapmaq üçün, həmin kvadrat vahidlərlə düzbucaqlını örtmək lazımdır. Bunun ən səmərəli yolu-düzbucaqlının uzunluğu və eni uzunluq vahidlərinə ayrılır, sətirlə və sütunlar üzrə kvadrat vahidlər ardıcıl düzülür. Kvadrat vahidlərin sayı-düzbucaqlının uzunluğu və enini göstərən ədədlərin hasilinə bərabər olacaqdır. Düzbucaqlının tərəflərini a və b ilə işarə etsək, onda həmin düzbucaqlının sahəsi: $S=a \cdot b$ (kv.v) olacaqdır.

Şagirdlər uzunluq ölçü vahidlərindən birincisi santimetrlə tanış olduqları kimi, sahə ölçü vahidlərindən də birincisi kvadrat santimetrlə tanış olurlar. “Kvadrat santimetr”-ifadəsi tərəfinin uzunluğu 1sm olan kvadratın sahəsinə deyilir. Müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlər kağızdan kv.sm modelləri hazırlayır və onları yanaşı müxtəlif istiqamətdə düzməklə müxtəlif fiqurlar alırlar. Alınmış fiqurların sahələrinin müqayisəsi daha asanlaşır. Hər iki fiqurdakı kv.sm-lərin sayı bərabərdirsə, deməli, həmin fiqurların sahələri bərabərdir. Həmin fiqurlar formalarına görə müxtəlif olduğundan üst-üstə düşümlər.

Şagirdlər müəyyən edirlər ki, düzbucaqlı şəkildə fiqurun sahəsini tapmaq üçün onun tərəflərinin uzunluğunu bilmək lazımdır. Hər iki anlayışı müqayisə etmələ aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Santimetr-uzunluq vahididir, kvadrat santimetr-sahə vahididir.

2. Parçanın uzunluğunu göstərən ədəd-həmin parçada yerləşən bütün santimetrlərin sayıdır. Fiqurun sahəsini göstərən ədəd həmin fiquru örtən bütün kvadrat santimetrlərin sayıdır.

Sahələrin əyani-konkret şəkildə hesablanması (kv.sm-iəri saymaqla) işin birinci mərhələsini təşkil edərsə, sahələrin $S=a \cdot b$ düsturu ilə hesablanması-işin ikinci mərhələsini, mürəkkəb konturlu fiqurların sahələrinin təqribi hesablanması-işin üçüncü mərhələsini təşkil edir.

Təcrübə göstərir ki, IV sınıfdə, praktikada çox tətbiq olunan iki sahə vahidi-ar(a) və hektar (ha) haqqında da məlumat verilməlidir. Çünki praktikada ən çox işlədilən sahə vahidi ar və hektardır. Ona görə də bu iki ölçü vahidin riyazi xarakteristikası göstərilməlidir.

1a-tərəfi 10m olan kvadratın sahəsidir. Yəni $1a=100$ kv.m.; 1ha isə tərəfi 100m olan kvadratın sahəsidir. Yəni $1ha=10000$ kv.m.

Vaxt: Vaxt-müərrəd anlayışdır, əslində hadisədir. İnsan fəaliyyətini səmərələşdirmək üçün vaxtdan düzgün istifadə etməyə çalışır. O, buna nail olmaq üçün vaxtı ölçməyə, qiymətləndirməyə səy etmişdir. Uşaqlarda vaxt haqqında təsəvvürlər hələ məktəbəqədərki dövrdə yaranmağa başlayır. I-IV siniflərdə bu təsəvvürlə tədricən formalaşdırılır və inkişaf etdirilir.

Vaxtın öyrədilməsində meydana çıxan çətinliklər aşağıdakılardan irəli gəlir:

1. Vaxt fasiləsiz axır.

2. Vaxtı dayandırmaq, geriye qaytarmaq mümkün deyil.

3. Varlıqları, müddət anlayışlarının, hadisələrin davam etmə müddətlərinə görə müqayisə edilməsi şagirdlər tərəfindən çətin qavranılır. Çünki bizim qavrayışımıza görə vaxt gah tez, gah gec gedir.

Vaxt haqqında təsəvvürlər şagirdlərdə olduqca gec formalaşır. Çünki vaxt- maddi şəkildə deyil, ona görə də çətin mənimsənilir.

Şagirdlər hələ məktəbəqədərki yaş dövründə gecənin gündüzlə əvəz olunması, fəsillərin növbələşməsi-kimi hadisələrlə tanış olduqca vaxt haqqında ilkin təsəvvürlər qazanırlar. Lakin hadisələrin vaxt ardıcılığı, hadisələrin baş verməsi, bitməsi davam etmə müddəti haqqında məlumatlar çətin mənimsənilir[4.53]. Məsələn, şagirdlər bəzən “dünən”, “sabah” kimi anlayışları öz yerində işlədə bilmirlər.

I sinif şagirdləri “dünən”, “bu gün”, “sabah”, “əvvəl”, “sonra”, “tez”, “gec”, “keçib”, “qalıb” və s. kimi anlayışları tədricən dərk edirlər. Vaxt təsəvvürləri uşaqların praktik və tədris fəaliyyəti ilə əlaqələndirilərək, formalaşdırılır. Onlar həftənin günlərinin adları və onların adıcılığı ilə tanış edirlər. Adamların yaşlarını müqaisə etməklə, böyükdür, kiçikdir, cavandır, qocadır, yaşlıdır-kimi ifadələrin mənaları uşaqlara öyrədilir[15.səh24].

Şagirdlər vaxtın əvvəlcə saatla, dəqiqə ilə və sonra saniyə ilə ölçülməsini öyrədirlər. Davam olaraq, sutka, ay, il, əsr anlayışları öyrədilir. Vaxt ölçülərindən sutka (gün) və il-əsas ölçü vahidləri hesab olunur. Sutka haqqında təsəvvür yaratmaq üçün onun iki hissəsi – gecə və gündüz haqqında, sonra isə gecə və gündüzün hissələri haqqında təsəvvürləri formalaşdırmaq lazımdır: səhər, günorta, axşam, gecə.

Burada aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət verilməlidir:

1. Vaxtın bir kəmiyyət kimi 60-lıq say sistemində hesablanması.

2. Vaxtın 12 saatlıq və 24 saatlıq sistemlərdə hesablanması.

3. Sutkanın başlanğıcı gecə saat 12-dən başlanır. Gündüz saat 12-günortanı göstərir. 12 saatlıq sistem tətbiq edilərsə, vaxt göstərən ədəddən əvvəl “gecə”, “səhər”, “axşam” ifadələri işlədilir.

24 saatlıq hesablama sistemi tətbiq edərkən, əlavə sözlərə ehtiyac qalmır. Məsələn, “saat10-dur”, “saat19-dur”, “saat 23-dür” və s. bu sistemdə vaxtın hesablanması əhəmiyyəti şagirdlərə izah edilir.

Həyatımız biləvasitə insanların daxil etdiyi vaxtla bağlı olduğundan, saat-vaxtı ölçən vasitə kimi kütləvi hal aldığından, uşaqlara vaxt və onun ölçülməsi haqqında təsəvvürləri öyrətmək zərurəti yaranır.

Cismin hərəkət sürəti riyaziyyatın ibtidai kursunda əsas kəmiyyət kimi daxil edilməsi iki məqsədə xidmət edir:

1. Şagirdlərdə kəmiyyətlər haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılması.

2. Kəmiyyətlərin ölçülməsi haqqında bacarıq və vərdişlərin yaradılması.

I-IV siniflərdə kəmiyyətlərin öyrədilməsi əsasən praktik zəmində həyata keçirilir. Lakin törəmə kəmiyyətlər haqqında təsəvvürlərin verilməsində-həmin kəmiyyətlərin ölçülməsi haqqında məsələ qoyulmur. Məsələn, bərabərsürətli hərəkətdə sürət-bir kəmiyyət olmaqla məsələ həlli prosesində işlədilir. Burada şagirdlərin həyatda müşahidə və müqayisə nəticəsində qazandıqları intuitiv təsəvvürlərə istinad edilir.

Sürət fiziki kəmiyyət olmaqla, həm də mürəkkəb kəmiyyətdir. Çünki vaxt və məsafə kəmiyyətlərinə dair sürət anlayışı daxil edilir. Belə ki, hərəkətə aid məsələlərdə üç kəmiyyət: sürət, vaxt və məsafə kəmiyyətləri iştirak edir. Şagirdlərin həyatda cismin sürəti haqqında əldə etdikləri təsəvvürlər formalaşdırılır və sürətlə vaxt və məsafə arasındakı funksional asılılıq ideası aşkar edilir. Çox vaxt mahiyyətini aşkar etmədən, km/saat, m/dəq kimi yazılışlardan istifadə edilir. Əslində belə yazılış sürətin bir kəmiyyət kimi simvolik yazılışdır. Mahiyyəti isə fizika fənnində aşkar edilir. İbtidai məktəbdə isə cismin 1 saatda, 1 dəqiqədə və ya vahid vaxt ərzində getdiyi yol(məsafə) ilə xarakterizə olunur. Bilirik ki, sürət(V), vaxt(t) və məsafə(S) arasındakı asılılıqlar aşağıdakı kimi analitik şəkildə ifadə edilir: $V=S/t$; $t=S/V$; $S=v \cdot t$. bu üç asılılığın hər birində vurma və bölmənin tərifləri ödənilməlidir. Bu, o deməkdir ki, $S=v \cdot t$ bərabərliyinin sağ tərəfi uzunluq ölçü vahidi ilə ifadə olunur. İbtidai siniflərdə kəmiyyətlər üzərində aparılan əməliyyat qəbul olunmuş aksiomatikaya tabe olmalıdır. Çünki, müxtəlif kəmiyyətləri, adlı ədədləri vurmaq və ya bölmək olmaz.

Ryaziyyat təliminin həyatla əlaqələndirilməsi, şagirdlərin praktiki hazırlıq və vərdislərinin gücləndirilməsi tədris olunan materialın xarakterindən də çox asılıdır. Belə ki, I-IV siniflərin riyaziyyat kursunun əsasını hesab materialı və əsas kəmiyyətlər təşkil edir. Şagirdlərin hesablama və alqoritmik mədəniyyətinin gücləndirilməsi-məktəbdə riyazi fənlərin və digər fənlərin öyrənilməsində mühüm rol oynayır.Çünki hesablama bacarığı və vərdişləri insanın fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində zəruri olan elementlərdir. Ona görə də ibtidai siniflərdə və həmçinin, I-IV siniflərdəhesab materialı üzrə şagirdlərin vərdişlərinin formalaşması və inkişafı yüksək səviyyədə təmin olunmalıdır.

Məktəbdə hesab materialının tədrisi, tək-cə hesablama bacarıqları verməkdən ibarət deyil. hesab materialının tədrisinəticəsində şagirdlər ədəd anlayışı, hesab əməlləri və onların xassələri, kəmiyyətlə və onların ölçülməsi haqqında mühüm biliklər əldə edirlər. ən mühüm-bu biliklərin titbiqi dairəsidir. bu da məsələ həlli prosesində həyata keçirilir. Deməli, riyazi biliklərin həyatda titbiqinin birinci mərhələsi – onların məsələ həllinə tətbiq edilməsindən ibarətdir. məlumdur ki, şagirdlər I-IV siniflərdə aşağıdakı bilik, bacarıq və vərdişləri qazanırlar:

Natural ədədlər sırası, nömrələmə, hesab əməlləri icra sırası qaydaları, hesab əməlləri komponentləri ilə nəticələri arasındakı asılılıq, şifahi və yazılı hesablama üsulları mürəkkəb və tip məsələlərin həlli, kəmiyyətlər haqqında ilkin təsəvvürlər və kəmiyyətlərin gölçülməsinə aid praktik vərdişlər, sadə həndəsi fiqurlar, onların xassələri, kəmiyyətin hissələri, sadə kəsrlər haqqında ilkin sadə məlumatlar, həndəsi kəmiyyət kimi sahənin hesablanması, tənlik və bərabərsizliklər haqqında ilkin təsəvvürlər. Bütün bu biliklər, bacarıq və vərdişlər V sinifdə öz inkişafını və davamını tapır. V sinifdə riyaziyyat dərslərində varislik prinsipinə əməl edilir və şagirdlərin I-IV siniflərdə qazandıqları biliklər genişləndirilir və dərinləşdirilir. İbtidai məktəbdə şagirdlərin əldə etdikləri riyazi biliklərdən əməli fəaliyyətdə istifadə edildikdə, həmin biliklər şagirdlər üçün əlverişli vasitəyə çevrilir.

Nəticə

I-IV siniflərdə ölçü elementlərinin həyatla əlaqələndirilməsində tətbiqi konkret misallar vasitəsilə göstərildikdə, həyati faktlar əsasında şagirdlərə məsələ tərtib edildikdə şagirdlərin riyazi dünyagörüşü inkişaf edir və onların riyaziyyata marağı artır. İbtidai siniflərdə ölçü elementlərinin həyatla əlaqələndirilməsində tətbiqi-şagirdlərin riyaziyyatdan ümumi inkişafını təmin edir. Şagirdlərin nitqinə verilən tələblər: məzmunluluq, məntiqilik, ardıcılıq, aydınlıq və dəqiqlik-ödənməlidir. Şagirdlərin kəmiyyətlərlə tanış edilməsi, kəmiyyətlərin ölçülməsi və qiymətlərinin hesablanması qaydalarının öyrədilməsi qazanılmış biliklərin həyatda, praktikada tətbiq edilməsi xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. S.S. Həmidov. Riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, Diplomat 1997
2. N.A.Sadıxov, H.C.Kazımov Ədəd anlayışının genişləndirilməsi, kəmiyyətlər və onların ölçülməsi. Bakı 1989
3. M.Abdullayeva, Z. Kazımov. Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları. Bakı 2016
4. S.Hawking tərc. A. Gündüz Zamanın qısa tarixi. Bakı 2017
5. A.Mirzəyev. İş bölgüsü prosesində vaxtın idarə edilməsi (təlim materialı)
6. Veli Toptas. Perceptions of Classroom Teachers about the Use of Alternative Measurement and Evaluation Methods in Mathematics Lesson
7. S.S.Həmidov. Uşaqlarda elementar riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması metodikası kursunun nəzəri əsasları. Bakı 1989
8. Saat kavramının öyrətimi-WordPress.com
9. 1,2,3,4- cü sinif riyaziyyat dərsləri
10. Azərbaycan Sovet ensiklopediyası Bakı 1982
11. Sosialistelm.com/fəlsəfə/viktor-afanasyev-mekan-ve-zaman/
12. Z. İ Qaralov və b. Riyaziyyat I-IV
13. S.S.Həmidov, Məktəbin ibtidai siniflərində məsələ həllinin təlimi metodikası, Bakı, 2003.

Göndərilib: 07.02.2022

Qəbul edilib: 21.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/43-50>

Sevda Pirəli qızı Abulova

Bakı Slavyan Universiteti

baş müəllim

seva-abulova@mail.ru

Aida Qafur qızı Mamedova

Bakı Slavyan Universiteti

mamedowo2001@gmail.com

Tamilla Elmar qızı Muradova

Bakı Slavyan Universiteti

tamilla.muradova02@gmail.com

Dilarə Məmməd qızı Məmmədova

mamedovadilara2002@gmail.com

RIYAZIYYATIN İBTİDAİ KURSUNDA HƏNDƏSİ FİQURLARIN PERİMETR VƏ SAHƏSİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Xülasə

Perimetrin və sahənin, perimetrin və sahənin ölçüləri və ölçüləri haqqında fikir yaratmaq, uzunluq vahidləri, düz xətt segmentinin ölçülməsi və ölçülməsi haqqında fikirlərin qurulması üzərində işləməyə bənzəyir. Məhz sahələrin, uzunluqların, həcmənin ölçülməsi kəmiyyətin xarakterik xassəsinə müəyyən ədədin qarşı qoyulması üsullarının riyazi konstruksiyalarındandır. Şagirdlərin obyektləri müqayisə etmək, onların oxşarlığını və fərqi üzə çıxarmaq, təsnif etmək, onlar üzərində əməllərin öyrədilməsi ilə bağlıdır.

“Sahə” yekun yastı fiqur kimi təqdim edilir və birinci mərhələdə “sahə” sözündən istifadə etmədən şagirdlər daha böyük və ya kiçik fiqurların görünüşünün təsviri ilə müqayisə edilir.

Açar sözlər: həndəsə, ibtidai sinif, perimetr, sahə, şagird, üçbucaq

Sevda Pirəli Abulova

Aida Qafur Mamedova

Tamilla Elmar Muradova

Dilarə Məmməd Məmmədova

Teaching the perimeter and area of geometric figures in the primary course of mathematics

Abstract

The idea of perimeter and area measurement, measurement of the perimeter and area, and the dimensions of the unit are similar to the creation of imaginations about the length, measurement and measurement units of the straight line segment. The measurement of areas, lengths and volumes is one of the mathematical constructions of the methods of contrasting a certain number with the characteristic property of a quantity. It is about comparing students' objects, identifying their similarities and differences, classifying them, and teaching them actions.

The field is represented as a finite plane property and, at the first stage, students are comparing it to detect that large or smaller figures are different.

Key words: area, geometry, perimeter, primary school, pupil, triangle.

Giriş

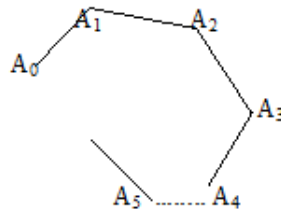
Riyazi biliklər şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi inkişafında daha vacib rol oynayır. Riyaziyyatın tədrisində əsas məsələ müasir informasiyalı cəmiyyətə uyğun, hərtərəfli inkişaf etmiş insanın formalaşdırılmasıdır. Şagirdlərin təfəkkürü və şəxsiyyətinin formalaşması məhz riyaziyyatın

öyrənilməsi prosesində baş verir. İnsanın fərdi yaradıcılığının inkişafı üçün əldə edilmiş konkret riyazi biliklər çox mühümdür.

Kəmiyyət anlayışının hər bir konkret növü (cinsi) fiziki, həndəsi və digər obyektlərin müəyyən müqayisəsi ilə bağlı olduğundan, ümumi kəmiyyət anlayışı daha konkret kəmiyyətlər olan uzunluq, sahə, həcm, kütlə və s. kəmiyyətlərin bilavasitə ümumiləşməsidir. Məhz sahələrin, uzunluqların, həcmənin ölçülməsi kəmiyyətin xarakterik xassəsinə müəyyən ədədin (miqdar xarakteristikasının) qarşı qoyulması üsullarının riyazi konstruksiyalarındandır. Şagirdlərin obyektləri müqayisə etmək, onların oxşarlığını və fərqlərini üzə çıxarmaq, təsnif etmək, ümumi nəticə çıxarmaq, bunu nitqdə təzahür etdirmək və münasibətləri əsaslandırmaq bacarığı məhz çoxluqlar və onlar üzərində əməllərin öyrədilməsi ilə bağlıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, ümumi kəmiyyət anlayışı perimetr, sahə, həcm konkret kəmiyyətlərin ümumiləşməsidir.

Parça. Sınıq xətt. Parçanın uzunluğu. Bilirik ki, düz xətt üzərində ixtiyari iki A və B nöqtələri götsək, bu iki nöqtə arasındakı bütün nöqtələr çoxluğuna parça deyilir. A və B nöqtələri arasındakı məsafəyə parçanın uzunluğu deyilir.

Hər parçanın (axırıncıdan başqa) sonu sonrakının başlanğıcı olub, qonşu parçaları bir düz xətt üzərində olmayan $A_0, A_1, A_2, \dots, A_{n-1}, A_n$ parçalarının birləşməsinə sınıq xətt deyilir.

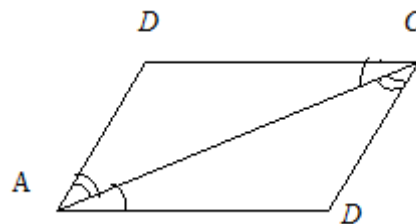

A_0 və A_n nöqtələrinə $A_0 A_1 A_2 \dots A_n$ sınıq xəttinin ucları deyilir. Sınıq xəttin bütün tərəflərinin uzunluqları cəminə sınıq xəttin uzunluğu deyilir. Məlumdur ki, sınıq xəttin uzunluğu onun ucları arasındakı məsafədən böyükdür.

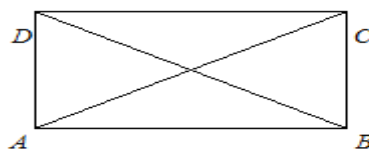
Çoxbucaqlı haqqında anlayış. Üçbucaq. Axırıncı tərəfinin sonu ilə birinci tərəfinin başlanğıcı üst-üstə düşən sınıq xəttə qapalı sınıq xətt deyilir. Qapalı sınıq xətlə məhdud edilmiş müstəvi hissəsinə çoxbucaqlı deyilir. Qapalı sınıq xəttin uzunluğuna çoxbucaqlının Çoxbucaqlının ən sadə növü üçbucaqdır. Üçbucağın tərəflərləri cəminə üçbucağın perimetri deyilir.

1. Dördbucaqlılar. Paraleloqram, düzbucaqlı, kvadrat, trapesiya və çevrə.

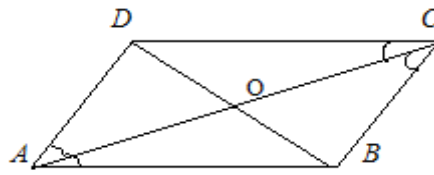
Çoxbucaqlının tərəflərinin sayı dörd olduqda, həmin çoxbucaqlı dördbucaqlı adlanır. Qarşı tərəfləri cüt-cüt paralel olan dördbucaqlıya paraleloqram deyilir.

1. Bütün bucaqları düz olan paraleloqrama düzbucaqlı deyilir. Düzbucaqlı paraleloqram olduğundan, o, paraleloqramın bütün xassələrinə malikdir.

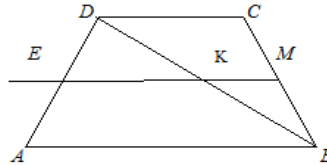

2. Tərəfləri bərabər olan paraleloqrama kvadrat deyilir. Kvadrat, paraleloqramın bütün xassələrinə malikdir.

3. Bütün bucaqları düz olan romba **kvadrat** deyilir

İki tərəfi paralel olub, digər iki tərəfi paralel olmayan dördbucaqlıya **trapesiya** deyilir. Trapesiyanın paralel tərəflərinə onun oturacaqları, qalan iki tərəfə isə trapesiyanın yan tərəfləri adlanır.

Bütün nöqtələri eyni bir nöqtədən bərabər uzaqlıqda olan nöqtələr çoxluğuna **çevrə** deyilir. Bilirik ki, düz xətt iki nöqtəsi ilə birqiymətli təyin edilir. Çevrə isə bir düz xətt üzərində olmayan üç nöqtə ilə birqiymətli təyin edilir.

HƏNDƏSİ FİQURLARIN PERİMETR VƏ SAHƏLƏRİNİN ÖLÇÜLMƏSİ

1.Perimetr, sahə, həcm anlayışları haqqında ümumi məlumat

Kəmiyyət anlayışının hər bir konkret növü (cinsi) fiziki, həndəsi və digər obyektlərin müəyyən müqayisəsi ilə bağlı olduğundan, ümumi kəmiyyət anlayışı daha konkret kəmiyyətlər olan uzunluq, sahə, həcm, kütlə və s. kəmiyyətlərin bilavasitə ümumiləşməsidir. Məhz sahələrin, uzunluqların, həcmərin ölçülməsi kəmiyyətin xarakterik xassəsinə müəyyən ədədin (miqdar xarakteristikasının) qarşı qoyulması üsullarının riyazi konstruksiyalarındandır. [3, səh. 316-321]

Əvvəlcə kəmiyyət anlayışının ümumi xassələrini araşdıraraq. Bizi əhatə edən həqiqi aləmin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onun fasiləsiz və cürbə-cür dəyişikliklərə məruz qalmasıdır. İqlim dəyişir, heyvanlar və bitkilər aləmi daima dəyişikliyə uğrayır, insanların həyat şəraiti dəyişir, yaşı dəyişir və s. Bütün bu dəyişmə proseslərinin elmi izahını vermək üçün onların müəyyən xassələrini bilmək lazımdır. Belə xassələrə vaxt, sürət, kütlə və bu kimi konkret xarakterik xassələri aid etmək olar. Bütün adı çəkilən xassələr kəmiyyətdən başqa bir şey deyildir. Belə kəmiyyətlərlə hələ məktəb fizika, kimya, biologiya, həndəsə kurslarında tanış olmuşuq. Lakin kəmiyyət haqqında bu məlumatlar müəllim üçün kifayət deyil. Çünki ibtidai siniflərdə kəmiyyətlərə və onların ölçülməsinə verilən çox böyük diqqət, kəmiyyət haqqında daha dərin məlumatlara malik olmağı tələb edir.

Kəmiyyətlər 1) bircins kəmiyyətlər; 2) bircins olmayan kəmiyyətlər olmaqla iki qrupa bölünür. [3, səh.316]. Məsələn, perimetr, sahə, həcm bircins olmayan kəmiyyətlərdir.

Kəmiyyətləri riyazi üsullarla öyrənmək üçün onların ədədlərə xas olan xassələrə malik olduğunu aşkar etmək lazımdır. Bu, həm də kəmiyyətlər üçün miqdar xarakteristikası təyin etmək üçün zəruridir. Bunun üçün kəmiyyətlərin ədədlər üçün doğru olan aşağıdakı xassələrini göstərək.

1) İxtiyari iki bircins kəmiyyət müqayisə olunandır. Yəni iki bircins kəmiyyətlər ya bərabərdir, ya da biri digərindən kiçikdir. Başqa sözlə, eyni cinsli kəmiyyətlər üçün "bərabərdir", "kiçikdir" və "böyükdür" münasibətlərinin mənası var və iki ixtiyari bircins a və b kəmiyyətləri üçün $a < b$, $a = b$, $a > b$ münasibətlərindən biri və yalnız biri eyni zamanda doğru ola bilər.

2) İki eynicinsli kəmiyyəti toplamaq olar və toplamanın nəticəsi həmin cinsdən olan kəmiyyət verir. Başqa sözlə, ixtiyari iki a və b kəmiyyətləri üçün onların cəmi adlanan $a + b$ kəmiyyəti birqiymətli təyin olunur. Məsələn, AB parçasının uzunluğu a , BC parçasının uzunluğu b olduqda, onda AC parçasının uzunluğu AB və BC parçalarının cəminə bərabərdir.

3) Kəmiyyəti həqiqi ədədə vurmaq olar. Nəticədə həmin cinsdən olan kəmiyyət alınır.

Doğrudan da, ixtiyari a kəmiyyəti və ixtiyari α müsbət həqiqi ədədi üçün onların hasili adlanan yeganə $b = a \cdot \alpha$ kəmiyyəti var. Məsələn, uzunluğu a olan AB parçasını $\alpha = 2$ ədədinə vurduqda uzunluğu $2a$ olan AC parçasını alırıq.

4) İki eynicinsli kəmiyyəti çıxmaq olar və bu zaman fərq cəm vasitəsilə təyin olunur. Yəni a və b kəmiyyətlərinin fərqi elə c kəmiyyətidir ki, $a = b + c$ münasibəti doğru olsun. Məsələn, AC parçasının uzunluğu a AB parçasının uzunluğu b olduqda BC parçasının uzunluğu AC və AB parçalarının fərqinə bərabərdir.

5) İki eynicinsli kəmiyyətin birini digərinə bölmək olar. Bu zaman qismət vurma əməli vasitəsilə təyin edilir. Yəni a və b kəmiyyətlərinin qisməti elə mənfi olmayan α həqiqi ədədinə deyilir ki, $a = b \cdot \alpha$ bərabərliyi ödənilsin. Bu halda α ədədini a və b kəmiyyətlərinin nisbəti də adlandırırırlar və $\alpha = \frac{a}{b}$ kimi yazırlar. Məsələn, AC parçasının uzunluğunun AB parçasının uzunluğuna nisbəti $\alpha = 2$ -dir.

Kəmiyyətlərin şərh etdiyimiz xüsusiyyətlərindən asanlıqla görünür ki, kəmiyyət ölçülə bilən və ölçmənin nəticəsini ədədlə ifadə etmək mümkün olan obyektidir. Deməli, ölçülə bilmək kəmiyyətlər üçün miqdar xarakteristikası təyin etməyin mühüm vasitəsidir. Ona görə də ilk növbədə ölçmək anlayışının özünü aydınlaşdırmaq lazımdır.

Kəmiyyəti ölçmək bu kəmiyyəti ölçü vahidi qəbul edilmiş həmin cinsdən olan kəmiyyətlə müqayisə etmək deməkdir. Kəmiyyətləri müqayisə etməklə onların bərabər olduğunu və ya bərabər olmadığını bilavasitə təyin etmək olar. Müqayisə prosesi baxılan kəmiyyətin cinsindən asılıdır. Bu proses uzunluqlar üçün bir, sahələr üçün digər, həcmələr üçün isə tam başqa xarakterə malikdir. Lakin ölçmə prosesinin xarakterindən asılı olmayaraq kəmiyyətlərin ölçülməsi nəticəsində seçilmiş ölçü vahidində müəyyən ədədi qiymət alınır. [3,4]

Ümumiyyətlə, a kəmiyyəti və e ölçü vahidi verildikdə, a kəmiyyətinin ölçülməsi nəticəsində elə α həqiqi ədədi tapılır ki, $a = \alpha \cdot e$ olsun. Bu α ədədi a kəmiyyətinin e vahidində ədədi qiyməti adlanır. Sonuncu təklifi simvolik olaraq $\alpha = m_e(a)$ kimi yazırlar.

Tərifdən alınır ki, ixtiyari kəmiyyəti hər hansı ədədlə bu kəmiyyətin ölçü vahidinin hasili kimi yazmaq olar.

Məsələn,

$$7m = 7 \cdot 1m, 12sm = 12 \cdot 1sm, \text{ s.}$$

Bu qaydadan və həmçinin kəmiyyətin ədədə vurulmasının tərifindən istifadə edərək bir vahiddən başqa vahidə keçid prosesini əsaslandırmaq olar.

Kəmiyyətlərin ölçülməsi onların müqayisəsini ədədlərin müqayisəsinə, kəmiyyətlər üzərində əməlləri isə ədədlər üzərində uyğun əməllərə gətirməyə imkan verir. Bu məqsədlə aşağıdakı ekvivalentlik münasibətlərini şərh edəi.

1. a və b kəmiyyətləri e vahidi vasitəsilə ölçüldükdə, onda a və b kəmiyyətləri arasındakı münasibətlər onların ədədi qiymətləri arasındakı münasibətlərə ekvivalentdirlər, yəni:

$$(a = b) \Leftrightarrow (m_e(a) = m_e(b))$$

$$(a < b) \Leftrightarrow (m_e(a) < m_e(b))$$

$$(a > b) \Leftrightarrow (m_e(a) > m_e(b)).$$

Məsələn, iki xəttinin uzunluğu $a = 5 m, b = 3 m$ olarsa, onda hökm etmək olar ki, a xəttinin uzunluğu b - xəttinin uzunluğundan böyükdür, çünki $5 > 3$.

2. a və b kəmiyyətləri e vahidi ilə ölçüldükdə, onda $a + b$ cəminin ədədi qiymətini tapmaq üçün a və b kəmiyyətlərinin ədədi qiymətlərini toplamaq kifayətdir, yəni:

$$(a + b = c) \Leftrightarrow (m_e(a + b) = m_e(a) + m_e(b)).$$

Məsələn, iki xəttinin uzunluğu $a = 5 m, b = 3 m$ olarsa, onda hökm etmək olar ki, a xəttinin uzunluğu b - xəttinin uzunluğundan böyükdür, çünki $5 > 3$.

2. a və b kəmiyyətləri e vahidi ilə ölçüldükdə, onda $a + b$ cəminin ədədi qiymətini tapmaq üçün a və b kəmiyyətlərinin ədədi qiymətlərini toplamaq kifayətdir, yəni:

$$(a + b = c) \Leftrightarrow (m_e(a + b) = m_e(a) + m_e(b)).$$

Məsələn, $a = 15 \text{ m}^2, b = 12 \text{ m}^2$ olarsa, onda,
 $a+b = 15\text{m}^2 + 12\text{m}^2 = 15 \cdot 1\text{m}^2 + 12 \cdot 1\text{m}^2 = (15 + 12) \cdot 1\text{m}^2 = 27\text{m}^2$.

1.

və b kəmiyyətləri üçün $b=x \cdot a$ və x ixtiyari həqiqi ədəd olsun. a kəmiyyəti e vahidində ölçüldükdə, onda b kəmiyyətinin e vahidində ədədi qiymətini tapmaq üçün x ədədini $m_e(a)$ ədədinə vurmaq kifayətdir, yəni

2.

$$x \cdot a \Leftrightarrow (m_e(b) = x \cdot m_e(a))$$

Məsələn, b kəmiyyətinin sahəsi a -nın sahəsindən 3 dəfə böyükdürsə, yəni

$b = 3 \cdot a$ olarsa və $a = 2 \text{ m}^2$ olarsa, onda

$$b = 3 \cdot (2\text{m}^2) = (3 \cdot 2) \cdot 1\text{m}^2 = 6 \cdot 1\text{m}^2 = 6\text{m}^2.$$

2.1. Fiqurların perimetr və sahələrinin hesablanması.

Perimetr. Sınıq xəttin parçalarının uzunluqları cəmi həmin sınıq xəttin perimetri deyilir.

Düzbucaqlının tərəfləri a və b olarsa onun perimetri $P = 2 \cdot (a+b)$ düsturu ilə hesablanır. Üçbucağın tərəfləri a, c və b olarsa onun perimetri $P = a+b+c$ düsturu ilə hesablanır. Kvadratın və rombun tərəfi a olarsa onun perimetri $P = 4 \cdot a$ düsturu ilə hesablanır. Paraleloqramın tərəfləri a və b olarsa onun perimetri $P = 2 \cdot (a+b)$ düsturu ilə hesablanır. Trapesiyanın perimetri sınıq xəttin perimetri kimi tapılır tərəflərinin cəmi kimi-tərəfləri a, b, c və d olarsa $P = a+b+c+d$ olar.

Sahə müstəvi üzərindəki həndəsi fiqurların ədədi xarakteristikası olub, aşağıdakı xassələrə malikdir.

1. Sahə mənfi deyil.

2. Əgər hər hansı P həndəsi fiquru ortaq daxili nöqtələri olmayan P_1 və P_2 fiqurlarına ayrılmışdırsa, onda P -nin sahəsi P_1 -in və P_2 -nin sahələri cəminə bərabərdir.

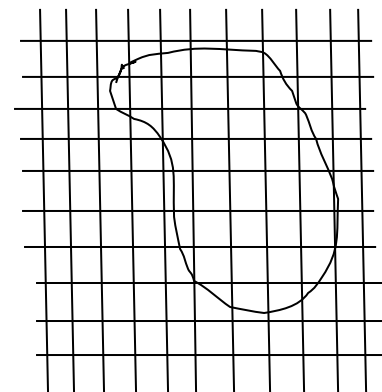
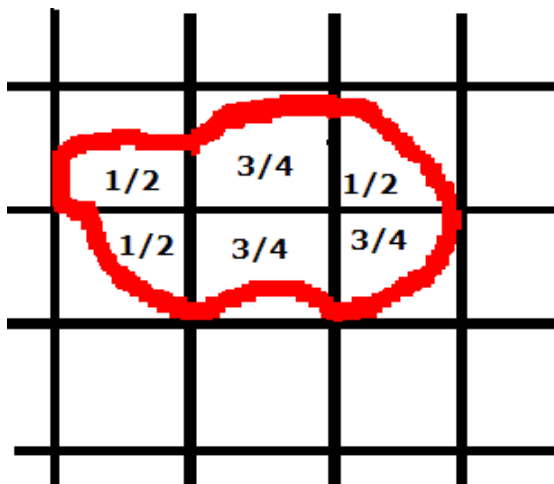
3. Yerdəyişmədə sahə dəyişmir.

4. Tərəfi vahid uzunluqda kvadratın sahəsi vahiddir.

Sahənin bu cür tərifindən alırıq ki, müstəvi üzərində həndəsi fiqurun sahəsini təyin etmək, sahəsi vahid olan kvadratdan həndəsi fiqurda nə qədər yerləşdiyini tapmaq deməkdir. Sahəsinin hesablanması mümkün olan və mümkün olmayan həndəsi fiqurlar vardır.

Palet: Hər hansı bir fiqurun sahəsini təqribi ölçmək üçün palet deyilən xüsusi cihazdan istifadə edirlər.

Palet şəffaf bir lövhə olub, üzərində kvadratlarının tərəfi vahid olan kvadrat tor çəkilmişdir. Bu lövhəni, sahəsinin ölçülməsi tələb olunan fiqurun üzərinə qoyurlar. Fiqurun üzərində olan n sayını, sonra fiqurun konturunun kəsdiyi kvadratların m sayını tapırlar. Natamam kvadratların hər biri yarım kvadrat qəbul edilir. Odur ki, fiqurun sahəsi $S = n + \frac{m}{2}$ (kv. vahid) olur. Sahələri bərabər olan fiqurlara müadil fiqurlar deyilir.

Düzbucaqlının, kvadratın və paraleloqramın sahəsi.

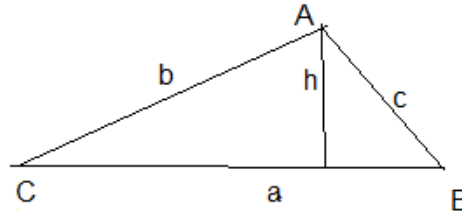

Tutaq ki, tərəflərinin uzunluğu a və b olan düzbucaqlı verilmişdir. Göstərmək olar ki, düzbucaqlının sahəsi eni ilə uzunluğu hasilinə bərabərdir:

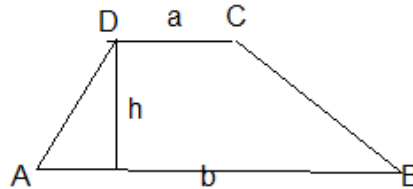
$$S_{\text{düz.b.}} = a \cdot b \text{ (kv.vahid)}$$

Paraleloqramın sahəsi: Paraleloqramın sahəsi oturacağı ilə hündürlüyünün uzunluqları hasilinə bərabərdir. $S_{\text{par}} = a \cdot h$

Üçbucağın sahəsi: Üçbucağın sahəsi oturacağı ilə hündürlüyünün uzunluqları hasilinin yarısına bərabərdir. $S_{\text{üçb}} = \frac{a \cdot h}{2}$

Trapesiyanın sahəsi. Trapesiyanın sahəsi oturacaqlarının uzunluqları cəminin yarısı ilə hündürlüyünün uzunluğu hasilinə bərabərdir. $S_{tr} = \frac{a+b}{2} \cdot h$

2.2. İbtidai sinif şagirdlərinin perimetr, sahə anlayışları və onun ölçü vahidləri ilə tanış edilməsi.

Sahə anlayışı, sahə ölçü vahidləri haqqında məlumat IV sinifdə verilir. Sahə anlayışı ilə bağlı şagirdlər aşağıdakı bilik, bacarıq və vərdisləri qazanmalıdırlar.

1. Obyektin, fiqurun sahəsi haqqında təsəvvürlərin əldə edilməsi müstəvi fiqurların sahələrinin
  - gözəyarı müqayisə edilməsi,
  - üst-üstə qoymaqla müqayisə edilməsi,
  - sahə ölçü vahidlərindən istifadə etməklə müqayisə edilməsi.
2. Sahə ölçü vahidləri: kv.sm, kv.dm, kv.mm, ar, ha, kv.km haqqında təsəvvürlərin yaradılması və düzbucaqlı şəkildə fiqurların sahələrinin hesablanması.
3. Sahə ölçü vahidləri arasında münasibətlərin mənimsənilməsi (adlı ədədlərin xırdalanması və çevrilməsi).
4. Mürəkkəb konturlu (sərhəd) fiqurların sahələrinin palet vasitəsilə təqribi hesablanması.
5. Düzbucaqlı şəkildə və düzbucaqlıya gətirilə bilən fiqurların sahələrinin düstur vasitəsi ilə hesablanması; verilən sahəsinə və bir tərəfinə görə düzbucaqlının perimetrinin tapılmasına aid məsələlər həlli.
6. Düzbucaqlı şəkildə fiqurların sahələri ilə perimetrləri arasında asılılığın aşkar edilməsi.

Sahə haqqında, sahənin ölçülməsi və ölçü vahidləri haqqında təsəvvürlərin yaradılması işi – düz xətt parçasının uzunluğu, ölçülməsi və ölçü vahidləri haqqında təsəvvürlərin yaradılması işinə oxşardır

“Sahə” anlayışı sonlu müstəvi fiqurun xassəsi kimi təqdim olunur və ilk mərhələdə “sahə” sözünü işlətmədən, şagirdlər müxtəlif müstəvi fiqurların böyük və ya kiçik olmasını aşkar etmək üçün müqayisə edirlər. Müqayisə nəticəsində üç münasibətdən biri alınacaqdır. Məsələn, bu mövzuya aid ilk dərstdə müəllim sinifə müxtəlif ölçülü üçbucaqlar, kvadratlar, düzbucaqlılar və dairelər gətirir. Əvvəlcə eynicinsli fiqurları tutduqları yerinə görə bir-biri ilə müqayisə edirlər. Sonra isə müxtəlifcinsli fiqurları (üçbucaqla düzbucaqlını, üçbucaqla daireni və s.) müqayisə edirlər. Müşahidə və müqayisə nəticəsində bir fiqurun digərindən çox yer tutduğunu, bərabər yer tutduğunu müəyyən edirlər.

Məsafəni uzunluq vahidi ilə ölçürdük. Sahəni isə sahə vahidi ilə ölçürlər. Sahə vahidi olaraq tərəfi 1 uz.v olan kvadrat götürülür. Verilmiş düzbucaqlının sahəsinin neçə kvadrat vahid olduğunu tapmaq üçün, həmin kvadrat vahidlərlə düzbucaqlını örtmək lazımdır. Bunun ən səmərəli yolu – düzbucaqlının uzunluğu və eni uzunluq vahidlərinə ayrılır, sətirlər və sütunlar üzrə kvadrat vahidlər ardıcıl düzülür. Kvadrat vahidlərin sayı – düzbucaqlının uzunluğu və enini göstərən ədədlərin hasilinə bərabər olacaqdır.

1. Santimetr – uzunluq vahididir, kvadrat santimetr – sahə vahididir.

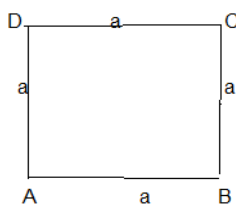
2. Parçanın uzunluğunu göstərən ədəd – həmin parçada yerləşən bütün santimetrin sayıdır. Fiqurun sahəsini göstərən ədəd həmin fiquru örtən bütün kvadrat santimetrin sayıdır.

Sahələrin əyani-konkret şəkildə hesablanması (kv.sm-iəri saymaqla) işin birinci mərhələsini təşkil edirsə, sahələrin $S=a \cdot b$ düsturu ilə hesablanması – işin ikinci mərhələsini, mürəkkəb konturlu fiqurların sahələrinin təqribi hesablanması – işin üçüncü mərhələsini təşkil edir.

Təcrübə göstərir ki, IV sınıfdə daha iki sahə vahidi – ar(a) və hektar (ha) haqqında da məlumat verilməlidir. Çünki praktikada ən çox işlədilən sahə vahidi ar və hektardır. Ona görə də bu iki ölçü vahidin riyazi xarakteristikası göstərilməlidir.

1a-ölçüləri 10m·10m olan kvadratın sahəsidir. Yəni 1a=100kv.m. 1ha isə ölçüləri 100m · 100m olan kvadratın sahəsidir. Yəni 1ha=10000kv.m.

VI. Kvadratın sahəsi: $S=a^2$. burada, a - kvadratın tərəfidir. Düzbucaqlının sahəsi $S = a \cdot b$. burada, a ,b düzbucaqlının tərəfləridir:

Aşağıdakı təklifləri qeyd edək:

1. Perimetr və sahə ölçü vahidləri arasında münasibətlərin mənimsənilməsi (adlı ədədlərin xırdalanması və çevrilməsi).

2. Mürəkkəb konturlu (sərhəd) fiqurların sahələrinin palet vasitəsilə təqribi hesablanması.

3. Düzbucaqlı şəklində və düzbucaqlıya gətirilə bilən fiqurların Perimetr və sahələrinin düstur vasitəsi ilə hesablanması; verilən sahəsinə və bir tərəfinə görə düzbucaqlının perimetrinin tapılmasına aid məsələlər həlli.

4. Düzbucaqlı şəklində fiqurların sahələri ilə perimetrləri arasında asılılığın aşkar edilməsi.

Nəticə

Düz xətt parçasının uzunluğu, fiqurların perimetr və sahələri haqqında, ölçülərin öyrədilməsi və ölçü vahidləri haqqında təsəvvürlərin yaradılması çox vacibdir. Əvvəlcə eynicinsli fiqurları tutduqları yerinə görə bir-biri ilə müqayisə edirlər. Sonra isə müxtəlifcinsli fiqurları (üçbucaqla düzbucaqlını, üçbucaqla dairəni və s.) müqaisə edirlər. Lakin elə fiqurlar var ki, onların sahələrini gözüyarı və ya üst-üstə qoymaqla tapmaq olmaz. Parçanın uzunluğunu ölçdüyümüz kimi, fiqurun da sahəsini ölçmək üçün düsturlardan istifadə edilir.

Ədəbiyyat

1. N.M.Qəhrəmanova və b. “Riyaziyyat 1”, Radius, Bakı 2014. A.A.Mazanik. Özünüz həll edin. Minsk, 1972.
2. N.M.Qəhrəmanova və b. “Riyaziyyat 2”, Radius, Bakı 2014.
3. N.M.Qəhrəmanova və b. “Riyaziyyat 3”, Radius, Bakı 2014
4. N.M.Qəhrəmanova və b. “Riyaziyyat 4”, Radius, Bakı 2014
5. S.S.Həmidov, Məktəbin ibtidai siniflərində məsələ həllinin təlimi metodikası, Bakı, 2003.
6. N.A.Sadıxov, N.S.Kazımov, Riyaziyyatın tədrisi metodikası, B., ADPU, 1981.

7. N.A.Sadıxov, S.S.Həmidov, Riyaziyyatın tədrisi metodikası, Bakı, ADPU, 1979
8. M.A.Bantova və s. Riyaziyyatın tədrisi metodikası. 1986.
9. I-IV siniflərdə mürəkkəb məsələlərin öyrədilməsi yolları 1992.
10. L.M.Fridman və başqaları.Problemləri həll etməyi necə öyrənmək olar, M. "Prosv." 1979.
11. Birincidə təhsil, M. "Maarifçilik",1988
12. İkincidə təhsil, M. "Maarifçilik",1989.
13. Üçüncüdə təhsil, M. "Maarifçilik",1990.

Rəyçi: dos. X.T.Novruzova

Göndərib: 21.02.2022

Qəbul edilib: 24.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/51-57>

Xatirə Tacəddin qızı Qurbanova

Bakı Slavyan Universiteti

Baş müəllim

qurbanovaxatire1972@mail.ru

Əfsanə Ulduzxan qızı Məmmədova

Bakı Slavyan Universiteti

afsana.lw@mail.ru

Elmira Elşən qızı Qəmbərova

Bakı Slavyan Universiteti

qambarovae.@mail.ru

Nigar Emin qızı Hüseynova

Bakı Slavyan Universiteti

nigarka345@gmail.com

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ HƏRƏKƏTƏ AİD MƏSƏLƏLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Xülasə

İşdə şagirdlərə müəyyən həcmdə zəruri biliklərin mənimsədilməsi ilə yanaşı, onların əqli inkişafı təmin edilir və idrak motivləri ilə formalaşır. Şagirdlərdə riyazi təfəkkürün inkişaf etdirilməsində məsələnin rolu danılmaz faktır. Əyaniliyin artırılmasında hərəkətə aid məsələlərin öyrədilməsi imkanları çox genişdir. Yolun tapılması üçün bizə məlum olan sürət düsturundan istifadə etməklə yol düsturunu yazma bilirik. Sadə məsələləri həll etməklə müəyyən edilir ki, məsafə sürətin zamana vurulmasına bərabərdir. Zamanın tapılması üçün bizə məlum olan sürət düsturundan istifadə etməklə zaman düsturunu yazma bilirik. Bəzi tipik məsələlərin həllinə əsasən müəyyən edilir ki, gedilən yolu sürətə bölməklə sərflənən zamanı tapmaq olar. Məsələ həllində hərəkətə aid məsələlərin modelinin qurulması məsələləri asanlıqla həll etməyə imkan verir.

Açar sözlər: çay, hərəkət, məsələ, məsafə, sürət, yol

Khatira Tajeddin Gurbanova

Afsana Ulduzkhan Mammadova

Elmira Elshan Gambarova

Nigar Emin Huseynova

Training movement problems at primary schools

Abstract

In the work, along with the acquisition of a certain amount of necessary knowledge by students, their mental development is provided and formed by cognitive motives. The role of the issue in the development of mathematical thinking in students is an undeniable fact. There are many opportunities to teach movement-related issues in increasing visibility. To find the path, we can write the path formula using the speed formula we know. By solving simple problems, it is determined that distance is equal to the velocity multiplied by time. To find the time, we can write the time formula using the speed formula we know. Based on the solution of some typical problems, it is determined that the time spent can be found by dividing the route by speed. Building a model of action issues in problem solving allows you to easily solve problems.

Key words: river, movement, matter, distance, speed, road

Giriş

Riyaziyyat əqli tərbiyə və intellektin inkişafında böyük rol oynayır. Hərəkətlə bağlı məsələlərin həlli üçün hazırlıq işinə aşağıdakılar daxildir: uşaqların hərəkət haqqında təsəvvürlərinin ümumiləşdirilməsi, yeni kəmiyyət-sürətlə tanışlıq, kəmiyyətlər arasındakı əlaqənin açılması: sürət, vaxt, məsafə.

İki cisim eyni istiqamətdə və ya əks istiqamətdə hərəkət edə bilər: bu cismlər ya bir-birinə yaxınlaşır (bir-birinə doğru hərəkət edir), ya da bir-birindən uzaqlaşır. Sınıfdə şagirdlərə dərs tədris edərkən bu vəziyyətləri müxtəlif şəkili müşahidələrlə göstərir, belə ki, rəsmlərlə necə çəkildiyini göstərmək lazım gəlir: məsafə adətən seqmentlə işarə olunur; gediş, görüş, gəliş yeri ya tire, ya da bayraqla göstərilir; hərəkət istiqaməti isə ox ilə göstərilir. Şagirdləri müəyyən bir istiqamətdə hərəkət üçün sadə tapşırıqlarla tanış etməyin vacib nəticəsi olan sürət, vaxt və məsafə (v,t,s) kimi kəmiyyətlərlə, həmçinin onlara aid ən sadə düsturları qeyd edib mənimsətmək lazımdır, daha dəqiq desək vahid hərəkəti xarakterizə edən bu kəmiyyətlər arasındakı asılılığın mənimsənilməni təyin edən əsas yollarını nəzərdən keçirmək lazımdır.

İlk dərisdə şagirdlərin həyat təcrübəsinə və müşahidələrinə əsaslanaraq uşaqların diqqətini bəzi cisimlərin daha sürətli və ya daha yavaş hərəkət edə bildiyinə cəlb etmək lazımdır. Sürətlə tanış olduqda şagirdlərin işini elə təşkil etmək lazımdır ki, onlar piyadanın hərəkət sürətini özləri tapsınlar. Uşaqlara müəyyən məsafəni bir dəqiqəyə qət edirlər fikrini, müəllim onlara bildirir ki, bir dəqiqədə qət edilən məsafə sürət adlanır. Bu tərifdən sonra şagirdlər özlərinin sürətlərini müəyyən edə bilərlər. Beləliklə, sürəti müəyyən edən kəmiyyətin adı təyin edilə bilər. Sonra müəllim bəzi nəqliyyat növlərinin sürətlərini adlandırır və uşaqları belə bir nəticəyə gətirir: hərəkət sürəti- hərəkət edən cismin vahid vaxt ərzində qət etdiyi məsafədir. Bundan sonra sadə tapşırıqlar nəzərdən keçirilir, bunun əsasında belə bir nəticəyə gəlik ki, bir cismin sürətini tapmaq üçün cismin keçdiyi məsafəni bunun üçün sərf olunan vaxta bölmək lazımdır. Sürət - v hərfi ilə, yol-s hərfi ilə və vaxt-t hərfi ilə işarə edilibsə, bu nəticə aşağıdakı kimi düstur şəklində yazıla bilər $v = s:t$.

Yolun tapılması üçün bizə məlum olan $v=s:t$ düsturundan istifadə etməklə $s=v \cdot t$ düsturunu yazıla bilər. Sonrakı dərslərdə müvafiq sadə məsələləri həll etməklə müəyyən edilir ki, məsafə sürətin zamana vurulmasına bərabərdir.

Zamanın tapılması üçün bizə məlum olan $v=s:t$ düsturundan istifadə etməklə $t=s:v$ düsturunu yazıla bilər. Bəzi tipik məsələlərin həllinə əsasən müəyyən edilir ki, gedilən yolu sürətə bölməklə sərf olunan zamanı tapmaq olar: $t=s:v$. Beləliklə, tələbələrin diqqətini bu üç düstur arasındakı əlaqəyə cəlb edə bilərsiniz (məsələn, sonuncu düstur birincidən alınla bilər).

Müvafiq sadə məsələlərin həlli nəticəsində tələbələr aşağıdakı əlaqələri öyrənməlidirlər:

- hərəkətin məsafəsi (s) və vaxtı (t) məlumdursa, sürəti (v) bölmək yolu ilə tapmaq olar: $v=s:t$
- hərəkətin sürəti (v) və vaxtı (t) məlumdursa, məsafəni (s) vurmaqla tapmaq olar: $s=v \cdot t$
- əgər məsafə (s) və sürət (v) məlumdursa, onda hərəkətin vaxtını (t) bölmək yolu ilə tapmaq olar: $t=s:v$.

Beləliklə, bu problemlərin spesifikliyi hərəkət sürəti kimi bir kəmiyyətin tətbiqi, habelə onların həllində kəmiyyətlər arasındakı əlaqəni deyil, hərəkət prosesini əks etdirən və hərəkəti əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdıran sxemlərin istifadəsi ilə müəyyən edilərkə həll yolu axtarılır.

Əsasən cisimlərin (insanların, avtomobillərin, qayıqların) ya bir-birinə, ya da əks istiqamətdə hərəkət etdiyi problemləri nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda, zamanla obyektlər arasında dəyişən müxtəlif məsafələr tapdıq. Bu məsafələr ya yaxınlaşma sürətləri, ya da uzaqlaşma sürətləri olur.

I hal. Şəklə uyğun sürəti müəyyən edək.

Cavab olaraq yaxınlaşmada sürət $V_1 + V_2$ olur.

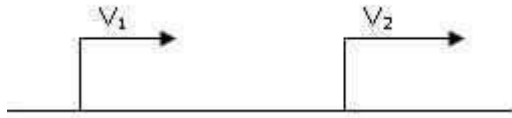
Birinci halda, yaxınlaşma sürətini tapdıq: iki obyektin bir-birinə doğru hərəkət etdiyi bir vəziyyətdə bir zaman vahidi üçün cisimlər arasındakı məsafə müəyyən bir məsafədə azalır.

II hal. Şəklə uyğun sürəti müəyyən edək.

İkinci halda, iki obyektin əks istiqamətdə hərəkət etdiyi bir vəziyyətdə çıxarma sürətini tapdıq. Bir zaman vahidi üçün cisimlər arasındakı məsafə müəyyən məsafə qədər artır.

III hal. Şəklə uyğun sürəti müəyyən edək.

I) $V_1 > V_2$ olarsa, yaxınlaşma sürəti $V_1 - V_2$ olur,

II) $V_1 < V_2$ olarsa, yaxınlaşma sürəti $V_2 - V_1$ olur.

Lakin cisimlər də eyni istiqamətdə və müxtəlif sürətlə hərəkət edə bilər. Məsələn: a) velosipedçi ilə motosikletçi eyni vaxtda eyni nöqtəni tərk edə bilər. Velosipedçinin sürəti saatda 20 kilometr, motosikletçinin sürəti isə saatda 40 kilometrdir.

b) üç nəfərin hərəkətinə baxmaq olar, ikiyerlik motosikletlə hərəkət edən iki insan saatda 16 km/saat sürətlə 3 saat, saatda 5 km/saat sürətlə hərəkət edən piyadanın hərəkətinə baxıla bilər.

c) eyni istiqamətdə motosikletlə hərəkət edən insan saatda 20 km/saat sürətlə 1 saat, saatda 4 km/saat sürətlə hərəkət edən piyadanın 1 saat hərəkətinə baxmaq olar.

Birinci halda, yaxınlaşma sürətini tapdıq: iki obyektin bir-birinə doğru hərəkət etdikdə cisimlər arasındakı məsafə müəyyən bir məsafə qədər azaldı.

İkinci halda, iki obyektin əks istiqamətdə hərəkət etdiyi bir vəziyyətdə çıxarma sürətini tapdıqda vahid zaman üçün cisimlər arasındakı məsafə müəyyən bir məsafə qədər artır.

Lakin cisimlər də eyni istiqamətdə və müxtəlif sürətlə hərəkət edə bilər. Məsələn, velosipedçi ilə motosikletçi eyni vaxtda eyni nöqtəni tərk edə bilər və velosipedçinin sürəti saatda 20 kilometr, motosikletçinin sürəti isə saatda 40 kilometr olduğu məlumdur. Motosikletçi və piyada eyni vaxtda eyni nöqtəni tərk edə bilər. Sürətləri müxtəlif olan bu obyektlərin birinin digərinə çatması məsələsi həmişə maraqlı olur. Yəni motosikletçi arxada piyada qabaqda olarsa motosikletçi piyadaya çatar, motosikletçi qabaqda piyada arxada olarsa motosikletçi piyadaya çata bilməz.

Sxemdən görünür ki, əgər obyekt kimi motosikletçi və velosipedçiyə baxırıqsa və onlar eyni zamanda yola çıxarsa bir saatdan sonra motosikletçi sürətlər fərqi qədər məsafə velosipedçidən irəlidi olur. Buna səbəb onun bir saat ərzində velosipedçidən çox yol qət etməsidir. Buna görə də, hər saat velosipedçi ilə motosikletçi arasındakı məsafə sürətlər fərqi qədər məsafə qədər kilometr artacaq. Bu halda sürətlər fərqi qədər məsafə motosikletçinin velosipedçidən uzaqlaşdığı sürətdir. İki saatdan sonra velosipedçinin qət etdiyi məsafə motosikletçinin qət etdiyi məsafədən iki dəfə az olur.

Bir istiqamətdə hərəkət edərkən yekun sürəti tapmaq üçün daha böyük sürətdən kiçik sürəti çıxarmaq lazımdır. Yuxarıdakı nümunədə yekun bir saatdakı sürət 20 km/saatdır. Bunu motosikletçinin sürətindən velosipedçinin sürətini çıxarmaqla tapmaq olar. Velosipedçinin sürəti 20 km/saat, motosikletçinin sürəti isə 40 km/saat olduğu məlumdur. Motosikletçinin sürəti daha böyükdür, ona görə də 40-dan 20-ni çıxarıq; $40 - 20 = 20$ (km/saat).

Məsələn. Sürət qatarı və motosiklet şəhəri eyni istiqamətdə tərk edir. Sürət qatarının sürəti 100 km/saat, motosikletin sürəti isə 90 km/saatdır. 1 saat, 2 saat? sonra onlar bir-birindən nə qədər uzaqlaşacaqlar?

Həll: Sürətlər fərqi tapmaq. Bunu etmək üçün böyük sürətdən kiçik sürəti çıxarıq:

$$100 \text{ km/saat} - 90 \text{ km/saat} = 10 \text{ km/saat}$$

Sürətli qatar hər saat motosikletdən 10 kilometr uzaqlaşır. Bir saatdan sonra sürət qatarı ilə motosiklet arasındakı məsafə 10 km olacaq. 2 saatda iki dəfə çox: $10 \times 2 = 20$ (km) olar. Beləliklə, bir saatdan sonra sürət qatarıyla motosiklet arasındakı məsafə 10 km, iki saatdan sonra isə 20 km olacaq.

Çay boyunca hərəkət. Gəmilər çay boyu müxtəlif sürətlə hərəkət edir. Eyni zamanda həm çayın axını ilə, həm də axının əksinə hərəkət edə bilərlər. Onların necə hərəkət etməsindən asılı (çay yuxarı və ya çay aşağı) olaraq sürət dəyişəcək.

Tutaq ki, çayın sürəti 4 km/saatdır. Əgər qayıq çaya endirərsəniz, çay axını ilə sürət 4 km/saat çox sürətlə, çay axınına qarşı sürət 4 km/saat az sürətlə, hərəkət edərək durduğu yerdən uzaqlaşdıracaqdır.

Əgər qayığı durğun suya endirsək, qayıq dayanacaq. Bu vəziyyətdə motoru işləməyən qayığın sürəti sıfıra bərabər olacaqdır. Deməli, qayıq axını olmayan durğun suda üzürsə, o zaman qayığın öz sürəti ilə üzdiyü deyilir.

Məsələn, motorlu qayıq 45 km/saat sürətlə hərəkətsiz suda(göldə) hərəkət edirsə, motorlu qayığın öz sürətinin 45 km/saat olduğu deyilir. Əgər motorlu qayıq çayın axını ilə gedirsə, o zaman motorlu qayığın öz sürətinə çayın axma sürətini əlavə etmək lazımdır.

Məsələn, motorlu qayıq axın istiqamətində 40 km/saat sürətlə hərəkət edirsə və çayın sürəti 3 km/saatdırsa, çayın sürəti (3 km/saat) gəminin öz sürətinə əlavə edilməlidir. Motorlu qayığın sürəti ; 40 km/saat + 3 km/saat = 43 km/saat olur.

Əgər motorlu qayıq çayın axınına qarşı üzürsə, o zaman motorlu qayığın öz sürətindən çayın axma sürəti çıxılmalıdır. Məsələn, motorlu qayığın sürəti 40 km/saat və çayın sürəti 3 km/saatdırsa, çayın sürətini motorlu qayığın öz sürətindən çıxmaq lazımdır: bu halda motorlu qayığın çaydakı sürəti; 40 km/saat – 3 km/saat = 37 km/saat olur. Çayın axını bu vəziyyətdə motorlu qayığın sərbəst irəliləməsinə mane olur, sürətini saatda üç kilometr azaldır.

Məsələ. Gəminin durğun suda sürəti 25 km/saatdır. Çayın sürəti 4 km/saatdır. Çay boyunca və axına qarşı gəmi 4 saatda nə qədər yol qət etdər?

Həll: Gəminin öz sürəti 25 km/saatdır. Gəmi çay boyunca hərəkət sürətini tapaq:

$25+4=29$ (km/saat) olacaqdır. Dörd saat ərzində o,dörd dəfə çox qət edəcək: $29 \times 4=116$ (km).

Gəmi çayın axınına qarşı hərəkət edərsə, onun sürəti $25-4= 21$ (km/saat) olacaqdır. Dörd saat ərzində o, dörd dəfə çox qət edəcək: $20 \times 4=80$ (km).

Məsələ. Öz sürəti 16 km/saat, çayın axma sürəti isə gəminin öz sürətindən 4 dəfə az olarsa, gəmi çayın axınına qarşı hərəkət edərkən 294 km yolu nə qədər vaxta qət edər?

Həll: Gəminin öz sürəti 16 km/saatdır. Çayın axınına qarşı hərəkət edir, ona görə də belə bir hərəkətlə onun sürətini təyin etmək üçün gəminin öz sürətindən (16 km/saat) çayın sürətini çıxarmaq lazımdır. Şərtə deyilir ki, çayın sürəti gəminin öz sürətindən 4 dəfə azdır, ona görə əvvəlcə çayın sürətini müəyyən edək. Bunun üçün 16 km/saat sürəti dörd dəfə azaldırıq: $16:4=4$ (km/saat). Yəni, çayın sürəti 4 km/saatdır. Bu sürəti gəminin sürətindən çıxsaq alırıq: $16 \text{ km/saat} - 4 \text{ km/saat} = 12 \text{ km/saat}$. Gəminin 12 km/saat sürətlə 294 km yolu nə qədər vaxta qət edəcəyini tapaq. $294:12=24$ (saat) 30 (dəq). Beləliklə alırıq ki, gəmi 294 kilometr yolu 24 saat 30 dəqiqəyə qət edəcək.

Məsələ. Çay boyu hərəkət edən qayıq 5 saata 100 km yol qət edib. Çayın sürəti 1 km/saat olarsa, qayığın öz sürətini təyin edin.

Həll: Qayığın çay boyunca nə qədər sürətlə hərəkət etdiyini tapaq. Bunun üçün qət edilən məsafə (100 km) hərəkət vaxtına (5 saat) bölünür, $100:5=20$ km/saat

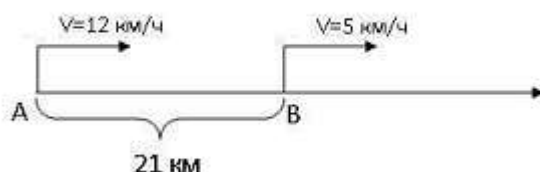
Qayığın öz sürətini təyin edək, onun çay boyunca hərəkət etdiyi sürətdən (20 km/ saat) çay axınının sürətini (1 km / saat) çıxarıq: $20-1=19$ (km/saat).

Məsələ. Çayın axınına qarşı hərəkət edən qayıq 6 saatda 120 km yol qət etdi. Çayın axma sürəti 3 km/saat olarsa, qayığın öz sürətini təyin edin.

Həll: Qayığın çay boyunca nə qədər sürətlə hərəkət etdiyini tapaq. Bunun üçün qət edilən məsafə (120 km) hərəkət vaxtına (6 saat) bölünür; $120:6=20$ (km/saat).

Qayığın öz sürətini təyin edək. $20+3=23$ (km/saat) olduğunu tapırıq. Deməli, Qayığın durğun sudakı, sürəti 23 km/saatdır.

Məsələ. Aralarındakı məsafə 21 km olan A və B nöqtələrindən B-dən olan piyada və A-dan olan velosipedçi eyni anda hərəkətə başlayırlar və müəyyən sürətlə hərəkət edirlər: piyada 5 km/saat, velosipedçi 12 km/saat

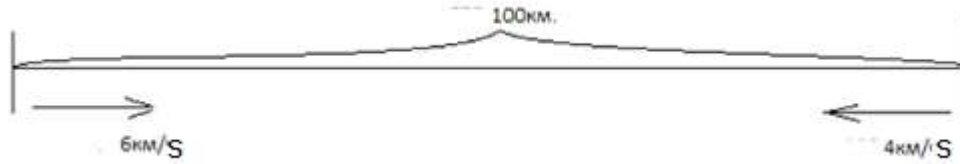
3 saatdan sonra aralarındakı məsafə neçə kilometr azalacaq?

Həll: 1) $12-5=7$ (km/saat)-yaxınlaşma sürəti

2) $7 \cdot 3=21$ (km) 3 saatdan sonra velosipedçi ilə piyada arasındakı məsafə nə qədər azalacaq. Deməli, 21 km azalacaq.

Məsələ. Velosipedçi Nazim A şəhərindən saatda 6 kilometr (km/saat) sürətlə B şəhərinə, piyada Vaqif isə B şəhərindən A şəhərinə 4 km/saat sürətlə hərəkət edir. Şəhərlər arasındakı məsafənin 100 kilometr (km) olduğu məlumdur. Vaqif və Nazim neçə saatdan sonra görüşəcəklər?

Həll: Sxemi çəkək:

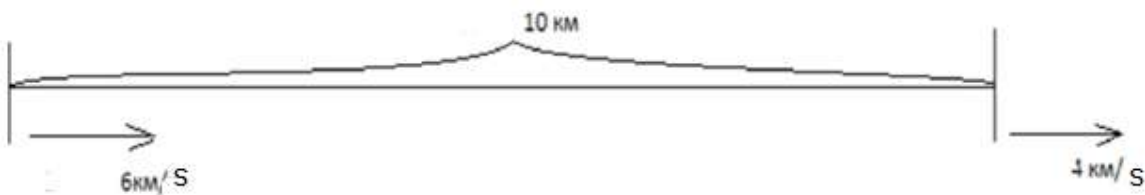

Görürük ki, Vaqif və Nazim bir-birinə doğru irəliləyirlər. Eyni zamanda oğlanlar bir-birinə yaxınlaşırlar. Onların yaxınlaşma sürəti $6+4=10$ (km/saat)dir. Yəni, hər saat oğlanlar 10 km yaxınlaşırlar (Nazim 6 km, Vaqif isə 4 km). Vaqif və Nazim görüşməzdən əvvəl 100 km. piyada getməlidirlər. Beləliklə, oğlanlar 100 (km): 10 (km/saat)=10 saatdan sonra qarşılaşacaqlar.

Məsələ. Nazim velosipedlə A şəhərindən saatda 6 km/saat sürətlə, Vaqif B şəhərindən saatda 4 km/saat sürətlə piyada eyni istiqamətdə hərəkətə başladılar.

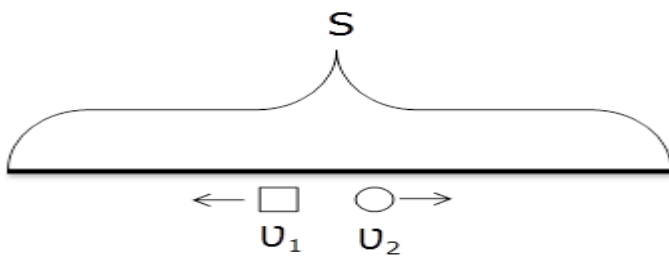
Şəhərlər arasındakı məsafə 10 kilometrdir. Nazim və Vaqif neçə saatdan sonra görüşəcəklər?

Həll. Hərəkət sxemini quraq:

Bu halda yaxınlaşma sürəti $6-4=2$ (km/saat)ə bərabər olacaqdır. (Axı indi oğlanlar bir istiqamətdə hərəkət edirlər!) Vaqif 4 km getdiyi halda, Nazim 6 km sürməyi bacarır, yəni aralarındakı ilkin məsafəni 2 km azaldır. Yəni hər saat oğlanlar 2 kilometr yaxınlaşır və əvvəlcə onların arasında məsafə 10 kilometrdir. Bu o deməkdir ki, onlar görüşəcəklər, yəni Nazim $10(\text{km}):2(\text{km/saat})=5$ (saat) məsafədə Vaqifə çatacaq.

Tutaq ki, iki cism bir nöqtədən əks tərəflərə hərəkətə başlayır. Bu zaman sürət və məsafənin necə dəyişdiyinə baxaq:

Cismlər bir-birindən uzaqlaşarsa, onların çıxarılması sürəti sürətlərinin cəminə bərabərdir:

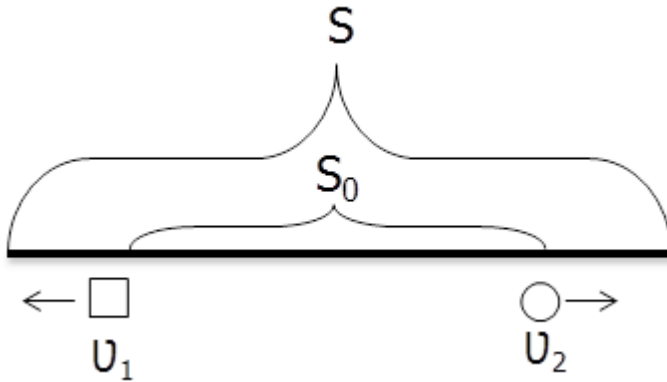
$$v_{\text{uzaql}} = v_1 + v_2$$

Problem belədir: 2 maşın A nöqtəsindən əks istiqamətlə hərəkət edir. Bir avtomobilin sürəti 85 km/saat, digərinin sürəti 60 km/saatdır. 2 saatdan sonra avtomobillər bir-birindən nə qədər uzaqlaşacaq?

Birinci avtomobilin qət etdiyi məsafə $S_1 = v_1 \cdot t_1 = 85 \cdot 2 = 170$ (km), ikincinin isə $S_2 = v_2 \cdot t_1 = 60 \cdot 2 = 120$ (km)-dir. Müvafiq olaraq, avtomobillər arasındakı məsafə $S = S_1 + S_2 = 170 + 120 = 290$ (km)-dir.

Aralarındakı məsafə S_0 olan iki nöqtədən sürətləri V_1 və V_2 olan iki motosikletçi bütün S məsafəsini qət etdilər. Odur ki, $S=S_0+(v_1+v_2)\cdot t$.

Bu düsturdan istifadə edərək görüş vaxtını aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik: $S=S_0+(v_1+v_2)\cdot t$.

$$S- S_0=(v_1+v_2)\cdot t.$$

$$t=(S-S_0)/(v_1+v_2) \text{ olduğunu tapırıq.}$$

Sonra bu düsturdan istifadə edərək, $(S- S_0)$ və (v_1+v_2) -in qiymətlərindən istifadə edərək t -ni tapırıq.

Məsəl. Şəhərin müəyyən N nöqtəsindən əks tərəflərə, iki motosikletçi yola düşdü. Onların arasındakı ilkin məsafə $S_0=86$ km idi. Birinci motosikletçinin sürəti 90 km/saat, ikinci motosikletçinin sürəti 105 km/saatdır. Nə vaxtdan sonra onların arasındakı bütün S məsafə 359 km olacaq?

$$S-S_0= 359-86=273(\text{km}); v_1+v_2=105+90=195(\text{km} / \text{saat}); 273:195=1,4\text{saat}$$

Nəticə

I-IV siniflərdə riyaziyyatın öyrənilməsinə məktəb riyaziyyatının öyrənilməsinə məktəb riyaziyyatının tam mənimsənilməsinin ilk pilləsi kimi baxa bilərik.

İbtidai sinif şagirdlərinin yaradıcı fəaliyyətinin inkişafında hərəkətə aid məsələnin mühüm rolu vardır. Bu fikir mövcud ədəbiyyatda və məqalələrdə lazımı qədər geniş təhlil olunur və müəllimin şagirdlərlə məsələnin şərti üzərində (şərtin qısa yazılışı, bununla əlaqədar şəkillərdən və ya sxemlərdən istifadə) necə işlənməsinə aid tövsiyələr verilir. Aşkardır ki, hərəkətə aid məsələlərin həlli üsulları ilk növbədə çoxlu sayda məsələ növlərinin həlli nəticəsində mənimsənilir.

İbtidai siniflərdə hərəkətə aid məsələləri həll etməsi onların həm yaradıcı, həm də məntiqi təfəkkürünün inkişafına gətirib çıxarır. İbtidai siniflərdə hərəkətə aid məsələlərə üstünlük vermək, bu yolla şagirdlərin həyatla, məişətlə bağlı bilik dairəsini, dünyagörüşünü genişləndirmək zəruridir. Hərəkətə aid məsələ həlli vasitəsilə inkişafetdirici, problemlə təlim metodlarının tətbiqinə əlverişli şərait yaradır. Problemlə təlim adətən tədris məqsədilə yaranmış problem situasiyaların ardıcıl surətdə həll edilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Perelman Ya.İ. Canlı riyaziyyat. –M.: Maarifçilik, 1998.
2. Perelman Ya.İ. Əyləncəli hesab. –M.: Maarifçilik, 2000.
3. Podlasy I.P. Effektiv dərsi necə hazırlamaq olar. - Kiyev, 1989.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı, 2008.
5. F.İbrahimov "İbtidai məktəbdə riyaziyyat tədrisinin bəzi məsələləri", Bakı, 2006.
6. X.Novruzova, "İbtidai siniflərdə şagirdlərin fəza təsəvvürlərinin inkişaf etdirilməsində modelləşdirmə", konfrans materialları, SDU-2017
7. Məktəb pedaqogikası. Bakı, Maarif, 1982
8. S.Həmidov İbtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, ADPU-2002.
9. T.Məmmədova, "İbtidai sinif riyaziyyat dərslərində modelləşdirmə metodunun tətbiqinin inkişafetdirici funksiyaları", "Müəllim hazırlama siyasəti və problemləri" 5-ci Beynəlxalq Simpozium, 2015
10. Z. Qaralov "Riyaziyyat I-IV". Bakı, 2004.

11. Bondarenko, S. M. Uşaqlara müqayisə etməyi öyrət / M. : Bilik, 1981.- 96 s.
12. Vilenkin N. Ya. Riyaziyyat: dərslik. 5 hüceyrə üçün. 6-cı nəşr / M. : Mnemosyne, 1998.- 384 s.: ill.
13. Volodarskaya, I. Modelləşdirmə və problemin həllində onun rolu / Riyaziyyat. - 2006. - No 18 - C 2-7.
14. Riyaziyyatın tədrisində şagirdlərin təhsili: Müəllimlər üçün kitab. İş təcrübəsindən / komp. L. F. Pichugin. - M. : Təhsil, 1987 - 175 s.

Rəyçi: dos. X.T.Novruzova

Göndərib: 03.03.2022

Qəbul edilib: 31.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/58-62>

Nuranə Marif qızı Cəfərova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Müəllim
nurana.jafarova@yahoo.com

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ MOTİVASİYANIN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN XÜSUSİ ŞƏRTLƏR

Xülasə

Bu məqalədə xarici dilin tədrisində motivasiyanın formalaşmasına təsir edən xüsusi şərtlər təqdim olunur. İngilis dilini bilmək müasir dövrün əsas tələblərindən biridir. Lakin dili öyrənməyin əsası insanın istəyindədir. Bu gün motivasiya dilin tədrisində mühüm rol oynayır. Bu, tələbələrin müstəqilliyini artırır, dil tədrisinə marağı oyadır və dil bacarıqlarını inkişaf etdirir. Şagirdlərin xarici dilə olan marağının, özünə inamın daha da artması, biliklərin genişlənməsi üçün daim yeni şeylər öyrənməyə can atması, kollektiv qarşısında çıxış etmək, fikir yürütmək, müzakirələrdə iştirak etmək, rəqabət hissini duymaq, qabiliyyət və bacarıqlarından istifadə edərək bildiklərini söyləməkdən qorxmamaq kimi hissləri aşılamaq üçün motivasiyanın əhəmiyyəti çox böyükdür. Ona görə də motivasiyanın təqdim etdiyi imkanlardan xəbərdar olmaq və onları dil tədrisində tətbiq etmək vacibdir.

Açar sözlər: *motivasiya, şərtlərin təsnifatı, xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili, kommunikativ öyrənmə, kontekstual yanaşma*

Jafarova Nurana Marif

Special conditions influencing the formation of motivation in teaching a foreign language

Abstract

This paper presents special conditions influencing the formation of motivation in teaching a foreign language. Knowledge of English is one of the main requirements of modern era. But the basis of learning a language is a person's desire. Today motivation plays an important role in language teaching. It evokes students' independence, promotes interest in language teaching, and develops their language skills. To instill students' interest in a foreign language, self-confidence, a constant desire to learn new things to expand their knowledge, to speak in front of a team, to think, to participate in discussions, to feel competitive, not to be afraid to say what they know The importance of motivation is great. Therefore, it is necessary to be aware of the opportunities presented by motivation and to apply them to language teaching.

Key words: *motivation, classification of conditions, English for special purposes, communicative learning, contextual approach*

Giriş

Motivasiya həm daxili, həm də xarici psixologiyanın əsas problemlərindən biridir. Ən ümumi mənada motivasiya insanı bu motivlə müəyyən edilən fəaliyyətə daxil olan hər hansı bir hərəkəti etməyə stimullaşdırır, təşviq edən şeydir. O, insan fəaliyyətinin mənbəyidir.

Motivasiya dedikdə, şəxsiyyətin aktivliyini müəyyən edən təhrikədiç amillərin məcmusu nəzərdə tutulur. Bunlara insan davranışını şərtləndirən motivlər, ehtiyaclar, tələbatlar, stimullar, şərait və s. kimi amillər aiddir [3, s. 6]

Motivasiya universitetdə yuxarı kurs tələbələrinin davranışını, qərarlılığını, fəaliyyətini müəyyənləşdirən ən önəmli güc mənbələrindən biridir [2, s. 13].

Motivasiya quruluşunda təhsil motivasiyası xüsusi yer tutur. Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatın təhlili yuxarı kurs tələbələrində müstəqil işin təşkili zamanı xarici dil öyrənmək motivasiyasının bir sıra şərtlərlə təsirli olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Universitetlərdə xarici dilin tədrisi üçün optimal

şəraitin yaradılması bu fənnin öyrənilməsi motivasiyasının inkişafına kömək edir. Qeyd etmək lazımdır ki, şərtlərin təsnifatı problemi olduqca mürəkkəbdir, çünki bu problemə dair müxtəlif fikirlər və yanaşmalar mövcuddur [12].

A.A. Verbitski, H.A. Bakşayeva təhsil fəaliyyətinin təşkili üçün motivasiyanın psixoloji və pedaqoji şərtlərini müəyyən edib: müəllim şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri; müəllim və tələbələrin fərdi, bərabərhüquqlu qarşılıqlı əlaqələrinin xüsusiyyətləri; tədris materialının təqdimat formaları və tələbələrin işinin təşkili yolları; tələbələrin birgə fəaliyyətinin müxtəlif formalarını müəyyən edən tədris materialının təşkili xüsusiyyətləri; hər hansı bir tədris metodunun əsası olan texnikaların incə tətbiqi; təhsil fəaliyyətinin təşkilində müsbət motivasiya nəzərə alınmaqla fənnin quruluşunu, tədris materialının qurulma xüsusiyyətlərini, əldə olunan biliklərin məzmununu, tədris tapşırıqlarının təqdim olunması üsullarını; ümumi elmi və əsas universitet fənləri arasında fənlərarası əlaqələrin qurulması; pedaqoji qiymətləndirmə; başqalarının qiymətləndirməsi; təlim idarəetmə növü; motivlərin iyerarxik vəziyyətini nəzərə almaq və təlimin təşkilində səmərəliliyini müəyyən etmək; tədris materialının məzmununun tələbələrin ehtiyaclarına uyğunluğu; gələcək peşə perspektivləri; semiotik, oyun, sosial öyrənmə modellərinin ardıcıl istifadəsi yolu ilə qurulan gələcək peşə fəaliyyətinin konteksti [6, s. 58 - 64].

A.A. Verbitski, H.A. Bakşayev təhsil fəaliyyətinin motivasiyasına müsbət təsir edən bir sıra şərtlər mövcud olduğunu hesab edir və bunlardan ən vaciblərini aşağıdakılar kimi qəbul edirlər: optimal çətinlik səviyyəsi, öyrənmə çətinliyi, mənimsənilmiş tədris materialının ardıcıl ümumiləşdirilməsi, mücərrəddən konkretliyə inkişaf, şəxsiyyət fəaliyyəti, davamçı peşəkar fəaliyyətin məzmununun modelləşdirilməsi [7, s. 58 - 64].

Universitetlərdə xarici dilin tədrisində motivasiyanın formalaşması üçün aşağıdakı xüsusi şərtləri qeyd etmək olar.

1. Tələbələrin materiallarında kontekstual təhsil prinsipləri əsasında seçilmiş peşə biliklərinin formalaşdırılması, gələcək peşə barədə kifayət qədər dolğun və adekvat bir fikir, tədris planlarının, universitetin tədris proqramının bölmələri və mövzularının həyata keçirilməsindəki rolu və əhəmiyyəti, onların arasındakı əlaqə, peşə baxımından əhəmiyyətli vəziyyətlər və bir mütəxəssisin sosial bacarığı üçün tələblər.
2. Müasir tədris metodlarından istifadə.
3. Tədris materialının məzmunu tələbələrin bacarıq və ehtiyaclarına uyğunluğu.
4. Qarşılıqlı dəstək atmosferi.
5. İşçi qrupunda qarşılıqlı təhsil mühiti.
6. Xarici dil dərslərində istifadə olunan texnikanın köməyi ilə gələcək peşəyə şəxsi münasibətin formalaşdırılması.
7. "Kommunikativ motivasiyanı" qorumaq üçün intensiv tədris metodlarından istifadə.

Motivasiyanın inkişafı gələcək peşə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla formalaşdırılır, buna görə də, tələbələrlə işləyərək çox peşəkar psixoloji fəaliyyətin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Peşəkar psixoloji fəaliyyətin ən əlamətdar xüsusiyyətləri arasında əksər müəlliflər (I.V. Vaçkov, N.V. Klyueva, R. Kociunas və başqaları) yüksək səviyyəli sosial cəhətdən bunları fərqləndirirlər -psixoloji bacarıq, refleksivlik, empatik qabiliyyət, problemləri aydın və konkret şəkildə ifadə etmək bacarığı. L. Şapiro tərəfindən müəllimin ideal şəxsiyyəti təsvir edilmişdir [9, s. 67]. O, səmimiyyət, rahatlıq, dözümlülük, özünü tanımaq, mehriban olmaq, fərdi inteqrasiya kimi şəxsiyyət xüsusiyyətləri müəyyənləşdirib. Qrup prosesinin xüsusiyyətlərini müəllimə anlatmaq vacibdir.

Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatlarda müəllimin şəxsiyyətinə dair aşağıdakı tələblər siyahısı təqdim olunur:

- çətinliklərə tab gətirmək üçün yaxşı fiziki və zehni sağlamlıq;
- peşə etikasına, ədəbə riayət etmək;
- davranışın əvvəlcədən müəyyən edilməsi;
- özünə inam;
- əməksevərlik və yüksək məhsuldarlıq;
- xarakterin bütövlüyü, düzlük, dürüstlük;

- qərarın müstəqilliyi, öz rəyini formalaşdırmaq və eyni zamanda öz səriştəliyinin, təcrübəsinin və mühakiməsinin məhdudiyyətlərini tanıma bacarığı;
- yüksək intellekt səviyyəsi;
- mülahizə;
- inkişaf etmiş analitik bacarıqlar, mürəkkəb hadisələri elementlərə bölmək, məlumatları sintez etmək, problem vəziyyətlərinin əsas amillərini təsnifləşdirmək, balanslaşdırmaq və qiymətləndirmək bacarığı;
- inkişaf etmiş təxəyyül;
- şəxslərarası münasibətlər sənətinin ustalığı.

Universitetlərdə yuxarıdakı keyfiyyətlərin formalaşmasına diqqət yetirmək lazımdır. Xarici dil müəllimi işində fəal sosial öyrənmə metodlarından (rol oyunları, təlimlər, vəziyyətin təhlili və s.) istifadə edərək bu problemi həll edir. Buna əsasən, ona yüksək tələblər qoyulur: o, uyğunlaşan, açıq, empatik, təlim prosesini təşkil edən rəhbər olmalıdır.

Xarici dil öyrənmək motivasiyasının formalaşması şərtlərinə dair bir sıra yanaşmaları təhlil edərək, aşağıdakı parametrlərə görə sistemləşdirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

- daxili motivasiyanın formalaşmasına təsir edən şərtlər;
- xarici motivasiyanın formalaşmasına təsir edən şərtlər.

Düşünürük ki, xarici dil öyrənmək motivasiyasına müsbət təsir göstərən aşağıdakı pedaqoji şərtlər Dil fakültəsinin tələbələri üçün zəruridir:

- daxili motivasiyanın formalaşmasına təsir edən şərtlər: a) peşə marağı və müvafiq olaraq gələcək peşə fəaliyyəti üçün əldə olunan biliklərin praktik və nəzəri əhəmiyyətini dərk etmək (məlumatlı və maraqlı mətnlərin seçimi); professional psixoloji fəaliyyətin xüsusiyyətləri, təhsilin fərdiləşdirilməsi yolu ilə tədqiqat bacarıqlarının formalaşdırılması [10]; b) müəllim (onun şəxsi xüsusiyyətləri, metodik savadı, tələbələrin aldığı ixtisasa istiqamət, müəllimin tələbələrin özlərinə qarşı qoyduğu məqsədlərdən xəbərdar olması, xarici dil öyrənməsi, ünsiyyətliyi, açıqlığı, empatiyası); biliklərin daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edən və aktiv tədris metodları ilə həyata keçirilən dərslərin emosional zənginliyi;

- xarici motivasiyanın formalaşmasına təsir edən şərtlər: müvəffəqiyyətli bir vəziyyət yaratmaq və ya uğursuzluq və onun səbəbləri, peşələrin rəqabəti, peşələrin kommunikativ istiqaməti.

Yuxarıda müzakirə olunan şərait ali təhsilin didaktikasında mövcud olan müxtəlif yanaşmalardan istifadə edərək yaradıla bilər. Bizim vəzifəmiz xarici dilin öyrənilməsinə müasir yanaşmaları təhlil etmək və tələbələr arasında xarici dil öyrənmək motivasiyasının inkişafına daha çox kömək edən şərtləri müəyyənləşdirməkdir.

"Xarici dil" fənninin xüsusiyyətlərini xarakterizə edərək, onun təlim strategiyasını və digər akademik fənlərdən fərqləndiyini müəyyən edən müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Fərqli yanaşmaları müəyyənləşdirməyin çətinliyi eyni yanaşmaların eyni və ya fərqli ölkələrin alimləri tərəfindən fərqli şəkildə təyin olunmasıdır.

Müasir tədris metodları eklektizm və ya müxtəlif yanaşmaların təməl prinsiplərini birləşdirmək üçün müxtəlif variantlara əsaslanır, buna görə əsas yanaşmaları və tədris metodlarını müəyyənləşdirməyə ehtiyac var.

Y.V. Maslova aşağıdakı əsas yanaşmaları müəyyənləşdirir: mədəni, linqvistik, kommunikativ. Sonuncu yanaşmanın ortaya çıxması obyektiv zərurətdən qaynaqlanır, çünki təlim məqsədi kimi xarici dildə ünsiyyət qurma qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsindən sonra zaman keçdikcə ənənəvi olaraq istifadə olunan metodlarla yeni hədəf arasındakı uyğunsuzluq daha aydın və kəskin hiss olunmağa başladı [11].

Kommunikativ öyrənmənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlim prosesi ünsiyyət prosesinin bir modelidir. Tədris prosesini ünsiyyət prosesinin bir modeli kimi yaratmaq, ünsiyyətin yalnız əsas, prinsipial əhəmiyyətli parametrlərini modelləşdirmək deməkdir, bunlar: ünsiyyət prosesinin kommunikativ fəaliyyətinin fərdi xarakteri, nitq tərəfdaşlarının münasibəti və qarşılıqlı əlaqəsi, rabitə prosesinin əsaslı sistemi, sistemli nitq deməkdir. Kontekstual yanaşma ali təhsilin bugünkü

pedaqogikasında ən effektiv strategiyaları mənimsəyir və tələbələrin motivasiya sahəsinə müsbət təsir göstərməyə kömək edir. Kontekstual təlimdə:

- tələbə əvvəldən fəal mövqedədir, çünki akademik fənlər onların tədrisi üçün müəyyən bir ssenari ilə fəaliyyət növləri (təhsil, kvazi-peşə, təhsil-peşə) şəklində təqdim olunur;

- tələbə fəaliyyətinin bütün potensialını əhatə edir - qəbuletmə səviyyəsindən tutmuş orta qərarlar qəbul etmək üçün ictimai fəaliyyət səviyyəsinə qədər;

- biliklər tələbələr tərəfindən koqnitiv və professional motivasiyanın inkişafını, tədris prosesinin şəxsi mənasını müəyyənləşdirən simulyasiya edilmiş peşəkar vəziyyətlərin həlli kontekstində əldə edilir;

- tələbələrin işlərinin fərdi və müştərək, kollektiv formalarının məqbul birləşməsi istifadə olunur; bu, hər kəsə intellektual və şəxsi məzmununu başqaları ilə bölüşməyə imkan verir, təkcə işin deyil, həm də fərdin mənəvi keyfiyyətlərinin inkişafına səbəb olur;

- pedaqoji prosesin məntiqi mərkəzi ənənəvi təlimdə olduğu kimi "məlumatın ötürülməsi" deyil;

- tədris və tərbiyəvi təsir obyektindən tələbə gələcək peşə və sosial-mədəni fəaliyyətin subyektinə çevrilir, nəinki intellektual və mənəvi mədəniyyətini "istehlak edir", həm də onu yaradıcı inkişafının həqiqəti ilə zənginləşdirir [5, s. 60-63].

M.K. Kabardov və E.V. Artsişevskaya qeyd etdiyi kimi, xarici dil tədrisinin effektivliyini və keyfiyyətini artırmaq davamlı işdir [8].

Bunun həyata keçirilməsi üçün, kontekstual öyrənmə prinsiplərini ətraflı araşdıraraq, qərbdə nəzəri mövqelərdən inkişaf etmiş yeni bir istiqamət üzərində düşünmək lazım olduğunu düşünürük. Bu sahə xüsusi məqsədlər üçün İngilis dili və ya ESP adlanır. Nəzəri baxımdan kontekstual yanaşma hər hansı bir ixtisasa aiddirsə, "Xüsusi məqsədlər üçün İngilis dili" dar tətbiq olunan bir istiqamətə malikdir və fikrimizcə, kontekstual təhsilin bir qolu hesab edilə bilər.

Xüsusi məqsədlər üçün İngilis dilinə daxildir: biznes ingilis dili, elm və texnologiya üçün ingilis dili, tibbi ingilis dili, hüquqşünaslar üçün ingilis dili və s.

Araşdırmalar göstərir ki, tələbələrin əksəriyyəti gələcək bir mütəxəssisin əmək bazarındakı rəqabət qabiliyyətinin xarici dil bilmədən mümkün olmadığını hesab edir. Üstəlik, vaxt keçdikcə tələbələr daha mobil olurlar və müxtəlif mübadilə proqramlarında, habelə xaricdə məşğulluqla bağlı proqramlarda fəal iştirak etməyə çalışırlar. Tələbələrdə yaranan yeni ehtiyaclara müəllimlər tərəfindən diqqət edilməli və ingilis dilinin tədrisi zamanı nəzərə alınmalıdır [14].

Nəticə

Hal-hazırda bir çox Qərb müəllim və metodistləri bu dildə öyrənmənin həm peşə yönümlü olmalı, həm tələbə, həm də müəllim üçün məmnunluq gətirməli olduğu nöqtəsini vurğulayır. Bu məqsədə çatmaq üçün "makro tapşırıqlar" və "mikro tapşırıqlar" olaraq iki qrup təklif olunur [13]. Bundan əlavə, makro tapşırıqlar həqiqi sosial-peşə fəaliyyətinin simulyasiyası olan və həm peşə üçün lazımi bacarıqları və həm də ingilis dili biliklərini inkişaf etdirmək üçün yaradılan pedaqoji və dilçilik fəaliyyətləri olaraq müəyyən edilmişdir. Mikro tapşırıqlar makro tapşırıqlar üçün ilkin hazırlıq hesab olunur.

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq hesab edirik ki, hazırda ingilis dilinin xüsusi məqsədlər üçün tədrisinə yönəldilən yanaşma əsas konsepsiya və məqsədləri ilə A.A. Verbitskinin hazırladığı kontekstual yanaşma ilə əlaqələndirilir. Fikrimizcə, fərq yalnız müxtəlif mövzular nəzərə alınmaqla, kontekstual yanaşmanın nəzəri cəhətdən bütün aspektləri nəzərdən keçirməsində, ESP-nin isə daha dar sahədə tətbiq olunan olmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya: ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinar-Çap, 2009, 620 s.
2. Orucova N. Təhsildə motivasiya – şagirdlərin öyrənməyə cəlb olunması, Olaylar, 2019, 12-13 dekabr, s 13.
3. Orucova S. Hacıyeva S. Motivasiyanın psixologiyası: dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 121 s.

4. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə. Psixologiya (yaş və peşəqoju psixologiya məsələləri). Bakı: Nurlan, 2007, 700 s.
5. Verbickij A.A. Novaja obrazovatel'naja paradigma i kontekstnoe obuchenie. — M.: IC, 1999. - 75 s.
6. Verbickij A.A., Bakshaeva N.A. Razvitie motivacii studentov v kontekstnom obuchenii. - M.: IC, 2000. - 200 s,
7. Verbickij A.A., Bakshaeva N.A. Problema transformacii motivov v kontekstnom obuchenii // Voprosy psixologii. - 1997. — # 3. - S. 12 - 22.
8. Kabardov M.K, Arcishevskaja E.V. Tipy jazykovyh i kommunikativnyh sposobnostej i kompetencii // Voprosy psixologii. - 1996. — # 1. - S. 34 - 49.
9. Kochjunas R. Psihoterapevticheskie gruppy: Teoriya i praktika: Ucheb. posobie: Per. s lit. — M.: Akademicheskij proekt, 2000. — 238 s.
10. Kuznecova V.A. Teoriya i praktika mnogourovneвого universitetskogo pedagogicheskogo obrazovaniya. -Jaroslavl': JarGU, 1995. - 268 s.
11. Maslova Ju.V. Soderzhanie i formy inojazychnoj rechevoj dejatel'nosti studentov ped. vuza v kontekstnom obuchenii (na materiale anglijskogo jazyka): Avtoref. dis. ...kand. ped. nauk. - Lipeck, 2000. - 26 s
12. Rjabova N.M. Aktivizirujushhee vzaimodejstvie prepodavatelej i studentov v uchebno-poznavatel'nom processe kak sposob dostizheniya pedagogicheskix celej: Avtoref. dis. ...kand. ped. nauk. - Kostroma, 1996. - 28 s.
13. Kj-al Th. Creative Classroom 1989-1993. - Washington: US Information Agency, 1995. — 165 p.
14. Specialist English Teaching and Learning - The State of the Art in Russia. Baseline study Report. — The British Council - Publishing House «Petropolis», 2002. —147 p.
15. Ur P. A Course in Language Teaching. - Cambridge: Cambridge University Press, 1991. — 375 p.
16. Werner, B. A theory of motivation for some classroom experiences// Journal of Educational Psychology. - 1979. — № 71. — P. 3 — 35.
17. Williams, M., Burden, R.L. Psychology for Language Teachers. - Cambridge: Cambridge University Press, 1999. - 240 p.

Rəyçi : dos.F.Ə.Rzayeva

Göndərilib: 23.02.2022

Qəbul edilib: 26.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/63-67>

Nilufər Şahhüseyn qızı Ağayeva
AMEA Naxçıvan Bölməsi, Tarix, Etnoqrafiya və
Arxeologiya İnstitutu
Dissertant
nuraagaoglu@gmail.com
Leyla Etibar qızı Musazadə
Naxçıvan Qızlar Liseyi
11-ci sinif şagirdi

NAXÇIVAN XÜSUSİ TƏYİNATLILARI İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ

Xülasə

Məqalədə ikinci Qarabağ müharibəsi haqqında məlumat verilir. Müəllif tərəfindən 2016-cı ilin 2-5 aprelində baş verən “dördgünlük müharibə”, 2018-ci il mayın 20-dən 27-nə qədər Naxçıvan Muxtar Respublikasında “Günnüt əməliyyatı” və 2020-ci il iyulun 12-də başlayan Tovuz rayonu istiqamətindəki döyüşlərin “İkinci Qarabağ” müharibəsinə gedən yol olduğu qeyd olunur. Həmçinin 10 oktyabr 2021-ci ildə verilən əmrə əsasən Naxçıvan Xüsusi təyinatlılarının Qarabağa göndərilməsi və onların “Hadrut-Füzuli-Xocavənd”, “Hadrut-Şuşa”, “Hadrut-Xankəndi” istiqamətlərində düşmənə qarşı döyüşlərdə iştirak etməsi qeyd olunur. Həmin döyüşlərdə polkovnik-leytenant, Naxçıvan Əlahiddə Ümumqoşun Ordusunun Xüsusi Təyinatlı Bölməsinin Komandiri Anar Əliyev qəhrəmancasına şəhid olması məqalədə öz əksini tapıb.

Açar sözlər: *ikinci Qarabağ müharibəsi, dördgünlük müharibə (aprel döyüşləri), Günnüt əməliyyatı, Naxçıvan, xüsusi təyinatlılar*

Nilufar Shahhuseyn Aghayeva
Leyla Etibar Musazade

Nakhchivan special forces in the second Karabakh war

Abstract

The article provides information about the second Karabakh war. The author discusses the “four-day war” that took place on April 2-5, 2016, the “Operation Day” in the Nakhchivan Autonomous Republic from May 20 to 27, 2018, and the battles in the direction of Tovuz region that began on July 12, 2020. It is noted that this is the way to the "Second Karabakh" war. It is also noted that according to the order issued on October 10, 2021, Nakhchivan Special Forces were sent to Karabakh and they took part in the battles against the enemy in the directions "Hadrut-Fuzuli-Khojavend", "Hadrut-Shusha", "Hadrut-Khankendi". The article reflects the heroic martyrdom of Lieutenant-Colonel, Commander of the Special Forces of the Nakhchivan Special Forces Anar Aliyev in those battles.

Key words: *second Karabakh war, four-day war (april battles), Gunnut operation, Nakhchivan, special forces*

Giriş

Tarix boyu ermənilər Azərbaycan Respublikasına qarşı ərazi iddialarında olmuşlar. Mənfur ermənilər müxtəlif illərdə (1905-07, 1918-20) əhaliyə qarşı amansız soyqırımlar törətmişlər. Onların həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində 1948-53-cü illərdə minlərlə soydaşımız öz yurdlarından didərgin düşmüşdür. Lakin ermənilər bununla da kifayətlənməyib 1980-ci illərin sonlarından başlayaraq yenidən ərazi iddialarına başlamış, azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən deportasiyasını təşkil etmiş və Dağlıq Qarabağ ərazisində günahsız əhaliyə qarşı qanlı cinayətlər törətmişlər. Hələ 1991-ci ilin sentyabrında Yuxarı Qarabağda qeyri-qanuni bir qurum, oyuncaq “Dağlıq Qarabağ Respublikası” yaradılmışdı (10, s.477). Hətta qondarma “respublikanın” “Ali sovetinə” seçkilər keçirilmişdi. Buna cavab olaraq Azərbaycan Respublikası 1991-ci il noyabrın 26-da DQMV-

nin statusunu ləğv etdi. Azərbaycan Ermənistanın apardığı işğalçılıq siyasəti nəticəsində Dağlıq Qarabağ və ətrafındakı 7 rayonu (Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan) itirdi. Sonrakı proseslərdə Ermənistan rəhbərliyi “Dağlıq Qarabağın statusu” problemini ortaya ataraq Azərbaycanın 20% torpaqlarını işğal altında saxlamış və davamlı olaraq atəşkəsi pozaraq sülh danışıqlarının gedişinə mənfi təsir göstərmişdir. ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri olan Rusiya, Fransa və ABŞ-in fəaliyyətlərinin aşağı olması nəticəsində bu münaqişə 30 ilə yaxın müddətdə öz həllini tapa bilmədi. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev əksər çıxışlarında ATƏT-in Minsk Qrupunun fəaliyyətinin aşağı səviyyədə olması məsələsinə toxunaraq öz iradlarını bildirərək qeyd edirdi ki, bu münaqişə qısa müddət ərzində öz həllini tapmalı və bizim 1 milyona yaxın yurddaşlarımız öz torpaqlarına qayıtmalıdır. Hələ 2008-ci ildə Baş Assambleya erməni işğalçı qüvvələrinin dərhal geri çəkilməsini tələb edən bir qərar qəbul etdi. Buna baxmayaraq, ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri olan Rusiya, Fransa və ABŞ bu qərarın əleyhinə səs verdilər (10). 2011-ci ildə Rusiyanın təşəbbüsü ilə Kazanda keçirilən sammitdə (11) Ermənistan dövləti 7 rayonu Azərbaycana qaytarmağa hazır olduğunu bildirdi. Lakin İlham Əliyev belə bir sənədi imzalamaqdan imtina etdi. Azərbaycan rəhbərliyi 7 rayonla birgə Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu vurğulamış və Azərbaycandan kənar da heç bir status olmayacağını qeyd etmişdi.

2018-ci ildən sonra Azərbaycan Ermənistan arasındakı danışıqlar prosesi sarsılmağa başladı. Buna səbəb isə Ermənistanda hakimiyyətə gəlmiş Nikol Paşinyanın “Qarabağ Ermənistandır və nöqtə” (8) kimi populist bəyənətləri, ardıcıl olaraq Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə qanunsuz səfərləri kimi təxribatçı xarakter daşıyan hərəkətləri idi. Ermənistan rəhbərliyinin təxribat xarakterli hərəkətləri sonralar da davam etdi. 2019-cu ilin mart ayında Ermənistanın müdafiə naziri David Tonoyan ABŞ-da rəsmi səfərdə olarkən, “yeni torpaqlar üçün yeni müharibə” (4) çağırışı etdi. Tonoyanın bəyənəti təmas xəttində bir sıra yeni hərbi təxribatlarla müşayiət olundu.

İkinci Qarabağ müharibəsinə gedən yol

Qəhrəman Ordumuzun böyük qələbəyə doğru addımlamasının əsası 2016-cı ilin 2-5 aprelində baş verən “dördgünlük müharibə”də (aprel döyüşlərində) qoyuldu. Bu zaman Tərtər rayonunun Talış kəndi ətrafındakı yüksəkliklər, Cəbrayıl rayonunun Lələ təpə yüksəkliyi və Cocuq Mərcanlı, Goranboy rayonunun Gülüstan kəndi, Tərtər rayonunun Qaxaxlar kəndi və Tərtər rayonunun Suqovuşan (Madagiz) kəndi istiqamətində yollar düşməndən azad edildi (1). 1994-cü ilin may ayının 12-də qüvvəyə minən Bişkek protokolundan (2, s.272) (xüsusi atəşkəsdən) sonra ilk dəfə olaraq Azərbaycan ordusu əks hücumu keçərək Ermənistan ordu bölmələrinə ağır zərbələr vurdu. Bundan 2 il sonra 2018-cı il mayın 20-dən 27-nə qədər Naxçıvan Muxtar Respublikasında “Günnüt əməliyyatı” həyata keçirildi. Əlahiddə Ümumqoşun Ordusunun əks-həmlə əməliyyatı nəticəsində Şərur rayonunun Günnüt kəndi, “Ağbulaq” yüksəkliyi, Qızılcaya dağı və Qaraqaya dağı azad olundu, Dərələyəz mahalının Arpa kəndi isə Azərbaycan ordusunun atəş nəzarəti altına keçdi (6).

Ermənistanın silahlı qüvvələrinin bölmələri 2020-ci il iyulun 12-də günorta saatlarından başlayaraq Azərbaycan-Ermənistan dövlət sərhədinin Tovuz rayonu istiqamətində mövqeləri ələ keçirmək məqsədi ilə atəşkəs rejimini kobud şəkildə pozmuş və iriçaplı pulemyotlardan, qumbaraatanlardan, snayper tüfənglərindən, minaatanlardan və digər artilleriya qurğularından istifadə edərək mövqələrimizi atəşə tutaraq hücumu keçməyə cəhd etdi. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin gördüyü cavab tədbirləri nəticəsində böyük itki verən düşmən geri çəkilməyə məcbur oldu. Ordumuz tərəfindən düşmənin 100-ə qədər canlı qüvvəsini, çoxlu sayda hərbi texnikasını və mühüm obyektlərini məhv edilməsinə baxmayaraq Azərbaycan Silahlı Qüvvələri də döyüşlərdə itki verdi. General-mayor Polad Həşimov, polkovnik İlqar Mirzəyev, mayor Namiq Əhmədov, mayor Anar Novruzov, baş leytenant Rəşad Mahmudov, gizir İlqar Zeynallı, gizir Yaşar Babayev, müddətdən artıq hərbi xidmət qulluqçuları - əsgər Elçin Mustafazadə, çavuş Vüqar Sadıqov, əsgər Nazim İsmayılov, baş əsgər Elşad Məmmədov və əsgər Xəyyam Daşdəmirov düşmənlə döyüşlərdə qəhrəmancasına şəhid oldular. Ermənilərin atdığı mərminin Ağdam kəndində evlərdən birinə düşməsi nəticəsində mülki şəxs, 76 yaşlı ev sahibi Əziz Əliyev də şəhid oldu. Bundan başqa, ermənilərin artilleriya və minaatan zərbələri nəticəsində Tovuz rayonunun

Ermənistanla sərhəd olan bir neçə kəndində evlərə, inzibati binalara, mülki obyektlərə, məktəblərə ciddi ziyan dəydi (12).

Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin diversiya-kəşfiyyat qrupu 2020-ci ilin avqust ayında təmas xəttinin Goranboy rayonu istiqamətində təxribat törətməyə cəhd göstərmiş lakin ordumuzun cavab tədbirləri nəticəsində diversiya qrupu itki verərək geri çəkilməmiş və qrupun komandiri baş leytenant Qurgin Alberyan əsir götürülmüşdü. Azərbaycan- Ermənistan arasında gərginlik 2020-ci ilin avqust ayının sonlarında Anna Hakobyanın (Ermənistanın baş naziri Paşinyanın həyat yoldaşı) Dağlıq Qarabağ ərazisində həyata keçirilən hərbi təlimdə iştirakı və bunun ictimailəşdirməsi ilə son həddə çatdı. Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən təxribat xarakterli atılan bütün bu addımlar sonrakı proseslərdə danışıqlardan imtina edilməsi və müharibənin başlaması üçün təməl rolunu oynamış oldu. 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri beynəlxalq hüquq normalarını yenidən kobud surətdə pozaraq, müxtəlif növ silahlardan, o cümlədən ağır artilleriyadan istifadə etməklə bir neçə istiqamətdən Azərbaycan Respublikasının yaşayış məntəqələrini və hərbi mövqelərini atəşə tutmaqla törətdikləri növbəti hərbi təxribat nəticəsində mülki şəxslər və hərbiçilər arasında ölənlər və yaralananlar olduğu, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə qarşı real və potensial hərbi təhdidlərin qarşısının alınması və zərərsizləşdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri tərəfindən əks-hücum əməliyyatlarına başladı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə dərhal Təhlükəsizlik Şurasının iclası keçirilmiş, təcavüzkar adekvat cavab verilməsi istiqamətində konkret tapşırıqlar verildi (13). Bunun ardınca Ermənistanda hərbi vəziyyət və ümumi səfərbərlik, Azərbaycan isə hərbi vəziyyət, komendant saati və qismən səfərbərlik elan etdi (3, 5). Müharibə başladıqdan sonra Türkiyə dövləti Azərbaycana hərbi dəstək verdi. Lakin onun dəstəyi digər dövlətlər tərəfindən bir o qədər də yaxşı qarşılanmadı. Türkiyə dövlətinin prezidenti R.T.Ərdoğanın, müdafiə naziri Hulusi Akarın və Xarici işlər naziri Mevlüd Çavuşoğlunun və digər siyasi şəxslərin Azərbaycanın mövqeyini müdafiə edən bəyanatlarla çıxış edərək haqq savaşında sonuna qədər bizləri dəstəkləmələri sonrakı proseslərin gedişinə təsir göstərdi və Türkiyənin Qafqazda mövqeyinin güclənməsində mühüm rol oynadı (14).

Naxçıvan xüsusi təyinatlıları ikinci Qarabağ müharibəsində

İkinci Qarabağ müharibəsində canlı qüvvəyə ehtiyac yarandığı üçün 10 oktyabr 2021-ci ildə verilən əmrə əsasən Naxçıvan Xüsusi təyinatlıları Qarabağa göndərildilər. Onlar Qarabağda “Hadrut-Füzuli-Xocavənd”, “Hadrut-Şuşa”, “Hadrut-Xankəndi” istiqamətlərində dəstələrə bölünərək düşmənlərə qarşı döyüşdülər. Həmin dəstələrdən birinə polkovnik-leytenant, Naxçıvan Əlahiddə Ümumqoşun Ordusunun Xüsusi Təyinatlı Bölməsinin Komandiri Anar Əliyev, digərinə isə Naxçıvan Əlahiddə Ümumqoşun Ordusunun Döyüş Hazırlığı və Tədris İdarəsinin rəisi polkovnik Tehran Mənsimov rəhbərlik edirdilər. Qeyd etmək istərdik ki, hər iki komandan yüksək səviyyədə ordu peşəkarlığına sahib idilər. Polkovnik Tehran Mənsimov 1-ci Qarabağ müharibəsinin iştirakçısı olmuş öz hərbi fəaliyyətinə də məhz orada keçdiyi döyüş yolundan sonra başlamışdı. Əslən Kəlbəcərdən olan polkovnik-leytenant Anar Əliyev isə məhz ermənilərin 20% torpaqlarımızı işğal etdikdən sonra öz yurdundan didərgin düşmüşdü. Hələ uşaq ikən ermənilər tərəfindən yandırılmış evlərini gördükdən sonra hərbiçi olmağa qərar vermişdi. Hər iki komandan 2018-ci il mayın 20-dən 27-nə qədər Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində “Günnüt əməliyyatı”na rəhbərlik etmişdilər. 11 oktyabr 2020-ci ildə isə Onların rəhbərlik etdiyi Naxçıvan xüsusi təyinatlıları torpaqlarımızın azad olunması uğrunda döyüşlərdə iştirak etdilər (7).

Naxçıvan xüsusi təyinatlıları Hadrutun mürəkkəb reylefinə (həm dağlıq, həm də sıx meşəlikdir), baxmayaraq Hadrut şəhəri və ətrafında olan yüksəkliklərin, Qarakollu, Edili, Axullu, Düdükçü, Zərgər, Qaraçuğ, Yuxarı Yağlıvənd, Veysəlli, Meşdağlar, Domi, Tuğ, Çanaqçı, Sığnaq, Qacar, Divanalılar kəndlərinin azad olunmasında yaxında iştirak etmişdilər. Polkovnik Tehran Mənsimov öz müsahibəsində qeyd edirdi ki, Şuşanın azad edilməsi əməliyyatına başlamaq əmri hələ oktyabr ayının ortalarında, Hadrut və Cəbrayıl da qızgın döyüşlər gedərkən gəlmişdi. Həmin günlərdə xüsusi təyinatlılar bir sıra uğurlu əməliyyatlar həyata keçirərək, Hadrut şəhəri ətrafındakı yaşayış məntəqələrini və yüksəklikləri ələ keçirdi. Bütün bunlar düşmən ordusu üçün tamamilə gözlənilməz idi. Çünki ermənilər Azərbaycan ordusu tərəfindən bu istiqamətdə hücum olunacağını gözləməmişdilər. Xüsusi təyinatlı 90 nəfərin həyata keçirdiyi əməliyyatla Füzuli ətrafındakı yüksəkliklər və kəndlər ələ keçirildi.

Artilleriyanın dəstəyi ilə düşmənin arxa cəbhəsinə doğru 8,5 km yürüş edən, onu yüksəkliklərdən düşürən, daha sonra isə əks hücumları dəf edərək Yuxarı Yağlıvənd və Dilağarda kəndlərini azad edən xüsusi təyinatlıların hazırlığı nəticəsində üç istiqamətdə düşmənin 58, 84 və 80 əsgəri məhv edildi. Xüsusi təyinatlılardan isə az sayda itkilər olmuşdu. Tehran Mənsimov həmçinin qeyd edirdi ki, növbəti tapşırıq noyabrın 4-də Şuşanın girəcəyindəki Daşaltı kəndinin azad edilməsi idi. Minalanmış sahələrdə canlı qüvvə və zaman itkisinə yol verməmək üçün hərbiçilərimizə belə bir tapşırıq verilmişdi. Bunun görə də əlavə olaraq, 3 briqada T. Mənsimovun tabeçiliyinə verildi. General leytenant Hikmət Mirzəyevin əmrinə əsasən Naxçıvan xüsusi təyinatlıları digər bölmələrə şərait yaratmaq üçün Daşaltı bölgəsini nəzarətə almalı, oradakı düşmən qüvvələrini məhv etməli idi. O vaxta kimi isə ordumuzun əsas hissəsinin Şuşaya şəhərinə girməsi nəzərdə tutulurdu. Erməni komandanlığı Azərbaycan qoşunlarına əsasən 2 istiqamətdə müqavimət göstərməyi planlaşdırmışdı. Bunlardan birinci istiqamət Qırmızı Bazar ətrafı idi. Çünki oradan Şuşakəndə yol gedir və həmin yol Şuşa şəhərinə qalxırdı. İkinci istiqamət isə Laçın tərəfdən idi. Lakin Azərbaycan ordusunun komandanlığı öz miqyasına, planına və ardıcılığına görə misli görülməmiş qərar verdi. Şuşa şəhərinə sıx Qarabağ meşələrindən daxil olmaq əmri verildi. Ordumuz meşədən keçib Şuşaya şəhərinə daxil olması üçün Naxçıvan Xüsusi təyinatlıları döyüşüb düşməni öz üzərlərinə çəkməli idilər. Onlar meşələrdən və dağlardan, faktiki olaraq düşmənin cəbhə arxasından keçərək irəliləmiş və yol boyu Çanaxçı, Sıxnaç və digər kəndlər düşməndən azad edilmişdi. Noyabrın 6-da yüngül silah-sursat ilə təchiz edilmiş, hərəsi 100 nəfərdən ibarət olan dörd qrupa bölünmüş 400 nəfərlik Azərbaycan Xüsusi Təyinatlı Qüvvələri Şuşanın sıldırım qayalıqlarına iplərlə dırmaşaraq səhər saatlarında şəhərə dörd tərəfdən daxil olmuş və şəhərdə dərhal döyüşlər başladı. Yüzlərlə itki verən erməni silahlıları günortadan sonra şəhərdən tam çıxarıldı. Şəhərə nəzarəti yenidən bərpa etmək məqsədi ilə erməni hərbi qüvvələri iki tərəfdən (Şuşa və Laçın) Şuşaya hücum cəhdləri xüsusi təyinatlıların çevik və ayıqlığı nəticəsində boşa çıxmış, ordumuzun ciddi müqaviməti nəticəsində erməni silahlıları geri oturdulmuşdu. Həmçinin Daha sonra xüsusi təyinatlı qüvvələrin səyi nəticəsində Şuşa-Laçın və Şuşa-Xankəndi yolunu bağlandı. Noyabrın 7-də Şuşaya Ermənistan tərəfindən qadağan olunmuş İsgəndər-M ballistik raketləri atılsa da, bu döyüşün taleyini dəyişə bilmədi. Noyabrın 8-də isə ölkə rəhbəri Şuşanın azad edildiyini televiziya vasitəsilə Azərbaycan xalqına elan etmişdi (7). “Hadrut-Füzuli-Xocavənd”, “Hadrut-Şuşa”, “Hadrut-Xankəndi” uğrunda gedən ağır döyüşlərdə Naxçıvandan gedən xüsusi təyinatlı dəstələrin itkiləri heçdə az olmadı. Ümumilikdə Naxçıvan Muxtar Respublikası “İkinci Qarabağ” müharibəsində 134 şəhid verdi. Bu şəhidlərdən 48 nəfəri məhz Naxçıvandan 11 oktyabrda Qarabağa göndərilən xüsusi təyinatlı qüvvələrdən idi. Qeyd etmək istərdik ki, Naxçıvan Əlahiddə Ümumqoşun Ordusunun Xüsusi Təyinatlı Bölməsinin Komandiri Anar Əliyev 21 oktyabr tarixində Şuşanın başlanğıcında, Xocavəndin Tuğ kəndi uğrunda gedən döyüşlərdə hərbi həkim, leytenant Adil Əfəndiyev ilə birlikdə şəhid oldu. Məhz Anar Əliyevin rəhbərliyi altında baş verən bu döyüş Şuşaya girişi asanlaşdırdı. Şəhadətindən sonra Polkovnik leytenant Anar Əliyev II Şəhidlər Xiyabanında dəfn olundu. Anar Əliyevin həyat yoldaşı Vüsələ Əliyeva öz müsahibəsində onun igidliyindən danışaraq bildirir ki, Zəngilan rayonunun alınmasını Ali Baş Komandana məhz Anar Əliyev məruzə edib. Anar Əliyev Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsində xüsusi xidmətlərinə və işğal olunmuş ərazilərin azad olunması zamanı düşmənin məhv edilməsi üzrə qarşıya qoyulmuş döyüş tapşırığını yerinə yetirən zaman göstərdiyi qəhrəmanlıq nümunəsinə görə, həmçinin hərbi qulluq vəzifəsini yerinə yetirən zamanı igidliyin və mərdliyin nümayiş etdirilməsinə görə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 09.12.2020-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Anar Əliyevə “Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı” adı verilib. Həmçinin Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Anar Əliyev ölümündən sonra “Vətən uğrunda” medalı, Azərbaycanın Şuşa rayonunun işğaldan azad edilməsi uğrunda aparılan döyüş əməliyyatlarına qatılaraq şəxsi igidliyi və şücaəti nümayiş etdirdiyinə görə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 29.12.2020-ci il tarixli Sərəncamına əsasən ölümündən sonra “Şuşanın azad olunmasına görə” medalı ilə təltif edilib. (15)

Ümumiyyətlə ikinci Qarabağ müharibəsində iştirak edən hər bir azərbaycan əsgəri kimi Naxçıvan xüsusi təyinatlıları da qeyri-adi iradə, böyük fədakarlıq və qəhrəmanlıq göstərərək düşmənin məhv edilməsi və torpaqlarımızın azad olunması uğrunda qəhrəmancasına savaşmış, şəhid, qazi və vətən müharibəsi qəhrəmanı olaraq xalqımızın qəlbində özlərinə əbədi yer etmişlər.

Ədəbiyyat

1. Aprel döyüşləri -böyük Zəfərin başlanğıcı. “Mədəniyyət” qəz., 2021, 7 aprel.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı. “Elm”. 2008. 570s.
3. “Azərbaycan Respublikasında qismən səfərbərlik elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”.
4. Bayramov B. Azərbaycan zəfəri ilə adını tarixə yazdı. “Xalq” qəz., 2021, 7 noyabr
5. “Hərbi vəziyyət elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı”.
6. Həsənov S. Qələbəmizin Günnüt salnaməsi. “Şərq Qapısı” qəz., 2018, 12 iyun.
7. Naxçıvandan Şuşaya uzanan qələbə yolu. “Şərq Qapısı” qəz., 2021, 28 yanvar.
8. Turan A. Hər şey “nöqtə”dən başladı. “Xalq” qəz., 2021, 2 oktyabr.
9. “United Nations A/62/PV.86 General Assembly Sixty-second session "ndocs.org. United Nations. 2008-03-14.
10. XX əsr Azərbaycan tarixi. II cild. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2009, 560s
11. <https://www.baki-xeber.com/siyaset/131941.html>.
12. <https://eurasianimes.com/azerbaijani-general-killed-in-border-clashes-with-armenia/>.
13. <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>.
14. <https://www.nytimes.com/2020/10/01/world/middleeast/turkey-azerbaijan-armenia-war.html>.
15. <http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/3358>

Rəyçi: tarix ü.f.d. M.R. Quliyev

Göndərilib: 06.02.2022

Qəbul edilib: 22.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/68-75>

Aynurə Oqtay qızı Binnətova

Bakı Slavyan Universiteti
müəllim

elekberzade2005@gmail.com

Leyla Arif qızı Quliyeva

Bakı Slavyan Universiteti
leila.quliyeva.2001@gmail.com

Nigar Samir qızı Dilanova

Bakı Slavyan Universiteti
dilanovanigar@gmail.com

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ MƏSƏLƏ HƏLLİNƏ MODELİN TƏTBİQ

Xülasə

İşdə şagirdlərə müəyyən həcmdə zəruri biliklərin mənimsədilməsi ilə yanaşı, onların əqli inkişafı təmin edilsin və idrak motivləri formalaşsın. Şagirdlərdə riyazi təfəkkürün inkişaf etdirilməsində məsələnin rolu danılmaz faktdır. Əyaniliyin artırılmasında modelləşdirmənin imkanları çox genişdir. Şagirdlərdə riyazi təfəkkürün inkişaf etdirilməsində məsələnin rolu danılmaz faktdır. Məsələ həllinin əyaniləşdirilməsi onun qavranılması və həlli üçün əvəzsizdir. Məsələ həllində "tam-hissə" modelindən istifadə məsələləri asanlıqla hesab yolu ilə həll etməyə imkan verir.

Açar sözlər: *ibtidai sinif, model, məsələ, riyaziyyat, sürət, yol, zaman*

Aynura Ogtay Binnatova

Leyla Arif Guliyeva

Nigar Samir Dilanova

Application of the model to problem solution at primary schools

Abstract

In addition to providing students with a certain amount of necessary knowledge, their mental development and cognitive motives should be formed. The role of the issue in the development of mathematical thinking in students is an undeniable fact. The possibilities of modeling in increasing visibility are very wide. The role of the issue in the development of mathematical thinking in students is an undeniable fact. Visualization of the solution of the problem is invaluable for its perception and solution. The use of a "full-part" model in solving the problem allows you to easily solve problems by calculation.

Key words: *model, math, primary school, problem, speed, time, way*

Giriş

Məlumdur ki, ibtidai riyazi təhsilin qarşısına qoyulan tələblərdən biri də şagirdlərdə funksional təfəkkürü inkişaf etdirməkdir. Funksional düşüncə tərzini inkişaf etdirən vasitələrdən biri də riyazi məsələlərdir. İbtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisində məsələ həlli xüsusi önəmə malikdir. Bu prosesdə əyaniləşdirmənin tətbiqindən asılı olaraq məqsəd nəticəyə daha optimal əsasda çevrilir. Əyani əsaslarla sadə məsələlərin həlli aşağıdakı məqamlara ayrılır:

- məsələ şərtinin şagirdlərə söylənməsi;
- yardımçı suallar vasitəsilə və sualsız olaraq məsələnin təkrar edilməsi;
- məsələnin sualının ayırd edilməsi (məsələdə nə soruşulur);
- həlli: əməllərin seçilməsi və hesablamalar;
- məsələnin cavabının ifadəsi;
- məsələ həllinin yazılması.

Mürəkkəb məsələnin sadə məsələlərdən ibarət olduğunu, həmçinin bu cür məsələlərin tədrisən ardıcıl həll edildiyini şagirdlərə göstərmək üçün başqa bir üsul da vardır: müəllim şagirdlərə iki məsələ verir, bu məsələlərin birində axtarılan kəmiyyət o biri məsələdə verilmiş kəmiyyət olur, bunları bir-birinin ardınca həll etməyi şagirdlərə tapşırır.

Tip məsələlərin həllinin əyaniləşdirilməsi də metodikanın məşğul olduğu istiqamətlərdən biridir. Şagirdlərin fəza təsəvvürlərinin formalaşmasında xüsusi rolu olan tip məsələlərdən biri hərəkətə aid məsələlərdir, hansı ki, bunları əyaniləşdirməsiz həll etmək şagirdlər üçün müşkül bir işdir. Hərəkətə aid məsələlərdə sürət, vaxt və məsafə arasındakı asılılıqlar ehtiva olunur. Hərəkətə aid məsələnin tədrisinə başlamazdan əvvəl «qarşı-qarşıya hərəkət», «hərəkətin bir vaxtda (eyni zamanda) və müxtəlif vaxtda başlaması», «sürət», «yol» və s. anlayışlar konkret misallar vasitəsilə aydınlaşdırılır. Məsələnin şərtinə görə şəkil çəkmək məcburidir. Şəkil üzrə araşdırma aparmaqla həllin planını tərtib etmək, şagirdlərin çətinliklərini aradan götürür.

Məsələnin əsas elementlərini (şərti, sualı, həlli, cavabı) ayrılmaqla onu həll etmək faydalıdır. Bunların hamısı bir şagirddən, sonra isə ayrı-ayrı elementləri uşaqlardan soruşmaq olur. Şəkil üzrə məsələlər tərtib edərkən, hər şeydən əvvəl uşaqlara ədədi verilənləri və elə həyati hadisələri seçməyi öyrətmək lazımdır ki, bunlar kəmiyyətlər arasındakı asılılıqları göstərsin.

Şəkil üzrə məsələlər tərtib edilməsində əsas məqsəd uşaqlara məsələnin əsas elementlərini (şərti, sualı, həlli, cavabı) seçməyi və onu həll etmək üçün (nə üçün üstə gəldin, nə üçün çıxdın) əməlin seçilməsini əsaslandırmağı (izah etməyi) öyrətməkdir. Uşaqlar məsələyə qulaq asmağı, birinci oxudan onu mənimsəməyi, təkrarən oxumadan məsələni araşdırmağı, yəni şərtləri təhlil etməyi öyrənməlidirlər. Təlimin ilk dövründə uşaqların həyati təcrübələrinin artması üçün əşyalarla nümayiş və çalışmalar keçirmək faydalıdır. Bu həyati təcrübələr isə məsələləri düzgün başa düşmək və həll etmək üçün zəruridir. Uşaqların özləri etdikləri praktiki çalışmalar nümayişlər məsələ həllinə keçmək üçün yaxşı hazırlıqdır.

Uşaqlar məlum olmayan ədədin «iks» (x) hərfi ilə işarə edilməsini öyrənir və məsələnin həllini ədədi düsturun köməyi ilə yazırlar; ədədi düsturda isə heç bir kəmiyyətin adını yazmaq olmaz. Bu isə müstəqil dərkətməni aktivləşdirməyə məsələlər kömək edir. Onlar şagirdlərdə əsas riyazi biliklər sistemini, bilik və bacarıqları, tədris fəaliyyətinin aparıcı formasını, ümummiyyətlə riyazi inkişafı formalaşdıran əsas vasitədir.

Məsələ həllinin effektivliyi şagirdlərin hazırlıq dərəcəsiindən də asılıdır. Həm də məsələləri sərbəst həll etməyi bacaran şagirdlər gələcəkdə istehsalın, xalq təsərrüfatının, mədəniyyətinin istənilən sahəsində praktik fəaliyyətdə əldə olunan bilikləri tətbiq edə biləcəklər.

Praktikada məsələ dedikdə yalnız məsələnin öyrədici aspekti nəzərdə tutulur. Yalnız ayrı-ayrı hallarda məsələ şagirdlərin riyazi inkişafı üçün məqsədyönlü vasitə kimi istifadə olunur. Riyaziyyatın mənimsənilməsi məqsədilə istifadə olunan məsələlər sistemi əsas məqsədə cavab verməlidir. Ayrıılıqda götürülmüş məsələ isə konkret məqsəd güdməlidir. Orta məktəb məsələləri aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməlidir:

- 1) öyrədici
- 2) tərbiyələndirici
- 3) inkişafetdirici

Bu funksiyaların heç biri praktikada digərindən izolə olunmuş şəkildə olmur.

Məsələ həlli bacarı uşaqların zehni inkişafına, onların düşünməsinin, diqqətinin, təsəvvürlərinin inkişafına çox böyük təsir göstərir. Məsələ həllinin böyük əməli əhəmiyyəti vardır: bu iş şagirdi həyatda çox vaxt təsadüf olunan müxtəlif hesablamaları etmək bacarığı ilə silahlandırır.

Bir çox riyazi anlayışlar, məsələ, ədədlərin bölmə və çıxma yolu ilə tutuşdurulması, bölmə əməlinin iki növü, ədədin hissəsini tapmaq və hissəsinə görə ədədi tapmaq və bir çox bu kimi anlayışlar məsələ vasitəsilə aydınlaşdırılır, konkretləşdirilir. Nəhayət, hesablama vərdişləri də məsələ həlli vasitəsilə təcrübi surətdə tətbiq edilir və möhkəmləndirilir. [8]

Şagird kəmiyyətlər arasındakı asılılığı təyin etdikdən sonra bu kəmiyyətlərin ədədi qiymətləri üzərində riyazi əməlləri etməlidir. Buna görə o hər əməlin hansı hallarda tətbiq edilməli olduğunu bilməlidir. Şagird əməli düzgün seçdikdən sonra düzgün hesablaması da bacarmalıdır. Hesablamalar

düzgün olmazsa, məsələnin həlli mümkün olmur və ya cavab düzgün alınmır. Bütün məsələlər sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə ayrılır.

Sadə məsələlər : bir əməllə həll edilən məsələlərə sadə məsələ deyilir. Şagird sadə məsələləri həll etmək yolu ilə məsələnin nə olduğunu və bunun elementlərinin (şərt, ədədi məlumatlar, sual) nə olduğunu özü üçün aydınlaşdırır. A.S.Pçelkonun fikrincə sadə məsələlərin əsas növləri aşağıdakılardır;

Toplama məsələləri:

1) İki və ya bir neçə tolananın cəmini tapmağa aid məsələlər; Əlinin beş alması vardı. Ona daha dörd alma verdilər. Əlinin cəmi neçə alması oldu?

2) Ədədi bir neçə təklif artırmağa aid məsələlər; Bir küpədə üç litr süd var, o birində 2 litr çoxdur. O biri küpədə neçə litr süd var?

Çıxma məsələləri

1) Qalıq tapmağa aid məsələlər; Bir oğlanın 5 karandaşı vardı, bunlardan ikisini işlətdi. Oğlanın neçə karandaşı qaldı?

2) Ədədi bir neçə təklif artırmağa aid məsələlər; Bir qutuda 10 qələm var, o birisində 4 dənə az qələm var. O biri qutuda neçə qələm var?

Vurma məsələləri

1) Verilən ədədin toplanan olaraq bir neçə dəfə təkrar edilməsinə aid məsələlər; 5 dəftərin hər biri 10 qəpikdən alınmışdır. Dəftərlərin hamısının qiyməti nə üdəd edir?

2) Ədədi bir neçə dəfə artırmağa aid məsələlər; Bir at saatda 10 km, avtomobil isə bundan 6 dəfə çox getdi. Avtomobil 1 saatda neçə km getdi?

Bölmə məsələləri

1) Bir ədədin bir neçə bərabər hissəyə bölünməsi tələb olunan məsələlər; Bir oğlan 6 karandaşı 2 qutuya bərabər düzdü. Hər qutuda neçə karandaş oldu?

2) Bir ədədin tərkibində o biri verilən ədədin neçə dəfə olduğu tələb olunan məsələlər; Bir qız 15 qəpiyə bir neçə qələm aldı. Hər qələm 3 qəpiyə idi. Bu qız neçə qələm almışdır?

Ədədin hissəsini tapmağa aid məsələlər; Bir yerdə 20 ağac əkilmişdir; bunların dördü bir hissəsi ağcaqovaqdır. Bu yerdə neçə ağcaqovaq ağacı var?

Ədədləri bölmə yolu ilə tutuşdurmağa aid məsələlər; Kitabın qiyməti 50 qəpik, dəftərin qiyməti 10 qəpikdir. Kitab dəftərdən neçə dəfə bahadır?

Bu göstərilənlərdən başqa sadə məsələlərin başqa növləri də vardır. Bu məsələlərdə bu və ya başqa əməl dolayısı ilə tətbiq edilir. Misal üçün, verilən qalıqla çıxılana görə azalanın tapılması tələb olunan hallarda toplama əməli tətbiq olunur.

Məsələ. Oyuncaq mağazasında bir neçə oyuncaq maşın var. 6 maşın satıldıqdan sonra mağazada 3 maşın qaldı. Mağazada əvvəlcə neçə maşın vardı?

İki ədədin cəmi və bunların birinə görə o biri ədədin tapılması və ya verilən azalanla qalığa görə məchul çıxılanın tapılması tələb olunan hallarda çıxma əməli tətbiq olunur.

Məsələ: “Qızın bir neçə dəftəri var idi. Anası ona daha 4 dəftər də aldıqdan sonra qızın 9 dəftəri oldu. Qızın əvvəlcə neçə dəftəri var idi? və ya Bir şagirdin 20 manat pulu vardı. Bir neçə dəftər aldıqdan sonra onun 5 manat pulu qaldı. Şagird dəftərə neçə manat pul vermişdi?

Verilən bölənlə qismətə görə bölünən tapmaq tələb olunduqda vurma əməli tətbiq olunur.

Məsələ. Müəllim dəftərləri 40 şagirdə payladı. Hər şagirdə 2 dəftər düşdü. Müəllim cəmi neçə dəftər payladı?

Nəhayət, iki vuruğun hasili və bunlardan biri verilib, o biri vuruğun tapılması tələb olunan hallarda bölmə əməli tətbiq olunur.

Məsələ. Şagirdlər məktəbin həyətyanı sahəsində kartof əkdilər. Əkdiklərindən 10 dəfə çox kartof topladılar. Cəmi 500 kq kartof toplanmış olarsa, nə qədər kartof əkməmişdilər?

Mühüm məqamlardan biri sadə məsələlərdən mürəkkəb məsələlərə keçməkdir. İlk mərhələdə mürəkkəb məsələləri həll edərkən təsadüf edilən yenilik həllin planının düzəldilməsidir; məsələni həll etmədən əvvəl həllin sırasını, ardıcılığını təyin etmək lazım gəlir. Bəzi məsələləri birdən, yəni bir əməllə həll etmək mümkün olmadığından, şagirdlərə anlatmaq, onların planının zəruri olması fikrinə

gətirmək üçün ilk mürəkkəb məsələləri elə ifadə etməlidir ki, məsələdəki hadisənin inkişafındakı iki etap açıq qeyd edilsin.

Bütün bu sadə məsələlərin hamısı müxtəlif yollarla birləşdirilərək mürəkkəb məsələlərə daxil olur. Uşaqlar sadə məsələlərin həllini nə qədər yaxşı mənimsəmiş olarsa, mürəkkəb məsələləri də bir o qədər asan həll edə bilirlər. [7, səh. 101-105]

Müəllim dərstdə materialı şagirdlərə öyrətmək üçün əvvəlcə materialın məzmununu və onun həyatla əlaqəsini müəyyən etməlidir. Sonra həmin materialı öyrətməyin yollarını (metodlarını), vasitələrini və möhkəmləndirmək üçün çalışmalar sistemini müəyyənləşdirməlidir. Deməli, biz burada üç şərti:

- materialın seçilməsi;
- metod və vasitələrin müəyyənləşdirilməsi;
- tədris prosesinin təşkili və aparılmasını qeyd etdik.
- müəllimin tələbkarlığı və müntəzəm olaraq əks əlaqənin reallaşdırılmasıdır.
- şagirdlərin səhvlərinə səbrlə, təmkinlə yanaşmaq və şagirdlərlə birlikdə həmin səhvlərin aradan qaldırılmasından ibarətdir.

- müəllim şagirdlərin buraxdığı səhvlərin qeydiyyatını aparmalı və hər şagirdin biliyindəki, xarakterindəki zəif cəhətləri bilməlidir. Bütün bunlar müəllimə şagirdlə işləməyi asanlaşdırır.

- müəllim dərş prosesində hər hansı bir məsələnin həlli yolunu izah edərkən, hər hansı bir anlayışı başa salarkən, öz fəaliyyətini və şagirdlərin reaksiyasını ən xırda detallarına qədər diqqətlə izləməli və müvafiq tədbirlər görməlidir. Bu, o deməkdir ki, dərstdə müəllim öz diqqətini paylamağı bacarmalıdır. Müəllim şagirdlərin səhv cavablarına tez reaksiya verməli və onları düzəltməyin yollarını göstərməlidir.

- müəllimin nitqi dəqiq, qrammatik cəhətdən düzgün, akustik cəhətdən aydın olmalıdır. Müəllim şərh zamanı elmi təhrif və nöqsanlara yol verməmək şərtilə şagirdlərin başa düşdüyü səviyyədə danışmalıdır. Çox vaxt şagirdlər müəllimin izahını başa düşmədiklərini söylədiklərini başa düşməyən şagird başqa şagirdin izahını daha tez başa düşür. Nə üçün? Ona görə ki, şagirdlər «öz dillərində» bir-birini tez anlayırlar. Müəllim məhz bu cəhətə xüsusi fikir verməlidir.

- müəllim riyazi anlayışları və onların adlarını (terminləri) düzgün tələffüz etməklə, bunu şagirdlərdən də tələb etməlidir. Riyazi simvolların yazılışı və tələffüzünə xüsusi diqqət verilməlidir. Tələffüz edilən hər bir yeni termin yazı taxtasında yazılmalı və əgər xüsusi simvolu varsa, onu da göstərmək lazımdır.

- müəllim daim öz elmi və metodiki səviyyəsini, müvafiq kitab və jurnalları oxumaqla artırılmalıdır.

Müəllimin şəxsi kitabxanasında tədris-metodik ədəbiyyatla yanaşı, sinifdən xaric oxu üçün və müəllimin istifadəsi üçün kitablar olmalıdır. Müəllim riyaziyyat tədrisinə dair metodiki jurnalları müntəzəm oxumalıdır.

I sinifdə riyaziyyat dərsləri müxtəlif didaktik və əyani vasitələrlə, zəruri ləvazimatlarla təchiz olunmalıdır. Sinif otağının şkafinda saxlanılan bu vasitələrdən hər dərşin məqsədinə və məzmununa uyğun şəkildə istifadə olunmalıdır.

I-II siniflərdə şagirdlər əsasən toplama və çıxma əməllərinin tətbiqilə daha çox məsələ həll edirlər. Bu məsələlər məzmunu etibarilə şagirdlərin tanıdığı, gördüyü və gündəlik təmasda olduğu əşya, hadisələrə aid olur. Həll edilən məsələlərin məzmununa müxtəlif bitki, heyvan növləri, görkəmli, tanınmış şəxsiyyətlər haqqında məlumatları daxil etdikdə və riyazi münasibətlərlə əlaqələndirdikdə, şagirdlərin ümumi inkişafı təmin olunur.

İbtidai məktəbdə riyaziyyat təliminin məqsədləri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- şagirdlərin möhkəm və şüurlu biliklərlə, bacarıq və vərdişlər sistemi ilə silahlandırılması;
- şagirdlərin ümumi inkişafının təmin edilməsi;
- riyaziyyat təlimi prosesində tədris materialının məzmunu vasitəsilə şagirdlərin tərbiyə edilməsi.

Tam-hissə” modelinin məsələ həllinə tətbiqi. Riyaziyyatın ibtidai kursunun əsasını hesab materialı təşkil etdiyindən, ilk növbədə şagirdlərin şifahi və yazılı hesablama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə və məsələ həll etmə bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidir.

İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin məzmunu, metodları, vasitələri, təşkili formaları bilavasitə onun həyatla, praktika ilə əlaqəsi və bağlılığı ilə şərtlənir. Riyazi biliklər praktikadan doğmuş, həyatı reallıqlar əsasında, insanın əqli və fiziki fəaliyyəti əsasında yaranmış, praktikadan ayrılaraq, ümumiləşmiş,

müərrədləşmiş və elmi-nəzəri xarakter və məzmun kəsb etdikdən sonra tətbiq olunma rolunda yenidən praktikaya qaydır.

Modellərlə işləməyin bir üstünlüyü də ondadır ki, onların üzərində şagirdlərin mühüm elementləri mühüm olmayan elementlərdən ayırmaq bacarığı, müərrədləşdirmək qabiliyyəti, inkişaf etdirilir və onlar bu modelləri təsvir etmək işinə hazırlaşır. Model elə bir təfəkkür alətidir ki, onu tədqiqatçı özü ilə obyekt arasında qoyur və onun vasitəsilə həmin obyektin onun üçün maraqlı olan xassələrini öyrənir. Modelləşdirmənin məhz bu xüsusiyyəti abstraktlaşdırma, analogiya, hipotez və digər təfəkkür metodlarının müxtəlif formalarını təyin edir. Modelləşdirməni zəruri edən səbəblər çox müxtəlifdir-həmin obyektlərin əlçatmaz olması, bu obyektlərin çox vaxt və vəsait tələb etməsi və s.

Modelləşdirmə - ətraf ələmin dərk edilməsi üçün effektiv bir üsuldur.

Bu üsul aşağıdakıların vacibliyini tələb edir:

- tədqiqat obyektini;
- qarşısına konkret məqsəd qoyulmuş tədqiqatçının varlığı;
- obyekt haqqında informasiya əldə etmək və qarşıya qoyulmuş məsələni həll etmək üçün modelin varlığı.

Yaradılmış modelin imkanları ilə originalın müəyyən və əsas xüsusiyyətləri əks edilməlidir. Original və modelin fərqli və oxşar cəhətlərinin olması ayrıca tədqiqat tələb edən bir işdir. Çünki bu, subyektiv şəkildə konkret məsələnin qoyuluşundan asılıdır. Lakin əgər model tamamilə originalın eynidirsə, artıq o model olmaqdan çıxır. Yəni bu halda biz onu model hesab etmirik.

Riyazi modelləşdirmə mürəkkəb problemlərin həlli metodu olub, üç əsas yolla yaradılır:

- 1) real prosesin birbaşa tədqiqi nəticəsində - belə modellər fenomenoloji modellər adlanır;
- 2) deduksiya yolu ilə - bu halda alınmış model hər hansı ümumi modelin xüsusi halı kimi yaranır və asimptotik model adlanır.

- 3) İnduksiya yolu ilə bu halda yaradılan model elementar modellərin ümumiləşməsi olur və ansambl modeli adlanır.

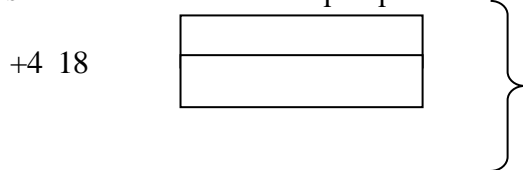
“Tam-hissə” modelinin məsələ həllini necə asanlaşdırdığını nəzərdən keçirək.

Məsələ. İki qutuda 18 karandaş var. İkinci qutudakı karandaşların sayı birinci qutudakı karandaşların sayından 4 dənə çoxdur. Hər qutuda neçə karandaş var?

Biz indiyə qədər bu tipli məsələləri ədədləri seçib iki şərti yoxlamaqla həll edirdik. 1-ci şərt - iki ədədin cəmi 18-dir (iki qutudakı karandaşların sayı), 2-ci şərt - iki ədədin fərqi 4-dür. Cəmi 18, fərqi 4 olan iki ədəd: $11+7=18$, $11-7=4$ -dür.

Lakin məsələnin şərtindəki ədədlər böyüdükcə seçmə və yoxlama yolu ilə bu tipli məsələləri həll etmək çətinləşir.

Məsələnin həlli üçün model quraq

əvvəlcə iki bərabər tam hissələri tapırıq, $18-4=14$, Daha sonra bir hissəni, $14:2=7$

Deməli, bərabər hissələr 7-dir. Yəni birinci qutuda 7, ikincidə isə $11(7+4)$ karandaş var.

Dərslikdə həll edilmiş məsələ nəzərdən keçirilir. Bu məsələlərdə cəm (tam) və toplananların (hissələrin) bir-birilə müqayisəsi verilir. Bu müqayisədən istifadə edərək, hissələri bərabərləşdirmək, başqa sözlə eyni saylı qruplara gətirmək olur. Bununla məchullardan biri tapılır, digərini isə müqayisə şərtinə görə tapmaq olar. Məsələnin tam-hissə modeli çəkməklə həlli məsələnin şərtini daha əyani təsvir etməyə imkan verir. Məsələnin cəbri yolla, tənliklərlə formal həlli əvəzinə, modellərlə real canlandırma yolu ilə həlli şagirdin analitik təfəkkürünün inkişafına daha müsbət təsir edir.

Məsələ. Gün ərzində mağazada satılan televizor və kompüter detallarının ümumi sayı 56 dənə oldu. Satılan kompüter detallarının sayı televizor detallarından 12 dənə çox idi. Neçə kompüter detalı satıldı?

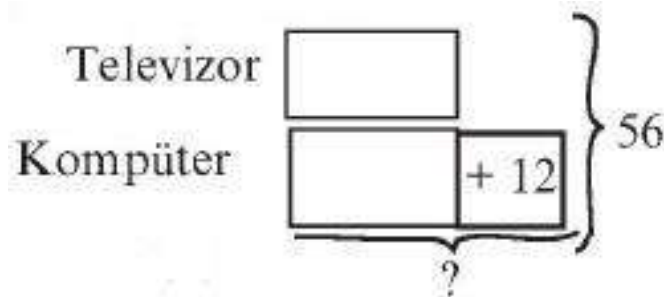
Tam: satılan detalların ümumi sayı: - 56.

Hissələr: televizor və kompüter detallarının ayrılıqda sayı.

Tam-hissə modelini müəllim lövhədə, şagirdlər isə dəftərlərində addım-addım çəkməklə müzakirə edirlər.

1. Televizor detallarına uyğun bir hissə - bir düzbucaqlı çəkilir.
2. Kompüter detalları televizor detallarını göstərən düzbucaqlı kimi bir düzbucaqlı (bir hissə) və 12 detal artıq şərtinə görə daha bir düzbucaqlı ilə ifadə edilir.

Məsələnin şərtinə uyğun tam-hissə modeli:

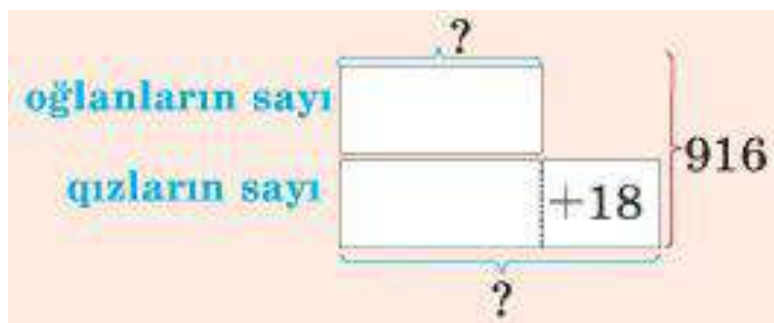
1) $56-12=44$

2) $44:2=22$ (Televizor detalları)

3) $22+12=34$ (Kompüter detalları)

Bu məsələni bir qədər mürəkkəbləşdirərək tam-hissə modeli ilə həllini şagirdlərə (uyğun səviyyəli) əlavə tapşırıq kimi vermək olar.

Məsələ: Məktəbdə 916 şagird var. Məktəbdəki qızların sayı oğlanların sayından 18 nəfər çoxdur. Məktəbdə neçə oğlan, neçə qız var?

Tam-hissə modelinin çəkilmə addımları:

Tam - şagirdlərin ümumi sayı; Hissələr - qızların sayı; oğlanların sayı.

Oğlanların sayı bir düzbucaqlı (xana) ilə göstərilir.

Qızlar oğlanlardan 18 nəfər çoxdur. Başqa sözlə, qızların sayı oğlanların sayı qədər (bir düzbucaqlı) və üstəgəl 18 nəfərdir.

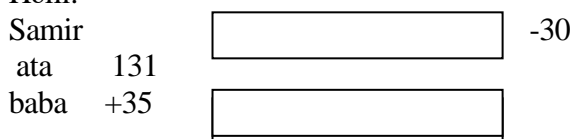
Qızların və oğlanların sayını göstərən hissələri böyük mötərizəyə almaqla şagirdlərin ümumi sayı (tam) yazılır.

Tam-hissə modelinə görə məsələnin həlli: Şagirdlərin ümumi sayından 18-i çıxsaq, qızlarla oğlanların sayı bərabərləşər. $916-18=898$ ədədi iki bərabər hissənin-ədədin (hər biri oğlanların sayına bərabər olan) cəmini göstərir.

Oğlanların sayı: $898:2=449$; Qızların sayı: $449+18=467$

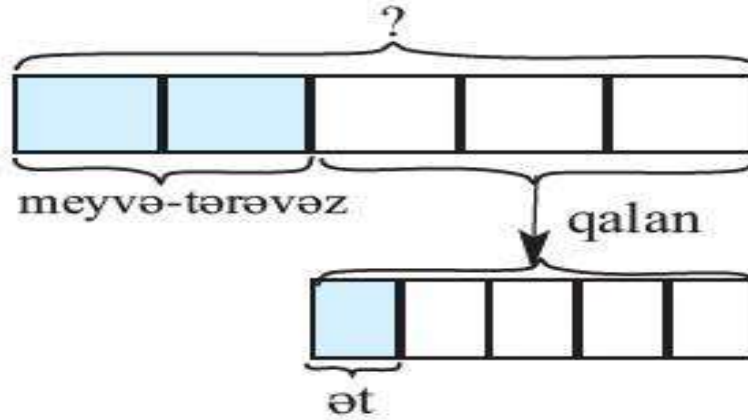
Məsələ. Samirin, atasının və babasının yaşlarının cəmi 131-dir. Samirin atası babasından 35 yaş kiçik, Samirdən isə 30 yaş böyükdür. Samirin babasının neçə yaşı var?

Həlli:

bərabər üç hissənin cəmi $131+30-35=126$ olacaq. Bir hissə $126:3=42$ -dir. Yəni atanın 42, babanın $42+35=77$, Samirin isə $42-30=12$ yaşı var.

Bəzən bir məsələni həll etmək üçün iki mərhələli model qurmaq lazım gəlir. Məsələ. Gülnar xanım pulunun $2/5$ hissəsinə meyvə-tərəvəz, qalan pulunun $1/5$ hissəsinə isə 1 kq ət aldı. 1 kq ət qiyəti 9 manat olarsa, Gülnar xanımın əvvəlcə nə qədər pulu olduğunu tapın.

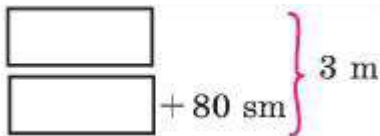

Məsələnin həllinə sonuncu məlumatdan başlayaq:

1. Gülnar xanım 1 kq ətə 9 manat pul verdi. Bu qalan pulun $1/5$ hissəsidir. Qalan pul: $5 \cdot 9=45$ manat olar.
2. Pulun $3/5$ hissəsi 45 manatdır, onda $1/5$ hissə: $45:3=15$
3. Gülnar xanımın bütün pulu: $15 \cdot 5=75$

“Tam-hissə” modeli vasitəsi ilə məsələ həll etmək bacarığını möhkəmləndirmək məqsədi ilə şagirdlərə belə tapşırıqlar da vermək olar:

Tam-hissə modelinə uyğun məsələ qurun. Modeli məsələyə uyğun tamamlayın:

Nəticə. Tədrisin məzmununun dəyişilməsi intensiv əqli inkişaf və öyrətmə motivlərinin formalaşması ilə bağlı problemlərin həlli üçün əsas olmalıdır. Həmçinin, şagirdlərdə riyazi təfəkkürün inkişaf etdirilməsində məsələnin rolu danılmaz faktır və məsələ həllinin əyaniləşdirilməsi onun qavranılması və həlli üçün əvəzsizdir. Əyaniliyin artırılmasında modelləşdirmənin imkanları çox genişdir. Mövzunun dərinədən öyrənilməsi və tədqiqi müasir dövrdə məktəblərdə uşaqların riyazi təfəkkürünün, alqoritmik düşüncə tərzinin inkişafına kömək edir. Nəhayət, məsələ həllində “tam-hissə” modelindən istifadə məsələləri asanlıqla, hesab yolu ilə həll etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı, 2008.
2. F.İbrahimov “İbtidai məktəbdə riyaziyyat tədrisinin bəzi məsələləri”, Bakı, 2006.
3. X.Novruzova, “İbtidai siniflərdə şagirdlərin fəza təsəvvürlərinin inkişaf etdirilməsində modelləşdirmə”, konfrans materialları, SDU-2017
4. Məktəb pedaqogikası. Bakı, Maarif, 1982
5. S.Həmidov İbtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, ADPU-2002.
6. T.Məmmədova, “İbtidai sinif riyaziyyat dərslərində modelləşdirmə metodunun tətbiqinin inkişafetdirici funksiyaları” , “Müəllim hazırlama siyasəti və problemləri” 5-ci Beynəlxalq Simpozium, 2015
7. Z. Qaralov “Riyaziyyat I-IV”. Bakı, 2004.
8. Bantova M. A. İbtidai siniflərdə informatika fənninin tədrisi metodikası – M.: Təhsil, 1984. - 335 s.: ill.

9. Bondarenko, S. M. Uşaqlara müqayisə etməyi öyrət / M. : Bilik, 1981.- 96 s.
10. Vilenkin N. Ya. Riyaziyyat: dərslik. 5 hüceyrə üçün. 6-cı nəşr/ M.: 1998.
11. Volodarskaya, I. Modelləşdirmə və problemlərin həllində onun rolu / Matem.2006.
12. Riyaziyyatın tədrisində şagirdlərin tərbiyəsi: Müəllimlər üçün kitab. İş təcrübəsindən / komp. L. F. Pichugin. - M. : Təhsil, 1987 - 175 s.
13. Ermolaeva A. A. İbtidai məktəbdə sinifdə modelləşdirmə. M., 2009.
14. Zhokhov V. I. 5-6-cı siniflərdə riyaziyyatın tədrisi: N. Ya. Vilenkina V. I. Joxova, A. S. Çesnokova / V. I. Joxov dərsliyinə müəllimlər üçün metodiki tövsiyələr. – M.: Verbum-M, 2000.- 176 s.

Rəyçi: dos.X.T.Novruzova

Göndərib: 05.03.2022

Qəbul edilib: 04.04.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/7776-79>

Nuranə Marif qızı Cəfərova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC)
Müəllim
nurana.jafarova@yahoo.com

MÜSTƏQİL İŞİN TƏŞKİLİ ZAMANI XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNƏ MÜASİR YANAŞMALAR

Xülasə

Bu məqalədə müstəqil işin təşkili zamanı xarici dilin tədrisində klassik yanaşmanı əvəz edən yeni təhsil paradıqmaları əks olunub. Öyrənilən psixoloji və pedaqoji ədəbiyyat və praktik işimizin təcrübəsi dil fakültələrinin tələbələrində müstəqil iş motivasiyasının inkişaf etdirilməsi problemini həll etməyi zəruri hesab edir. Bu baxımdan müstəqil iş və xarici dil öyrətmək üçün ənənəvi bir təhsil paradıqmasından yenisinə keçməyə ehtiyac var. Bu, müxtəlif yanaşmalardan istifadə etməklə həyata keçirilə bilər. Linqvistik ixtisasların tələbələri arasında xarici dil öyrənmək motivasiyasının inkişafı üçün onlardan ən təsirlisi kontekstual yanaşma, şüurlu-kommunikativ və aktiv yanaşmadır. Bu yanaşmaların birləşməsi xarici dil öyrənmək motivasiyasının formalaşmasına müsbət təsir göstərir, peşəkar və idrak motivasiyasını inkişaf etdirməyə imkan verir.

Açar sözlər: *müstəqil iş, motivasiya, kontekstual yanaşma, şüurlu-kommunikativ, aktiv yanaşma*

Nurana Marif Jafarova

Modern approaches to foreign language teaching in the organization of independent work

Abstract

This article reflects the new educational paradigms that replace the classical approach to foreign language teaching in the organization of independent work. The studied psychological and pedagogical literature and the experience of our practical work consider it necessary to solve the problem of developing the motivation for independent work in students of language faculties. In this regard, there is a need to move from a traditional educational paradigm to a new one in order to work independently and teach a foreign language. This can be done using a variety of approaches. The most effective ones of them are the contextual approach, conscious-communicative and active approach to the development of motivation to learn a foreign language among students of linguistic specialties. The combination of these approaches has a positive effect on the formation of motivation to learn a foreign language, allows you to develop professional and cognitive motivation.

Key words: *independent work, motivation, contextual approach, conscious-communicative, active approach*

Giriş

Son onilliklərdə klassik yanaşmanı əvəz edən yeni bir təhsil paradıqmasının formalaşmasının intensiv prosesləri baş verir. Klassik və yeni paradıqma arasındakı əsas fərq insan və təhsil vasitəsilə onun inkişafının təməl konsepsiyalarında əks olunur.

Müasir tədris metodları müxtəlif variantlara əsaslanır, buna görə əsas yanaşmaları və tədris metodlarını müəyyənləşdirməyə ehtiyac var.

Fikrimizcə, yanaşmaların ən ətraflı təsnifatı İ. Kolesnikova tərəfindən verilmişdir [19]. O aşağıdakıları fərqləndirir:

- 1) audiolinqual, audiovizual və situasiya tədris metodlarının davamçısı olan davranış yanaşması;
- 2) şüur prinsipinə əsaslanan və qrammatik olaraq tərcümə edilmiş, şüuryönümlü yanaşmada həyata keçirilmiş idrak yanaşması. Qrammatika-tərcümə yanaşmasını ayrıca qeyd etməyi zəruri hesab edirik. İndiki mərhələdə köhnəlmiş və istifadə olunmamış sayılır, lakin qeyd etmək lazımdır ki, xarici dilin tədrisində mühüm rol oynamışdır. Bunun səbəbi, bir çox ingilis dili müəlliminin xüsusi məqsədlər üçün spesifik mətnləri oxumağı və tərcümə etməyi öz məqsədləri olaraq görmələridir;

3) öyrənmə, inkişaf və tərbiyə prosesində tələbələrin düşüncələrinə, hisslərinə, duyğularına, habelə idrak proseslərinə əsaslanan humanist yanaşma. Eyni zamanda, təlim şəxsiyyətyönümlü bir xarakterə sahib olmalıdır, müəllim kursun məzmunu və material seçimi, habelə tədris metodları və öz-özünə təlim ilə əlaqəli məsələlərin həllində şagirdlərin müstəqilliyinə kömək etməli və rəhbər olmalıdır. Tələbələr üçün empatiya hissləri ilk növbədə gəlir. Bu yanaşmada "səssiz" öyrənmə metodu, icma metodu və s. tətbiq olunur;

4) kommunikativ yanaşma, burada real ünsiyyətin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı və həqiqi ünsiyyət modeli təlimin mərkəzində olmalıdır;

5) öyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağa əsaslanan şəxsiyyət yönümlü (və ya şəxsiyyət-fəaliyyət) yanaşma.

Fikrimizcə, A.A. Verbitski tərəfindən hazırlanmış kontekstual öyrənmə nəzəriyyəsi həm ali təhsilin didaktikasında, həm də xarici dil tədrisində mövcud olan müxtəlif yanaşmaları özündə cəmləşdirir. Kontekstual təhsil nəzəriyyəsində tələbə müəllimlə subyektiv, dialoq əlaqəsi olan və yaradıcı fəal mövqe tutan, idrak fəaliyyətinin subyektini hesab edilir.

Kontekst (latınca contextus - yaxın əlaqə, əlaqə) şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu anlayış şərtlər olaraq təyin olunur, insanların zehni prosesini əhatə edir və müvafiq olaraq onun dəyərində və əhəmiyyətinə təsir göstərir [20]. A.A. Verbitski konteksti insan tərəfindən müstəqil davranış və fəaliyyətin daxili və xarici şərtlər sistemi kimi müəyyənləşdirir ki, bu da subyekt tərəfindən müəyyən bir vəziyyətin qavranılmasına, başa düşülməsinə təsir göstərir, bu vəziyyət həm bütövlükdə, həm də onun tərkib hissələrinə məna və əhəmiyyət verir [13, s. 43]. Beləliklə, mühit, sözün geniş mənasında, xarici kontekstə aid edilə bilər və insanın fərdi xüsusiyyətləri ilə əlaqəlidir. Hər hansı bir fenomenin izah edilməsi həm baş verən konteksti, həm də fenomenin daxili təbiətini öyrənməyi tələb edir [11].

Ali təhsil müəssisələrində tələbələrin bacarıq və fəaliyyətləri gələcək peşə fəaliyyətlərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu, peşəkar işin müəyyən bir sahəsinə xas olan obyektiv vəzifələrin, təşkilati, texnoloji forma və fəaliyyət metodlarının, sosial-psixoloji qarşılıqlı vəziyyətlərin birləşməsi kimi başa düşülən peşəkar kontekstdə asanlaşdırılır [10, s. 35]. Kontekstual öyrənmə nəzəriyyəsi akademik fəaliyyətdən peşəkar fəaliyyətə keçmək üçün şərait yaradır. Kontekstual təhsilə "bütün didaktik formalar, metodlar və vasitələr sisteminin köməyi ilə bir mütəxəssisin gələcək peşə fəaliyyətinin mövzusu və sosial məzmununu kimi mücərrəd biliklərin mənimsənilməsi və bu fəaliyyətin konturunda yer almış bir təhsil" kimi anlayış verilmişdir.

Kontekstual yanaşma ali təhsilin bugünkü pedaqogikasında ən effektiv strategiyaları mənimsəyir və tələbələrin motivasiya sahəsinə müsbət təsir göstərməyə kömək edir. Buna görə mövcud olan müxtəlif yanaşmalara baxmayaraq, tədqiqatımızda kontekstual tədris nəzəriyyəsini nəzəri əsas kimi götürdük və bunun vacibliyini düşünürük.

Bu nəzəriyyə haqqında daha ətraflı danışmaq və əsas prinsipləri və münasibətləri nəzərdən keçirək.

N.G. Smirnova hesab edir ki, kontekstual təhsildə məqsəd, istər peşəkar, istərsə də ictimai fəaliyyət olsun, insanın müstəqil fəaliyyəti üçün imkanlar yaratmaqdır və buna görə təlim məzmununu seçərkən təkcə məlumatları deyil, həm də insanın peşə funksiyalarını, vəzifələrini, həll ediləcək real və gələcək problemlərini rəhbər tutmaq lazımdır.

Beləliklə, kontekstual öyrənmənin köməyi ilə müstəqil fəaliyyətin peşəkar hala çevrilməsi baş verir. Bu da öz növbəsində həm bir aparıcı fəaliyyət növündən digərinə, həm də insanın mövqeyində dəyişiklik deməkdir. Tələbə mütəxəssis olduğu andan etibarən məlumat istehlakçısından onun istifadəçisinə çevrilir. Bu, ictimai fəaliyyətin daha yüksək səviyyəsinə keçiddir. F. Zeeranın, E.E. Smanyukun yaradıcılığında şəxsiyyətin peşəkar formalaşması probleminin mürəkkəbliyi qeyd olunur [17]. A.A. Verbitski hesab edir ki, tədris prosesi nə qədər "akademik" olsa, mütəxəssisin gələcək peşə fəaliyyətinin həqiqətləri ilə tanış olmaq imkanı bir o qədər az və mövzu prosesi (peşəkar düşünmək bacarığı) və sosial (komanda şəklində işləmək) uyğunlaşma prosesi daha çətin və uzun olar [15].

İşimizdə A.A. Verbitski tərəfindən hazırlanmış kontekstual öyrənmənin aşağıdakı əsas prinsiplərini rəhbər tuturuq:

- tələbənin təhsil fəaliyyətinə müstəqil cəlb edilməsi üçün pedaqoji dəstək prinsipi;
- təlimin problem-yönümlülüyü prinsipi;
- təhsil fəaliyyətinin təşkili formalarının təhsilin məqsəd və məzmununa uyğunluğu prinsipi;
- təhsil prosesinin subyektlərinin (müəllim və tələbə, tələbələrin öz aralarında) ortaq fəaliyyətinin, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin və dialoq ünsiyyətinin aparıcı rolu prinsipi;

- yeni və ənənəvi pedaqoji texnologiyaların pedaqoji cəhətdən yaxşı birləşməsi prinsipi;
- peşəkar şəxsiyyətin təlim və tərbiyəsinin vəhdəti prinsipi [13, s 53].

Kontekstual təhsildə tələbə fəaliyyətinin üç əsas forması fərqləndirilir:

- akademik tipli təhsil fəaliyyəti (məlumat mühazirəsidir);
- kvazi-peşəkar fəaliyyət (onun ən vacib forması tapşırıq oyunudur);
- tələbənin həqiqi tədqiqat və ya praktiki funksiyaları yerinə yetirdiyi müstəqil və peşə fəaliyyəti.

A.A. Verbitski qeyd edir ki, akademik tipli təhsil fəaliyyətində prosedur əsasən məlumatların ötürülməsi və assimilyasiyası üçün çoxalır. Bununla birlikdə, artıq bir problem mühazirəsi və ya müzakirə seminarında gələcək peşə fəaliyyətinin mövzusu və sosial məzmunu açıqlanır: nəzəri və mübahisəli mövzuları və problemləri müzakirə edən mütəxəssislərin hərəkətləri modelləşdirilir.

Kvazi-peşə fəaliyyətinin mahiyyəti tələbə auditoriyasında və elmi dildə istehsalın şərtlərini, məzmununu və dinamikasını, orada işləyən insanların münasibətlərini yenidən yaratmaqdır.

Tədris və peşə fəaliyyəti formalarında elmi tədqiqatlarda iştirak edən, istehsalat təcrübəsində işləyən tələbələr, müddətli sənədlər, istehsalat fənləri üzrə diplom layihələri və s. hazırlanması kontekstual təhsilin mühüm elementlərindən sayılır.

Kontekstual təhsildə tələbələrin göstərilən əsas fəaliyyət formaları üç tədris modeli ilə əlaqələndirilir: semiotik, təqlid, sosial [12].

Semiotik təhsil modelləri ənənəvi tədrisdə olduğu kimi peşə mədəniyyətinin müəyyən bir sahəsi haqqında nəzəri məlumatları özündə cəmləşdirən və hər bir tələbənin fərdi tapşırığını ehtiva edən şifahi və yazılı təhsil mətnləridir (mühazirə materialı, ənənəvi tədris tapşırıqları və s.). Tələbənin iş vahidi nitq fəaliyyətidir.

Simulyasiya təlim modelləri təhlil və qərar qəbulu prosesində nəzəri məlumatların praktik istifadəsini tələb edən gələcək peşə fəaliyyətinin simulyasiya edilmiş vəziyyətləridir. Bu, tələbənin müstəqil düşünməsini və mövzuya fərdi daxil olmasını zəruri edir.

Sosial təlim modelləri peşə fəaliyyətlərində və tələbələrin müstəqil işlərində dinamik inkişaf edən problemlə hallardır. Dialoqlu ünsiyyət və şəxsiyyətlərə qarşılıqlı əlaqə prosesindəki ümumi səylər nəticəsində hər bir tələbə yeni nəzəri biliklər və praktik təcrübə əldə edir. Peşəkar mühitin sosial modeli olaraq interaktiv qruplarda işləmək gələcək mütəxəssisin nəinki əsaslı, həm də sosial yetkinliyinin formalaşmasına səbəb olur.

Sosial təlim modellərində mütəxəssisin gələcək fəaliyyətinin subyekt-texnoloji və sosial-mədəni kontekstləri tam müəyyən edilmişdir. Tələbə müstəqil fəaliyyətinin əsas prinsipi hərəkətlərdir. Şəxsi mənalar sosial dəyərlərə, cəmiyyətə, işə, özünə münasibət sistemində çevrilir, peşəyə giriş mədəniyyətin bir hissəsi kimi təqdim olunur.

Kontekstual təhsilin pedaqoji texnologiyaları tələbənin müstəqil fəaliyyətinin inkişafında şəxsən iştirakını və bununla da artıq məlum sosial təcrübənin sadə bərpasını deyil, həm də gələcək mütəxəssisin şəxsiyyətinin yaradıcı inkişafının zənginləşməsini təmin edir.

Nəticə

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq hesab edirik ki, daxili və xarici motivasiyanın formalaşmasına müsbət təsir göstərən şərtlərin həyata keçirildiyi əsas yanaşmalar bunlardır: kontekstual, aktiv və şüurlü ünsiyyət. Bu yanaşmalar xarici dil öyrənmək və müstəqil işdə iştirak motivasiyasının formalaşmasına müsbət təsir göstərən şərtləri həyata keçirməyə, peşəkar və idrak motivasiyasını inkişaf etdirməyə imkan verir. Hazırda ingilis dilinin xüsusi məqsədlər üçün tədrisinə yönəldilən yanaşmanın əsas konsepsiya və məqsədləri ilə A.A. Verbitskinin hazırladığı kontekstual yanaşma əlaqəlidir. Fikrimizcə, fərq yalnız müxtəlif mövzular nəzərə alınmaqla, kontekstual yanaşmanın nəzəri cəhətdən bütün aspektlərə diqqət yetirməsi, ESP-nin isə daha dar tətbiq olunan fokusda olmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Fəhəratlı S. Xarici dillərin mənimsənilməsində motivasiya / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri, IV Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: ADU Nəşriyyatı, 2011, s. 207-210.
2. Hacıyeva K. Təlim prosesində tələbə motivasiyasının xüsusiyyətləri / Bolonya prinsiplərinin tətbiqi təcrübəsi Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. ADU, 2010, 126-129 s.

3. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya (pedaqoji institut tələbələri üçün) : dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1991, 296 s.
4. Hüseynzadə G. Xarici dillərin tədrisində islahatların tətbiqi: Müəllimyönümlü tədrisdən tələbəyönümlü tədrisə keçid / "Elm ili"nə həsr olunmuş xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri II Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: ADU Nəşriyyatı, 2009, s. 220-226.
5. Orucova N. Təhsildə motivasiya – şagirdlərin öyrənməyə cəlb olunması, Olaylar, 2019, 12-13 dekabr, s 13.
6. Rzayeva F. Motivasiya tələbələrdə ingilis dilinə marağın yaradılmasının vasitəsi kimi (dil fakültələrinin I-II kurslarının materialları əsasında). ped. üzrə fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. dis.: 5801.01. Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Azərb. Dillər Un-ti. 134 s.
7. Şirəliyev Ə., Xarici dillərin tədrisində innovativ yanaşmalar / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri IV Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: ADU Nəşriyyatı, 2011, s. 186-187
8. Şükürova F.Ş., Dil fakültələrində ingilis dilinin tədrisində tələbələrin yaradıcı fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi yolları. ped. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis-nin avtoreferatı: 5801.01. 26 s.
9. Afanas'ev V.V. Sistema formirovaniya tvorcheskoj aktivnosti studentov v processe resheniya matematicheskix zadach // Pedagogicheskoe obrazovanie v sovremennyx uslovijah: Sb. tez. nauch. ped. chtenij, poev. K.D. Ushinskomu. -Jaroslavl': JaGPU, 1997.— S. 97-101.
10. Borisova N.V. Obrazovatel'nye tehnologii kak ob"ekt pedagogicheskogo vybora. ^ M.: Issledovatel'skij centr problem kachestva podgotovki specialistov, 2000. - 35 s.
11. Bruner Dzh. Process obuchenija. — M.: Izd-vo Akademii ped. nauk RSFSR, 1962.-84 s.
12. Verbickij A.A. Kontekstnoe obuchenie i stanovlenie novoj obrazovatel'noj paradigmy. - Zhukovskij: MIM «Link», 2000. - 41 s.
13. Verbickij A.A. Novaja obrazovatel'naja paradigma i kontekstnoe obuchenie. — M.: IC, 1999. - 75 s.
14. Verbickij A.A., Bakshaeva N.A. Razvitie motivacii studentov v kontekstnom obuchenii. - M.: IC, 2000. - 200 s.
15. Verbickij A.A., Bakshaeva N.A. Problema transformacii motivov v kontekstnom obuchenii // Voprosy psixologii. - 1997. — # 3. - S. 12 - 22.
16. Derunova N.V. Nekotorye social'no-psixologicheskie aspekty intensivnogo obuchenija anglijskomu jazyku: Avtor, dis. ...kand. psihol. nauk.- Jaroslavl': JarGU im. P.G. Demidova, 1996.— 22 s.
17. 3eer Je.F., Symanjuk Je.Je. Krizisy professional'nogo stanovlenija lichnosti // Psixologicheskij zhurnal. - 1997. -# 6. - S. 35 - 45.
18. Zimnjaja I.A., Saharova T.E. Proektivnaja metodika obuchenija anglijskomu jazyku // Inostrannyj jazyk v shkole. — 1991. — #3. — S. 9-15.
19. Kolesnikova I., Dolgina O. Anglo - ruskij terminologicheskij spravochnik po metodike prepodavaniya inostrannyx jazykov. — M.: Blic, 2001. 224 s
20. Chaplin J.P. Dictionary of Psychology. — New York: Dell Publishing Group, 1985. — 500 p.
21. Locke, E.A. Motivation through conscious goal setting // Applied and Preventative Psychology. - 1996. — № 5. — P. 117 — 124.
22. Nunan D. The Learner - Centred Curriculum: a study in second language teaching. — Cambridge: Cambridge University Press, 1988. — 196 p.
23. Orr T. English for specific purposes. - Alecsandria USA: TESOL, 2002. -224 p.
24. Specialist English Teaching and Learning - The State of the Art in Russia. Baseline study Report. — The British Council - Publishing House «Petropolis», 2002. —147 p.

Rəyçi: dos. Firuzə Rzayeva

Göndərib: 18.02.2022

Qəbul edilib: 20.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/80-87>

Günəl Vahid qızı Əkbərova

Bakı Slavyan Universiteti

Laborant

akberzadeg@mail.ru

Zəhra Nurbala qızı Abdullayeva

Bakı Slavyan Universiteti

müəllim

zaxra_abdullayeva@mail.ru

Nəzrin Zaur qızı İsmayilova

Bakı Slavyan Universiteti

nazrin.ismayilova1990@mail.ru

Nailə Nəcəf qızı Baxşiyeva

Bakı Slavyan Universiteti

naile-baxsiyeva@mail.ru

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ HESAB MƏSƏLƏLƏRİNİN HƏLLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Xülasə

İbtidai sinif şagirdlərinin, hesab məsələlərinin lazımınca öyrənməsi və onların lazımınca başa düşməsi, araşdırılır. Şagirdlərə həyatda baş verən hadisələrlə bağlı məsələlər verilir və onların həlli üsulları ilə tanış edilir. Tədris prosesi zamanı şagirdin intellektual inkişafında irəliləyiş baş verir. Bu cəhətdən məsələ həlli vacib yer tutur. Şagirdlər hesab əməli nəticəsi ilə komponentləri arasında asılılığı, kəmiyyətlər arasındakı asılılığı öyrənir məsələdə verilənlərlə axtarılan arasında əlaqəni aşkar etmək üçün məsələnin şərtindən istifadə edirlər.

Açar sözlər: hesab, həll, həll üsulları, ibtidai sinif, məsələ, məsafə, sürət, zaman

Günəl Vahid Akbarova

Zəhra Nurbala Abdullayeva

Nəzrin Zaur İsmayilova

Nailə Najaf Baxşiyeva

Teaching the solution of accounting problems at primary schools

Abstract

Primary school students' proper study and understanding of arithmetic is investigated. Students are given questions related to life events and are introduced to their solutions. During the learning process, progress is made in the intellectual development of the student. In this regard, the issue is important. Students learn the relationship between the practical result of the calculation and its components, the relationship between the quantities, use the condition of the problem to find the relationship between the data in the problem and the sought.

Key words: arithmetic, distance, primary class, problem, solution, solution methods, speed, time

Giriş

İbtidai siniflərdə riyaziyyatın öyrənilməsi şagirdlərin idraki və yaradıcı qabiliyyətini, düşüncəsini, hafizəsini, məntiqi mühakiməsini, iradəsini və hisslərini, diqqətini, riyazi nitqini əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirib formalaşdırır. Riyaziyyatın öyrənilməsi şagirdlərdə təfəkkürün inkişafına yüksək dərəcədə təsir edir. I-IV siniflərdə riyaziyyat təliminin məzmununun modernləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri nəzəri biliklərin praktik istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsidir. Müəllimin iş sistemi elə qurulmalıdır ki, öyrədilən nəzəri biliklər həyatla, real hadisələrlə sıx əkildə əlaqədə olsun və şagirdlər riyaziyyatın bütün qanunauyğunluqlarının həyatda, real hadisələrdə baş verdiyini dərk etsinlər.

Hesab məsələləri şagirdlərin əqli qabiliyyətini inkişaf etdirir, formalaşdırır, yaddaş və diqqəti məşqetdirməklə təkmilləşdirir, təfəkkürü inkişaf etdirir və şagirdlərdə fənnə maraq oyadır. Məktəblərdə təlim prosesinin çoxcəhətli olması təhsilin reallaşmasında mühüm yer tutur. Müasir məktəbin əsas vəzifəsi-təlim prosesi zamanı şagirdlərin inkişaf etdirilməsidir. Təfəkkür prosesi biliklərlə birbaşa əlaqədardır. Ancaq təfəkkürün inkişafını yalnız biliklər toplamaqla bitmir. Kiçik məktəb yaşlıların idrak proseslərinin inkişafı üçün geniş şərait yaranır. I-IV sinif şagirdlərinin əqli fəaliyyətinin inkişafında təfəkkürün hökm və əqli nəticə formaları da çox böyük yer tutur. İbtidai sinif şagirdlərinin cisim və hadisələr barəsində dəqiq, düzgün fikir irəli sürmələrində hökmlərin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Uşaqlar müəyyən hökmləri irəli sürərkən tək-tək faktorlar əsaslanırlar. Bu hökmlərin doğruluğunu sübuta yetirən zaman məntiqi sübuta deyil, əksinə həyatlarında rast gəldikləri oxşar hadisələrə söykənirlər. Elə buna əsasən də onların əqli fəaliyyətləri praktika və induktiv mühakimə ilə sıx surətdə bağlıdır. Tədris prosesi zamanı şagirdin intellektual inkişafında irəliləyiş baş verir. Bu cəhətdən məsələ həlli vacib yer tutur. Məsələnin həlli prosesi şagirdi nəyisə axtarmağa, müqayisə etməyə, nəticələr çıxarmağa sövq edirsə, onda həll prosesi şagirdin tədris fəaliyyətini inkişaf elədirir və formalaşdırıb təkmilləşdirir.

Kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlara və kəmiyyətlərin verilmiş qiymətlərinə əsaslanaraq, məchul qiymətini tapmaq tələbinə - *məsələ* deyilir. Bu cür məsələlər əsasən cümlələrlə ifadə olunmuş mətn şəklində olur. Bugünkü dövrdə təhsildə riyaziyyat təlimi prosesində məsələ həllinə daha da artıq yer verilməsi ön plana çəkilir. Məktəb riyaziyyat kursu üçün nəzərdə tutulan məsələləri metodik ədəbiyyatda A.A.Stolyar və N.V.Metelski üç qrupa bölür:

- I. *İdraki məsələlər*-şagirdlərə yeni biliklərin verilməsi üçün tətbiq olunur
- II. *Məşqetdirici məsələlər*-şagirdlərin bacarıq və vərdişlərinin etdirilməsi üçün tətbiq olunur.

İnkişafetdirici məsələlər-şagirdlərin riyazi və yaradıcı təfəkkürünü formalaşdırmaq üçün tətbiq olunur.

Bu növlərdən olan məsələlərin hər biri müəyyən bir metodla həll edilir. Metodik ədəbiyyatda həmçinin “tip məsələ” anlayışına da rast gəlirik. A.M.Pışkalo, İ.K.Andropov, N.S.Kazımov, S.S.Həmidov və b. bunları tip məsələlər adlandırmaq qərarına gəlmişlər və həmin ad altında “eyni bir metodla həll olunan məsələləri” siniflərə ayırırlar. V.V.Statkeviç, A.Q.Mordkoviç, N.B.İstomina, A.S.Adıgözəlov və başqaları isə “tip məsələ” anlayışının məzmununa “xüsusi üsullarla həll olunan məsələlər” ifadəsini aid etməyi üstün tutmurlar.

Gerçəklik ondadır ki, hər iki yanaşmada meydana çıxan məsələlər həlli metodlarına görə siniflərə ayrılır və hər sinfin məsələlərinə ancaq bir həll metodu tətbiq edilir. Metodik ədəbiyyatda aşağıda göstərilən üç təhlil üsulu vardır:

1. Məsələnin analitik üsulla təhlili;
2. Məsələnin sintetik üsulla təhlili;
3. Məsələnin analitik-sintetik üsulla təhlili.

“Məchuldan-məluma” istiqamətində aparılan və “məsələdə nə tələb olunur?” - sualı verilən və “bunu tapmaq üçün nəyi bilmək lazımdır?” - sualına cavab axtarılan təhlil üsulu məsələnin analitik üsulla təhlilidir. Bu üsuldən istifadə etməklə bir neçə natamam sadə məsələdən sonra tam sadə məsələyə gəlinir və yalnız həmin tam sadə məsələnin həlli ilə verilmiş mürəkkəb məsələnin həllinə başlanılır.

Məsələnin sintetik üsulla təhlili zamanı verilən birinci sual-“məsələdə hansı kəmiyyətlər?” - şəklində olur və verilənlər ardıcıl surətdə sadalanır. İlk tam sadə məsələ ilə artıq mürəkkəb məsələnin həllinə başlanılır.

Bunlarla yanaşı, bəzən elə mürəkkəb məsələlər olur ki, onları təhlil etdiyimiz zaman növbə ilə analitik və sintetik təhlil üsullarından istifadə edirik. İstənilən riyazi məsələnin təhlili əsasında onun həlli algoritmi əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. Riyazi məsələlərin həlli elmi-metodik ədəbiyyatda analitik və sintetik metodlardan istifadə etməklə qeyd edilir. Bu metodlar aşağıdakılardır:

- a) Məsələnin əməllər üzrə həlli-hesab üsulu ilə həlli;
- b) Məsələnin tənlik qurmaqla həlli-cəbri üsulla həlli

Amma qrafik metoddan istifadə etməklə də riyazi məsələləri həll etmək mümkündür.

Hesab məsələlərinin tərkib hissələri və təsnifatını qeyd edək. *Hesab məsələsi*- kəmiyyətlərin verilmiş qiymətlərinə və onlar arasındakı sözlərlə ifadə olunmuş asılığa görə kəmiyyətin məchul qiymətini tapmaq tələbinə deyilir. Məlumdur ki, hesab məsələsi quruluşuna görə üç hissədən ibarətdir:

1. Kəmiyyətlərin ədədi qiymətləri, bunlara verilənlər və ya məlumlar deyilir.

2. Verilənlərlə axtarılanlar arasındakı əlaqənin sözlərlə ifadə olunmuş şəkli, buna məsələnin şərti deyilir.

3. Məsələnin sualı və ya kəmiyyətin tapılması tələb olunan qiyməti.

Məsələyə verilən əsas didaktik tələblər aşağıdakılardır:

1. Mətndəki verilənlər şagirdlərin riyazi hazırlıq səviyyəsinə müvafiq olmalıdır.
2. Məsələnin məzmunu ətraf mühitdən götürülməlidir və oradakı verilənlər real olmalıdır.
3. Kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlar tam, dəqiq, sadə, və aydın şəkildə verilməlidir.
4. Məsələdəki şərtlərin sayı verilənlərin və axtarılanların sayına uyğun olmalıdır.
5. Məsələnin sualı aydın, dəqiq və qısa ifadə olunmaqla, onun məzmunundan alınmalıdır.

Həllində tətbiq olunan əməllərin sayına görə hesab məsələləri iki növə bölünür:

1) bir əməlin tətbiqilə həll olunan məsələlərə *sadə* məsələlər deyilir. Burada eyni bir əməlin iki dəfə, üç dəfə və s. tətbiq olunduğu nəzərdə tutulmur. Belə bir məsələyə baxaq: “Sürəti 5 km/saat olan qatar 2 saata nəçə kilometr yol gedər?”

2) iki və daha çox əməllə həll olunan məsələlərə *mürəkkəb* məsələlər deyilir. “Avtomobil 400 km məsafəni 8 saata getdi. O geri qayıdarkən sürətini 30 km /saat artırdı. Avtomobil bütün yola nə qədər vaxt sərf etdi?” - məsələni həll etmək üçün üç əməldən istifadə olunur.

İndi məsələnin stukturu, şərtinin formasına görə növləri (aşkar, qeyri-aşkar, çevrilmiş və çevrilmiş) haqqında məlumat verək.

Məsələləri şərtlərinin verilməsi formasına görə iki növə ayırırlar:

1. Verilənlər ilə axtarılanlar arasındakı asılılıqlar əməl işarələri vasitəsilə aşkar şəkildə ifadə olunan məsələlər; bunlara ədədi düstur və ya tənlik də deyilir. Məsələn: a) $x=(56-8 \cdot 3):4$; b) $20x-40=60$; Birinci bənddəki kimi misallar əsasən hesablamaya vərdişləri qazanmaq və əməlləri yerinə yetirmək ardıcılığını öyrənmək üçün tətbiq edilir. İkinci bənddəki kimi misallar isə həm də komponentlərlə əməl nəticəsi arasındakı asılılıqları mənimsəmək üçün daha əlverişlidir.

2. Kəmiyyətlər arasındakı asılılıqları sözlərlə ifadə olunmuş məsələlər; bunlara *hesab məsələsi* və ya *mətnli məsələlər* də deyilir. Məsələn, “Qatar 5 saata 300 km yol qət etmişdir. Sonra sürətini saatda 20 km azaltmış və qalan məsafəni 3 saata getmişdir. Qatar cəmi neçə kilometr yol getmişdir?”. Mətnli məsələləri başa düşmək üçün kəmiyyətlər arasındakı asılılıqları aşkar şəklə çevirmək daha əlverişlidir. O, zaman şagirdlər üçün ədədi düstur və ya tənlik qurmaqla məsələ həlli etmək o qədər də çətin olmur.

3. Aşkar və qeyri-aşkar məsələlərə ibtidai siniflərin riyaziyyat dərliklərində rast gəlinir. Adı məsələlərdə şərtlərin sayı verilənlərin və axtarılanların sayına uyğundur. Elə ona görə də şagird məsələnin həllini tapmaqla məşğul olur. Amma qeyri-aşkar məsələlərin həlli yolunu axtarmaq üçün görək şagird müəyyən müqayisələr və mühakimələr aparsın. Məsələn, “Sürəti saatda 120 km olan avtomobil 3 saatda neçə kilometr yol gedər?”. Bu *aşkar* məsələdir, çünki verilənlərin və axtarılanların sayı məsələnin şərtləri sayına uyğundur və bu məsələnin bir həlli var.

“Aralarındakı məsafə 240 km olan iki məntəqədən eyni zamanda qarşı-qarşıya iki maşın yola düşdü. Hər iki maşının sürəti nə qədər?”-məsələsində maşınların sürətlərini müəyyən edən şərt yoxdur. Ona görə də bu məsələnin bir deyil, sonsuz sayda həlli var. Bu cür məsələlərə *qeyri-aşkar* məsələlər deyilir. Bu tipli məsələlərə ibtidai siniflərin riyaziyyat dərliklərində yer vermək vacibdir. Bu tərzdə məsələlərin şagirdlər tərəfindən həll edilməsi onlarda araşdırma, mümkün halları sınaq yolu ilə müəyyən konkret nəticələrə gəlmək kimi vərdişlərin qazanmasına səbəb olur. Bəzən elə məsələlərə rast gəlik ki, verilənlərin düzülüşü əhəmiyyət kəsb edir.

1. Çevrilmiş və çevrilməmiş məsələlər hesab məsələlərində verilənlərin düzülüşünə görə müəyyən edilir:

1) Məsələdəki verilənlər onun həlli ardıcılığına uyğundursa, onda buna *çevrilmiş* məsələ deyilir. Belə bir məsələni nəzərdən keçirək: “Katerin sürəti 32 km/saat, çayın sürəti 4 km/saat-dır. Kater çayın axını ilə 3 saata nə qədər yol gedər?” Bu məsələnin həlli bu cür tapılır.

$$V_{(a)}=V_{(k)}+V_{(ç)} \quad \longrightarrow \quad V_{(a)}=32+4=36 \text{ (km/saat)}$$

$$S_{(a)}=V_{(a)} \cdot t_{(a)} \quad \longrightarrow \quad S_{(a)}=36 \cdot 3=108 \text{ (km)}$$

2) Məsələdə ədədi verilənlər onun həlli zamanı tətbiq olunduqları ardıcılıqla yerləşməmişlərsə, buna *çevrilməmiş* məsələ deyilir. Məsələn, “Aralarındakı məsafə 428 km olan iki şəhərdən eyni zamanda qarşı-qarşıya iki avtomobil yola düşdü. 3 saatdan sonra onlar arasında qalan məsafə 5 km oldu. Avtomobillərdən birinin sürəti o birinin sürətindən 7 km/saat çox olarsa, hər qatarın sürətini tapın”

Məsələ həlli zamanı müxtəlif mərhələlər keçməli olur, onları nəzərdən keçirək:

1. Məsələ həllinə hazırlıq mərhələsi. Məsələ həllinə hazırlıq işi mürəkkəb məsələnin ilk mərhələsidir. Burada verilənlərlə axtarılanlar arasındakı əlaqənin şagirdlərə öyrədilməsi əsas götürülür. Elə buna görə də, əyani vasitələrdən, didaktik materiallardan istifadə etmək çox vacibdir. Hərəkətə aid məsələlərdə üç yeni kəmiyyət (sürət, zaman, məsafə) olduğundan, bu kəmiyyətləri məsələyə daxil etməzdən əvvəl, şagirdləri, onlar üçün yeni olan kəmiyyətlərlə tanış etmək çox vacibdir. Bu kəmiyyətlərdən ikisinin qiyməti məlum olduqda, üçüncü məchul kəmiyyəti tapmaq üçün hansı əməlin zəruri olduğunu öyrətmək gərəkdir.

2. Şagirdlərin məsələnin həlli ilə tanış edilməsi. Mürəkkəb məsələ həllində ikinci mərhələdir. Əvvəl şagirdlər məsələdə verilən və axtarılan kəmiyyətlər arasındakı əlaqəni müəyyən edir, sonra isə bunun əsasında lazım olan hesab əməllərini müəyyənləşdirməyi öyrənirlər. Beləliklə, şagirdlər məsələ növünün həlli üsulu ilə tanış olurlar. Məsələ həlli ilə aşağıda verilən addımlardan ibarətdir:

- 1) məsələnin məzmunu ilə tanışlıq;
- 2) məsələ həllinin axtarılması;
- 3) məsələnin təhlil edilməsi;
- 4) məsələnin həll edilməsi;
- 5) məsələ həllinin yoxlanılması.

Məsələnin məzmunu ilə tanışlıq-ilk əvvəl məsələ mətninin oxunması ilə başlanır. Çox zaman məsələni şagirdlər oxuyurlar. Amma I-II siniflərdə məsələni ilk əvvəl müəllim tərəfindən şifahi söylənməsi daha məqsədəuyğundur. Məsələ oxunan zaman ədədi verilənlər və əməlin seçilməsinə bilavasitə aid olan sözləri (“var idi”, “oldu” “qaldı”, “getdi” və s.) xüsusi tələffüz olunmalıdır. Gərək şagirdlər məsələdə təsvir olunan həyatı hadisəni təsəvvür etməyi bacaralar.

Məsələ həllinin axtarılması bu addım zamanı məsələyə daxil olan kəmiyyətlər arasındakı əlaqəni aşkar etmək və bunun əsasında zəruri olan hesab əməllərinin seçilməsi nəzərdə tutulur. Sınıfdə yeni növ məsələ həll edilən zaman əvvəlcə məsələnin axtarılmasına bilavasitə müəllim rəhbərlik edir. Digər hallarda isə məsələyə dair illüstrasiyalar şagirdləri məsələ həllini axtarmağa istiqamətləndirir. Məsələ həllinə dair illüstrasiyaları iki növə bölmək olar:

1) əşya-illüstrasiyalar. Burada məsələ həllini edən zaman ya əşyanın özündən, ya da şəklindən istifadə edilir;

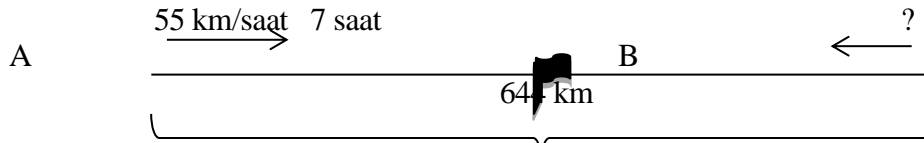
2) sxem-illüstrasiyalar. Bu zaman məsələnin qısa yazılışından, cədvəl və ya çertyoj şəklindən istifadə edilir. Qısa şəkildə yazılışda bilavasitə hesab əməlinə istiqamətləndirən sözlər də qeyd edilir. Məsələn, “140 km məsafəni 2/7 saata gedən avtomobilin sürətini nə qədərdir?”-bu məsələnin qısa yazılışı belədir.

$$\left. \begin{array}{l} \text{Məsafə - } S=140 \text{ km} \\ \text{Saat - } t=\frac{2}{7} \\ \text{Sürət - } V=? \end{array} \right\} \quad v = \frac{S}{t} = \frac{140}{\frac{2}{7}} = 490 \text{ (km/saat)}$$

Məsələni cədvəl şəklində verdikdə, kəmiyyətlərin adları və qiymətləri göstərilir. Məsələn, “Hafiz 450 km yolun bir hissəsini gəmi ilə saatda 25 km sürətlə 7 saata, qalan hissəsini avtobusla saatda 55 km sürətlə getdi. Hafiz neçə saat avtobusla yol getmişdir?” Bu məsələnin qısa yazılışını cədvəl şəklində verək.

Bütün yol	Gəmi ilə saatda 25km	Avtobusla saatda
450km	7 saat	55km
		x saat

Hərəkətə aid məsələnin əksəriyyəti çertyoj və sxemlə illüstrasiya edildiyi zaman daha əyani olur. Belə bir məsələyə nəzər yetirək. “B və C şəhərləri arasındakı məsafə 430 km-dir. B şəhərindən sürəti saatda 55 km olan bir avtomobil yola düşdü, bu avtomobillə eyni zamanda C şəhərindən başqa bir avtomobil ona qarşı yola düşdü və 5 saat sonra qarşılaşdılar. C şəhərindən gələn avtomobilin sürətini tapın”. Bu məsələnin illüstrasiya formasında çertyojunu quraq.

Çertyoj məsələdəki kəmiyyətlər arasındakı asılılıqları əyani şəkildə göstərir. Verilmiş çertyoj məsələnin qısa yazılışı kimi də hesab etmək mümkündür.

Məsələnin təhlil edilməsi -Yeni nov məsələ həllinin axtarılmasında ən çox istifadə edilən yollardan biri də məsələnin təhlil edilməsidir. Bu mərhələdə məsələnin həlli yollarının axtarılması, verilən kəmiyyətlərlə axtarılan kəmiyyətlər arasındakı münasibətlərin aşkar edilməsi, həmin münasibətlər arasında mürəkkəb məsələnin sadə məsələlərə ayrılması, onların həlli ardıcılığının müəyyən edilməsi kimi əməliyyatlar aparılır. Hazırki metodik ədəbiyyatda məsələ təhlininin iki metodu göstərilir:

- 1) məsələnin sintetik metodla təhlili;
- 2) məsələnin analitik metodla təhlili.

Bəzi vaxtlarda mürəkkəb məsələlərin təhlilində adları çəkilən bu metodlardan eyni məsələlərdə növbə ilə tətbiq olunur. Məsələnin bu cür təhlil edilməsi *analitik-sintetik metodla təhlili* deyilir.

Əgər məsələnin təhlili verilənlərdən suala doğru aparılırsa, onda buna məsələnin *sintetik metodla təhlili* deyilir. Belə bir məsələyə nəzər yetirək: Avtomobil asfalt yolla 190 km, torpaq yolda isə bundan 60 km çox yol getdi. Avtomobil bütün yolu eyni sürətlə 8 saata qət etdi. Avtomobilin sürəti nə qədərdir? Bu məsələni sintetik yolla təhlil edək:

- avtomobil asfalt yolda nə qədər yol getdi? (190 km);
- avtomobilin torpaq yolda nə qədər yol getdiyini tapmaq mümkündürmü? (asfaltda gedilən yolun üzərinə torpaqda gedilən 60 km yolu əlavə etmək lazımdır);
- bütün yol nə qədər məsafədir? (bunun üçün asfalt və torpaq yolda gedilən məsafələri toplamaq lazımdır);
- məsələnin sualına cavab tapmaq üçün nə etmək lazımdır? (bütün yolda gedilən məsafəni sürətə vurmaq lazımdır).

Analitik metodla təhlil-məsələnin təhlininin sualdan (məchuldan) verilənlərə doğru aparılmasıdır. Belə bir məsələni analitik yolla təhlilinə baxaq: Eyni vaxtda eyni istiqamətdə hərəkət edən avtomobillərdən birinin sürəti saatda 60 km, digərinin isə 77 km-dir. 5 saatdan sonra avtomobillər arasındakı məsafə neçə kilometr olacaq?. Məsələnin analitik metodla təhlil edək:

- məsələdə nə sorulur? (avtomobillər arasındakı məsafə neçə kilometr olacaq);
- bu suala cavab vermək üçün nəyi bilmək lazımdır? (hər iki maşının sürətlərinin cəmini tapmalıyıq);
- bunun üçün nə etməliyik? (60 km+77 km);
- bundan sonra nə etməliyik? (60 km+77 km cəmini 5-ə vurmaq lazımdır).

Məsələni sintetik metodla və analitik metodla təhlinin müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Belə ki, məsələnin sintetik metodla təhlilində şagirdərin mühakimə aparması asanlaşır. Buna səbəb isə, verilənlərə sual qoymaq, verilən suala cavab tapmaqdan asandır. Sintetik təhlildə mühakimə məlumdan məchula doğru aparılır. Analitik təhlildə isə məchuldan məlumla doğru aparılır. Amma şagird məsələnin sintetik metodla təhlil edən vaxt elə bir cüt ədəd seçə bilər ki, lazım olmayan artıq həll alınar. Bu zaman məsələnin əsas sualı istiqamətləndirici rol oynayır. Sintetik metodla təhlildə analiz metodu da qeyri-aşkar şəkildə çıxış edir. Yəni, şagird verilmiş məsələnin şərtindən bir cüt ədəd seçərkən onun düzgün olub-olmadığını məsələnin sualına əsasən müəyyən edir.

Analitik metod vasitəsilə mürəkkəb və tip məsələləri təhlil edərkən ilk əvvəl sualdan başlamaq lazımdır. Bunu etdikdə aralıq sadə məsələlər üçün düzgün sualın qoyulmaması kimi ehtimal artıq

aradan yox olur. Bunada səbəb hər sonrakı sualın özündən əvvəlki suala istinad etməsidir. Analiz metodu vasitəsilə məsələni təhlil edərək sintez metodu qoyulmuş sualların doğruluğunu yoxlamağa yardım göstərir.

Analitik metod: bir-biri ilə üzvi surətdə əlaqədar olan məntiqi nəticələr bağlısı olub şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir. Amma, bunununla yanaşı analitik metodun da özünün mənfi cəhətləri vardır. Belə ki, bu metoddan istifadə edərək məsələni təhlil edən zaman, şagirddən böyük zehni gərginlik tələb edilir. Məsələ də verilən əsas suala cavab vermək üçün çox zaman şagirdlər lazım olan verilənləri seçməkdə bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. Ümumiyyətlə, şagirdlər məsələni analitik metodun vasitəsi ilə müstəqil surətdə təhlil edən zaman, çalışmalıdırlar ki, təxminən aşağıda göstərilən kimi mühakimə aparsınlar:

Məsələnin sualı nədir; bəs bu suala cavab vermək üçün hansı verilənlərin olması vacibdir; məsələnin şərtində lazım olan verilənlər varmı; nə etməli ki, çatışmayan verilənləri tapmaq mümkündür?

Məsələnin həlli əvvəl məsələnin həlli şifahi şəkildə tərtib edilir. Sonrakı mərhələ də onun həllinə başlanılır. Həllin planına uyğun hesab əməllərini yerinə yetirmək- məsələni həll etmək deməkdir. Məsələni iki cür həll etmək mümkündür: şifahi və yazılı. Birinci və ikinci siniflərdə şagirdlərin yazı vərdişləri kifayət qədər inkişaf etmədiyinə görə məsələlər şifahi və ya yarımşifahi həll edilir. Təlimin sonrakı mərhələlərində məsələlərin çoxunun həlli planı yazılır ya da əməllərin nəticəsi qısa izahlarla müşayət olunur.

Məsələni yazılı formada həll edən zaman, əməllər yazılır; onları izah edərək isə yazmaq da, şifahi söyləməkdə olar. İbtidai siniflər də məsələ həllinin yazılış formaları metodik ədəbiyyatda aşağıdakı kimi verilir:

- 1) məsələyə görə ifadə tərtib edib, onun ədədi qiymətinin tapılması;
- 2) məsələyə görə tənlik qurub, onun həll edilməsi;
- 3) məsələ həllinin ayrı-ayrı əməllər üzrə yazılması.

Digər metodik ədəbiyyatlarda isə məsələ həllinin yazılış formaları aşağıdakı kimi verilir:

- 1) məsələ həllinin planla yazılması; plan – sual cümlələri formasında verilir;
- 2) məsələ ayrı-ayrı əməllər üzrə həll edilir və onlara izahat verilir;
- 3) məsələ həlli ədədi düstur şəklində yazılır.

İndi isə məsələ həllinin qeyd edilən yazılış formalarına aid nümunələrə nəzər salaq.

1. Məsələ həllinin planlı şəkildə yazılması;

Məsələ: Avtomobil Bakıdan Ucara 56 km/saat sürətlə gedir, 84 km/saat sürətlə qayıdır. Avtomobil 8 saat ərzində bu yolu gedib qayıdarsa, Bakı şəhəri ilə Ucara şəhəri arasındakı məsafə neçə km-dir?

Məsələnin həlli:

- 1) Tutaq ki, avtomobil Bakıdan Ucara t saat ərzində gedir. $S=V \cdot t$; $S_1=56 \cdot t$
- 2) avtomobil Ucaradan Bakıya $(8-t)$ saat ərzində qayıdır. $S_2=84 \cdot (8-t)$
- 3) Bakı ilə Ucara şəhəri arasında məsafə neçə km-dir? $56t=84 \cdot (8-t); 56t=672-84t$
 $t=4,8, 56 \cdot 4,8=84 \cdot (8-4,8); S=268,8$; Cavab: 268,8 km.

2. Məsələ həllinin ayrı-ayrı əməllər üzrə yazılması.

Məsələ: Avtomobil 500 km-lik yolu 5 saata gedir. Bu avtomobil eyni yolu 4 saata gedə bilməsi üçün sürətini saatda neçə km artırmalıdır?.

Məsələnin həlli:

- 1) $V=S/t$ $V=500/5=100$ (km/saat) – getdiyi sürət;
- 2) $V=500/4=125$ (km/saat)-getmək istədiyi sürət;
- 3) $125-100=25$ km/saat-artırmalı olacağı sürət.

3. Məsələ həllinin ifadə tərtib etməklə yazılması.

Məsələ: Sürətləri saatda 35 km və 58 km olan iki motosikletçi eyni anda, eyni istiqamətdə hərəkətə başladılar. 4 saatdan sonra onlar arasındakı məsafə nə qədər olar?

Məsələnin həlli:

- a) Ayrı-ayrı gedilən yolları hesablamaqla, həllə uyğun ifadənin tərtib edilməsi:

1. $35 \cdot 4=140$ (km) birinci motosikletçinin getdiyi yol;
2. $58 \cdot 4=232$ (km) ikinci motosikletin getdiyi yol
3. $232-140=92$ (km)-aralarındakı məsafə olar.

b) ayrı-ayrı əməlləri yazmadan ifadənin tərtib edilməsi: $(58-35) \cdot 4 = 23 \cdot 4 = 92$ (km)

4. Tənlik qurmaqla məsələ həllinin yazılışı.

Məsələ: Avtomobil 80 km/saat sürətlə 6 saata getdiyi yolu motosikletçi 8 saata getdi.

Motosikletçinin sürətini tapın.

İzah verməklə, tənliyin tədricən qurulması və həlli:

1). x - motosikletçinin sürətini işarə edək; 2). $S = x \cdot 8$ - motosikletçinin getdiyi yol;

3. $S = 80 \cdot 6$ - avtomobilin getdiyi yol; $80 \cdot 6 = x \cdot 8$; $480 = 8x$; $x = 60$. Motosikletçinin sürəti 60 km/saattır.

Məsələ həllinin yoxlanılması: həllin düzgün olub-olmadığını müəyyən etmək üçün məsələ həllinin yoxlanılması əsas şərtidir. İbtidai siniflərdə məsələ həllini yoxlamaq üçün aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

1) verilmiş məsələnin tərs məsələsinin qurulması və həll edilməsi;

2) həll nəticəsində alınan ədədlərlə məsələdə verilən ədədlər arasında uyğunluğun müəyyən edilməsi;

3) məsələnin müxtəlif üsullarla həll edilməsi.

Birinci üsul zamanı şagirdlər verilmiş məsələnin tərs məsələsini hazırlayır və onu həll edirlər. Bu zaman həll nəticəsində əvvəlki məsələdə verilən ədəd alınrsa, onda demək, məsələ düzgün həll edilmişdir. Belə bir məsələyə baxaq:

Məsələ: Sürəti 60 km/saat olan avtomobil, 5 saata gedəcəyi yerə çatır. Qayıdanda eyni yolu 10 saata qət edir. Avtomobilin qayıdarkən sürətini tapın.

Şagirdlər tapırlar ki, avtomobilin qayıdarkən sürəti 30 km/saattır. Bu məsələnin tərs məsələsini qurmaq üçün müəllim təklif edir ki, hazırda tapdığımız ədədi (30 km/saat) məlum və məsələdə verilənlərdən (60 km/saat, 5 saat, 10 saat) hər hansı birini məchul hesab edərək, məsələ qurun.

Sonra şagirdlər belə bir məsələ hazırlayırlar: Avtomobil yolu 5 saata gedir. Qayıdanda isə eyni yolu 30 km/saat sürətiylə 10 saata qət edir. Avtomobilin gedərkən sürəti neçə km/saat idi?. Bu məsələnin həlli nəticəsində cavab 60 km/saat alınrsa, onda demək, məsələ düzgün həll edilmişdir. Bu da məsələnin düzgün həll edidiyini göstərir.

Belə bir məsələni nəzərdən keçirək: İki velosipedçi eyni zamanda qarşı-qarşıya hərəkətə başladılar. Birinci velosipedçinin sürəti 15 km/saat, ikinci velosipedçinin sürəti isə ondan 5 km/saat çox idi. Hərəkətə başlayandan 6 saat sonra onlar arasındakı məsafə 95 km oldu. Əvvəlcə velosipedçilər arasındakı məsafə nə qədər idi?.

Məsələnin birinci üsulla həlli: 1) $15 + 5 = 20$ (km); 2) $15 + 20 = 35$ (km); 3) $35 \cdot 6 = 210$ (km); 4) $210 + 95 = 305$ (km). Cavab: 305 km.

Məsələnin ikinci üsulla həlli: 1) $15 + 5 = 20$ (km); 2) $20 \cdot 6 = 120$ (km); 3) $15 \cdot 6 = 90$ (km); 4) $120 + 90 + 95 = 305$ (km). Cavab: 305 km. Yəni, məsələ düzgün həll edilmişdir.

Nəticə: İbtidai sinif şagirdlərində lazımcə təcrübə, həyatı müşahidə olmadığından, məsələnin məzmununu başa düşmür, orada təsvir olunan proses və situasiyanı tam təsvir edə bilmirlər. Şagirdlər həyatda baş verən hadisələrə aid məsələlərin həlli üsullarını bilmədiyindən bəzi zəruri anlayışlarla tanış olmadığına görə məsələ həlli yolunu tapa bilmirlər. Şagirdlər hesab əməli nəticəsi ilə komponentləri arasında asılılığı, kəmiyyətlər arasındakı asılılığı bilmlir, məsələdə verilənlərlə axtarılan arasında əlaqəni aşkar etmək üçün məsələnin şərtindən istifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Kəmiyyətlər arasındakı miqdarı münasibətləri riyazi dilə çevirməyi bacara bilmir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev B. Səkkizillik məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 1972.
2. Musayev Ə. H. İbtidai siniflərdə riyaziyyatdan didaktik oyunlar və əyləncəli çalışmalar şagirdlərin təlim fəallığının artırılması kimi. Bakı, 2008
3. Ə.A.Quliyev. Riyaziyyatın məsələ vasitəsilə təkrarı. Bakı, 2011
4. S.S.Həmidov. IV siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2004
5. Hafiz Yaqublu, Sevinc Osmanova. Riyaziyyat məsələləri. Bakı, 2017
6. Z.Qaralov, Ə.Osmanlı, V.Məmmədov. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün dərslik. Bakı, 2008
7. Qəhrəmanova N, Əsgərova C. 4-cü infə üçün dərslik. Bak, 2015

8. Osmanoğlu K, Köker K. KPSS Matematik Soru Bankası. Ankara Akademi, 2015
9. Güneş İ, Benim Hocam Matematik Soru Bankası. Ankara Hocam Yayınları, 2016
10. <http://www.matematikkolay.net/cozumlu-testler/problemler/haraket-problemleri>
11. www.bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/ortalama-surat-hiz-degil-kolayca-nasil-hesaplanir
12. www.nenedirvikipedi.com/matematik/haraket-problemleri-ders-notu-ve-konu-anlatimi-22834.html
13. <https://www.bilgicik.com/yazi/nehir-problemleri/>
14. <https://fizikdersi.gen.tr/nehir-problemleri-bagil-bilesik-haraket>

Rəyçi: dos. R.Ə.Eyyubov

Göndərib: 24.02.2022

Qəbul edilib: 28.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/88-93>

Gülnarə Adil qızı Kazımova

ADPU nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
Müəllim
abay-78@mail.ru

UŞAQ ƏDƏBİYYATINA KLASSİK İRSİN TƏSİRİ

Xülasə

Məqalə uşaq ədəbiyyatına həsr olunub. Məqalədə əsərlər sitatlarla təhlil edilir. Əsərlərin oxşar və fərqli cəhətləri müqayisəli təhlil yolu ilə öyrənilir. Məqalədə qeyd olunur ki, bütün dövrlərdə söz ustaları öz əsərlərində tez-tez klassiklərə müraciət ediblər. Bununla da onlar öz əsərlərini həm məzmun, həm də ideya baxımından zənginləşdirirdilər. Məqalədə uşaq ədəbiyyatının başlıca xüsusiyyətlərinə toxunulur. Həmçinin uşaq ədəbiyyatının bütün incəlikləri də təhlil edilir.

Açar sözlər: müqayisə, təhlil, bədii əsər, iqtibas, şeir, təmsil, məzmun, ideya

Gulnara Kazimova

The impact on the heritage of the classical children's literature

Abstract

The article is dedicated to children's literature. The article analyzed the work the way that will draw them to the citation. Studied similar and distinctive features of these products by the comparative analysis. It is noted that at all times the master of words frequently in his works turned to the classics. In this way, they enrich their works both in terms of content and in theory. The article touches on the main features of children's literature. The article analyzes all the subtleties of children's literature.

Key words: comparisons, reviews, feature articles, quotes, poetry, fable, content, ideas

Uşaq dünyası - bulaq suyu qədər saflığı, açıq səma kimi aydınlığı, dünyaya ilk dəfə gəlmiş qonaq kimi qeyri-adi heyranlığı ilə yazılmamış şeirdir. Hər uşaq fərqli bir bədii əsərdir. Dünyada nə qədər uşaq varsa, o sayda da bitib-tükənməz yazılmamış uşaq ədəbiyyatı ehtiyatı vardır. Uşaq dünyasından uşaq ədəbiyyatı dünyasına doğru böyük ədəbiyyatın təbii inkişaf ritmləri uşaq dünyasının dərinlikləri və incəliklərinin bədii cəhətdən dərk və kəşf edilməsindən keçir. Uşaqları dərinləndirən öyrənməyə meyl etməklə uşaq dünyasını kəşf etmək və vəsf etmək olar. Uşaq dünyasının incəliklərinə və dərinliklərinə yeməklə yazılan əsərlərlə uşaq ədəbiyyatını ucaltmaq mümkündür. Ona görə də uşaq ədəbiyyatı bədii düşüncənin ali məqsədi olan insana xidmət etmək baxımından böyük imkanlara malikdir. Çünki uşaq ədəbiyyatı uşaqların həyata və dünyaya açılan ilk pəncərəsidir. Valideynlərindən sonra uşaqları həyatla, ətraf aləmlə, dünya ilə tanış etmək baxımından uşaq ədəbiyyatı ilə müqayisə edilə biləcək digər vasitələr göstərmək çətindir. Eyni zamanda uşaq ədəbiyyatı - uşaqların böyük olmaq üçün keçdiyi ədəbiyyat yoludur. Uşaq yaşlarında ədəbiyyatla mənəvi cəhətdən zənginləşmək dərslərini normal keçmədən uşaqılıqdan gəncliyə doğru gedən yolda baş verə biləcək büdrəmələr onları bütün ömrü boyu narahat edə bilər. Uşaqların böyük həyata hazırlanmasını uşaq ədəbiyyatı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bu məqamda uşaq ədəbiyyatı həm də övladlarını yaşdan-yaşa, addım-addım irəli aparmaq, düşündürmək, tərbiyə etmək vəzifələrini yerinə yetirən valideynlərin də işini həyata keçirir. Uşaq ədəbiyyatı uşaqlığın bütün mərhələlərinin bələdçisi və sükançısıdır. Bir sözlə, uşaq ədəbiyyatı əsl məktəb, uşaq yazıçısı isə ən yaxşı müəllimdir. Kamil uşaq əsərləri ən çox yadda qalan dərslərdir vurğulasaq yanılmırıq.

Uşaq ədəbiyyatı ideologiyaya ən az məruz qalan ədəbiyyatdır. Bu mənada uşaq ədəbiyyatı nəinki uşaqları böyük həyata, həm də cəmiyyət hadisələrinin mahiyyətini başa düşməyə hazırlamışdır. Uşaqlar üçün yazılmış ədəbiyyatda böyüklər üçün də cəlbədicilərin və düşündürücülərin mətəblər öz əksini tapmışdır. Ana dilini qoruyub saxlamaq və uşaqlara sevdirmək Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən

böyük tarixi nailiyyətidir. Əsl uşaq ədəbiyyatı - ən yaxşı ana dili dərsliyidir. Vətənpərvərlik - uşaq ədəbiyyatının canı və ruhudur. Uşaq ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının əbədi qayəsidir. Sadə və aydın ana dilində yazılmış və vətənpərvərlik üstündə köklənmiş Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı xalqımızın müstəqil dövlətçilik uğrunda mübarizəyə hazırlanmasına şərəflə xidmət etmişdir. Uşaq dünyası ailə mühiti, ətraf aləm və bağça tərbiyəsi ilə formalaşır. Ailə mühiti uşaq aləminin başlanğıcı və təməlidir. Hətta bir dəfə böyük rus pedaqoqu Makarenkodan soruşanda ki, uşağın tərbiyəsi ilə nə vaxtdan məşğul olmaq lazımdır, o, bu suala "hələ dünyaya gəlmişdən qabaq, ana bətnində olarkən" cavabını vermişdir. Ailə mühitində baş verən nə varsa, mənəvi rahatlıq, yaxud əksinə, gərginlik, zəhmət, tənbellik, şeirə, musiqiyə, nağıla münasibət, qonaqpərvərlik, mehribançılıq, qəhrəmanlıq, səmimilik, cəsarətlik, vətənpərvərlik və sair uşağın mənəvi dünyasına öz izlərini salır. Böyük yaşlarında olan adamların atalarından eşitdikləri sərt sözlər, analarından dinlədikləri laylalar, xüsusən, nənələrinin nağıl dünyası haqqındakı unudulmaz təəssüratları ailə mühitinin uşaq dünyasının inkişafındakı rolunu çox real şəkildə ifadə edir. Ailə mühiti ilə əlaqəli olan ətraf mühitlə əlaqə əslində uşaqların böyük mühitə çıxışının ilk addımlarıdır. Uşaqların ətraf aləm haqqındakı ilkin təəssüratları ailə mühitində formalaşmaqda olan tərbiyəvi keyfiyyətlərin üstünə gəlir və onu daha da zənginləşdirir. Bağça dövrü - məktəbəqədər tərbiyə isə uşaqların ailədə və ətraf aləm vasitəsilə əxz etdikləri məlumatları, ilkin bilgiləri, öyüdləri cəmləşdirməklə bərabər, həm də onlara bədii əsərlər, mahnı və musiqi ilə əlaqədar əlavə biliklər verərək onları məktəbə hazırlayır. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri uşaqların ilk şeir, hekayə və mahnı məktəbləri funksiyalarını həyata keçirir. Ona görə də məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri uşaq aləminin formalaşdırılmasında mühüm mərhələdir. Deməli, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrini yenidən qurmaq uşaq dünyasını və uşaqlar üçün ədəbiyyatı inkişaf etdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ona görə məktəbəqədər yaşlı uşaqlar və məktəbəhazırlıq siniflərinin şagirdləri üçün onların yaş və qavrama səviyyəsinə uyğun olan bədii nümunələrin və musiqi əsərlərinin yaradılmasına diqqətin artırılması uşaq ədəbiyyatı sahəsində qarşıda duran əsas vəzifələrdən biridir.

Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatının qədim tarixi və böyük ənənələri vardır. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, xalq uşaq şeiri və nağıllarımız uşaqlar üçün zəngin mənəvi xəzinədir. Şifahi xalq şeirinin mühüm bir qolu olan laylalar və oxşamalar uşaq dünyasının misilsiz ədəbiyyatıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatında uşaqların və gənclərin tərbiyəsi və inkişafına aidiyyəti almayan hər hansı bir nümunə göstərmək çətindir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını bütövlükdə uşaq ədəbiyyatı antologiyası kimi çap etmək olar. Mübaliğəsiz demək olar ki, hər tarixi dövrdə yeni nəsillərin tərbiyə olunmasında fəal iştirak edən Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı müstəqillik mərhələsinə qədərki bütün ictimai-iqtisadi formasiyaların ideologiyasına qalib gəlmiş əbədiyaşar ədəbiyyatdır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatımızda da uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi səciyyəli və biləcəyimiz bədii nümunələr çoxdur.

Qədim dövr və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatındakı mənzum hekayətlər Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının mənzum nağıllarıdır.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının poetik hikmət xəzinəsi böyüklər üçün olduğundan daha artıq dərəcədə uşaqlardan ötrü faydalı və əhəmiyyətlidir. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanda professional uşaq ədəbiyyatı XIX əsrin əvvəllərində özünün ən yüksək zirvəsini fəth etmişdir. Heç tərəddüd etmədən demək olar ki, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan uşaq şeiri ümumiyyətlə, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının qızıl fondunu təşkil edir.

Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Süleyman Sani Axundov, Rəşid bəy Əfəndiyevin uşaq əsərləri sayəsində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı özünün intibahı səviyyəsinə çatmışdır. Zəngin uşaq folkloru və uşaq maarifçi ədəbiyyatı bütün nəsillərin formalaşması və inkişafına istənilən ən yaxşı məktəbdən çox təsir göstərmişdir.

Hər hansı bir azərbaycanlı bu böyük və əbədiyaşar xəzinədən kənarında təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Şifahi və yazılı uşaq ədəbiyyatı uşaqlarımızın mənəvi dünyasıdır.

Klassiklərimizin əsərlərini araşdırmaq və onların irsinə arxalanmaq, iqtibas etmək, oxşar məzmunlu əsərlər qələmə alaraq ərsəyə gətirmək, onlardan bəhrələnmək bədii ədəbiyyatda, xüsusən də uşaq ədəbiyyatında mütəmadi təsadüf etdiyimiz hallardandır. Bu xələflərin sələflərinə olan sonsuz məhəbbətindən, ehtiramından, hörmətindən irəli gələn bir hadisədir. Həmçinin bu mövzulara müraciət olunması onların aktuallığının göstəricisidir. Bu baxımdan, belə əsərlərin müqayisəli təhlilini aparmaq,

oradakı fərqli və oxşar cəhətləri araşdırıb üzə çıxarmaq, zənnimizcə, filoloji aspektdən də çox maraqlı və böyük əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir.

Deyənlərə ali və orta məktəblərdə uşaq ədəbiyyatının tədrisi zamanı rastlaşdığımız bir neçə konkret nümunə əsasında aydınlıq gətirmək olar. Məsələn, uşaq və gənclərin təlim-tərbiyəsində əsaslı rol oynayan, öz əvəzolunmaz bədii nümunələri ilə onlara düzgün yol göstərməklə insani keyfiyyətlər aşılaman sənətkarlarımızdan biri də Nizami Gəncəvi olmuşdur. N.Gəncəvinin özündən sonrakı ədəbiyyat nümayəndələrinə təsiri danılmaz bir faktır. Onu əbəs yerə söz dünyasının günəşi adlandırmamışlar. Bu günəşin nurundan pay alan şairlərimiz zaman-zaman ondan bəhrələnmiş, onun yolunu davam etdirməyə çalışmış və dahi şairin əsərlərinin motivlərinə dönə-dönə müraciət etmişlər. “Nizami özündən əvvəlkilərlə müqayisədə şeri elə bir əlçatmaz yüksəkliyə qaldırılmışdır ki, sonradan gələn sənətkarlar artıq ondan yüksəyə qalxmaq xülyasına düşməmiş, onun yolu ilə getməyi, ona bənzəməyi, onun şagirdi olmağı özləri üçün fəxarət saymışlar. Nizami mövzularında əsərlər yazmaq, ondan mənalar iqtibas etmək artıq bir ənənəyə çevrilmişdi” [5, s.5].

N.Gəncəvi müxtəlif məzmunlu əsərlər yazıb-yaratmışdır ki, bunlardan biri də əmək mövzudur. Şairin bu mövzuda yazdığı “Süleyman və əkinçinin hekayəti”, “Kərpickəsən kişinin hekayəti” mənzum hekayələrinin motivləri əsasında A.Bakıxanov “Xeyirli işin faydası”, M.Ə.Sabir “Qoca bağban” əsərlərini yazmışlar.

Nizaminin “Süleyman və əkinçi” mənzum hekayəsində Süleyman şah qoca əkinçinin şoran torpağa bir ovuc toxum səpdiyini görüb tənə ilə deyir ki, biz sulu torpaqlarda toxum səpib heç nə əldə edə bilmədik. Sənin isə yer şümləməyə nə belin, nə də suyun var. Qoca cavab verir:

Bax, budur suyum mənim - alnımdan süzülən tər,
Lingim, belim, külüngüm - bu dırnaqlar, bu əllər [5, s. 107].

“Kərpickəsən kişinin hekayəti” mənzum hekayəsində isə Şam şəhərində yaşayan qoca kərpic kəşib satmaqla dolanır. Bir gün cavan oğlan qocaya deyir ki, gecə-gündüz əziyyət çəkib torpaqla əlləşməsin. Kimə əl açsa, ondan bir qarın çörək əsirgəməz. Müdrik qoca cavanın sözlərini səbirlə dinləyib deyir:

Çörək qazanıram mən, götürmə babalımı,
Min harama dəyişməm birgünlük halalımı [5, s.118].

A.Bakıxanovun “Xeyirli işin faydası” mənzum hekayəsində də əməyə məhəbbət, əməkçi insana hörmət ideyası ön plana çəkilmişdir. Əsərdə cavan bir əmirin bağda qoz ağacı əkən qoca ilə söhbəti təsvir edilir. Cavan əmirin fikrincə, ağacın barını görməyə ömrü çatmayacağını bilə-bilə zəhmət çəkən qoca mənasız iş görür. Zəhmətkeş, müdrik, uzaqgörən, xeyirxah təbiətli qoca təkcə özünü deyil, başqalarını da düşünür. O, özündən sonra gələcək nəsillərə bir yadigar qoymaq istəyir, əməyinin itməyəcəyinə, bu ağacdən xeyir görəcək insanların onu yaxşılıqla yad edəcəyinə inanır.

Əkinçinin sözləri əmirin xoşuna gəlir. Cibindən xeyli pul çıxarıb zəhmətkeş qocaya verəndə o, yenə də öz müdrikliyini göstərir və üzünü cavan əmirə tutaraq deyir:

Mən əkirdim başqalarçın güldü baxt,
Məhsul aldım zəhmətimdən əkən vaxt.
El üçün kim girişərsə bir işə,
Özü dəxi xeyir görər həmişə [4, s.236].

Ədibin fikrincə, insan yalnız özünü deyil, başqalarını da düşünməli, xeyirli işlər görməli, xalqın mənafeyi üçün çalışmalıdır.

M.Ə.Sabirin “Qoca bağban” mənzum hekayəsinə diqqət yetirək. Bağın kənarı ilə keçən gənclər görürlər ki, qoca bağban əlləri titrəyə-titrəyə yerdə alma çəyirdəkləri əkir. Onlar təəccüblə soruşurlar ki, yüz yaşında bu işi görməyin, cəfa çəkməyin nə mənası var? Bu gün varsan, sabah yox. Əkdiklərin sənə qismət olmayacaq. Müdrik qocanın cavabı çox ibrətamizdir:

Dedi: “Əkmişlər, almışız, yemişiz,
Xeyirlə yad edib dua demişiz;
Əkəriz biz daha yeyənlər üçün,
Əhli-xeyrə dua deyənlər üçün” [3, s.9].

Bu əsərlərin hər birində iki mövqə, iki həyat tərz, iki insan psixologiyası qarşılaşdırılır. Hər üç ədibin qəhrəmanı həyatın çətin sınaqlarından üzuağ çıxmış müdrik bir əməkçidir. Onlar özlərindən sonra bir iz qoymaq, gələcək nəsillərə fayda vermək, xeyir-dua sahibi olmaq barədə düşünür, halal zəhmətə önəm verirlər.

Hələ həyatın bərkini-boşunu görməmiş gənclər isə halal əməyin, xeyirxahlığın insana gətirdiyi mənəvi rahatlığı başa düşmür, dünyagörmüş qocaya ağıl verməkdən belə çəkinmirlər. Məzmun və ideya baxımından Nizami Gəncəvinin mənzum hekayələrini xatırladan bu əsərlərin hər birində gənc nəslə halallıq, xeyirxahlıq, əməyə məhəbbət kimi müsbət keyfiyyətlər aşılır.

A.Səhhətin yaradıcılığında da onun həmyerlisi, sələfi olan Seyid Əzim Şirvaninin böyük təsiri hiss olunur. S.Ə.Şirvaninin “Aslan və iki Öküz” və A.Səhhətin “İki Dana” təmsillərini nəzərdən keçirək .

S.Əzim Şirvaninin “Aslan və iki Öküz” təmsilində Aslan Öküzlərin bir yerdə otladığını görüb anlayır ki, onları parçalayıb yeyə bilməyəcək. Öküzlərdən birini çağırıb hiylə işlətməyi qərara alır.

Aslan Öküzə çəmənlərdə tək otlayacağını və heç vaxt ona zərər vurmayaacağını vəd etməklə yoldan çıxarır. Nəticədə bir-birindən ayrı düşən Öküzlər Aslanın yeməsinə çevrilir.

Əsərdə qeyd olunur ki, güc birlikdədir və yalnız birlik olarsa, zülm və zalımlar üzərində qələbə çala bilərəm. Bunun üçün hər an bir olmaq, yumruq kimi birləşmək lazımdır.

A.Səhhətin “İki Dana” təmsilində çəmənlərdə otlayan iki Danadan biri axşamın düşməsinə görə geri qayıdır. İkinci Dana - “Tələsmə, çox ertədir,” - deyərək havanın qaralmasına məhəl qoymur. Sonda tək qalan Dananı canavarlar parçalayır. Səhər o biri Dana gəlib yoldaşının can verdiyini görür.

Gördüyümüz kimi, hər iki təmsil məzmun və ideya baxımından oxşardır. İkisində də gözü-könlü tox olmaq, birliyi əldən verməmək kimi müsbət keyfiyyətlər təbliğ olunur, acgözlük, xəbislik, tamahkarlıq və başısoyuluq kimi mənfi xüsusiyyətlər pislənir.

A.Səhhətin “Oğru və anası” şeiri də S.Ə.Şirvaninin “Qarı və oğlu” mənzum hekayəsi ilə səsləşir. Hər iki əsərdə övladına düzgün yol göstərməyən, onun tərbiyəsində mənfi rol oynayan ana obrazı canlandırılmışdır.

Seyid Əzim Şirvaninin “Qarı və oğlu” mənzum hekayəsində duz yerinə qar satan qadının oğlu qonşudan yumurta oğurlayır. Ana isə onu danlamaq əvəzinə, əksinə təqdir edir və nəticədə övladı oğurluğa qurşanır. Onu tutub dar ağacından asmaq istəyirlər. Bu zaman oğlan anası ilə son dəfə görüşmək istədiyini bildirir. Anası gəldikdə oğlu üzünü hökmdara tutaraq:

Dedi: Ey şah, ibtidadə əgər,
Mənə olsaydı bu nəsihətçər,
Oğru olmazdım, ey səhi-vala,
Mənə etməzdı heç belə bəla.
Pəs anamdır bu möhnətə bais,
Bu qəmü- dərdü zillətə bais [2, s.237].

Hökmdar həqiqəti bildikdə oğlanı azad edir və anasını edam etdirir.

A.Səhhətin “Oğru və anası” əsərində isə bir məktəbli yoldaşının kitabını oğurlayıb evə gətirdikdə ana övladını məzəmmət etmir. Uşaq sonralar daha ciddi oğurluqlar edir və bir gün ələ keçdikdə deyir:

Ay hakimlər, müqəssirəm, doğrudur,
Həqiqətdə mənə anam oğrudur.
Etsə idi anam mənə məzəmmət,
Olmaz idim indi bu növ bədbəxt [3, s.31].

Bu əsərlərin fərqli xüsusiyyətləri barədə ancaq onu qeyd etmək olar ki, XIX əsrdə yazıb-yaratmış S.Ə.Şirvaninin dili XX əsr şairinin dilinə nisbətən daha ağırdır. Yəni fars mənşəli sözlər burada çoxluq təşkil edir. A.Səhhətə gəldikdə isə, əlbəttə ki, o, sələfinin ideyalarını davam etdirərək tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan belə əsərlərdən məharətlə bəhrələnmiş, xələf missiyasını üzərinə götürmüş, ənənəni davam etdirmişdir.

R.Rzanın “Məktəbli qızım” və B.Vahabzadənin “Məktəbli qız” şeirləri isə H.Cavidin “Qız məktəbində” adlı şeiri ilə səsleşir. Hər üçü şeirdə, demək olar ki, məzmun və ideya eynidir.

H.Cavidin “Qız məktəbində” əsərinin qəhrəmanı qızdan nə üçün belə sadə geyindiğini və onun altun biləzliklərinin olub-olmadığını soruşduqda o, deyir:

- Var əfəndim, var... lakin
Müəlliməm hər gün söylər, onların yox qiyməti,
Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziynəti [3, s.62].

“Məktəbli qız” şeirində R.Rza da eyni mövzuya toxunaraq sadəlik və biliyi insanın zinəti kimi qiymətləndirir və qızların bu keyfiyyətlərə üstünlük verməsini tövsiyə edir :

Bil ki, insan zinəti
Bəzək-düzək deyildir.
Gözəlliyin nişanı
Qumaş, ipək deyildir.
...Ağıl, zəhmət, bilikdir
Ən böyük hünər, qızım.

B.Vahabzadənin “Məktəbli qız” şeiri də məzmun və ideya baxımından H.Cavidin “Qız məktəbində” şeirini xatırladır:

Məktəbli qız, əynindəki
Nə şifondur, nə gülməxmər.
Lakin gözəl görünürsən
Bu paltarda sən nə qədər!

Bu məktəbli paltarında
Nə böyük bir sadəlik var,
Dərs oxuyan qızcığaza
Yaraşarmı heç modalar?! [6]

Göründüyü kimi, hər üç şeirdə məktəbli qızlara sadəlik, elmə, biliyə, savada üstünlük vermək kimi keyfiyyətlər aşılır. Şeirlərdə bir fərq ondan ibarətdir ki, H.Cavid dialoq şəklində, R.Rza və B.Vahabzadə isə müraciət formasında şeirləri qələmə almışlar.

Uşaq ədəbiyyatının başlıca xüsusiyyətlərindən biri də onun öyrədici olmasıdır. Yazıçı əsəri yazarkən uşağa həyatın müəyyən sirlərini öyrətməyi qarşısına məqsəd qoyur. Bu həm də, onun tərbiyəedici cəhəti ilə bağlıdır. Pedaqoqlar belə bir haqlı fikir irəli sürürlər ki, uşaqlar tərbiyə olunduğunu başa düşən kimi tərbiyəçidən uzaq olmağa çalışırlar. Elə buna görə də yazıçı tərbiyəvi fikirlərini əsərin gözə görünməyən gizli qatlarında verir. Belə ki, «yaxşı nədir, pis nədir» sualının cavabı uşaq ədəbiyyatının dərin qatlarında gizlənilir. Uşaq ədəbiyyatı müəyyən mənada folklorun davamı, böyüklər üçün yaranan söz sənətinin başlanğıcıdır. Təsadüfi deyildir ki, folklorun bir sıra janrları uşaq ədəbiyyatına da keçmişdir. Tapmaca, yanılmac, nağıl və digər janrlar folkloradakı xüsusiyyətlərini eynilə uşaq ədəbiyyatında yaşadır.

Uşaq ədəbiyyatı ata-anaya, soykökünə, vətən torpağına, ulu əcdadların adətlərinə məhəbbət ruhunu yaşatmalıdır. Xalqın şifahi ədəbiyyatı onun daimi mövzu mənbəyi olmalıdır. Müdriqliyə, qəhrəmanlığa,

ədalətliyyə, qorxmazlığa, hazırcavablığa və sair yüksək, ali keyfiyyətlərə malik olan insanlar uşaq ədəbiyyatının baş qəhrəmanları olurlar.

Uşaq ədəbiyyatının məqsədi, uşaqları zəngin mənəvi və estetik zövqə malik, dövrünün dünyəvi biliklərinə yiyələnən yetkin bir insan kimi tərbiyə etmək, tarixini, keçmişini dərinədən öyrətmək, gələcəyin böyük quruculuq işlərində fəal iştirak etmək istəyi ilə tərbiyə etməkdir. Uşaq ədəbiyyatı bir sıra vəzifələri həyata keçirməlidir: uşaqlar üçün yazılan əsərlər sadə, aydın bir dilə malik olmalıdır. Sadə süljetə əsaslanmalıdır. Bir sözlə, uşaq ədəbiyyatının spesifikasiyası yaradıcılıq meyarına çevrilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Kamal Camalov. Hüseyn Cavid və məktəb. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 144 səh.
2. Seyi Əzim Şirvani. Şeirləri. Ens.az, Bakı, 2018, 248 səh.
3. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Üç cildə. II c. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 264 səh.
4. Bakıxanov Abbasqulu ağa Qüdsi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "AVRASIYA PRESS", 2005, 488 səh.
5. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004, 264 səh.
6. <http://elita.az/library/index.php?id=32841>
7. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 456 səh.
8. Mirzə Ələkbər Sabir. Həphəpnəmə. İki cildə. I cild. Bakı, "ŞərqQərb", 2004, 480 səh.
9. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. II cildə. I cild (Şeirləri). Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 328 səh.
10. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. V cildə. III cild (Şeirləri). Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2005, 256 səh.
11. Zahid Xəlil Füzuli Əsgərli. Uşaq ədəbiyyatı. Ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbələri üçün dərslik. ADPU-nun nəşriyyatı. 2007-ci il, 490 səhifə.
12. Bayramov Ə. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri.- Bakı, 1967.
13. Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (rus dilində).-Moskva, 1987.
14. Yusifoğlu R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.
15. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 1984.
16. Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.- Bakı, 2004.
17. Yusifoğlu R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.

Rəyçi: filologiya ü.f.d. R.A.Əliyeva

Göndərib: 14.02.2022

Qəbul edilib: 17.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/94-98>

Ülkər Əlövsət qızı Qurbanova
Bakı Dövlət Universiteti
Müəllim
ulker_sahverdiyeva@mail.ru

AİLƏDƏKİ EMOSIONAL VƏZİYYƏTİN KÖRPƏLƏRDƏ PSIXOLOJİ MÜDAFİƏ MEXANİZMİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Xülasə

Körpəlik yaş dövrü uşağın fiziki, əqli və emosional cəhətdən ən sürətli inkişaf etdiyi dövrdür. Ailə və uşaq arasında qurulan güvənli bağlılıq münasibətləri uşağa sağlam bir psixoloji inkişaf bəxş edir. Təhlükəsiz bağlılıq emosional sağlamlığın bir hissəsidir. Hər bir insanda mövcud olan və qarşılaşdığı hadisələrə qarşı nümayiş etdirdiyi müdafiə mexanizmlərinin formalaşması uşaq illərinə gedib çıxır. Hal-hazırda uşaq psixologiyası və psixoterapiyasında psixoloji müdafiə problemi ən aktual və müzakirə olunan məsələlərdən biridir. Uşağa psixoloji müdafiə mexanizmlərini düzgün formalaşdırmağa kömək edən valideyn onun şəxsiyyətinin inkişafına, sosial uyğunlaşma qabiliyyətinin artmasına, habelə psixi pozğunluqların qarşısının alınmasına kömək edir. Uşaqların sağlam ailədə böyüməsi üçün ilk növbədə həmin ailədə ana atanın bir-biri ilə şəxsi münasibətləri çox önəmlidir. Valideynlərin özünün də övladlarına sağlam davranışlar sərgiləməsi, onların şəxsi xarakter xüsusiyyətlərindən və bir-birilərinə olan münasibətlərindən qaynaqlanır.

Açar sözlər: *valideyn münasibətləri, ailədaxili ünsiyyət, psixoloji müdafiə, körpələrdə psixoloji müdafiə, emosional vəziyyət, müdafiə mexanizmləri*

Ulker Alovzat Gurbanova

Effect of the emotional situation in the family on the formation of psychological defense mechanisms in babies

Abstract

Infancy is the period when a child develops the most physically, mentally and emotionally. Reliable communication between family and child gives the child a healthy psychological development. Safe attachment is part of emotional health. The formation of defense mechanisms that each person has and demonstrates against the events they face goes back to childhood. Currently, the problem of psychological protection in child psychology and psychotherapy is one of the most pressing and discussed issues. A parent who helps the child to form psychological defense mechanisms correctly helps to develop his personality, increase his ability to adapt socially, as well as prevent mental disorders. In order for children to grow up in a healthy family, first of all, the personal relationship of parents in that family is very important. The fact that parents themselves show healthy behavior to their children stems from their personal characteristics and attitudes towards each other.

Key words: *parental relationships, family communication, psychological defence, psychological defence in infants, emotional state, defence mechanisms*

Giriş

Uşaqlıq dövrü hər bir insanın həyat yolunun, fərdi inkişafının, başlanğıcı və əsasıdır. Uşaqlar böyüklərə mənasız görünə biləcək problemlərlə maraqlanır və onlarla həyəcanlanırlar, böyüklərin hiss etmədiyi çətin və xoşagəlməz ziddiyətlərə düşürlər. Yetkinlərin dünyası pragmatik və rasionaldır. Bu, proqnozlaşdırıla bilən, strukturlaşdırılmış və müəyyənləşdirilmişdir. Uşaqların dünyasının isə dəqiq sərhədləri yoxdur. Buna görə də uşaqlar emosiya və duyğularla doludur. Təəssüf ki, onlar çox vaxt bu duyğularını sözlə ifadə edə bilmirlər və nəticədə daha yetkin və təsirli müdafiə strategiyalarına əl

atırlar. Bu zaman onlara yetkinlər, onlardan gördükləri davranışlar, müdafiə mexanizmləri, özünü ifadə üsulları köməyə çatır.

Körpəlik yaş dövrü uşağın fiziki, əqli və emosional cəhətdən ən sürətli inkişaf etdiyi dövrdür. Bu dövrdə uşağın təkə fiziki ehtiyaclarını ödəmək yetərli sayılmır. Hələ heç bir bacarıq və vərdişlərinin formalaşmaması səbəbindən uşağın özünə qulluq edən şəxsə qarşı emosional bağlılığı hər zaman diqqət cəlb edən məqam olmuşdur. Bu bağlılıq əsasında ona xidmət edən şəxslə ünsiyyəti körpənin zehni və emosional cəhətdən inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir [2;24] . Ailə və uşaq arasında qurulan güvənli bağlılıq münasibətləri uşağa sağlam bir psixoloji inkişaf bəxş edir. Ailənin , əsasəndə ananın uşağa davranışları, sərbəstlik və müdafiə mexanizmləri, rəğbətləndirmə və cəza sistemləri uşağın özü haqqında fikirlərin formalaşmasına kömək edir. Körpəlik dövründə formalaşan ana obrazı uşağa təkə özünü deyil, bütün həyatı boyu qarşılaşdığı “başqalarını” anlamağa kömək edir. Uşaq başqa insanlara baxarkən ananın yaratdığı linzalardan istifadə edir [4;281] .

Mary Ainsworth tərəfindən müəyyən edilmiş körpə ilə ana arasında yaranan “Etibarlı bağlılıq” uşağın inkişafında ciddi əhəmiyyətə malikdir və bu da ananın mülayim, həssas, uşağın tələbatını ödəməyə hazır olması və ünsiyyət qurmaq qabiliyyətinin düzgünlüyü ilə əlaqədardır. Təhlükəsiz bağlılıq emosional sağlamlığın bir hissəsidir. Uşağa "valideynin" onun üçün daim yaxınında olacağına əminlik verir və sonrakı həyatında düzgün münasibətlər sisteminin yaradılması üçün zəmin yaradır [3;31].

Hər bir insanda mövcud olan və qarşılaşdığı hadisələrə qarşı nümayiş etdirdiyi müdafiə mexanizmlərinin formalaşması Z.Freydin qeyd etdiyi kimi, uşaq illərinə gedib çıxır [1;26] . Körpəlikdən başlayaraq psixoloji müdafiə sistemi böyüklərin təqlidi, onların uşağa münasibəti, evdəki emosional mühitin təsiri ilə formalaşır. Məsələn, tarixdə diktatorlar və insanlara zülm etmiş dövlət başçıların uşaq illərinə nəzər salsaq, acizlik və acizlikdən doğan qəzəbin mövcudluğunu, heç vaxt hörmət olunmayan bir uşaq keçirdiklərini və uşaqda əldə edə bilmədiklərini sonradan qazandıqları böyük güc sayəsində etməyə çalışdıqlarını, bu zaman da özlərinə hörmət qazanmaq üçün hər növ (mənfi-müsbət) üsullardan istifadə etdiklərini görürük.

Bir çox psixoloji xəstəlik və problemlərin əsas mənbəyi neyrobioloji faktorlar və ətraf mühitə reaksiya kimi formalaşmasına baxmayaraq, burada əsas üstünlüyü ailədaxili münasibətlər və orada yaşanmış təvəqütlər tutur. Çünki öyrənməyə başladığımız ilk yer ailə və valideynlərdir. İnsanlar burada təbii ehtiyacların necə ödəndiyini, əsas dəyərlər, çətinliklərlə necə mübarizə aparma yollarını görürək, öyrənərək və onlarla qarşılaşaraq öyrənir. Beləliklə uşağın emosional, koqnitiv, fiziki cəhətdən sağlam inkişafı üçün ailə daxilindəki psixoloji mühit çox ciddi önəm daşıyır. Ana-ata münasibətlərinin bir uşaq üzərində hansı təsirlərə səbəb olduğu bir çox araşdırmalar nəticəsində aşkarlanmışdır. Bu münasibətlərdəki neqativliklərin , etinasızlıq və yanlış davranışların bir uşaq üzərində necə bir emosional istismara səbəb olduğu ailələr tərəfindən çox da bilinən bir mövzu deyil. Bu hallar uşaqlarda necə müşahidə olunur və bunun uşaqlarda şüuraltı istifadə olunan müdafiə mexanizmləri ilə əlaqəsi var mı? sualına bu məqaləmizdə cavab tapmağa çalışacağıq.

Ana-ata-uşaq üçlüyünü nəzərdən keçirdikdə əvvəlcə araşdırılması ilk əvvəl vacib olan mövzu emosional laqeydlik və psixoloji istismardır. İstismar prosesi valideynlərin rəftar və davranışları ilə şüurlu və şüursuz olaraq həyata keçirilir. Bu problem Dünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən bir yetkin şəxs tərəfindən bilərək və ya bilməyərək edilən, uşağın sağlamlığına, fiziki və psixoloji cəhətdən inkişafına neqativ yöndə təsir edən davranışları –uşaq istismarı olaraq adlandırılmışdır [5;82] .

Bunun əksi olaraq uşaqda mənlilik şüurunun inkişaf etməsi və uşağın özünə inaminin yüksək olması üçün , ailə üzvlər arasında mülayimlik, hörmət, sevgi, tolerantlıq çərçivəsində , mehriban münasibətlər ön planda olmalıdır. Valideyn münasibətlərinin uşağın inkişafında, öz güvəninə formalaşmasında, müdafiə mexanizmlərinin yaranması və inkişafındakı əhəmiyyəti aparılan bütün tədqiqatlar tərəfindən vurğulanmışdır. Nəzərdən keçirilmiş mənlilik - şüurlu və ya şüursuz münasibət və davranışlar uşaqlarda ciddi laqeydliyə və emosional zorakılığa səbəb olduğu aşkarlanmışdır [6 ; 692] .

Ümumiyyətlə mənlilik valideyn münasibətlərini dörd başlıqda birləşdirmək olar. Araşdırma bilərək, bunlar ; impulsiv (qayğısız), həddindən artıq qoruyucu, qeyri-sabit və avtoritar olaraq qruplaşdırılır. Bu

mənfi münasibətlər sistemi olan valideynlərə qarşılıq olaraq sağlam uşaq inkişafı üçün demokratik münasibət sərgiləyən valideyn münasibəti düzgün münasibətdir.

İmpulsiv (qayğısız) valideyn - Valideynlər tərəfindən uşağın qidalanmasında və sağlamlıq xidmətlərinin ödənilməsində pozulmalar, müxtəlif səbəblərdən uşağa qarşı istəksizlik, laqeydlilik, yad münasibət müəyyən edilmiş ailələrdir. Bu ailələrdə uşağı danlamaq, fiziki zədə və ya psixoloji travma yaradacaq davranışlar, lazımsız yerə cəzalandırmaq, laqeydlilik, uşağı tərək etmək və ya uzaqlaşdırmaq kimi təhdidlərdə qorxutmaq, uşağı pis ifadələrlə çağırma tərzində davranışlar görünür. Bəziləri analar uşaqları ilə fiziki yaxınlıq qurmur, onları qucağında saxlamaz və nəvaziş etməzlər. İlk fürsətdə uşağa başqasının baxması ilə öz həyatlarına qaydalarlar.

Həddindən artıq qoruyucu valideyn - Bu yanaşmada olan valideynlər uşaqları ilə həddindən artıq maraqlanır və onlar haqqında hər bir detali özləri etmək istəyirlər. Övladlarına olan sevgilərini həddən artıq nəzarətlə birləşdirərək özləri həyata keçirmək istəyirlər. Övladlarının fərdi və müstəqil yaşamasına imkan vermirlər.

Bu münasibəti yaradan amillərə misal olaraq ata-ananın yaşının çox olması, evin kiçik övladı olmaq, evin tək oğul və ya qızı olmaq, uşağın ölə bir uşaqdan sonra doğulması, ağır xəstəlik keçirmiş olması, ana-atanın öz uşaqlıq dövrlərində yetərincə sevgi və qayğı görməmiş olmaları və s. kimi səbəblər bu münasibəti doğuran amillərə aiddir. Xüsusilə ananın uşağı həddindən artıq himayə etməsi, heç kəsə münasibətinə izn verməməsi əslində ananın gizli və ya naməlum psixi pozğunluğunun nəticəsi də ola bilər [2 ;86] .

Qeyri-sabit valideyn - Bu cür valideynlər övladlarına bəzən çox sərt, avtoritar bir münasibət göstərəkən ,bəzən də çox mülayim, xoşrəftar ola bilirlər. Onların qayda-qanunlarının çərçivəsi qeyri-müəyyəndir, qaydaların tətbiqində sabitlik və davamlılıq yoxdur. Valideynlərin sərgilədiyi bu qərarlı və tutarsız davranışlar qeyri-sağlam bir şəxsiyyətin inkişafına səbəb ola bilər. Uşaq özünü sübut etmək və diqqəti cəlb etmək üçün özünü mülayim, yaxşı xasiyyətli, itaətkar və ya əksinə öz mənliliyini sübut etmək, müstəqilliyini göstərmək üçün əsəbi, dalaşqan, üsyankar davranışlar formalaşdırma bilər. Hər şeydən əvvəl bu cür ailələrdə balanslı və sağlam şəxsiyyət strukturunun inkişafı üçün uşaqdan çox şey tələb olunur. Bu cür valideyn münasibəti uşağın şəxsiyyətinin inkişafına xələl gətirir.

Avtoritar valideyn - Bu cür valideynlər tələblərinin övladları tərəfindən əmr kimi qəbul edilməsini və qeyd-şərtsiz yerinə yetirməsini gözləyirlər. Ailə münasibətləri məsafəli və səthidir. Onların hadisələrə yanaşması birtərəflidir, hadisələri həmişə öz mühakimələri və prizmaları nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirirlər. Avtoritarlıqlarını qorumaq üçün hər zaman övladları ilə məsafə saxlayırlar. Bəzi araşdırmalar həddindən artıq təzyiqlə böyüyən uşaqların valideynlərinə nifrət etdiklərinə görə əsəblərini idarə etməkdə çətinlik çəkdiyini, kiçik bir mübahisədə belə tez özündən çıxma hallarının olduğunu və bəzi əsassız qorxu və narahatçılıq kimi halların mövcud olduğunu ortaya çıxarmışdır [7;59].

Uşaqların sağlam ailədə böyüməsi üçün ilk növbədə həmin ailədə ana atanın bir-biri ilə şəxsi münasibətləri çox önəmlidir. Valideynlərin özünün də övladlarına sağlam davranışlar sərgiləməsi , onların şəxsi xarakter xüsusiyyətlərindən və bir-birilərinə olan münasibətlərindən qaynaqlanır. Ancaq bir çox valideynlər də öz uşaqlıqlarında sıxışdırılmış emosional tələbat və ehtiyaclarının, yaşadıkları problemlərin əvəzini fərqiində olaraq və ya olmayaraq övladlarından çıxır, valideynlərində gördükləri yanlış-xətəli münasibətləri övladları ilə ünsiyyətdə saxlayırlar. Bu şərtlərdə uşaq yaşına uyğun olan təbii ehtiyaclarını özündə tamamlaya bilmir. Nəticədə, kənarlaşdırılan ehtiyaclar şüursuzluq sahəsinə sıxışdırılır və bu insan sonradan fərqiinə varmadan həmişə keçmişində yaşayan və ya bir çox müdafiə mexanizmindən tez-tez istifadə edən şəxsiyyətə çevrilir, bu zaman artıq onda psixopatoloji problemlərin toxumları səpilmiş olur [8 ;246] .

Hal-hazırda uşaq psixologiyası və psixoterapiyasında psixoloji müdafiə problemi ən aktual və müzakirə olunan məsələlərdən biridir. Bu sahədə işlənmiş ən başlıca klassik əsər Anna Freydingin “Mən psixologiyası və müdafiə mexanizmləri” adlanan monoqrafiyasıdır. İlk dəfə 1936-cı ildə Rusiyada, yazıldıqdan 50 il sonra nəşr olunmuşdur. Onun fikrincə, uşaqların emosional həyatı böyüklərin emosional həyatından daha az mürəkkəb və şəffaf olduğu üçün onu müşahidə etmək mümkündür. Onun fikrincə uşaq, başqasına ondan daha çox diqqət yetirildiyini görərsə, o zaman istər-istəməz kin və qısqançlıq hiss edir, əksinə onun istəkləri yerinə yetirilərsə, bu şübhəsiz ki onu sevindirir. Və ya etdiyi

mənfi davranış üçün cəza gözləyir, eyni zamanda qaçılmaz olaraq narahatlıq hiss edir. Beləliklə, valideyn uşağın bu xüsusi hadisələrə necə reaksiya verəcəyini təxmin edir. Bəzən bu cür gözləntilərin əksinə olaraq, müşahidə tamamilə fərqli mənzərəni göstərə bilər. Məsələn, uşaq böyüklərin xəyal qırıqlığı gözlədiyi məqamda laqeydlik göstərir və ya üzülmək əvəzinə şən əhval-ruhiyyə nümayiş etdirir. Bu zaman nə olur? Normal prosesi pozan hal baş verir. "Mən" qoruyucu funksiyalarını yerinə yetirərək, müdaxilə edir və affektin çevrilməsinə səbəb olur. Bu cür müşahidələrin təhlili psixoloqa uşağın "Mən" sistemi tərəfindən qəbul edilmiş xüsusi müdafiə texnikası haqqında məlumat verir. Təəssüf ki, yerli ədəbiyyatda hələ də uşaqların psixoloji müdafiəsi problemi ilə bağlı hər hansı sistemləşdirilmiş məlumatı ehtiva edən mənbə yoxdur. Bu xüsusiyyətlər adətən müəllifləri maraqlandıran bir çox digər problemlər sırasında nəzərdən keçirilir və əksər hallarda ailədə uşağın düzgün tərbiyə edilməməsinin səbəbi kimi şəxsiyyətin anormal inkişafı vurğulanır [9;117] . Burada əsas diqqət uşağın psixikasındakı təzahürlərin öyrənilməsinə deyil, psixoloji müdafiə mexanizmlərinin formalaşmasında valideynlərlə uşaqlar arasında münasibətlərin roluna yönəldilir. Bundan əlavə, müdafiə mexanizmlərinin öyrənilməsi ehtiyacı daha çox əqli geriliyi olan uşaqlar və inkişafın kritik dövrlərində olan uşaqlar (adətən məktəbəqədər və yeniyetməlik dövrü) ilə əlaqələndirilir. Psixoloji müdafiə praktikada öyrənilməkdənsə, müzakirə edilir, məqalə və monoqrafiyalarda əldə olunan biliklər ümumiləşdirilmir. İlkən səbəb tədqiqat obyektinin özünün mürəkkəbliyidir, bununla əlaqədar olaraq tədqiqatçılar kompleks araşdırmanı rəhbər tutmalıdırlar. Çünki müdafiə mexanizmləri müxtəlif və individualdır, üzərində araşdırma aparmaq qəliz məsələdir [10] . Bundan əlavə, psixoloji müdafiənin nəticələrinin analizi real stimulların və reaksiyaların , müxtəlif zaman və məkanlardan asılı olaraq bir-birindən fərqlənməsi ilə çətinləşir. Bütün bunlar ədəbiyyatlardakı hissə-hissə məlumatların, xüsusi faktların birləşdirilməsini və eyni zamanda uşaqlarda psixoloji müdafiənin müəyyənləşdirmək və şərh etmək məsələsini çətinləşdirir. Adətən, psixoloji müdafiə mexanizmləri və qoruyucu davranış strategiyaları haqqında nəticə körpələrdə müşahidəsi əsasında və biraz yuxarı yaş dövrlərindəki uşaqlarda bəzi proyektiv üsullardan (məsələn, Luscher rəng testi, proyektiv müsahibə texnikası, Rosenzweig rəsminin uşaq versiyaları, Blacky və Pata Negra hesabı testləri, TAT testləri və s.) istifadə əsasında müəyyən edilir [12] . Bu üsullardan səmərəli istifadə zamanı psixoloqdan fərdi psixoloji müdafiə mexanizmlərinin mənası (məzmunu) haqqında yüksək təsəvvürə malik olması tələb olunur. Bu metodikalar həmçinin inkişaf gecikməsinin vaxtında qarşısını almağa və uşağın emosional reaksiya səviyyəsi haqqında məlumat almağa imkan verir.

Nəticə

Uşaqlarda psixoloji müdafiə sistemində nəzər salarkən biz daha çox subyektdən (psixoloji müdafiə) deyil, obyektə (konkret körpə-uşaq) başlayan bir yanaşmadan istifadə etdik. Uşağa psixoloji müdafiə mexanizmlərini düzgün formalaşdırmağa kömək edən valideyn onun şəxsiyyətinin inkişafına, sosial uyğunlaşma qabiliyyətinin artmasına, habelə psixi pozğunluqların qarşısının alınmasına kömək edir. Beləliklə araşdırmamızdan belə qənaətə gəlirik ki, ailədəki emosional vəziyyət uşaqlarda psixoloji müdafiə mexanizminin formalaşmasına təsir edir, valideyn davranışındakı müsbət və ya mənfi müdafiəedici xüsusiyyətlər, uşaqlarda psixoloji müdafiənin inkişaf istiqamətini müəyyən edir.

Ədəbiyyat

1. Freyd, S.: Müdafiə nöropsikozları, Amorrortu Editores (A.E.), III cild, Buenos Aires, 1976 , s-26.
2. Çağdaş, A. Anne-baba-çocuk iletişimi. Ankara: Eğiten Kitap. 2012 ,s-24.
3. Gander MJ, Gardiner HW (Yay ıma Hazırlayan: Prof. Dr. Bekir Onur),Çocuk ve Ergen Gelişimi, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s-31
4. Carver C, Scheier M: Perspectives on psychology, Cambridge University Press, 1998, p 281
5. Doğanlı, B., ve Karaörs, G. Çocuk istismari ve sosyal devlet kapsamında çocuk istismarina yönelik alınan önlemler. The Journal of International Scientific Researches.2017 , s-82
6. Baumrind, D. New directions in socialization research. American Psychologist.1980, p 692

7. Graham-Bermann, S. A., ve Levendosky, A. A. The social functioning of preschool-age children whose mothers are emotionally and physically abused. Journal of Emotional Abuse .1997 , p 59
8. Miller, A. The Drama of the Gifted Child (Das Drama des begabten Kindes, 1979) İstanbul Yayıncılık 2015. s-246.
9. Çumakova.E.V. Psixologičeskaya zaşıta liçnosti v sisteme detsko-roditelskovo vzaimodeystviya / Diss. kand. psixol. nauk. — SPB.: SPBQU, 1999. S-117
10. <https://www.simplypsychology.org/defense-mechanisms.html>
11. <https://az.unistica.com/psixoloji-mudafiə-mexanizmləri>
12. <https://az.nsp-ie.org/tests-proyektivos-1985>
13. <http://pcc.az/blog/?p=7685>

Rəyçi: dos. Səxavət Əliyeva

Göndərib: 25.02.2022

Qəbul edilib: 30.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/99-103>

Firuzə Müşfiq qızı Qarayeva
Sumqayıt, Azərbaycan
Magistr
ffiruze342@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ HÜQUQ SISTEMİNDƏ KONSTITUSİYA QANUNVERİCİLİYİ KONSTITUSİYA HÜQUQUNUN MƏNBƏYİ KİMİ

Xülasə

Konstitusiya hüququnun mənbələri konstitusiya hüququ normalarının yaradılması, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi haqqında qanunvericilik orqanlarının qərarını təcəssüm etdirir. Konstitusiya hüququnun mənbəyinin yaradılması qanun yaradıcılığının tərkib hissəsidir, bunsuz konstitusiya hüququ normaları yarana bilməz. Konstitusiya hüququnun mənbələrindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu siyahıya müxtəlif müəlliflərin demək olar ki, eyni mənbələri daxildir. Təbii ki, bəzi fərqlər var. Bu, ayrı-ayrı aktların konstitusiya hüququnun mənbəyi kimi tanınmasında bəzi çətinliklərlə bağlıdır. Bu çətinliklər mövcud hüquq sistemi, cəmiyyətin hüquqi şüuru və hüquq mədəniyyəti ilə bağlıdır. Konstitusiya hüququnun əsas mənbələri normativ hüquqi aktlar, məhkəmə presedentləri və adət hüququ, habelə bəzi hallarda beynəlxalq və ölkədaxili müqavilələrdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya hüququ çərçivəsində isə bu siyahıya normativ hüquqi aktlar daxildir.

Açar sözlər: *konstitusiya hüququ, hüququn mənbəyi, konstitusiya hüququnun mənbəyi, qanunvericilik sistemi, hüquq sistemi, normativ hüquqi akt, normativ xarakterli akt, prezident fərmanı, qərar, hökumətin aktları, nazirlər kabinetinin qərarı, konstitusiya məhkəməsi, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının aktı, beynəlxalq müqavilə*

Firuzə Mushvig Garayeva

Constitutional legislation in the legal system of the Republic of Azerbaijan as a source of constitutional law

Abstract

Sources of constitutional law embody the decision of law-making bodies to create, change or repeal the norms of constitutional law. The creation of the source of constitutional law is an integral part of lawmaking, without which the norms of constitutional law can not arise.

Speaking of sources of constitutional law, it should be noted that this list includes almost the same sources by different authors. Of course, there are some differences. This is due to some difficulties in recognizing individual acts as sources of constitutional law. These difficulties are related to the existing legal system, the legal consciousness of the people and the legal culture. The main sources of constitutional law are normative legal acts, judicial precedents and customary law, as well as, in some cases, international and domestic treaties. Within the framework of the constitutional law of the Republic of Azerbaijan, this list includes normative legal acts.

Key words: *constitutional law, source of law, source of constitutional law, legislative system, legal system, normative legal act, normative act, presidential decree, decision, act of government (decision of the Cabinet of Ministers), constitutional court act of central executive body, international agreement*

Giriş

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya qanunvericiliyinə daxil olan aktlar Konstitusiya hüququnun mənbəyi kimi təsbit olunmuşdur. Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, qanunlar, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları, Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları nəzərdən keçirilmişdir. Ümumilikdə xarici dövlətlərin hüquq təcrübəsindən görünür ki, konstitusiya

hüququnun mənbəyi daha genişdir. Bu siyahıya əlavə olaraq hüquqi adət, məhkəmə presedenti, hüquqi doktrina da daxildir. Məhkəmə presedenti anqlo-sakson hüquq sistemli ölkələrdə hüququn əsas mənbəyi kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikası roman-german hüquq sistemli ölkələrə daxil olduğundan burada hüququn əsas mənbəyi normativ akt sayılır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsində təsbit olunmuş qanunvericilik sistemini təşkil edən normativ aktlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya hüququnun mənbəyi sayılır.

Məlum olduğu kimi, qanunvericilik sahəsi və hüquq sahəsi fərqli anlayışlardır. Hüquq sahəsi eynicinsli münasibətləri tənzimləyən normalar məcmusudur, qanunvericilik sahəsi isə fərqli hüquq sahələrini tənzimləyən normativ-hüquqi aktların məcmusudur. Konstitusiya qanunvericiliyini isə konstitusionalistika elmi öyrənir. Konstitusiya qanunvericiliyi hüquq sahəsi kimi konstitusiya hüququnun mənbəyidir. Konstitusiya qanunvericiliyi şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət arasında yaranan hüquq münasibətlərinin əsasını tənzimləyən qanunvericilik sahəsi olub, əksərən imperativ normalardan təşkil olunmuşdur. Konstitusionalizm konstitusiyadan daha geniş anlayışdır. Konkret elementlərinə dair fikir ayrılıqları olsa da, ümumi mövqeyə əsasən o, konstitusiyanın mahiyyətinə dair müəyyən normativ tələbləri və ya prinsipləri özündə ehtiva edir. Normativ tələblər dedikdə, qısa və sadə formada desək, geniş yayılan və bir çox cəmiyyətlər tərəfindən qəbul olunan müəyyən hüquqi dəyərlər nəzərdə tutulur: bunlardan xalqın suverenliyi, dövlət orqanları arasında səlahiyyət bölgüsü, hökumətin konstitusiyada nəzərdə tutulan hədlərdə fəaliyyət göstərməsi, insan hüquqlarının effektiv qorunmasını misal çəkmək olar. Məhz bu normativ tələblərin məcmusu konstitusionalizm ideyasının əsasını təşkil edir. Bu ümumi mövqeyə əsasən konstitusionalizmin tələblərinə cavab vermək üçün konstitusiya həmin tələblərə uyğun gəlməlidir. Konstitusionalizm daha çox idealdır və hər bir demokratik ölkənin konstitusiyası mümkün qədər bu ideala yaxın olmalıdır. [R.Əliyev, 2014: 11]

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsində qanunvericilik sisteminin Konstitusiya, referendumla qəbul edilmiş aktlar, qanunlar, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarından ibarət normativ hüquqi aktlardan təşkil edildiyi göstərilmişdir.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya qanunvericiliyini normativ hüquqi aktlar təşkil edir. Buraya ilk növbədə qanunlar aid edilir. Qanunlar hüquqi qüvvəsinə görə 3 qrupa bölünür:

- 1) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
- 2) Referendumla qəbul edilmiş qanunlar
- 3) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsində göstərilən məsələlər barədə Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş qanunlar.

Bütün qanunvericilik sahəsinin, o cümlədən konstitusiya qanunvericiliyinin əsasını Konstitusiya təşkil edir. Konstitusiya hüququnun aparıcı hüquq sahəsinə çevrilməsində bilavasitə konstitusiya qanunvericiliyi deyil, Konstitusiya əsas rol oynayır. Çünki, qanunvericilik sisteminin ən yüksək pilləsində məhz Konstitusiya durur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunvericiliyinin ən başında 12 noyabr 1995-ci il tarixli ümumxalq səsverməsi, referendum yolu ilə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dayanır. Konstitusiya 27 noyabr 1995-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Konstitusiya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik akt olmaqla dövlətin siyasi, hüquqi və iqtisadi sistemlərinin əsaslarını, dövlətin yaradılmasının əsas məqsədlərini müəyyən edən təsis sənədidir. Konstitusiya hər bir ölkədə mövcud ictimai-siyasi sistemin əsaslarını təsbit edir. Konstitusiya bütün ölkədə norma yaradıcılığının əsaslarını, qanunvericilik sistemini formalaşdırır və bütün qanunvericilik sisteminin başında durur. Konstitusiya cəmiyyət, dövlət şəxsiyyət və kollektiv arasındakı əsas münasibətləri müəyyən edən və qanunvericilikdə ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik normalar sistemidir. Konstitusiyada dövlət və cəmiyyət həyatının əsasını təşkil edən rəhbər normalar təsbit olunmuşdur. Konstitusiyanın digər qanunvericilik aktlarından bir sıra fərqləri var:

- 1) Təsisedici xarakterə malikdir. Konstitusiya dövlət quruluşunu, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını müəyyən edir, dövlətin formasını və dövlət hakimiyyətinin orqanlarının sistemini müəyyən edir;

- 2) Ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Bütün qanunlar və digər hüquqi aktlar konstitusiyaya əsasında və ona uyğun olaraq qəbul edilir;
- 3) Ali hüquqi qüvvəyə malikdir. Konstitusiyanın aliliyi onun digər normativ sənədlərə münasibətdə ali hüquqi qüvvəyə malik olması deməkdir;
- 4) Nisbi sabitliyə malikdir. Digər aktlar kimi ona tez-tez əlavə və dəyişikliklər edilmir;
- 5) Qanunvericilik sisteminin əsasıdır;
- 6) Referendum yolu ilə qəbul edilir;
- 7) Qəbul edilməsi, əlavə və dəyişiklik edilməsi xüsusi prosedur qaydasında həyata keçirilir;
- 8) Dövlətin bütün ərazisində digər aktlara münasibətdə üstünlüyə malikdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 4 hissədən ibarətdir: 1. giriş hissə- preambula 2. əsas hissə 3. yekun hissə 4. keçid müddəalar.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 147-ci maddəsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının Azərbaycan Respublikasında ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olduğunu göstərir. *Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 156-cı maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul olunan Konstitusiya qanunları Konstitusiyanın tərkib hissəsi hesab olunduğuna və onların hüquqi qüvvəsi Konstitusiyanın hüquqi qüvvəsinə bərabər tutulduğuna görə ayrıca qanunlar kateqoriyası kimi qanunvericilik sisteminə daxil edilməmişdir.*

Digər qanun kateqoriyasına referendum yolu ilə qəbul edilmiş qanunlar aid edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 3-cü maddəsindən Azərbaycan xalqının öz hüquqları və mənafeləri ilə bağlı olan hər bir məsələni referendumla həll edə biləcəyi məlumdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi və ona dəyişikliklər edilməsi, Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi isə yalnız referendumla həll oluna bilər. Vergilər və dövlət büdcəsi,

amnistiya və əfv etmə, seçilməsi, təyin edilməsi və ya təsdiq edilməsi müvafiq olaraq qanunvericilik və (və ya) icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilmiş vəzifəli şəxslərin seçilməsi, təyin edilməsi və ya təsdiq edilməsi məsələləri üzrə isə referendum keçirilə bilməz.

Qanunlar – Ali qanunvericilik orqanı (Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi) tərəfindən qəbul edilir. Qanunların adı, üzvi, orqanik, konstitusiya, fəvqəladə qanunlar kimi növləri fərqləndirilir. Adı qanunlar ayrı-ayrı məsələləri tənzimləyir (məsələn, “Hərbi qulluqçuların statusu haqqında” AR qanunu, “Dövlət qulluğu haqqında” AR qanunu və s.). Üzvi qanunlar mürəkkəbləşdirilmiş qaydada qəbul edilir və adətən konstitusiya hüququnun müəyyən bir institutunu bütövlükdə tənzim edir (məsələn, AR Seçki Məcəlləsi 83 səs çoxluğu ilə qəbul edilir və bütövlükdə seçki münasibətlərini tənzimləyir). Fəvqəladə qanunlar fəvqəladə vəziyyət elan olunduqda qəbul edilir və onlar qısa müddət ərzində qüvvədə olurlar. Orqanik qanunlar dövlət orqanlarının statusunu müəyyən edirlər (məsələn, “Prokurorluq haqqında” AR qanunu, “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” AR qanunu və s.).

Bəzi ölkələrdə bir və ya bir neçə normativ akt əsas normativ hüquqi aktla əlaqələndirilə bilər ki, bunlara adətən konstitusiya qanunları deyilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 93-cü maddəsinə əsasən Milli Məclisin Konstitusiya qanunları qəbul etmək səlahiyyəti var. Konstitusiya qanunları Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklər edən qanunlardır. [Z.Əsgərov, 2011: 9]

Qanunlardan başqa qanun qüvvəli aktlar da qanunvericiliyə daxildir. Konstitusiya qanunvericiliyini təşkil edən qanun qüvvəli aktlara prezidentin fərmanları, nazirlər kabinetinin qərarları və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları aid edilir. Bu aktlara inzibati aktlar da deyilir. Hazırda qanunqüvvəli aktlar və ya inzibati aktlar ölkəmizin hüquq sistemində çox geniş tətbiq olunur. Belə ki, inzibati aktlarla həll olunan məsələlərin dairəsi çox genişdir və genişlənməkdədir. Belə aktlar içərisində ən çox tətbiq olunanı və ən mühümü, sözsüz ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanlarıdır. [Z.Əsgərov, 2011: 25]

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 113-cü maddəsindən də məlum olduğu kimi ümumi qaydalar müəyyən etdikdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti fərmanlar qəbul edir. Ümumilikdə fərman əksər hallarda dövlət başçısı, respublikanın prezidenti və ya monarx tərəfindən konstitusiyada nəzərdə tutulmuş məsələlər barədə qəbul edilən qanunqüvvəli aktdır. Bəzi ölkələrdə, məsələn İtaliya, Portuqaliyada hökumət tərəfindən qəbul edilən fərmanlar da var. İtaliya Konstitusiyasının 77-ci maddəsinə əsasən hökumət palataların icazə verən aktı olmadan adi qanun qüvvəsinə malik fərmanlar

verə bilməz. Yəni, hökumətin fərmanları parlament tərəfindən təsdiq edilməlidir. Portuqaliyada isə fərmanların 7 növü fərqləndirilir: 1. hökumət tərəfindən qanunvericilik səlahiyyəti çərçivəsində verilən fərmanlar 2. regional fərmanlar 3. prezident fərmanları 4. hökumət tərəfindən beynəlxalq müqavilələrin təsdiqi üçün verilən fərmanlar 5. tənzimləyici fərmanlar 6. regional tənzimləyici fərmanlar 7. respublika nümayəndəsinin fərmanı. (13)

Konstitusiyaya hüququnun mənbəyi kimi konstitusiyaya qanunvericiliyinə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları da daxildir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 120-ci maddəsinə uyğun olaraq ümumi qaydalar müəyyən etdikdə Nazirlər Kabineti qərarlar qəbul edir. Sonuncu kateqoriyaya mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları aiddir. Bu aktlara nazirlik, komitə, xidmət və agentliklərin aktları daxildir. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları prinsipə konstitusiyaya qanunvericiliyini təşkil etsə də, bu orqanlarının rəhbərlərinin konstitusiyaya hüquq sahəsinin predmetini təşkil edən məsələlər barədə hər hansı bir səlahiyyətləri yoxdur. Bu baxımdan belə aktlar çox nadir hallarda konstitusiyaya hüququnun mənbəyi kimi çıxış edə bilər. [Z. Əsgərov, 2011: 25]

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları da Konstitusiyaya hüququnun mənbəyi kimi qəbul edilə bilər. Belə ki, Konstitusiyaya Məhkəməsinin təcrübəsi onu göstərir ki, o, konstitusiyaya nəzarəti orqanı kimi fiziki və hüquqi şəxslərin konstitusion hüquqlarının müdafiəsini təmin edir. Ümumilikdə Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən onların konstitusion hüququ olan mülkiyyət hüququ (29-cu maddənin II hissəsi), ailə ilə əmlak hüquq normaları qrupu arasında mövcud olan vərəsəlik hüququ (29-cu maddənin VII hissəsi), təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əməkhaqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququ (35-ci maddənin II, IV, VI hissələri), istirahət hüququ (37-ci maddə), sosial təminat hüququ (38-ci maddə), təhsil hüququ (42-ci maddə), mənzil hüququ (43-cü maddə), dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ və seçki hüququ (55 və 56-cı maddələr), dövlət orqanlarına müraciət etmək hüququ (57-ci maddə), birləşmək hüququ (58-ci maddə), sahibkarlıq fəaliyyəti və qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq hüququ (59-cu maddə) ilə bağlı məsələlərə baxılmışdır. Bununla yanaşı, Konstitusiyaya Məhkəməsinin bütün qərarlarında hüquqi şəxslərin məhkəmə müdafiəsi hüququnun (60-cı maddə) pozuntusu da müəyyən edilmişdir.

Həmçinin qeyd etməliyik ki, Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları Azərbaycan Respublikası ərazisində məcburi qüvvəyə malikdir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarlarının Konstitusiyaya hüququnun mənbəyi kimi qəbul edilməsi məqbuldur.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində Konstitusiyaya Qanunvericiliyi Konstitusiyaya hüququnun mənbəyi kimi tədqiq edilərkən gəldiyimiz nəticələri belə ümumiləşdirə bilərik. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemi Konstitusiyanın 147-ci maddəsində normativ təsbit olunmuşdur. Ölkənin Konstitusiyaya Qanunvericiliyini həmin normativ hüquqi aktlar təşkil edir. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları da bu siyahıya daxil olsa da, konstitusiyaya hüququnun mənbəyi kimi, demək olar ki, tətbiq olunmur. Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları isə normativ hüquqi akt yox, normativ xarakterli akt sayılsa da bəzi konstitusion hüquqlarla bağlı qərarları Konstitusiyaya hüququnun mənbəyi kimi qəbul edilir.

Ədəbiyyat

1. Rəşid Əliyev, Konstitusiyaya hüququ müqayisəli əsaslar. 2014. -184 S.
2. Ziyafət Əsgərov, Konstitusiyaya hüququ. 2011. -756 S.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
4. "Normativ hüquqi aktlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya qanunu
5. Osman Korkut Kanadoğlu, Ahmet Mert, Anayasa Hukukunun Genel Esasları. 2020. -537 3S.
6. Sasha Hardt ənd Aalt Villem Herinqa, Sousiz of konstituoshənəl lou 2014/ - 350 p.
7. [Şerşeneviç, Q. F. Obşaya teoriya prava (pa izd . 1911 q) / G. F. Şerşeneviç. - M .: Norma, 2004. - 512 S].

8. Vasileviç, Q. A. Konstitutsionnoe prava Respubliki Belarus: ucebnyk / Q. A. Vasileviç. - Minsk: Knijny Dom ; Interpresservis 2003. -832 S.
9. Alekseev, S.S. Obşaya teoriya prava: v 2 t. / S.S. Alekseev - M. : Yuridiçeskaya literatura , 1981. - 360 S.
10. Zivs, S. L. İstoçniki prava / S. L. Zivs. – M.: Nauka, 1981. -230 S.
11. Kutafin O.E. İstoçniki konstitutsionnogo prava Rossiyskov Federatsi . M., 2000. – 260S.
12. Malova O.V. O probleme istoçnikov prava // Sib. yurid. vesti. 2000. № 4 – 340 S.
13. V. V. Sajina, Akademiya uprableniya pri Prezidente Respubliki Belarus, İstoçniki sovremennoqo konstitutsionnoqo prava: k probleme konverqentsi -12 S.
14. https://en.wikipedia.org/wiki/Decree_30.12.2021.
15. http://www.constcourt.gov.az/az/details/1179_01.04.2022

Rəyçi : dos.E. Nəsirov

Göndərilib: 20.02.2022

Qəbul edilib: 19.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/104-110>

Şəms Əfqan qızı Umudova
Qərbi Kaspi Universiteti
Doktorant
shems.umudova96@mail.ru

MILAN KUNDERANIN “DÖZÜLMƏZ YÜNGÜLLÜYÜ OLAN VARLIQ” ƏSƏRİ

Xülasə

Milan Kundera əsas müasir yazıçılardan biridir. Həyatı kommunizmin əzabına məruz qalan yazıçı Kundera 1970-ci illərin ortalarında Fransaya sığınmaq üçün Çexoslovakiyanı tərk etdi. Unudulmuş fəlsəfə kimi qələmə verilə bilən romanların müəllifi hesab olunur: onların hamısı tarix, siyasət, öz taleyi ilə mübarizə aparan fərdləri təsvir edir. Onun personajlarının qarşılaşdığı əsas çətinlik mənanın yaradılmasındadır: Onun varlığına necə mənə vermək olar? Milan Kunderanın yaradıcılığında fəlsəfi təhlilə ən çox məruz qalan, şübhəsiz ki, varlığın Dözülməz yüngüllüyüdür. “Varlığın Dözülməz Yüngüllüyü” ilk növbədə 1960-1970-ci illərdə Praqa həyatına həsr olunmuşdur. O, Praqa baharından 1968-ci ildə işğal olunmuş Sovet İttifaqına qədər kommunist dövründə Çex cəmiyyətinin bədii və intellektual həyatını araşdırır. Əsas personajlar Tomasdır həyat yoldaşı Tereza, ərinin xəyanətindən əziyyət çəkən fotoqraf; Sabina, azad ruhlu rəssam Tomasın məşuqəsi; və Sabinaya aşiq isveçrəli akademik Franz. Bu dörd simvolun hər biri metaforik bir fiqurun təcəssümüdür.

Tomas qeyri-müəyyənlikdir, həm ər, həm də dəyişkən məşuqdur, başqa sözlə, Kierkegaard kateqoriyalarından, etikadan və estetikadan istifadə etməkdədir. Tereza ərinə sadıq, saf sevgini müdafiə edən əxlaqlı, sadıq arvadır. Sabina yüngüllükdür, Kunderanın fikrincə müasirliyi müəyyən edən xüsusiyyətdir. Frans, Tereza kimi, cazibə qüvvəsini təmsil edir. Bu xarakter pis bir evlilikdə ilişib qalıb. O, köhnə dünyanı təcəssüm etdirir. Kundera bütün əsərlərində, o cümlədən bu romanında da özünün həyata keçməyən arzularını qələmə alıb və sözdən sirli-sehrli, əfsunlu bir dünya yaradıb. Kunderanın əsərlərində adi bir zarafat bəzən faicəyə gətirib çıxarır.

Açar sözlər: varlıq, heçlik, yüngüllük, sevgi, sadıqlıq, cazibə, xarakter, yenilik, saflıq, qeyri müəyyənlik, dəyişkənlik

Umudova Shams Afgan

"A creature with unbearable lightness" by Milan Kundera

Abstract

Milan Kundera is one of the main contemporary writers. Writer Kundera, whose life was tormented by communism, left Czechoslovakia in the mid-1970s to seek refuge in France. He is considered the author of a novel that can be written as a forgotten philosophy: all of them describe history, politics, individuals struggling with their own destiny. The main difficulty faced by his characters is in creating meaning: How can his existence be given meaning? The most subjected to philosophical analysis in Milan Kundera's work is undoubtedly the Unbearable Lightness of Being. "The Unbearable Lightness of Being" is primarily dedicated to life in Prague in the 1960s and 1970s. He explores the artistic and intellectual life of Czech society during the communist period, from the Prague Spring to the occupation of the Soviet Union in 1968. The main characters are Thomas, his wife Teresa, a photographer suffering from her husband's infidelity; Sabina, mistress of the free-spirited artist Thomas; and Franz, a Swiss academic in love with Sabina. Each of these four symbols is the embodiment of a metaphorical figure:

Thomas is uncertain, both a husband and a changeable lover, in other words, he uses Kierkegaard categories, ethics and aesthetics. Teresa is a moral, loyal wife who is loyal to her husband and defends pure love. Sabina is light, according to Kundera, it is a feature that defines modernity. Frances, like Teresa, represents gravity. This character is stuck in a bad marriage. It embodies the old world. In all his works, including this novel, Kundera wrote about his unfulfilled dreams and created a mysterious, magical world from words. An ordinary joke in Kundera's works sometimes leads to tragedy.

Key words :being, non – entity, lightness, love, loyalty, attraction, character, innovation, purity, uncertainty, variability

Varlığın dözülməz yüngüllüyü (çex dilində Nesnesitelná lehkost bytí) Milan Kunderanın 1982-ci ildə yazılmış və ilk dəfə 1984-cü ildə Fransada nəşr olunmuş beşinci romanıdır. 1968-ci ildə Praqada qurulan süjet, 1968-ci ildə Praqa baharı zamanı Çexoslovakiya kontekstində, daha sonra SSRİ-nin ölkəni işğalı zamanı sənətçilərin və ziyalıların həyatı ətrafında cərəyan edir. Varlığın Dözülməz Yüngüllüyü bir neçə mövzunu özündə birləşdirir və hər şeyin mərkəzində böyük ideyaları təcəssüm etdirən personajlar yer alır. Onların arasında Tomas azad və ehtiraslı sevgili arasındakı macərələri əhatə edir, Tereza isə saf sevgi axtarır, Sabina isə yüngüllük ardınca gedir. Kundera əvvəlcə Nitsşeçilərin əbədi qayıdış konsepsiyasını təhlil edir. Onsuz şeylərin keçiciliyi insan üçün yüngülləşdirici haldır. “Efemer olanı qınamaq olarmı? »1. Əksinə, “əbədi qayıdış dünyasında hər bir jest dözülməz bir məsuliyyət yükünü daşıyır. Əgər əbədi qayıdış ən ağır yükdirsə, bu fonda həyatımız bütün gözəl yüngüllükləri ilə görünə bilər. »Qəhrəman Tomas, qərarlılığına görə özünü günahlandırır, amma nəhayət, öz-özünə deyir ki, nə istədiyinizi bilməmək normaldır, çünki “sizin yalnız bir həyatınız var və onu əvvəlki həyatlarınızla müqayisə edə və ya sonrakı həyatlarınızda düzəldə bilməzsiniz. O, öz-özünə bir alman atalar sözünü təkrarlayır: “yalnız bir həyat yaşaya bilmək heç yaşamamaq kimidir”. Bu iki anlayış kitabın əsasını təşkil edir. Onlar iki fəslin başlığını təşkil edirlər. Parmenidin meyarları (ağır mənfi, yüngül müsbət) sorğulanaraq təhlil edilən bu anlayışlar qəti şəkildə alleqorik deyil. Onların qəti təyin edilmiş dəyəri yoxdur, personajlar ardıcıl olaraq onların qeyri-müəyyənliyi ilə maraqlanırlar. Səbinə yüngüllük, sentimental və ideoloji azadlıq axtarışındadır. Tomas daha qeyri-müəyyəndir. Əgər onun “yüngül” adlanan macərələr tərəfdarıdır, o, davamlı əlaqələrdən qaçır və daha çox dünyanın sonsuzluğunu qavramaq istəyir. O, daimi ikiliyə qapılır. O, erotik dostluqlarına son qoya bilmirdi, amma ürəyində yalnız Tereza üçün yer var. (1 səh 129) Cazibə qüvvəsi Tereza və Franz tərəfindən təcəssüm olunur. Bu, sizi varlıqlara və prinsiplərə bağlı edir. Yüngüllük bəzən taleyin ağırlığını nəzərə alaraq dözülməz olur. Kunderanın fikrincə, o qədər ciddi olan sovetlərdən fərqli olaraq Qərbdə belədir, onlar gülüncdür. “Zarafat” filmində cazibə qüvvəsinə diqqət yetirdikdən sonra Kundera burada yüngüllük və ağırlıq arasındakı dixotomiyaya diqqət yetirir. “Olmaq və unutmaz arasında yazışma tənqidi yanaşma var. Yəni gözəl və 100% məqbul olan, buna görə də çox sündür və yalnız manipulyasiya, bədii və ya başqa şəkildə tapıla bilər. Kundera bunu insanın bu dünyanın pisliyinə atdığı təvazökarlıq pərdəsi kimi təyin edir. Bütün əsas ideologiyalar tərəfindən istifadə olunur, “Katolik, Protestant, Yəhudi, Kommunist, Faşist, Demokratik, Feminist, Avropa, Amerika, Milli, Beynəlxalq Kitsch. Kitschin əksi şübhə ilə müəyyən edilir: “Totalitar kitç krallığında cavablar əvvəlcədən verilir və hər hansı yeni sualları istisna edir. Buradan belə nəticə çıxır ki, totalitar kitçin əsl rəqibi sual verən adamdır”. Romanın sonunda Terezanın Tomasın xoşbəxt olduğuna şübhəsi ilə onun adı bir evdə olması arasında mənə antitezəsi yaranır. Biz onların yeni həyatında klişe formasında tapırıq. “İnsan gözəllik hissini rəhbər tutaraq, təsadüfi hadisəni (Bethovenin musiqisi, qatar stansiyasında ölüm) sonra həyatının partiturasına yazılacaq motivə çevirir. (1 səh3) Kundera üçün həyat musiqi partiturasına bənzəyir. Varlıq hər bir anlayışı, hadisəni və ya obyekt öz təcrübəsi ilə əlaqələndirərək mənimsəyir. Bethovenin xatirələrlə əlaqəli musiqisi buna görə də hər kəs üçün fərqli mənə kəsb edir. Beləliklə, kişi şəxsiyyətini və daha da vacibi başqaları ilə münasibətlərini müəyyən edən bir not tərtib edir. “Nə qədər ki, insanlar az-çox gəncdirlər və həyatlarının musiqi partituraları yalnız ilk addımlarındadır, onlar birlikdə onu bəstələyə və motivlər mübadiləsi apara bilərlər, lakin daha yaşlı bir yaşda görüşdükdə, musiqi partituraları daha çox olur və ya daha az tamamlanır və hər bir söz, hər bir obyekt hər kəsin hesabında başqa bir şey deməkdir. Cütlüklər öz xallarını birlikdə yazır və beləliklə sevgilərini gücləndirirlər. Digər tərəfdən, iki böyük insan daha gec yaşda görüşsələr, digərinin xəyalını bölüşməkdə çox çətinlik çəkəcəklər. Buna görə də Frans və Sabina anlaşılmazlıqlarla üzleşirlər: istifadə etdikləri müxtəlif anlayışlar fərqli mənələrə malikdir. Kundera bu dəqiq məqamı “Səhv Anlaşılan Sözlərin Kiçik Leksikonu” fəslində göstərir. Milan Kundera burada romantik münasibətlərə dair dərin pessimist görünür. Digər Kundera romanlarından daha çox, bu bir sevgi romanıdır. Tereza qısqancdır. Onun gündüzün ram etdiyi qısqançlığı gecələr yuxudan oyanır, əslində ölüm haqqında şeirlər olan yuxular libasıdır. Uzun səyahətində gənc qadını müşayiət edir, çünki əri Tomas, yarı don-Juan, yarı Tristan, ona olan sevgisi və onun keçilməz azad cazibələri arasında parçalanmışdır. (1 səh137) Tomasın məşuqələrindən biri olan Səbinənin taleyi romanın mahiyyətini bütün dünyaya yayır. Ağıllı, sentimental o, böyük Cenevrə sevgisi olan Franzı tərk edir və azadlığının arxasınca Avropadan Amerikaya qaçır, ancaq sonda “varlığın dözülməz yüngüllüyünü” tapır. Həqiqətən, hansı keyfiyyət – cazibə qüvvəsi və ya

yüngüllük – insan vəziyyətinə ən yaxşı uyğun gəlir? Bəs ciddi adam yerini qeyri-ciddilərə vermək üçün harada dayanır və əksinə? Kundera paradoks sənəti ilə bu sualları bir neçə sadə məlumatdan ibarət, lakin daim yeni nüanslarla zənginləşən mətn vasitəsilə hekayə, yuxu və düşüncə, nəsr və poeziyanın bir araya gəldiyi variasiya oyununda verir. Heç vaxt, bəlkə də, Kunderada cazibə və təsadüfilik bu məndəki kimi birləşdirilməyib. Burada ölümün ikiqat üzü var: şirin yuxu kimi kədər və qəddar qara farsın üzü. Çünki bu roman həm də ölüm haqqında bir düşüncədir: fərdlərininki, lakin əlavə olaraq, bizim köhnə Avropamız haqqında. Milan Kundera intim hisslərimizi təsvir etmək qabiliyyətinə malikdir. Bütün roman personajların, əsasən iki cütlüyün fərqli hissləri üzərində qurulub. (2 səh1) Başqalarının cəlb etdiyi hekayənin əsas personajı, parlaq çex cərrahı, skeptik, kommunistdən məyus olan və 1968-ci il Rusiya işğalından açıq şəkildə düşmən olan, qadın düşkünü Tomasdır. Tereza, onun həyat yoldaşdır. Özümü ifşa etdiyim və repressiyalara məruz qaldığım üçün ərizəyə imza atsam, risk edirəm, ona görə də istefa verirəm. Mən məşhur həkim statusundan pəncərə yuyan statusa keçərək hökmü özüm sifariş edirəm. Beləliklə, mən bütövlüyümü qorumağa qərar verdim. Sonra birdən və gözlənilmədən xoşbəxtəm! Məsuliyyətsiz yaşamaq xoşbəxtlikdir. Anlayıram ki, o, mənə qiymətli vaxt təklif edir. Bu roman kinsizliyin narahatedici bir həqiqətinə, varlığın bu yüngüllüyünün pozduğu ümidə dalmaqda çətinlik çəkir. Ümitsiz hekayə, xoşbəxtlik axtarışı bizi əhatə edən pisliyi inkar etmək, fərdliyimizə aldanmaq, şüursuzluğumuzla manipulyasiya etmək, hər birimiz həyatımızı gözümüzün qarşısında pərdə ilə yaşayırıq. Hər şey Parmenidesdən başlayır. Eramızdan əvvəl 6-cı əsrdə filosof hər bir üzvü ya müsbət, ya da mənfi ilə əlaqəli olan əks elementlərin təsnifatını qurdu. Özünü açıq-aşkar sadələşdirən bu manixey baxışında istilik müsbət, soyuq isə mənfi hesab olunur; qaranlıq mənfi olduqda işıq müsbətdir; varlıq müsbət, yoxluq isə mənfidir. Milan Kundera bir neçə əsr sonra müdaxilə edir və Parmenidin idealarına qarşı yüngüllük-ağırlıq cütlüyünü qoyur. Başlıq kifayət qədər fəlsəfi görünüşü ilə artıq təəccübləndirir. (1 səh201) Üstəlik, hətta fəsilin adları belə çəşnəlik yaradır. Üstəlik, roman esseyə layiq arqumentlə açılır ki, bu da təəccübü daha da artırır. Bu fəlsəfənin vacib elementidir. Bütən olanlar ürəyində sevgiyə qarşı acizliyini dərk edən bir insanın öz üzərində sevgi komediyasını oynamağa başlayan isterik reaksiyası deyildimi? Hansı qərarın düzgün olduğunu yoxlamağın heç bir yolu yoxdur, çünki müqayisə yoxdur. Hər şey ilk dəfə və hazırlıqsız olaraq dərhal yaşanır. Sanki aktyor heç məşq etmədən səhnəyə çıxıb. Bəs həyatın ilk təkrarı həyatın özüdürsə, həyatın nə dəyəri ola bilər? Həyatı həmişə eskiz kimi göstərən də budur. Amma hətta “eskiz” də düzgün söz deyil, çünki eskiz həmişə nəyinsə eskizi, rəsmi hazırlanmasıdır, halbuki bizim həyatımız olan eskiz heç bir şeyin eskizidir. İnsan həyatı yalnız bir dəfə baş verir və hansının doğru, hansının yanlış qərar olduğunu heç vaxt yoxlaya bilməyəcəyik, çünki istənilən vəziyyətdə yalnız bir dəfə qərar verə bilərik. Bizə ikinci, üçüncü, dördüncü həyat verilmir ki, fərqli qərarları müqayisə edək. (3 səh2) Tomas öz-özünə dedi: Məhəbbət sevişmək istəyi ilə deyil (bu istək saysız-hesabsız qadın kütləsinə aiddir), ortağ yuxu istəyi ilə (bu istək yalnız bir qadına aiddir) təzahür edir. Tomas və Tereza romanın iki qütbləridir. Praqa baharından sonra qaçdığı Çexoslovakiyasız dayana bilməyən Tereza kimi keçmişin ağırlığını çiyinizdə daşımağı seçsək, necə ki, Tomassız, qısqanc bir məhəbbətlə əzizlədiyi əri və buna görə də, əbədi narazıdır yoxsa bu ağırlıqdansa, qadınları araşdıran cəzbedici həkimi sanki neşərlə tədqiq edən əşyaları parçalayan kimi başa düşə bilən məşuqə dostu Toması və Səbinəyə xas olan yüngüllüyünü üstün tutmalıyıq? Hansı oriyentasiyanın ən dözümlü olduğunu bilmədən roman öz növbəsində müxtəlif personajların baxışlarını təklif edir. Lakin qeyri-reallıqla çalarlı bu qeyri-müəyyən roman tez bir zamanda əks olunma və poetiklik arasında fırlanan dialektik sorğu kimi görünür və belə nəticəyə gəlir ki, cazibə və yüngüllük, eyni dərəcədə dözülməzdir, heç vaxt real qərardan irəli gəlmir. (4 səh3) Tereza kiçik bir şəhərdə ofisiant kimi məyus bir həyat yaşayırdı və xüsusilə də vulqar anasından qaçmağı xəyal edirdi. O, Tomada ziyalı və xəyalpərəst olduğunu tanıyır və dərhal ona aşiq olur. İkisi birlikdə yaşayır, lakin Tomas məşuqələrindən imtina edə bilmir. Bir müddət o, öz xəyanətini Terezadan gizlədir. Nəhayət, bunu etiraf edir, lakin seksuallığının ona olan sevgisindən tamamilə ayrı olduğunu iddia edir. Davranışını qəbul edə bilməyən və ya cinsi münasibətə yüngül münasibət bəsləyə bilməyən Tereza getdikcə kabuslardan əziyyət çəkir və intiharı düşünür. Terezanı xoşbəxt etmək üçün Tomas onunla evlənir. Bununla belə, o, məşuqələrini, o cümlədən ən yaxın dostu və uzun müddətdir sevgilisi olan gözəl, ehtiyatsız və istedadlı rəssam Səbinəni saxlayır. Özünə rəğmən, Tereza Səbinənin açıq-saçıqlığı və səliqəsizliyinə məftun olur və iki qadın mehribanlaşır. Sabina Terezaya Praqada fotoqraf kimi iş tapır. Səbinə ilə dostluğuna baxmayaraq, Terezanın Toması qısqançlığı azalmır. (5 səh1)

"Bir eşqin unudulmaz olması üçün şanslar ilk andan etibarən Assisili Müqəddəs Fransisin çiyindəki quşlar kimi bir araya gəlməlidir." "Varlığın dözülməz yüngüllüyü" çağdaş ədəbiyyatın şah əsəridir. Qaçılmazdır ki bu roman müasir klassikə çevrilir. Bu əsərə ədəbi mənzərə kontekstində yanaşdıqda ona əzəmətli yer verən səbəblərin üç ünsürlə bağlı olduğunu görürük: axıncı, sadə və havadar yazı;

personajların dərin və orijinal təhlili;

Nitsşenin fəlsəfəsi və Bethovenin musiqisi ilə qarşılıqlı əlaqə;

Kitabın əsas mövzusu həm psixoloji, həm də fəlsəfi baxımdan ən mürəkkəb realıqda məhəbbətdir. Dörd əsas personaj vasitəsilə biz müxtəlif mümkün sevgi birləşmələrini öyrənirik:

Aşiq olan və sadıq olmağa çalışan dəyişkən adam;

Şərti olaraq sevgi dolu münasibət quran azad qadın;

"Azad" qadını kəşf edən və ənənəvi cütlüyünü tərk edən qırx yaşlarında kişi;

Erotik dostluq;

Dəyişkən kişini sevməyə çalışan sadıq və sevən qadın; (6 səh 3)

Bu romanı inanılmaz dərəcədə unikal edən onun xətti olmaması və yazıcının rejissor kimi görünən rolu olmasıdır. Bu, ört-basdır etmək üçün oxuduğunuz hekayə deyil. Onlar bir-birinin ardınca qoyulan, personajların ümumi obrazını yenidən qurmağa imkan verən daha çox foto kadrlardır. Yazıçı, dirijor sənin əlindən tutur və hekayələrinin vacib məqamlarını - sözün əsl mənasında, izah edir. Bu, həqiqətən də onların hər birinin hekayəsidir... Həqiqətən də kəşf edəcəksiniz ki, sujet xəttinin yoxluğu romanın gedişində sonuncuların həyatına (yaxud onun bir hissəsinin) yaşamasına imkan vermək kimi bir üstünlüyə malikdir.. Bir tərəfdən, bu romanın tarixin struktur təşkili baxımından ədəbi zəmin təmizlədiyini bəzən unuduruq. Bu orijinallıq çağdaş ədəbiyyatsevərlərin diqqətindən yayına bilər. (7 səh 2) Digər tərəfdən, yazıcının bu personajların birbaşa özü ilə oxucu arasında psixoloji və fəlsəfi sorğu-sualına müraciət etməsi burada yenə də Kunderanın müasir ədəbiyyatda geniş yer tutan orijinallığıdır. Əgər Kundera da nümunə kimi göstərsə, xüsusən də onun digər böyük şah əsəri olan "ölümsüzlük" də həyata keçirildiyini görə biləcəyimiz bu iki prosesi icad etdiyinə görədir. Sujet xətti hekayələrin pərəstişkarları bəzən fəsilələrin təşkili ilə təəccüblənirlər. Səhv etməyin, bu, fəlsəfi çağırışla romantik bir əsərdir. Yüngül ton, axıncı yazı və "şok düsturlarından" istifadə oxucunu çaşdırmamalıdır, hekayə(lər) yalnız ruhun hərəkət etdiyi yüngüllük və ciddilik hissi arasındakı bu ruh vəziyyətini oymaq üçün bir bəhanədir. Təsnifatı olmayanlar arasında təsnif edilə bilməyən bu roman zirvəsində Kunderanın bizə baxdığı və rəğbətlə gülümsədiyi bir dağ kimi dayanır. Həmişə sizə yaxındır, buna baxmayaraq, o, hər cəhətdən ölçətməzdir. (8 səh 4)

Varlığın Dözülməz Yüngüllüyü yüngüllüklə ağırlığın fəlsəfi müzakirəsi ilə açılır. Kundera Nitsşenin əbədi qayıdış və ya ağırlıq fəlsəfəsi ilə Parmenidin həyatı işıq kimi başa düşməsi ilə ziddiyyət təşkil edir. Kundera maraqlıdır ki, həyata hər hansı bir məna və ya çəki aid etmək olarmı, çünki əbədi dönüş yoxdur: əgər insanın yalnız bir yolu sınamaq, bir qərar vermək imkanı varsa, o, başqa bir yol tutmaq üçün geri qayıda bilməz və sonra ikisini müqayisə edə bilməz. Kundera iddia edir ki, həyatları birləşdirmək bacarığı olmadan biz məna tapa bilmərik; mənanın mövcud olduğu yerdə biz ancaq dözülməz bir çəkisizliklə qarşılaşırıq. (9 səh 3)

"İnsan heç vaxt nə istədiyini bilə bilməz, çünki onun yalnız bir həyatı var və onu keçmiş həyatları ilə müqayisə edə və ya sonrakı həyatlarında düzəldə bilməz. » İxtisasca həkim olan Tomas özünü bu şəkildə sorğulayır və həmişə ekzistensialist (və ekzistensial) suallarla dolu bir həyat yaşayırdı. Tereza ilə yaşamaq üçün verdiyi qərarın doğru olub-olmadığını yoxlamaq üçün heç bir yolu yoxdur, çünki bu, onun o vaxta qədər heyrətamiz ciddiliklə qəbul edilən həyat fəlsəfəsinə ziddir: bağlamamaq. Onun münasibəti və sonra rəssam olan Tereza ilə son evliliyi onu təəccübləndirir: o, on il əvvəl birinci həyat yoldaşından boşandı, sonra o, qadınla yanaşı yaşamaq üçün doğulmadığını başa düşdüyünü düşündü. O vaxt o, arvadından, oğuldan, anadan və atadan (gəlinini himayə edən) xilas etməklə ustad zərbəsini dəf etmişdi. Tomas qadınlar istəyirdi, lakin onlardan o qədər qorxurdu ki, qorxu və istək arasında bir kompromis tapmışdı: özünün dediyi kimi "erotik dostluq". Onun fikrincə, "yalnız sentimentallıqdan uzaq, heç bir tərəfdaşın digərinin həyatı və azadlığı üzərində hüquqlar qəbul etmədiyi münasibətlər hər ikisinə xoşbəxtlik gətirə bilər. (10 səh 1) Bu, sevginin Tomasın həyatından kənar qalmasını nəzərdə tutur: "Birgə yuxu sevginin cinayəti idi". Əslində, sevginin ardınca gələn anda Tomas tək qalmaq üçün qarşısızalmaz bir arzu hiss etdi. Və bir neçə ildən sonra o, Tereza ilə birgə yatmağı səbirsizliklə gözlədiyini kəşf edir. Anlayır ki, ona olan məhəbbət sevimək istəyi ilə (bu istək saysız-hesabsız

qadınlara aiddir) deyil, ortağ yuxu arzusu ilə (bu istək yalnız bir qadına aid deyil) təzahür edir. Bununla belə, yavaş-yavaş Tomasın fantaziyaları öz yerini tutur və hər ikisinin qısqançlığı açıq-aydın ümitsiz bir vəziyyət yaradır, çünki “məşuqələrinin gözündə o, Terezaya olan məhəbbətinin bədnam möhürü ilə damğalanırdı, Terezanın gözündə məşuqələri ilə sərgüzəştlərinin bədnam möhürü. » Bu qəribə hekayə 1968-ci ildə Praqa baharı zamanı Praqada başlayır. Avqustda rusların ölkəni işğal etməsi cütlüyün ixtilafını görən yeni bir vəziyyət yaradır. İsveçrəyə gediş cütlüyə bu pis yamağı aradan qaldırmağa imkan verəcəkmi? Tomas hələ də öz ziddiyyətlərində, görünür, şüursuz davranışından sonra Terezaya zəncirləndiyinə inanır. O, həmişə bu azadlığı, ona “varlığın şirin yüngüllüyünü dadmaq üçün Parmenidin sehrlı məkanında uçmaq” təəssüratı yaradan bu yüngüllük hissini xəyal etmirmi? “Münasibətinin başqalarının, o cümlədən Terezanın əziyyət çəkdiyini başa düşəndə mərhəmət kimi digər hisslər də tədricən onda yaranacaq. Tereza ilə maraqlanan fantaziyalar Toması saxlayacaqmı? Vaxt keçdi və Tomasın daimi məşuqələrindən biri olan Səbinə onu Frans üçün tərk etdi. Sonra roman başqa istiqamətə doğru gedir və biz inqilabi illüziyaların çoxdan söndüyü (Çexoslovakiya), lakin həyata keçirilən həyatın qaldığı ölkədən gələn Fransın Sabina ilə mürəkkəb həyatına baxırıq. Böyük risk, cəsarət və təhlükə miqyası ölüm. Franz, Səbinənin tez-tez getdiyi sənət qalereyasının sahibi Marie-Claude ilə evlidir. Etiraf günü gəldi və Marie-Claude-in məşuqənin adının açıqlanmasına reaksiyası Fransı tamamilə narahat edir. Xüsusən də elə həmin gündən Səbinə yoxa çıxır. Tomas və Terezanı daha sonra, hələ 1968-ci il hadisələri zamanı tapırıq və Tomas ləqəbli müəllif kommunist rejimlərindəki vəziyyətin müvafiq təhlilini təqdim edir: “Cinayət rejimləri cinayətkarlar tərəfindən deyil, buna əmin olan həvəskarlar tərəfindən formalaşdırılıb. Cənnətə aparan yeganə yolu kəşf etdi. Və bu yolu mərdliklə müdafiə etdilər, bunun üçün çox adamı edam etdilər. Sonralar gün kimi aydın oldu ki, cənnət yoxdur və buna görə də həvəskarlar qatildir. Və Tomas özünə həlledici sualı verir: bilmədiyimiz üçün günahsızızqı? Taxtda oturan axmaq, sadəcə olaraq, axmaq olduğuna görə bütün məsuliyyətdən azad olurmu? Atasını bilmədən öldürən, anasını da bilmədən sevən Edip hekayəsi Tomaya görə bir nümunədir: Cahilliyindən çəkdiyi bədbəxtliyin tamaşasına dözə bilməyən Edip gözlərini çıxardı və kor Fiv krallığını tərk etdi. Tomasın Praqa qəzetinə təklif etdiyi məqalədəki bu mövqeyi, təbii ki, nəticəsiz qalmayacaq. Müəllif diqqət çəkən məqamlara tez-tez geri dönüşlər edir və gələcəyin işığı ilə aydın təhlil aparır. Tomas qadınlara olan aludəçiliyi ilə maraqlanır və geriye baxaraq hesab edir ki, mənliyin bənzərsizliyi insanlarda ağılasığmaz olan şeylərdə çox dəqiq gizlənir. Və əslində qadınların bu ağılasığmaz hissəsidir, qadını digərlərindən fərqləndirən bu hissə onu vəsvəsə edir. Onun vəsvəsəsi romantik deyil, sırf sərbəstdir. Və hər dəfə Tomas “dünyanın bir parçasını bir daha ələ keçirməyin, öz xəyali neştrə (o həkim və cərrahdır) kainatın sonsuzluğunda kətdən nazik bir parça kəsməyin parlaq hissini yaşayır. . » Müəllifin nəfəsini tutmaq üçün hekayədəki fasilələr kimi çoxşaxəli çıxışları var. (11 səh 2) Mən romanların personajları ilə bağlı olanı xüsusilə aktual hesab etdim: “Qəhrəmanlar bir vəziyyətdən, bir cümlədən, bir metaforadan doğulur, hansı ki, müəllifin hələ də baş vermədiyini zənn etdiyi əsas insani imkanları ehtiva edir. Romanımdakı personajlar mənim gerçəkləşməmiş imkanlarımdır. » deyir Milan Kundera. Fəsilərdən görünür ki, Tomas əsasən mömindir və o, ədalət, yəni Allahın Padşahlığı uğrunda mübarizə aparır. On illər sonra tapdığı oğlu Simon kimi. Siyasi şərait sonradan Toması dərmandan əl çəkməyə məcbur etdi. O, pəncərə təmizləyicisi oldu. Yeddinci hissə mahiyyətə Karenina, Tomas və Terezanın itinə həsr olunub. Heyvanlar üzərində insanın hökmranlığının cinayət kimi qınandığı möhtəşəm və çox təsirli bir fəsil, inək və at üzərində qəsb etdiyi hakimiyyəti müqəddəsləşdirmək üçün Allahı icad edən, maral və ya bir heyvanı öldürmək hüququ ilə özünə təkəbbür göstərən bir adam. Müəllif daha sonra cəsarətli bir müqayisə aparır: “İnsan cütlüyü elə yaradılmışdır ki, kişi və qadın sevgisi, kişi arasındakı it sevgisindən daha aşağı təbiətli aprioridir. Sonuncu fədakar sevgidir. İnsanla itin sevgisi qeyri-adidir: bu, münəcişəsiz, ürəkəğrıdan səhnələri olmayan, təkəbbürlü sevgidir. Kareninanın təbəssümü qaçıqda olan personajların qəlbində köntöy, səliqəli və bayağı bir sülhün yerləşdiyi bu hərəkətli və gözqamaşdırıcı fəslə həqiqətən işıqlandırır. Çox zəngin 450 səhifəlik roman, hər şeyə rəğmən sevginin çox insani aberrasiyalardan sonra vacib bir yeri oymağ olduğunu sübut edən mürəkkəb personajlarla dolu çox orijinal şah əsər hesab olunur. (12 səh 4)

"Məqsədi "daha yüksək olan" hər kəs bir gün vertiqodan əziyyət çəkməsini gözləməlidir. Vertiqo nədir? Yıxılmaq qorxusu? Yox, Vertiqo yıxılmaq qorxusundan başqa bir şeydir. Bizi yoldan çıxaran və şirnikləndirən, yıxılmaq istəyi altımızdakı boşluq səsidir. (1 3 səh 2)

İroniya, melodram və xəyalpərəstliyin yalnız müəllifin necə yaratacağını bildiyi kimi saf sehrli anları meydana gətirdiyi təntənəli bir kainatda Kundera keçmiş zamanı ölçmək üçün əbədi qayıdışın Nitsşe sxemi ilə yenidən əlaqə qurur. Üslub yüngül olduğu üçün oxumaq asandır. İtirilmiş illüziyaların (böyük və qüdrətli İnternasionalın) bu şəkildə aradan qaldırılmasında, bəzi personajların (Tomas, it) həyatındakı dəyişikliklərdə sonsuz dəqiqlik məqamları (şirinlik və siyasət münasibətləri) var. Şedevr deyil, 20-ci əsrin nəsilləri haqqında kult kitabıdır. Bu baxımdan, daha da irəli gedən, məyusluq sənətini daha da irəli aparan və həyatımızın və düşüncələrimizin qidalandığı əsas aldatmacanı bu nöqtəyə qədər ortaya qoyan ədəbi əsər hesab oluna bilər. Bu kitab insanı düşündürür, zənginləşdirir, yetişdirir. Müəllif sadəcə hekayə danışmır, onun arxasında gizli bir məna var. Mətn dərinir. Bu kitabda o qədər məna zəngindir ki, əhatə olunan mövzular çoxdur, saatlarla, saatlarla müzakirələr aparılacaq dərəcədə çoxdur. Eşq hekayələri ilə fəlsəfi söhbətlər arasında bu romanın mahiyyəti bir biri ilə vəhdət təşkil edir. (14 səh 1)

Ateist olmaq - əslində imanlı olub-olmamaq demək deyil. Bəs o zaman taleyin ideyası, ideya axtarışına və həyata keçirilməsinə həsr olunmuş həyatın, əsərdə təcəssüm olunmuş idealın, insan miqyasında bir missiyanın, yaradıcılığın özü olur? Bu romanda yaradıcı kimi qəbul edilməli olan iki personaj, Tomas və Sabina öz sənətlərində reallaşmaya nə sərmayə qoymurlar, nə də təcəssüm edirlər, onlar yalnız həvəskarlar, diletantlar kimi görünürlər ki, onların əsl səmimiyyəti yoxdur. Dəyər kimi bu səmimiyyət anlayışı mənə elə gəlir ki, Milan Kunderanın əsəri ilə bağlı aparılan təhlildə xüsusi olaraq yoxdur və bu, ayıbdır. Yeganə səmimi olanlar, Tereza və Frans, mənə elə gəlir ki, orada bir qədər aşağılama ilə yanaşırlar, nəinki nifrət edirlər: onların güman edilən "ağırlığı", bir gün onların həyatlarına məna vermək şansı olanda, yəni doldurmaq üçün. Biri romantik münasibətdədir, yəqin ki, Tomas ilə deyil, digəri daha rəşadət axtarırsa və bəlkə də siyasi və ya başqa bir öhdəlikdədir. Barmə haqlıdır, amma yenə də Allaha inanmalısən. İman da məhəbbət kimi (səmimi olmaq üçün) idarəolunmaz hisslərdir: insan özünü sevməyə məcbur edə bilmədiyini kimi (və ya sevməyə mane ola bilməz!), insan özünü Allaha inanmağa məcbur edə bilməz! Hansı ki, nəticədə bir çox insan öz həyatlarında məna axtarındadır... və Sevgi (yaxud sevgi?). Bağlılıq və qısqançılıqla mübarizə aparan bütün sevgidir (başqasının xoşbəxtliyini öz xoşbəxtliyindən əvvəl istəyən). onunla/özünə qarşı mübarizə aparır və sevdini başa düşmək, onu daha yaxşı başa düşmək üçün dəyişməyə çalışır, onunla bölüşməkdən əziyyət çəkir. Milan Kundera insan varlığını faktiki və ya şərti olaraq təsvir edir, varlığın yoxluğu və yoxluğunun boşluğu ilə qazılır. Amma heç bir yerdə o, Allahı xatırlatmır, yalnız inanmaq lazımdır ki, O, varlığımızı və dünyamızı çatışmayan sevgi və varlıq hissi ilə doldurmağa qadirdir! Kundera bizə həyatın həll olunmayan paradoks olduğunu öyrədir. Bunu hər biri öz ilkin seçiminə əks qütbə doğru hərəkət edən personajların hər birinin təkamülü sübut edir: Tomas öz xəyanətləri ilə iş görür; Səbinə öz varlığının boşluğunu dərk edir; Tereza Tomasdan azad olur və Franz cinsi arzularını həyata keçirmək və siyasi ideallarını həyata keçirmək üçün arvadını tərk edir. Bu inkişaf həm bu paradoksu, həm də fərdlərin seçim etməkdə azad olmasını əks etdirir. Tale bir oyundur, insan varlığı qeyri-müəyyəndir. Kundera dünyanı bir-birinə zidd olan cütlərə bölünmüş görür: işıq/qaranlıq, varlıq/heçlik, bir tərəfdə müsbət varlıq, digər tərəfdən isə mənfi. Parmenidə görə yüngüllük müsbət, çəki mənfidir. Kundera əksinə təsdiq edir ki, yüngüllük birmənalı deyil, eyni zamanda pozitivlik (azadlıq) və neqativlik (Səbinənin azad həyatının boşluğunun çəkisi). Bu anlaşılmazlıq həm də Səbinənin bədbəxtliyidir. (15 səh3)

Kundera cinsəliyi yüngüllük və çəki baxımından təqdim edir, Freyd kimi eqo, superego və bu kimi ideyalar irəli sürür. Yüngül personajlar erotikdir və seksuallığı yaradıcı fəaliyyət kimi görürlər. Səbinənin seksuallığı sənət kimi təxəyyüllə bağlıdır. Ağır personajlar (Tereza və Franz) cinsəliyi günahla əlaqələndirirlər. Yüngül hesab olunan Tomasda güclə əlaqələndirilir, ağır seks isə cazibə qüvvəsindən imtina edir. Çılpaq bədən də Tereza tərəfindən dəhşət mənbəyi, əzələli bədən isə Frans tərəfindən yararsız görünür. Siyasət bu romanda fon kimi görünür. Kommünizm nasizmə yaxındır, çünki onların ideologiyası fərdlikdən imtinanı və bunun nəticəsi olaraq kollektivin üstünlüyünü bölüşür. Kommünizm Kundera ilə mədəni sükutun, düşüncənin boşluğunun sinonimidir. Qərb isə əksinə, azadlığı, fərdin təsdiqini təmsil edir. Romantik görüşdə iki varlığın proqramlaşdırılmış görüşünü görən romantik baxışa qarşı Kundera təsadüfi sevgi anlayışına qarşı çıxır. Ona görə heç kim heç kim üçün nəzərdə tutulmayıb. Sevgi təsadüfi olmaqla yanaşı, keçicidir: bu səbəbdən müasir insan ona çox əhəmiyyət verir. Nitsşe və onun əbədi qayıdış nəzəriyyəsi ilə, kainatın və onun hadisələrinin dövrü təbiətini ortaya qoyan bu nəzəriyyə ilə qarşılaşan Kundera, hər bir insanın yaşamaq üçün yalnız bir

həyatı olan unikal tarix baxışına qarşı çıxır. Varlıq yüngüldür, fırlanır, fərdlərdən qaçır. Həyatımıza cazibə qüvvəsini daxil edən əbədi qayıdış ideyasıdır. Eynilə, Əbədi Qayıdış statik tarix fəlsəfəsini təklif edir, Kundera isə dinamik tarixə inanır, tərəqqiyə inanır. Bu romanın zənginliyi danılmazdır. Kundera xüsusilə Yunan filosofları və Nitsşe ilə müzakirələr aparır. (16 səh5)

Ədəbiyyat

1. Milan Kundera – Varlığın dözülməz yüngüllüyü
2. <https://www.ceylanmumoglu.com/az/article/milan-kundera-varligin-dozulmez-yungulluyu>
3. <https://edebiyatqazeti.az/news/incesenet/2459-ekranlasdirilmis-edebi-eserler-milan-kundera-varligin-dozulmez-yungulluyu-romani>
4. <https://www.juanherranz.com/az/Varl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n-d%C3%B6z%C3%BClm%C9%99z-y%C3%BCng%C3%BCll%C3%BCy%C3%BC/>
5. <https://la-philosophie.com/linsoutenable-legerete-de-letre-kundera-analyse>
6. <https://www.sparknotes.com/lit/unbearablelightness/summary/>
7. https://thoughts-about-god.com/stories_/stephanie-chung_blessings-autistic-son?utm_campaign=chung&utm_source=adwords&utm_medium=device&utm_term=good%20novels&gclid=EAIAIQobChMI5KfnloiC9wIVTEaRBR2pBAxWEAMYASAAEgICdfD_BwE
8. <https://edebiyat.az/tags/Varl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n%20d%C3%B6z%C3%BClm%C9%99z%20y%C3%BCng%C3%BCll%C3%BCy%C3%BC/>
9. <https://www.theguardian.com/books/2004/may/01/fiction.johnbanville>
10. <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2018/sentyabr/607998.htm>
11. <http://ayna-plus.az/2019/varligin-dozulmez-agirligi/>
12. <https://santorpack.ru/az/dom-sad-uchastok/milan-kundera-esse-milan-kundera-biografiya-fakty-iz-zhizni-foto-kundera.html>
13. <https://az.birmiss.com/kundera-milan-milan-kundera-kundera-milan-varliq-doezuelm%C9%99z-yuenguellueyue/>
14. <https://quedeseries.es/az/resena-cinematografica-la-inoportable-levedad-del-ser-1988/>
15. <https://525.az/news/47788-qoca-ve-roman>
16. <https://az.unitsfashion.com/7721410-unbearable-lightness-10-es-from-the-novels-of-milan-kundera>

Rəyçi : prof. G.Abdullabəyova

Göndərib: 14.02.2022

Qəbul edilib: 15.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/111-115>

Aynurə Fərman qızı Həsənova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Magistrant
aynurehesenova1@gmail.com

MALİYYƏ MÜHƏNDİSLİYİ İLƏ SÜNİ İNTELLEKT ARASINDAKI ƏLAQƏ

Xülasə

Maliyyə mühəndisliyi, müəssisənin səmərəliliyini artırmaq və ya optimallaşdırmaq üçün həmin müəssisənin və ya onun strukturuna tabe olan digər müəssisələrin maliyyə işlərini ədədi üsullarla yerinə yetirən elm sahəsi kimi mövcud olmuşdur. Mühəndislik elmi ilə problemin həllində kəmiyyət üsullarını tətbiq etməklə nəticəyə çatmaq mümkündür. Müxtəlif riyazi modellərdən istifadə etməklə əldə edilən nəticələr deterministik xarakterli olur. İqtisadi həyatın artan mürəkkəbliyi ilə investorların əmanətlərini bank depozitləri, dövlət istiqrazları, eləcə də səhmlər kimi investisiya alətlərinə yönəltməsi bu alətlərin daşdığı risklərdən hedcinq alətlərini tələb edirdi. Bu ehtiyac sığorta institutlarının, fond bazarlarının və vasitəçi maliyyə institutlarının inkişafına səbəb olmuşdur. Bu müəssisələr əllərində olan əsas qiymətli kağızlardan törəmə qiymətli kağızlar yaratmışlar. Maliyyə mühəndisliyi ilə süni intellekt arasındakı əlaqənin tədqiq olunması məqalənin əsas tədqiqat obyektini təşkil edir.

Açar sözlər: *maliyyə mühəndisliyi, süni intellekt, Saleh Neftçi, maliyyə sektorunda süni intellektin istifadəsi*

Aynura Farman Hasanova

Relationship between financial engineering and artificial intelligence

Abstract

Financial engineering has existed as a field of science that performs the financial work of an enterprise or other enterprises subordinate to its structure by numerical methods in order to increase or optimize the efficiency of the enterprise. It is possible to reach a conclusion by applying quantitative methods in solving a problem with engineering science. The results obtained using different mathematical models are deterministic. Increasing complexity of economic life, directing investors' deposits to investment instruments such as bank deposits, government bonds, and stocks required hedge instruments to hedge on the risks posed by these instruments. So it led to the development of insurance institutions, stock markets and intermediary financial institutions. These enterprises have created securities derived from the underlying securities in their possession. The study of the relationship between financial engineering and artificial intelligence is the main research object of the article.

Key words: *financial engineering, artificial intelligence, Saleh Neftchi, use of artificial intelligence in the financial sector*

Giriş

Maliyyə mühəndisliyi 70-ci illərdə risklərin artdığı və kapitalın azaldığı, resurslara tələbatın artdığı, cəmiyyətin tələbatını ödəmək üçün alternativ yolların istehsal olunduğu zaman yaranıb və bu gün mühəndisliyin mühüm sahəsinə çevrilib. Xüsusilə birinci neft böhranından sonra yaranan qarışıq mühitdə risklər daha da böyüyüb və bazarlar çalxalanıb, bir çox ölkədə inflyasiya uçurqəmli ədədlərə çatıb. Risklərin artması ilə əlaqədar bazara alternativ qiymətli kağızlar və törəmə qiymətli kağızlar çıxarılmışdır. Risklərin azaldılması və gəlirlərin artırılması çox ciddi hesablamalara çevrilib. Bu zərurət maliyyə mühəndisliyini ortaya qoydu. Son iki onillikdə mühəndisliyin bu yeni sahəsinə dair çoxlu nəşrlər hazırlanmışdır.

Maliyyə mühəndisliyi son 30-40 il ərzində resursların ən məqsədəuyğun istifadəsini təmin etmək məqsədilə yaradılmış mühəndislik sahəsidir. Qloballaşan iqtisadiyyat maliyyə institutlarının fəaliyyətində maliyyə mühəndisliyinin rolunun zəruriliyini ortaya qoyur [8, s. 152-154].

Maliyyə mühəndisliyində qiymətli kağızların (baza və törəmə) qiymətləndirilməsi, bu qiymətli kağızların gəlirliliyinin ölçülməsi, gəlirin risk hesablamaları, risklərin idarə edilməsi, portfel yaradılması, portfelin idarə edilməsi kimi mühüm mövzular var. Baza qiymətli kağızlardan əldə edilən törəmə qiymətli kağızlar Fyuçers, Fyuçers Müqavilələr, Forvard Müqavilələr, Opsionlar, Swaplar və Hedcinqlər kimi ümumiləşdirilə bilər. Bu qiymətli kağızların nominal (onların üzərində yazılmış ilkin dəyəri) və müəyyən bir zamanda effektiv dəyərlərinin tapılması, onların gələcəkdə bir dəyərə necə çata biləcəyi, onların gəlirlərinin zamanla necə dəyişə biləcəyi, zərər risklərinin hesablanması və riskin minimuma endirilməsi, portfelin təşkili və bu məqsədlə idarə edilməsi maliyyə mühəndisliyinin əsas mövzularıdır. Maliyyə mühəndisliyinə tabe olan bütün qiymətli kağızlar zamanın funksiyasıdır və skalyar çoxluqlardır [8, s. 102].

Maliyyə mühəndisliyinin məqsədi biznesin, maliyyə qurumunun və ya investorların mövcud məhsullarla problemlərinin həlli yollarını tapmaq, istifadə olunan məhsulların qeyri-kafi olduğu törəmə məhsulları inkişaf etdirmək və risk altında olan müəssisələrin məqsəd və ehtiyaclarına uyğun yeni məhsullar hazırlamaqdır.

Analiz

Maliyyə mühəndisliyi, mahiyyət etibarilə, maliyyə dünyasına mühəndislik yanaşması və metodologiyasını tətbiq edən geniş, multidissiplinar təhsil və təcrübə sahəsinə aiddir. İqtisadiyyat, riyaziyyat, kompüter elmləri və maliyyə nəzəriyyəsi kimi müxtəlif sahələrdən əldə edilən məlumatları birləşdirir və istifadə edir. Maliyyə mühəndisliyinin çox hissəsi maliyyə nəzəriyyələrini maliyyə dünyasında praktik tətbiqlərə çevirməkdən ibarətdir.

Təcrübədə maliyyə mühəndisliyinə misal olaraq, maliyyə bazarlarında istifadə olunan alqoritmik və ya süni intellekt ticarət proqramları kimi şeyləri inkişaf etdirən kəmiyyət analitiklərinin işidir.

Maliyyə mühəndisliyi, riyaziyyatın prinsiplərini və nəzəriyyələrini özündə birləşdirən metodoloji yanaşmadan başqa, ənənəvi mühəndislik işləri ilə əlaqəli deyil. Bununla belə, sonradan maliyyə mühəndisi olan bir çox insanlar əvvəllər ənənəvi mühəndislik dərəcəsi əldə ediblər.

Maliyyə mühəndisliyi nisbətən yeni təhsil sahəsidir. Maliyyə mühəndisliyi üzrə dərəcə təklif edən ilk tanınmış proqramlar 1990-cı illərdə ABŞ-da qurulmuşdu. Bununla belə, bu sahə kifayət qədər sürətlə böyüyüb ki, bu təhsil proqramları indi Beynəlxalq Kəmiyyət Maliyyə Assosiasiyası və Beynəlxalq Maliyyə Mühəndisləri Assosiasiyası kimi rəsmi orqanlar tərəfindən akkreditasiya olunub.

Maliyyə mühəndisliyinin tədqiq olunması, onun bir elm kimi formalaşmasında Saleh Neftçinin danılmaz əməyi olmuşdur. Maliyyə mühəndisliyinin riyazi alətlərini tətbiq edən Saleh Neftçi maliyyə mühəndisliyinin bir elm kimi dayanıqlı inkişafına özünün müsbət töhvəsini vermişdir.

Maliyyə bazarları və maliyyə mühəndisliyi sahələrində aparıcı mütəxəssisi olan Saleh Nur Neftçi (1947 - 2009) milli və beynəlxalq maliyyə institutlarında bir çox məsləhətçi vəzifələrdə çalışmış, maliyyə və maliyyə mühəndisliyi sahələrində fəal tədqiqatçı olmuşdur. Neftçi riyazi maliyyə sahəsində pedaqoq idi, maliyyə törəmələrinin riyaziyyatı, inkişaf etməkdə olan bazar aktivlərinin ticarəti strategiyaları və qabaqcıl risklərin idarə edilməsi sahələrində dərs deyirdi. 1980-ci illərin sonundan başlayaraq o, diqqətini maliyyəyə yönəltdi və maliyyə törəmələrinin riyaziyyatı və maliyyə mühəndisliyi prinsipləri üzrə əsas kitablar hazırladı. Riyazi maliyyə üzrə xüsusilə yaxşı tanınmış iki dərsliyi ilə tanınır:

Qiymətləndirmənin Riyaziyyatına Giriş

Maliyyə Törəmələri və Maliyyə Mühəndisliyi Prinsipləri.

Bu kitablar dünyanın bir çox maliyyə mühəndisliyi proqramlarında standart mətnlərə çevrilmişdir. Maliyyə mühəndisliyinin ən görkəmli və görünən praktikantlarından və pedaqoqlarından biri olan Paul Uilmott “Maliyyə Törəmələrinin Riyaziyyatına Giriş” kitabında yazmışdır: Neftçinin kitabları stoxastik hesablamalar üzrə yeni başlayanlar üçün oxuna bilən yeganə kitabdır”.

Maliyyə mühəndisliyi maliyyə dünyasında geniş spektrli vəzifələrdə istifadə olunur. Ən çox tətbiq olunduğu sahələrdən bəziləri aşağıdakılardır:

➤ Korporativ Maliyyə
➤ Arbitraj ticarəti
➤ Texnologiya və alqoritmik maliyyə
➤ Risklərin idarə edilməsi və analitika
➤ Opsionların və digər Maliyyə Törəmə Vasitələrinin Qiymətləndirilməsi
➤ Davranış Maliyyəsi
➤ Strukturlaşdırılmış Maliyyə Məhsullarının və Fərdi Maliyyə Alətlərinin Yaradılması
➤ Kəmiyyət Portfelinin İdarə Edilməsi
➤ Kredit riski və kreditin idarə edilməsi

Maliyyə mühəndisliyində istifadə olunan əsas anlayışlardan biri də maliyyə modelləşdirilməsi hesab olunur. Maliyyə modelləşdirməsi real dünya maliyyə vəziyyətinin mücərrəd təsvirini (modelini) qurmağa imkan verir. Bu, biznesin, layihənin və ya hər hansı digər investisiyanın maliyyə aktivinin və ya portfelinin performansını təmsil etmək (sadələşdirilmiş variantı) üçün nəzərdə tutulmuş riyazi modeldir.

Tipik olaraq, maliyyə modelləşdirməsi kəmiyyət xarakterli aktivlərin qiymətlərinin müəyyən edilməsi və ya korporativ maliyyənin həyata keçirilməsi kimi başa düşülür. Söhbət bazarların və ya agentlərin davranışı haqqında bir sıra fərziyyələrin ədədi proqnozlara çevrilməsindən gedir. Eyni zamanda, "maliyyə modelləşdirmə" müxtəlif istifadəçilər üçün fərqli mənalara ifadə edən, mühasibat uçotu və korporativ maliyyə tətbiqləri, ya da kəmiyyət maliyyə tətbiqləri ilə əlaqədar ümumi bir termindir.

Korporativ maliyyə və mühasibatlıq fəaliyyətlərində maliyyə modelləşdirməsi adətən maliyyə hesabatlarının proqnozlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Maliyyə modelləşdirilməsi tətbiqlərinə aşağıdakılar aiddir:

➤ Digər qiymətləndirmə vasitələri də daxil olmaqla diskontlaşdırılmış pul vəsaitlərinin hərəkəti vasitəsilə biznesin və ya səhmlərin qiymətləndirilməsi;

➤ Proqnozlaşdırma və idarəetmə qərarlarının qəbulu;

➤ Kapitalın büdcəsi, o cümlədən kapitalın dəyəri (yəni WACC) hesablamaları;

➤ Maliyyə hesabatlarının təhlili / nisbət təhlili (əməliyyat və maliyyə icarələri və R&D daxil olmaqla)

➤ Gəlirlə əlaqəli proqnozlaşdırma və təhlil;

➤ Layihənin maliyyə modelləşdirilməsi;

➤ Pul vəsaitlərinin hərəkətinin proqnozlaşdırılması;

➤ Kredit təhlili və İstehlak krediti riski;

➤ Dəyərsizləmə və ehtiyatların modelləşdirilməsi;

➤ Dövrüyyə kapitalının və xəzinədarlığın idarə edilməsi, eləcə də aktiv və öhdəliklərin idarə edilməsi;

➤ İdarəetmə uçotu: maya dəyərinin hesablanması, mənfəət təhlili, xərclərin təhlili.

Maliyyə sektorunda süni intellektin istifadəsi xərclərin azaldılması, əməliyyatların tez yerinə yetirilməsi, təhlükəsizlik proqramlarının təmin edilməsi və hər zaman əlçatan olması baxımından istifadəçilərə böyük üstünlüklər verir. Süni intellekt tətbiqləri bankların bazar məlumatlarını əldə etməsi, banklarda istifadə olunan bank xidmətlərinin müştərilərə çatdırılması və ünsiyyətin daha asan artırılması üçün istifadə edilir. Banklarda istifadə olunan süni intellekt proqramları bankın imicini gücləndirmək, müştərilərini saxlamaq və yeni müştərilər cəlb etmək, fəaliyyətdə yükü bir az azaltmaq və müştərilərini internet və mobil bankçılıq proqramlarına yönəltməyə çalışırlar. Lakin bilinməlidir ki, bu sistemlərdən istifadə etmək üçün güclü infrastruktur tələb olunur. Bu səbəbdən banklar texnologiyaya və xüsusilə proqram təminatına investisiyalarını artırırırlar [12, s. 85].

Bankların internet və mobil bankçılıq proqramlarına müraciət etmələrinin müxtəlif səbəbləri var. Xüsusilə müştərilərini rəqiblərinə itirməmək və rəqabət mühitində geri qalmamaq üçün bu təcrübələrə müraciət edirlər. Bundan əlavə, ölkəmizdə gənc əhalinin sıxlığı getdikcə artdığından gənc kütlə yaratmağı qarşısına məqsəd qoyan banklar xərcləri azaltmaq üçün belə təşəbbüslərə əl atırlar. Əvvəlcə

internet səhifələri ilə müştərilərə yaxınlaşmağa çalışan banklar, müştərilərə istifadəçi adı yaradaraq parol göndərərək xidmət təklif etməyə başlayıblar. Bu yolla müştərilər öz istifadəçi adları və müəyyən etdikləri xüsusi parol ilə bank xidmətlərindən istifadə edə bilirlər. [14, s. 61-62].

Süni intellekt tətbiqləri sayəsində banklar müştərilərinə sürətlə çatır və müştərilərə göstərilən xidmətlərin sayı günü-gündən artır. Bu arada təbii ki, banklar arasındakı yarış bütün rəqabəti ilə davam etdiyi üçün yarışda ən yeni və sürətli xidmət göstərən bank liderlik edir. Bu səbəbdən internet və mobil bankçılıqda çatılan bu nöqtədə, filialda həyata keçirilən demək olar ki, bütün əməliyyatlar bu tətbiqlərdə həyata keçirilə bilər. Bu çərçivədə sürətlə artan rəqabət şərtlərinə uyğunlaşmaq istəyən şirkətlər texnologiya ehtiva edən yeni məhsullar istehsal edərək, xərcləri azaltmaqla, müştəri məmnuniyyətini artıraraq yeni müştərilər qazanmağı hədəfləyirlər [9, s. 50].

Maliyyə Texnologiyası (Fintech) maliyyə xidmətlərinin daha sürətli, daha səmərəli və asan şəkildə çatdırılmasını ifadə edən bəzi yeniliklərə istinad edir. Mobil və onlayn mühitlərdə yaradılan maliyyə əməliyyatlarını birləşdirərək texnologiyanın gətirdiyi yeniliklərdən sadəcə biri kimi ifadə edilir. Fintech təkcə ölkəmizdə deyil, dünyada da tez-tez istifadə olunan sistemə çevrilib. Fintech, mobil ödəniş alətləri və pul köçürmə əməliyyatları kimi bir çox fərqli sahələrdə innovasiyaları ehtiva edən texnologiyaya təsir göstərmişdir [7].

Bank sektorunda əməliyyatları daha asan və daha az xərclə həyata keçirə bilən Fintech texnologiyası iş dünyasını tamamilə yeniləməyi planlaşdırır. Banklar və müştərilər arasındakı münasibətləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirən bu texnologiya bazarı bank sektorundan oğurlamağa başladı və Fintech şirkətləri fərdi pul köçürmələri və maliyyə həlləri təqdim edərək əhəmiyyətli uğurlara imza atdılar. Maliyyə sektorunda müştərilər tərəfindən texnoloji məhsullara və həllərə artan tələbat Fintech sistemində yüksəliş gətirdi. Fintech həmçinin bank sektoru ilə başlayan mobil və onlayn tətbiqləri daha geniş yayılmış hala gətirdi [6, s. 7].

Fərdi həllər inkişaf etdirərək, Fintech bank sektoru üçün rəqəmsal məhsulları ön plana çıxarır və müştərilər üçün innovativ və davamlı məhsullar təklif edir. Fintech, maliyyə sektorunda yaradılan yeniliklər və rahatlıqlar kimi xidmətlərlə ön plana çıxır. Bundan əlavə, maliyyə sektorundan kənar istifadəçilərə çatmaqla müştəri təcrübəsinə daha çox diqqət yetirməyə davam edir. Fintech, şirkətlərin mobil və rəqəmsal mühitlərdə yaratdığı yeniliklərlə maliyyə sənayesi üçün əvəzolunmaz bir yeniliyə çevrildi [5].

Süni intellekt tətbiqlərinin inkişafı ilə maliyyə xidmətləri də bu inkişafın göstərdiyi şəkildə formalaşır. Maliyyə sektorunun ən mühüm elementlərindən biri olan banklar elektron bankçılığın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Əvvəlcə süni intellekt tətbiqləri nümunəsi kimi göstərilə biləcək bankomatların diqqət çəkməyəcəyi düşünülərsə də, sonrakı illərdə bu fikrin doğru olmadığı ortaya çıxdı. Bank sektorunda artan rəqabət yeni xidmətlər və müxtəlifliyi artırmış, vaxtı və xərcləri minimuma endirən süni intellekt tətbiqləri bu xidmətlərin inkişafında mühüm rol oynamışdır [13, s. 140-142].

Törəmə qiymətli kağızlarda risk əmsalları əsas qiymətli kağızlardan fərqlidir və hər birinin strukturundan, ödəmə müddətindən və xarakterindən asılı olaraq dəyişir. Törəmə qiymətli kağızlar maliyyə bazarlarını dərinləşdirmək və baza qiymətli kağızlardakı riski mümkün olduqda sifirə endirmək üçün hazırlanmışdır.

Nəticə

İnternet bankçılıq, zaman və məkan anlayışından bəhs edilmədən bank xidmətlərinin müştərilərə internet üzərindən təklif edildiyi paylama kanalı kimi ifadə edilir. İnternetə çıxışı olan hər bir kompüterlə 24 saat istifadə edilə bilən bir paylama kanalıdır. Bank sistemində kommunikasiya sistemi olaraq dövrün qabaqcılı olan internetin geniş yayılması klassik bankçılıqda bir inqilab olaraq görülür. Əslində internet üzərindən virtual bank filiallarından pul çıxarmaqdan başqa bütün digər bank xidmətlərini göstərmək mümkün olub. Bütün əməliyyatları evdən etmək və fiziki puldan qaçmaq kimi faktorlar filialsız bankçılığı gündəmə gətirib. Virtual banklar öz istifadəçilərinə fiziki yerləşmədən bank xidmətlərindən yararlanmaq imkanı təklif edirlər. Texnologiya digər sektorları idarə edərkən, dəyişikliyi də zəruri edir. Bu inkişaf bank sektorunu sürətlə inkişaf edən və yayılan texnologiya ilə ayaqlaşmağa vadar etdi. Banklar inkişafı yaxından izləməli olan sektorlardan birinə çevrilib. Müasir texnologiyada

müştərinin bank xidmətlərini almaq üçün evdən kompüterlə internetə daxil ola bildiyi internet bankçılıq daha da irəli gedərək mobil telefonlarımıza çatmağı bacarmışdır.

İnternet bankçılıq kompüterdən istifadə edən müştərilər üçün daha uyğun bir paylama kanalı olduğu üçün cəmiyyətdə savadlılıq səviyyəsi və kompüterdən istifadə nisbəti günü-gündən yüksəlir və bu paylama kanalı da öz təsirini günü-gündən artırır. İnternet bankçılıqdan istifadə edən müştərilər internet üzərindən daxil olduqları virtual şəbədə öz əmanətlərini, investisiyalarını, kreditlərini və ya borclarını izləmək şansına malikdirlər.

Ədəbiyyat

1. Akçay B., Kayahan C., Yürükoğlu, Özge Ö.(2019), “Türev Ürünler ve Risk Yönetimi Sözlüğü”. 642 s.
2. Aras, G. (2019). Ticari Bankalarda Kredi Portföyünün Yönetimi.
3. Barutçu, S. (2010). “Mobil Pazarlama” (Derl. İ. Varinli ve K. Çatı). Güncel Pazarlama Yaklaşımlarından Seçmeler. Ankara: detay yayıncılık.
4. Chambers, N. R., (2018). “Türev Piyasalar”, Avcıol Basım-Yayın, İstanbul, 640 s.
5. Codevist. (2018). Fintek (Fintech) Nedir? <https://blog.codevist.com/fintech-nedir-8c57d871b2b8>
6. Dişbudak, C. (2018). Fintech Alanında Girişimciliğin Türkiye’deki Geleceği.
7. https://www.paradurumu.com/teknoloji/fintech-alaninda-girisimciligin-turkiyedeki-gelecegi-2705#page_7
8. Döldöş, İ. (2017). Fintech Nedir? <https://startiphukuku.com>: <https://startiphukuku.com/fintech-nedir/>
9. Ekrem Pakdemirli.(2016), “Finans Mühendisliği Ders Notları” 500 s.
10. Işkın, S. (2012). Elektronik Bankacılık Hizmetleri Ve Denetimi. İstanbul: İTO Yayınları. İşler,
11. Marshall John F., Kapner Kenneth R. (2016). “Financial Engineering”, Kolb Pub, USA, 880 p.
12. Məmmədov S.M. Rəqəmsal keçid və elmi texnoloji inkişafın sürətləndirilməsi zəruriliyi. Bakı, (2021), 420 s.
13. Məmmədov S.M. Azərbaycanada maliyyə mühəndisliyi elminin formalaşması problemi. Elmi praktiki konfrans..BMU, May 2021
14. Okumuş, A., Bozbay, Z., & Dağlı, R. M. (2010). Banka Müşterilerinin internet Bankacılığına ilişkin Tutumlarının İncelenmesi. Erciyes Üniversitesi: İBFF Dergisi.
15. Özcan, Z. Ö. (2007, Ekim). Yüksek Lisans Tezi. Türkiye’de Elektronik Bankacılık: İnternet Bankacılığı Üzerine Bir Çalışma . Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
16. Parasız, İ. (2011). Türkiye’de ve Dünya’da Bankacılık. Bursa: Ezgi Kitabevi.
17. Salih N.Neftci, Ali Hirsca. An Introduction to the Mathematics of Financial Derivatives. December 16, 2013

Rəyçi: prof. S. Məmmədov

Göndərilib: 21.02.2022

Qəbul edilib: 26.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/116-120>

Leyla Ramiz Mammadova
Baku State University
Master
leilaa.mva@gmail.com

THE HISTORICAL REVIEW OF UNITED NATIONS ON THE FORMING OF THE INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE

Abstract

In modern conditions, there is the need to strengthen international control and improve the mechanisms for the peaceful resolution of disputes has increased. To a certain extent, this problem can be solved by reforming international justice, including by increasing the effectiveness of the International Court of Justice. After the first and Second World Wars, the establishment of the UN International Court of Justice (ICJ) was necessary in order to provide legal assistance to states, both in order to ensure peace at the national and international level. The role of the International Court of Justice (ICJ), also known as the “World Court”, which has its seat in The Hague (Netherlands), is to settle in keeping with international law disputes submitted to it by States. Within this article significance of formation of International Court of Justice and its historical necessity of establishment will be examined.

Key words: *international, tribunal, international court, International Court of Justice, history of world court, formation of Hague court*

Leyla Ramiz qızı Məmmədova

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin formalaşmasına tarixi baxış

Xülasə

Müasir şəraitdə beynəlxalq nəzarətin gücləndirilməsi və mübahisələrin sülh yolu ilə həlli mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi zərurəti artmışdır. Bu problemi beynəlxalq ədalət mühakiməsinin islahatı, o cümlədən BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin səmərəliliyinin artırılması vasitəsilə müəyyən dərəcədə həll etmək olar. Birinci və ikinci dünya müharibələrindən sonra həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə sülhü təmin etmək və dövlətlərə hüquqi yardım göstərmək məqsədilə BMT-nin Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qurulması həmin dövrdə mütərəqqi addım hesab olunurdu. Haaqada yerləşən və Dünya Məhkəməsi kimi də tanınan Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin rolu dövlətlər tərəfindən ona təqdim edilən beynəlxalq hüquq mübahisələrini həll etməkdir. Bu məqalə çərçivəsində Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin yaranmasının əhəmiyyəti və onun yaradılmasının tarixi zərurəti araşdırılacaqdır.

Açar sözlər: *beynəlxalq, tribunal, beynəlxalq məhkəmə, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, dünya məhkəməsinin tarixi, Haaqa məhkəməsinin formalaşması*

Introduction

The position of the International Court of Justice as the main judicial body of the United Nations may seem like a recent phenomenon in the history of international organizations and international legal proceedings [1, 39]. However, the status of the ICJ was a product of events that became over the centuries in the arena of international organizations and international judicial proceedings. A report on historical events in the field of international cooperation and international proceedings is important before the establishment of the International Court of Justice, because it explains the circumstances in which the international court was established and can also help us understand the reasons for accepting or rejecting a position.

A number of independent initiatives were put forward during the First World War, all of which were aimed at preventing next world war by creating an international organisation and mechanism for the peaceful settlement of conflicts. A resolution was adopted that required the creation of a League of

Nations at the meeting of the Paris Peace Conference, “to promote international co-operation, to ensure the fulfilment of accepted international obligations, and to provide safeguards against war”. Its Covenant came into force early 1919. The League of Nations became the first effective move towards the organisation of a political and social order on a global scale. Therefore, the drafters of the Covenant were convinced that international disputes should be resolved in accordance with principles of law as an essential and necessary requirement [2, 13].

The Permanent Court of Justice (PCIJ), which functioned effectively from 1922 to 1940, was the first institutional International Tribunal, not a board of special or ad hoc tribunals. This set a precedent in the history of international litigation, and at the same time created an international tribunal. It was the first world-wide tribunal in which states around the world could file their disputes through the courts [3, 34].

International judicial administration had succeeded one of the substantial progress in inter-war period. A great achievement of this stage was the establishment of the Permanent Court of International Justice according to article 14 of the League Covenant. After majority of the members of the League of Nations ratified the Statute of the Court this judicial institution was established 1922. Furthermore, the PCIJ's Statute was not an integral part of the Covenant because it was adopted by a resolution of the First Assembly of the League of Nations as an international treaty distinct from the Covenant. Institutional relationship between the PCIJ and the League of Nations led to a theoretical discussion among international lawyers. Some lawyers point out that the PCIJ did not include as a structure of the League of Nations and it was a distinct and independent organisation similar to the International Labour Organisation [4, 5]. This opinion is based on the fact that the Covenant and PCIJ's Statute did not contain any special provision in referring to any institutional relationship between them. The above view is refused by other lawyers, who suppose that the PCIJ was an organ of the League even though the fact that its Statute was not an integral part of the Covenant [5, 815].

The Hague became the home of the Court, which was composed of 15 judges appointed for a term of nine years. Unlike the Permanent Court of Arbitration, established in 1899, it gave to international law a central position and the parties to litigation could have no influence on the composition of the court. In cases, however, where members of the bench were of the nationality of the contesting parties, extra judges were added. With regard to the competence of the Court, Article 36 of the statute provided that its jurisdiction should include "all cases which the parties refer to it and all matters specially provided for in Treaties and Conventions in force". The Statute of the Permanent Court of International Justice also contained an "optional clause" with regard to compulsory ... Jurisdiction of the Court in all or any of the classes of legal disputes concerning:

- a) The interpretation of a Treaty.
- b) Any question of International Law.
- c) The existence of any fact which, if established, would constitute a breach of an international obligation.
- d) The nature or extent of the reparation to be made for the breach of an international obligation [6].

Of the eleven cases which actually came before the Court under the "optional clause", there were solely four in which the contesting parties agreed on the point of jurisdiction. Perhaps the most important question brought before the Permanent Court of International Justice under this "clause" was the East Greenland case, involving a territorial dispute between Norway and Denmark. The judgement in this case, which was handed down on 5 April, 1903, in favour of Denmark, constitutes an important contribution to the doctrine of acquisition of territory by means of occupation [7, 475].

The function of the Court in its advisory capacity proved to be rather important, however, the Council of the League, which was a political body, was spared thereby many difficult and embarrassing decisions. Though the Council could not be bound by an advisory opinion of the Court, it is of interest to note that such an opinion was never rejected [8, 218].

Since 1922 till 1939, in the eighteen years, the efficient existence of the Permanent Court, a overall of sixty-six cases were brought before it. Thirty-nine were contentious cases and twenty-seven advisory cases. Of these, twelve were latter settled out of Court. In the fifty four cases left for decision, the Court delivered twenty-seven advisory opinions (all at the request of the League Council) and thirty two judgements [9].

On the one hand, the development of international relations, and on the other, the catastrophe of the Second World War showed the world the need and feasibility of creating numerous permanent international organizations for the cooperation of states. During the Second World War, there was a demand for the formation of an International Organization for “maintaining international peace and security” among the allied states. The establishment of the UN and its specialized agencies was a logical result of this development.

During the Second World War, the Allied powers played a leading role in preserving international peace and security and made some proposals about creating a new world organisation after the end of the war. As a result of all the above, the UN Charter was signed on 26 June 1945.

First time the notion of founding an international court emerged in the report of the Informal Inter-Allied Committee on the Future of the Permanent Court of International Justice, which assembled from 1943 till 1944 [10, 570].

After World War II, together with the creation of the United Nations and the Bretton Woods system, the global community aimed to secure and maintain international peace and security through establishing international political and economic cooperation, and creating a judicial adjudicative body to foster the peaceful settlement of interstate disputes. It was hoped that war could be prevented and the international community could move toward a “rule of law” era instead of a world where the “law of the jungle” prevailed. The ICJ was created to fulfill this mission and is “responsible for proposing the possibility of replacing regular lawsuits for the kingdom of war and brutal power in order to promote a peaceful settlement of international disputes [11, 364].

There was a lack of consensus among the participators concerning the matter of either to set up a different court or to maintain the PCIJ at the San Francisco Conference in 1945. Two different views were expressed. Some participants were on the side of keeping the PCIJ and making some adjustments to its Statute to meet the new needs of changing the UN League of Nations. This opinion was based on the existence of several international treaties, including a compromise clause that gave PCIJ the power to interpret the treaty in the event of a dispute and despite the war the existence of these treaties will probably continue to work. Therefore, no additions or changes could be made due to non-compliance with the voting requirements. In the light of the above, the First Committee of the Fourth Commission of the San Francisco Conference, decided, for the first time, to propose the creation of a new court. This proposal was justified as follows: “after balancing the advantage to be gained and the objections to be overcome in the adoption of either course, the First Committee [IV/1] decided to recommend the establishment of a new Court... Moreover, the creation of a new court seems to be the easier and at the same time the more expedient course to be taken. If the Permanent Court were continued, modification in its Statute would be required as a result of the discontinuance of the League of Nations.” [12, 383].

On January 31, 1946, the judges of the Permanent Court of International Justice resigned, and on April 17, 1946, the PCIJ was officially dissolved by a resolution of the League of Nations. The New Court met for the first time on April 3, 1946 at the Peace Palace and on April 6 elected its Chairman, Vice-Chairman and Secretary. The first case was submitted to the Court in May 1947, it concerned the incident in the Strait of Corfu (United Kingdom v. Albania).

As a result of the discussions during the travaux préparatoires stage (*travaux préparatoires is the name used to describe the documentary evidence of the negotiation, discussions, and drafting of a final treaty text*) and the provisions of the UN Charter and the ICJ’s Statute, there is no doubt that the ICJ is a new court and not a legal extension of the PCIJ.

Nevertheless, the Permanent Court of Justice and its Statute were the starting point of the International Court of Justice and its Statute, and analogy and continuity between the International Court of Justice and the Permanent Court of Justice were expressed in several ways. The International Court of Justice inherited PCIJ’s essential goals and objectives.

First, the ICJ, like the PCIJ, was intended to contribute to world peace through the judicial settlement of international disputes, to develop international law through its judgments and views and, finally, to assist the improvement of international organizations by providing them with advisory opinions on the legal issues that they were cope with when executing their functions.

Second, the rules of procedure adopted by the new court in 1946 were almost same to those of the PCIJ.

Third, the Statute itself is very strongly based on the Statute of the PCIJ, as obviously stated in the Charter. Article 92 states that the ICJ "shall function in accordance with the annexed Statute, which is based upon the Statute of the Permanent Court of International Justice and forms an integral part of the present Charter" [13].

Fourth, there is still no distinction the jurisdiction of the International Court of Justice and the old one's.

Fifth, it should be noted that the ICJ has often referred to decisions of the PCIJ as supporting a given position taken within the context of a judgment.

Regardless of the all the similarities mentioned above, even if some authors think that the amendment is just consisting of name, the International Court of Justice should still be considered a new court. The International Court of Justice, unlike PCIJ, must cooperate with the United Nations to achieve its goals and objectives as a result of its organic relationship with the United Nations [14, 35].

It should be noted that despite text of the PCIJ Statute was compiled only English and French, the text of the new Statute prepared in Chinese, English, French, Russian and Spanish. As the five versions are "equally authentic" under Article III of the Charter 32, each of them is to be seen in the process of Interpretation. Yet the historical fact that English and French were employed as to the working languages at San Francisco, and the provision (in Article 39 of the Statute) that "the official languages of the Court shall be French and English", may be thought to justify a process of interpretation which proceeds, in the beginning at any rate, on the- basis of the versions of these two languages.

Hence, the International Court of Justice, is to examine the law governing the Court as an organ for the settlement of international disputes and the Courtis practice, with emphasis on the interplay of political and legal factors bearing upon the Court and its role in the modern society of nations.

The Statute of International Court of Justice was a compromise of different shades of opinions and ideologies as the International community thought it better to have some concensus rather than not to have at all in its search for an elusive absolute unanimity, same is true of an International Legal Order. Unanimity certainly is very difficult, if not impossible, in reaching at some cosensus with regard to matters as diverse as international peace, security, co-operation and development. For these reasons it was long felt that it would be of the greatest value to institute a real international court of justice, consisting of a number of judges in the technical sense of the term, who are appointed once for all, and would have to act in each case that the parties choose to bring before the Court. Such a Court would not only base its decisions on purely legal deliberations, it would secure continuity in the administration of international justice, because it would attach due importance to its former decisions.

International Court of Justice is an institution which was primarily designed to maintain order among the nations now, that the centre of focus is not "order" but "just order", based upon co-operation and co-existence among the nations as a natural consequence thereof, it is desirable to shape and reshape the existing international judicialorganisation in order to legally and politically arm it to meet these new challenges in the emerging new International legal order. Otherwise, the institution (ICJ) as such, will become redundant and ultimately may turn up to be only of historical reference.

In the sixty years of activity of the International Court of Justice, it can be identified several stages. Each of them is characterized by its own characteristics, allowing to form their clear time frame:

- *The first stage* - from 1946 to 1966. This is the period of the formation of the International Court of Justice, gaining its authority as an effective means of resolving international disputes,

- *The second stage* - from 1966 to 1984. This period is characterized by a certain loss by the International Court of Justice of its quality as an effective means of resolving international disputes. The reason is the prevalence of politics over law when making judicial decisions.

- *The third stage* - from 1984 to 2001. During this period, the authority of the International Court of Justice is being restored as an effective peaceful means of resolving international disputes. The internal organization of the Court's activities is being improved. States are increasingly turning to the main judicial body of the UN to resolve their international disputes.

- *The fourth stage* - from 2001 to the present. Over the past 21 years, a number of important decisions have been made aimed at improving the effectiveness of the activities of the International Court of Justice. The activity of using the Chambers of the Court to resolve disputes has increased

significantly. Along with proposals for reforms of the United Nations, states, international organizations, scientists are making proposals for reforming the International Court of Justice,

Considering and resolving territorial disputes, the International Court of Justice applies the generally recognized principles and norms of international law. In doing so, the Court conducts an exceptionally complex, painstaking and creative process of interpretation. The merit of the main judicial body of the UN is that, firstly, on the basis of international law, it resolves specific territorial disputes between states by peaceful means. Secondly, the decisions of the International Court of Justice on territorial disputes, based on the principles and norms of international law, contribute to strengthening peace and maintaining stability between the parties to the dispute, in the region, and on planet Earth as a whole.

Conclusion

From this study it can be seen that in the history of international jurisdiction and the International Court of Justice have passed a difficult path, like humanity itself. However, in the laws of various countries, while recognizing the role of international law as a component of international jurisdiction, the question of the primacy of international jurisdiction over national legislation is raised, especially in dispute resolution. This is justified by the fact that the essence of international jurisdiction is based on the principle of justice - the basis of human existence. Therefore, national courts are called upon to resolve controversial issues of law arising from relations based on the principle of justice, which has been recognized in international law and in the internal laws of states, or in resolutions, treaties, international customs. The latter circumstance is very important and introduces into their activities the reform that is necessary for making a fair decision, for the criterion of maintaining the law. An important factor in establishing the rule of law in international relations is the enhancement of the role of the international court as the main judicial body of the union of all states. As an independent collective body, such a court is intended to facilitate the resolution of interstate disputes in circumstances where all other peaceful means of settlement have failed. Decisions rendered by the court, in our case it is International Court of Justice, on the basis of international law and justice are not only the basis for the settlement of a particular dispute, but also contribute to the progressive development of international law and its institutions.

References

1. Yusuf Aksar, Evrensel Yargı Kuruluşları, 2007
2. Rosenne, S., The Law and Practice of the International Court, 1985
3. The International Court of Justice, 1971, pp. 34 ff.\ Rosenne
4. Gill, T., Litigation Strategy at the International Court: A Case Study of the Nicaragua v. United States Dispute, 1989
5. Walter, F., A History of the League of Nations, 1952
6. Statute of the Permanent Court of International Justice, 1920
7. Manley O. Hudson, Cases and Other Materials on International Law, 1936
8. Briely, J.L., The Law of Nations, 1949
9. <https://www.icj-cij.org/en/pcij>
10. Hudson, M., "The Succession of the International Court of Justice to the Permanent Court of International Justice", AJIL, 51, 1957
11. J. G. Collier, The International Court of Justice and the peaceful settlement of disputes, Fifty Years Of The International Court Of Justice, 1996
12. United Nations Conference on International Organization, 1945, vol 13
13. <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>
14. Tornaritis C. "The Review of the Role of the International Court of Justice", 1971

Rəyçi: hüquq.ü.f.d .R. Rüstəmov

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/121-126>

Süleyman Cavanşir oğlu Süleymanov

Bakı, Azərbaycan

Doktorant

suleyman-suleymanov-1996@bk.ru

YOXSULLUQ CƏMIYYƏTDƏ PROBLEM VƏ İNKİŞAFI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİL KİMİ

Xülasə

Sosial problemlərin çoxluğu yalnız çətinlik yaradan və cəmiyyətə ziyan vuran faktor kimi yox, həm də həmin cəmiyyətin inkişafını stimullaşdıran aspekt olaraq hər zaman çıxış edib və edir. Vaxtında düzgün reaksiya vermək və uyğunlaşaraq təkmilləşməyə doğru getmək insan tarixi boyu evolusiyaya təkan verən faktor olmaqdadır. Günümüzdə istənilən formada və miqyasda problemlər və məsələlər var ki, onları həlli vacib və zəruridir. Lakin bəzi məsələlər heç bir zaman tam şəkildə həll oluna bilməz, insan faktoru, ayrı-ayrı fərdlərin maraqları və s. buna imkan verməz. Ona görə də, reallığa uyğun olaraq biz yalnız adaptiv formada problemləri inkişaf üçün stimulaşdırma aspektində görməliyik. "Problem" sözü mənfi xarakter daşıyan anlayış yox, daha yaxşı və inkişaf etmiş mühitə aparıcı faktor kimi görünməlidir. İnsan tarixinin buqədər vaxtdan sonra hazırkı vəziyyətinə gəlməsi, "problemlərin" çox olduğundan və insanların təşəbbüslərindəndir. Həll edilən bir məsələ, yeni gələcəyin fundamentində duran obyektidir.

Açar sözlər: *sosial problem, problem və məsələ, inkişaf, stimulaşdırma, cəmiyyət, maraqlar*

Suleyman Javanshir Suleymanov

Poverty as a problem and developing factor in society

Abstract

Many social problems have always acted and continue to act not only as a factor that creates difficulties and harms society, but also as an aspect that stimulates the development of that society. Responding in a timely manner and adapting to perfection has been a factor in human evolution throughout history. Today, there are problems and issues of any form and scale, the solution of which is important and necessary. However, some issues can never be fully resolved, the human factor, the interests of individuals, and so on. does not allow it. Therefore, in reality, we should see problems only in an adaptive form in terms of incentives for development. The word "problem" should not be seen as a negative concept, but as a factor leading to a better and more developed environment. The fact that human history has come to its present state after such a long time is due to the fact that there are many "problems" and human initiatives. One issue that needs to be addressed is the foundation of a new future.

Key words: *social problem, problem and issue, development, stimulus, improvement, society, interests*

Giriş

Problemlər hər zaman aktual olan və insanları maraqlandıran faktorlar kimi mövcud olub. Digər baxımdan "problem" anlayışı yalnız neqativ xarakterli bir hadisə kimi yox, inkişafa doğru istiqamətləndirən əlamət kimi olmaqdadır. Yoxsulluğu nəzərə alsaq görə bilərik ki, istənilən zaman mövcud olan və daim mübarizə aparılan məsələdir. Həm iqtisadi, həm sosial baxımdan bir çox fəsadlara yol açan yoxsulluq təbii proses olaraq var və olub. Cəmiyyətin formalaşması ilə resursların bölgüsü prosesi paralel yaranıb, bu isə qeyri-bərabərliyin yaranmasında ən vacib aspektdir. İnsan kateqoriyalarının müxtəlif olması, yaşadıqları cəmiyyətdə resursların həmin kateqoriyalara əsasən bölünməsinə gətirir. Nəzərə alsaq ki, dünyanın müxtəlif yerlərində siyasi vəziyyət fərqlidir, yoxsulluğun duferensiyasını müəyyənləşdirmək mümkündür. Yaşadığımız cəmiyyətdə hər bir proses siyasi məsələlər əsasında reallaşır, həll olunur və s. Siyasi münasibətlərin ayrı-ayrı ölkələrdə fərqli olması,

yoxsulluqda daxil olmaqla digər hadisələrin həmin coğrafi bölgəyə uyğun olaraq spesifikasının dəyişməsinə yol açır.

Yoxsulluğa bir “problem” yox “məsələ” kimi baxılmasında ən vacib olan məqam bundan ibarətdir ki, istənilən halda bu məsələ real və aktual olaraq qalır və bu gələcək inkişafın başlanğıc nöqtəsi olaraq mövcuddur. Əgər yoxsulluğun aradan qaldırılması yolunda insanlıq evolusiya prosesini sürətləndirirsə və bunu minilliklər boyu edirsə, deməli bu təbbi proses stimulyar xarakteri daşıyaraq yeni başlanğıcların əsasıdır.

Yoxsulluq problemi qədim zamanlardan bəşər cəmiyyətini narahat edir. Lakin buna baxmayaraq, bəşəriyyət bu problemi həll edə bilməyib. Və paradoksal olaraq yoxsulluq hər bir cəmiyyətin ayrılmaz xüsusiyyəti olmaqda davam edir. Yoxsulluğa və bərabərsizliyə qarşı mübarizə hər bir dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas vəzifələrindən biridir. Bu günə qədər bu problemin həlli üçün vahid metodologiya yoxdur, çünki hər bir iş fərdi innovativ yanaşma tələb edir. Cəmiyyət üzvlərinin istər maddi, istərsə də qeyri-maddi hər hansı zəruri ehtiyatlara qeyri-bərabər çıxışı sosial bərabərsizlik adlanır (1).

Yoxsulluq "rifahın açıq şəkildə azalması", yəni bir şəxsin və ya bir qrup şəxsin həyat, əmək qabiliyyətinin qorunması və yaxşılaşdırılması üçün zəruri olan müəyyən bir minimum ehtiyacları ödəyə bilmədiyini iqtisadi vəziyyətdir. Yoxsulluq nisbi və birmənalı olmayan anlayışdır və müəyyən bir cəmiyyətdə ümumi həyat səviyyəsindən asılıdır (Cini əmsalı, Theil indeksi). Yoxsullar cəmiyyətin həssas təbəqəsidir və bu, müəyyən mənada ölkənin inkişafını ləngidir. Başqa sözlə desək, onlar kifayət qədər vəsaiti olmayan və ya istehlak səviyyəsi onları müəyyən bir yoxsulluq səviyyəsindən yuxarı tutmaq üçün yetərli olmayanlardır. Bu insanların evi, yeməyi və ya layiqli sağlamlıq vəziyyəti olmaya bilər ki, bu da qidalanma və ya savad səviyyəsinin dəyişməsinə səbəb olur. Yoxsulluğu həmişə aşağı çəkən dibi olmayan dərinliklə müqayisə etmək olar (2).

Yoxsulluq katastrofik bir amil deyil, lakin bu çatışmazlıq həm inkişaf etməkdə olan, həm də inkişaf edən ölkələrin inkişafına mane olur. Ona görə də indiki dünyanın böyük dövlətləri məhz yoxsulluğa və bərabərsizliyə qarşı mübarizə aparırlar. Bəs inkişaf etməmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr necə olacaq? Çünki ölkədə yoxsulluğun səviyyəsini azaltmadan heç bir inkişafa, tərəqqiyə nail olmaq mümkün deyil.

Yoxsulluq müxtəlif və bir-biri ilə əlaqəli səbəblərin nəticəsidir və aşağıdakı aspektlərdə qruplaşdırılır:

- İqtisadi (işsizlik, iqtisadi bərabərsizlik, o cümlədən aşağı əmək haqqı, aşağı əmək məhsuldarlığı, sənayenin rəqabətsizliyi);
- Sosial-tibbi (əlillik, qocalıq, xəstələnmə);
- Demografik (tək valideynli ailələr, ailədə çoxlu sayda himayədarlar, həddindən artıq əhali);
- Təhsil ixtisası (təhsil səviyyəsinin aşağı olması, kifayət qədər peşəkar hazırlığın olmaması);
- Siyasi (hərbi münaqişələr, məcburi miqrasiya) və s.

Beləliklə, yoxsulluğu başa düşərək, onu şərti olaraq 3 alt növə bölmək olar: mütləq, nisbi, gəlirə əsaslanan və ya yoxsulluğun ədədi ölçülməsi adlanan çoxölçülü. Məsələn, 2012-ci ildə ABŞ hökuməti 4 nəfərlik ailə üçün yoxsulluq həddini ildə 23,050 dollar müəyyən edib. Ancaq buna baxmayaraq, bir çox insanlar bu xəttədən kənar qaldılar. Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlətin yoxsulluqda müəyyən həddi və ya həddi varsa, o, nə dövləti, nə də əhalinin həssas təbəqəsini yoxsulluqdan sığortalamır (3).

Mütləq yoxsulluq əsas ehtiyacların (qida, geyim və mənzil) olmaması və ya qismən ödənilməsi deməkdir. Yoxsulluq həddi anlayışını təqdim edən ingilis alimləri Çarlz But və Seab Rowntree 1890-cı illərdə yoxsulluq səviyyəsinin kəmiyyət hesablamaları ilə məşğul olmağa başladılar.

Yoxsulluq həddi yalnız zəruri ərzaq, geyim və sığınacaq almaq üçün tələb olunan minimum gəlirdir. Əgər dövlət yoxsulluq həddini müəyyən edirsə, o, nominaldır, real isə çox fərqlidir. Yoxsulluq həddinin o biri tayında qalan insanlar isə “xroniki yoxsulluq” vəziyyətindədirlər.

Nisbi yoxsulluq bir insanın müəyyən bir cəmiyyətdəki digər insanlarla müqayisədə yoxsulluğuna aiddir. Bu, mütləq və nisbi yoxsulluq arasındakı fərkdir. Yəni birinci qrupa zəruri mal və xidmətlər, ikinci qrupa isə həyatı əhəmiyyət kəsb edən əşyalar və xidmətlərlə təmin olunan, lakin cəmiyyətdə qəbul edilmiş “standart”ı saxlaya bilməyən insanlar daxildir (4).

BMT “ən az inkişaf etmiş ölkələr” ifadəsini yoxsul ərazilərə tətbiq edir, çünki bir çox respondent yoxsul olduqlarını etiraf etməkdən utanırlar. BMT-nin 2019-cu il məlumatına görə, “Ən az inkişaf etmiş ölkələr” siyahısına Tacikistan, Əfqanıstan, Moldova və Ukrayna da daxil olmaqla 47 ölkə daxildir. Bu status üç meyar əsasən verilir:

- Dövlətin iqtisadi zəiflik indeksi;
- Son üç ildə əhalinin gəlir səviyyəsi və ya adambaşına düşən ÜDM;
- Həqiqi həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi.

İqtisadi zəiflik indeksi və ya dövlət zəifliyi indeksi (Uğursuz Dövlətlər İndeksi) bir ölkənin hakimiyyət orqanlarının ərazisinin bütövlüyünə, habelə demoqrafik, siyasi və iqtisadi vəziyyətə nəzarət etmək qabiliyyətini (qabiliyyətsizliyini) xarakterizə edən kompleks göstəricidir (5).

Son üç ildə əhalinin gəlirlərinin və ya adambaşına düşən ÜDM-in səviyyəsi müəyyən müddət ərzində ev təsərrüfatlarının qəbul etdiyi və ya istehsal etdiyi pul və maddi nemətlərin miqdarıdır.

Real həyat keyfiyyətinin və ya həyat keyfiyyətinin indeksinin qiymətləndirilməsi - ölkələrdə həyatın subyektiv qiymətləndirilməsinə dair tədqiqatların nəticələrini bu ölkələrdə həyat keyfiyyətinin obyektiv determinantları ilə əlaqələndirir. İnsan İnkişafı İndeksi 2013-cü ildə hesablanıb (İqtisadi Kəşfiyyat Vahidindən) və 80 ölkəni əhatə edir, İsveçrə, Avstraliya və Norveç liderlik edir.

Yaşayış minimumu çox mühüm göstəricidir. Onun əsasında minimum əmək haqqı, pensiya və müavinətlərin məbləği müəyyən edilir, respublika və regional büdcələr hesablanır, sosial proqramlar hazırlanır (6).

Cəmiyyətdə baş verən prosesləri və halları müxtəlif formada və aspektdə fərqləndirmək və dəyərləndirmək vacib məsələlərdən biridir. Bir çox zaman baş verən vəziyyəti qiymətləndirərkən müəyyən edilmiş kriteriyalara əsasən düşüncə formalaşma prosesi əmələ gəlir. Nəzərə alsaq ki, cəmiyyətin müxtəlif qrupları latəqoriyalı mövcuddur, düşüncə aspekti buna əsaslanaraq dəyişə və formalaşsa bilər. İstənilən hadisə öz formasından və quruluşundan asılı olaraq inkişaf və təkmilləşmə kimi proseslərə aparır (7). Müəyyən baxımdan çətinliklər və problemlər kimi vəziyyətlər insan tarixi boyu daha yaxşı və mürəkkəb cəmiyyətin və həyatın formalaşmasını dəstəkləyib. Hər bir şəxs müəyyən bir prosesə və ya obyektə qarşı şəxsi fikir və düşüncə formalaşdırdığı kimi, eləcə də yoxsulluq məsələsi istisna deyil. Yoxsulluq demək olar ki, insanın mövcud olduğu andan etibarən günümüzə qədər bizlərlə birlikdə aktual olan, formalaşan, inkişaf edən, dəyişən məsələlərdən biridir, hansı ki, uzun illər boyu bir çox ölkələrin, cəmiyyətlərin ayrılmaz hissəsinə çevrilib və həll edilmə prioritetinə görə ən qabaq yerlərdən birini tutub və tutur. Bu təsadüfi deyil və hər bir zamanda insanlar və dövlətlər üçün çətinliklər, problemlər məhz yoxsulluq ucbatından baş verib. Sadə izah olaraq bunu desək daha düz olar, yoxsulluq insanın baza ehtiyaclarını tam və ya qismən ödəyə bilməməsi ilə şərtlənən faktor qismində çıxış edir. İnsan, fərd olaraq ilk başda öz fiziki ehtiyaclarını qarşılamaq məcburiyyətindədir. İnsandan asılı olmayaraq orqanizm funksionallığını davam etdirmək məqsədi ilə fiziki tələbatlara ehtiyac duyur və beləliklə psixika, davranış və s. kimi proseslər bu boşluğu doldurmaq marağında olaraq fəaliyyət göstərir (8).

Maslovun ehtiyaclar haqqında olan nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, görə bilərik ki, fiziki tələbat digər bütün ehtiyaclardan daha yüksəkdə yerləşən və vacib aspektlərdən biri olan məsələdir. İnsan həyatında baş verən bütün proseslər məhz bu xüsusiyyətlərə əsaslanaraq reallaşır. Nəzərə alsaq ki, hər bir hadisə və proses özbaşına mövcud deyil və hər birinin yaranma səbəbi var. Bir-birindən asılı olan müxtəlif hadisələr sisteməlik formada təsir edərək, daha fərqli amillər yaradır. Yoxsulluq məsələsi insan cəmiyyətinə xas olan proseslər və hadisələrə aiddir. Ona görə ki, anlayışın yaranması cəmiyyətin daxilində mövcud sosial-iqtisadi vəziyyətin izafi üçün nəzərdə tutulub və bu aspekti izah etmək məqsədi daşıyır.

Yoxsulluğun problem və ya məsələ olması sualına birmənalı olaraq cavab tapmaq olmaz və düzgün deyil. Hansı tərəfdən baxmağımızdan asılı olaraq kontekst baxımından dəyişən proses olaraq çıxış edir. Fəlsəfi mənada yoxsulluq, cəmiyyətin ayrılmaz bir hissəsi olan, hər zaman varlığı ilə inkişadi stimullaşdırıcı haldır. Sosial-iqtisadi mənada, yoxsulluq cəmiyyətdə və ölkədə bir çox problemlərə səbəb olan vəziyyətdir, hansiki həll olunmalı, tam və ya qismən aradan qaldırılmalıdır. Hər iki düşüncə düzgün hesab edilə bilər, hər birinin aktuallığı bir faktır (9).

Hər bir problem kimi, yoxsulluğun mövcudluğu cəmiyyətin sosial iqtisadi həyatında çətinliklər yaradır və digər problemlərə yol açır. Günümüzdə bir çox xidmətlərdən yararlanmaq üçün maddi baxımdan müəyyən kapitalla sahib olmaq lazımdır. Kapitalın formalaşmağı üçün işə gəlir olmalıdır. Yoxsulluğun yaranmasında da əsas faktor, gəlirin xərclərə nisbətən daha az olmasıdır. Əgər fərd qazana bildiyi gəlirlə öz baza tələbatlarını ödəyə bilmirsə bu yoxsulluğa gətirib çıxarır. Yoxsulluğun mövcud olması faktı aydın məsələ olduğu kimi, bunu yaradan səbəbləri çox müxtəlif olması da aşkardır. İstənilən bir prosesin fundamentində müxtəlif aspektlər dayanır ki, onun yaranmasında və daha sonra mövcud olmasında əsas və aparıcı rol oynayırlar. Müxtəlif beynəlxalq təcrübələr onu göstərir ki, yoxsulluğun yaranmasında təhsil, demoqrafik dəyişikliklər, sosial-iqtisadi faktorlar və s. kimi məsələlər dayanır. Bu proseslər yalnız yaranma faktoru kimi yox gələcəkdə daha da inkişaf etmiş və böyümüş çətinliklərə və problemlərə aparırlar. Məsələn: əgər təhsil problemi yoxsulluğun yaranmasında çıxış edən faktor olursa, daha sonra təhsili daha da pis vəziyyətə aparar. Dediymiz kimi, günümüzdə inkişaf üçün maddi resursların olması vacibdir və təhsilin bu məqamda vacibliyi açıq aşkar görünür. Təhsil işə yoxsulluğun dərinləşməsi və çoxalmasından sonra daha da neqativ nəticələrlə qarşılaşar. Beləliklə, bir problem digərini yaradır və daha sonra sistematik formada mövcud olaraq ziyan vurmağa davam edir (10).

Bununla əlaqəli olaraq hansısa bir problemi araşdırdığımız və həll etməyə çalışdığımız zaman, müxtəlif aspektlərə və detallara diqqət yetirmək vacibdir. Yuxarıda göstəriləndi kimi heç bir problem özü-özlüyündə müstəqil formada mövcud deyil. Onların cəmiyyətdə olması bir-biri ilə qarşılıqlı şəkilləri fəaliyyət göstərən məsələlər və aspektlərin funksionallığından irəli gəlir.

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, yoxsulluq kimi problemlərin həll olunması zamanı kompleks şəkildə sistemləşdirilmiş metod və üsullar hazırlanaraq, daha sonra problemin bir çox nöqtələrinə diqqət yetirilir və eyni dərəcədə hər bir aspektə effektiv formada müdaxilə həyata keçirilir. Bu zaman hər bir sferada proseslərin yerinə yetirilməsi məsələsi zəruridir. Qloballaşma prosesində demək olar ki, bütün ölkələr bir-biri ilə əməkdaşlıq edir və az ya çox təsirə sahib olur. Buna görə də, siyasi, iqtisadi, sosial məsələlərin həm daxili, həm xarici faktorlarını nəzərə almaq lazım gəlir. Günümüzdə çox problem və sosial-iqtisadi çətinliklər siyasi məsələlərə görə mövcud olur. Yəni, müxtəlif ölkələrin maraq və prioritetlərinə əsasən süni və ya təbii olaraq yaradılır.

Cəmiyyətin problemlərindən biri olan yoxsulluq, yalnız problem olaraq yox həm də cəmiyyətin inkişafını stimullaşdıran məsələ kimi mövcud olub və hal-hazırda dünyanın çox yerində mövcuddur. Yoxsulluğun mövcud olması sosial-iqtisadi faktorların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində meydana çıxır. Daha əvvəlki dövrlərə baxsaq bunu görə bilərik ki, insan tarixinin hər bir anında yoxsulluq məsələsi aktual olaraq mövcud olub (11).

Ümumi tarixə nəzər salsaq onu görə bilərik ki, inkişaf üçün daim səbəb və müəyyən situasiyalara ehtiyac duyulub. Hər şeydən razı olan də həyat şəraiti baxımından heç bir çətinlik çəkməyən cəmiyyət inkişafa və təkmilləşməyə daha az meyillidir. 20-ci əsr bütün digər dövrlərə nisbətən daha sürətli və güclü inkişafı fərqlənib. Bu təsadüfi deyil. Tarixdən də bildiyimiz kimi 20-ci əsr iki dünya müharibələri ilə xarakterizə edilən bir dövrdür. İnsan faktorunu nəzərə alıqda işə onun xarakterini, psixikasını, düşüncə tərzini, situasiyaya əsasən fəaliyyətini ayırd etmək vacibdir (12). Cəmiyyətdə baş verən proseslərdə, onun inkişafında və digər aspektlərdə mərkəzi rolu insan daşıyır. Ona görə ki, cəmiyyət özü-özlüyündə fərdlərdən ibarət, müəyyən struktura sahib insanlar toplusudur. İnduktiv metoda əsaslanaraq öyrənə bilərik ki, hər şey kiçikdən böyüyə doğru formalaşır və mövcud olur. İnsan özü-özlüyündə sadəcə bir şəxsdir, bir çox insan birləşdikdə işə bu bir qrup insan deməkdir. Müxtəlif qrup insanlar işə daha böyük kateqoriyaya birləşərək cəmiyyəti formalaşdırır, hansı ki, daxilində olan hər bir fərdin maraqlarını, ehtiyaclarını, məqsədlərini və bu kimi bütün prosesləri özündə əks etdirir. Bütün bunları bilməyimiz ondan ötrə vacibdir ki, ümumi olaraq cəmiyyət anlayışının aydın və dəqiq müəyyənləşməsi onun daxilində və ona təsir edən proseslərin öyrənilməsi üçün fundament xarakteri daşıyan bir strukturdur.

İnsan evolusiyası qarşıya qoyulan problem və ya məsələnin həlli, təkmilləşməsi, inkişafı üzərində qurulmuş bir prosesdir. Bu təsadüfi bir hal deyil, ona görə ki, insanın düşüncə tərzini onun həyat fəaliyyəti üçün müəyyən çətinliklər, ləngimələr, problemlər və sairə bu kimi məsələlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir. İbtidai icma quruluşuna nəzər salaraq. Təbii proseslər, müxtəlif problemlər, vəhşi heyvanların

hücumları, digər insan qruplarının yaranması və s. ilk insan üçün stimül rolu oynadı və o, digər üzünəbənzər fərdlərlə birləşərək daha güclü cəmiyyət yaratdı. Əməyin bölgüsü, cəmiyyətdə müxtəlif ierarxiyanın olması, planlı olaraq fəaliyyət ondan ötrə formalaşdı ki, insan üçün daha rahat şərait yaradırdı və kortəbii olaraq evolusiyaya təkan vermiş oldu (12).

Yoxsulluq problemi mürəkkəb çoxşaxəli problemdir, onun səbəbləri həm milli, həm də beynəlxalq xarakter daşıyır. Bu problemin qlobal səviyyədə tətbiq oluna biləcək universal həllini tapmaq mümkün deyil. Əksinə, yoxsulluqla mübarizə üçün ölkəyə xas proqramlar və milli fəaliyyətə dəstək vermək üçün beynəlxalq səylər, eləcə də onun həlli üçün əlverişli beynəlxalq mühitin yaradılması üzrə paralel proses onun həlli üçün çox vacibdir. Yoxsulluğun və aclığın aradan qaldırılması, gəlirlərin daha ədalətli bölüşdürülməsi və insan resurslarının inkişafı hər yerdə əsas problemlər olaraq qalır. Bütün ölkələr yoxsulluqla mübarizə üçün tədbirlər görmək məsuliyyətini bölüşürlər (13).

Resursların rəşional istifadəsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş, ilk növbədə ehtiyatların qorunmasına və mühafizəsinə yönəlmiş ekoloji siyasət bu resursların dolanışq mənbəyi olan insanların maraqlarını lazımi qaydada nəzərə almalıdır. Əks halda, bu, həm yoxsulluq probleminin həlli baxımından, həm də resursların qorunması və ətraf mühitin mühafizəsində uzunmüddətli uğur ehtimalı baxımından mənfə təsir göstərə bilər. Eynilə, istehsalın əsasını təşkil edən ehtiyatlardan rəşional istifadə nəzərə alınmadan ilk növbədə məhsul istehsalının artırılmasına yönələn inkişaf siyasəti gec-tez məhsuldarlığın azalmasına gətirib çıxaracaq ki, bu da yoxsulluğun kəskinləşməsinə səbəb ola bilər (14). Ona görə də davamlı inkişafa nail olmaq üçün əsas şərtlərdən biri yoxsulluqla mübarizənin konkret strategiyasının mövcudluğudur. Yoxsulluğun, inkişafın və ətraf mühitin eyni zamanda həlli üçün effektiv strategiya ilk növbədə resurs, istehsal və insanlar aspektlərinə diqqət yetirməli və demografik göstəriciləri, təkmilləşdirilmiş sağlamlıq və təhsili, qadınların hüquqlarını, gənclərin, yerli xalqların və yerli icmaların rolunu, eləcə də daha yaxşı idarəetmə ilə birləşən demokratik iştirak prosesi ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirməlidir (15).

Nəticə

İnsanlığ uzun müddəti əhatə edən bir yol keçib və keçəcək, əsas məsələ ondan ibarətdir ki, qarşıya çıxan məsələləri problem olaraq yox, daha yaxşı həyata aparan addımlar kimi görək. İnsan psixikası məsələləri həll etmək üçün formalaşır və evolusiya yolunda daim yeni baryerləri keçmək məcburiyyətindədir. Əks halda nə məqsəd, nə də maraq olar. Təbii ki, məsələnin bir çoxu müsbət xarakterli deyil və xeyli problemlərə yol açır. İnsanlığ çox itki verir, çox çətin vəziyyətə düşür lakin, hər bir mükafatın öz qiyməti var və hər zaman olub. İstənilən problemdə hər hansısa yaxşı bir yanı görə bilərik.

Tarixə baxdıqda görə bilərik ki, bir çox ixtiralar, kəşflər və s. problemlərin çox olduğu və çətinliyin hökm sürdüyü anlarda reallaşib. XX əsr öz müharibələri və konfliktləri ilə yadda qalıb və dünya tarixinin ən çox inkişaf etdiyi bir dövr kimi xarakterizə olunur.

Təbii ki, söhbət problemlərdən gedirsə və biz burada müsbət əlamətləri görmək istəyiriksə, emosionallıq və rəşionallığı fərqləndirməliyik. Emosiyalara əsasən biz məsələni və çətinlikləri bir maneə, neqativ aspekt kimi görürük. Uzun müddət boyu baş vermiş çətinliklər çox zaman cəmiyyətin üstünə düşüb və buna görə də belə hadisələr intuitiv olaraq neqativ xarakterli bir məsələ kimi dərk edilir. Təkcə problemlərin inkişaf üçün olan vacibliyini dərk edən kəs başa düşə bilər ki, bu qaçınılmaz və təbiidir.

Ədəbiyyat

1. Konstrukzionistskij podkhod k issledovaniyu soczial`ny`kh problem/I.A. Aleksandrov:str. 100.
2. Soczial`ny`e problemy` kak kollektivnoe povedenie/S.A. Ivlev: Izd-vo Kaz. 2000 str.56-58.
3. Bogdanova E.A. Konstruirovaniye problemy` zashhity` potrebitelej/ 2002 str. 29.
4. Teryoshhin I.A. Soczial`ny`e problemy` i proczesy`/str.34-36.
5. Eremicheva G.V., Simpura Yu. Gryaz` : simvolicheskie i prakticheskie izmereniya soczial`ny`kh problem/ str. 230.

6. Ot soczial`noj problemy` k kollektivnomu dejstviyu/ I.T. Vlasov/ str. 123-124 7."Social Problems in American Society | Reader's Digest". Rd.com. 15 January 2013. Retrieved 8 March 2013.
7. Believe it or not! India is becoming less corrupt. CNN-IBN. 26 September 2007.
8. Centre for Media Studies (2005), India Corruption Study 2005/
9. Klimov I.A. Do soczial`noj predy`storii/ str. 33-34.
10. Lenuar R. Predmet socziologii i soczial`naya problema/SPb.: Aletejya, 2001.
11. Polach D. Soczial`ny`e problemy` s konstrukcionista tocki zreniya/Izd-vo Nizhnev. un-ta, 2000.
12. Simpura Yu., Eremicheva G.V. Dinamika vospriyatiya soczial`ny`kh problem naseleniem/str. 200.
13. Spektor M., Kits`yuz Dzh. Konstruirovaniye soczial`ny`kh problem/ Kaz.2001.
14. Soczial`noe povedenie i resheniya problem/ I.T.Vlaasov, str.34-37.

Rəyçi: dos. H.Q.Cavadova

Göndərilib: 13.02.2022

Qəbul edilib: 18.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/127-131>

Türkan İlqar qızı Rəhimli
Xəzər Universiteti
Magistrant
turkan.rehimli60@gmail.com

PSIXOSOMATİK POZUNTULARIN YARANMASINA MOBBİNQİN TƏSİRİ

Xülasə

Mobbinq Azərbaycanda çox az bilinən, lakin təsirləri real və narahatedici olan bir prosesdir. Bu, tarix boyu mədəniyyətdən asılı olmayaraq bütün iş yerlərində yarana biləcək rəhbərlik və ya işçilər tərəfindən əsasən bir işçiyə qarşı göstərilən psixoloji zorakılığın formasıdır. Bu tip psixoloji zorakılığa (mobbinqə) məruz qalmış şəxsdə yuxusuzluq, iştah pozğunluğu, depressiya, post travmatik stress, qurbanlıq hissi, çarəsizlik, ümitsizlik, məqsədsizlik, iş səmərəliliyinin azalması, təcrid olunma hissi və bədəndə fizioloji əlamətlərlə özünü göstərən psixosomatik pozuntular ortaya çıxa bilər. Bu baxımdan mobbinq və psixosomatik pozuntular arasındakı əlaqənin araşdırılması həm mobbinqin qarşısını almaq üçün, həm də insanın bioloji və psixoloji sağlamlığını qorumaq üçün vacib hesab edilir.

Açar sözlər: *mobbinq, iş yerində psixoloji zorakılıq, psixosomatik pozuntular, stress, mobbinq və sağlamlıq*

Turkan İlqar Rahimli

The effect of mobbing on the emergency of psychomatic disorders

Abstract

Mobbing is a less known process in Azerbaijan, but its effects are real and disturbing. It is a form of psychological violence against an employee, primarily by management or employees, that can occur in all workplaces throughout history, regardless of culture. This type of psychological violence (mobbing) leads to affecting the well-being of the victim insomnia, loss of appetite, depression, post-traumatic stress, feelings of sacrifice, helplessness, despair, aimlessness, decreased productivity, feelings of isolation and psychosomatic disorders with physiological symptoms. In this regard, the study of the relationship between mobbing and psychosomatic disorders is considered important both to prevent mobbing and to protect human biological and psychological health.

Key words: *mobbing, psychological violence in the workplace, psychosomatic disorders, stress, mobbing and health*

İllərlə insan sağlamlığı ilə maraqlanan elm adamları öz araşdırmalarında beyin və bədəni bir-birilə əlaqələndirən bioloji yolların üzərində daha çox dayanmış və emosiyalarının təsiri önəm daşımamışdır. Lakin zaman keçdikcə elm bu fikrin çox doğru olmadığını təsdiqləmiş və irəli sürmüşdür ki, xəstə insanların düşüncələri, hissləri, inancları onların fiziki sağlamlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Psixoloji, sosial, genetik və bioloji faktorların insan sağlamlığında önəmli rol oynadığının qəbul edilməsi psixosomatik baxışı ortaya çıxarmışdır [Ercan, 2018: 1].

Xəstəliklərin ruhla əlaqəsi olduğunun düşünülməsi insanların kəsici alətlərdən istifadə etməyi bacardığı ilk və qədim dövrlərə təsadüf edir. Həmin dövrdə həkimlər baş ağrısı və ya epilepsiya tutmaları olduğunu düşündükləri xəstələrin kəllə sümüyündə yuvarlaq bir deşik açaraq narahatlığa səbəb olan pis ruhun çıxmasını həyata keçirirdi.

Misirliyə xəstəliklərin tanrı tərəfindən verildiyinə və ya ruhla əlaqəli olduğuna inanırdılar, yəni onların fikrincə xəstəlik xarici aləmdən insana gəlir. Bunların insanların pis istəkləriylə bağlı olduğunu düşünürdülər.

Sokratın fikrincə, insanın bütün orqanları arasında əlaqə olduğundan ona bir bütün kimi baxmaq lazımdır. Tibbin atası kimi bilinən Hippokratın da fikirləri də onunku ilə bənzər idi. O düşünürdü ki, zehni pozuntular təbii səbəblərdən yaranır və buna görə də onlar da fiziki xəstəliklər kimi müalicə

edilməlidir. Hippokrat ruhi vəziyyət, ətraf mühit və bədən arasında balansın pozulmasının xəstəliyin yaranmasına səbəb olduğu fikrini müdafiə edirdi [Bağcı Kurt, 2010: 35].

Orta əsrlərdə psixosomatik pozuntuların simptomlarının şeytanda olduğu fikri yaranmışdı və onu izah etmək üçün bir çox bir-birinə bənzər təriflər verilirdi. Bunlar arasında ən çox isteriya və ipoxondriya terminləri diqqəti cəkirdi.

İllərlə müəlliflər isteriya və ipoxondriyanın fərqlərini izah etməyə çalışmışdır [Kartaltepe, 2019: 4]. Freyding fikrincə, isteriya emosional sıxıntının fiziki əlamətlərlə üzə çıxmasıdır [Kallivayalil & Punnoose, 2010]. Freyding psixoloji konfliktlərin müəyyən bədən pozuntularına səbəb ola biləcək fikrini irəli sürməklə böyük addım atmış oldu. Bundan sonra psixanalitiklər bu fikri təsdiqləyən bir çox nümunə təqdim etdilər və beləliklə, praktikada psixosomatik tibb kimi bilinən nəzəriyyənin təməli yaradıldı [Bağcı kurt, 2010: 36].

Yunanca “psyche” və “soma” sözlərinin birləşməsindən psixosomatika termini əmələ gəlmiş və “zəhnin bədənə təsiri” kimi mənalandırılmışdır. Alman psixiatri Heinrot ilk dəfə 1818-ci ildə bu termini istifadə etməsinə baxmayaraq, 1922-ci ildə avstriyalı psixiater Feliks Deutsç “psixosomatik tibb” anlayışını ədəbiyyata daxil etdi [Menkü & Coşar, B. 2021: 32].

Psixosomatik pozuntular dedikdə fiziki sağlamlığa təsir edən psixoloji faktorlar və fiziki əlamətlərlə ortaya çıxan psixi problemlərdən qaynaqlanan pozuntular nəzərdə tutulur [Eray, Vural & Çetinkaya, 2015: 105]. Başqa sözlə, emosional faktorlardan qaynaqlanan fizioloji dəyişikliklər ilə xarakterizə olunan pozuntular psixosomatik pozuntular kimi mənalandırılır. Bu, “psixofizioloji pozuntular”, “stresslə əlaqəli pozuntular” və ya DSM-V-də (Diagnostic and Statical Manual of Mental Disorders) göstəriləni kimi “tibbi vəziyyətə təsir edən psixoloji faktorlar” kimi də adlandırıla bilər [Menkü & Coşar, 2021: 32].

İnsan davranışı sadəcə insanın nitqi, xaricdən görünən hərəkətləri və rəftarları ilə müəyyən olunmur. Xəstəlik özü də bir davranış formasıdır və xəstəlik nəticəsində hər hansı bir orqanda yaranan dəyişikliklər hər bir insana uyğun olaraq fərqli şəkildə davranış göstərir. Psixosomatik xəstəliklər stress altında olan bədəndə hansı orqan ən zəifdirsə onu seçir, həmin orqanın funksiyasını pozaraq artıq xəstə belə olsa bədəndə yeni tarazlıq yaradır. Daxili problemlərini, sıxıntılarını, narahatlıqlarını, psixoloji konfliktləri, emosiyalarını somatik yolla ortaya qoyan və bunları ünsiyyət forması kimi istifadə edən, başqa sözlə, “orqan diliylə” özünü göstərməyə çalışan xəstələr psixosomatik pozğunluq diaqnozu alır [Joukamaa, 2005: 187].

Araşdırmalar psixosomatik pozuntuların stress və neqativ hadisələrdən qaynaqlandığını göstərir. İş yerində yaranan psixoloji şiddət də (mobbing) stress faktoru olaraq dəyərləndirilir. Bu baxımdan mobbing və psixosomatik xəstəliklər arasındakı əlaqə stress anlayışı əsasında izah olunması düzgündür.

İlk dəfə Heinz Leyman [1996: 167] tərəfindən iş mühiti üçün istifadə olunan mobbing anlayışı iş yerlərində bir şəxsə qarşı sistemik şəkildə digər işçilərin və ya rəhbərliyin göstərdiyi psixoloji şiddət kimi izah olunur. İş mühitində bir işçiyə göstərilən bu psixoloji şiddəti digər sadə münasibətlərdən ayıran əsas göstəricilərdən biri baş vermə müddəti və sıxlığıdır. Onun sıxlığı həftədə ən az bir dəfə, müddəti isə ən az altı ay olmalıdır ki, mobbing olaraq dəyərləndirilə bilsin. Bu müddət ərzində psixoloji zorakılığa məruz qalmış şəxs bu müddətin sonunda zehni və sosial tükənmə baş verir.

Stress dedikdə bir stimula qarşı orqanizmin verdiyi reaksiya başa düşülürsə, müəssisədə yeni stress reaksiyasına səbəb olan mobbing özü də sosial stress mənbəyi kimi qəbul oluna bilər. Bir stress faktoruna qarşı verilən cavab yeni stress mənbəsinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bununla da, stress qaynağı və bu qaynağa verilən reaksiyalar yeni stress mənbəyi yaradaraq bir çarx halı almış olur. Yəni, insan bir stress qaynağına cavab verdikdə başqa stressin yaranmasına yol açmış olur və bu çarxin içində mübarizə aparır. Beləliklə, psixoloji zorakılıq halına məruz qalmış şəxs ona qarşı göstərilən neqativ yönümlü davranışlara, münasibətə cavab verdikcə qarşı tərəf daha da mənfi davranışlar göstərməyə başlayır.

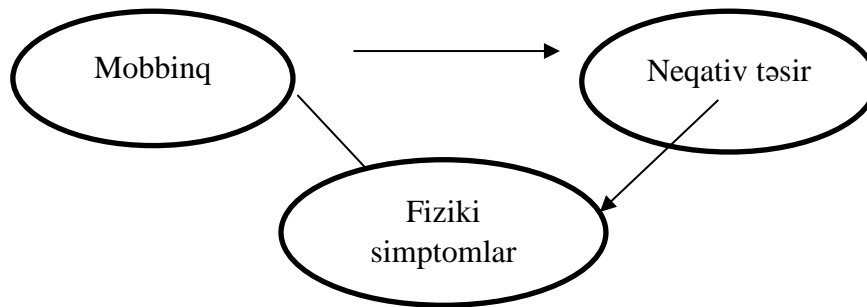
Quine 1100 təhlükəsizlik işçisinin üzərində sorğu keçirərək mobbingin stress və depressiya ilə əlaqəsinin dərəcəsini müəyyən etmişdir. Sorğu nəticəsində tədqiq olunanların 38%-i son bir ildə mobbingə məruz qaldığı, 42%-nin isə bu vəziyyətə şahid olduğu qeyd edilmişdir. Bundan başqa, mobbingə məruz qalmış işçilər yüksək səviyyədə depressiya və stress yaşadıklarını vurğulamış və bir neçə dəfə işdən çıxmağa təşəbbüs etdiklərini ifadə etmişdirlər [Fettahlıoğlu, 2008: 32].

Mobbinq iş yerində seçilmiş bir şəxsə sistemativ olaraq digərləri tərəfindən göstərilən neqativ davranışlar və münasibətdir. Bu kimi halla qarşılaşan hədəfdəki şəxs psixoloji cəhətdən narahat, sıxıntılı, təcrid olunmuş, gücsüz, təhdid altında hiss edir, öz bacarıqlarından şübhə duymağa başlayır, günahkarlıq hissəyə bürünür və nəticədə çox stress keçirmiş olur. Mobbinqin qurbana ən böyük təsirlərindən biri işlədiyi təşkilatdan uzaqlaşmaq istəyinin yaranmasıdır. Yaranan uzaqlaşma hissi gücsüzlük, hadisələri dərk edə bilməmə, özünə inamin və güvənin azalması, tənhalıq və hətta şəxsin özünə qarşı yad hiss etməsi kimi şəxsi problemlərə qədər gətirib çıxara bilər.

Təşkilatda münasibətləri tarazlıqda saxlamaq üçün müəyyən edilən qayda və dəyərlərin pozulması nəticəsində yaranan xaos halı psixoloji zorakılığa məruz qalmış şəxsi özgə və uzaq hiss etməyə doğru aparır. Bu zaman müəssisənin və qurbanın dəyərləri, prinsipləri arasında fərq ortaya çıxır. Qurbanın özgə və uzaq hiss etməsi müəssisənin dəyərlərini, normalarını mənasız və məqsədsiz görməsinə səbəb olur.

Mobbinq qurbanının hiss etdiyi gücsüzlük, çarəsizlik, tənhalıq, təcrid olunma, güvənsizlik və s. kimi neqativ hisslər özünə hörmətin, özünə inamin azalmasına, işinə qarşı motivasiyanın və səmərəliliyin azalmasına, depressiyaya, işdən çıxma hissəyə, qan təzyiqində və ürək döyüntülərində artmaya səbəb ola bilər. İş yerində müşahidə olunan bu hal qurbanda psixoloji aspektdən yuxusuzluq, iştah problemləri, sinir pozuntuları, melankoliya, diqqətdə və yaddaşda problemlər, sosial təcrid, sosial fobiya, həssaslığın artması, müxtəlif psixosomatik pozuntular, özgüvənin azalması, nifrət, qəzəb, aqressivlik, ümitsizlik, çarəsizlik hissi yaradan olduqca çətin bir prosesdir [1 www.leymann.se/English/frame.html].

Psixosomatik pozuntuyla mobbinq hallarının arasındakı əlaqə “mobbinqin psixosomatik modeli” adı altında tədqiq olunur. Bu model aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir:

Şəkil 1.

Mobbinqin psixosomatik modeli

Mobbinqə məruz qalmanın neqativ təsirlə yüksək korrelyasiya göstərdiyi və fiziki simptomlarla ortaya çıxan psixosomatik şikayətlərlə mobbinq arasında əlaqənin neqativ təsir vasitəsilə mümkün olduğunu sübut edən məlumatlar mobbinqin psixosomatik modelini dəstəkləyir [Bağcı Kurt, 2010: 75].

İş yerində psixoloji şiddətə məruz qalma nəticəsində qurban rolunda çıxış edən şəxsə aşağıdakı fizioloji əlamətlər ortaya çıxır [Tınaz, 2006: 18]:

- Dəri ilə əlaqəli əlamətlər: qaşınma, quruluq, səpgi və s.
- Beyinlə əlaqəli əlamətlər: baş ağrıları, panik atak, depressiya, yuxusuzluq, başgicəllənməsi, yaddaş və diqqətlə bağlı problemlər.
- Boyun və kürəklə əlaqəli əlamətlər: bel nahiyəsində, boyun əzələlərində və kürəkdə ağrı.
- Oynaqlarla əlaqəli əlamətlər: titrəmə, ayaqlarda zəiflik və ya uyuşma, əzələ ağrıları.
- Gözlərlə əlaqəli əlamətlər: görmədə çətinlik, qəfildən gözlərin qaralması, bulanıq görmə.
- Tənəffüs sistemi ilə əlaqəli əlamətlər: nəfəs almada çətinlik, nəfəs alarkən diafraqmada sıxılma, tənəffüs zəifliyi.
- Ürəklə əlaqəli əlamətlər: infarkt halları, ürəkdə döyüntülərin nizamsızlığı.
- Həzm sistemi ilə əlaqəli əlamətlər: xora kimi mədə xəstəlikləri, həzmsizlik, qəbizlik.
- İmmunitet sistemi ilə əlaqəli əlamətlər: immunitetin zəifləməsi və nəticədə xəstəliklərə tez-tez yoluxma.

Ədəbiyyat araşdırması göstərir ki, sosial stressin əsas mənbəsi kimi müəyyən edilən mobbinqlə sağlamlıq arasında güclü əlaqə mövcuddur [Leymann & Gustafsson, 1996: 252; Niedl, 1996: 240].

İş yerində psixoloji şiddət kimi ifadə edilən mobbinq davranışının qurbana təsirini müəyyən edən dəyişənlərdən biri də davranışın davamlılığıdır. Təkrarlanan emosional hücumların zərərləri bir anda keçib gedən deyil, tədricən toplaşan zərərlərin məcmusudur [Tınaz, 2008: 53].

Davamlı psixoloji cəhətdən basqının olması insanın sağlamlığını, görünüşünü və düşüncə tərzini pozur. Təkrarlanan bu tip davranışlar normal düşüncə və ünsiyyət üsullarını dəyişdirir. Qurbanlar aqressiv olurlar, mənasız şeyləri anlamağa çalışırlar. Onların qorxuları və neqativ hissləri davranışlarına və özünü idarə etmələrinə təsir edir və çox zaman nəticədə heç kimə etibar edə bilmirlər [Davenport et al., 2003: 65].

Təşkilatda düşmənçilik davranışlarının tez-tez və uzun müddət baş verməsi əhəmiyyətli psixoloji, psixosomatik və sosial problemlərə səbəb olur. Bu baxımdan mobbinqə səbəb olan mənfi davranışların müvəqqəti konfliktlər və psixosomatik və ya psixiatrik vəziyyətlər yaratma təsiri olduğu görülür [Leymann, 1996: 182]. Bundan əlavə, müəyyən edilmişdir ki, əvvəllər mobbinqə məruz qalanlar, təkrar bu vəziyyətlə qarşılaşdıqları zaman ilk dəfə yaşayanlara nisbətən daha ağır xəsarət alırlar [Bağcı, Kurt, 2010: 63].

Davenport və yoldaşları [2003: 67] iş yerində psixoloji zorakılığa məruz qalmış şəxsin verdiyi reaksiyaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

Birinci dərəcə mobbinq: İş yoldaşlarının ona qarşı olan təhqiramiz münasibətləri, alçaldıcı davranışları onu təəccübləndirər və şəxs buna kədərlənə və ya qəzəblənə bilər. Bu şəxslərdən bəziləri düşükləri vəziyyətə müqavimət göstərdiyi halda, digərləri buna dözməyə çalışırlar. İş mühitindəki narahatlığa görə başqa iş axtarırlar. Belə şəxslər yuxusuzluqdan əziyyət çəkə bilər, bəzən ağlama krizləri yaşaya bilər, həssaslığında azalma və ya artma ola bilər, diqqət və yaddaş pozğunluğundan əziyyət çəkər. Bu hal davam etdikdə ikinci dərəcə mobbinqə keçid olunur.

İkinci dərəcə mobbinq: İkinci dərəcə mobbinq zamanı fərddə sağlamlığı ilə bağlı problemlər ortaya çıxar, bu da öz-özlüyündə işinə təsir edər. Tibbi yardım bu periodda başlayır, çünki fərddə hipertoniya, mədə-bağırsaq problemləri, diqqəti mərkəzləşdirmədə çətinlik, uzun müddət davam edən yuxu pozğunluğu, çəkiddə çox artım və ya itkinin olması müşahidə edilir və depressiyaya düşə bilər.

Üçüncü dərəcə mobbinq: Üçüncü dərəcə mobbinq mərhələsində şəxs işləyə bilməyəcək halda olur. İşə gedərkən daxildə qorxu və ikrah hissi olur, nəticədə işə getməkdən boyun qaçırlar. Beləliklə özünü müdafiə mexanizmi dağılır və panik atak, intihar cəhdləri, şiddətli depressiya, ürəkdə sıxıntı hiss edilməsi və ya infarkt halı və digər ciddi xəstəliklər üzə çıxır. Bundan əlavə şəxsə üçüncü dərəcə qarşı zorakılıq kimi fiziki və psixoloji əlamətlər müşahidə edilir. Bütün bu çətin vəziyyətlərdən sonra şəxsin tibbi və psixoloji dəstək alması məcburi hesab edilir.

Niedl [1996: 240] keçirdiyi tədqiqat nəticəsində müəyyən etmişdir ki, mobbinq işçilərdə depressiya, post travmatik stress pozuntusu, narahatlıq, həssaslığın artması, aqressiya və psixosomatik xəstəliklərə səbəb olur.

Təhlükəli və ya fəlakət xarakterli hadisələrdən sonra ortaya çıxan post travmatik stress pozuntusu mobbinq qurbanları arasında çox rast gəlinən problemlərdən biridir. Post travmatik stress pozuntusu əsassız qorxular, panik ataklar, özünə kontrolun itməsi və hətta ölüm hissiylə müşahidə edilə bilən bir sindromdur. Yaşanan tutmaların sıxlığı şəxsi yorur və tükənmiş hiss etdirir.

Panik atakdan əziyyət çəkən şəxslər küçə, meydan, restoran, kinoteatr kimi izdihamlı və açıq yerlərdə və ya avtomobil, qatar, təyyarə, avtobus, lift kimi nəqliyyat vasitələrində panik atakların təkrarlanacağından qorxaraq, belə yerlərdən və nəqliyyat vasitələrindən uzaq dururlar. Bu sindromun ən ağır nəticəsi fərdin özünə inamını itirməsidir [Tınaz, 2008: 156].

Bir insanın üzləşdiyi həyat çətinliklərini və nə qədər stresli olduğunu araşdıran bütün testlərdə yuxu ilə bağlı problemlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ümumi sağlamlıqdakı pozulma ilk növbədə yuxuda özünü göstərdiyindən, yuxu rejimindəki ən kiçik pozuntu belə ümumi sağlamlığa və gündəlik həyata müəyyən və birbaşa təsir göstərir.

Stress altında olan fərdlərin əksəriyyəti yuxusuzluqdan əziyyət çəkdiyi halda, bəzilərinə əksinə, həddindən artıq yatmaq istəyi olur. Bəzi insanlar stresli vəziyyətlərdə yaşadıkları narahatlıq, gərginlik və gərginlikdən uzaqlaşmaq üçün həddindən artıq yatırlar.

Mobbinq asanlıqla qurbanın sağlamlığının və immunitet sisteminin zəifləməsinə, qurbanın işini dəyişməsinə və şəxsi həyatında bir çox problem yaşamasına səbəb ola bilər. Bu, karyera və ya qazanc itkisi, həddindən artıq və uzunmüddətli sosial təcrid və hətta intihara səbəb ola bilər. Bu səbəbdən, əgər

mobbinqin qarşısı alınma bilmirsə, ən azı qurbana kliniki yardım göstərilməlidir və ya özü müraciət etməlidir. [Bağcı, 2010: 67].

Beləliklə, məqalədə bəhs olunanlara əsaslanaraq demək mümkündür ki, iş yerlərində ortaya çıxan mobbinq halı insanın nəinki bioloji sağlamlığına, eyni zamanda psixoloji sağlamlığına da mənfi təsir edir. Bu baxımdan mobbinqin qarşısı alınmalıdır. Mobbinqin qarşısını almaq üçün aşağıdakı tövsiyələr irəli sürülmüşdür:

- işçilərə mobbinq prosesiyə bağlı təlimlər keçirilməli, maarifləndirmə işləri həyata keçirilməlidir. Onlara bu təlimlərdə öz hüquqları, yox demə bacarığı, şiddətə qarşı nə etməli olduğu öyrədilməlidir;

- qeyd etdiyimiz kimi mobbinqə məruz qalmış şəxs getdikcə tənhaləşir. Yalnız olmadıqlarını bilmək üçün dövlətin müəyyən qurumlarında əlaqə saxlayıb düşükləri vəziyyəti deməyə yerlər olmalı, lazım gəldikdə pulsuz tibbi və hüquqi dəstək göstərilməlidir. İnsanların bununla bağlı düşüncələrini, hisslərini yazma biləcəkləri virtual mühit yaradılmalıdır. Çünki insanlar bu vəziyyətlə yalnız özlərinin qarşılaşdıqlarını düşünüb özlərini günahlandırma bilirlər;

- müəssisə rəhbərləri bütün işçilərə qarşı eyni şəkildə davranmalı, onları yeri gəldiyində mükafatlandırılmalı, motivasiyanın azalmaması üçün təriflər deyilməlidir;

- müəssisədə ortaya çıxan münafişələrdə rəhbərlik ədalətli və düzgün mövqedə çıxış etməli, tərəfsiz olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bağcı Kurt N. Mobbing ve psikosomatik belirtiler arasındaki ilişkinin incelenmesi: bir kamu kuruluşu örneği, Doktorantura disertasyonu, 2010, s.135
2. Davenport N., Schwartz R.D.ve Elliott G. P. Mobbing: İşyerinde Duygusal Taciz, İstanbul: Sistem Yayıncılık, Tərcümə: Osman Cem Öneroy, 2003.
3. Eray Ş., Vural, P., & Çetinkaya, F. Ergenlerde algılanan duygu dışı vurumu ile psikosomatik belirtiler arasındaki ilişki. *Güncel Pediatri*, 13(2), 2015, 104-109.
4. Ercan, G. KKTC'de yaşayan beliren yetişkin bireylerin kişilerarası ilişki tarzlarıyla psikosomatik bozukluklar arasındaki ilişkinin incelenmesi, Yüksək lisans tezi, 2018.
5. Fettahlıoğlu, Ö. O. Örgütlerde psikolojik şiddet (mobbing): Üniversitelerde bir uygulama, Doktorantura disertasyonu. 2008, 350 s.
6. Kartaltepe S. Psikosomatik sindirim sistemi rahatsızlığı olan bireylerin nörotizm ve affedicilik düzeyleri arasındaki ilişki, yüksək lisans tezi, 2019, s. 64
7. Menkü B, & Coşar B. Psikosomatik Bozukluklar, 2021, s. 32-36
8. Tınaz, P. İşyerinde psikolojik Taciz (Mobbing), İstanbul: Beta Basım A. Ş., 2008.
9. Tınaz, P. Mobbing: İşyerinde psikolojik taciz. Çalışma ve Toplum, vol. 3, 2006, s. 11-22.
10. Joukamaa, M. Alexithymia Across the Life Span, Personality and Behavioural Disorders, European Psychiatry, 2005, p.186-206.
11. Kallivayalil, R. A. & Punnoose, V. P. Understanding and managing somatoform disorders: Making sense of non-sense. Indian Journal of Psychiatry, 2010.
12. Leymann H. The content and development of mobbing at work //European Journal of Work and Organizational Psychology, 1996, №5, p.165-184
13. Leymann, H. ve Gustafsson, A. Mobbing at Work and the Development of Post-Traumatic Stress Disorders, European Journal of Work and Organizational Psychology, vol.5,№ 2, 1996, p.251-275.
14. Niedl, K. Mobbing and Well-being: Economic and Personnel Development Implications, European Journal Of Work And Organizational Psychology , vol.5,№2, 1996, p.239- 249.
15. www.leymann.se/English/frame.html

Rəyçi: psixologiya e.f.d. M.Mustafayev

Göndərilib: 01.03.2022

Qəbul edilib: 02.04.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/132-136>

Javanshir Nariman Seyidov
Baku State University
Master
cavansir@live.com

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT PROCESS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Abstract

The European Convention on Human Rights, drafted by the Council of Europe after World War II, was signed on 4 November 1950 and entered into force on 3 September 1953. The agreement was later amended and updated through protocols. In addition, they have the property of being prioritized in accordance with the law. According to this provision of the Constitution, the Convention has a very important place in our law. In addition to basic rights and freedoms, the European Convention on Human Rights also regulates the establishment and functions of the European Court of Human Rights and the judicial process.

Individuals or Contracting States may, in accordance with the procedures provided for in the Convention, apply to the Court and seek the protection of their rights or the performance of the obligations of other Contracting States. These rules relating to the establishment and operation of the Court must be considered and followed in order for the judicial mechanism provided for in the Convention to function and for the protection of fundamental rights and freedoms in the international arena.

Therefore, in addition to the provisions on fundamental rights in the Convention, it is extremely important to examine the provisions on how and through what procedures these rights will be protected.

Key words: *European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, Position, Eligibility*

Cavanshir Nəriman oğlu Seyidov

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin yaradılması və inkişaf prosesi

Xülasə

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropa Şurası tərəfindən hazırlanmış İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası 4 noyabr 1950-ci ildə imzalanmış və 3 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə minmişdir. Müqaviləyə sonradan protokollar vasitəsilə düzəlişlər edilib və yenilənmişdir. Bundan əlavə, qanunlara uyğun olaraq prioritet tətbiq olunma xüsusiyyətinə malikdirlər.

Konstitusiyanın bu müddəasına görə Konvensiya qanunumuzda çox mühüm yer tutur. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında əsas hüquq və azadlıqlarla yanaşı, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin yaradılması və vəzifələri, məhkəmə araşdırması proseduru ilə bağlı da tənzimləmələr var. Fiziki şəxslər və ya Razılığa gələn dövlətlər Konvensiyada nəzərdə tutulmuş prosedurlara uyğun olaraq Məhkəməyə müraciət edə və öz hüquqlarının müdafiəsini və ya razılığa gələn digər dövlətlərin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini tələb edə bilərlər.

Konvensiyada nəzərdə tutulan məhkəmə mexanizminin fəaliyyət göstərməsi və əsas hüquq və azadlıqların beynəlxalq aləmdə qorunması üçün Məhkəmənin yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlı bu qaydalar nəzərə alınmalı və onlara əməl edilməlidir. Bu səbəbdən, Konvensiyadakı əsas hüquqlara dair müddəalarla yanaşı, bu hüquqların necə və hansı prosedurlarla qorunacağına dair müddəaların araşdırılması son dərəcə vacibdir.

Açar sözlər: *İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, vəzifə, məqbul şərtlər*

Introduction

Norms that provide legal protection to individuals against public power are not limited to the Constitution and laws, and international conventions can also play an active role in this regard.

The most important international agreement in this regard for European countries and our country is undoubtedly the European Convention on Human Rights (ECHR). The basic regulation showing the place of the Convention in our domestic law is the 5th paragraph of Article 90 of the Constitution [Parsch, 1954: 14].

This provision stipulates that the Agreement has the force of law, that the provisions of the Agreement cannot be claimed to be inconsistent with the Constitution and that the provisions of the Agreement will be taken as basis in any disputes that may arise due to the fact that the Agreement contains provisions different from the laws on the same subject.

The Convention is also referred to in our laws pertaining to the trial procedure, and it is stipulated that the conviction decisions established by the judicial authority established by the Convention may result in a retrial. These regulations are important in terms of showing the impact of the Convention on the judicial activities carried out by the national courts.

The most distinctive feature of the European Convention on Human Rights is that it includes a court organization, empowers individuals to apply to the Court with the claim that their rights in the Convention have been violated, and thus allows the states party to the Convention to be tried by an international court [Röben, 2006: 32 - 33].

It is essential to have sufficient information about the structure and functioning of the Court in order to understand the legal protection system established by the Convention well and to use the freedom of seeking rights offered by the Convention effectively.

Considering this situation, first of all, a brief information will be given about the emergence and development process of the European Convention on Human Rights, and then some basic issues regarding the establishment and duties of the European Court of Human Rights and the trial procedure will be given.

Establishment and Development Process of the European Court of Human Rights:

Due to the devastation and violations of rights left behind by the Second World War, some work began to be carried out with the aim of guaranteeing basic human rights right after the end of the war.

In this context, the Universal Declaration of Human Rights was accepted and proclaimed by the United Nations General Assembly on 12 December 1948.

Just before the declaration of the declaration, in the European Congress convened in The Hague, Netherlands in May 1948, it was decided to establish a union in Europe and to prepare a European Convention on Human Rights to form the basis of this union.

In line with this decision taken at the congress, the Council of Europe was established on 5 May 1949. The Council, which is headquartered in Strasbourg, France, has started to carry out some activities for the purpose of protecting human rights, like the United Nations.

According to the Statute of the Council of Europe, the aim of the Council of Europe is to realize a closer cooperation between the members of the Council, thus protecting and supporting the aims and principles that are the common heritage of the members of the Council, as well as contributing to the economic and social progress of the Council members.

One of the tools that can be used by the organs of the Council of Europe to achieve this goal is the protection and promotion of human rights and fundamental freedoms.

According to the Statute, every state that is a member of the Council of Europe accepts the principle of the rule of law and the principle that all person's subject to its jurisdiction should enjoy human rights and fundamental freedoms.

Each member state undertakes to co-operate sincerely and actively in order to achieve the aim expressed in the first part of the Statute, i.e. its first article. The Council of Europe has two organs, the Committee of Ministers and the Parliamentary Assembly. The Committee of Ministers consists of the foreign ministers of the member states or representatives of their foreign ministers. Each member state

of the Council of Europe has one representative in the Committee of Ministers, and each representative has one vote.

Generally, the Parliamentary Assembly, which is the advisory body of the Council of Europe, consists of representatives of the member states of the Council. These representatives are, as a rule, elected or appointed by the parliaments of the member states. Unlike the Committee of Ministers, the number of representatives the member states will send to the Parliamentary Assembly varies from country to country [12].

In the European Congress convened in The Hague in May 1948, which led to the establishment of the Council of Europe, it was demanded that a court be established to examine the allegations that fundamental rights and freedoms were violated [Schäfer, 2015: 56].

The 19th article of the ECHR, which was prepared by the Council of Europe and entered into force on September 3, 1953, stipulated the establishment of the European Court of Human Rights. However, this provision did not yet mean that the European Court of Human Rights (ECHR) was actually established [3, p. 99].

Because, according to Article 46 of the first version of the Convention, the state's party to the Convention could make a statement that they would recognize the jurisdiction of the ECtHR in all matters related to the interpretation and application of the Convention.

In other words, the recognition of the jurisdiction of the ECtHR was dependent on the declarations of will of the state's party to the Convention on this issue, which are clear and separate from the will regarding the acceptance of the Convention [10].

According to the first paragraph of the former Article 56 of the Convention, the first election of members to the ECtHR would be made after the eight states party to the Convention had declared that they recognized the jurisdiction of the Court. According to paragraph 2 of the same article, no dispute could be brought before the Court until a member was elected [11].

The election of the members of the Court took place only on January 21, 1959, as it took a long time for the eight states party to the Convention to recognize the jurisdiction of the Court. Thus, it was possible for the Court to start its judicial activities. Turkey recognized the jurisdiction of the ECtHR with the Council of Ministers decision dated 25 September 1989 and numbered 89/14563 [Salihpaşaoğlu, 2009: 44].

In the period when the ECtHR just started its judicial activities, the legal protection mechanism regarding fundamental rights and freedoms was functioning in a very different way from today. At that time, the ECtHR did not have the opportunity to directly examine an allegation of violation.

Generally, in order to protect the fundamental rights and freedoms in the ECHR, a European Commission of Human Rights was also established besides the ECHR, and it was necessary to apply to the Commission through the Secretary General of the Council of Europe, not to the Court, for the allegations of violations [Schäfer, 2015: 177 - 178].

However, in order to apply to the European Commission of Human Rights (ECHR) against a state that is a party to the Convention, the relevant state had to have recognized the Commission's authority on this issue [9].

In order for the Commission to accept applications for alleged violations and to exercise its powers under the ECHR, at least six states party to the Convention must have recognized the Commission's authority.

When the ECHR found an application inadmissible, it would reject the application and this decision meant that the application process was over from the very beginning [8].

However, if the Commission accepted the application, it would examine the issue with the representatives of the parties in order to determine the events giving rise to the application through a sub-committee, and if it deems necessary, it would conduct a research on the subject.

In addition, the subcommittee had to make every effort to settle the matter amicably. If the subcommittee was successful in resolving the dispute amicably, a report was prepared and sent to the relevant authorities.

After the ECHR referred the application to the Committee of Ministers, it was possible to decide on the application in two ways. It was possible to apply to the ECtHR within three months from the date the matter was referred to the Committee of Ministers [7].

In order for the Court to examine an alleged violation, it was essential that the Court had been applied to, after the ECHR had determined that the efforts to settle the matter amicably had failed, and before the expiry of the three-month period after the matter had been referred to the Committee of Ministers [Schäfer, 2015: 79].

The power to apply to the court rests solely with the Commission, the contracting state to which the person exposed to the infringement is subject, the contracting state that brought the matter to the Commission, and the contracting state against which the application is filed.

In other words, only the contracting states and the ECHR could be parties to the judicial activities carried out by the ECtHR, real or legal persons other than these did not have the capacity to apply to the Court. The decisions rendered as a result of the trial by the Court were final and the contracting states were obliged to act in accordance with the Court's decisions.

If the ECtHR decides that the decisions or actions taken by the judicial organs of a contracting state or other authorities and authorities other than these are contrary to the Convention, and if the domestic legislation of the relevant state is not suitable to compensate for all the negative consequences of this violation, the Court shall not apply to the injured party in an equitable manner [12].

It has been mentioned above that the ECHR has been updated with different protocols and its scope has been expanded. With the additional protocols to the Convention, the legal protection mechanism of the ECtHR has changed significantly over time.

With Protocol No. 2, the ECtHR was authorized to give advisory opinions. With Protocol No. 3, the subcommittee operating under the ECHR was abolished [6].

With Protocol No. 5, some changes were made regarding the election of the members of the ECtHR and the ECHR, and with Protocol No. 8, some changes were made on the structure and working style of the ECHR and the ECHR. With Protocol No. 9, natural persons, non-governmental organizations and groups of individuals were authorized to apply to the ECtHR and to be a party to the proceedings before the ECtHR.

Protocol No. 11, which entered into force on 1 November 1998, radically changed the legal protection system of the ECHR. With these amendments, the ECHR was abolished and the authority of the Committee of Ministers to adjudicate on alleged violations was terminated. In this way, the ECtHR came to the forefront as the only authority authorized to accept and examine applications containing the alleged violation of the ECHR.

With this protocol, individual application to the ECtHR was opened and the requirement that the relevant state separately accept the jurisdiction of the Court in order to apply to the Court against a contracting state was abolished.

Conclusion

As a conclusion, the recognition of the jurisdiction of the ECtHR ceased to be dependent on the free will of the contracting states and it was stipulated that every state party to the Convention accepted the jurisdiction of the Court as mandatory.

With Protocol No. 11, the ECtHR also gained the title of a permanent court. With Protocol No. 14, which entered into force on 1 June 2010, some innovations were introduced regarding the structure and functioning of the Court in order to alleviate the heavy workload of the Court.

In this context, it was stipulated that the Court could decide on some issues with a single judge, and committees consisting of three judges were empowered to decide on the merits of some applications.

In addition, it is stipulated that the Court may reject this application in cases where it is concluded that the harm of a person applying to the Court is not a "significant" harm and the other conditions of the Convention are also present.

This paved the way for the trials to be made by the ECtHR to be confined to important human rights violations. Again, with Protocol No. 14, it was accepted that the European Union could become a party to the ECHR.

References

1. Partsch, Karl Josef: Die Entstehung der europäischen Menschenrechtskonvention, ZaöRV (Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht) 15 (1954, 660 p.
2. Peters, Anne / Altwicker, Tilmann: Europäische Menschenrechtskonvention; mit rechtsvergleichenden Bezügen zum deutschem Grundgesetz, 2. Auflage, Verlag C. H. Beck, München 2012, 400 p.
3. Röben, Volker: Grundrechtsberechtigte und -verpflichtete, in: Grote, Rainer / Marauhn, Thilo (Hrsg.), EMRK / GG, Konkordanzkommentar zum europäischen und deutschen Grundrechtsschutz, Mohr Siebeck, Tübingen 2006, Kapitel 5, 265 p.
4. Salihpaşaoğlu, Yaşar: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Türkiye: Bazı Rakamlar ve Gerçekler, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: XIII, Yıl: 2009, Sayı: 1-2, 281 p.
5. Schäfer, Patrick: Kommentierung zu Art. 34 und 35 EMRK, in: Karpenstein, Ulrich / Mayer, Franz C.: EMRK, Konvention zum Schutz der Menschenrechte und Grundfreiheiten, Kommentar, 2. Auflage, Verlag C. H. Beck, München 2015, 455 p.
6. https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_46_TUR.pdf
7. <https://www.yargitay.gov.tr/documents/aihm2.pdf>
8. <https://inhak.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/aihm-ninyapisi-ve-isleyisi28112019012457>
9. <https://inhak.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/avrupa-insan-haklari-mahkemesine-basvurular-hakkinda-sss28112019034114>
10. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Anasayfa>
11. https://www.echr.coe.int/Documents/COURTalks_Inad_Talk_TUR.PDF
12. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/155597>
13. <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=>

Rəyçi: dos. N.H.Mehdiyev

Göndərib: 23.02.2022

Qəbul edilib: 24.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/137-141>

Roza Sadin Esgerzade
Baku State University
Master
esgerzade900@gmail.com

GENERAL PRINCIPLES OF HUMAN AND CIVIL RIGHTS WITHIN THE EUROPEAN UNION

Abstract

The EU, being a complex regional integration body, goes beyond the modern understanding of international organizations. This unique institution has unique criteria and characteristics in the field of human rights and freedoms, as in any other field. The institution of human and civil rights and freedoms in the EU is a key part of the Union's "constitutional law".

In the EU, institutional acts are primarily a source of human and civil rights and freedoms. However, not all rights and freedoms are fully reflected in the institutional acts. These documents mainly refer to "Union citizenship". Taking all this into account, we can say that the study of the general principles of the European Union is very relevant for our time.

Key words: *European Union, civil rights, human rights, general principles, integration*

Roza Sadin Əsgərzadə

Avropa İttifaqında insan və vətəndaş hüquqlarının ümumi prinsipləri

Xülasə

Aİ mürəkkəb regional inteqrasiya qurumu olmaqla beynəlxalq təşkilatların müasir anlayışından kənara çıxır. Bu unikal qurumun hər bir sahədə olduğu kimi insan hüquq və azadlıqları sahəsində də özünəməxsus meyarları və xüsusiyyətləri vardır. Aİ-də insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları institutu İttifaqın "konstitusiyalı hüququ"nın əsas hissəsidir.

Aİ-də institusional aktlar ilk növbədə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının mənbəyidir. Lakin institusional aktlarda bütün hüquq və azadlıqlar tam əks olunmur. Bu sənədlər əsasən "İttifaq vətəndaşlığına" aiddir. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Avropa İttifaqının ümumi prinsiplərinin öyrənilməsi müasir dövrümüz üçün çox aktualdır.

Açar sözlər: *Avropa İttifaqı, vətəndaş hüquqları, insan hüquqları, ümumi prinsiplər, inteqrasiya*

Introduction

Human rights or human rights are the basic rights and freedoms that people have the right to have. "The essence of human rights is that all people should have the same rights, and these rights apply to everyone without the need for explanation (Kolb M. 2013: p.167-168).

Everyone has the inalienable rights and freedoms from birth. These rights and freedoms include a person's responsibilities and obligations to society and others. The rights of a citizen are related to the fact that a person belongs to a certain state. They are protected by the state.

The two core values underlying the idea of human rights are human dignity and equality. Human rights can be understood as basic standards that are essential for a decent life; and their universality is due, at least in this area, to the equality of all people.

We must not and cannot discriminate between them. These two beliefs or values really cover everything that is required to dedicate oneself to the idea of human rights, and they are not controversial.

Therefore, human rights are supported by every culture, every civilized government and every major religion in the world. It is almost universally impossible to apply state power without restriction or unilaterally; The power of the state must be adequately limited so that all persons under the jurisdiction of the state can live in accordance with certain minimum human dignity requirements.

As a means of controlling the government, human rights are a restriction on the unlimited power of the state, which should not exceed the limits of freedom set by human rights.

The Institute for Human Rights studies and protects rights that are different in content and do not have the same status. However, while the right to property is a natural and fundamental right, the essence of the right of solidarity to unite around a particular way of life has not yet been fully clarified. The institute of human rights is also based on national legislation, as well as international documents.

Human rights are recognized by almost all countries of the world. The universality of this issue is often used to exert military and economic pressure on human rights abuses in one country or another. Constitution enshrines human rights as an inalienable right through fundamental rights and international agreements. Internationally, human rights are enshrined in the UN Declaration.

Human rights are often expressed in accordance with the idea that all people have the same rights:

"Everyone has the right to the enjoyment of human rights and freedoms, regardless of race, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status.

The first common strategy adopted by the European Union was related to neighboring Russia - the "General Strategy of the European Union in relation to Russia" was adopted on June 4, 1999. A similar document was later adopted with regard to Ukraine and the Mediterranean countries.

The text of the general strategy defines the purpose of the Union's policy towards a particular state or region and the means at the disposal of the Union or individual member states (Article 13), as well as the duration of the general strategy (Kold M. 2013: p.14-19).

For example, the general strategy with the neighboring republic was adopted for 4 years and then extended. Approval of the overall strategy is carried out by the Council of Europe on the proposal of the Council of the European Union as general principles and directions of foreign policy.

1. With the entry into force of the Lisbon Treaty in 2009, the support system came to an end, and thus the "support" status of the CSTO came to an end. At the same time, the Lisbon Treaty provides coherence and coherence in EU foreign policy, creates a representation in the field of WTO, de facto means a combination of representations in the field of WTO, foreign relations and European Neighborhood Policy. The Lisbon Treaty has created favorable conditions for improving the quality of the EU's relations with member states, partners, especially with neighboring countries

The basis of European standards in the field of human rights and freedoms is currently the European Charter for Human Rights and Freedoms, adopted in Nice on December 7, 2000 (Biermann R., Koops J.A. 2017: p.56).

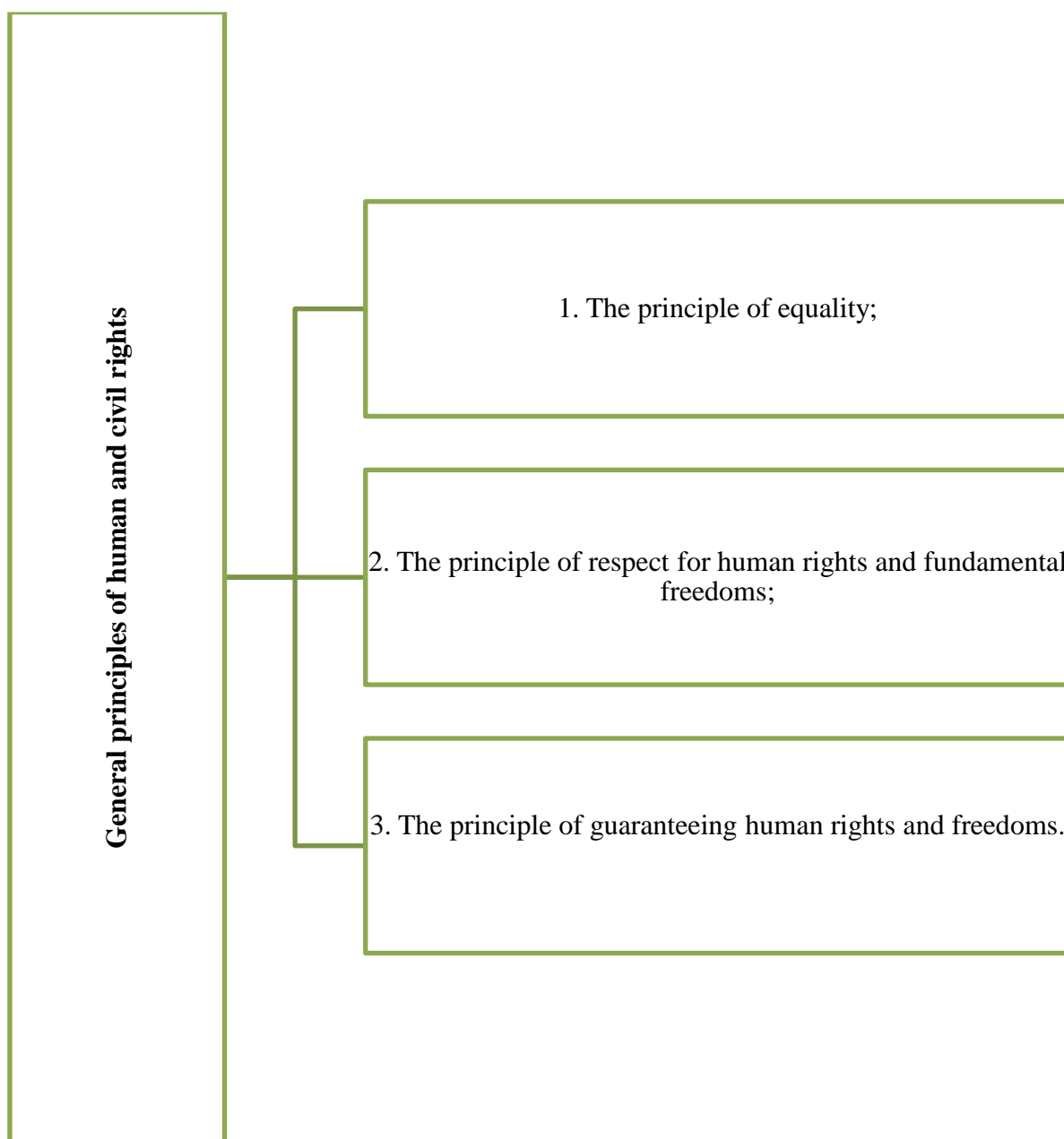
At the heart of these principles is the principle of equality. In the EU, this principle includes a number of elements. First of all, legal equality is noted. This element is also mentioned in Article 20 of the European Charter for Human Rights and Freedoms. The second element is social equality.

It deals with the equality of people regardless of gender, race, skin color, ethnic and social origin, language, religion and belief, political and other views, national minority, disability, age and gender. This element is enshrined in Article 21, paragraph 1, of the Charter and in Article 13 of the Treaty on European Union (Demir F. 2019: s.90).

The main purpose of the Charter is to bring together, affirm and systematize the previously recognized fundamental rights of EU citizens, as well as the principles of the legal status of the individual. The European Charter of Human Rights and Freedoms consists of 7 sections and 54 articles (Kold M. 2013: p.23).

Along with the regulatory framework within the EU, the general principles of human and civil rights are also important. Here are 3 basic principles:

Figure 1.1. General principles of human and civil rights

Source: Prepared by author.

The third element is political equality - it establishes the idea that everyone is equal, regardless of the state of citizenship. This element is enshrined in Article 13 of the initial version of the Treaty on European Union and in Article 21, paragraph 2, of the Charter.

The last element is sexual equality. Establishing the achievement of gender equality not only in the legal field, but also in real life. It is reflected in Article 23 of the Charter.

2. The principle of respect for fundamental human rights and freedoms, while respecting and ensuring the human rights and freedoms of public authorities, must not violate them (<http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Sosial%202009%203/100-110.pdf>)

The principle of guaranteeing human rights and freedoms implies that the subjective rights and freedoms of the individual, enshrined in legal norms, are observed in real life, not formally

Human rights are like a protective layer: they protect you; they are like rules because they tell you how to behave; and you can appeal to them because they are like judges. They are abstract - like

feelings; as well as feelings, they belong to everyone and exist no matter what happens. They are like nature because they can be broken; also, like spirits, because they cannot be destroyed.

As time goes on, they treat us all the same - rich and poor, old and young, white and black, tall and short. They offer us respect and demand that we treat others with respect. As goodness, truth, and justice, we may sometimes disagree with their definition, but when they are violated, we understand it.

Law is a demand we rightly put forward. If I have paid for the products in my shopping cart, I am entitled to them (https://www.pa.edu.az/library/3/20/146_movzu_9_avropa_insan_huquqlari_huququ.pdf).

If the country's constitution provides, citizens have the right to elect a president, and if the child's parents have promised him, he has the right to be taken to the zoo. All of these are guarantees that people can expect when the other party promises or guarantees.

3. Human rights are different and superior requirements. They do not depend on the promises or guarantees of the other party (<https://www.coe.int/az/web/compass/what-are-human-rights->). A person's right to life does not depend on someone else's promise not to kill him: they can have a life, not a right to live (Ghafar A.A. 2021: p.66).

The entry into force of the 2007 Lisbon Treaty, which replaced the 2004 European Constitution, had a significant impact on the legal status of the above-mentioned Charter. Thus, the Charter has already received the status of a legally binding source and has the same status as the EU's founding acts (Kolb M. 2013: p.66).

It should not face fundamental problems in the implementation of EU standards, especially the rights and freedoms enshrined in the European Charter of Human Rights, in the legislation of the Republic of Azerbaijan (<https://jeanmonnetprogram.org/archive/papers/03/030901-04.pdf>).

During the unification of legislation in the field of human rights, most problems arise in the process of unification of social rights. This problem is not only in the ENP partner countries, but also among EU member states (Galbreath G.J., Gebhard C. 2010: p.98).

Thus, when the United Kingdom and Poland joined the Lisbon Treaty, they noted the provisions of the European Charter on Human Rights and Freedoms, stating that the provisions of Part IV of the Charter "Solidarity" will be implemented in accordance with their national legislation.

Until recently, the EU's founding treaties did not contain specific rules directly regulating the Union's relations with neighboring countries.

The Lisbon Treaty, which entered into force on 1 December 2009, amended Article 8.2 of the Treaty on European Union to give constitutional status to the Union's relations with its neighbors.

The notion of "neighbor" mentioned in the first part of the AIM is inaccurate as a legal concept, which creates ample opportunities for interpretation from a geographical and subject point of view. It should be noted that Article 8 of the ECHR is devoted to "neighboring states"

Neighboring states mean, in practice, "close neighbors of neighboring states" while the EU should mean land or sea neighbors. Looking at the map, it seems that Azerbaijan, which is part of the ENP, does not have a direct border with the EU (Galbreath G.J., Gebhard C. 2010: p.45).

It is also envisaged to achieve good neighborly relations and its development through the conclusion of specific agreements, which is also based on Article 217 of the ECHR.

Article 217 of the ECHR is an important provision that generally forms the basis of the EU's authority to conclude treaties with third countries independently (Ghafar A.A., 2021: p.22-23).

According to Article 12 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the supreme goal of the state is to ensure human and civil rights and freedoms, and a decent standard of living for the citizens of the Republic of Azerbaijan¹. Therefore, as Azerbaijan is a socially oriented state, it will not face such problems during unification (Hüseynova G., Babayeva A. 2008: s.77).

The Lisbon Treaty gave the EU full international legal personality, as a result of which the EU became a member of the Council of Europe, which is considered the most effective defense system in the field of human rights.

As a legal consequence of this membership, not only decisions of the national courts of individual member states, but also decisions of the European Court of Justice may be appealed to the European Court of Human Rights

Generally, as a member of the Council of Europe, the EU also acceded to the 1950 European Convention on Human Rights and Freedoms. Although almost all EU member states have ratified the Convention at different times, the EU's accession to the Convention has brought it closer to the institutional acts in terms of hierarchy (<https://azerbaijan.un.org/sites/default/files/2020-07/Birl>).

Conclusion

The Republic of Azerbaijan has been a member of the Council of Europe since 2000 and has ratified all important documents of the organization, including the 1950 European Convention on Human Rights.

According to Articles 151 and 148 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, international agreements to which the Republic of Azerbaijan is a party are an integral part of the legislation of the Republic of Azerbaijan.

There is also the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated January 19, 2006 “On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Azerbaijan” regarding the application of the decisions of the European Court of Human Rights in our country.

The decree states: “The Supreme Court of the Republic of Azerbaijan and the Courts of Appeal of the Republic of Azerbaijan are recommended to organize a study of the case law of the European Court of Human Rights and take it into account in judicial practice.” The process of harmonization of legislation in the field of human rights and freedoms in Azerbaijan with European standards is still ongoing.

References

1. Kolb M. The European Union and the Council of Europe Palgrave Studies in European Union Politics. Palgrave Macmillan UK, 2013, 232 p.
2. Kold M. The European Union and the Council of Europe. Palgrave Macmillan, 2013, 387 p.
3. Biermann R. and Koops J. A. Palgrave handbook of inter-organizational relations in world politics. Macmillan Publishers Ltd, 2017, 344 p.
4. Demir F. Avrupa Birliđi istihdam ve eđitim politikası, İstanbul, Hiperlink yay, 2019, 388 s.
5. <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Sosial%202009%203/100-110.pdf> – insan hüquqları 2022.
6. https://www.pa.edu.az/library/3/20/146_movzu_9_avropa_insan_huquqlari_huququ.pdf – Avropa insan hüquqları 2022.
7. <https://www.coe.int/az/web/compass/what-are-human-rights- - human rights 2022>.
8. Ghafar A.A. The European Union and the Gulf Cooperation Council: Towards a New Path. Springer Nature, 2021, 245 p.
9. <https://jeanmonnetprogram.org/archive/papers/03/030901-04.pdf> - max planck institute for comparative public law and international law 2022.
10. Galbreath G. J. and Gebhard C. Cooperation or conflict? Problematizing organizational overlap in Europe. Ashgate Publishing Company, 2010, 400 p.
11. Hüseynova G., Babayeva A. Azərbaycan və Avropa Şurası, M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2008, 90 səh.
12. <https://azerbaijan.un.org/sites/default/files/2020-07/Birl> – insan hüquqları 2022.

Rəyçi : Hüquq ü.f.d. dos. Novruz Həbib ođlu Mehdiyev

Göndərib: 17.02.2022

Qəbul edilib: 16.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/142-146>

Afaq Xankərəm qızı Qaralı
Odlar Yurdu Universiteti
Magistrant
afaqqara@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ KOMMUNİKATİV TƏLİM METODU

Xülasə

Kommunikativlik latın sözü olub qarşılıqlı anlaşma əsasında iki və daha çox fərd arasında əlaqə, ünsiyyət aktı mənasını verir. İngilis dilinin kommunikativ metodla tədrisi təhsilin ən mühüm məqsədlərindən biridir. Bu metod xarici dildə ünsiyyət yaratmaq vərdişi və bacarığın aşılmasını nəzərdə tutur. İngilis dili üzrə kommunikasiya canlı danışıqın qurulmasından, interaktiv fəaliyyətin formalaşmasından ibarətdir. Kommunikativ təlimin əsas məqsədi öyrədilən və öyrənilən dildə kommunikativ kompetensiyaya yiyələnməkdən ibarətdir. Bu baxımdan dil təlimi kommunikativ yönümlü təlim xüsusiyyətləri kəsb etməlidir. Bu xüsusiyyətlər də tələbələri kommunikativ bacarıqlar əldə etməyə yönləndirir. Kommunikativ yönümlü təlim metodunun əsas iştirakçıları müəllim və tələbələrdir. Hazırda dil dərslərinin tələbələrə nə dərəcədə kommunikativ yönümlü tədris edildiyi tədqiq və təhlilə açıq bir məsələdir.

Açar sözlər: ingilis dili, təlim metodları, kommunikativ metodu, interaktiv fəaliyyət, tədqiq və təhlilə

Afaq Khankaram Garali

Methof of communicative teaching in English learning

Abstract

Communicative is a Latin word meaning an act of communication between two or more individuals on the basis of mutual understanding. Teaching English in a communicative way is one of the most important goals of education. This method involves instilling the habit and ability to communicate in a foreign language. From this point of view, language training should have features of a communicative orientation. These features also direct students to acquire communication skills. The main participants in the communicative teaching method are teachers and students. At present, it is open to research and analysis to what extent language lessons are taught to students in a communicative way.

Key words: the English language, training methods, communicative methods, interactive activities, research and analysis

Giriş

Müasir dövrdə ingilis dili xarici dil kimi beynəlxalq aləmdə əsas kommunikasiya vasitəsi kimi tədqiq edilir. Xarici dildən, eləcə də ingilis dilindən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək qabiliyyətinin formalaşdırılması üçün təhsil ocaqlarında tədris prosesinin də kommunikativ yönümlü təşkil edilməsi vacibdir. Bu zaman müxtəlif verbal və qeyri-verbal vasitələrdən istifadə edilməlidir. Texnologiya əsri olan XXI əsrdə qabaqcıl texnologiyalardan yararlanmaq ingilis dilini ünsiyyət vasitəsi kimi daha tez qavramağa kömək edir. Lakin metod və texnologiyaların çatışmazlığı kimi problemlər bu prosesi yavaşladır.

İngilis dilinin öyrənilməsində kommunikativ yanaşma çərçivəsində kommunikativ təlim metodlarının hazırlanması məsələsi həm Azərbaycanda, həm də xarici ölkələrdə tədqiqatçıların, metodistlərin diqqətində olmuşdur. Mövcud ədəbiyyatların təhlili kommunikativ təlim metodunun təşkil etdiyi komponentləri müəyyən etməyə, onlardan səmərəli istifadə etməyə şərait yaradır.

Analiz

Siyasi danışıqlar, biznes dilinə çevrilən, əsas elmi və tibbi araşdırmaların aparıldığı ingilis dili Britaniya, Kanada, Avstraliya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Avstraliya, Cənubi Afrika da daxil olmaqla 75-dən çox ölkənin rəsmi dövlət dilidir. Ölkəmizdə tədris kompüterləşməyə başladığı üçün ingilis

dilinin ünsiyyət dili kimi öyrənilməsi və öyrədilməsi təhsil sahəsində əsas vacib məsələlərdəndir. C.Harmer qeyd edir ki, təhsil sahəsində və əsasən, dil laboratoriyalarında internetin istifadəsi qeyri adi güclü bir sürətlə inkişaf etmişdir. O, referensləri, dil öyrətmə və test etmə proqramlarını, e-mail ilə məlumat bölüşmə və söz prosessorunu kompüterlə dil öyrətmədə əsas hesab edir. [7, s.145]

İngilis dili tədrisi elə bir tədris fəaliyyətidir ki, xüsusi məqsədə yönəldilmişdir. Bu prosesdə istifadə edilən çalışma və tapşırıqların yerinə yetirilməsində əsas məqsəd yazılı və şifahi mətnləri şərh etmək, yeni leksik vahidlərin kontekstual mənalarını başa düşmək, mətnə olan əsas ideyanı, mətnin mənasını adekvat şəkildə qavramaq və digər bacarıqları tələbələrə aşılamaqdır.

İngilis dilinin kommunikativ metodla tədrisi təhsilin ən mühüm məqsədlərindən biridir. Bu metod xarici dildə ünsiyyət yaratmaq vərdişi və bacarığın aşılmasını nəzərdə tutur. İngilis dili üzrə kommunikasiya canlı danışığın qurulmasından, interaktiv fəaliyyətin formalaşmasından ibarətdir. Təhsil Nazirliyinin həyata keçirdiyi islahat proqramına uyğun olaraq ibtidai tədris mərhələsi üç yerə ayrılır:

1. I mərhələ (köməkçi mərhələ) - 1-ci sinif
2. II mərhələ (əsas mərhələ) - 2-ci, 3-cü sinif
3. III mərhələ (yekun mərhələ) - 4-cü sinif

Kommunikativ metodla dilin birinci sinifdən öyrədilməsi mərhələsi ümumtəhsil məktəblərində mövcud proqrama hazırlıq mərhələsi də hesab edilə bilər və bu mərhələni monoloji və dialoji nitq əhatə edir. Bu mərhələnin əsasını salamlama, özünü təqdim etmək, ailəsi haqqında məlumat vermək, sevinc, kədər, razılıq, narazılıq, xeyirxahlıq, üzrxahlıq, icazə, təşəkkür, təbriklər, inamsızlıq, təəssüf və sairəyə verilən reaksiyaya münasibət kimi keyfiyyətləri aşılamaq üçün ingilis dilinin tədrisi sahəsi təşkil edir. Bu mərhələyə dialoqlar, mahnı, şeir, rəqs, saymaq, idman oyunları və sair daxildir.

Kommunikativ yanaşmanın əsas prinsiplərindən biri olan tələbə-yönümlülük prinsipi tələbələrin öyrədilməsi deyil, daha çox dilin tələbələr səviyyəsindən öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Burada əsas məqsəd tələbələrin fəal iştirak etməsi üçün onları təlim prosesinə cəlb etmək və onlarda dilin öyrənilməsinə maraq və motivasiya yaratmaqdır. Bu proses elə təşkil edilməlidir, tələbələr üçün daha maraqlı və rəngarəng olsun.

Müasir dövrdə ingilis dilinin tədrisində yeni ideyalardan və innovativ metodlardan istifadə edilməsi aktual məsələlərdəndir. Hər bir ölkənin inkişafı əsasən onun təhsil sisteminin keyfiyyəti ilə ölçülür. Azərbaycanın təhsil sistemi Avropa təhsil sistemində inteqrasiya prosesində olduğu üçün bu istiqamətdə müəyyən islahatlar aparılır və müəyyən müsbət nəticələr əldə edilir. Müasir tədris sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri xarici dillərin, ilk növbədə müasir dünyada global ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edilmiş ingilis dilinin öyrədilməsi və öyrənilməsinin səmərəliliyini artırmaqdan ibarətdir. Günümüzdə gənclərin əksəriyyəti dildən kommunikativ məqsədlərlə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməyi arzulayırlar. İngilis dili tədrisini səmərəliləşdirən amillərdən biri audio-video texnikadan istifadə etməkdir. İngilis dilinin tədrisi zamanı tələbələrin maraq və tələbatları nəzərə alınmalı və tədris edilən fənnin məzmunu və məqsədlərinə uyğun olaraq seçilmiş audio və video materiallar, autentik filmlər vasitəsilə tələbələr dil və nitq materialını düzgün və adekvat şəkildə mənimsəyirlər. Bunun nəticəsində kommunikativ niyyətlərinə müvəffəqiyyətlə nail ola bilirlər. Autentik filmlər ingilis dili kimi ixtisas dili dərslərinin keyfiyyətini artırmaq üçün istifadə edilə bilən olduqca səmərəli vasitələrdəndir. Müəllim tələbələrə autentik filmlərlə yalnız dərslərdə deyil, həm də auditoriyadan kənar saatlarda, müstəqil şəkildə işləməyə öyrətməlidir. Metodistlər və dil müəllimləri autentik filmləri tələbələrə təqdim edərkən hansı leksik vahidlərin, qrammatik strukturların və nitq modellərinin mənimsənilməsinə, dil və nitq materiallarını tədrisin mərhələlərinə görə necə paylanmalı olduğunu, həmin materialların səmərəli şəkildə tədrisi üçün hansı üsul və metodlardan istifadə edilməsini təyin edirlər.

Bildiyimiz kimi ingilis dili dünyanın aparıcı dillərindən biridir. İngilis dili “Ümumi ingilis dili” (General English), “Xüsusi məqsədlər üçün olan ingilis dili” (English for Specific Purposes) kimi kateqoriyalara bölünür. “Xüsusi məqsədlər üçün olan İngilis dili” özü də bir sıra hissələrə bölünür və ən çox istifadə ediləni “İşgüzar İngilis dili”dir. İngilis dilinin bir növü olan işgüzar ingilis dili biznes kontekstində, məsələn, beynəlxalq ticarət, kommersiya, sığorta, bank və sair şirkət məsələlərində istifadə olunur. Əksər qeyri-dil daşıyıcıları ingilis dilli ölkələrlə işgüzar münasibətlər qurmaq üçün bu dili öyrənməyə üstünlük verirdilər. İşgüzar ingilis dilinin tədris edilməsində dörd dil bacarığından-oxuma, dinləmə, yazma və danışmadan istifadə olunur. Həmçinin çap, audio və video vasitələr, radio və TV yayımı, internetə bağlı olan kompüterlərdən istifadə etmək də işgüzar ingilis dilinin öyrənilməsində

əsas amillərdəndir. Burada aydın nitq, xüsusi lüğət vacib şərtidir. Çünki kontekstlər üçün ingilis dili istifadə edilərkən nitq aydın olmalı, interpretasiyaya ehtiyac olmamalıdır.

Xüsusi məqsədlərlə nəzərdə tutulmuş yazılarda da aydınlıq vacib şərtidir. Yaxşı yazı birbaşa və hədəfə istiqamətlənməlidir və klişe, atalar sözləri, frazeoloji fellər, uzun tələffüz edilən feillər və sair ifadələrdən mümkün qədər istifadə edilməməlidir. Nəticədə, kommunikativ yazı qısa və yaxşı şəkildə yazılır, birbaşa cümlə və ifadələrdən ibarət olur. Daha dəqiq desək, fikirlər qısa ifadə edilməlidir. Sadə, amma effektiv qrammatika da lazımdır.

Q.M.Uayzer qeyd edir ki, ingilis dilini intensiv öyrətmək işində əyani vasitələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir müəllim bu vəsaitin köməyindən istifadə etsə, onun dərsi maraqlı keçər, şagirdlər dili yaxşı öyrənərlər [1, s.123].

İngilis dilinin tədrisində əyaniliyin bir sıra növlərindən istifadə edilir:

- 1.Divar əyani vəsaitləri- əsasən cədvəllər, süjetli şəkillər nəzərdə tutulur;
- 2.Stolüstü əyani vəsaitlər- müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdin partası üzərində istifadə edilir;
- 3.Ekran əyani vəsaitləri- əsasən diafilm, diapozitiv və epilentlər vasitəsilə aparılır.

Ölkəmizdə ingilis dilinin tədrisi ümumtəhsil və tərbiyəvi məqsəd daşıyır və aşağıda qeyd edilmiş məsələləri ümumiləşdirir:

- 1.Ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsi;
- 2.Elm və texnikanın, incəsənətin müxtəlif sahələrində qazanılan fikir mübadiləsi;
- 3.Nümayəndələrin gediş-gəliş məsələsi.

Ümumiyyətlə, ingilis dilinin öyrənilməsi zamanı əgər material yaxşı mənimsənilibsə, öyrənən həmin dildə şifahi danışmada heç bir çətinlik çəkməyəcəkdir. Dil materiallarının əsasını eşitmə, anlama və danışmaq vasitəsilə öyrətmə təşkil edir. Dildə ünsiyyət yalnız şifahi şəkildə deyil, eyni zamanda yazılı şəkildə də aparıla bilər. Yazı oxuya nisbətən çox yazılmış və təhsilin məqsədini aydınlaşdıran əsas nitq formalarından hesab edilir. İngilis dilinin tədris edilməsində digər bir məqsəd öyrənənlərin təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir. Bu zaman öyrənən hər şeyi müqayisə etməyi, nəticə çıxarmağı bacarır, öyrəndikləriniz analiz edir, konkret fikir söyləyir.

Latın sözü olan “kommunikativlik” qarşılıqlı anlaşma əsasında iki və daha çox fərd arasında əlaqə, ünsiyyət aktı mənasını verir. Kommunikativ elə bir təlim metodudur ki, burada əlaqələr quraraq hər hansı bir dildə uğurlu ünsiyyət formalarını tapıb tətbiq etmək əsas rol oynayır. Auditoriya daxilində tələbələr elə hazırlamaq lazımdır ki, ingilis dili ünsiyyəti üçün şərait yarandığı zaman iştiraka hazır olsunlar. Həmçinin müvafiq tapşırıqlardan istifadə edərək öyrənənlərdə kommunikativ kompetensiyaları formalaşdırmaq da lazımdır. Bu təlim metodu öyrənənlərdə dilə maraq, onları bu dildə danışmağa daxili ehtiyac hissi yaradır. Motivasiya demək olar ki, tam təmin olunur və nəticədə öyrənənlərin bilik və təcrübələri artır. Müəllim və tələbələr kommunikativ yönümlü təlim metodunun əsas iştirakçıları hesab edilir. Təlim metodunun bu növündə öyrənənlərin diqqətini çəkən, onları maraqlandıran mövzular seçilməlidir. Onu da qeyd edə bilərik ki, insanlara ünsiyyət bacarağını aşılamaq bu təlim metodunun əsas vəzifəsidir. Kommunikativ yönümlü təlim kommunikativ xarakterli təlim metod və üsullarından ibarət olmaqla yanaşı eyni zamanda tələbələrdə müasir dövrdə tələb olunan şəxsi keyfiyyətlərin də inkişafına təsir göstərir. V.İ.Tyupa bununla əlaqədar olaraq üç əsas nüansı qeyd edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Bilik və anlama üst-üstə düşür və prioritet anlamaya çevrilir. Yaxşı dərslər anlama və başa düşmə kontekstinin yaranmasıdır;

2. Anlamaya daxili nitqin dilinə tərcümə kimi münasibət olmalıdır;

3.Təlimin strateji məqsədi hazır təqdim olunan ensiklopedik biliklərin mənimsənilməsi deyil, fəaliyyətyönümlü ruhda, şüurlu surətdə əldə edilmiş biliklərdir. Bu cür situasiyada onların şüurunda biliklər mexaniki olaraq yığılmır, fənlər üzrə təfəkkür mədəniyyətinin formalaşması baş verir [6, s.3].

Bu günümüzdə dil strukturlarının, eyni zamanda qrammatik strukturların tələbələrə öyrədilməsi iki yolla həyata keçirilir.

1. Deduktiv;
2. İnduktiv.

Deduktiv yolla dili qrammatikasının tədrisi dedikdə müəllim tərəfindən dilin qrammatik struktur xüsusiyyətlərinin, müxtəlif strukturlar arasında mövcud olan fərqlərin tələbələrə izahı nəzərdə tutulur. İnduktiv yolla qrammatikanın öyrədilməsi isə həlledici rolun tələbələrin özünə verilməsidir. Yəni burada müəllim əsasən istiqamətləndirici funksiyanı yerinə yetirir, tələbələr fəal iştirakçı qismində çıxış

edir və daha uğurlu nəticələrin əldə edilməsi onların üzərinə düşür. Kommunikativ təlimin ənənəvi üsullardan fərqi ondan ibarətdir ki, kommunikativ təlim dil strukturundan normalara uyğun şəkildə istifadə etmək bacarığının tələbələrə ünsiyyət prosesində aşılmasını əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur. Nəticədə, qrammatik struktur kommunikativ baxımdan əhəmiyyətli olan kontekst daxilində mənimsənilir.

Qloballaşma dövründə dillərin tədrisində müxtəlif metod və üsulların istifadə edilsə də, dövrün tələblərinə cavab verən təlim növü məhz kommunikativ yanaşmadır. Linqvistik və ya qrammatik kompetensiya kommunikativ kompetensiyanın əsasını təşkil edir və üstünlük qrammatikanın kommunikativönlü təliminə verilir.

Y.İ.Passov kommunikativ yanaşma haqqında bir sıra təlim prinsipləri irəli sürür:

1. Funksionallıq prinsipi- nitq vasitələrinin funksional seçimi və təşkili əsas şərtidir;
2. Nitq təfəkkürünün fəallığı prinsipi- öyrənmənin daim ünsiyyət prosesinə cəlb olunmasını nəzərdə tutur.;
3. Situativlik prinsipi- bu prinsip xarici dildə ünsiyyət təlimi prosesinin təşkilinin vahidi kimi qəbul edilir, kommunikativ reallığı yaradır və danışmaq üçün maraq oyadır;
4. Yenilik prinsipi- bütün təlimi prosesini əhatə edir, nitq bacarıqlarının zəruri inkişafını, onun dinamikliyini, ifadələrin dəyişdirilməsi qabiliyyətini, nitq tempini və sair təmin edir [5, s.103].

Təcrübələr göstərir ki, heç bir metod təkmil hesab edilmir. Tədris prosesinin daha səmərəli təşkil edilməsi və uğurlu nəticələrin əldə edilməsi üçün metodların hər biri konkret təlim kontekstinə uyğun şəkildə əlaqələndirilməlidir. İstənilən təlim şəraitində elə bir metod yoxdur ki, universal şəkildə eyni müvəffəqiyyətlə istifadə edilə bilsin. Məsələn, qrammatikönlü və kommunikativönlü metodların həm üstün, həm də çatışmayan cəhətlərini qeyd edə bilərik. Tədris qrammatikönlü üsul ilə təşkil edilsə, tələbələrin nitqlərindəki səhvlərin sayı minimuma endirilir və nəticədə nitqləri qrammatik cəhətdən daha düzgün şəkildə qurulur, ancaq tanış olmayan situasiyaya düşərlərsə, fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməyə çəkinərlər. Kommunikativönlü təlim zamanı isə tələbələr daha əmin, daha fəal olduqda nitqlərində yol verilən səhvlərin, xüsusilə qrammatika səviyyəsində səhvlərin nisbətən çoxluğu müşahidə edilir.

L.İ.Karpovanın təklif etdiyi kommunikativ təlim metodunun təşkil etdiyi komponentlər aşağıdakılardır:

1. Səmərəli didaktik priyomların və vasitələrin tətbiqi ilə kommunikativ qrammatik kompetensiyaların formalaşmasının alqoritmi (təqdimetmə, dil praktikası, kommunikativ təcrübə, əks əlaqə);
2. Göstərilən alqoritm və autentik materialların, məsələn dərslər vəsaitlərinin, qəzetlərin, jurnalların, internet saytlarının əsasında işlənmiş kommunikativ qrammatik tapşırıqlar kompleksi;
3. Dili mənimsəmənin üç səviyyəsi (elementar, baza və növbəti səviyyə) [4, s.122].

Nəticə

Bildiyimiz kimi günümüzdə demək olar ki, bütün təhsil ocaqlarında xarici dillər, əsasən də ingilis dili tədris edilir. İngilis dilinin tədrisinin bir sıra məqsədləri vardır ki, onları müəyyənləşdirərkən şagird və tələbələrin hansı bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələrini əsas nəticə kimi götürmək lazımdır. Bu da məlumdur ki, əvvəllər ümumtəhsil müəssisələrində ingilis dilinin tədrisində əsas məqsəd şagirdlərin kommunikativ bacarıqlara nail olmasına deyil, daha çox qrammatik biliklərin əldə edilməsinə yönəlmişdi. Buna görə də orta məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi zamanı əksər hallarda ənənəvi olaraq qrammatika-tərcümə metodundan istifadə edilirdi. Ancaq müasir dövr tələb edir ki, müasir pedaqoji-psixoloji yanaşmalara uyğun şəkildə tərtib edilən fənn kurrikulumunda qrammatikönlü tədrisin bu xüsusiyyətləri kifayət qədər nəzərə alınmışdır ki, bu da şagirdlərin kommunikativ nitq bacarıqlarının inkişafına xidmət edən nəticəyönlü təlim məqsədlərinin qabarıq ifadəsinə imkan açmışdır.

Azərbaycan bu gün dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə əməkdaşlıq edərək xarici dilin öyrənilməsi sahəsində uğurlu təhsil islahatları həyata keçirmişdir. Araşdırmalarımızdan da göründüyü kimi ingilis dilinin öyrədilməsi tədris və kommunikativ məqsədlər daşıyır. Tədrisin məqsədi odur ki, öyrənmələrin dünyagörüşü inkişaf etsin. Kommunikativ məqsəd isə dilin lazımı şəkildə danışılmasına, şifahi nitqə, oxu və yazı vərdislərinin yiyələnməsinə xidmət edir. Kommunikasiya iki tərəf – danışan və dinləyən arasında baş verir. Kommunikasiyanın effektivliyi anlaşma, informasiyanın başa düşülməsi deməkdir. Yaxşı dinləyib-anlamaq üçün didaktik oyun və dialoqların əhəmiyyəti daha böyükdür. İngilis dili

ünsiyyət vasitəsi olaraq şagirdlərin beynəlmiləl tərbiyəsində də mühüm rol oynamışdır. Elmin və texnikanın inkişafı ingilis dili təlimini maksimum fərdiləşdirməyə imkan verir, sinfin kollektiv işləməsinə təmin edir. Metodik sistemin didaktik və psixoloji nöqtəyi-nəzərdən düzgün qurulması şagirdlərin gələcəkdə dili mənimsəməsinin praktik əhəmiyyətinə təminat verir.

Ədəbiyyat

1. Q.M.Uayzer. Xarici dilin tədrisi metodikası. Moskva, 1974, 321s.
2. Şirəliyeva G.X. Dil fakültələrinin aşağı kurslarında ingilis dilinin qrammatikasının kommunikativ yönümlü tədrisi. ped. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis. Bakı, 2014, 142s.
3. Yusifov G. Dil dərslərində kommunikativ və interaktiv metodlar. / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri mövzusunda IV respublika elmi konfransının materialları, 2011, 18-19 may, s.188-190.
4. K.X.Hacıyeva Ali məktəbdə lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi: Azərbaycanda ingilis dilinin tədrisinin mövcud vəziyyəti Pedaqogika üzrə fəlsəfə d-ru e.dər.al. üçün təq.ed.dis-nın avtoreferatı Bakı 2017 48s.
5. V.T.Kazdal ingilis dilinin tədrisində kommunikativ yanaşma və onun tətbiqinə təsir göstərən amillər. Ped.e.n.a.dər.al. üçün təq.ed.dis. Bakı 2006 144 s.
6. M.F.Məmmədova Orta məktəbdə ingilis dilinin intensiv tədrisində kommunikativlik : ped.e.n.a.dər.al. üçün təq.ol.dis. Bakı 2004 148s.
7. K.Y.İsgəndərova Dil fakültələrinin aşağı kurslarında ingilis dilinin zaman formalarının funksional tədrisi :ped.üzrə fəls.d-ru e.dər.al. üçün təq.ed.dis-nın avtoreferatı Bakı 2015 24s.
8. F.Ş.Şükürova Dil fakültələrində ingilis dilinin tədrisində tələbələrin yaradıcı fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi yolları ped. üzrə fəls.d-ru e.dər.al. üçün təq.ed.dis-nın avtoreferatı Bakı 2018 26s.
9. Karpova L.I. Qeyri-linqvistik universitetdə kommunikativ qrammatik səriştənin formalaşması (İngilis dilinin materialı əsasında): Dissertasiyanın xülasəsi. dis. Pedaqoji elmlər namizədi Volqoqrad, 2005 260s.
10. Passov E.I. Xarici dil nitqinin tədrisinin kommunikativ üsulları: Xarici dil müəllimləri üçün kitabça. M.Maarifçilik, 1985, 208s.
11. Tyupa V.I. Kommunikativ didaktik didaktikanın üç sütunu // Diskurs. Novobirsk, 1997, No 3-4 Giriş rejimi: <http://www/nsu/ru/education/virtual>.
12. Harmer J. The Practice of English Language Teaching: Third edition. Pearson Education Limited, 2001, 145p.

Rəyçi: dos. A. Sədət

Göndərib: 20.02.2022

Qəbul edilib: 23.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/147-151>

Nərgiz Nazim qızı Talışmski
Odlar Yurdu Universiteti
Magistrant
nargizt@internet.ru

PRINCIPLES OF ACTIVE LEARNING IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM

Abstract

This article reflects the principles of active learning in the modern education system. The principles of learning are the most important requirements that the teachers follow and the students achieve higher results. The principles of learning reflect the objective regularities that are specific to the learning process. The basis of the system of learning principles is the regularity of the teaching, learning processes. The systematic classification of the principles of teaching in the teaching and learning process is a proof of the completeness of the pedagogical process. There is a close connection between the principles of learning. Learning does not only give knowledge, but also gives students the confidence that the knowledge gained will serve the people, the homeland, the statehood, the economic, political and spiritual evolution of our country. It serves the development of morally developed and active citizens of the Republic of Azerbaijan. Proper and purposeful implementation of the principles creates opportunities for students to learn effectively. The full application of the principles in the teaching-learning process ensures the purposeful development of modern teaching.

Key words: *principles of learning, classification of learning principles, teaching process, active learning, coordination of life*

Nərgiz Nazim qızı Talışmski

Müasir təhsil sistemində fəal təlimin prinsipləri

Xülasə

Məqalədə müasir təhsil sistemində fəal təlimin prinsipləri öz əksini tapmışdır. Təlimin prinsipləri müəllimlərin əməl edərək şagirdlərin daha yüksək nəticələr qazandıqları mühüm tələblərdir. Təlimin prinsipləri təlim prosesi üçün səciyyəvi olan obyektiv qanunauyğunluqları özündə əks etdirir. Təlim prinsiplərinin sisteminin əsası təlim prosesinin qanunauyğunluqlarıdır. Təlim prinsiplərinin təlim-tədris prosesi zamanı qanunauyğun şəkildə sistemli təsnif olunması pedaqoji prosesin tam olmasının sübutudur. Təlimin prinsipləri arasında qarşılıqlı sıx əlaqə vardır. Təlim yalnız bilik vermir, şagirdlərdə qazanılan biliklərin xalqa, vətənə, dövlətçiliyə, ölkəmizin iqtisadi, siyasi və mənəvi təkamülü üçün xidmət etməyinə inam yaradır. Azərbaycan Respublikasının mənəviyyatca inkişaf etmiş və fəal vətəndaşlarının yetişməsinə xidmət edir. Prinsiplərin düzgün və məqsədyönlü həyata keçirilməsi şagirdlərdə səmərəli öyrənməyə imkanlar yaradır. Təlim-tədris prosesində prinsiplərin dolğun-düzgün şəkildə tətbiq olunması müasir təlimin məqsədmüvafiq inkişafını təmin edir.

Açar sözlər: *təlimin prinsipləri, təlim prinsiplərinin təsnifatı, tədris prosesi, fəal təlim, həyatla əlaqələndirmə*

Giriş

Təlimin prinsipləri müəllimlərin əməl edərək şagirdlərin daha yüksək nəticələr qazandıqları mühüm tələblərdir. Latın sözü olan "prinsip" əsas, bünövrə mənasını verir. Fəal təlim prinsipləri bu prosesin istiqamətini, həmçinin müəllimin fəaliyyətini müəyyənləşdirən cəhətləri aşkarlayır. Təlimin prinsipləri təlim prosesi üçün səciyyəvi olan obyektiv qanunauyğunluqları özündə əks elətdirir. Təlim prinsiplərinin sisteminin əsası təlim prosesinin qanunauyğunluqlarıdır. Bu prinsiplər konkret olmaqla müəyyən ictimai tələbatı ehtiva edir. Əbu Reyhan Biruni təlimin beş prinsipini – şüurluluq, ardıcılıq, əyanilik, nəzəriyyə ilə təcrübənin vəhdəti, əsasçılıq (inandırıcılıq) təsnif etmişdir. Elmi nailiyyətlər və ictimai tərəqqinin təsisinin nəticəsində təlimin yeni qanunauyğunluqları meydana çıxdıqca müəllim təcrübəsi artdıqca təlim prinsipləri təkmilləşir və dəyişir.

Müasir dövrümüzdə məktəblərdə təlim prosesini səmərəli təşkil etmək üçün müəllim birinci növbədə təlimin məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirməli, bilməlidir ki, təlim şagirdlərin şəxsiyyətinin inkişafında ən önəmli rolunu oynayır. Müəllimin və şagirdlərin birlikdə fəaliyyəti təlimin prinsiplərinə əsaslanır. Müəllim təlimin prinsiplərini məqsədyönlü və düzgün istifadə etdikdə təlimdə yüksək nailiyyət əldə oluna bilər.

Pedaqoji elmlər doktoru, professor Ağahüseyn Həsənov və pedaqoji elmlər doktoru professor Əjdər Ağayevin birlikdə işləyib hazırladıqları “Pedaqogika” dərslində təlimin 15 prinsipi geniş təsnif olunmuşdur:

Təlimdə məqsədyönlülük prinsipi. Vətəndaş cəmiyyəti şəraitində hüquqi dövlət qurmuş Azərbaycan Respublikasında nəhəng siyasi, iqtisadi, mənəvi prosesdə məqsədini başda şən gənc nəslin təlim-tərbiyəsində aydın məqsədin müəyyənləşdirilməsi əsas şərtidir. Təlim prosesində gənclərimizin – yeni nəslin dövlət quruculuğumuzun əsas məqsədini başa düşməsi həyata keçirilir. Şagirdlər təlim prosesində lazımı biliklərə yiyələnməklə əxlaqi, əqli, fiziki, iradi cəhətdən inkişaf edir. Təlim yalnız bilik vermir, şagirdlərdə qazınan biliklərin xalqa, vətənə, dövlətçiliyə, ölkəmizin iqtisadi, siyasi və mənəvi təkamülü üçün xidmət etməyinə inam yaradır. Azərbaycan Respublikasının mənəviyyatca inkişaf etmiş və fəal vətəndaşlarının yetişməsinə xidmət edir. Təlim prosesi şagirdi tərbiyə etmək üçün mütəşəkkil və məqsədyönlü prosesdir. Təlim prosesində əxlaqi, əqli, elmi dünyagörüşü formalaşır və fəal vətəndaş yetişir. Buna görə də təlimdə məqsədyönlülük vacib qanunauyğunluq olaraq müəllim və ya tərbiyəçi tərəfindən təlimin məqsədi dövlətçilik nöqtəyi-nəzərindən hüquqi və mənəvi cəhətdən aydın dərk edilib güclü əqidə ilə həyata keçirilməlidir.

Təlimin həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi. Məktəblərdə tədris olunan fənlərin hamısı həyatla, cəmiyyətlə, əməklə, ölkədə baş verən ictimai və siyasi hadisələrlə əlaqədardır. Ona görə də hər bir fənnin məzmunu nəzəri biliklərlə təcrübənin vəhdətində həyatı fakt və hadisələrlə əlaqələndirilir. Bu məqsədlə uşaqlar ictimai-faydalı işlərə, görüşlərə, ekskursiyalara, kütləvi tədbirlərə, praktik işlərə cəlb olunmalıdır. Bu cür tədbirlərdə şagirdlərin iştirakı onlarda fiziki və əqli qabiliyyətləri praktik olaraq inkişaf etdirəcək.

Şüurluluq və fəallıq prinsipi. Bu prinsip təlimin ən mühüm şərtlərindən biridir. Şüurlu fəaliyyətin nəticəsində biliklərə yiyələnmək olur. Bu prinsip təlim prosesinin mahiyyətindən irəli gəlir. Əgər şagirdlərin şüurlu fəaliyyəti yoxdursa, təlim prosesi lazımı nəticəni verməyəcək. Şüurluluq və fəallıq prinsipi təlim prosesində uşaqların fəal rolunu, hadisələrə və faktlara şüurlu münasibəti özündə ehtiva etdirir. Şagirdlərin şüurluluğu və fəallığı yalnız tədris materialını mənimsəmək və yadında saxlamaqla yetərli deyil, onlarda bilikləri sərbəst əldə etməyə, fakt və hadisələrin təhlilinə və onların əlverişli ümumiləşdirilməsinə yönəlir. Şüurlu şəkildə mənimsənilmiş bilikləri, materialları şagirdlər öz sözləri ilə danışır, sərbəst ifadə edə bilər. Onlara dərslərdə və vəsaitlərdə hazır şəkildə verilmiş materiallarla kifayətlənmir, özləri müstəqil şəkildə əlavə materiallar toplayıb misallar gətirməklə bilik və bacarıqları həyata tətbiq etməyi bacarırlar. Nəticə etibarilə təlim prosesində şüurlu mənimsənilmə formalizmə mane olur, biliklərin bacarıqlara çevrilməsinə zəmin yaradır.

Təlimdə əyanilik prinsipi. Bu prinsipin mahiyyəti odur ki, müəllim faktlar və hadisələr barəsində şagirdlərdə konkret, aydın təsəvvürlər yaradır ki, həmin təsəvvürlər də təlim prosesində biliklərin daha dərindən mənimsənilməsinə şərait yaradır. Əyanilik təkcə bilik mənbəyi kimi çıxış etmir, həmçinin şagird şəxsiyyətinin inkişafına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu prinsipin tətbiq edilməsi ilə şagirdlərdə dərk etmə fəaliyyəti asanlaşır, onlar canlı gerçəkliyi müşahidə edir və mənimsəyir. Bu zaman yaranan canlı əlaqələr uzun müddət yaddaşda qalır və unudulmur. Əyanilik prinsipi ilə işləmək təxəyyülün yaranmasına kömək göstərir və bunun nəticəsində yaradıcı təfəkkür fəaliyyətə keçir, ideyalar və mücərrəd anlayışlar aydınlaşır və konkretləşir.

Təlimdə biliyin möhkəmləndirilməsi prinsipi. Bu prinsip təlimin mühüm prinsiplərindən biri olub artıq kəşv edilmiş biliklərin, həqiqətlərin mənimsənilməsinə xidmət göstərir. Təlimdə biliyin möhkəmləndirilməsi prinsipinin məzmununu fənlər üzrə işlərin qiymətləndirilməsinin meyarlarının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu zaman təkcə bilik və bacarıqlar deyil, dünyagörüşünün formalaşdırılması səviyyəsi və şəxsiyyətin müəyyən əxlaqi-mənəvi, ideya, əqli və fiziki keyfiyyətlərin tələq olunması iqtisadi, ekoloji, iradi-emosional, intellektual baxımdan inkişafı da əksini tapır. Burada biliklər möhkəmləndirilir.

Təlimdə yaşauyğunluq prinsipi. Şagirdlərin yaş və cinsi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması təlim prosesində zəruri şərtlərdən biridir. Uşaqlar daimi inkişafdadırlar, yeni əşya və hadisələrlə tanış olur, məsələlərə müdaxilə edir, tədbirlərdə iştirak edirlər. Hər yaş dövrü özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə

seçilir. Təlimdə uşaşuyğunluq prinsipinə riayət olunması fərqli yaş qruplarından olan şagirdlərin mənəvi, əqli, iradi, emosional inkişaf sahələrinin diqqətdə saxlanılmasını tələb edir. Şagirdlərin yaş, cins xüsusiyyətlərinə və qabiliyyətlərinə əsaslanan təlim prosesi müxtəlif yaş dövrü üçün lazımı tələblər verir.

Təlimdə fərdi yanaşma prinsipi. Hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərin diqqətdə saxlanılması təlim prosesinin zəruri qanunauyğunluğudur. Müəllim bütün şagirdlərin ayrı-ayrılıqda fərdi xüsusiyyətlərinə bələd olmalıdır. Klassik pedaqoqlardan Platon, Konfutsi, Aristotel, N.Tusi, Bəhmənyar, Komenski, Makarenko və başqaları hər insanın özünəməxsus əlamətləri, keyfiyyətləri olduğunu qeyd etmişlər. Müəllim şagirdlərə fərdi yanaşaraq onların sevinclərinə, kədərlərinə şərik olub kömək edir, faydalı məsləhətlər verir, şagirdlərin maraq və ehtiyaclarını nəzərə alırsa, deməli, təlim-tərbiyə prosesində fərdi yanaşma prinsipi müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilmişdir.

Nikbinlik prinsipi. Nikbinlik prinsipi təlim prosesində şagirdin müsbət cəhətlərinə istinad edib mənfi cəhətləri aradan qaldırmağa xidmət göstərir. Bu zaman uşağın şəxsiyyətinə nikbin yanaşmaq zəruridir. Təcrübədən görünür ki, şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsi müxtəlif olur. Bir qism şagirdlər oxumağa meyil göstərmir, tənbellik edir, kollektiv maraqlara laqeyd yanaşır, ictimai tapşırıqları yerinə yetirmirlər. Bununla bərabər bəzən ən çətin tərbiyə olunan uşaqlarda mənəvi təkamülə meyil müşahidə olunur. Bu cür meyili gücləndirmək lazımdır, şagirdlərin xarakterindəki müsbət cəhətləri tapıb onların üzərində işləməklə düzgün tərbiyələndirmək mümkündür.

Hörmət və tələbkarlıq prinsipi. Təlim prosesində münasibətlərin normal inkişafı üçün əlverişli mənəvi iqlim şəraiti yaradılmalıdır. Müəllim şagirdə hörmətlə yanaşmalıdır. Hər uşağın xarakterində müəyyən mənfi xüsusiyyətlər olsa da, onlarda müsbət cəhətlər də var ki, onları üzə çıxartmaq öyrədənin üzərinə düşür. Uşağa hörmət onun şəxsiyyət olduğunu qəbul etmək və ləyaqətinə qiymət verməkdir. Tərbiyəetmənin dialektikası sübut edir ki, uşağın şəxsiyyətinə hörmət tələbkarlıqla birləşir. Şagird şəxsiyyətinə hörmətin qiymətləndirilməsi tələbkarlıqda təzahür edir. Tələblər verildikən humanist münasibət hiss olunmalı, tələblər şagirdin gücünə uyğun olmalı, mənəvi və hüquqi baxımdan düzgün tələblər verilməli, tələb onu verənin və başqa rəhbər şəxsin verdiyi tələblərə zidd olmamalı, tələbin yerinə yetirilməsinin vacibliyi hiss olunmalı, tələblərin icrası zamanı güzəştə yol verilməməlidir.

Tələblərdə vahidlik prinsipi. Təhsil və təlim-tərbiyə vahid pedaqoji qaydalar əsasında mənəvi və hüquqi cəhətdən yerinə yetirilməlidir. Təlim prosesi zamanı yaranan tələblərin icrasında hüquqi, pedaqoji, mənəvi qanunların vahidliyinə əməl edilməlidir. Hamı üçün eyni dərəcədə səlahiyyətə malik olan qanun vahid anlayışdır. Buna görə də istər müəllimlər, istər valideynlər və başqaları tərəfindən müvafiq qanunlardan doğan tələblərdə vahidlik prinsipinə tam riayət olunmalıdır. Vahidlik prinsipi pozulduğu halda təbii ki, qanunun pozulmaları halları baş verər və nəticədə intizamsızlıqlar yaranar. Hamı vahid pedaqoji tələblərə eyni dərəcədə riayət etməlidir.

Təlimdə sistemlilik və ardıcılıq prinsipi. Bütün elmlərin özünəməxsus sistemi var. Yəni elmin əvvəli və sonu arasında məntiqi məzmun ardıcılığı ilə əlaqələnən sistem yaranır. Təlimdə sistemlilik və ardıcılıq qazanılan biliklərin sistem şəklində müəyyən ardıcılıqla formalaşdırılmasını və təlim materialının elementlərinin bir-biri ilə məntiqi əlaqələndirilməsini varisliyin və ardıcılığın qorunmasını, sonrakı biliklərin əvvəlki biliklərə istinad edilərək yeni iliklərin öyrədilməsini müəyyən edir. Sistemlilik və ardıcılıq prinsipi tədris planları və dərslərin məzmunu ilə həyata keçirilir.

Təlimdə sistemlilik və ardıcılıq prinsipi şüurluluq və fəallıq prinsipinə malik olub ardıcıl və sistemli verilən biliklər asan və şüurlu mənimsənilməyi halda pərakəndə şəkildə verilən biliklərin mənimsənilməsi çətin olur və tez unudulur. Lakin sistemli şəkildə öyrənilən biliklər yeni biliklərin mənimsənilməsini asanlaşdırır, ümumi qanunauyğunluqlarla elmi anlayışlar arasında daxili əlaqə yaradır.

Fənlərarası əlaqə prinsipi. Fənlərarası əlaqə (inteqrasiya) prinsipi ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında duran əməli və nəzəri məsələlərin həllinə yönəlmiş müasir dövr üçün ən çox tələb olunan bir prinsipdir. Bu prinsip uşaqların axtarıcılıq və zehni fəallığına, sərbəst inkişafına təkan verir. Fənlərarası əlaqə prinsipi müəllimləri biliklərini artırmağa cəlb edir. Fənlərarası əlaqədən pedaqoji ustalıq, zəngin biliyə malik olan, keçdiyi fənnə yaxın və oxşar olan elmləri yaxşı bilən uyğun materialları müqayisə edə bilən müəllim şagirdlərin qohum fənlərdən öyrəndikləri biliklərə, təcrübələrinə istinad etməyi bacarar və fənlərarası əlaqə prinsipini səmərəli həyata keçirə bilər.

Təlimin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi. Qədim tarixə malik olan humanizm prinsipi hazırkı dövrün tələblərindən biri kimi səsləşir. Bu prinsipin təşkili formaları şagird-müəllim münasibətlərini müəyyən edərək ümumbəşəri mahiyyətə malikdir. Humanizm prinsipi cəmiyyətə, təbiətə, xalqa, dövlətə, vətənə əxlaqi və əqli münasibətləri formalaşdırır. Şəxsiyyətin maraq və qabiliyyətlərinin,

fiziki keyfiyyətlərinin, istedadının insansevərlik məzmununda inkişafına xidmət edir. Dünyada təhsilin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi yeni aktualıq kəsb edir. Ona görə ki, mütərəqqi və qabaqcıl ideya sahibləri insanın müstəqil, öz qabiliyyətlərinə, meyil və maraqlarına görə formalaşaraq cəmiyyətdə özünəməxsus yer tutmasının, ehtiyac və tələbatlarının qanuni ödəyə bilməsi üçün təhriksiz və qadağasız fəaliyyəti bu prinsipin tətbiq olunması ilə sıx əlaqədardır. Bundan əlavə, humanistləşdirmə və demokratikləşdirmə qarşılıqlı ünsiyyət, davranış mədəniyyəti, cəsərət və tələb, qanunlara hörmət, mənəvi rahatlıq, özünün və başqalarının dərk, cəmiyyətdə öz yerini tapa bilməyin məqsəduyğunluğunu arayır, şəxsiyyətin tamlıq keyfiyyətini təkmilləşdirir.

Təlimdə kollektivin tərbiyəedici təsirindən səmərəli istifadə prinsipi. Bütöv bir kollektiv olan məktəbdə oxuyan şagirdlər siniflərdə birləşirlər. Onlar həmyaşıdları ilə yoldaş olub birgə fəaliyyət göstərirlər. Şagirdlər vaxtı əsasən dərstdə, təlim məşğələlərində, dərskənənər məşğələlərdə keçirirlər. Məktəbdə olduqları müddətdə onlar həmişə sinif yoldaşları ilə birgə olur, bir-biri ilə ünsiyyətə girir, kollektivlə ayaqlaşır, zamanla bir-biri ilə əməkdaşlıq edir, qarşılıqlı hörmət qazanır, dostluq və yoldaşlıq münasibəti qururlar. Təlim prosesində müəllimin və şagirdlərin nümunəvi hərəkətləri onların yaşdırlarında əxlaqi keyfiyyətlərin, bilik, bacarıq və vərdislərin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Zaman keçdikcə anbaan dəyişən və inkişaf edən dünyada cəmiyyətin artan ehtiyac və tələblərinə cavab verən, qlobal inkişafı səsleşən dərslərin tətbiq olunması metod və üsulların yenilənməsi ilə əlaqədar olaraq təlim prinsipləri də dəyişilir və yenilənir. Fəal təlimin keçirilməsi yeni daha əlverişli və müasir dərsi daha məqsəduyğun qurulmasını ehtiva edəcək prinsiplərin tətbiq edilməsi zərurətini yaradır.

Müasir təhsil sisteminə müvafiq olaraq fəal təlimin aşağıdakı yeddi prinsipini əsas götürmək olar:

1. Şəxsiyyətə yönəlik təlim prinsipi. Müasir dövrdə uşaqlar hələ erkən yaşlarından daha fəal olmağa başlayırlar. Elmi araşdırmalardan görünür ki, bütün ömrümüz boyu qazandığımız informasiyanın təqribən 70%-ə qədərini ilk altı yaşımıza qədər əldə edirik. Qərībā burasındadır ki, uşaqlar məktəbə getməyə başladıqdan sonra onların idrak fəaliyyətində müəyyən mənada ləngimə yaranır. Bunun niyə belə olduğunun cavabı ondadır ki, uşaq məktəbəqədərki dövrdə dünyanı tədqiqatçı olaraq dərk edir: çoxlu sual verir, suallarının cavabını tapmaq üçün imkanı çərçivəsində cürbəcür informasiya mənbələrini istifadə edir, əsasən, özü qazandığı təcrübəyə əsaslanır.

2. Fəal idrak prinsipi. Təlim prosesi idrakın fəallığı ilə, şagirdə təbii öyrənmə mühitində fəallıq doğura bilən, onun etdiyi kəşflərin sevincini yaşamasına imkan verən, şagirdin yeni bilikləri qazanmağa həvəsini yaradan şəkildə təşkil olunmalıdır. İlk öncə təfəkkürün fəallaşmasını yaratma əsasında idrak fəallığını qurmaq lazımdır. Bunun üçün təlim prosesi zamanı idrakın fəallığını stimullaşdırma bilən problem-situasiyaların yaradılması birinci növbədə gəlməlidir. Şagird bu problem-situasiyanı həll edərək yaranan tələbatlar nəticəsində onda idrak prosesi də fəallaşaraq yeni-yeni biliklərin kəşfinə istiqamətlənir.

3. İnkişafedici təlim prinsipi. Müasir pedaqoji psixologiya elminin banilərindən biri, tanınmış rus psixoloqu L. S. Vıqotski belə bir nəzəriyyə irəli sürdü ki, təlim inkişafdan öndə olmalıdır, şagirdin “qarşısındakı (yaxın) inkişaf zonasına” istiqamətlənməlidir. *“Bu inkişaf zonasında uşağın potensial imkanları mərkəzləşib, onları aktuallaşdırmaq üçün xüsusi təlim şəraiti yaradılmalıdır. Buna nail olmaq üçün şagirdlərə imkanlarına uyğun, lakin bir qədər müəkkəb tapşırıqları müstəqil həll etmək təklif edilməlidir. Eyni zamanda, müəllim və digər böyükklər suallar verməklə onları problemin həllinə istiqamətləndirməlidirlər. Yəni təlim uşağın özünün müstəqil fəaliyyəti və ya böyükklərin köməyi sayəsində bilik və bacarıqları əldə etmək üzrə aşkarlanan potensial imkanlarının gerçəkləşdirilməsinə yönəlməlidir”* [istinad-1. sayt]. İnkişafedici təlimə görə yaradıcılığın və təfəkkürün formalaşdırılması ilkin məqsəd olmalıdır.

4. «Qabaqlayıcı təlim» prinsipi. Müasir dövrümüzdə cəmiyyətdə sürətli dəyişikliklərin baş verməsi gənc nəslin həyata hazır olmasını kəskinliklə təlimin qarşısına qoyur. Buna görə də təlim ilk növbədə cəmiyyətin inkişafı istiqamətlənmiş meyillərini özündə əks elətdirməlidir. Məktəb kifayətlənməməlidir ki, uşaqlara baza biliklər, bacarıqlar və vərdislər verir. Məktəb həmçinin onlarda hər şeyi öyrənməyə maraq, idrak fəallığı və başqa lazımı keyfiyyətləri inkişaf etdirməlidir. Məktəb şagirdə lazımı informasiyaları sərbəst toplamağı, məlumatları təhlil edib onlar üzərində işləməyi, qazandıqlarından düzgün istifadə etməyi və onların həyatda tətbiqini tələq etməlidir.

5. Təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi prinsipi. Çeviklik ilk növbədə təlim-tərbiyə sisteminin mövcud şəraitə uyğunlaşdırılaraq qurulması qabiliyyətidir. Daim inkişaf edib dəyişən ictimai mühitin və şagirdlərin tələbləri nəzərə alınb, təlim-tərbiyə prosesinin təşkil olunması, proqramların və tədris planlarının məzmunu, pedaqoji təlim texnologiyalarının seçilib istifadə olunması sisteməlik təzələnməlidir. Təlim-

təbiiyə sistemində çeviklik təlimin differensiallaşmasını, öyrənənlər tərəfindən fərqli-fərqli məlumatların mənimsənilib tətbiq olunmasının üstünlüyünü ehtiva edir. Müəllim ayrı-ayrı şagirdə fərdi yanaşaraq, təlim prosesi zamanı fərqli bilik mənbələrindən, eyni zamanda məlumatın görmə, eşitmə, hiss etmə və s. kimi duyğulara əsaslanan təqdim etmə formalarından istifadə etməyə çalışaraq nail olmalıdır. Çeviklik təlim-təbiiyə sistemində nəticə etibarilə biliklərin yaradıcılığı və tətbiqə əsaslanan olmasında, şagirdlərin özlərinin təlimin məqsədlərini qoyma cəhdlərində öz əksini tapır.

6. Əməkdaşlıq prinsipi. Əməkdaşlıq prinsipi təlim-təbiiyə sisteminin ən vacib prinsiplərindən biridir. “Muəllim-şagird”, “şagird-şagird” qarşılıqlı münasibətlərinin düzgün qurulması, təlim prosesində həmin subyektlərin hər birinin tərəf müqabili olaraq iştirak etməsi vacib məsələdir. Təlim-tədris prosesinin dinamik və kollegial keçməsində əməkdaşlıq prinsipinin rolu inkaredilməzdir. Şagirdlərin təlim-tədris prosesində müəllimi ilə eyni hüquqlu olmaları onların öyrənmə fəaliyyətində yeni inkişafyönümlü keyfiyyət yaradır. Onların özgüvenini artırır, şagirdlər fikir və təkliflərini sərbəst surətdə çatdırmağa bilir, potensial güclərindən istifadəni gerçəkləşdirirlər. Bu prinsipdə müəllimin şagirdlərin qiymətləndirilməsində dəstəkləyici və həvəsləndirici qiymətlərə üstünlük verilməsi tələb olunur. Əməkdaşlıq eləməklə öyrənmə təlim mühitini öyrənənlər üçün fəallaşdırıcı, həvəsləndirici və əlverişli edir.

7. Dialoji təlim prinsipi. Dialoji təlim prinsipi şagirdlərin yoldaşlarının fikirlərinə diqqətlə yanaşmağı, məsələlərin birlikdə həlli zamanı qrupun üzvlərinin imkan və qabiliyyətlərindən, təcrübələrindən faydalanmağı, bilgiləri bölüşmək, işi bölgüsünü qabiliyyətlərə uyğun qurmaq, qrup üzvlərinin hər birinin müzakirələrdə iştirakının təmin olunmasını özündə ehtiva edir. Bu təlim prinsipi təlim-tədris prosesində sinif şagirdlərinin hər birinin fərqli düşüncə tərzinə, fikirlərinə diqqətli yanaşmaqla onları nəzərə almaqla fikir müxtəlifliyinə önəm verməklə, təlimin məzmununun zənginləşməsinə, nəticəçixartma prosesinin təkmilləşməsinə geniş imkan yaradır.

Nəticə

Yuxarıda sadaladığımız prinsiplərin düzgün və məqsədyönlü həyata keçirilməsi şagirdlərdə səmərəli öyrənməyə, onlarda həyat fəaliyyətinin formalaşdırılmasına və daim yenilənərək dəyişən ictimai mühitin artan ehtiyac və tələbatlarına cavab vermək, şəraitə uyğunlaşmaq üçün sirayətə lazımı bilik və bacarıqların qazanılmasına rəvac verir. Təlim-tədris prosesində sadaladığımız prinsiplərin dolğun-düzgün şəkildə tətbiq olunması müasir təlimin məqsədmüvafiq inkişafını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A. “Pedaqogika”. Bakı, 2010
2. Ağayev Ə., Talıbov Y., Eminov A., İsayev İ. “Pedaqogika”. Bakı, 2006
3. Ağayev Ə. “Təlim prosesi: ənənə və müasirlik”. Bakı, 2006
4. Ağayev M. “Kiçik yaşlı məktəblilərin təbiiyəsi”. Bakı, 2006
5. Həsənov A.M., Ağayev Ə.Ə. “Pedaqogika”. Bakı, 2007
6. Kazımov N. “Məktəb pedaqogikası” Bakı 2009. səh. 144-159
7. Mehrabov A. “Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri”. Bakı, 2007
8. Mehrabov A., Bəylərov E. “Şagird intellektinin inkişafı”. Bakı, 2006
9. Mərdanov M. “Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində”. Bakı, 2009
10. Mərdanov M., Şahbazlı F. “Azərbaycan təhsil sistemi (1998-2005)”. II kitab, Bakı, 2005
11. Nəzərov A., Məmmədov R. “Pedaqoji ustalıq. (Mühazirə xülasələri)” Dərs vəsaiti. Bakı, 2008
12. Nəzərov A., Mollayeva E. “Müasir dövrün təhsil problemləri (dərs vəsaiti)”. Bakı, 2011
13. Paşayev Ə., Rüstəmov F. “Pedaqogika”. Bakı, 2002
14. Sadıqov F.B. “Pedaqogika” (Dərs vəsaiti). Bakı, 2009

Rəyçi: dos. Nəsirova Ü.

Göndərib: 27.02.2022

Qəbul edilib: 29.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/152-156>

Kamil İlqar oğlu Dəmirli
Bakı Dövlət Universiteti
Magistrant
damirlikamil@gmail.com

ONLINE MÜQAVİLƏ BAĞLANILMASINDA NƏZƏRƏ ALINAN MÜHÜM ŞƏRTLƏR

Xülasə

İstehlakçılar virtual mühitdə təqdim olunan məlumatlarla internet üzərindən müxtəlif müqavilələr bağlayırlar. Bu müqavilələrin böyük əksəriyyəti məsafəli müqavilələr xarakteri daşıyır və 6502 sayılı Qanun və əlaqədar Qaydalar çərçivəsində istehlakçıların müdafiəsi qaydalarına tabedir. Bu qaydaların ən mühümləri İstehlakçının məlumatlandırılmaq və geri çəkilmək (çıxarmaq) hüququdur. Məqalədə online müqavilənin bağlanması mühüm şərtlərindən bəhs edilir, onların əhəmiyyətindən, müasir dövrdə online müqavilələrə olan tələbatlar şərh edilir.

Açar sözlər: məsafəli müqavilələr, maliyyə xidmətləri üçün məsafəli müqavilələr, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi, onlayn müqavilələr, istehlakçı hüququ

Kamil İlqar Dəmirli

Important conditions taking account on online contracts

Abstract

Consumers enter into various contracts over the Internet with the information provided in the virtual environment. The vast majority of these contracts are of a distance nature and are subject to the rules of consumer protection under Law 6502 and related Regulations. The most important of these rules are; The consumer has the right to be informed and to withdraw. The article discusses the important conditions of concluding an online contract, their importance, and the modern requirements for online contracts.

Key words: remote contracts, remote contracts for financial services, consumer protection, online contracts, consumer rights

Giriş

İnternetdən istifadənin artması ilə paralel olaraq virtual mühitdə alış-veriş həyatı da intensivləşməyə başlayıb. Xüsusilə böyük şəhərlərdə yaşayan insanlar işin və tıxac sıxlığı səbəbindən alış-verişlərini evlərində və ya iş yerlərində onlayn etməyə üstünlük verirlər.

İnternetdə şüurlu və ya bilməyərəkədən alış-veriş edən istehlakçılar məsafəli müqaviləni qəbul edirlər və məsafəli müqavilələrlə bağlı qanunun qaydalarına tabedirlər.

Bu araşdırmada, ilk növbədə, onlayn müqavilələr ilə elektron müqavilələr və məsafəli müqavilələr anlayışları arasındakı əlaqə, İnternetdə müqavilələrin qurulması və xüsusilə bu şəkildə qurulan məsafəli müqavilələrdə istehlakçıların müdafiəsi ilə bağlı qaydalar araşdırılacaqdır.

Analiz

Elektron kommunikasiya vasitələri ilə qurulan müqavilələr arasında ən çox tətbiq edilən müqavilələr internet mühitində bağlanan müqavilələrdir. Bu səbəbdən elektron müqavilə anlayışı ilə internetdə qurulan müqavilə anlayışının bəzən sinonim kimi istifadə olunduğu görünür. Bununla belə, elektron müqavilə və elektron ticarət anlayışları internetdən əvvəl mövcud olan anlayışlardır. Telefon, faks, televiziya, kompüter kimi elektron rabitə vasitələri ilə qurulan müqavilələr elektron müqavilələr adlanır. Müqavilənin elektron müqavilə adlandırılması üçün onun internet üzərindən bağlanmasına ehtiyac yoxdur. Bununla belə, elektron müqavilələrin böyük əksəriyyəti bu gün internet üzərindən edilir.

İnternetdə bağlanan müqavilə və daha geniş mənada elektron müqavilə alqı-satqı və ya icarə işi kimi müqavilə növü deyil. Tipik və ya atipik müqavilələrin qurulması üsullarından biridir və hazırda bir çox müqavilələr, xüsusən də alqı-satqı müqavilələri bu üsulla qurulur. Bu səbəbdən internetdə bağlanan müqavilələrin ayrıca müqavilə növü kimi tənzimlənməsinə ehtiyac yoxdur. Çünki internet üzərindən bağlanan alqı-satqı müqaviləsi də alqı-satqı müqaviləsi ilə bağlı hüquqi tənzimləmələrə tabedir. Lakin bəzi müddəaların icrası zamanı klassik üsullarla qurulan alqı-satqı müqavilələrindən fərqli şərtlər etmək lazım gələ bilər. Digər tərəfdən, texnoloji inkişaf və internet istifadəsindən irəli gələn bəzi hüquqi problemlər baxımından ayrı tənzimləmələrə (elektron imza kimi) ehtiyac qaçınılmazdır [3,s.78].

İnternetdə qurulan müqavilələrin bəzən məsafəli müqavilələrlə sinonim olaraq istifadə edildiyi və ya məsafəli müqavilələr növü olaraq adlandırıldığı görünür. Halbuki internetdə qurulan müqavilə, hətta daha geniş mənada elektron müqavilə və məsafəli müqavilə anlayışları bir-birindən fərqli anlayışlardır.

Satıcı və ya təchizatçı və istehlakçının eyni vaxtda fiziki iştirakı olmadan malların və ya xidmətlərin uzaqdan marketinq üçün qurulmuş bir sistem çərçivəsində, İstehlakçının Müdafiəsi haqqında Qanunda məsafədən rabitə vasitələrindən istifadə etməklə məsafəli müqavilə müqavilənin bağlandığı an daxil olmaqla müqavilələr kimi müəyyən edilir [11,s.46].

Uzaqdan rabitə vasitələri, 2014-cü il tarixli Məsafəli Müqavilələr haqqında Əsasnamədə, Məktublar, kataloqlar, telefon, faks, radio, televiziya, e-poçt mesajı, qısa mesaj, internet kimi fiziki qarşıdurma olmadan müqavilənin bağlanmasına imkan verən hər hansı vasitə və ya vasitə kimi müəyyən edilir.

4077 sayılı Qanunda əskikliyi tənqid edilən "Uzaqdan marketinq sistemi" 6502 sayılı Qanunda məsafəli müqaviləyə bir element olaraq əlavə edildi. Bu qanun əsasında çıxarılan 2014-cü il Əsasnamədə distant marketinqlə bağlı sistemlə bağlı heç bir izahat yoxdur. Lakin məsafəli müqavilənin müddəalarını tətbiq etmək üçün bunu müəyyən etmək vacibdir [1,s.80].

Satıcının uzaqdan marketinq təşkilatını şəxsən idarə etməsinə ehtiyac yoxdur. Məsələn, bu saytda onlayn auksion saytında malını satan satıcının bağladığı müqavilələr də məsafəli müqavilələr çərçivəsində sayıla bilər. Müddəanın əsaslandırılmasında qeyd edildiyi kimi, satıcı və provayderin distant marketinq sistemindən başqa iş yerindən mal və xidmətləri təklif etməsinin heç bir fərqi yoxdur; İki üsul birlikdə istifadə edilə bilər. Bununla belə, distant marketinq sistemi qurulmadan uzaqdan rabitə vasitələrinin müstəsna olaraq istifadə edildiyi müqavilələr məsafəli müqavilələr çərçivəsində nəzərə alınmır.

Qanunun mətnindən də anlaşıldığı kimi müqavilənin yalnız müqavilənin yaradılması zamanı deyil, məsafəli müqavilə olması üçün məsafədən rabitə vasitələrindən qurulma anına qədər hazırlıq mərhələsində istifadə edilməlidir. Ancaq quruluş səhnəsindən nəyin aşılması lazım olduğu müzakirəyə açıqdır. Qanunda bu ifadənin maddənin əsaslandırılmasına əsaslanaraq danışıqlar və sövdələşmə mərhələsi ilə məhdudlaşdırılması istehlakçının xeyrinə şərhdir. Əks halda internet üzərindən də satışı olan bir mağazada telefonu bəyənərək yalnız telefonun xüsusiyyətləri haqqında məlumat alan istehlakçının həmin mağazanın internet saytıdan eyni model telefonu alması məsafəli müqavilə çərçivəsində sayıla bilməz, və belə geniş şərh istehlakçı üçün mənfi nəticələrlə nəticələncək sübut baxımından da çətinliklər yaradır [9,s.56].

İnternetdə müqavilələrin yaradılması və ifadə edilməsi, digər müqavilələr kimi, TCO müddəalarına uyğun olaraq, internetdə qurulan məsafəli müqavilələr hazır olmayanlar arasında və ya hazır olanlar arasında bağlana bilər. Çünki məsafəli müqavilələrdə "məsafə" anlayışı tərəflərin üz-üzə, eyni mühitdə olmamasını ifadə edir; Təklif və qəbulun hazırlar arasında olması tərəflərin üz-üzə eyni mühitdə olmasını şərt etmir. Tərəflər bir-birlərinin ifadələrini anında öyrənə biləcəkləri bir mühitdədir, müqavilə tərtib edənlər arasında bağlanır. TCO 4/II müddəasında açıq şəkildə göstərilirdiyi kimi, telefonla bağlanan müqavilələr və tərəflərin qarşılıqlı niyyət bəyannamələrini eyni vaxtda onlayn olaraq kompüterdə təqdim etdikləri müqavilələr də iki dövlət arasında qurulan məsafəli müqavilələr hesab olunur. layihəçilər.

İnternetdə bağlanan müqavilələr əsasən veb sayt üzərindən edilən niyyət bəyannamələri ilə formalaşır. Bu müqavilələrin tərtibçilər arasında olub-olmaması məsələsi mübahisəlidir. Hazır olmayanlar arasında internet saytı vasitəsilə qurulan müqavilələrin də olması üstünlük təşkil edir. Çünki bu halda tərəflərin eyni vaxtda onlayn olduğunu deyə bilmərik. Elektron poçt vasitəsilə bağlanan

müqavilələrdə tərəflər bir qayda olaraq qarşılıqlı onlayn olmadığından hazır olmayanlar arasında iradə bəyannaməsi edilmiş hesab olunur [8,s.80].

Saytda qiymət göstərilməklə malların satışının təklif, yoxsa təklifə dəvət olması ilə bağlı müxtəlif fikirlər olduğu görünür. Bizim də razılaştığımız fikrə görə; Saytlarda malların təqdimatı ilə bağlı ümumi qayda qoymaqdan, internet saytının fəaliyyəti, konkret hadisənin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq etibar prinsipi çərçivəsində qərar qəbul etmək daha məqsədəuyğundur. necə sifariş edildi. Ancaq praktikada malların qiymətlərini göstərərək internet saytlarında göstərilməsi daha çox təklif xarakteri daşıyır. Çünki sifariş zamanı istehlakçı adətən məsafə müqaviləsi üçün qəbul qutusunu sıxaraq müqaviləni tamamlayır. 818 sayılı Öhdəliklər Məcəlləsi qüvvədə olduğu müddətdə, başqa cür başa düşülmədiyi halda, internet saytında malların nümayişi eBK 7/II çərçivəsində qiymətləndirildikdə, təklifə dəvət kimi şərh edilə bilər. Halbuki 6098 sayılı Türk Borclar Məcəlləsi ilə tarif və qiymət cədvəlinin göndərilməsi, malların qiymətini göstərərək nümayiş etdirilməsi və s. başqa cür başa düşülmədiyi təqdirdə təklif sayılır.

Etibarlı şəkildə müəyyən edilmiş müqavilənin icrası zamanı mübahisə yarandıqda, iradə azadlığı prinsipi çərçivəsində mübahisə ilk növbədə tərəflərin razılaştırdığı (yaxud tərəflərdən birinin təkbaşına müəyyən etdiyi) müqavilənin müddəalarına uyğun olaraq həll edilir. Lakin bu müqavilənin müddəaları arasında məcburi qaydalara zidd olan və ya ədalətsiz şərtlərə malik olanlar etibarsız sayılacaq.

İstehlakçı uzaqdan rabitə vasitələrindən istifadə etməklə bağlanan müqavilələrdə qarşı tərəflə bir araya gəlmədiyindən və sözügedən malı yaxından araşdırmaq imkanı olmadığından, xüsusilə malların tədarükü müqavilələrində, müqavilənin məzmunu, xüsusilə Satıcı və ya təchizatçı haqqında məlumat, müqavilənin predmeti və ödəniləcək qiymət, Müqavilə bağlamaq barədə düzgün qərar qəbul edə bilməsi üçün bu qurulmadan əvvəl ona kifayət qədər təqdim edilməlidir. Bu istiqamətdə istər Avropa Birliyi Qanununda verilən direktivlərdə, istərsə də istehlakçının məlumatı ilə bağlı bu direktivlərin köçürülməsi ilə bağlı Azərbaycan Hüquq Qanunvericiliyində ətraflı tənzimləmələr edildiyi görülür.

TKHK 48/(2)-yə əsasən, istehlakçıya satıcı və təchizatçı tərəfindən aydın və başa düşülən şəkildə məlumat verilir ki, onun sifarişi təsdiq olunarsa, məsafəli müqaviləni qəbul etməzdən əvvəl ödəmə öhdəliyi olacaq [5,s.89].

İnternetdə qurulmuş müqavilələr baxımından məlumatlandırma üsulu kimi daimi məlumatların saxlanması dedikdə nə nəzərdə tutulduğu vacibdir. Davamlı məlumat qeydiyyatı; Qısa mesaj, e-poçt, internet, disk, CD, DVD, yaddaş kartı və buna bənzər vasitələr kimi istehlakçı tərəfindən göndərilən və ya istehlakçıya göndərilən məlumatın qeyd olunaraq, onun istifadəsinə imkan verəcək şəkildə kopyalanmasını təmin edən hər hansı vasitələr məqsədinə uyğun olaraq əğlabatan müddət ərzində yoxlanılır və bu məlumatlara olduğu kimi daxil olmaq imkanı verir və ya mühit (Qayda 4/(1), c). Elektron poçt vasitəsilə qurulan müqavilələrdə istehlakçı göndərilən məlumatlara hər zaman e-poçt qutusundan daxil ola bilər. Eyni şəkildə, veb sayt vasitəsilə kompüterinə yükləyə biləcəyi məlumatlara hər zaman daxil olmaq imkanı var. Bununla belə, yüklənməsinə icazə verilməyən məlumatlar baxımından məlumatlandırma öhdəliyi yerinə yetirilməmiş hesab ediləcək [2,s.90].

6/(2) Qaydasına uyğun olaraq, əgər müqavilə internet vasitəsilə bağlanarsa, məqalədə sadalanan bəzi məsələlər istehlakçı ödəməyə borclu qalmazdan əvvəl yenidən aydın şəkildə göstərməlidir. Bu məsələlər; mal və xidmətlərin əsas xüsusiyyətləri, ümumi qiyməti, əlavə xərclər və geri götürmə hüququnun həyata keçirilməsi haqqında məlumat. Həmçinin ən geci istehlakçı sifarişini verməzdən əvvəl hər hansı göndərmə məhdudiyyətlərinin tətbiq edilib-edilmədiyini və hansı ödəniş vasitələrinin qəbul edildiyini aydın və başa düşülən şəkildə bildirmək lazımdır.

İnternetdə bağlanan müqavilələrin böyük əksəriyyəti TKHK 48-də tənzimlənən məsafəli müqavilələr çərçivəsindədir. Müqavilənin məsafəli müqavilə hesab edilməsi üçün tərəflərdən birinin istehlakçı, digər tərəfin satıcı və ya təchizatçı olması, tərəflərin bir-biri ilə fiziki üz-üzə gəlməməsi, müqavilənin məsafədən rabitə vasitələrindən istifadə etməklə qurulması, danışıqlar mərhələsi də daxil olmaqla, mal və ya xidmətlərin uzaqdan marketinqi üçün sistem olmalıdır.

Məsafəli müqavilələrlə bağlı tənzimləmələr arasında istehlakçı üçün ən vacib olanı qabaqcadan xəbərdar etmə öhdəliyi və geri götürmə (geri götürmə) hüququdur. İnternetdə bağlanan müqavilələrdə ilkin bildiriş daimi məlumat qeydiyyatı aparatı ilə aparılır. İlkin məlumatlandırma öhdəliyi çərçivəsində

istehlakçıya verilməsi tələb olunan məlumatlar arasında mal və xidmətlərin əsas xüsusiyyətləri, ümumi qiyməti, əlavə xərclər və geri götürmə hüququnun həyata keçirilməsi ilə bağlı olanlar yenidən təqdim edilməlidir. İnternetdə bağlanan müqavilələrdə göstərilənlər, istehlakçı ödəmə öhdəliyi altındadır. İnternet üzərindən bağlanan müqavilələrdə bu şəkildə əlavə məlumat öhdəliyinin tətbiqi istehlakçıların müdafiəsi baxımından məqsədəuyğun olmuşdur [6,s.90].

Məsafəli müqavilələrdə istehlakçı heç bir səbəb göstərmədən və heç bir cərimə ödəmədən on dörd gün ərzində müqavilədən imtina etmək hüququna malikdir. Əvvəlki tənzimləmədən daha uzun bir müddətin nəzərdə tutulması istehlakçının xeyrinə idi. On dörd günlük müddət malların çatdırılmasına dair müqavilələrdə malın alındığı gündən, xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı qaydalarda isə müqavilənin müəyyən edildiyi gündən başlayır. İnternetdə bağlanan müqavilələrdə istehlakçıya imtina hüququnu çatdırmaq üçün internet saytında opsiya təqdim edilə bilər. İstehlakçılara internet saytı vasitəsilə pulu geri götürmək hüququnu həyata keçirmək imkanı təklif edildiyi halda, satıcı və ya provayder istehlakçıların təqdim etdiyi geri götürmə haqqında arayışların onlar tərəfindən alındığını təsdiq edən məlumatı dərhal istehlakçıya çatdırmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2014-cü il 6 iyun tarixli 183 nömrəli qərarı ilə “Əmək müqaviləsi bildirişinin forması və onun elektron informasiya sistemində daxil edilməsi qaydaları, əmək müqaviləsi bildirişinin qeydiyyatı alınması ilə bağlı işəgötürənə göndərilən məlumat forması, habelə qeydiyyatı alınmış əmək müqaviləsi bildirişinin məlumatlarını real vaxt rejimində əldə etməklə bağlı Qaydalar” təsdiq edilmişdir.

Əmək Məcəlləsinin 3-cü maddəsinə əsasən, əmək müqaviləsinin bağlanılmasının, ona dəyişiklik edilməsinin və ya xitam verilməsinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanının elektron informasiya sistemində elektron qaydada qeydiyyatı alınması məqsədi ilə işəgötürən tərəfindən həmin elektron informasiya sistemində elektron sənəd – yəni əmək müqaviləsi bildirişi daxil edilməlidir. Bunun üçün işəgötürənlərin və ya onların səlahiyyət verdiyi şəxslərin gücləndirilmiş e-imzası olmalıdır.

Məhz e-imza işəgötürənin işçi ilə imzaladığı və möhür ilə təsdiq etdiyi əmək müqaviləsinin sistemə daxil edilərkən eyni hüquqi qüvvəni saxlamasını təmin edir. Sistemdə işəgötürən tərəfindən təsdiq edilmiş hüquqi qüvvəyə malik əmək müqaviləsi yerləşdirilir. E-imza vasitəsilə sistemə daxil edilən əmək müqaviləsi bildirişi eynilə kağız üzərində olduğu kimi, hər iki tərəfin hüquqlarını müdafiə edərək, məsuliyyətdən yayınmanın qarşısını alır [7,s.34].

Bu sistem işçilərin əmək hüquqlarının pozulmamasına, habelə işəgötürən-İşçi münasibətlərinə nəzarəti gücləndirməklə, inkişaf edən və ya inkişafdan qalan fəaliyyət sahələrin ayırd edilməsinin asanlaşmasına, iqtisadi inkişafın tənzimlənməsi üzərində işlərin keyfiyyətinin artmasına, dolayısıyla da sosial rifahın yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərəcək.

Nəticə

İnternet bankçılığının geniş yayılmasına paralel olaraq, istehlakçılar tərəfindən internet üzərindən bağlanan müqavilələrin başında maliyyə xidmətləri müqavilələri gəlir. Onların geniş tətbiqi və istehlakçının kredit əməliyyatları kimi riskli nəticələrə səbəb ola biləcək əməliyyatlardan qorunması zərurəti baxımından əvvəlki qanundan fərqli olaraq 6502 sayılı TKHK-da ayrıca bir müddə ilə maliyyə xidmətləri müqavilələrinin tənzimlənməsi məqsədəuyğun olardı.

TKHK 49/(6)-da istehlakçıya istədiyi istənilən uzaqdan əlaqə vasitəsi ilə maliyyə xidmətləri ilə bağlı məsafədən müqaviləni ləğv etmək imkanı verilir. Müddəanın əsaslandırılmasında qeyd edildiyi kimi, xüsusilə bank tətbiqlərində tez-tez rast gəlinən müqavilənin ləğvi mərhələsində istehlakçıların müəyyən məsafədən rabitə vasitəsindən istifadə etməyə məcbur edilməsinin qarşısının alınması məqsədi daşıyır. Bununla paralel olaraq, istehlakçının hansı üsulla bağladığı müqaviləni ləğv etmək üçün daha sərt üsula məcbur edilə bilməyəcəyi nəzərdə tutulur. Əslində, məqalənin birinci cümləsində ikinci cümlə də yer aldığı üçün ikinci cümlə təkrar idi.

2002/65/EC Direktivinin 10-cü müddəasında Maliyyə Xidmətləri üzrə Məsafə Müqavilələri haqqında Əsasnaməyə daxil edilməyən məsafədən rabitə vasitələrinə məhdudiyətlər var. Buna görə; Əgər provayder tərəfindən uzaqdan əlaqə vasitəsi kimi faks və ya avtomatik səs yazısı istifadə olunursa,

istehlakçının əvvəlcədən razılığını almaq məcburidir. Fərdi ünsiyyəti təmin edən digər məsafədən rabitə vasitələrindən istifadə etmək üçün istehlakçının açıq etirazı olmamalıdır.

Ədəbiyyat

1. 26 may 2000-ci il tarixli 886-IQ nömrəli “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi Arxivləşdirilib 2012-05-21
2. Abdürəhmanova İ.V. İnqilabda xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı problemi hüquqi vicdan // Hüquq fəlsəfəsi. - 2007. - No 4. - S. 19–24.
3. Allahverdiyev S.S.– «Azərbaycan Respublikasının Mülki hüquq kursu» 4 cildlik. Dərslik. Bakı, 2001-2009.
4. Azərbaycan Respublikası Kostitutsiyası (2009) 972-III QD-2009-cu il 18 mart
5. Daşınmaz Əmlakın Dövlət Reyestri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, Bakı şəhəri, 29 iyun 2004-cü il, № 713-IIQ
6. Dəmirçiyeva M. «Ailə hüququ», dərslik. Bakı, 2003
7. Hacıyev Q.A. Bazar iqtisadiyyatının konstitusiyə prinsipləri (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsinin qərarlarında mülki hüququn əsaslarının inkişafı). - M.: Hüquqşünas, 2004, 284 s.
8. Qafarov Z., A.Əbilov – «Beynəlxalq xüsusi hüquq». Dərslik. Bakı, 2007.
9. Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında AR Qanunu. Bakı, 1996
10. Patent haqqında AR qanunu, 1999.
11. Duqi L. Konstitusiyə hüququ. Dövlətin ümumi nəzəriyyəsi. – M.: Növ. t-va İ.D. Sytina, 1908. - 957 s.
12. Agamben J. Homo Sacer. Fövqəladə vəziyyət. – M.: Avropa, 2011, 148 s.

Rəyçi: dos. Z. H. İbrahimov

Göndərib: 23.02.2022

Qəbul edilib: 24.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/157-162>

Elşən Valeh oğlu Muxtarlı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Magistrant
muxtarlielsen@gmail.com

COVID-19 PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ DÜNYADA İQTİSADI FƏALİYYƏT SAHƏLƏRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

İqtisadi böhran fenomeni təbii ki, xoşagəlməzdir və cəmiyyətin iqtisadi və sosial həyatına dağıdıcı təsir göstərir. Məqalənin məqsədi COVID-19-un dünyada iqtisadi vəziyyətə təsirinin tendensiyalarını öyrənmək və bu xəstəliyin pandemiyasından Azərbaycana vurduğu sosial-iqtisadi itkiləri müəyyən etməkdir. Məqalədə koronavirus pandemiyasının qlobal iqtisadi tendensiyalara təsiri araşdırılıb. COVID-19-un dünya iqtisadiyyatı üçün əsas nəticələri artır: bunlara birja indekslərinin düşməsi; neftin qiymətinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması və metallar bazarının inkişafının ləngiməsi; istehsalın azalması; aviaşirkətlərin və dəniz nəqliyyatının, ticarət və əyləncə mərkəzlərinin, turizm sənayesinin gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması; ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin azalması; əczaçılıq sənayesinin və qlobal oyun, təhsil və digər onlayn proqramlar sənayesinin gəlirlərinin artması; daha az riskli aktivlərə artan investor tələbi aid edilir.

Açar sözlər: *pandemiya, dünya iqtisadiyyatı, Covid-19, qlobal maliyyə böhranı*

Elshan Valeh Mukhtarli

Analysis of the current situation of the world economic activities on the condition of COVID-19 pandemy

Abstract

The phenomenon of economic crisis is, of course, unpleasant and has a devastating effect on the economic and social life of society. The purpose of the article is to study the trends in the impact of COVID-19 on the economic situation in the world and to determine the socio-economic losses of this disease to Azerbaijan from the pandemic. The article examines the impact of the coronavirus pandemic on global economic trends. The main consequences of COVID-19 for the world economy are growing: the decline in stock indexes; significant reduction in oil prices and delay in the development of the metal market; reduction of production; significant reduction in revenues of airlines and maritime transport, shopping and entertainment centers, tourism industry; reduction of household income; increase in revenues from the pharmaceutical industry and the global gaming, education and other online applications industry; less risky assets include increasing investor demand.

Key words: *pandemic, world economy, Covid-19, global financial crisis*

Giriş

2019-cu ilin dekabr ayının ortalarından etibarən bütün dünya birliyi COVID-19 adlı Ümumdünya Koronavirus Epidemiyasının böyük təsiri altına düşüb. Bu virusun yaratdığı pandemiya artıq bütün dünyada minlərlə insanın həyatına səbəb olub, əhalinin sosial-mədəni həyatına əhəmiyyətli məhdudiyətlər qoyub və qlobal iqtisadiyyatın meyllərini kökündən dəyişib.

2020-ci ildə qlobal iqtisadiyyatdakı vəziyyəti 21-ci əsrin ən gözlənilməz vəziyyəti kimi müəyyən etmək olar. İqtisadiyyatın tsiklik xarakteri qısamüddətli perspektivdə qarşıdan gələn qlobal maliyyə böhranından xəbər verir. Qlobal pandemiya ilə müşayiət olunan qarşıdan gələn

qlobal maliyyə böhranı 21-ci əsrin qlobal iqtisadiyyatı üçün ən çətin sınaq ola bilər.

Bu gün dövlətlərin qısa, orta və uzunmüddətli perspektivdə nə qədər yekun insan tələfatı və iqtisadi itkilər verəcəyini proqnozlaşdırmaq çətinidir. Bununla belə, fərdi iqtisadi inkişaf proqnozlarını və

COVID-19 pandemiyasının mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq üçün dünyanın aparıcı ölkələrinin hökumətləri tərəfindən seçilən tədbirləri nəzərə almaq vacibdir. Bu, əhalinin sosial-mədəni həyatının səviyyəsinə bilavasitə təsir edəcək iqtisadi proseslərin mümkün gedişatı haqqında real təsəvvür formalaşdırmağa imkan verəcəkdir.

Pandemiya həm bütövlükdə dünyada, həm də ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatında iqtisadi böhran yaratdı. Bu da öz növbəsində pandemiyanın qlobal iqtisadiyyata gözlənilən təsiri ilə bağlı qeyri - müəyyənliyi və qorxunu daha da artırdı. Koronavirus iqtisadi xərclər gətirdi və bu bütün dünyada görünməmiş bir iqtisadi tənəzzülə səbəb olacaq.

Virusun qeyri -sabit təbiəti onu ehtiva etmək üçün düzgün makroiqtisadi siyasətin hazırlanmasını çətinləşdirir. Bu da hazırkı dövrümüzün ən aktual olan problemidir. Pandemiyanın nəticələrinin miqyası gözlənilməz olsa da, başladığı qlobal iqtisadi böhranın uzun müddət davam edə biləcəyi və bəlkə də qlobal iqtisadiyyatda böyük struktur dəyişikliklərinə səbəb ola biləcəyi ehtimal olunur. Məsələn, ənənəvi ticarət ərzaq və tərəvəz tədarükünə təsir edən onlayn alış -verişə yer verdi. Lakin dünyanı şoka salan ilk iqtisadi şok, son 30 ildə neft qiymətlərində bir günlük ən böyük çöküş oldu. Brent markalı xam neftin qiyməti 2020 -ci ilin mart ayında 34% -dən 24.93 %-ə düşdü və bu da 24% azalma deməkdir. Brent olmayan xam neftin qiymətinin ən aşağı nöqtəsi 20 aprel 2020-ci ilə çatacaq bir barel üçün 21,44 dollar səviyyəsində dayandı. Yüksək iqtisadi qeyri -müəyyənlik səbəbindən qlobal birjalar çökdü və 24-28 fevral 2020-ci il tarixlərində bir həftə ərzində təxminən 6 trilyon dollar itirdi. Dünya iqtisadiyyatının bu çətin dövrünü yüngülləşdirmək bütün dövlətlərin ən vacib məsələlərindən biri olmuşdur.

Analiz

COVID-19 pandemiyasının başlanmasından bir il yarım keçdikdən sonra qlobal iqtisadiyyat 2021-ci ildə 80 il ərzində tənəzzüldən sonrakı ən güclü bərpanasını həyata keçirməyə hazırlaşır. Lakin əsas iqtisadiyyatların göründüyü kimi, bərpanın ölkələr arasında qeyri-bərabər olacağı gözlənilir. Bir çox inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar geridə qaldıqda belə, güclü artım qeydə almağa hazırlaşır.

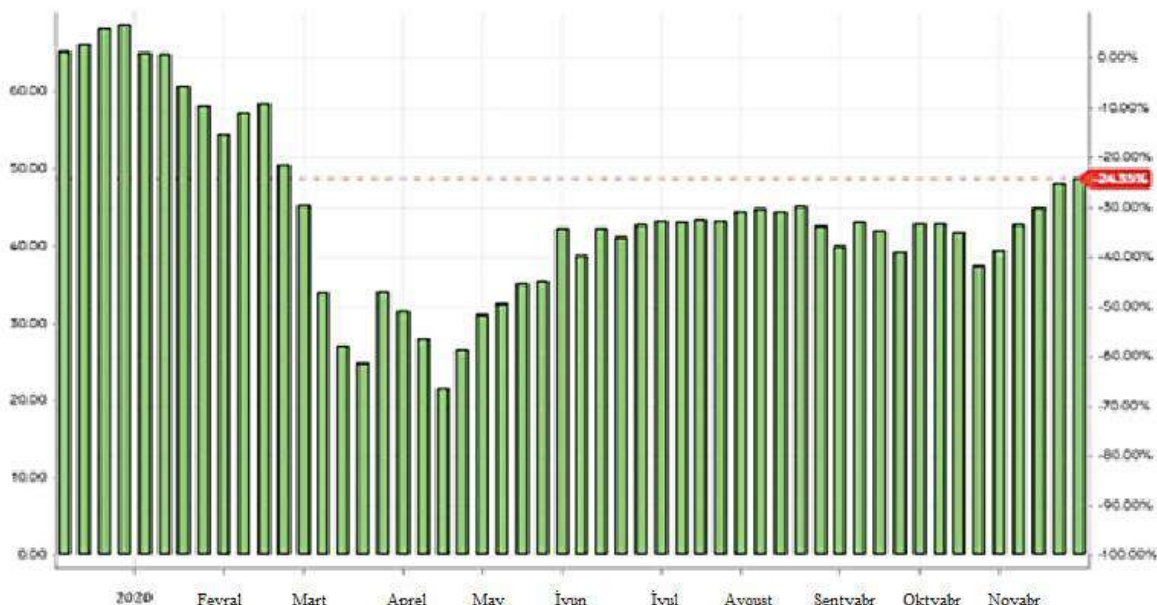
Birləşmiş Ştatlar və Çinin hər birinin 2021-ci ildə qlobal artımın təxminən dördə birinə töhfə verəcəyi gözlənilir. ABŞ iqtisadiyyatı kütləvi maliyyə dəstəyi ilə gücləndirilib, peyvəndin 2021-ci ilin ortalarına qədər geniş yayılacağı və artımın bu il 6,8%-ə çatacağı gözlənilir ki, bu da 1984-cü ildən bəri ən sürətli tempdir. Keçən il daralmayan Çin iqtisadiyyatının 8,5% möhkəm və orta səviyyədə böyüməsi gözlənilir. Ölkənin diqqəti maliyyə sabitliyi risklərinin azaldılmasına yönəlib (Debra MacKenzie, 2020, 304 p.).

Neftin qiymətinin düşməsi COVID-19-un neft hasil edən ölkələrə təsir etdiyi əsas kanaldır. Digər amillər olsa da, COVID-19 onlardan ən vacibi kimi görünür, çünki pandemiya tələbi və Çin iqtisadiyyatının bağlanması kəskin şəkildə azaldı. Çin dünya neft tələbinin təxminən 14%-ni və neft tələbindəki artımın 75%-dən çoxunu təşkil edir.

Brent markalı xam neftin qiyməti 30 dekabr 2019-cu il tarixindən 20 aprel 2020-ci il tarixinədək 68,60 dollar/bareldən 21,44 dollar/barelə düşdü ki, bu da Şəkil 1- də göstərildiyi kimi son onilliklərdə görünməmiş bir göstəricidir.

Enerji bazarı 1973-cü ildən bəri ən böyük sarsıntılardan birini yaşadı. Nəticədə neftdən asılı olan ölkələrin iqtisadiyyatı neft satışı hesabına təmin edilən valyuta gəlirlərinin azalması səbəbindən təhlükə altında idi. Nəticədə büdcə xərclərinin tam həcmdə icrası çətinləşir. Maliyyə böhranı xüsusilə neftdən asılı olan Nigeriya kimi cüzi valyuta ehtiyatlarına malik ölkələr üçün nəzərə çarpır. Beləliklə, əksər ölkələr büdcə kəsirini ödəmək üçün xarici kreditlərə müraciət etmək məcburiyyətində qalırlar.

Şəkil 1. 2020-ci ildə Brent markalı neftin qiymətlərinin dinamikası (Brent Oil Price), 30.11.2020-ci il tarixinə, USD/barel (maksimum - 30.12.2019 68, 60)

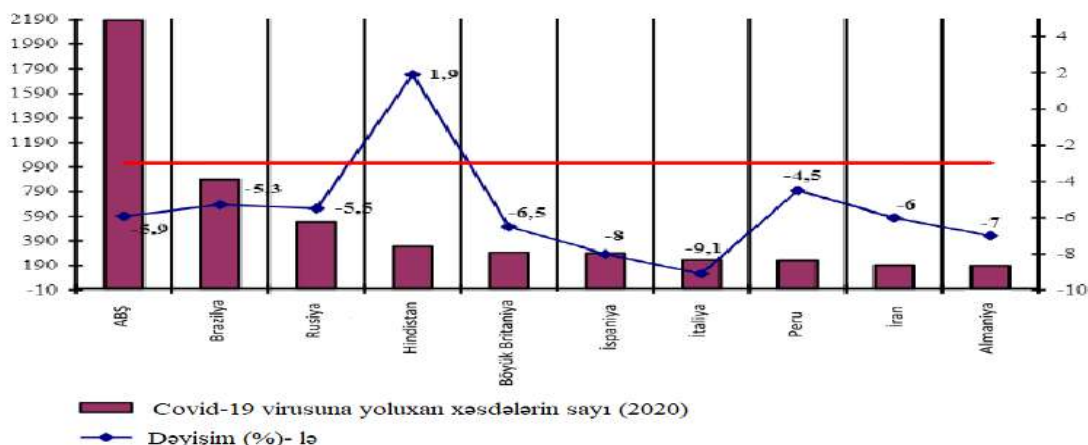
Mənbə: <https://markets.businessinsider.com/commodities/oil-price>

Planetdə virusun aşkar olunduğu 200-ə yaxın ölkə və ərazi var. Ən çox yoluxmuş insan ABŞ, Braziliya, Rusiya, Hindistan və Böyük Britaniyadadır (şəkil 2).

Bu ölkələrin iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılmasında böyük qeyri-müəyyənlik var. İqtisadi tənəzzülün dərinliyi bir çox amillərdən, o cümlədən pandemiyanın inkişafından, məhdudlaşdırıcı tədbirlərin müddəti və intensivliyindən, iqtisadi proseslərdəki mənfi dəyişikliklərdən, maliyyə bazarındakı dalğalanmalardan və insanların davranışındakı dəyişikliklərdən asılıdır (Соня Шах, 2020, c.48-70).

Pandemiya onun təsirini azaltmaq, həssas əhalini qorumaq və gələcəkdə oxşar hadisələrin qarşısını almaq və onlarla mübarizə aparmaq imkanlarını gücləndirmək üçün qlobal əməkdaşlıq da daxil olmaqla, səhiyyə və iqtisadi siyasət tədbirlərinə təcili ehtiyac olduğunu vurğuladı. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar xüsusilə həssasdır və onlar üçün səhiyyə sistemlərini gücləndirmək, qeyri-rəsmi iqtisadiyyata və məhdud sosial təhlükəsizlik şəbəkələrinə müraciət etmək və cari böhrandan sonra güclü və dayanıqlı iqtisadi artımı təmin etmək üçün islahatlar həyata keçirmək çox vacibdir.

Şəkil 2. COVID-19-a yoluxma hallarının sayına və bu ölkələrin real ÜDM-də (ÜDM) proqnozlaşdırılan dəyişikliklərə görə lider ölkələr

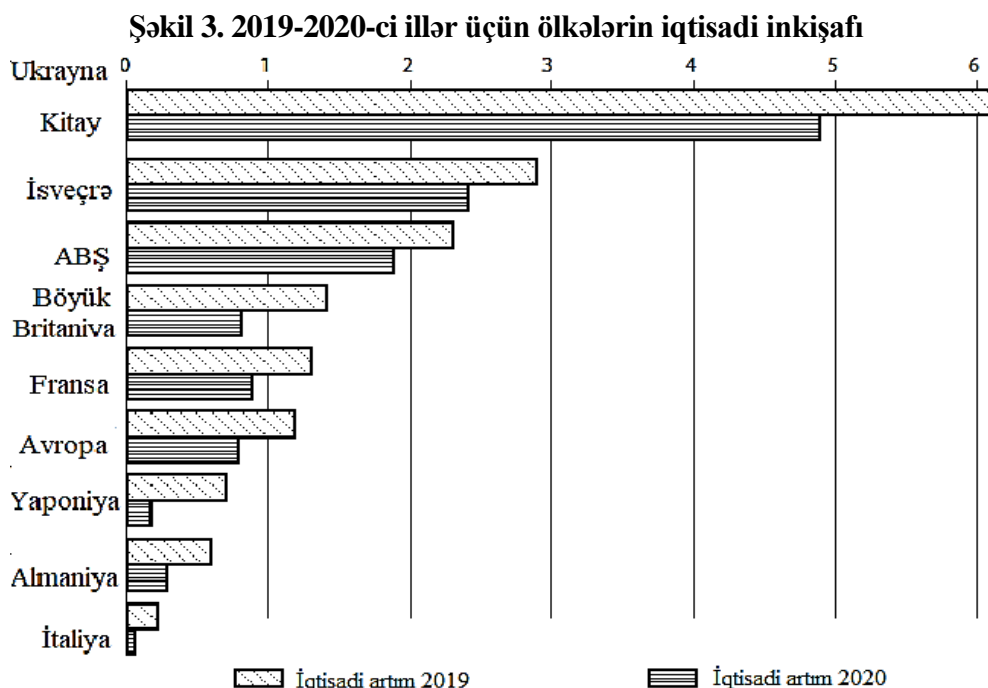
Mənbə: Statistika komitəsi, 2019

COVID-19 təkcə qlobal pandemiya və ictimai sağlamlıq böhranı deyil; qlobal iqtisadiyyata və maliyyə bazarlarına da ciddi təsir göstərmişdir. Gəlirlərin nəzərəcarpacaq dərəcədə azalması, işsizliyin artması, nəqliyyat, xidmət və istehsal sənayelərində fasilələr bir çox ölkələrdə həyata keçirilən xəstəliyin azaldılması tədbirlərinin nəticələrindəndir. Aydın oldu ki, dünyada hökumətlərin əksəriyyəti COVID-19-un sürətli yayılması risklərini lazımi səviyyədə qiymətləndirməyib və böhrana reaksiya verməkdə əsasən reaktiv olub. Xəstəlik epidemiyalarının yaxın gələcəkdə yox olma ehtimalı olmadığı üçün təkcə insanların həyatını xilas etmək deyil, həm də iqtisadi rifahı qorumaq üçün fəal beynəlxalq tədbirlər tələb olunur.

Ölkələrin iqtisadi inkişafı daha çox yeni ideyaların və texnoloji tərəqqinin yayılma tempini təyin edən sosial qarşılıqlı fəaliyyətdən asılıdır. Lakin şəxsiyyətlərə qarşılıqlı əlaqə də sürətlə yayıla bilən və iqtisadi artımı ləngidən xəstəliklərin yayılmasına kömək edir.

İdeyalar və mikroblar eyni mühitdə yayıldığı üçün hər şey son nəticədə epidemioloji şəraitdən asılıdır. Məsələn, infeksiyaların yayılma səviyyəsi aşağı olan ölkələr yüksək diffuziyaya malik sosial şəbəkələri inkişaf etdirmək ehtimalı daha yüksəkdir, çünki onlar texnologiyanı yaymaq və inkişafı stimullaşdırmaq üçün daha uyğundur. Və yoluxucu xəstəliklərin yüksək yayıldığı ölkələrdə, çox güman ki, aşağı diffuziya (yayılma) olan şəbəkələr yarana bilər, çünki insanları yalnız kommunikasiya vasitələrini məhdudlaşdırmaqla epidemiyalardan qorumaq olar. (J.Sachs, C. Kroll, G. Lafortune, G. Fuller, F. Woelm - 2020, 520 p).

Qeyd etdiyimiz kimi infeksiya təkcə ictimai sağlamlıq böhranına çevrilməyib, həm də qlobal iqtisadiyyata təsir edib. Məhsuldarlığın azalması, insan itkisi, biznesin bağlanması, ticarətin pozulması və turizm sənayesinin tənəzzülü səbəbindən bütün dünyada əhəmiyyətli iqtisadi təsirlər artıq baş verib. Yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının gözlənilən iqtisadi və sağlamlıq xərcləri haqqında kifayət qədər məlumat var, lakin dünya böyük epidemiyaların risklərini azaltmaq üçün qabaqleyicə və hazırlıq tədbirlərinə lazımi sərmayə yatıra bilmədi. 2019-cu ildən fərqli olaraq 2020-ci ildə dünya iqtisadiyyatında kəskin zəifləmə nəzərə çarpmışdır (şəkil 3).

Mənbə: <https://www.stat.gov.az>

COVID-19 böhranının cəmiyyətə, iqtisadiyyata və həssas qruplara təsirlərinin qiymətləndirilməsi böhrandan çıxmaq üçün hökumətlərin və tərəfdaşların cavablarını məlumatlandırmaq və uyğunlaşdırmaq və heç kimin bu səydən geri qalmamasını təmin etmək üçün əsasdır (Richard Horton, 2020, 390 p.).

Təcili sosial-iqtisadi cavab tədbirləri olmasa, qlobal əzab daha da artacaq, gələcək illər üçün həyat və dolanışq vasitələri təhlükə altına düşəcək. Bu böhranda dərhal inkişaf reaksiyaları gələcəyə baxaraq həyata keçirilməlidir. Uzunmüddətli perspektivdə inkişaf trayektoriyalarına ölkələrin indi etdikləri seçimlər və aldıkları dəstək təsir edəcək.

COVID-19 pandemiyasının yaratdığı iqtisadi şok qaçılmaz olaraq 2008-2009-cu illərin qlobal maliyyə böhranı ilə müqayisələr aparır. Bu böhranların oxşar cəhətləri var, lakin fərqləri də var. 2008-2009-cu illərdə olduğu kimi, hökumətlər tənəzzülə qarşı çıxmaq və biznes, ev təsərrüfatlarına müvəqqəti gəlir dəstəyi göstərmək üçün yenidən pul və fiskal siyasətə müdaxilə etdilər. Lakin virusun yayılmasını yavaşlatmaq üçün tətbiq edilən hərəkət və sosial uzaqlaşma məhdudiyyətləri görünməmiş haldır, çünki əmək bazarı, nəqliyyat sektoru və turizm biznesi birbaşa təsirlənir. Milli iqtisadiyyatın bütün sahələri, o cümlədən otellər və restoranlar bağlandı. Məhdudlaşdırıcı tədbirlər həm pərakəndə ticarətə, həm də istehsalə təsir etdi.

Bu şəraitdə dünya ticarəti göstəricilərini iki fərqli ssenari nöqtəyi-nəzərindən proqnozlaşdırmaq zəruri görünür:

1) ticarətin kəskin azalması, ardınca isə 2020-ci ilin sonundan etibarən bərpa ilə müşayiət olunan nisbətən optimist ssenari;

2) daha kəskin ilkin eniş və daha uzun və natamam bərpa ilə daha pessimist ssenari.

Optimist ssenariyə əsasən, bərpa ticarəti pandemiya əvvəlki tendensiyaya yaxınlaşdıracaq qədər sürətli olacaq, pessimist ssenari isə yalnız qismən bərpanı nəzərdə tutur. 2008-2009-cu illərin maliyyə böhranından sonra, qlobal ticarət heç vaxt əvvəlki tendensiyasına qayıtmayıb. Müəssisələr və istehlakçılar pandemiya müvəqqəti, birdəfəlik şok kimi baxırlarsa, böhran aradan qalxdıqdan sonra investisiya mallarına və davamlı istehlak mallarına xərclər əvvəlki səviyyələrdə bərpa oluna bilər. Digər tərəfdən, pandemiya epidemiyası uzanarsa, ev təsərrüfatları və müəssisələr daha ehtiyatlı olmalıdırlar (Məhəmməd Eldarov İlham, Nərmin Rzayeva Elxan 2020, s.46).

Pandemiya nəzarət altına alınarsa və qlobal ticarət yenidən genişlənməyə başlayarsa, əksər regionlar 2021-ci ildə optimist ssenaridə təxminən 21%, bədbin ssenaridə isə 24% artım qeyd edə bilər. Qeyri-müəyyənlik səviyyəsi çox yüksəkdir və tamamilə mümkündür ki, həm 2020, həm də 2021-ci illər üçün nəticələr bu proqnozlardan daha yüksək və ya aşağı ola bilər.

Nəticə

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, COVID-19 pandemiyasının yaratdığı iqtisadi böhran bütün dünya iqtisadiyyatına təsir edib. Hər bir ölkə birbaşa və ya dolayısı ilə koronavirusun öz maliyyə və iqtisadi sistemə mənfi təsirini yaşayacaq. Koronavirusun müddətindən asılı olaraq dünya ekspertləri və siyasətçiləri qlobal böhranın bir neçə ssenarisini nəzərdən keçirirlər:

1) 2020-ci ilin ikinci rübünə qədər koronavirus epidemiyalarının aradan qaldırılması şərtlə: qlobal ÜDM-in artımı 2% (2,5% əvəzinə) olacaq;

2) 2020-ci ilin birinci yarısında koronavirus pandemiyasına qalib gəlmək mümkün olmadıqda, dünya iqtisadiyyatının artımı 1,5%-dən çox olmayacaq;

3) uzunmüddətli COVID-19 pandemiyası və xəstəliyin yayılması halında 2020-ci ilin II-III rübləri ərzində qlobal ÜDM-in 1,5% azalması.

Azərbaycana gəlincə, milli iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı iki ssenari də təklif olunub ki, bu da bu və ya digər şəkildə bir sıra sosial-iqtisadi göstəricilərin aşağı düşməsindən xəbər verir. Bununla belə, koronavirusun inkişafı ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi nəzərə alaraq, həm bütövlükdə qlobal iqtisadiyyat, həm də ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatları üçün konkret rəqəmləri proqnozlaşdırmaq çətinidir.

Ədəbiyyat

1. Məhəmməd Eldarov İlham, Nərmin Rzayeva Elxan Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti: Məqalə "Çin İqtisadiyyatının "COVID-19" pandemiyasına qarşı mübarizəsi: İqtisadi tənəzzüldən inkişafa doğru"; Aprel 2020
2. Rasim Həsənov "Postpandemiya dövründə makroiqtisadi sabitliyin qorunması yolları" mövzusu üzrə hesabat Bakı – 2020

3. Debora MacKenzie, (2020), COVID-19 The Pandemic that Never Should Have Happened and How to Stop the Next One, Hachette Books 304 pages
4. Richard Horton, (2020), The COVID-19 catastrophe, Polity Books 390 pages.
5. Sustainable Development Report 2020: The Sustainable Development Goals and COVID-19
6. J. Sachs, G. Schmidt-Traub, C. Kroll, G. Lafortune, G. Fuller, and F. Woelm (2020), Cambridge University Press 520 pages,
7. Debora MacKenzie, (2020), COVID-19 The Pandemic that Never Should Have Happened and How to Stop the Next One, Hachette Books 304 pages
8. Richard Horton, (2020), The COVID-19 catastrophe, Polity Books 390 pages.
9. Sustainable Development Report 2020: The Sustainable Development Goals and COVID-19
10. Minchichova V.S. (2020), Coronavirus and prices on world markets (Russian) // "Invest-Foresight" : business magazine, March 11., p. 12-16
11. E.V. Merekina (2021), Methodological guide for the course "Finance" / "Financial markets" M. : Faculty of Economics of Moscow State University named after M. V. Lomonosov, 44 p.
12. <https://www.refinitiv.ru/blog/market-insights/vliyanie-koronavirusa-na-mirovuyu-ehkonomiku/>
13. [https://www.tadviser.ru/index.php/ Statya: Vliyanie_koronavirusa_COVID-19_na_ekonomiku_stran_mira.](https://www.tadviser.ru/index.php/Statya:Vliyanie_koronavirusa_COVID-19_na_ekonomiku_stran_mira)
14. <https://1economic.ru/lib/111375>

Rəyçi: dos. R. Nurəliyeva

Göndərib: 11.02.2022

Qəbul edilib: 14.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/163-168>

Afərim Zülqənir qızı Mövsümova
Odlar Yurdu Universiteti
Magistrant
aferim0909@gmail.com

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA PEDOQOJİ PROSESLƏRİN TƏŞKİLİ VƏ VƏHDƏTİ

Xülasə

Məqalədə elmin qədim sahələrindən olan pedaqogikanın, o cümlədən şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayan təhsilin, tərbiyənin, təlimin əsas məsələləri diqqət mərkəzinə gətirilib. Hər bir elmin öz predmeti vardır. Elmin predmeti onun nəyi öyrəndiyi, tədqiqatının nəyə yönəldiyidir. Pedaqogika tərbiyənin mahiyyətini və qanunauyğunluqlarını, təlimin prinsiplərini, formalarını, texnologiyalarını və metodlarını, şəxsiyyətin inkişafı texnologiyalarını, meyllərini və perspektivlərini araşdırır. "Təhsil sistemi" anlayışının yaranması müasir elmdə, idarəetmədə və texnologiyada geniş yayılmış sistemli yanaşma ideyalarının tərbiyə nəzəriyyəsi və praktikasına təsiri ilə bağlıdır. Bu anlayış indi daha geniş vüsət alır və yaxın illərdə onun pedaqogikamızda əsas anlayışa çevriləcəyini söyləmək üçün bütün əsaslar var. Pedaqoji elmi təhsilin əsas kateqoriyalarına tərbiyə, təlim və tədris daxildir.

Açar sözlər: *pedaqogika elm kimi, təhsil, təlim, tərbiyə, pedaqoji proseslər*

Afarim Zulqanir Movsumova

Organization and unity of pedagogical processes in the formation of personality

Abstract

The article focuses on the main issues of pedagogy, one of the ancient fields of science, as well as education, upbringing, training, which plays an important role in the formation of personality. Every science has its own subject. The subject of science is what he learns and what his research focuses on. Pedagogy examines the essence and regularities of education, principles, forms, technologies and methods of teaching, technologies, tendencies and perspectives of personality development. The emergence of the concept of "education system" is associated with the impact of the ideas of a systematic approach, widespread in modern science, management and technology, on the theory and practice of education. This concept is now becoming more widespread, and there is every reason to say that in the coming years it will become a key concept in our pedagogy. The main categories of pedagogical scientific education include upbringing, training and education.

Key words: *pedagogy as a science, education, upbringing, training, pedagogical processes*

Giriş

"Pedaqogika" termini qədim yunan sözüdür. Hərfi mənada yunan dilində "pedaqogika" kökü "pedaqoq" ("peydaqoqos") sözündən götürülmüşdür. Yunanca «Paidaqoqos»- "tərbiyəçi; paiz, paidos – uşaq + aqo - yönəldirəm, tərbiyə edirəm" deməkdir. Sonradan uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olan şəxsləri – pedaqoq deyə çağırmağa başlamışlar. Bu elm çex maarifçisi Yan Amos Komenski (1592-1670) tərəfindən yaradılmışdır. XVII əsrə qədər pedaqogika bəzi digər elmlər kimi fəlsəfinin tərkib hissəsi olmuşdur. "Pedaqogika" termini ilk dəfə 17-ci əsrin əvvəllərində fəlsəfi elmlər sistemindən təcrid olunaraq tədris və tərbiyə elminin adı altında müstəqil bir elm kimi inkişaf etməyə başlamışdır.

Beləliklə, pedaqogika minlərlə alimin çalışdığı böyük bir elm sahəsidir. Bununla belə, başqa bir fakt da vardır ki, pedaqogika ölkəmizin hər dörd sakininin bu və ya digər rolla (müəllim və ya şagird kimi) məşğul olduğu əməli fəaliyyətdir.

İstənilən peşənin mütəxəssisi pedaqogikanın ümumi əsaslarını bilərək, ondan fəaliyyətini təkmilləşdirmək üçün lazım olan materialı götürə bilmək bacarığına sahibdir. Eyni zamanda,

“Pedaqogikanın ümumi əsasları” adlı kitabda şəxsiyyətin formalaşmasında prioritet verilən təhsilə diqqət yetirilir. Xalq deyimincə belə deyilir: “Əgər insanı tərbiyə etmirsənsə, ona öyrətmədən yaxşıdır”. Bu sözləri açaraq belə ifadə etmək daha yaxşı olar: həm tərbiyə etməli, həm də öyrətməliyik.

Pedaqoji elmi təhsilin əsas kateqoriyalarına tədris, tərbiyə və təlim daxildir.

Təhsilin başlanğıcı bəşəriyyət qədər qədim olsa da, elm kimi çox yenidir. Bugünkü təhsil anlayışı amerikalı filosof, psixoloq Con Dyuinin (1859 – 1952) ideyalarından ilhamlanır. Uilyam Ceymslə birlikdə praqmatizmin qurucularından olan Dewey, Russo və Platonun təhsil anlayışını tənqid etmiş, təhsilin köhnəlmiş və köhnə faktları əzbərləməyə çalışmaq deyil şagirdə bir insan və bir vətəndaş olaraq həyatında tətbiq ediləcəyi bilik və bacarıqları verməyi hədəfləməsi lazım olduğu fikrini irəli sürmüşdür.

Təhsil məktəblər, kurslar və universitetlər vasitəsilə fərdlərə həyatda zəruri olan bilik və bacarıqları sistemli şəkildə çatdırmaq üçün istifadə olunan bir sistemdir. Təhsilin minillik tarixi vardır. Təhsil ümumilikdə cəmiyyətin standartlarını, inanclarını və həyat tərzini əldə etmək üçün təsirli olan bütün sosial prosesləri əhatə edir. Təhsil insanın yaşadığı cəmiyyətdə dəyərli olan bacarıq, münasibət və digər davranış formalarını inkişaf etdirdiyi proseslərin, hətta əvvəlcədən müəyyən edilmiş prinsiplərə uyğun olaraq insanların davranışında müəyyən təkmilləşdirmələrə xidmət edən planlaşdırılmış təsirlərin məcmusudur. Bu proses məcmusu insan doğumundan onun ölümünə qədər davam edən bir hadisədir və o cümlədən, siyasi, sosial, mədəni və fərdi ölçüləri əhatə etdiyinə görə müəyyən edilməsi çətin bir anlayışdır. Təhsil müqəddəs sahə olmaqla yanaşı, həm də milli və bəşəri hadisədir. O, fundamental sosial institut hesab olunur. Belə desək, cəmiyyət şəxsiyyəti mənəvi cəhətdən zənginləşdirən qida mənbəyi olmalıdır ki, onun formalaşmasında da bizim müttəfiqimiz olsun. Təhsil fərdin öz təcrübəsi vasitəsilə davranışında məqsədyönlü dəyişiklik yaratmaq prosesidir.

Təhsil sisteminin inkişafının uğuru rəhbərin bu prosesin mərhələlərini düzgün müəyyən etmək və onlara uyğun olaraq pedaqoji fəaliyyətin məqsəd və vasitələrini müəyyən etmək bacarığından asılıdır. Şərti olaraq, təhsil sisteminin inkişafında dörd mərhələni ayırmaq olar.

Birinci mərhələdə münasibətlər (əlaqələr) formalaşdırılır, xarici mühitlə əlaqələr qaydaya salınır. Formalaşma mərhələsində tərbiyə sistemini idarəetmə, əsasən, təşkilatı-pedaqoji səviyyədə həyata keçirilir. Bu mərhələnin əsas şüarı: tərbiyə sisteminin hədəflərini formalaşdırmaq və onu pedaqoqların, uşaqların, onların valideynlərinin şüuruna tətbiq edilməsidir.

İkinci mərhələ fəaliyyətin məzmununun və sistemin strukturunun inkişafı ilə bağlıdır. Nəhayət, bu mərhələdə sistem yaradan fəaliyyət, sistemin fəaliyyətinin prioritet istiqamətləri təsdiq edilir. Fəaliyyət mürəkkəbləşir, onun müxtəlif növləri arasında əlaqələr qurulur. Bu mərhələ bütün məktəb kollektivinin sürətli inkişafı, yaşlararası ünsiyyətin inkişafı ilə xarakterizə olunur. Müvəqqəti kollektivlər, müxtəlif yaşlı birliklər meydana çıxır.

Üçüncü, son mərhələ. Sistem tamamlandı: hər bir komponent öz yerini alır, sistem əlaqələri güclənir. İntegrasiya prosesləri güclənir, onlar təhsil və idrak fəaliyyətinə nüfuz edir. Dərsin əhatə dairəsi daralır, kollektiv biliyin daha tutumlu və çevik formalarının axtarışı başlayır. Təhsil və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin davamlı inteqrasiyası baş verir.

Dördüncü mərhələ sistemin yenilənməsi və təkmilləşdirilməsidir: məqsədlər mürəkkəbləşir, məzmun müxtəfləşir, münasibətlər daha incələşir, əlaqələr şaxələnir və təbii ki, təşkilatı və idarəetmə prosesləri mürəkkəbləşir. Amma məhz bu mürəkkəbliyin sayəsində müəllimlər bu sistemi yeni səviyyəyə, yeni standartlara qaldırırlar.

Pedaqoji təhsil prosesin kateqoriyalarından biri də tərbiyədir. Tərbiyə şüurlu insan cəmiyyəti yarandığı gündən mövcud olmuşdur. Professor Əliheydər Həşimov yazır ki, tərbiyənin tarixi insan cəmiyyətinin tarixi qədər qədimdir. İnsan cəmiyyətinin inkişafı tarixində elə bir dövr olmamışdır ki, orada yaşlı nəslin nümayəndələri gənc nəslin tərbiyəsinin qayğısına qalmamış olsun. Lakin müxtəlif zamanlarda, müxtəlif inkişaf mərhələlərində tərbiyənin mahiyyəti, xarakteri və uşaqlara aşılması yolları eyni səviyyədə olmamışdır. Ən qədim zamanlarda tərbiyə işi sadə, tərbiyə məsələləri üzrə bilik, bacarıq və baxışlar məhdud olmuşdur. Zaman keçdikcə insanların biliyi və həyat təcrübəsi artır, dünyagörüşü genişləndirdi. Tərbiyə sahəsindəki təcrübə və biliklər də artır, zənginləşirdi. Onu sələflərdən

xələflərə vermək işi xüsusi ustalıq, qayda-qanun, adət və ənənə tələb edirdi. Nəticədə xalq pedaqogikası yaranmışdır. (12)

Professor Yusif Talıbov yazır ki, “Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikir tarixinin çox zəngin, qiymətli bir incisi xalqın folklor nümunələrində irəli sürülən tərbiyə haqqında fikirləridir. Laylalarda, atalar sözlərində, ağılarda, nağıllarda, əfsanələrdə, lətifələrdə, tapmacalarda, deyimlərdə, nəğmələrdə, yanılmaclarda, nəsihətlərdə, rəvayətlərdə, muğamlarda, bayatılarda, qoşmalarda, dastanlarda, əsatirlərdə istənilən sayda tərbiyəvi fikirlər vardır”.

Tərbiyə sosial-tarixi təcrübənin, yüksək mənəviyyatın, gerçəkliyə yaradıcı münasibətin, elmi dünyagörüşünün, yüksək əmək və davranış mədəniyyətinin yeni nəsillərə ötürülməsi üzrə fəaliyyətdir. Geniş mənada bu, daimi mənəvi zənginləşmə və yeniləşmənin çoxşaxəli prosesidir. Tərbiyənin mütləq dəyəri uşaqdır, insandır. “Hər şeyin ölçüsü kimi insan həm məqsəd, həm nəticə, həm də təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində əsas meyardır”.

“Tərbiyə prosesi şəxsiyyətin inkişafı və formalaşdırılması prosesidir”. “Tərbiyə dedikdə bu və ya digər keyfiyyəti inkişaf etdirmək, davranış təcrübəsini formalaşdırmaq üçün tərbiyəçinin tərbiyə olunana mütəşəkkil, məqsədyönlü, planlı, sistemli və fasiləsiz təsir göstərməsi prosesi başa düşülür”. “Tərbiyə - kollektiv yaradıcılıq fəaliyyəti şəraitində şagirdin özünün həyata keçirən şəxsiyyətinin hərtərəfli ahəngdar inkişafıdır”. (13)

Pedaqoqlar tərbiyənin ayrı-ayrı əlamət və keyfiyyətlərinə, xüsusiyyət və komponentlərinə müxtəlif cür yanaşsalar da onun məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil təsir vasitəsi olduğunu qəbul etmişlər.

Bele ki, yetişməkdə olan nəslin millimənəvi ruhda tərbiyəsi, mədəniyyətimizin, tariximizin, zəngin irsimizin öyrənilməsi, həmçinin təlim-tərbiyə işlərinin milli zəmində qurulması “Tərbiyə işinin metodikası” fənninin aktuallığına önəm verən əsas amillərdən hesab oluna bilər. Bu fənn özündə ümumtəhsil sistemində tərbiyə işlərinin təşkili, onların hazırlanması, həyata keçirilməsi metodikası haqqında nəzəri və praktik biliklərin və bacarıqların verilməsini ehtiva edir.

Tərbiyə paradigması dedikdə, təhsil sistemində baş verən fundamental təhsil proseslərinin əsasında duran ideya başa düşülür. Müasir şəraitdə tərbiyə prosesləri insanın hərtərəfli ahəngdar inkişafı üçün optimal şəraitin yaradılması, onun ehtiyacları və tələbatları nəzərə alınmaqla cəmiyyətin faydalı üzvü statusunda özünü həyata keçirməsi üçün humanist ideyaya əsaslanır.

Tərbiyə forması uşaqların xüsusi tərbiyə fəaliyyətinin, onların böyüklərlə qarşılıqlı əlaqəsinin təşkili variantlarını müəyyən edir. Hər bir tərbiyə forması konkret halın özünəməxsus kompozisiya quruluşu, onun məzmunu və atributları, habelə hadisənin hazırlanması, onun həyata keçirilməsi və pedaqoji təhlilin öz metodologiyası və texnikası ilə xarakterizə olunur.

Şagird tərəfindən tərbiyəyə münasibət adətən birmənalı olaraq mənfi olur. Çox vaxt insanda uşaqlıqdan tərbiyə haqqında fikir zorakılıq kimi formalaşır. Niyə insanlar tərbiyə olunmağı sevmirlər? Bəlkə onlar öz dəyərlərini itirirlər? Bəlkə də şəxsiyyət öz fərdiliyini hiss etməyi dayandırır. Bu arada, tərbiyə insanın həyatında müstəsna rol oynaya bilər.

Tədris prosesinin səmərəliliyi onun təşkili formasından asılıdır. Savadlıların sayı artdıqca, tərbiyənin keyfiyyəti aşağı düşür. Tərbiyə forması tərbiyə prosesinin zahiri ifadəsidir. Müxtəlif tərbiyə formalarını ayırd etmək olar. Pedaqoji ədəbiyyatda tərbiyə prosesinin əhatə etdiyi insanların sayına görə tərbiyənin formaları aşağıdakılara bölünür:

- fərdi;
- mikroqrup;
- qrup (kollektiv);
- kütləvi

Pedaqoq N.M.Kazımov yazır ki: «Tarixən də, müasir dövrdə də tərbiyə birmənalı başa düşülməmişdir. Bəziləri pedaqogikanı tərbiyə kimi, tərbiyəni də pedaqogika kimi başa düşmüşlər. Tərbiyənin qanunauyğunluqları və pedaqogikanın qanunauyğunluqları arasında fərq qoymayanlar da var. İnsan şəxsiyyətinə tərbiyəvi təsirlərlə mühit amillərinin təsirlərini eyniləşdirənlər də az deyil. Halbuki pedaqoji proses, o cümlədən tərbiyə obyektiv prosesdir, ayrı-ayrı şəxslərdən asılı olmur; pedaqogika isə elmdir, özü də pedaqoji proses haqqında, həm də tərbiyə haqqında elmdir. İnsana mühit və tərbiyənin təsirlərini fərqləndirmək gərəkdir. Mühitin təsiri məqsədyönlü deyil, kortəbii.

Tərbiyənin təsiri isə adətən, məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olur. Deməli, milli pedaqogikaya görə tərbiyə kateqoriyası ilkin olaraq belə mənalandırılır: davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin adamlarda məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil surətdə formalaşdırılması prosesidir». (11)

Təlim - bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə, dünyagörüşünün formalaşdırılmasına, tələbələrin zehni qüvvələrinin və potensial imkanlarının inkişafına, özünütəhsil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş, müəllim (tədris) və tələbələr (tədris) arasında xüsusi qarşıya qoyulan məqsədlərə uyğun olaraq təşkil edilmiş, idarə olunan qarşılıqlı əlaqə prosesidir.

Təlim iki tərəfli pedaqoji prosesdir. Belə qeyd edə bilərik ki, təlim öyrədənle öyrəninin qarşılıqlı fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət prosesi baxçada, orta ümumtəhsil məktəblərində, orta ixtisas kollec və texnikumlarında, litseylərdə, ali məktəblərdə, matroslar, pilotlar, ustalar, sənətkarlar, sürücülər hazırlayan peşə kurslarında, hətta sirkdə də cərəyan edir. Deməli, təlimi bir pedaqoji proses kimi məktəblə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil.

Təlim prosesi orta ümumtəhsil məktəblərində müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlərin həyata hazırlanmasını sürətləndirmək məqsədilə onların təhsil, tərbiyə və inkişafını daha səmərəli təmin etməyə istiqamətləndirilən bir pedaqoji prosesdir. Bu pedaqoji prosesdə şagirdlərin imkanlarına uyğun olaraq inkişaf dərəcəsinə görə əqli və əməli fəaliyyət qanunauyğun şəkildə biri digərini əvəz edir. Təlim təhsilalma prosesi kimi anlaşıla bilər. Təlim prosesində şagirdlər elmi bilikləri mənimsəyir, müəyyən bacarıq və vərdişlər əldə edirlər.

Təlim (bütöv bir sistem kimi) bir çox qarşılıqlı əlaqəli elementləri ehtiva edir: məqsəd, təhsil məlumatları, müəllim və tələbələr arasında pedaqoji ünsiyyət vasitələri, onların fəaliyyət formaları və təlimə və digər fəaliyyətlərə və şagirdlərin davranışına pedaqoji rəhbərlik üsulları.

Təlim - idarə olunan idrakın, sosial və tarixi təcrübənin mənimsənilməsinin, təkrar istehsalının, şəxsiyyətin formalaşmasının əsasını təşkil edən bu və ya digər konkret fəaliyyətin mənimsənilməsinin baş verdiyi bir prosesdir.

Təlimin məzmunu təlim prosesində ötürülən elmi biliklər, bacarıq və vərdişlər, münasibətlər və yaradıcı fəaliyyət təcrübəsi sistemidir.

Təlimin təşkilinin nəzərdən keçirilən formalarının hər biri bir-birini tamamlayan özünəməxsus tədris və tərbiyə vəzifələrini həll edir.

Təlim formaları - müəyyən qaydada və rejimdə (dərs, ekskursiya, məsləhət, seminar, seçmə, mühazirə və s.) həyata keçirilən təhsil prosesinin həyata keçirilməsi üsulu, müəllim və tələbələrin əlaqələndirilmiş qarşılıqlı fəaliyyətinin xarici ifadəsidir.

Təlim vasitələri - tədris prosesinin təşkili və həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş maddi obyektlər və mənəvi mədəniyyət obyektləridir.

Mövzular sistemi kimi təlim prosesinin sistem formalaşdırıcı konsepsiyası təlimin məqsədi, müəllimin fəaliyyəti (tədris), tələbələrin fəaliyyəti (tədris) və nəticədir. Bu prosesin dəyişən komponentləri nəzarətdir. Bunlara aşağıdakılar daxildir: tədris materialının məzmunu, tədris materialları (vizual, texniki, tədris vəsaitləri və s.), bir proses və tələbələrin təhsil fəaliyyəti kimi tədrisin təşkilatı formaları. Tədris vasitələrinin dəyişkən komponentlər kimi daimi hissə formalaşdırıcı komponentlərlə əlaqəsi təlimin məqsədindən asılıdır və onun son nəticəsidir. Onlar təhsilin ümumi məqsədlərinə tabe olan sabit birlik və bütövlük yaradırlar.

Təlimin məqsədi təlimin nəticəsini təxmin etmək üçün şüurlu bir üsuldur. Məqsədlər didaktik (təhsil, təlim), tərbiyəvi və inkişaf etdiricidir.

Təlim nəticələrinin monitorinqi və ya yoxlanılması təhsil prosesinin məcburi tərkib hissəsidir. O, təhsil prosesinin bütün mərhələlərində baş verir, lakin proqramın bir hissəsini öyrəndikdən və təlim mərhələsini başa vurduqdan sonra xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Testin mahiyyəti tələbələrin müəyyən bir proqram və ya intizam üzrə təhsil standartına uyğunlaşmalı olan biliklərin inkişaf səviyyəsini müəyyən etməkdir. Təlim prosesinin tərkib hissəsi kimi nəzarət təhsil, tərbiyə və inkişaf funksiyasına malikdir.

Təlim prosesi tsiklin xarakter daşıyır və tədris prosesinin dövrlərinin inkişafının ən vacib, ən əsas göstəricilərini iki əsas məqsəd ətrafında qruplaşdırır :

- təhsil - belə ki, bütün tələbələr elmin əsaslarını mənimsəsinlər, müəyyən miqdarda bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnsinlər, mənəvi, fiziki və əmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirdinsinlər, peşə vərdislərinə yiyələnsinlər;

- tərbiyə - hər bir şagirdi yüksək mənəviyyətli, ahəngdar inkişaf etmiş, elmi materialist dünyagörüşünə, humanist təmayüllü, yaradıcı fəal və sosial yetkin şəxsiyyətə malik şəxsiyyət kimi yetişdirmək. Müasir təhsil müəssisəsində bu məqsədlərin nisbəti elədir ki, birincisi ikinciyə tabedir. Deməli, təlimin əsas məqsədi vicdanlı, ləyaqətli, müstəqil işləməyi bacaran, insan potensialını reallaşdırma bilən şəxsiyyət yetişdirməkdir.

Təlim prinsipləri rəhbər ideyalar, didaktik prosesin təşkili və aparılması üçün normativ tələblərdir. Onlar təlim prosesini tənzimləyən ən ümumi göstərişlər, qaydalar, normalar xarakteri daşıyır. Təlimin inkişaf etdirici və tərbiyəvi xarakterli olması prinsipi şagirdin şəxsiyyətinin və fərdiliyinin hərtərəfli inkişafına yönəlmişdir.

Nəticə

Hər birimiz ümumtəhsil məktəbində oxumuşuq və peşə təhsili müəssisələrində tədris sistemi ilə tanış. Nə qədər acınacaqlı görünsə də, hər müəllim ömür boyu özünəməxsusluğu, zəkası, qeyri-standart düşüncəsi, insanlığı, dərslərinin orijinallığı ilə yadda qalmır. Müəllim peşəsinə sahib olmaq hələ yaxşı öyrətməyi bilmək demək deyil, çünki pedaqogika özü də bir sənət sahəsidir. Ona görə də yaxşı müəllim istedadlı sənətkar qədər nadir bir incidir.

Ümid etmək istərdim ki, bu əsərdə nəzərə alınan pedaqoq və psixoloqların böyüyən insana humanist, insanyönümlü yanaşmanın formalaşdırılması, onun həyat və fəaliyyətinin tərbiyə sistemi daxilində təşkili ilə bağlı müsbət münasibəti, müəllim və psixoloqların gözəl fikirləri və bu işdə müzakirə olunan təhsil sistemindəki fəaliyyətlər, tərbiyə münasibətləri sahəsində çalışan gələcək mütəxəssislərin əməli fəaliyyəti üçün əsas olacaqdır.

"İnsan, bir yaradılış olaraq, sadə deyil və zaman keçdikcə düşüncələrimiz nə qədər irəliləyib və müasirləşsə də, təhsil olmayan bir cəmiyyət çoxlu fəsadlarla üzləşə bilər." Tanınmış yazıçı və ictimai xadim A.A. Lixanovun belə bir ifadəsini istifadə etmək olar – "biz hələ də etiraf edə bilmirik ki, hər bir ruh saf qızıl kimi parıldayır". Yazmağı, saymağı, oxumağı, kök çıxarmağı və s. öyrətməyi, insanları bilikləndirməyi bacarsaq da, ancaq təhsili mürəkkəbliyi ilə heç bir başqa proseslə müqayisə edə bilmərik. Müasir təhsil prosesində şəxsiyyətin mənəvi tərbiyəsinin formalaşmasında çətinlik yaradan problemlərinin həlli baxımından tələbat olmalıdır. Burada hər birimiz və bütövlükdə cəmiyyət olaraq iştirak etməliyik. Əsas insanın savadı yox, yaxşı yetişdirilməsi önəm daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi şəraitində bir kateqoriya olaraq təlim və tərbiyənin məqsədi məhz respublikamızın dövlət müstəqilliyini, sərhədlərinin toxunulmazlığını, dövlətin ərazi bütövlüyünü qorumağa, ölkəmizi inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olan gənc nəslə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil davranışlara sahib olan vətəndaşlar kimi yetişdirməkdir. (11)

Əgər tərbiyəçi qarşısına belə məqsəd qoyarsa o, əsl Azərbaycan vətəndaşı tərbiyə etmiş olacaqdır. Pedaqoji məntiqə görə tərbiyə və təlimin nəticəsi sağlam ruhlu vətəndaş yetişdirməkdən ibarətdir. Tərbiyənin vəzifələri də bu məqsədə uyğun olaraq müəyyənləşdirilməlidir. Özü də formal şəkildə yox. Respublikamızda hər il təlimin, tərbiyənin ayrı-ayrı tərkib hissələri, komponentləri ilə bağlı çoxlu tədqiqatlar aparılır, araşdırılır, onlarla dissertasiyalar müdafiə edilir.

Biz tərbiyənin ali məqsədini və ondan doğan vəzifələrin həlli yollarını da düşünməliyik. Təklif edirəm ki, pedaqoji proseslərdən olan təlim-tərbiyə nəzəriyyəsi ilə məşğul olan mütəxəssislər məhz bu vəzifələrin həlli yollarını müəyyənləşdirməli, dövlətin və ictimai mühitin diqqətinə çatdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev R.İ. – Tərbiyə psixologiyası. Bakı, 2006, 200 s.
2. Əsgərov Ş. – Təhsilimiz dünən, bu gün, sabah. Azərbaycan, 2003.
3. Həmzəyev M.Ə. – Pedaqoji psixologiya. Bakı. Maarif, 1991, 296 s.
4. Qaralov Z.İ. – Tərbiyə (prinsiplər, məzmun, metodika) – I,II,III cildlər. Bakı, 2003, 892 s.

5. Kazımov N.M. – Məktəb pedaqogikası. Bakı. Çarşıoğlu, 2002, 148 s.
6. Ağayev Ş.S. – Əmək, tərbiyə və inkişaf. Bakı. Maarif, 1967, 288 s.
7. Xəlilov S.S. – Təhsil, təlim, tərbiyə. Bakı. Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 2005, 650 s.
8. Ağayev Ə.Ə. – Təlim prosesi, ənənə və müasirlik. Bakı. Adiloğlu, 2006, 690 s.
9. Talıbov Y.R., Sadıqov F.B., Quliyev S.M. – Gənclərin mənəvi tərbiyə problemləri. Bakı. Ünsiyyət, 1998, 153 s.
10. Əliyev H.Ə. – Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı. Təhsil, 2002, 515 s.
11. N.Kazımov. Məktəb pedaqogikası. Bakı. Çarşıoğlu, 2002, səh. 250
12. Ə.Həşimov, F. Sadıqov. Azərbaycan Xalq Pedaqogikası, Bakı. Ünsiyyət, 2000, səh. 6.
13. N.Kazımov. Pedaqogika. Bakı. Çarşıoğlu, 2002, səh. 312.
14. N.Kazımov. Məktəb pedaqogikası, Bakı. Çarşıoğlu, 2002, səh. 33
15. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2009.

Rəyçi: dos. S.Abdürrəhmanova

Göndərilib: 03.03.2022

Qəbul edilib: 01.04.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/169-173>

Səidə Yasin qızı Hüseynova
Odlar Yurdu Universiteti
Magistrant
huseynovasaida1989@gmail.com

XARİCİ DİLİN QRAMMATİKASININ TƏDRİSİ ZAMANI YARANAN PROBLEMLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Xarici dillərin öyrənilməsi və araşdırılması dünya elm və mədəniyyətinin nailiyyətlərini əldə etmək və xalqlar arasında əlaqə yaratmaq üçün ən vacib vasitədir. Dil tədrisində hər hansı bir üsulu, metodikanı, yanaşmanı ən effektiv, ən yaxşı adlandırsaq, yanılmış olarıq. Çünki dil tədrisi özü individual prosesdir. Ona fərdi yanaşmaq, mövcud olan problemləri dərinlən öyrənməklə həll etməyə çalışmaq lazımdır. Xarici dili öyrənərkən etdiyimiz səhvlər təəssüf ki, bəzi hallarda dilə olan marağımızın azalmasına gətirib çıxarır. Bu prosesə özünün mənfi təsirini göstərir. Şagirdlərin səhv etməkdən qorxmağının əsas səbəbi isə daha çox ətrafdakıların bu səhvə verdiyi reaksiyası olur. Səhvlərin düzəldilməsi özü də xarici dilin aktual problemlərinin tərkib hissəsidir. Fərdiliyi qorumaq şərtilə onlar üzərində işləmək və müəllim olaraq onların təkrarlanmaması üçün düzgün metodla yanaşmaq lazımdır. Dil cəhətdən çətin olan dərslər vasitələri və çalışmalar dili öyrənmək istəyənlərdə ilk dəfədən ruh düşkünlüyü yaradır. Nəticədə belə şagirdlərdə motivasiyanın bərpası çətinləşir, proses gözləniləndən daha uzunmüddətli olur.

Açar sözlər: *xarici dil, dil tədrisi, metodika, prinsiplər, qrammatika*

Saida Yasin Huseynova

Comparative analysis of appearing problems on the grammar teaching process of a foreign language

Abstract

The study and research of foreign languages is the most important tool for obtaining achievements of world science and culture and establishing contacts between nations. It would be a mistake to call any method, methodology, approach the most effective or the best in language teaching. Because language teaching itself is an individual process. It is necessary to approach it individually, to try to solve existing problems through in-depth study. Mistakes we make when learning a foreign language, unfortunately, sometimes lead to a decrease in our interest in the language. This has a negative impact on the process. And the main reason why students are afraid of making mistakes is the reaction of others to this mistake. Correcting mistakes is itself an integral part of the current problems of the foreign language. It is necessary to work on them while preserving their individuality and approach them in the right way to make sure that they are not repeated as a teacher. Textbooks and exercises that are difficult in terms of language are frustrating for those who want to learn the language for the first time. As a result, it becomes difficult for such students to regain motivation, and the process takes longer than expected.

Key words: *foreign language, language teaching, methodology, principles, grammar*

Giriş

Milliyyətindən, irqindən, dini inancından asılı olmayaraq bütün dünyanın sülhsevər, tərəqqipərvər insanları sülh və demokratiya naminə yenilməz mübarizə apardığı zamanda, müxtəlif iqtisadi və siyasi quruluşa malik dövlətlər arasında iqtisadi, sosial, mədəni əlaqələrin sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə xarici dillərin öyrənilməsinin və müqayisəli şəkildə araşdırılmasının əhəmiyyəti xüsusi olaraq artmaqdadır. Məhz buna görə də son dövrlər ərzində xarici dillərin yüksək səviyyədə öyrənilməsi və araşdırılmasına ciddi fikir verilir, o, nəinki pedaqoji məsələ kimi, hətta dövlət əhəmiyyətli bir məsələ kimi qarşıya qoyulmaqdadır.

Xarici dillərin öyrənilməsi və araşdırılması dünya elm və mədəniyyətinin nailiyyətlərini əldə etmək və xalqlar arasında əlaqə yaratmaq üçün ən vacib vəsətidir. Bu sahədə bugünədək çoxsaylı araşdırmalar, müşahidələr aparılmış və proses öyrənilməyə çalışılmışdır. Əsas məsələ isə dili ən asan yolla necə öyrətmək və necə öyrənmək məsələsidir. Hər yeni yaradılan vəsətə, üsul, metodika, yanaşmalar bizi bu məqsədə daha da yaxınlaşdırır. Əsas olan ən optimal, uyğun olan variantı seçməkdir.

Dil tədrisində hər hansı bir üsulu, metodikanı, yanaşmanı ən effektiv, ən yaxşı adlandırsaq, yanlış olarıq. Çünki dil tədrisi özü individual prosesdir. Ona fərdi yanaşmaq, mövcud olan problemləri dərindən öyrənməklə həll etməyə çalışmaq lazımdır. Bu prosesi bir sistem kimi təsəvvür etsək, öyrədən və öyrənəni ilkin olaraq yada salmalıyıq. Məqsədimizdən asılı olaraq "hərəkət trayektoriyamız" da dəyişir. Yəni, dili nə üçün öyrənirik və o bizə nələr qatacaq suallarına cavab tapsaq, nə istədiyimizi də asanlıqla anlamış olarıq. Bunu anlamaq üçün ən yaxşı nümunə olaraq İngilis dili bizim köməyimizə çatacaq. İngilis dili bu gün dünyada müxtəlif məqsədlər üçün tədris edilir, misal olaraq Ümumi İngilis dili (General English), Biznes üçün İngilis dili (Business English), Akademik İngilis dili (Academic English) və s. qeyd edə bilərik. Bizim məqsədimizdən asılı olaraq ona çatmaq üçün nələrin bizə lazım olduğu da dəyişir. Hədəflər, onlara çatmaq üçün sahib olduğumuz potensiallar da fərqli olduğundan qarşımıza çıxan maneələr də qaçınılmazdır.

Texnikanın sürətli inkişafı, elmi nailiyyətlər belə bu gün dil tədrisindəki müəyyən problemlərin mövcudluğunu inkar etmir. Bəs bu problemlər hansılardır?

Dil öyrənmə prosesinin fərdi xarakter daşdığı artıq qeyd etmişik. Amma ingilis dilinin ikinci dil kimi tədrisini həyata keçirən ölkələrin əksəriyyətində dil öyrənənlər bəlli çətinliklərə şahid olurlar.

Dil öyrənənlərin qarşılaşdığı birinci problemlə məsələ motivasiya ilə bağlıdır. Motivasiya özü nədir, onun dildə nə kimi rolu var? Brussard and Garrisona (2004) görə motivasiya bizi bir şeyi etməyə və ya etməməyə sövq edən xüsusiyyətdir. Bu termini insan istəklərinin altında yatan səbəb sayırlar.

Fərdi inkişaf mütəxəssisləri hesab edir ki, motivasiyanın iki növü var. Birinci növünü insanda əsas, gerçək (intrinsic) motivasiya, digərini isə kənar qazanılan (extrinsic) adlandırırlar. Əsas motivasiyanı insanın öz maraq və istəklərinin təşviq etməsi ilə əlaqələndirdikləri halda, digərinin isə daha çox insanlarda kənar təsirlərin müdaxiləsi ilə baş verdiyi hesab olunur. Öyrənərkən isə insanları hər hansısa hədəflərə, önəmli hadisəyə bağlıyan amillər onlarda motivasiya mexanizmini işə sala bilər.

Müəllimlər şagirdlərdə motivasiyanı işə salan və yaradanlardır. Dərsdə bəzən kiçik görsənən nüans onlarda motivasiyanı oyada bilər. Amma onu oyatmaq üçün birinci növbədə müəllim şagirdləri yaxından tanımalı, onların maraq dairəsini bilməli, hətta xarakterlərinə yaxından bələd olmalıdır. Əməkdaşlığın bir hissəsi sayılan motivasiyanın həm də dərslə ilk mərhələsi olduğunu unutmamalıyıq. Dərs nə qədər çox ruh yüksəkliyi ilə başlasa, əldə olunan nəticə bir o qədər ürəkəçən olar. Motivasiyaya təsir edə bilən amillər belə təsnifləşdirilir:

- a) dili öyrənmək məqsədiniz (yaxşı iş tapmaq, yaxşı qiymətlər əldə etmək istəyi, səyahət və s.);
- b) öyrəndiyiniz dilin mədəniyyətinə olan marağınız;
- c) dil bilməyimizin bizə qazandırdığı əminlik;
- d) başqalarından aldığımız dəstək;
- e) dərs prosesinə olan marağımız və s.

Motivasiya barəsində araşdırma aparən tədqiqatçılardan olan Z.Dörnyey və K.Çsizer 10 faktoru qeyd edir:

- 1) müəllim;
- 2) dərs ortamının atmosferi;
- 3) verilən tapşırıqlar;
- 4) müəllimin münasibəti;
- 5) əminlik;
- 6) maraq;
- 7) müstəqillik;
- 8) uyğunluq;
- 9) hədəf və məqsədlər;
- 10) mədəniyyət

Digər məsələ birinci dil və onun yaratdığı çətinliklərdir. Bu dil öyrənənlərin demək olar ki, böyük bir qisminin yaşadığı problemdir. Təkcə qrammatika deyil, lüğət təkibi və fonetika da bu risk qrupdadırlar. Hesab edirlər ki, hər hansı ikinci bir dili hansı səviyyədə bilməyimizdən asılı olmayaraq o, yenə də ana

dilimizi və ya birinci dilimizi aktiv vəziyyətdə saxlayır. Beynimizdə bizdən asılı olmadan gedən proseslər sayəsində də istənilən vaxt birinci dilimizin işə düşməsinə təkan verir. Hətta o da məlumdur ki, müəllimlər ana dilini sinifdə istifadə etməkdən yayınsalar belə, dillər arasındakı əlaqə şagirdlərin yaddaşında qalmaqda davam edir. İkinci dilin öyrənilməsinin ilkin mərhələlərində yenə dil öyrənənlər özlərində hər iki dilin üzərində təhlillər, bənzətmələr aparır.

Grammatika bu bənzətmələrə, təhlillərə məruz qalan ən birinci sahədir. Çox hallarda dillərin tamam fərqli qrammatikaya məxsus olması təsəvvür belə etmədiyimiz yerlərə gətirib çıxarır. Azərbaycan və ingilis dillərini misal göstərərək qeyd etmək istərdim ki, bu iki dilin sintaktik baxımdan istər cümlə quruluşu, istərsə də morfolojiya cəhətdən ən sadə şəkildə bölməsi tamamilə müxtəlifdir. Belə fərqlərin mövcud olduğu dillərin tədrisi də mürəkkəbdir.

Səs və hərf tərkibinin fərqli olduğu əlifbalara malik olan dillərin tədrisi şagirdlərdə bəzən çaşqınlığa səbəb olur. Belə ki, fərqli artikulasiya və tələffüz, yazıda eyni hərfə ifadə olunan müxtəlif səslər ciddi problemlərə yol açır. Burada yenə şagirdlər birinci dilin təsiri altında qalır.

Lügət tərkibinin müxtəlifliyi əslində, qəbul edilə bilən ən normal hallardan biridir. Çünki hər kəsə məlumdur ki, hər bir dilin bəlli bir söz tərkibi var və onları bilmədən dilə yiyələnmək mümkün deyil. Lakin burada birinci dilin təsirini aydın şəkildə görə bilirik. Aşağıda nümunəyə nəzər salaq:

mağaza – magazine

artist - artist

Bu sözlərin hər biri çox balaca tələffüz və ya yazılış fərqlə Azərbaycan və İngilis dillərində istifadə olunur və mövcuddur. Amma fərq onların mənalarındadır. Belə ki, hər iki söz dilimizin leksikonunda alınma sözlər qrupuna aiddir, birincisi dükan, hər hansı məhsulun satıldığı yer anlamına gəlir. Digər söz isə incəsənətdə peşə mənasına gəlir. Sözlərin ikisi də ingilis dilində tamam fərqli mənə daşıyır, belə ki, birinci söz jurnal, ikinci isə rəssam deməkdir. Bu halı İngilis dilində *false friends* (*yalançı dostlar*) adlandırırlar. Bu dillər arasında lügət tərkibində olan fərqlərdəndir ki, dil öyrənənləri tərəddüddə qoyur.

Dil strukturuna görə problemlə məsələlərdən biri tərcümə zamanı ortaya çıxır. Beynimizdə bizdən asılı olmayaraq gedən proseslər tərcüməni edərkən daim birinci dilə istinad edir və bu da səhvlər etməyimizə səbəb olur. Bunu aradan qaldırmaq isə yalnız təcrübə ilə mümkün olur.

Xarici dili öyrənərkən etdiyimiz səhvlər təəssüf ki, bəzi hallarda dilə olan marağımızın azalmasına gətirib çıxarır. Bu prosesə özünün mənfi təsirini göstərir. Beləliklə, ya prosesin gedişatı zəifləyir, ya da dayanır. Ancaq səhvlərin tədrisin bir hissəsi olduğunu qəbul etməli və ən əsası onlardan dərs çıxarmağı bacarmalıyıq.

Şagirdlərin səhv etməkdən qorxmağının əsas səbəbi isə daha çox ətrafdakıların bu səhvə verdiyi reaksiyasıdır. Belə ki, hər hansı sözü səhv tələffüz etməkdən çəkinən şagird doğru bildiyi cavabı belə demir və nəticədə dərstdə passiv iştirak edir. Səhvlər onun gözündə bir sədd kimi görünür və onu aşmaq üçün cəhd etmir. Onları düzəltmək müəllimin vəzifələrinə aid olduğuna görə şagirdləri bu səddi aşmağa yalnız o öyrədə bilər.

Səhvlərin düzəldilməsi özü də xarici dilin aktual problemlərinin tərkib hissəsidir. Fərdiliyi qorumaq şərti ilə onlar üzərində işləmək və müəllim olaraq onların təkrarlanmaması üçün düzgün metodla yanaşmaq lazımdır. Birincisi, səhvlərin mahiyyətini şagirdlərə izah etmək vacibdir. İkinci mərhələ artıq necə və hansı üsulla düzəldəcəyimizdir. Bəzi şagirdlər səhvlərinin həmin anda düzəldilməsini istərsə də bəziləri üçün bu qəbul olunmazdır. Ona görə də səhvlərin düzəldilməsi mərhələsi bəzən fərdilik daşmalıdır.

Dövrümüzün aktual məsələlərindən bir digəri isə dərs materialları, istinad etdiyimiz mənbələr, seçdiyimiz tapşırıqlardır. Belə ki, dil tədrisi nə qədər anlaşılıq, elmiliyini qorumaq şərti ilə asan və ən əsası dil öyrənənlərin yaşına, maraqlarına uyğun olarsa, bir o qədər də dili mənimsəmək mümkün olar. Dil cəhətdən çətin olan dərslər vasitələri və çalışmalar dili öyrənmək istəyənlərdə ilk dəfədən ruh düşkünlüyü yaradır. Nəticədə belə şagirdlərdə motivasiyanın bərpası çətinləşir, proses gözləniləndən daha uzunmüddətli olur.

Xarici dilin aktual problemləri dedikdə metodikanı da vurğulamalıyıq. Təlim dedikdə, əgər ilk olaraq müəllim-şagird yada düşürsə, ikinci olaraq yada düşən təlimi təşkil etmək üçün lazım olan metodikadır. Burada əsas iş müəllimin öhdəsinə düşür, lakin hər iki tərəfin əməkdaşlığı vacib şərtidir. Çünki seçilən metodika yenə də şagirdin yaşı, maraqları, dil təcrübəsi və s. ilə vəhdətdə olmalıdır. Təbiidir ki, xarici

dildə olan problemlər bunlarla yekunlaşmır. Bu istiqamətdə çoxlu tədqiqatlar, araşdırmalar aparılır və aradan qaldırılması üçün əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilir.

Dil tədrisi tarixində olan bütün metod, vasitə və üsullar vacib və zəruri olmaqla, müxtəlif şərait və səbəblərdən ortaya çıxmışdır. Onların hər biri növbətinin yaranması üçün zəmin olmuşdur. Amma zaman-zaman yaranan və inkişaf etməkdə olan yeni metodlar əvvəlkilərdən bəhrələnsə də artıq onları geridə qoymuş və təlimdə yeni yol açıb. Bu zaman aralığında baş verən dəyişiklikləri metodologiya elmi izləyir və təhlillər aparır. Bunun nəticəsidir ki, bu gün dil tədrisi sahəsində metodologiyanın bir-birindən fərqli, amma bir o qədər də əlaqəli olan və tədris tarixində önəmli yer tutan iki qrupu ərsəyə gəlmişdir.

Ənənəvi təlim öz metodları ilə olduqca zəngindir. Bu metodların əksəriyyəti öz xüsusiyyətləri ilə yanaşı yaranma tarixi və səbəbi ilə də öz dövründə böyük əks-səda yaratmışdır. Bu əks-səda onların bu gün də tədqiqinə, və istinad olunmasına səbəb olmuşdur.

“Grammar – Translation method” (*Qrammatika - Tərcümə metodu*) – bu metod ilk dəfə Birləşmiş Ştatlarda Prussiya metodu kimi tanınmışdır. Öz spesifikliyi ilə bu gün ingilis dilinin metod tarixində yer almağı bacarmışdır. Metodun bir neçə xüsusiyyəti belə təsnif olunur:

1. Metodun istifadəsinin əsas məqsədi dili öz qrammatikasının detallı şəkildə təhlili və təhlildən əldə olunan həmin biliyi cümlə və mətnlərin tərcüməsinə tətbiq etməklə öyrənməkdir. O, dil təlimini biraz da sintaksis və morfologiyayı başa düşmək və “idarə etmək” –dən ibarət olan bir proses olaraq qiymətləndirir. “Birinci dil ikinci dilin qazanılmasında istinad mənbəyi kimi qalır” (Stern 1983: 455).

2. Oxuma və yazmaya fokuslanan bu metodda semantik cəhətdən danışıq və dinləməyə az və ya demək olar ki, heç diqqət yetirilirdi.

3. Lüğətlərdə yer alan sözlər əsasən istifadə olunan mətnlərə əsaslanır, sözlər ikidilli söz siyahıları, lüğətlər və əzbərlətmə yolu ilə öyrədilirdi. Ənənəvi Qrammatika-Tərcümə metodundakı mətnlərdə qrammatika izahlı şəkildə, sözlər tərcümələri ilə birlikdə, tərcümə tapşırıqları isə bir qayda olaraq yer alırdı.

4. Cümlə tədrisin və praktikanın əsas ünsürü idi. Dərsin çox hissəsi cümlələrin öyrənilən dila (target language) və dildən tərcüməsinə həsr olunurdu və bu da metodun fərqləndirici xüsusiyyət sayılırdı. Bundan öncə mövcud olan yanaşmalar qrammatikanı xarici dildə olan mətnləri öyrənmək üçün vasitə olaraq görürdü. Lakin bunun orta məktəblərdə çətin olduğu hesab olunmuş və cümlələrə fokuslanaraq dili asanlaşdırmaq cəhdi irəli sürülmüşdü.

5. Dəqiqlik vurğulanırdı. Bu həm də 20-ci əsr ərzində dəb halını almış çoxsaylı yazılı imtahanlardan keçmək üçün də əsas idi. (Hovat 1984: 132)

6. Qrammatika didaktiv şəkildə tədris olunurdu. Belə ki, əvvəlcə qrammatik qaydalar keçilir, sonra tərcümə tapşırıqları vasitəsilə bilik möhkəmləndirilirdi. Bu metodda olan özəlliklərdən biri də qrammatikanın sistemativ və qaydalı şəkildə təşkili idi.

7. Ana dili təlim təlimatının aralıq mövqeyi sayılırdı. O, dildə yeni məlumatların izahı üçün istifadə olunur, xarici dil və ana dili arasındakı müqayisələrdə yer alırdı.

Qrammatika – Tərcümə Metodu 1840-1940-cı illər arasında Avropa və digər xarici dillər üzərində dominant mövqe tutmuş və bu gün də müxtəlif ölkələrdə istifadə olunmaqda davam edir. Onu da qeyd edə bilərik ki, metod şagirdlərdə bir qədər tərəddüd, inamsızlıq yaratsa da, müəllimlərin üzərinə onlardan fərqli olaraq daha az məsuliyyət qoyur.

“The Direct Method / Natural method” (“təbii metod”) – Bu metod öz yaranma tarixçəsi ilə də diqqət çəkir. Belə ki, hələ o dövrün islahatçıları dil sahəsində naturalistik prinsipləri əsas götürərək təlimin təşkilini düşünürdülər. Əslində isə təkcə bu dövrdə deyil, dil tədrisinin müxtəlif dövrlərində ikinci dilin birinci dil kimi öyrədilməsinə dair cəhdlər olunmuşdu. Bütün bunların da təsiri ilə hələ 19-cu əsrdə dilə belə təbii yanaşmanı tətbiq edən L. Sovör 1860-cı illərdə Bostonda dil məktəbi açdı və tezliklə onun metodu Natural Method (“təbii metod”) adlanmağa başladı. O, digər yenilikçilərlə birlikdə mənanın visual və fiziki hərəkətlərlə qavranmasının mümkün olduğu halda xarici dilin tərcüməsiz və ya ana dilindən çox az istifadə olunması ilə tədris edilə biləcəyinə dair durmadan mülahizələr aparırdı. Bütün xarici dilin təbii tədris prinsipləri bu gün Direct Method kimi tanınan ən təbii metodlarından birinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Metodun Sovör və Maksimilian Bertliz tərəfindən geniş istifadəsi sayəsində məşhurlaşmışdır (Bertliz Direct Method terminini heç vaxt istifadə etməmiş və bu metoda həmişə Bertliz metodu kimi istinad edirdi).

Metodun özündə ehtiva etdiyi prinsiplər:

1. Sınıfə göstərişlər yalnız xarici dildə verilir;

2. Ancaq gündəlik lüğət və cümlələr öyrədilirdi;
  3. Danışq bacarığı müəllim və şagirdlərdən ibarət kiçik intensiv qruplarda sual-cavab mübadiləsi şəklində aparılırdı;
  4. Qrammatika induktivşəkildə tədris olunurdu ;
  5. Yeni nüansların tədrisi şifahi şəkildə keçilirdi;
  6. Konkret sözlər visual şəkildə əşyalar və şəkillərlə görtərməklə, mücərrəd sözlər isə idea assosiasiyaları vasitəsilə öyrədilirdi;
  7. Həm nitq, həm də dinləmə dərslərdə yer alırdı;
  8. Düzgün tələffüz və qrammatikanın önəmi vurğulanırdı.
- Metod özəl məktəblərdə kifayət qədər uğur qazanmışdı. Amma bir çox dezavantajları da mövcud idi:
- 1) Bu metod dil daşıyıcıları (native speakers) və ya ən azından güclü xarici dil aksentinə malik müəllimlər tələb edirdi;
  - 2) Bu tədris üsulu daha çox müəllimlərin bacarığından asılı idi, nəinki dərslərdən. Amma təəssüflər olsun ki, bütün müəllimlər metodun prinsiplərini yerinə yetirəcək qədər professional deyildi;
  - 3) Eyni zamanda metodun bəzi əks göstərişləri də qaçınılmaz idi, belə ki, bəzən ana dilinin istifadəsindən vaz keçən üsul izahı ana dilində çox sadə və anlaşılan olan bir dərslə əksinə olaraq mürəkkəbləşdirirdi;
  - 4) Qrammatika metodunun əksinə olaraq bu metod sistematik yazı və oxunu çox az diqqətdə saxlayırdı;
  - 5) Daha çox dinləmə və danışığı əsas tutan bu metod vizual tərzdə öyrənmələr üçün əlverişsiz idi.

Nəticə

Xarici dili öyrənmək ikinci bir mədəniyyəti mənimsəməkdir. Xarici dil tədrisindən bəhs edərkən yalnız qayda və strukturlar, yəni linqvistik göstəricilər deyil, eyni zamanda digər faktorlar da nəzərə alınmalıdır. Dünya ölkələri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni sahədə qarşılıqlı əlaqələr, millətlər və dillər arasında olan münasibətlər ünsiyyət prosesində yeni mərhələlər açır. Müasir dövrdə xarici dil tədrisi yeni metod və metodologiyaların tətbiqini tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
2. Axundov A. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı, Elm və təhsil, 2012.
3. Cəfərova B. English. Ali məktəblər üçün dərslük. Bakı, 2009.
4. Filologiya məsələləri, № 3. Bakı, Elm və təhsil, 2011.
5. Filologiya məsələləri, № 3. Bakı, Elm və təhsil, 2018
6. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
7. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Elm və təhsil, 2010.
8. Musayev O. İngiliscə-azərbaycanca lüğət. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
9. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 2007.
10. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, Nurlan, 2007.
11. Harmer J. How to teach English. Pearson Education Limited, 1998.
12. Harmer J. The practice of English language teaching. Pearson Education Limited, 2007.
13. Jafarova L., Hüseynov A., Mirzayeva M., Mustafayeva S. English Grammar I. Bakı, Science and Education, 2011.

Rəyçi: dos. S.X. Əbdurəhmanova

Göndərib: 23.02.2022

Qəbul edilib: 28.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/174-178>

Aydan Sabit qızı Məmmədova
Odlar Yurdu Universiteti
Magistrant
ay_daan@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ VARIATIVLIYIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ VƏ İSTİFADƏ METODİKASI

Xülasə

Son zamanlar dilin variativliyi və səklini dəyişməsi kimi məsələlər get-gedə daha çox qaldırılmaqdadır. Ancaq bu problem xeyli mürəkkəbdir və variativliyin dillərin tarixən şəkildəyişməsi prosesindəki yeri ilk baxışdan yetərincə aydın deyildir. Bir tərəfdən, tarixi dəyişikliklər variativliyin mühüm mənbələrindən biri, digər tərəfdən, variant formaları və strukturlarının meydana çıxması bir çox hallarda bir qisim elementlərin başqaları ilə əvəzlənməsi nəticəsində baş verən tarixi dəyişilmələrin vacib mərhələsidir. Bununla belə variativlik heç də dil sisteminin dəyişilmələrinə aparıb çıxarmır; forma və konstruksiyaların paralelizmi, habelə leksemlərin variativliyi və sinonimliyi tarixi dəyişikliklərlə yanaşı onun dinamikasını da təmin etməklə dildə saxlanıla bilərlər [2, səh.18]. Dil sisteminin bütün səviyyələrdə danışmaq aktında reallaşması, bir sıra dildaxili və dilxarici amillərin təsirinə məruz qalması, yəni konkret dil vahidlərinin müxtəlif dəyişikliklər və çalarlar əldə etməsi, dilin funksional baxımdan fundamental xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilməlidir.

Müasir ingilis dilinin leksik və semantik xüsusiyyətlərini açır, alınma və onların variantları arasında paralellər aparır, ingilis dilindəki frazeoloji dəyişkənliyi araşdırır.

Açar sözlər: *müxtəlif dil vahidlərinin funksionallığının təsviri, variativlik problemi, dilin üslubu, elmi-lingvistik təhlil, definisiya təhlili*

Aydan Sabit Mammadova

Comparative analysis of variety in modern English and methodology of use

Abstract

Recently, the variability and change of style of language has been increasing. However, this problem is quite complex, and the place of variability in the process of historical transformation of languages is not clear enough at first glance. On the one hand, historical changes are one of the important sources of variability, on the other hand, the emergence of variant forms and structures is an important stage in the historical changes that often occur as a result of the replacement of some elements with others. However, variability does not lead to changes in the language system; The parallelism of forms and constructions, as well as the variability and synonymy of lexemes can be preserved in the language by providing its dynamics along with historical changes [2, p.18]. The realization of the language system at all levels in the act of speech, exposure to a number of intra-linguistic and extra-linguistic factors, ie the acquisition of various changes and shades of specific language units, should be assessed as a fundamental feature of language functionally.

Explains the lexical and semantic features of modern English, draws parallels between acquisitions and their variants, investigates phraseological variability in English.

Key words: *description of the functionality of different language units, the problem of variability, language style, scientific-linguistic analysis, definition analysis*

Giriş

Tədqiqatın aktuallığı. Məlumdur ki, ingilis dili Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya və bir çox digər dövlətlərin rəsmi dilidir. Yer kürəsinin 1,6 milyard nəfərdən artıq sakini bu dildə danışır. Lakin, statistikaya görə, ingilis dili yalnız 380 milyon nəfərin ana dilidir. Bəşər tarixində

belə geniş yayılmış ikinci bir dil olmamışdır. Çoxlu sayda ərazi variantlarına malik ingilis dilinin hər bir variantı onun yalnız məkan proyeksiyası deyil, həm də sosial, mədəni və tarixi proyeksiyasıdır. Digər dillərlə daim qarşılıqlı təmasda olan ingilis dili həmin dillərə bu və ya başqa şəkildə təsir göstərir və şübhəsiz, özü də müəyyən təsirlərə məruz qalır (məsələn, ABŞ-də mühacirlərin istifadə etdiyi ingilis dili onların daşıyıcıları olduqları dilin ciddi təsirinə məruz qalır, ona görə də hökumət mühacirlərin normativ ingilis dilinə yiyələnməsi, eyni zamanda onun dövlət dili kimi arzuolunmaz yad təsirlərdən qorunması üçün müvafiq addımlar atır). Həm bu baxımdan, həm də sosiolinqvistik hadisə kimi ictimai səmərəsinin mühümlüyü baxımından ingilis dilinin bir çox digər dillərlə təmasından irəli gələn variativliyinə tədqiqatçılar xüsusi diqqət göstərirlər. Müasir dilçilikdə dil sisteminin, dil vahidlərinin fəaliyyətinin təməl xassəsi kimi nəzərdən keçirilən variativlik dil vahidlərinin bütün səviyyələrinə xasdır.

Variativlik, variantlılıq dil vasitələrinin universal xüsusiyyəti olaraq dilin bütün səviyyələrində müşahidə edilir. Müasir dilçilik tədqiqatları üçün əsas səciyyəvi cəhətlərdən biri dil vasitələrinin variativliyinin ümumi tipologiyası və müxtəlif variantların mətnə funksional spesifikasiyası kimi məsələlərə diqqət yetirilməsidir. Dilin digər səviyyələrindən fərqli olaraq, sintaksisdə variativlik problemi məhdud dərəcədə tədqiq edilmişdir. Dilin sintaksis sahəsində variativliyin tədqiqinin mürəkkəbliyi sintaktik vahidlərin ikili təbiəti, onların struktur-məzmun forması ilə əlaqələndirilir. Sintaktik vahid olaraq cümlə tarixi təkamül prosesində struktur və məzmun tərəfini və funksional xarakterini dəyişir. Sadə cümlə əsasən qəbul edilmiş kommunikativ nitq vahidi və bir formada qəbul edilmiş sintaktik vahid kimi müasir dilçilik tədqiqatlarında müxtəlif istiqamətlərdə geniş tədqiq edilmiş və indi də edilməkdədir. Cümlənin struktur növü olaraq sadə cümlə, başqa dillərdə olduğu kimi, müasir ingilis dilində də uzun inkişaf yolu keçmiş, cümlə modellərində, cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrində, sadələşmə nəticəsində söz sırasında müəyyən dəyişikliklərin köməyi ilə struktur-semantik cəhətdən təkmilləşərək hazırkı formasına qədər gəlib çıxmışdır. Hətta indiyə qədər ingilis dilinin sintaktik quruluşunun təsviri verilən tədqiqatlarda sadə cümlənin bütün sintaktik modellərinin variativlik xüsusiyyətlərinin hərtərəfli təsviri verilməmişdir. Hələ də sintaksisdə sadə cümlə ilə bağlı mübahisəli məqamların olması səbəbindən onun struktur-semantik xüsusiyyətlərini, tarixi inkişaf prosesində meydana çıxan variasiyaları əsas və əhəmiyyətli məsələ kimi qeyd etmək olar ki, bu da mövzunun aktuallığını sübut edir. Bütün bunlarla bərabər sadə cümlənin ingilis dilinin müxtəlif tarixi dövrlərindəki struktur-semantik düzənini təhlil edərək müqayisələr aparılmasını, sadə cümlə modellərində, cümlə üzvləri və onların ifadə vasitələrində, söz sırasında baş vermiş dəyişikliklərin üzə çıxarılmasını, həmin dəyişikliklərin səbəblərini təhlil edilməsini aktual linqvo-metodik məsələ kimi gündəmə gətirir. Azərbaycan dilçiliyində variativlik problemini bir çox tədqiqatçılar (K.Abdullayev, F.Veysəlli, D.Yunusov və başqaları) araşdırmış və bu sahə ilə əlaqədar bir sıra dəyərli əsərlər yazmışlar. Variativlik termini müasir dilçilikdə müxtəlif dil vahidlərinin funksionallığının təsviri və onun müşahidə olunmayan tərəflərinin aşkara çıxarılması zamanı tətbiq edilir. Son onilliklərdə fonologiyada möhkəmlənmiş variativlik anlayışı artıq dilçiliyin digər sahələrində, o cümlədən funksional üslub sahəsində də müqayisəli tədqiqatların aparılmasına imkan yaratmışdır. Belə aparılan tədqiqatlar və araşdırmalar onunla izah olunur ki, müasir dilçilikdə əsas diqqət dilin üslubi tərəfinə də yönəldilir. Bütün bunlar funksional üslubun variasiyalarının təhlilini, onların minimal və maksimal sərhədlərini müasir ingilis dilinin materialları əsasında və mövcud dilçilik ədəbiyyatında əks olunan nəzəriyyələr fonunda aydınlaşdırılmasını, əldə olunan nəticə və qənaətlərin xarici dilin tədrisi prosesində dəyərləndirilməsini zənginləşdirir və aktuallaşdırır. Tədqiqatın nəzəri bazasını müxtəlif dillərin, o cümlədən ingilis dilinin qrammatik quruluşu, sintaktik strukturu, tarixi, kommunikativ, funksional, semantik, müqayisəli sintaksisi, universal və transformasion-generativ qrammatika, cümlənin aktual üzvlənməsi, mətn sintaksisi və s. ilə bağlı xarici və ölkəmizdəki dilçi alimlərinin – E.Koseriu, L.Tenyer, U.Çeyf, N.Xomski, Z.Harris, O.Yespersen, C.Layons, A.M.Muxin, A.İ.Smirnitski, V.M.Solntsev, B.A.İliş, V.V.Rastorquyeva, N.A.Slüsareva, K.Brunner, V.Q.Qak, Q.Qlison, V.A.Zveginsev, K.Abdullayev, Ə.Rəcəbli, S.Abdullayev, F.Veysəlli, A.Məmmədov, D.Yunusov və b. elmi-nəzəri araşdırmaları, fikir və mülahizələri təşkil edir. Tədqiqatın predmetini müasir ingilis dilində sadə funksional üslubun formalarının istifadəsi modellərinin və onların variativliyinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi müasir ingilis dilinin materialları əsasında funksional üslubların strukturunda baş vermiş müxtəlif variativ, paradigmatik, və transformasiya dəyişmələri və invariant modelləri müəyyənləşdirmək, onların strukturundakı dəyişmələrin səbəblərini müəyyən etmək, ingilis dilinin tarixi inkişaf dövrləri üçün xas olan variativliyi əsas götürməkdən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün, aşağıdakı vəsifələrin həllinə diqqət yetirilir:

- ingilis dilinin ayrı-ayrı tarixi inkişaf dövrlərində funksional üslub növlərinin səciyyəvi struktur-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək;
- orta və erkən yeni ingilis dili dövrlərində baş vermiş variativ dəyişiklikləri üzə çıxarmaq;
- ingilis dilinin ayrı-ayrı tarixi inkişaf dövrlərində onların strukturlarında rast gəlinən dəyişiklikləri tədqiq etmək;
- müasir ingilis dilində funksional üslub variantlarını və onların istifadə formalarını müəyyənləşdirmək;
- ingilis dilində üslubların variativliyini şərtləndirən əsas amilləri üzə çıxarmaq;
- elmi-nəzəri ədəbiyyatın tənqidi təhlili əsasında müasir ingilis dilində funksional üslub formalarının invariant modellərinin tipologiyasını dəqiqləşdirmək;
- ingilis dilinin funksional üslub variantlarını və nitq intonasiyasının variativ təbiətini üzə çıxarmaq;
- intonasiya strukturunda konstantlıq və variativlik məsələlərini eksperimental cəhətdən tədqiq etmək; .

Dissertasiya işində təsviri və müqayisə kimi ümumi, elmi- linqvistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Funksional üslubların təhlili zamanı definisiya təhlili, komponentli təhlil, transformasiya, kontekstual təhlil, modelləşdirmə kimi üsul və metodlar tətbiq edilmişdir. Tədqiqat işində funksional üslubi variativlik mövzusu ilə bağlı elmi-nəzəri mənbələrə istinad edilmişdir. Belə ki, dil vahidlərində variantlıq və invariantlıq obyektiv kateqoriya kimi göstərilir. Variativlik dil strukturunun bütün səviyyələrinə xasdır. Variativlik bir-birilə kontakt və distant vəziyyətdə olan ifadə planında özünü daha parlaq şəkildə göstərən bir prosesdir. Dilin müxtəlif səviyyələrinin variativliyi sistem daxili qanunlarla əsaslanır və tədqiq edilir. Variantlar bəzən kontekst və situasiya ilə şərtlənən və həmin funksional sistemdə onların realizasiyasına imkan verən dil vahidlərinin şəklinin dəyişməsi kimi izah olunur.

İntonasiya variativliyi dil probleminə variativliyin həllinə kömək edir. Konstantlıq və variativlik dil strukturunun əsas xüsusiyyətlərindən hesab olunur. Onlarsız dilin mövcud olması və inkişaf qeyri mümkündür. Konstantlıq və variativlik dilin bütün aspekt və səviyyələrində dil vahidlərinin spesifikasiyasına uyğun şəkildə təzahür edir.

İngilis dilinin tarixi inkişaf dövrləri bir-birini əvəz etdikcə onun fonetik, leksik və qrammatik sistemində fərqli xüsusiyyətlər ortaya çıxmağa başlamışdır. Sonrakı mərhələlərdə ingilis dilinin sintaktik quruluşunun inkişafı bilavasitə onun morfoloji strukturundakı dəyişikliklərlə əlaqədar olmuşdur. Bir qrup tədqiqatçılar tarixi inkişafı boyu ingilis dilinin morfoloji quruluşunda olan dəyişməni və sadələşməni başqa dillərlə qarşılaşdıraraq əlaqələrlə izah etmişlər. Onlar X-XIII əsrləri ingilis dilinin tarixində “qrammatik dəyişikliklər dövrü” kimi adlandırmışlar. Digər qrup ingilis dilinin qrammatikasındakı dəyişikliklərin səbəbini danışq səslərində baş verən dəyişikliklərdə (fonetik nəzəriyyəyə görə), başqa bir qrup (A.Hornbi, H.Lehnert və b.) isə bunu sonluqların itməsi və analitik formaların yaranmasında (funksional nəzəriyyəyə görə) görürlər. İngilis dilinin tarixində baş verən qrammatik dəyişikliklərin səbəbini O.Yespersen irəli sürdüyü “inkişaf nəzəriyyəsi”ndə izah etməyə çalışmışdır. O, bütün Hind-Avropa dillərinin qrammatik tarixinin ümumilikdə şərhinə qarşı çıxaraq ayrılıqda ingilis dilinin struktur inkişafının öyrənilməsinin tərəfdarı olmuşdur. O.Yespersenin irəli sürdüyü “inkişaf nəzəriyyəsi” ingilis dilinin qrammatikasında baş vermiş dəyişikliklərin bir sıra səbəblərini izah etdiyinə görə görə bir çox dilçilər tərəfindən qəbul olunmuşdur. Tədqiqatda müasir ingilis dilindəki sadə cümlənin invariant modelləri və həmin modellərdə baş vermiş modifikasiya və dəyişikliklər üzə çıxarılır, həmin modellərin ingilis dilinin müxtəlif tarixi dövrlərində funksional olmuş eyni, oxşar sintaktik strukturlarla nisbəti nəzərdən keçirilir. Həm də oxşar sintaktik strukturlarda variativlik probleminin işlənməsi xüsusilə diqqəti cəlb etmişdir. Sadə cümlənin strukturunun təhlili ümumilikdə german dillərinin, o cümlədən müasir ingilis dilinin sintaksisinin nəzəri planda öyrənilməsinə imkan yarada bilər.

Keçən əsrin əvvəllərindən invariantlar və variantların xüsusiyyətləri, differensiallaşma üsullarının hər hansısa bir səviyyə formasından digər səviyyə formasına transformasiya olunması, həmçinin birbirindən ayrılmasına xüsusi səy göstərilirdi. Amma invariant və ya variant məfhumları bir çox istiqamətlərdə – kontekst və ya məzmun eləcədə ifadəlilik planında mövqe tutduğundan hər bir dilə məxsus səviyyə üçün xüsusi variasiya və ya variativlik məfhumlarının tərtib və tədqiq olunması təklif olunurdu. Variant və invariant məfhumu Praqada təşkil olunan linqvistik və ya dilçilik dərnəyin nəzdində fonologiyanın materialları əsasında ilk dəfə olaraq irəli sürülmüşdür. Fonem mücərrəd vahid kimi N.S.Trubetskoyun nəzəriyyəsinə əsasən qəbul edilir və həmçinin bu nəzəriyyəyə görə fonem konkret vahid kimi səsə qarşı qoyulur. Göründüyü kimi, invariant və variant məfhumlarının anlaşılmasında 2 fərziyyə mövcuddur ki, bunlarda dil və nitq, sinxroniya və diaxroniya olmaqla 2 anatomiya əsaslanır. Dil və nitq konsepsiyası ümumi xarakterə malikdir. Müxtəlif cərəyanların tədqiqatçıları məhz bu konsepsiyaya üstünlük verirlər. digərinə isə psixosistematikanı araşdıran tədqiqatçılar üstünlük verirlər. Onlar dilə nitqin varlığı kimi baxırdılar yəni nitqdən əvvəl nəyin gəldiyini, nitqi nəyin mümkün etdiyini və ya nitq prosesində nitqin nəyi yaratdığına əhəmiyyət verirdilər. V.V.Vinoqradov, Z.D.Popova, İ.P.Raspopov, A.İ.Smirnitskiy, N.N.Semenyuk, M.D.Stepanova və İ.B.Xlebnikova variantlığı həm ifadə, həm də məzmun planında fərqləndirirlər. E.Q.Belyavskaya, İ.M.Jilin, V.İ.Koduxov, M.M.Makovskiy və N.P.Ovdienko isə hesab edirlər ki, variativlik yalnız ümumi formal, yaxud ümumi semantik əlamətlərə görə deyil, həm də dil vahidlərinin hər iki əsas əlamətinə görə baş verir. Variativlik problemini Azərbaycan dilçilərindən A.A.Axundov, F.Y.Veysəlov, F.H.Zeynalov dilin fonoloji, K.M.Abdullayev, S.Ə.Abdullayev və D.N.Yunusov isə sintaktik səviyyəsində tədqiq etmişlər. N.Ç.Vəliyevanın tədqiqatında ingilis, Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında frazeoloji valentlik problemi işıqlandırılmışdır. Variativlik problemi aşağıdakı hallarda ortaya çıxır: a) dilin “variant-invariant” “mexanizmi”nin “qurulması”nın öyrənilməsi zamanı, b) dilin fəaliyyətinin və dildən nitqə keçidin öyrənilməsi zamanı, c) dilin dəyişməsi və inkişafının dildaxili amillərinin öyrənilməsi zamanı, d) eyni dil vahidləri və ya formalarının müxtəlif mübadiləsinin izahı tələb olunduğu zaman, (Трубевцкой Н.С. Основы фонологии. М., Издательство иностранной литературы, 1960, с.372. 2) üslubi, ekspressiv və normalaşdırma məqsədilə eyni dil vahidlərinin normanın variativliyi və müxtəlif təzahürlərinin istifadəsinin sosiolinqvistik öyrənilməsi zamanı . Bu məsələ ilə bağlı A.A.Axundovun mülahizələri maraq doğurur. O, işarələr sisteminin ixtiyariliyini, onların həm məzmun, həm də ifadə planına malik olduğunu əsaslandıraraq yazır: “...Dil işarələr sistemi kimi onlarla (piktoqrafik yazılar, işıqforlar, yol işarələri və s. – F.Q.) kateqoriyaya daxil olur, lakin öz mühümlüyü və mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Dilin işarələr sistemi kimi mahiyyətini, ümumiyyətlə işarəvi təbiətini aydınlaşdırmağa ehtiyac vardır. Lakin bunun üçün, ilk növbədə, işarənin özünü izah etmək lazımdır. Bəzi hallarda tədqiqatçılar “norma” anlayışını differensasiya etmədən onu eyni anda 2 mənada istifadə edirlərki, bu da onların normanı 2 cür anlaşılmasını fərqləndirmədiyini göstərir. 2 təzahürün yaranmasını zərurət edən əsas amillər bir tərəfdən dilin mövcudluğunun sdil normalarının müxtəlif zamanlarda bu və ya digər dil kollektivlərində aydın formada fəaliyyət göstərən qanunauyğunluqları və onların dil materiallarında öz əksini tapması və 2) belə obyektiv informasiyanın dil haqqında fikir söyləyənlərə ggrə adekvatlığın müxtəlif dərəcədə fərqləndirməsi ilk dəfə Praqa dilçilik məktəbinin tədqiqatlarında, ilk növbədə B.Qavrenekin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Məhz həmin əsərlərin sayəsində obyektiv formada mövcud olan dil norması və bu dil normasının dilçiliyə aid olan tədqiqatlarında əksinin fərqləndirilməsinin, yəni kodifikasiyasının zərurəti tam şəkildə aydınlaşdı. B. Qavrenekin fikirlərinə görə hər hansısa bir ictimai bütövünün ayrı ayrılıqda hər bir nümayəndəsi özünü həmin ictimai bütövdən kənar qoymaması üçün öz təklif və fikirlərini elə həmin bütövün dil bacarıqlarına uyğunlaşdırır və tabe edir. Buna görə müxtəlif zamanlarda hər bir dil kollektivi üçün dil norması məcburidir.(ədəbi dil norması və yaxud hər hansı bir ərazinin dialekti norması). Bununla əlaqədar olaraq dil norması müxtəlif dil qruplarında istənilən zaman dil və onun ifadə vasitələri və onların realizə olunmasının qanuna uyğun prinsiplərinin müəyyən nitq təcrübəsi ilə gücləndirilmiş labüd kompleksi, istənilən zaman müxtəlif dil qruplarında aydın şəkildə mövcud olan və onların təsnif formaları, fonetik səsləri birləşmə qanunauyğunluqları, dilin mənalı hissələri yəni morfemləri, sözdüzəldici və sözdəyişdirici formalarıvəonların həqiqi modelləri, sintaksisin əsas vahidləri olan sintaktik əlaqələr –söz birləşmələri, cümlə formaları və onların həqiqi mənaları kimi

anlaşılır. Başqa sözlə desək, variasiya və ya variativlik bütün dil səviyyələri və bu səviyyələrin xarakteristikasına uyğun olaraq onların vahidlərinə təsadüf edir.

Nəticə

Funksional üslub ünsiyyətdə müəyyən bir məqsədə xidmət edən bir-biri ilə əlaqəli dil vasitələri sistemidir. Hər bir üslubun fərqli xüsusiyyətlərini formalaşdıran dil vasitələrinin və üslub vasitələrinin deyil, dil vasitələrinin və üslub vasitələrinin koordinasiyasıdır.

Bununla belə, hər bir üslub xüsusilə diqqəti cəlb edən bir və ya bir neçə aparıcı xüsusiyyətlə təkrarlana bilər. Məsələn, xüsusi terminologiyadan istifadə elmi nəsr üslubunun leksik xüsusiyyətidir və onu asanlıqla tanımaq olar. Dil üslubu, müəyyən bir ünsiyyət funksiyasını tam yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş və müəyyən bir effekt əldə etməyə yönəlmiş əlaqələndirilmiş, bir-biri ilə əlaqəli və qarşılıqlı əlaqələndirilmiş dil vasitələri sistemi kimi cəzalandırıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Dilçilikdə variativlik probleminin tarixi-linqvistik tədqiqinin xülasəsi // Filologiya məsələləri. Bakı, 2014, № 4, s.80-91.
2. Müasir dilçilikdə variativlik hadisəsi // Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2014, № 2 (90), s.13-15.
3. Dil variativliyinin nəzəri problemləri // Filologiya məsələləri. Bakı, 2015, №1, s.243-247.
4. Müasir ingilis dilində norma və variativlik // Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2015, № 1 (93), s.79-82
5. Yunusov D., (2008) Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik, Bakı.
6. Müasir ingilis dilinin müxtəlif səviyyələrində variativlik // Dil və ədəbiyyat, Bakı, 2015, № 2 (94), s.71-76.
7. The Variations of Words in Their Meanings // International Journal of English Linguistics, 2016, s.139-144.
8. Dewe, J., Karlgren, J., Bretan, I.: Assembling a balanced corpus from the internet. In: Proceedings of the 11th Nordic Conference of Computational Linguistics. University of Copenhagen, Copenhagen, Denmark (1998)
9. Dil variativliyinin formalaşmasının səbəbləri və faktorları // Azərbaycanda xarici dillər 2016, № 2 (32), s.24-28.
10. Swales, J.: Genre Analysis: English in Academic and Research Settings. Cambridge University Press, Cambridge, UK (1990)
11. Biber, D.: Variation across speech and writing. Cambridge University Press, Cambridge, UK (1988)
12. Biber, D.: A typology of english texts. Linguistics 27, 3–43 (1989)
13. Katz, S.: Distribution of content words and phrases in text and language modelling. Natural Language Engineering 2, 15–60 (1996)

Rəyçi: dos. Ü. Nəsirova

Göndərib: 05.03.2022

Qəbul edilib: 03.04.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/179-183>

Saida Zahir Mirishova
Baku State University
Master
saida.mirishova.1994@gmail.com

THE CONCEPT OF CIVIL LAW AND ITS CONCEPTUAL BASIS

Abstract

Civil law is an important area of national law that regulates commodity-money and other property relations, as well as related personal non-property relations. These relations are subject to the regulation of civil law. The scope of civil law is very wide. Not only commodity-money relations, but also property relations, purchase and sale of turnover participants, property lease, debt, contract, as well as commission, assignment, storage, etc. regulates such contractual relations. It also includes compensation for damages, intellectual property and inheritance relations. All this leads to an increase in the role of civil law in the current period - the transition to a market economy. All this indicates the relevance of the topic in modern times.

Key words: *civil law, property relations, modern period, legal concept, legal system*

Səidə Zahir qızı Mirişova

Mülki hüquq konsepsiyası və onun konseptual əsasları

Xülasə

Mülki hüquq milli hüququn əmtəə-pul və digər əmlak münasibətlərini, habelə bununla bağlı şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyən mühüm sahəsidir. Bu münasibətlər mülki hüququn tənzimlənməsinin predmetidir. Mülki hüququn tətbiq dairəsi çox genişdir. Burada təkcə əmtəə-pul münasibətləri deyil, həm də əmlak münasibətləri, dövriyyə iştirakçılarının alqı-satqısı, əmlak icarəsi, borc, müqavilə, habelə komissiya, tapşırıq, saxlama və s. belə müqavilə münasibətlərini tənzimləyir. Bura həm də dəymiş ziyanın ödənilməsi, əqli mülkiyyət və vərəsəlik münasibətləri daxildir. Bütün bunlar indiki dövrdə - bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə mülki hüququn rolunun artmasına səbəb olur. Bütün bu qeyd etdiklərimiz müasir dövrdə mövzunun aktuallığından xəbər verir.

Açar sözlər: *mülki hüquq, əmlak münasibətləri, müasir dövr, hüquq anlayışı, qanuni sistem*

Introduction

There is a unique method of civil law regulation of these public relations. As is known from the theory of law, the methods and means of the impact of law on public relations are called the method of legal regulation. The method of this or that field of law depends on the nature of public relations regulated by that field, the socio-economic and political situation in society, the situation of the participants of the relevant public relations.

The combination of these means, which ensures the proper behavior of the subjects in accordance with the purposes of legal regulation, characterizes the method of one or another field of law.

The method of civil law is a method of civil-legal regulation of public relations. The method of civil-legal regulation of public relations means a set of forms, methods and tricks provided for in the norms governing civil relations. Distinguishing civil law (including the subject) from other areas of law is characterized by the following features of this method:

- 1) Equality of the Parties;
- 2) Freedom (dispositiveness) of the parties determining the content of the relationship;
- 3) Initiative of the Parties;
- 4) As a rule, the defense of the relationship in the form of a lawsuit;
- 5) Property liability of the parties.

The norms of civil law, which are based on the equality of rights of subjects and regulate property and personal non-property relations, are not arranged in a chaotic situation, but in a certain system.

The arrangement of civil law institutions in a certain logical sequence is called the system of civil law. The institution of civil law is a set of legal norms regulating same-sex relations. For example, the set of legal norms governing property relations is called the institution of property rights (Beneduzzi R., 2021: 33).

The system of civil law is formed objectively and is based on the specific features of public relations included in the subject of civil law. Like other independent branches of law, the system of civil law consists of two parts - general and special parts. The general features of the myriad public relations included in the subject of civil law predetermine their unity of legal regulation, and the specific features of these types of relations predetermine their differentiation of legal regulation (Hart H.L.A., 2012: 77 - 78).

The general part includes such norms and provisions that are of a general nature and apply equally to all legal institutions, or to most of them. This includes sections defining the subject, duties, basic principles of civil law, legal relations in civil law, as well as general provisions on persons (physical and legal), property rights, including property rights, deals, terms and obligations.

Due to the norms of the general part of civil law, property relations between individuals and legal entities, as well as between them, are regulated in all spheres of activity - industry, transport, construction, trade, household, agriculture, entrepreneurship, intellectual activity and other areas.

A person is in contact with civil law from birth to death. The Civil Code accepts a child as a rightful person (personality) from the moment he is conceived, provided that he is born alive. Although a person's legal capacity as a rule ends with death, his interest in civil law continues for a while after he dies.

In this context, the property of the deceased, the death-related savings (testament, assignment of heirs) for the post-death, if any, the authorization of a person to represent someone in a way that will be effective after death, and even in case of an attack on a person's personality rights after his death, the protection of his personal rights after death. are issues that need to be evaluated.

In that case, a large part of the relations that a person engages in, from the moment of conception to death and, in terms of some rights, until after death, provided that he was born alive and fully, is regulated by civil law.

Main Part

Civil law is the largest and most important branch of private law. Because of this feature, the terms civil law and private law are often used synonymously.

Civil law is the whole of the legal rules that regulate all actions and behaviors, transactions and relations that express a rule and value in terms of individuals living in society.

The importance of civil law in the life of society is very great, because today it is not even possible to think that a person who is not related to any of the relations regulated by civil law can be found.

Every person comes into contact with the civil law at the moment he is born, even when he is born alive. The Civil Code accepts a person as a rightful person from the moment he is conceived, provided that he is born alive.

A large part of the relationships that a person engages in from birth to death are also regulated by civil law. A person's rights and capacity to act, their terms and contents; elements included in personality, protection of personality internally and externally; a person's relationship to one's relatives and to a particular place (kinship and residence); a person's permanent partnership with another person of the same sex (marriage), and the relations that will arise between spouses and parents and children due to marriage are matters within the scope of civil law.

The vast majority of the transactions we frequently make in our daily lives are also subject to the law of obligations, which is a branch of civil law. As human beings, we have to take various legal actions to continue our lives. For example, we have to have items such as food, shelter, fuel. The legal actions we have to take to ensure these are regulated by the law of obligations.

As it is understood from the first article of the Civil Code, the judge will first investigate whether there is a provision in the Civil Code or the relevant special law that can be applied to the case in order to resolve the dispute that has come before him, or whether there is another regulation with equivalent force to the law (Executive Decree, international treaty or Supreme Court case-law Unification Decision) (Kantorowicz H., Campbell A.H., 2014: 78).

In order to apply the law, the judge must first reveal the legal nature of the dispute before him and investigate whether there is a provision in the system of the law that can be applied to this dispute.

Let's add that although the Constitution or the supranational contract are the highest norms in the legal hierarchy, they often cannot be directly applied to the concrete case and only show the basic principles. For this reason, the judge should investigate whether there is a law and an equivalent regulation in the next order (Kantorowicz H., Campbell A.H., 2014: 89).

Bylaws, regulations, etc., which come after the law and rules of equivalent power. Since regulations such as these are actually the regulations introduced for the explanation of an existing provision of law, in the absence of a legal provision and a rule of equivalent force to be applied to the event, there will be no regulation or regulation regarding implementation accordingly.

First of all, after determining whether there is a provision of law to be applied to the event according to the application in terms of place and time, then to look at whether an existing legal provision will be applied to the event from its plain and opposite meaning, if the meaning of the legal provision is not clear, how to apply the legal provision to the event through interpretation. must be revealed. If there is a provision to be applied to the case with these methods, the judge will resolve the dispute by applying this provision to the concrete case. This is called law enforcement.

Norms regulating different types and groups of public relations regulated by civil law are a special part of civil law. The special section combines different norms of civil law. These norms are grouped in civil law institutions. The institution of civil law includes norms that regulate only a part of certain types of public relations (Kantorowicz H., Campbell A.H., 2014: 111).

Obligations arising from contracts to the special part - purchase, exchange, forgiveness, lease of property, lease, debt, leasing, contract, assignment, etc; obligations arising from the law - carrying out other people's work without assignment, unjust enrichment; obligations arising from civil law violations (delicts), as well as sections defining the right of inheritance.

This also includes norms that reflect the rights to the results of creative activity - copyright, the right of discovery, the right to inventions, rationalization proposals and industrial designs. Thus, the systematic grouping of civil law norms has important practical significance not only for theoretical but also for law-making and law-enforcement bodies (Kantorowicz H., Campbell A.H., 2014: 14).

When adopting new normative acts, the content of which consists of civil law norms, it is necessary to determine their compliance with existing legal norms. The grouping of civil law norms in a certain system greatly simplifies this work.

Otherwise, the erratic state of civil law would make it very difficult to determine whether the laws passed are in line with them. Systematization of 75 norms of civil law according to certain criteria greatly simplifies the search for and application of these norms in accordance with specific events (Lundmark T., 2012: 366).

Civil legislation (sources of civil law). The grouping of civil law norms, taking into account their unity and differentiation, finds its expression in various legal normative acts that are considered sources of civil law.

A set of acts regulating property and personal non-property relations, reflecting the norms of civil law, is called civil legislation. According to Article 2 of the Civil Code, the civil legislation of the Azerbaijan Republic is based on the Constitution of the Azerbaijan Republic and consists of this Code, other laws and other normative legal acts adopted on their basis, determining the norms of civil law (Renault L., 2017: 37 - 38).

Civil legislation determines the legal status of the subjects of civil law relations, the grounds for the formation and implementation of property rights and other property rights, regulates contractual and other obligations, as well as other property relations and personal non-property relations related to them.

Relationships related to family, labor relations, use of natural resources, environmental protection, copyright and related rights are regulated by civil legislation and other legal acts, unless otherwise provided by family, property, land, nature protection, copyright and other special legislation (Kantorowicz H., Campbell A.H., 2014: 161).

The most important and basic place among the sources of civil law is the Constitution of the Republic of Azerbaijan of November 12, 1995. The Constitution provides for property and its forms, the right of citizens to property and intellectual property, personal and housing inviolability, protection of health, protection of honor and dignity, free enterprise, claim for damages, etc. rights, as well as issues that determine the guarantees of their implementation. Among the sources of civil law after the Constitution, the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, which came into force on September 1, 2000, is the main one (Stefanie S., 2017: 179).

The general part of this Code (Articles 1-566), consisting of 74 chapters and 1325 articles, contains general and principled provisions of civil law, and in the special part (Articles 567-1325) all types of obligation law are given in the appropriate sequence, general inheritance law and the norms governing the specific part are systematized (12).

Responsibilities include regulating property and personal non-property relations of civil law entities, protecting their rights and legitimate interests, protecting the honor, dignity, business reputation, privacy and privacy of individuals, ensuring civil turnover, supporting entrepreneurship and the free market (11).

The main purpose of this Code, which is to create conditions for the development of the economy, is to ensure the freedom of civil turnover on the basis of equality of its participants without compromising the rights of third parties (Kantorowicz H., Campbell A.H., 2014: 91).

Like all laws of the Republic of Azerbaijan, civil laws come into force from the date of their publication (unless otherwise specified in the law). Civil law is not retroactive, ie civil law does not apply to relations that preceded it. According to Article 7 of the Civil Code, civil law may be retroactive in cases directly provided by law. Civil law cannot be retroactive if it harms or worsens the situation of civil law entities (8).

Norms of civil law become invalid with their abolition or modification by law. Civil laws of the Republic of Azerbaijan are in force throughout the territory of the republic. The rights provided for in the civil legislation may be exercised without hindrance in the entire territory of the Republic of Azerbaijan and must be protected (9).

Civil legislation is valid for all individuals and legal entities operating in the territory of the Republic of Azerbaijan. The rules established by civil legislation shall also apply to relations involving foreigners, stateless persons and foreign legal entities, unless otherwise provided by law (10).

International agreements are of great importance in determining the legal status of foreign citizens and legal entities in the territory of the Republic of Azerbaijan. Acts adopted by courts are not considered a source of civil law, as they do not create, change or terminate any legal norm.

Conclusion

As a result, the greatest importance of the above-mentioned acts is that they fill the gaps in civil law and ensure that decisions are made in accordance with the law. A loophole in civil law means that a particular issue must be resolved by law, but the law does not provide for a legal solution.

If the court finds a gap in the legislation when resolving a dispute, it cannot resolve it on its own. In this case, he must submit a proposal to the legislature to adopt a new norm. In cases provided by law, a court may decide a specific case on the basis of an analogy of law (Greek analogy - conformity, similarity) or an analogy of law.

According to Article 11 of the Civil Code, if civil law relations are not directly regulated by civil law or by agreement of the parties and there is no business practice that can be applied to them, civil law norms regulating similar relations shall apply to those relations, unless it contradicts their essence (analogy of law).

In the absence of civil law norms governing similar relations, the rights and obligations of the parties are governed by the principles of civil law (analogy of law). The requirements of justice, fairness and morality must be taken into account when applying the analogy of law. The application of civil law norms restricting civil rights or defining liability by analogy is not allowed.

References

1. Beneduzzi R. Equity in the Civil Law Tradition. London, 2021, 566 p.
2. Council of Europe. State of democracy, human rights and the rule of law 2021, COE, 2021, 344 p.
3. Hart H.L.A. The Concept of Law, Oxford University, 2012, 327 p.
4. Kantorowicz H., Campbell A.H. The Definition of Law, Cambridge University Press, 2014, 388 p.
5. Lundmark T. Charting the Divide Between Common and Civil Law. London, 2012, 455 p.
6. Renault L. The First Violations of the Law of Nations by Germany, Luxemburg and Belgium (Classic Reprint), Fb&c Limited, 2017, 286 p.
7. Stefanie S. The Council of Europe: Its Law and Policies, Oxford University press, 2017, 969 p.
8. https://books.google.az/books?id=B5A2EAAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=civil+law&hl=tr&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=civil%20law&f=false
9. https://books.google.az/books?id=5-toAgAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=civil+law&hl=tr&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=civil%20law&f=false
10. https://books.google.az/books?id=fktHAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=civil+law&hl=tr&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=civil%20law&f=false
11. https://books.google.az/books?id=KRIMAQAIAAJ&q=civil+law&dq=civil+law&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwjZ1YqI_P72AhU6RPEDHTESDJEQ6AF6BAgFEAI
12. https://books.google.az/books?id=AebKxXpjhUC&printsec=frontcover&dq=civil+law&hl=tr&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=civil%20law&f=false

Rəyçi: dos.F.E.Hüseynova

Göndərilib: 18.02.2022

Qəbul edilib: 22.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/184-188>

Arzu Hafiz qızı Ağakışiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
Magistrant
arzuayeveva1998@mail.ru

TURİST STATUSUNUN BEYNƏLXALQ VƏ DAXİLİ QANUNVERİCİLİKDƏ TƏSBİT OLUNMUŞ ƏSAS HÜQUQİ ELEMENTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə turizm hüquq münasibətlərinin əsas subyektlərindən biri hesab olunan turistlərin statusunun hüquqi elementləri araşdırılmışdır. Araşdırma zamanı həm beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapmış turistlərin hüquq və vəzifələri, həm də müxtəlif dövlətlərin daxili qanunvericiliklərində təsbit olunmuş hüquq və vəzifələrə münasibət bildirilmişdir. Həmçinin, istehlakçı anlayışının turist terminin əhatə dairəsinə aid edilib-edilməməsi, turistin istehlakçı hesab olunmasının mümkünlüyü təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *turist, hüquqi status, hüquq və vəzifələr, qanunvericilik, istehlakçı, turizm*

Arzu Hafiz gizi Aghakishiyeva

Main legal elements of tourist status within international and internal legislation

Abstract

The article examines the legal elements of the status of tourists, who are considered one of the main subjects of tourism legal relations. During the study, the rights and responsibilities of tourists reflected in international documents, as well as the rights and responsibilities enshrined in the domestic legislation of different countries were discussed. Also, whether the concept of consumer is included in the scope of the term tourist, the possibility of considering a tourist as a consumer was analyzed.

Key words: *tourist, legal status, rights and responsibilities, legislation, consumer, tourism*

Giriş. Turist statusunun əsas hüquqi elementlərini təhlil etməzdən əvvəl “turist” terminin mənasının müəyyən olunması və bu statusun əhatə dairəsinə hansı şəxslərin aid olduğunu müəyyən etmək zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunmalıdır ki, həm beynəlxalq səviyyədə, həm də dövlətlərin daxili qanunvericilik aktlarında “turist” termininə müxtəlif anlayışlar verilmişdir. “Turist” termininə anlayış vermək cəhdləri hələ XX əsrin əvvəllərindən etibarən başlanmış, 1933-cü ildə turistə verilmiş ilk anlayışa görə turist dedikdə, nisbətən qısa müddət ərzində daimi yaşayış yerindən kənarında olan, həmçinin evindən götürdüyü vasitələrlə səyahət edən və olduğu yerdə ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmayan istənilən səyahətçi başa düşülür [1,10].

Daha sonra turistin anlayışı 1954-cü il tarixli “Turistlər üçün gömrük güzəştləri haqqında” Konvensiyanın 1-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, həmin təriflə turist adətən yaşadığı dövlət istisna olmaqla Konvensiyanın digər üzv dövlətinin ərazisində istənilən 12 aylıq dövr ərzində 24 saatdan az, 6 aydan çox olmayan müddətdə (immigrasiya etmək istisna olmaqla) qanunla icazə verilmiş əsaslar - turizm, əyləncə, idman, sağlamlıq, ailə vəziyyəti, təhsil, dini ziyarət və ya işgüzar məqsədlərlə qalan şəxsləri əhatə edirdi [2,112].

MDB-nin 1994-cü il tarixli «Turizm sahəsində MDB-nin iştirakçı-dövlətlərinin əməkdaşlığının əsas prinsipləri haqqında» Təvsiyəedici Qanunvericilik Aktında da turist termininə anlayış verilmişdir. Belə ki, həmin akta əsasən 24 saatdan 6 aya qədər ölkə daxilində müəyyən yerə və ya müəyyən ərazi daxilində konkret yaşayış məntəqəsinə yaxud digər iştirakçı-dövlətə müvəqqəti olaraq gələn, həmçinin gəldiyi yerdə ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərtiylə, əyləncə və ya işgüzar məqsədlə səyahət edən istənilən dövlətin vətəndaşı turist hesab olunur [2,113].

Səyahət üçün müqaviləyə dair Beynəlxalq Konvensiyaya görə (1970-ci il) səyahət üçün səyahət təşkil edənlərlə müqavilə imzalamış və səyahətin haqqını ödəmiş hər bir şəxsə səyahətçi hüququ statusu verilir [3,32].

Azərbaycan Respublikasının "Turizm haqqında" Qanununun 1-ci maddəsində də turist termininə anlayış verilmişdir. Turist - turizm məqsədilə səyahət etdiyi ölkədə (yerdə) 90 günədək müvəqqəti olan fiziki şəxsdir [4,15]

Həmçinin, bir sıra dövlətlər də turizmlə bağlı daxili qanunvericilik aktlarında turist termininə bir-birindən o qədər də fərqlənməyən anlayışlar vermişlər. Belə ki, Rusiya Federasiyasının 24 noyabr 1996-cı il tarixli «Rusiya Federasiyasında turizm fəaliyyətinin əsasları haqqında» Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən, turist dedikdə, 24 saatdan 6 ayadək fasiləsiz müddət ərzində, bir gecədən az olmayaraq həyata keçirilən sağlamlaşdırma, idraki, peşə-işgüzar, idman, dini və digər ödənişsiz fəaliyyətlə məşğul olmaq məqsədilə müvəqqəti getdiyi ölkədə yaşayan şəxs başa düşülür [5,33].

Yuxarıda qeyd olunan aktların hər birində turistə verilmiş anlayışlar arasında elə də ciddi fərqlərin olmadığı müəyyən olunur. Lakin, qeyd olunmadığı ki, turist termininə sonradan verilmiş anlayışlar onun mənasının daha da konkretləşməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının "Turizm haqqında" Qanununda turistə anlayış verilərək onun yalnız fiziki şəxs olduğu qeyd olunmuşdur. Rusiya Federasiyasının turizm qanunvericiliyində isə səyahətin müddəti, məqsədləri qeyd olunmuş, o cümlədən ödənişsiz fəaliyyətlə məşğul olmayan şəxslərin turist hesab olunduğu göstərilmişdir.

Özbəkistan Respublikasının "Turizm haqqında" Qanununda da turistə verilmiş anlayış demək olar ki, bizim qanunvericiliklə eynidir. Belə ki, həmin qanunvericiliyə əsasən turist kateqoriyasına müvafiq ölkə ərazisi üzrə və ya digər dövlətə səyahəti həyata keçirən fiziki şəxslər daxildir.

Turist termininə verilən anlayışlara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, turist dedikdə ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərti ilə, digər hər hansı məqsədlə öz daimi olduğu yerdən başqa yerə gələn fiziki şəxs başa düşülür.

Turist anlayışının mənasının izah olunması onun hüquqi statusunun tərkib elementlərinin müəyyən edilməsi üçün zəruridir. Belə ki, turist statusunun əsas hüquqi elementləri sırasına turistlərin malik olduğu hüquqlar və daşdığı vəzifələr daxildir. Turistlərin hüquqları və vəzifələri də turist termininə verilən anlayışlar kimi həm beynəlxalq səviyyədə, həm də dövlətlərin turizmlə bağlı daxili qanunvericilik aktlarında öz təsbitini tapmışdır.

Turistlərin hüquq və vəzifələrinin müəyyən olunması sahəsində ən mühüm akt Ümumdünya Turizm Təşkilatı tərəfindən qəbul olunmuş 22 sentyabr 1985-ci il tarixli Turizm Xartiyası və Turist Məcəlləsi hesab olunur. Turist Məcəlləsi Turizm Xartiyasına nisbətən tusirlərin hüquq və vəzifələrinin təsbiti baxımından daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Turizm Xartiyası turizm və onun inkişafı ilə bağlı birbaşa dövlətlərə münasibətdə normaları müəyyən etsə də, Turist Məcəlləsi sırf turistlərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi baxımından zəruri müddəaları özündə əks etdirir. Belə ki, göstərilən Məcəllənin bir sıra müddəaları turistlərin davranışlarına münasibətdə nəzərdə tutulan vəzifələrin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdir [2,123].

Ümumdünya Turizm Təşkilatı tərəfindən qəbul olunmuş Turist Məcəlləsinə görə turistlərin əsas vəzifələri öz davranışı ilə həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmaya və dostluq münasibətlərinə şərait yaratmalı və beləliklə sülhün qorunub saxlanmasına kömək etmək, tranzit və müvəqqəti olma yerlərində qərarlaşmış siyasi, sosial, əxlaqi və dini qaydalara hörmət etməyə və mövcud qanun və qaydalara tabe olmaq, yerli əhalinin adətlərinə, etiqadına və hərəkətlərinə münasibətdə ən yüksək səviyyədə anlama nümayiş etdirməli və yerli əhalinin təbii və mənəvi sərvətlərinə münasibətdə ən yüksək hörmət göstərmək, onlarla yerli əhali arasında mövcud iqtisadi, sosial və mədəni fərqləri vurğulamaqdan çəkinmək, turistləri qəbul edən yerli əhalinin bəşəriyyətin ümumi sərvətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan mədəniyyətinə həssas olmaq, fahişəlik məqsədilə başqalarının istismar edilməsinə mane olmaq, narkotik maddələrin və ya digər qadağan edilmiş preparatların alverindən, daşınmasından və istifadə edilməsindən çəkinməkdir.

Həmçinin, turizm sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsində və turistlərin hüquqi statusunun müəyyən olunmasında vacib əhəmiyyət kəsb edən Turist Məcəlləsində turistlərin əsas vəzifələri ilə

yanaşı malik olduqları hüquqlarda öz təsbitini tapmışdır. Həmin hüquqlara turizm baxımından maraq doğuran yerlərə və ayrı-ayrı rayonlara gəldikdə, eləcə də onların bütün tranzit və müvəqqəti olma müddətində öz rahatlıqları üçün onların səyahəti və müvəqqəti olma müddətində rəsmi turizm təşkilatları və turizm xidmətlərinin satıcıları tərəfindən təqdim edilən şərait və imkanlar barədə obyektiv, dəqiq və hərtərəfli məlumat almaq, şəxsi təhlükəsizlik və əmlakının təhlükəsizliyi, eləcə də özlərinin istehlakçı hüquqlarının qorunması, yerləşmə, ictimai işə vasitələrində və nəqliyyatda müvafiq ictimai gigiyena, həmçinin, yoluxucu xəstəliklərin və bədbəxt hadisələrin qarşısının alınması üçün təsirli tədbirlər barədə informasiya, o cümlədən səhiyyə xidmətlərindən maneəsiz istifadə etmək imkanı, hüquqlarının qorunması üçün zəruri olan inzibati və hüquqi prosedur və zəmanətlər, öz dininə etiqad etmək imkanı və bu məqsədlə müvafiq şərait yaradılması və s. aid edilmişdir. [6,217].

Bundan başqa, 29 oktyabr 1994-cü il tarixli MDB-nin üzvü olan dövlətlərin «Turizm sahəsində MDB-nin iştirakçı-dövlətlərinin əməkdaşlığının əsas prinsipləri haqqında» Təvsiyəedici Qanunvericilik Aktının 5 və 6-cı bəndlərində müvafiq olaraq turistin hüquqları və vəzifələri təsbit olunmuşdur. Turist Məcəlləsindən fərqli olaraq sözügedən qanunvericilik aktı ilk öncə turistin hüquqlarını, daha sonra həmin hüquqlara müvafiq vəzifələri təsbit etmişdir. Qanunvericilik aktına görə turistin səyahətə hazırlıq zamanı, turizm baxımından maraq doğuran rayona gedərkən və oraya gəldikdən sonra qəbul edən təşkilatın turizm fəaliyyəti üçün lisenziyasının olub-olmaması və lisenziyanın xarakteri barədə məlumat almaq, müəyyən ölkədə və ya ərazidə olmağın qanun və qaydaları barədə, yerli əhalinin adətləri və onların öz dini ibadətləri ilə əlaqədar məhdudiyyətlər, özünün şəxsi təhlükəsizliyinin, sağlamlığının və əmlakının mühafizə edilməsi, eləcə də şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiə edilməsi, həmin ərazidə orta standartlardan aşağı səviyyədə olmayan məişət və sanitariya şəraitinin təmin edilməsi və s. hüquqları vardır. Bundan başqa, hüquqlarla yanaşı turizm baxımından maraq doğuran rayonda olduğu dövrdə, eləcə də yolda olduğu müddətdə turistin öz davranışı ilə xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmaya və dostluq münasibətlərinə kömək etmək, qərarlaşmış siyasi, sosial, əxlaqi, mədəni və dini qayda qanunlara hörmət etməyə, qüvvədə olan qanunlara və qaydalara tabe olmaq, yerli əhalinin adətlərinə, etiqadına və hərəkətlərinə münasibətdə qaydalara və anlaşmaya riayət etmək, təbii və mədəni sərvətlərə hörmətlə yanaşmaq kimi vəzifələri də mövcuddur.

Beynəlxalq və regional aktlarla yanaşı turistlərin hüquq və vəzifələrinin müəyyən olunmasında dövlətlərin daxili qanunvericilik aktlarında zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının “Turizm haqqında” Qanununun 14-cü maddəsində turistlərin hüquq və vəzifələri təsbit olunmuşdur. Lakin, qeyd olunmalıdır ki, bundan əvvəl qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasınının 4 iyun 1999-cu il tarixli “Turizm haqqında” Qanunun da isə turistlərin hüquq və vəzifələri 6 və 7-ci maddələr olmaqla, ayrı-ayrılıqda tənzim olunmuşdur. Məhz yeni qəbul olunmuş “Turizm haqqında” Qanunda isə hüquq və vəzifələrin vahid norma altında təsbiti qanunvericiliyin yeni addımı kimi qiymətləndirilməlidir. Həmçinin, qeyd olunmalıdır ki, yeni yanaşma əsasında qanunda təsbit olunmuş hüquq və vəzifələrdə müəyyən dəyişikliklər edilmiş, hüquq və vəzifələr daha da konkretləşdirilmişdir. Həmin maddənin tərkib hissəsi kimi turistlərin getdiyi ölkənin (yerin) ərazisinə daxil olma, orada olma qaydaları, yerli əhalinin adətləri, dini mərasimlər, müqəddəs yerlər, xüsusi mühafizə olunan təbiət, tarix, mədəniyyət abidələri və digər turizm obyektləri, ətraf mühitin vəziyyəti barədə məlumat almaq, müvəqqəti olduğu ölkədə (yerdə) mövcud olan məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla, hərəkət-yerdəyişmə hüququndan, turizm ehtiyatlarından istifadə etmək, təxirəsalınmaz tibbi yardım almaq, şəxsi və əmlak təhlükəsizliyinin təmin edilməsini, fərdi məlumatlarının qorunmasını tələb etmək, təklif edilən turizm zərfinin (turizm xidmətinin) xüsusiyyətləri, turizm xidmətlərinin göstərilməsi üzrə müqavilənin şərtləri haqqında tam, dəqiq və düzgün məlumat almaq, turizm zərfinin (xidmətinin) satışına dair müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilmədiyi hallarda ona dəymiş maddi və mənəvi zərərin ödənilməsini tələb etmək hüquqları, həmçinin, müvəqqəti olduğu ölkənin (yerin) qanunvericiliyinə riayət, adət-ənənələrinə və dini etiqadlarına hörmət etmək, müvəqqəti olduğu ölkənin (yerin) təbii, tarixi və mədəni irsinə qayğı ilə yanaşmaq, onların mühafizəsi ilə bağlı qaydalara əməl etmək və ətraf mühitə ziyan vurmamaq, müvəqqəti olduğu ölkənin (yerin) konstitusiya quruluşunun, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, dövlət təhlükəsizliyinin və ictimai asayişin pozulmasına yönəlmiş hərəkətlərə, həmin ölkədə (yerdə) əhalinin sağlamlığına zərər vura bilən, habelə həmin ölkənin (yerin) qanunvericiliyi ilə qadağan edilən digər

hərəkətlərə yol verməmək, yerləşmə vasitələrində, istirahət və gəzinti yerlərində daxili intizam, yanğın təhlükəsizliyi və sanitariya-gigiyena qaydalarına əməl etmək vəzifələri ehtiva olunmuşdur [4,9].

15 sentyabr 1995-ci il tarixli «Turizm haqqında» Ukrayna Qanununda da turistlərin hüquq və vəzifələri təsbit olunmuşdur. Belə ki, həmin Qanunun VI bölməsi turistlərin hüquq və vəzifələrinə həsr olunmuşdur. Qanunda turistlərin hüquqları kimi turist xidmətləri kompleksinin alınması, şəxsi təhlükəsizlik, həyatın, sağlamlığın, istehlakçı hüquqlarının və əmlakın mühafizəsi, xəstəlik halında müvafiq tibbi yardımın əldə edilməsi, gəlidiyi dövlətin siyasi və iqtisadi quruluşuna, adət və ənənələrinə, dini etiqadlarına hörmət etmək, gömrük və sərhad qaydalarını yerinə yetirmək, tarixi, mədəni və təbii obyektlərin qorunmasına dair davranış qaydaları və tələblərinə riayət etmək, onların hüquqazidd fəaliyyəti nəticəsində dəymiş ziyanı ödəmək və s. təsbit olunmuşdur [2,125].

Rusiya Federasiyasının 24 noyabr 1996-cı il tarixli «Rusiya Federasiyasında turizm fəaliyyətinin əsasları haqqında» Qanununun 6-7-ci maddələri bilavasitə turistlərin hüquq və vəzifələrinə həsr edilmişdir. Belə ki, həmin Qanuna görə turistlərin hüquqlarına azad hərəkət etmək hüququ, müvəqqəti olduğu ölkədə qəbul edilmiş məhdudlaşdırıcı tədbirlər nəzərə alınmaqla, turizm ehtiyatlarına çıxış hüququ və s. aiddir. Qanunun 7-ci maddəsi isə adıçəkilən kateqoriya şəxslərin vəzifələrini müəyyən edir. Onlara müvəqqəti olduğu dövlətin qanunvericiliyinə əməl etmək, onun sosial quruluşu, adətləri, ənənələri, dini etiqadına hörmətlə yanaşmaq, ətraf mühitin qorunması, səyahət zamanı şəxsi təhlükəsizlik qaydalarına əməl edilməsi və s. kimi müddəalar daxildir [7,213].

Turistlərin hüquq və vəzifələrinə həm də istehlakçıların hüquq və vəzifələri baxımından yanaşılması mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, turistlər getdikləri ölkədə müvafiq xidmətlərdən istifadə edir, həmçinin malların istehlakçısı kimi çıxış edirlər. Bu baxımdan 1990-cı il tarixli «Hər şeyi əhatə edən səyahətlər, məzuniyyətlər və səfərlər haqqında» Avropa İttifaqı Direktivi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, həmin Direktivdə «turist» terminini «istehlakçı» anlayışı əvəz edir [8,243].

A.N.Oşnokovun fikrincə, hər hansı bir dövlətə gəlməni iqtisadi baxımdan qiymətləndirdikdə, onun istehlak xarakteri kəsb etməsi qənaətinə gəlmək olar. Çünki ölkəyə səyahət edən turistlər maddi nemətlərin istehsalçısı deyil, istehlakçısı qismində iştirak edirlər. Hüquqi baxımdan isə istehlakçıların statusu heç də həmişə turizm xidməti müqavilələrində tərəf qismində mövcud olan turistlərlə eyniləşdirilmir [9,10].

Bir sıra hallarda isə təcrübədə turistlərin valyutasız mübadiləsi vəziyyətinə rast gəlinir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu, bir çox dövlətlərin (məsələn, Hindistan və s.) qanunvericiliyi ilə qadağan edilmişdir [10,22].

Azərbaycan Respublikasının «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Qanunun 3-cü maddəsində istehlakçıların malların (işlərin, xidmətlərin) və onların istehsalçısının, icraçısının və satıcısının sərbəst seçilməsinə, istehlak etdikləri malların (işlərin, xidmətlərin) lazımi keyfiyyətdə olmasına, malların (işlərin, xidmətlərin) təhlükəsizliyinə, malların (işlərin, xidmətlərin) miqdarı, çeşidi və keyfiyyəti haqqında dolğun və düzgün məlumat əldə etməyə, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda, lazımi keyfiyyəti olmayan, habelə insanların sağlamlığına, həyatına təhlükəli olan malların (işlərin, xidmətlərin) vurduğu zərərin ödənilməsinə, öz hüquqlarının və qanuni mənafelərinin müdafiəsi üçün səlahiyyətli dövlət orqanlarına və məhkəməyə müraciət etməyə və s. hüquqları təsbit olunmuşdur [11,5]. Turistlərə də istehlakçı kimi yanaşılsa, bu zaman demək olar ki, həmin hüquqlar həm də turistlərə şamil oluna bilər.

Həmçinin, qeyd olunmalıdır ki, turistlər əcnəbilərin bir növü hesab oluna bilər. Buna görə də əcnəbilərin malik olduqları hüquq və vəzifələri də turistlərə aid etmək olar. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 69-cu maddəsində əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bildiyi və bütün vəzifələri yerinə yetirməli olduqları öz təsbitini tapmışdır [12,18].

Göründüyü kimi dövlətlərin daxili qanunvericilik aktlarında, o cümlədən beynəlxalq sənədlərdə turistlərin malik olduqları əsas hüquqlar və vəzifələr nə qədər biri-birindən fərqlənsə də, ümumilikdə demək olar ki, məzmun baxımından eynilik təşkil edir. Həmçinin, həm beynəlxalq aktlardan, həm də

daxili qanunvericilik aktlarından məlum olur ki, turistlərin ən əsas vəzifələrindən biri dövlətlər və xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma və dostluq münasibətlərinin yaranmasına kömək etməkdir.

Həmçinin, son illərdə COVID-19 infeksiyasının yayılması və təhlükəli xarakter daşması, bu səbəbdən də dövlətlər arasında beynəlxalq sərhədlərin bağlanması onu göstərdi ki, dövlətlərin inkişafının zəruri ünsürlərindən biri də məhz turizmin inkişafıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, turizmin inkişafının əsas səbəbkarlarından biri də turizm münasibətlərinin ən zəruri subyekti hesab olunan turistlərdir. Bu baxımdan turistlərin hüquqlarının qorunması, onların hüquqlarına hörmətlə yanaşılması və hüquqlarının həyata keçirilməsinə zəruri şərait yaradılması dövlətlərin əsas məqsədi olmalıdır. Bu sahədə turistlərin sağlamlığının qorunması, şəxsi təhlükəsizliyinin təmin olunması kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Nəticə. Müəllif həm beynəlxalq, həm də daxili qanunvericilik aktlarında təsbit olunmuş turist statusunun əsas hüquqi elementlərini araşdıraraq aktlarda öz əksini tapmış hüquq vəzifələrin oxşar və fərqli məzmununa münasibət bildirmişdir. Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, həm daxili qanunvericilik, həm də beynəlxalq aktlarda hüquq və vəzifələr arasında məzmun baxımından o qədər də geniş fərqlərin mövcud olmaması turist termininin, o cümlədən əsas hüquq və vəzifələrin dairəsinin konkret təsbit olunmasına kömək edir. Bundan başqa, milli qanunvericiliyimizə son edilmiş dəyişikliklər nəticəsində hüquq və vəzifələrin vahid norma altında öz təsbitini tapması qanunvericiliyin müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması baxımından zəruri addım hesab olunur. Eyni zamanda qeyd olunur ki, qanunvericilikdə təsbit olunmuş hüquq və vəzifələr zaman keçdikcə daha da təkmilləşdirilməli və nəzərə alınmalıdır ki, turistlərin hüquq və vəzifələrinin tam və əhatəli təsbiti birbaşa turizmin inkişafına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Mathieson A., Wall G. Tourism, Economic, Physical and Social impacts. New York, 1987, p. 10
2. Ə.İ.Əliyev, E.Aslanov, «Beynəlxalq turizm hüququ» Bakı, 2012;
3. Bilalov B. Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti, Bakı, Mütərcim, 2006. 280 s.
4. Azərbaycan Respublikasının “Turizm haqqında” Qanunu, 27 dekabr 2021.
5. Kvantalyone V.A. Turizm. Dərs kitabı. M., Maliyyə və statistika, 2003, s.33.
6. Turizm: hüquqi aktlar. Komp.N.İ.Voloşin. M., Maliyyə və statistika, 2000.
7. Birjakov M.B. Turizmə giriş. Dərslik 2006, s.96.
8. Senin V.S. Beynəlxalq turizmin təşkili. M., Maliyyə və statistika, 2004.
9. Oşnokov A.N. Beynəlxalq turizm sahəsində mülki hüquqi müqavilələr, 2002.
10. Birjakov M.B. Müqavilə turist xidmətləri. Turizm firmaları. Sankt-Peterburq, 1995.
11. «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 1995.
12. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995.

Rəyçi: hüquq ü.f.d G.M.Vəliyeva

Göndərib: 09.02.2022

Qəbul edilib: 12.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/189-194>

Şükran Ehtiram oğlu Əliyev
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
Magistrant
shukran.aliyev21@gmail.com

AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ TURİZMİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİNİN PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan ordusunun şanlı qələbəsi ilə bitən İkinci Qarabağ Müharibəsi işğal edilmiş ərazilərin azad edilməsi ilə nəticələnməklə yanaşı Erməni işğalçılarının həyata keçirdiyi dağıntıların tam olaraq üzə çıxmasına imkan yaratdı. Bir daha məlum oldu ki, otuz ilə yaxın davam edən işğal müddətində Erməni vandalları işğal etdikləri Azərbaycan ərazilərində böyük dağıntılar həyata keçirmiş və mövcud olan infrastrukturunu demək olar ki, tamamən məhv etmişdir. Əvəzində isə hətta özləri üçün belə heç bir infrastruktur formalaşdırmamışdır. Biz bunun xüsusilə Ağdam nümunəsində şahidi olduq. Məqalədə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizmin inkişafı naminə həyata keçiriləcək planlardan bəhs olunub, onların əhəmiyyəti vurğulanıb.

Açar sözlər: *ikinci Qarabağ Müharibəsi, turizm, inkişaf, işğaldan azad olunmuş ərazi, maliyyə*

Shukran Ehtiram Aliyev

Priority directions of tourism financing in the occupied territories of Azerbaijan

Abstract

The Second Karabakh War, which ended with the glorious victory of the Azerbaijani army, resulted in the liberation of the occupied territories, as well as the full revelation of the devastation committed by the Armenian occupiers. It became clear once again that during the occupation, which lasted for almost thirty years, Armenian vandals carried out large-scale destruction in the occupied territories of Azerbaijan and almost completely destroyed the existing infrastructure. Instead, they have not even formed such an infrastructure for themselves. We have witnessed this, especially in the case of Agdam. The article discusses the plans to be implemented for the development of tourism in the liberated territories, and emphasizes their importance.

Key words: *second Karabakh War, tourism, development, liberated territory, finance*

Giriş

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması xalqımızın çoxəsrlik tarixində möhtəşəm yer tutur. Dövlət sərhədlərini bərpa etməklə Azərbaycan xalqı son bir əsrdə hərbi və diplomatik sahədə ən böyük zəfərə nail oldu. Qələbənin əbədiləşdirilməsi üçün öz doğma torpaqlarından köçkün düşən insanların el-obasına qayıdışı təmin olunmalıdır. Bu Böyük Qayıdış vətəndaşlarımızın işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşmasında və bu ərazilərin ölkənin iqtisadi fəaliyyətinə qoşulmasında bir körpü olacaq.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdış Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də öz əksini tapıb və bu məsələnin növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair beş milli prioritetdən biri olaraq müəyyən edilməsi Azərbaycan dövlətinin bu işə nə dərəcədə böyük önəm verdiyinin bariz nümunəsidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunan videokonfrans şəklində keçirilən müşavirədə dedi ki: “Bizim planlarımız böyükdür. Müharibə başa çatıb. Bərpa işləri artıq başlanıb və bu, onu göstərir ki, bizim sözümlə əməlimiz arasında bu dəfə də heç bir fərq yoxdur. Biz demişdik ki, torpaqlar işğaldan azad olunandan sonra bu torpaqları tezliklə

bərpa edəcəyik. Mən bu yaxınlarda demişdim ki, biz Qarabağ bölgəsində cənnət yaradacağıq və sözümdə dururam. Bizim hamımızdan asılıdır ki, bu sözlər yerinə yetirilsin. Ona görə 2021-ci il bu baxımdan çox əlamətdar olmalıdır. Məhz 2021-ci ildə Azərbaycan xalqı və bütün dünya görəcək ki, bizim niyyətimiz həyatda öz əksini tapır, bizim planlarımız həyatda gerçəkləşir. Keçmiş köçkünlərə tezliklə öz doğma torpaqlarına qayıtmağı arzulayıram. Hər halda Azərbaycan dövləti əlindən gələni edəcək ki, bu gün daha da yaxınlaşsın. Vahid Azərbaycan dövləti bundan sonra uğurla, inamla inkişaf edəcəkdir”.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıdan insanların təhlükəsiz yaşayışı təmin edilməli, bu region ölkənin ən abad guşələrindən birinə çevrilməlidir. Müasir həyatın əsası olan layiqli yaşayışın bərpası üçün bütün sahələrdə quruculuğa nail olunmalıdır. Bu, stimullar əsasında və dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafı çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Yalnız belə şəraitdə işğaldan azad olunan ərazilərin Azərbaycanın böyük gələcəyinə tam inteqrasiyasını təmin etmək mümkündür. Bu prioritetin uğurla reallaşdırılması üçün aşağıdakı iki məqsədə nail olunmalıdır:

- dayanıqlı məskunlaşma;
- iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiya.

Qarabağda quruculuq işlərinin aparılması üçün 2021-ci ilin dövlət büdcəsində 2,2 milyard manat vəsait də ayrılıb. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 4 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir və layiqli həyatın təmin edilməsi, bütün sahələrdə quruculuq-bərpa və abadlıq işlərinin aparılması, habelə təhlükəsiz yaşayışın, səmərəli fəaliyyətin və rifahın davamlı artmasının dəstəklənməsi məqsədilə “Qarabağ Dirçəliş Fondu” yaradılıb. Bu fond Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və yenidən qurulması, habelə dayanıqlı iqtisadiyyata və yüksək rifaha malik regiona çevrilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə maliyyə dəstəyi göstərilməsini və sərmayələrin cəlb edilməsini, bu sahədə dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafını təmin edən, eləcə də ölkə daxilində və ölkə xaricində zəruri təşviqat işlərini həyata keçirən publik hüquqi şəxsdir.

Əsas hissə

Müharibədən sonra Ağdama səfər edən xarici media nümayəndələri hətta Ağdamı Cənubi Qafqazın Xirosiması adlandırırdılar. BMT-nin hesablamalarına görə, işğal nəticəsində Azərbaycana dəyən iqtisadi ziyan 53,5 milyard dollardır (bundan sonra dollar). İşğal nəticəsində Azərbaycana bütün ərazilərdə dəymiş ziyanı hesablasaq, görürük ki, dəymiş ziyan daha çoxdur. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına görə, işğal nəticəsində Azərbaycanın ekologiyasına və təbii sərvətlərinə ümumilikdə 265 milyard ABŞ dolları məbləğində ziyan dəyib. Hərbi Prokurorluğun apardığı hərtərəfli məhkəmə-tibbi ekspertizasının ilkin hesablamalarına görə, bütün istiqamətlər üzrə dəymiş maddi ziyanın ümumi məbləği 819 milyard dollar təşkil edir.

Dağıntının mürəkkəbliyi və miqyası işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesini mürəkkəb və uzunmüddətli prosesə çevirir. Ona görə də müxtəlif iqtisadi və sosial sahələrdə bərpa prosesinin həyata keçirilməsinə ehtiyac var. Bunu nəzərə alaraq, İkinci Qarabağ müharibəsi başa çatdıqdan dərhal sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafı planının hazırlanmasına dair sərəncam verildi və “Böyük Qayıdış” proqramı əsasında bərpa prosesinə başlanıldı. 2021-ci il büdcəsində bərpa prosesi üçün ilkin olaraq 2,2 milyard dollar nəzərdə tutulub.

“Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpasına və dayanıqlı inkişafına dair 2021-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın yekun layihəsi dövlət orqanlarının, müəssisə və təşkilatların, habelə dövlət orqanlarının təklif və təkliflərinin təhlili əsasında hazırlanıb. Koordinasiya Qərargahının müvafiq işçi qrupları kimi müəyyən edilir və Nazirlər Kabinetinə təqdim edilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 may 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə sənayedə rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı, emalı (emalı) və satışı üzrə istifadə olunan sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri infrastruktur və idarəetmə strukturları ilə, habelə xidmətlərin göstərilməsi, Ağdam Sənaye Parkı sahibkarların səmərəli işini və inkişafını təşviq etmək məqsədilə yaradılmışdır. Hazırda müraciətlər əsasında 12 potensial rezident seçilib. Sənaye parklarında uğurlu

xarici təcrübə müzakirə edilib və regionlarda iqtisadi zonaların təşkilində beynəlxalq təcrübənin nəzərə alınmasının zəruriliyi qeyd edilib.

Münaqişənin vurduğu zərərin ödənilməsi prosesi bir çox sahələrin prioritetləşdirilməsini tələb edir. Münaqişədən sonra bu ərazilərin müəyyən edilməsi və yenidən qurulması prosesi mürəkkəb mexanizmlər tələb edir. Beləliklə, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, zərər müəyyən edildikdən sonra minimum həyat səviyyəsinin təmin edilməsi prioritet məsələdir. Minimum yaşayış səviyyəsinin təmin edən mühüm amillər aşağıdakılardır:

- azad edilmiş ərazilərin təmizlənməsi;
- Enerji təchizatı;
- Kritik yol xətlərinin bərpası;
- İcməli suyun, sanitar qovşaqların və suvarma sistemlərinin bərpası;
- Mənzilin bərpası və təminatı.

Humanitar Məqsədlər üçün Hava Limanının Bərpası İlk olaraq bu sahələrə qoyulan investisiyalar gələcəkdə sosial və iqtisadi bərpaya töhfə verəcək. Minatəmizləmə köçürülmüş əhali üçün vacib təhlükəsizlik amilidir. Bu prosesdən sonra kritik yol xətlərinin bərpası yaşayış məntəqələri ilə digər mühüm obyektlər arasında keçidi asanlaşdıracaq. İcməli su təchizatı, kanalizasiya və suvarma sistemlərinin yenidən qurulması prosesi növbəti iki mərhələdə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına, ailələrin iqtisadi dirçəlişinə öz töhfəsini verəcək.

Yekun olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, minimum yaşayış səviyyəsinin təmin edilməsi sonrakı prosesin, yəni ilkin sosial-iqtisadi inkişafın təzahürüdür. Erkən sosial-iqtisadi inkişafın əhəmiyyəti insanların tədricən məskunlaşmasına və onların yardım asılılığından sürətlə azad edilməsinə səbəb olur. Beləliklə, təhsil, səhiyyə və telekommunikasiya vasitələrinin koordinasiyalı bərpası insanların adaptasiyası prosesini sürətləndirəcək. Eyni zamanda, məşğulluğun artırılması üçün kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi, ev təsərrüfatlarının inkişafına bilavasitə gətirib çıxaracaq təşəbbüslərin aktivləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Bundan əlavə, iqtisadiyyatın canlanmasına töhfə verəcək bank və turizm sektorlarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Nəhayət, Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi zonalarında rentabelli sahələri dərinləşdirmək və inkişaf etdirmək lazımdır. Sektorlara sərmayə qoyuluşu Maliyyə resurslarının müxtəlifliyi o deməkdir ki, münaqişədən sonra bərpaya ehtiyacı olan ərazilər eyni sürətlə bərpa olunur. Sahə tədqiqatlarına beynəlxalq təşkilatlar, dövlət qurumları, özəl sektor, qeyri-hökumət təşkilatları, vətəndaş cəmiyyəti və s. Belə təşkilatlar ərazilərin münaqişədən sonra yenidən qurulmasında maraqlı tərəf kimi çıxış edirlər.

Təşkilatların mandatlarına uyğun olaraq, vəsaitlərin toplanması əsas prioritetlərdən biri olmalıdır. Beləliklə, Azərbaycanda həyata keçirilən sosial-iqtisadi layihələrin əksəriyyətini ümumiləşdirsək, görərik ki, Cədvəl 1-ə əsasən sektorlar üzrə maliyyələşmə mümkündür. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının (BMTİP) məlumatına görə, BMTİP və ABAD Şəki-Zaqatala iqtisadi zonasında ev təsərrüfatına dəstək proqramı həyata keçirir.

Layihə ailələrə maliyyə dəstəyi verir, təlimlər keçirir və ailə brendinin yaradılmasına dəstək verir. Bundan əlavə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının (UNHCR) uzunmüddətli “Kəhriz” layihəsi həyata keçirilir. Layihənin əsas fəaliyyət istiqaməti kanalların bərpası və regionlarda resurs mərkəzlərinin yaradılması olub. Bu proqram birbaşa olaraq yaşayış məntəqələrinin icməli su təchizatının inkişafına və kənd təsərrüfatı torpaqlarının suvarılması imkanlarına töhfə verdi. Layihələrlə yanaşı, Avropa İttifaqının (Aİ) təhsil, səhiyyə və enerji sahələrində fəvqəladə tranş proqramları var idi. ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (USAID) və Halo Trust da Qarabağda üç minə təmizləmə əməliyyatında iştirak edib.

Nəticə etibarilə 1-ci cədvəldə sadalanan mənbələrdən vəsaitlərin cəlb edilməsi və bu vəsaitlərin işğaldan azad edilmiş ərazilərimizə strateji və əlaqələndirilmiş şəkildə investisiya edilməsi gələcəkdə bu ərazilərin iqtisadiyyatını Azərbaycanın ümumi iqtisadiyyatına yenidən inteqrasiya edə bilər.

Sahələr	Minalardan Təmizlənmə	Kritik Yol Xəttlərinin Bərpası	Ev/mənzil, içməli su, Sanitariya və İrriqasiya	Təhsil, Səhiyyə və Telekommunikasiya	Kiçik və Orta Biznes, Ev təsərrüfatı, Bank və Turizm
Maliyyə Mənbələri					
ANAMA	✓				
Beynəlxalq Etimad Fondu	✓				
ABŞİA (USAID)	✓		✓		✓
Halo Trust	✓				
Dünya Bankı		✓	✓		✓
İslam İnkişaf Bankı		✓			✓
Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (IFC)					✓
Asiya İnkişaf Bankı		✓			✓
ARDNF (SOFAZ)		✓		✓	
BMTİP (UNDP)		✓	✓	✓	✓
Qırmızı Xaç Cəmiyyəti (ICRC)			✓		✓
Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı (IOM)			✓		✓
Beynəlxalq Telekommunikasiya Birliyi (ITU)				✓	
BMTİK (UNCTAD)				✓	
QHT				✓	
AI Komissiyası (EU comission)				✓	
Diaspora				✓	

Dünya təcrübəsində strateji və əlaqələndirilmiş investisiyalar donor və ya maliyyə koordinasiya mərkəzinin yaradılması kimi başa düşülür. Beləliklə, investisiya ehtiyacı sahələrin müəyyənəndirilməsinə, ehtiyacların düzgün maliyyə mənbələrindən təmin edilməsinə və son nəticədə investisiyaların düzgün sahələrə yönəldilməsinə səbəb olacaqdır. Dağlıq Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi zonalarının potensialı İşğaldan azad edilmiş ərazilərimiz iqtisadi fəaliyyətin bir çox sahələrini inkişaf etdirmək potensialına malikdir. Kənd təsərrüfatında arıçılıq və heyvandarlığın potensialı Zəngilan, Kəlbəcər, Qubadlı, Cəbrayıl, Xocalı, Laçın, Tərtər və Füzuli rayonlarındadır. Cəbrayıl və Kəlbəcər rayonlarında balıqçılığın inkişafı Minatəmizləmə Təhlükəli yolların bərpası Mənzil/mənzil, içməli su, kanalizasiya və suvarma Təhsil, səhiyyə və telekommunikasiya Kiçik və orta biznes, ev təsərrüfatları, bank və turizm Dağ-mədən sənayesi, kənd təsərrüfatının inkişafı, enerji layihələri Maliyyələşdirmə mənbələri: mövcuddur . Cəbrayıl rayonu və Şuşa şəhəri ipəkçilik, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Füzuli və Xocavənd rayonları taxıl istehsalı üçün böyük potensiala malikdir. Bizim Kəlbəcər, Tərtər və Füzuli rayonlarının ot və süd məhsullarının, Ağdam, Cəbrayıl, Laçın və Füzuli rayonlarının isə dəri məmulatlarının emalı üçün böyük potensialı var. Kəlbəcər və Zəngilan rayonlarında qızıl, mis, gümüş, civə və xromit ehtiyatları, Cəbrayıl rayonundakı Yaşam və Xalkidon yataqları zərgərlik sənayesini inkişaf etdirməyə imkan verir.

Bundan əlavə, dağ turizmi, ekoturizm, müalicə turizmi və mədəniyyət turizmi üçün əlverişli olan digər rayon və şəhərlərin potensialından Şuşa, Laçın və Kəlbəcərdə istifadə etməklə Qarabağın iqtisadi dirçəlişinə töhfə verə bilərik. turizm. Qeyd edək ki, Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi zonalarının enerji potensialı çox yüksəkdir. Hidroenergetika potensialına misal olaraq Xudafərinskaya, Qız Qalası SES və Tərtər SES-lərini göstərmək olar. Həmçinin günəş enerjisinin potensialı Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında, Qarabağın dağlıq rayonlarında, əsasən Kəlbəcər və Laçın rayonlarında külək enerjisi potensialı, geotermal enerji ehtiyatlarımız isə Kəlbəcər və Şuşada geniş yayılmışdır. Bütün bu enerji ehtiyatlarının və digər sənaye sahələrinin inkişafı üçün bir çox sahələrdən investisiya cəlb etmək mümkündür. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, risklər hesablanarkən sənaye və energetikaya birbaşa xarici investisiyaların yaratdığı təhlükə nəzərə alınır. Bu səbəbdən də bir çox beynəlxalq şirkətlər münafiqədən sonrakı dövrdə sənaye və enerjiyə sərmayə qoyuluşuna müsbət yanaşırlar. Diaspora sərmayəsi Münafiqədən sonrakı dövrdə yeni yaranan ərazilərə investisiyaların cəlb edilməsi mürəkkəb prosesdir.

İnvestisiyada məlumatın mövcud olma dərəcəsi qoyulacaq investisiya ilə düz mütənasibdir. Bu o deməkdir ki, ərazi haqqında nə qədər çox məlumat olarsa, bir o qədər investor cəlb edə bilər. Münaqişədən sonrakı dövrdə informasiya çatışmazlığı səbəbindən ilkin mərhələdə diaspor nümayəndələri iş adamlarına yerləşdikləri ölkələr haqqında kifayət qədər məlumat versələr, investisiyaların cəlb edilməsinə kömək edə bilərlər. İş adamlarının 5-dən danışıqdan nəzərə alınmalı olduğu nüanslardan biri də odur ki, onların Azərbaycanla əlaqəsi olan şəxslər (vətəndaşlarımız, Azərbaycan vətəndaşı olmayan qeyri-rezident və ya qohumluq əlaqəsi olan şəxslər və s.) investisiya cəlb edə bilər. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, münaqişədən sonrakı investisiyalara diaspor investisiyalarının cəlb edilməsinin motivləri 3 qrupa bölünür (M.Nilsen və Liesl Riddl, 2010). Şəkil 1-də göstəriləndiyi kimi, bu motivlər maliyyə gəlirləri və sosial statusun maraqları ilə yanaşı, emosional bağlardan istifadə edərək investisiya cəlb etmək üçün də istifadə edilə bilər.

- Motiv "Maliyyə gəliri" – investisiyanın qaytarılması deməkdir.
- Motiv "Sosial status" - cəlb edilmiş investora təyin edilə bilən sosial statusa aiddir. Bu da öz növbəsində əlavə başlanğıc amili kimi qeydə alınır.
- "Emosional" motiv – əksər millətlərarası münaqişələrə cəlb oluna bilən motiv hesab edilir və investorun dəyərlərə və ölkəyə verdiyi töhfədən mənəvi həzz almasına əsaslanan investisiyadır.

Diaspora investisiya yatırmaq üçün bir neçə model ölkə var. Məsələn, Çilidə yaradılmış Çili Fondu diaspor investisiyalarını cəlb etməklə innovativ aqrobiznes startaplarını dəstəkləyir. Chile Global həmçinin xaricdə yaşayan təsir göstərənlərlə təmaslar vasitəsilə biznes layihələrinin inkişafı və maliyyələşdirilməsini dəstəkləyir.

Ekvadoradakı El Cucayo Fondu Ekvadordakı miqrant biznes sahiblərinə ölkədə fərdi biznes və ya korporasiyaların yaradılmasında və inkişaf etdirilməsində dəstək verir. İnvestisiya kapitalına 25-50% bonus və uğurlu biznes üçün 500-50.000 dollar maliyyələşdirmə təklif edirlər. Digər İnvestisiyalar Münaqişədən sonrakı dövrdə bu ərazidə texnologiyaya investisiya vençur kapitalı və ya kraudfanding vasitəsilə artırıla bilər. İlkin mərhələdə böyük məbləğdə sərmayə qoymaq çətin olduğundan, KOS səviyyəsində investisiyaların cəlb edilməsi gələcəkdə böyük investisiyalara dəstək olacaq. Nəticədə, Tayvan və Yaponiya texnologiyaya vençur kapitalı investisiyalarında özlərini sübut etdilər. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq vasitəsilə bir çox sahələrə investisiyalar yatırıla bilər. İnfrastruktur layihələrinin dövlət-özəl tərəfdaşlığı əsasında həyata keçirilməsi özəl sektorun canlanmasına, səmərəliliyin artmasına və dövlət büdcəsinə yükün azalmasına gətirib çıxarır. Səmərəliliyin artması və xərclərin bölüşdürülməsi hesabına həyata keçirilən layihələrin sayı artır.

Nəticə

Araşdırmamız zamanı müəyyən etdik ki, münaqişədən sonrakı dövrdə sərmayə qoyuluşu sahələri ətraflı öyrənilməli və addım-addım prioritetləşdirilməlidir. Vətəndaşların ilkin yaşayış səviyyəsi ilə təmin edildikdən sonra köçürülməsi prosesində ilk növbədə sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərinə diqqət yetirilməlidir. Bundan əlavə, davamlı iqtisadi inkişaf üçün uzunmüddətli model yaratmaq və investisiyalardan davamlı gəlir əldə etmək üçün strateji sahələri seçmək lazımdır. Yuxarı Qarabağ və

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi zonalarında turizmin inkişafı maliyyələşmə sahələrini inkişaf etdirmək lazımdır. Sektorlara sərmayə qoyuluşu, maliyyə resurslarının müxtəlifliyi o deməkdir ki, münaqişədən sonra bərpaya ehtiyacı olan ərazilər eyni sürətlə bərpa olunur. Nəhayət, Dağlıq Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi zonalarının potensialından səmərəli istifadə etmək lazımdır. Bütün qeyd olunmuş problemlərin həlli üçün işğaldan azad olunmuş ərazilərdə maliyyələşmə siyasətinin aparılması mühüm amildir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında “2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı” , Bakı, 27 avqust 2002;
2. Azərbaycan Respublikasında sosial iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı, Bakı, 24 noyabr 2003
3. Azərbaycan Respublikasının “Turizm haqqında” Qanunu, Bakı, 27 iyul 1999;
4. Əhmədov M.A., A.C.Hüseyn, İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları, Bakı, 2011;
5. Əliyev R., N.Novruzov, M.Məmmədov, İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi, Bakı, 2003;
6. Mahmudov M., Z.Şabanov, F.Ələkbərov, İdarəetmə nəzəriyyəsi, Bakı, 2012;
7. Quliyev T., Menecmentin əsasları, Bakı, 2006;
8. Rəhimov S.N., Turizm ekskursiya işinin təşkili, Bakı;
9. International journal, Tourism and hospitality studies, Bakı: 2015
10. Əsgərov Ə.T., Bilalov B.Ə., Güləliyev Ç.G. “Ekoloji turizm”. Bakı, Elm, 220 səh.
11. Həsənov A.N. Azərbaycanın təbii turist resursları. Xidmət artı. Bakı, Elm, 2012, № 3. 266 səh.
12. Həsənov N.N. Azərbaycanın qərb bölgəsində turizm mərkəzlərinin inkişafını müəyyən edən amillər: Beynəlxalq elmi-praktik konfransın hesabatlarının toplusu. Varna, 2009, 259 səh.
13. İsmayılov R. Turizmin inkişafı Azərbaycan iqtisadiyyatını şaxələndirmək üçün effektiv bir vasitədir. Sivil toplum liderliyi şəbəkəsi. 20.09.2012. URL: <http://csln.info/news/urn:news:125B225> (referans tarixi: 12/04/2014).

Rəyçi: prof.N.M. Kələntəri

Göndərib: 19.02.2022

Qəbul edilib: 20.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/195-204>

Aslan Ziya oğlu Aslanov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Magistrant
aaslanov438@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA NƏQLİYYAT DAŞIMALARININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat daşımalarının müasir vəziyyətinin təhlili verilmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatında aparıcı yer tutan nəqliyyat sektorunun inkişaf dinamikasına nəzər salınmış və statistik göstəricilər verilməklə ətraflı təhlil olunmuşdur.

Nəqliyyat növlərinin təsnifatı verilərək ölkənin iqtisadiyyatında hər birinin oynadığı aparıcı rolunu əsaslandırılmışdır.

Nəqliyyat sektorunun bütün sahələrdə oynadığı mühüm rolunu nəzərə alınaraq hazırda bütün dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də bu sahənin genişləndirilməsi ilə bağlı bir çox layihələrin irəli sürüldüyü, tədbirlər görüldüyü və investisiyaların cəlb edildiyi vurğulanmışdır. Əsasən, avtomobil nəqliyyatı sahəsində çoxşaxəli işlərin görüldüyü nəzərə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: *nəqliyyat sektoru, nəqliyyat daşımaları, iqtisadi sahə, qeyri-neft sahəsi, logistika və ticarət*

Aslan Ziya Aslanov

Analysis of the current situation of transportation in the Republic of Azerbaijan

Abstract

Analysis of the current state of transportation in the Republic of Azerbaijan was given in the article. The dynamics of development of the transport sector, which plays a leading role in the economy of Azerbaijan, was considered and analyzed in detail giving statistical indicators.

Given the classification of modes of transport the leading role of each in the country's economy were substantiated.

Given the important role of the transport sector in all areas, it was noted that many projects, measures and investments have been put forward in our country, as well as in the world, to expand this area. It was noted that mainly a wide range of work is being done in the field of car transport.

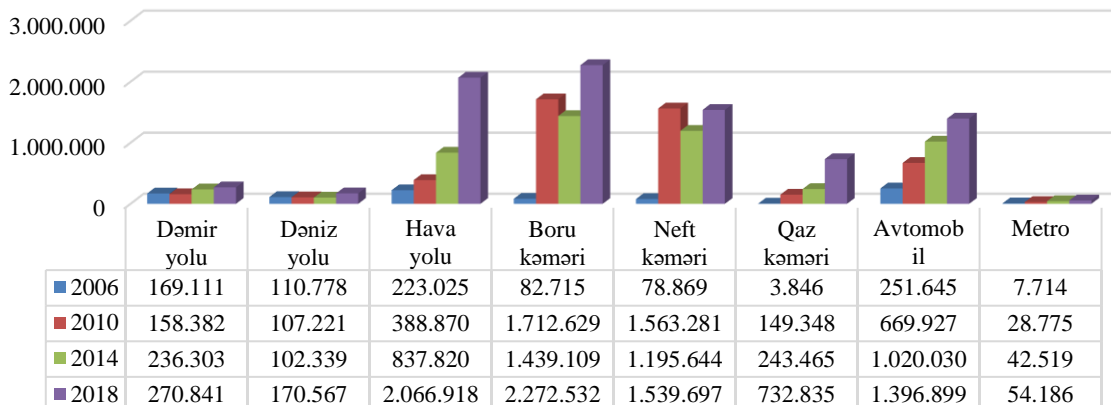
Key words: *transport sector, transportation, economic sector, non-oil sector, logistics and trade*

Giriş

Hər bir ölkə üçün önəmli göstəricilərdən biri də onun strateji mövqə baxımından əlverişli olmasıdır. Bu cəhətdən, Azərbaycan Respublikası xüsusi diqqət çəkir. İstər Asiya, istər yaxın Şərqi, istərsə də Avropa arasında mövcud olan bütün ticarət əlaqələrinin qovuşduğu bir nöqtədə yerləşən ölkəmiz, eyni zamanda da dünyanın ən çox tələbat duyduğu resurs – neft istehsalı üzrə qədim tarixə malikdir. Günümüzdə, regionda neft və qaz istehsalı üzrə birinci yerdədir. Buna görə də, Azərbaycan həmişə xarici dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Məlumdur ki, bütün ticari-iqtisadi əlaqələr nəqliyyat vasitələri ilə həyata keçirilir. Ölkə əlaqələri genişləndikcə, nəqliyyat fəaliyyəti də mütənasib şəkildə inkişaf edərək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu barədə statistik göstəriciləri nəzərə alaraq, nəqliyyat sektorunun ölkəmiz üçün istər daxili, istərsə də xarici yükdaşımalar baxımından nə qədər önəmli olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil. Bu da, öz növbəsində, ÜDM üçün əvəzsiz töhfə deməkdir.

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA DAŞINMALARDAN ƏLDƏ OLUNAN GƏLİR - (manat)

¹ Qrafik Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib olunub.

Bütün bu göstəricilər iqtisadi inkişafda nəqliyyat yükdaşımalarının oynadığı əvəzsiz rolu təcəssüm etdirir. Odur ki, bu sahəni sosial-iqtisadi inkişaf amillərindən biri də hesab etmək olar. Təsədüfi deyil ki, nəqliyyat sektorunun inkişafı nəticəsində 2018-ci ildə 8.1% işçi işlə təmin olunmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı, ölkə iqtisadiyyatında diqqətə alınması vacib olan bir sıra məqamlar da mövcuddur. Belə ki, hökumət qarşısında duran əsas məsələ ilə ona maraq göstərən tərəf arasında koordinasiya olmalıdır. Eyni zamanda, nəqliyyat sahəsi ilə bağlı geniş məlumat əldə edilməli, xüsusən də yol təhlükəsizliyi nəzərə alınmalıdır.

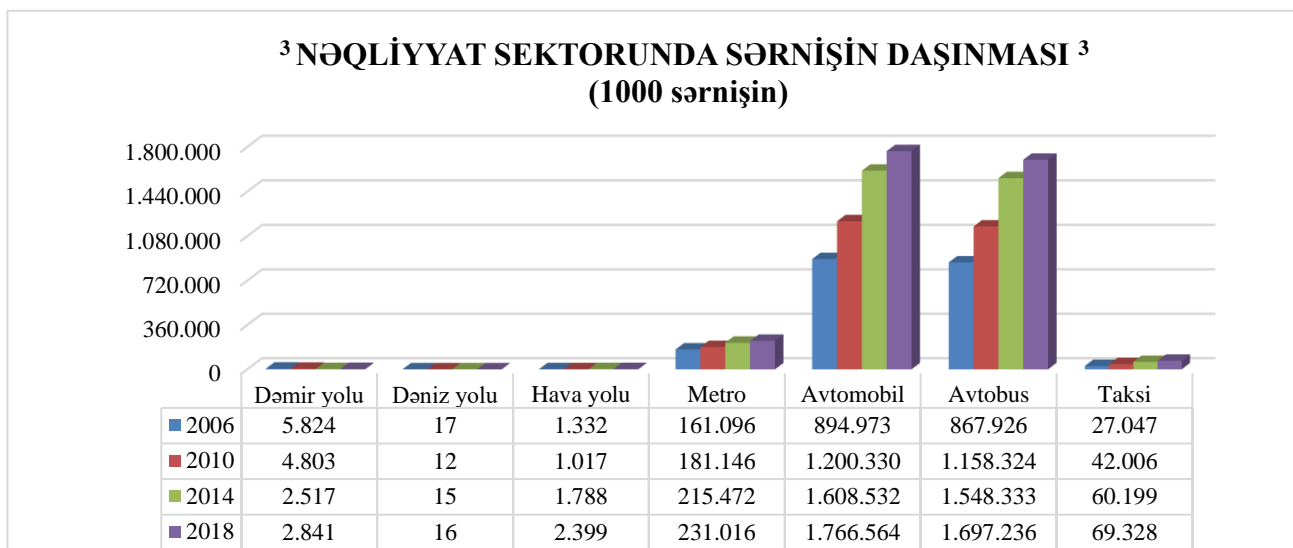
Digər önəmli məqam isə, neft-qaz istismarı ilə məşğul olan ölkənin iqtisadiyyatının, əsasən, neft-qazdan asılı olmasıdır. Ölkəmizdə də iqtisadiyyat ənənəvi hal daşdığına görə, qeyri-neft sahəsinin inkişaf etdirilməsi labüddür. Məhz bu baxımdan, nəqliyyat sahəsi öz vacibliyini qoruyub saxlayır. Dövlət tərəfindən də bu sahəyə xüsusi diqqət ayrılmış, müxtəlif layihələr həyata keçirilmişdir. Bunlardan ən önəmlisi isə, “Logistika və ticarət sahəsində strateji yol xəritəsi” əsasında bir çox hədəflərin işlənilib-hazırlanmasıdır. (Bağırov F. 2009).

Hal-hazırda, ölkəmizdə ən çox istifadə olunan və digərlərinə nəzərən daha çox inkişaf edən, ölkədaxili və ölkəxarici, istər yük, istərsə də sərnişin daşınmasında fəal çıxış edən nəqliyyat növü avtomobil nəqliyyatıdır.

Ölkəmizdə nəqliyyat yollarının (istər dövlət magistral, istərsə də digər yollar) dizayn, tikinti, istismar, təmir və nəzarəti üzrə məsul orqan 2017-ci ildə yaradılan “Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyidir” (AAYDA).

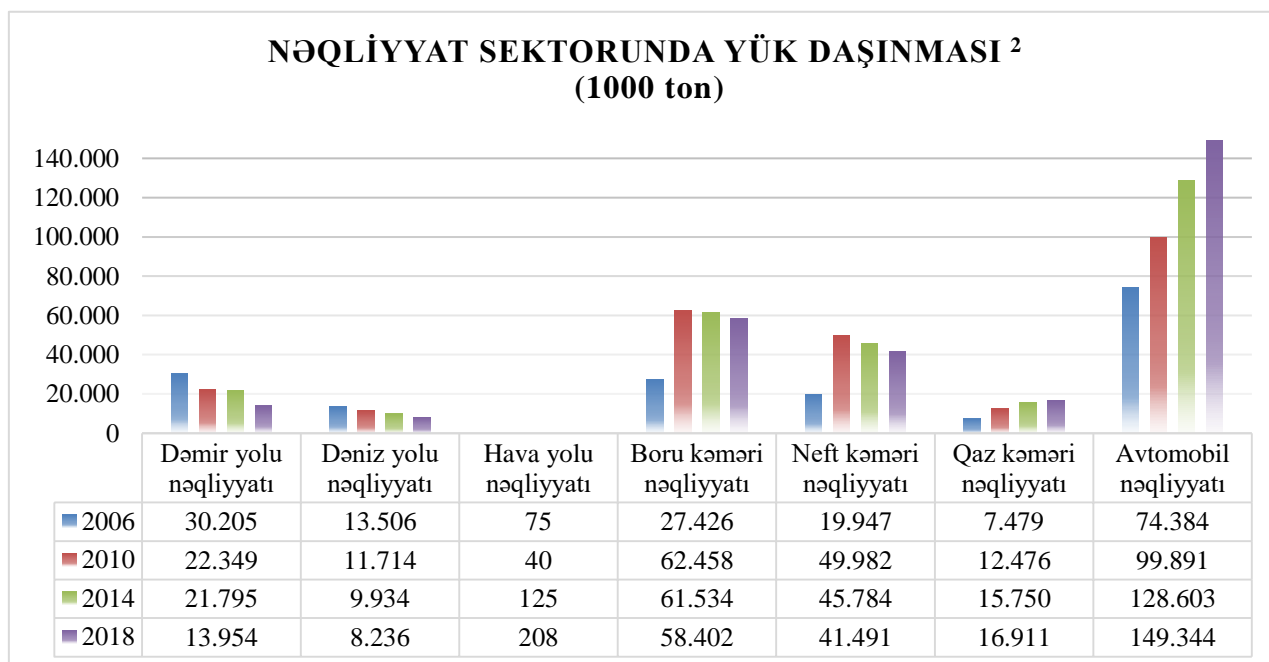
2019-cu ildə aparılan araşdırmalara əsasən, Respublikamızda ümumi uzunluğu 19176 km olan yol şəbəkəsinin 4789 km-i dövlət, 14.387 km-i isə yerli əhəmiyyətli yollar hesab olunur.

Aparılan araşdırmalar və DSK-nın məlumatları da təsdiq edir ki, təkcə 2018-ci ildə təqribən 235 mln. ton mal nəql olunmuşdur ki, bunun da 65%-i avtomobil nəqliyyatının payına düşür.

² Qrafik Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib olunub.

Avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşınmalarına dair söylənən fikirləri sərnişin daşınmalarına da aid etmək olar. Belə ki, sərnişin daşınmalarının da 88 %-ni avtomobil nəqliyyatı əhatə edir. 11 % -i isə metro vasitəsi ilə həyata keçirilir. Qalan cüzi hissə isə hava, dəniz və dəmir yollarının payına düşür.

³ Qrafik Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib olunub.

Göründüyü kimi, ölkəmizdə nəqliyyat sektoru icmalı 2018-ci ilə qədər təqribən 6.7 % yüksəlmişdir. Bu da, öz növbəsində, nəqliyyat sahəsindən gələn gəlirlərə təsir etmiş, 2014-cü ildə 2.8 milyard manat olan gəlir 2018-ci ildə 4.8 milyard manata çatmışdır.

Məlum olduğu kimi, düşmən tapdağından xilas edilmiş ərazilərdə də yol infrastrukturunu üzrə bərpa işləri aparılır. 6 noyabr 2020-ci il tarixində əsas qoyulan “Zəfər yolu” mənbəyini Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur yol xəttindən götürərək Şuşa şəhərindəkə uzanır. Bu isə, əlavə 101 km yol xətti deməkdir.

Digər bir strateji əhəmiyyətli layihə isə uzunluğu 124 km-dan ibarət olan Zəngilan-Horadiz magistral xəttidir. Həmçinin Xocavəndin Hadrut qəsəbəsindən başlayaraq Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur dəhlizi magistral xəttinə birləşən Hadrut-43 kilometrlik Cəbrayıl-Şükürbəyli avtomobil yolu da bu qəbildəndir. Bütün bunlarla yanaşı, Bərdə-Ağdam (44.5 km), Xudafərin-Qubadlı-Laçın (66 km), Xanlıq-Qubadlı (83 km) və Tərtər-Çaylı-Suqovuşan-Talış (29 km) avtomobil yollarının salınması və ya bərpası da ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında böyük rol oynayacaq.

Respublikamızda dəmir yol nəqliyyatının idarəçiliyi “Azərbaycan Dəmir Yolları Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti”nə (ADY – 2009-cu ildə yaradılıb) məxsusdur. ADY istər yük, istərsə də sərnişin daşınmasında böyük rol oynayır. 2019-cu ilin statistik məlumatlarına əsasən, ölkəmizdə istismar olunan dəmir yol xəttinin uzunluğu 2140 km-dir və 1169 km-i elektriklişib.

Təkcə 2019-cu ildə qeyd olunan şəbəkə üzrə mal nəqli 15,2 milyon ton, sərnişin daşınması isə 3,8 milyon nəfər olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda dəmir yol şəbəkəsi, əsasən, 4 marşrutdan ibarətdir: (Əsədov A.M., Abdullayev K.M., 2011).

1) Biləcəridən başlayaraq Gürcüstan sərhədinə qədər (Böyük-Kəsik) olan Trans-Qafqaz marşrutu (uzunluğu 488 km, ikiqat elektrikli);

2) Bakı – Yalama (Rusiya sərhədinə qədər) uzunluğu 206 km, elektrikli, cüt zolaqlı xətt;

3) Elektrikli və qismən ikiqat relslərdən ibarət olan Ələt – Horadiz xətti;

4) Osmanlı – Astara, ilk 17 km-i elektrikli təmin edilib.

2015-2016-cı illərdə, dəmir yolu nəqliyyatında qismən tənəzzül tendensiyası yaşansa da, 2017-ci ildən başlayaraq xüsusi layihələr həyata keçirilmiş, planlar tərtib olunmuşdur. Dövlət tərəfindən atılan addımlar, eləcə də Bakı-Tbilisi-Qars istiqamətində işlərin yekunlaşdırılması, eyni zamanda Astara – İran dəmir yol xəttinin çəkilməsi üzrə resursların ayrılması bu sektorun ölkə iqtisadiyyatı üçün önəmini əks etdirir. Həmçinin Sumqayıt-Yalama istiqamətində 166,5 km uzunluğa malik olan magistral dəmir yol xəttinin bərpası da vacib layihələrdən biridir.

Cədvəl 1. Dəmir yolu nəqliyyatına dair göstəricilərin ətraflı şəkildə qeydi

DƏMİR YOLU NƏQLİYYATI	2006	2010	2014	2018
Dəmir yol xətlərinin istismar uzunluğu (km)	2,122	2,079	2,066	2,133
elektriklişdirilmiş yollar	1,270	1,251	1,238	1,169
Yük daşınmışdır (min ton)	30,205	22,349	21,795	13,954
ölkələrarası əlaqə	22,788	18,752	15,563	10,098
- transit	6,099	8,254	4,502	3,044
- yerli əlaqə	7,417	3,597	6,232	3,856
Yük dövriyyəsi (milyon ton-km)	11,059	8,250	7,371	4,492
ölkələrarası əlaqə	9,036	7,464	5,925	3,605
- transit	3,296	4,041	2,330	1,615
- yerli əlaqə	2,023	786	1,446	887
Sərnişin daşınmışdır (min sərnişin)	5,824	4,803	2,517	2,841
- ölkələrarası əlaqə	654	317	285	192
- yerli əlaqə	5,170	4,486	2,232	2,649
Sərnişin dövriyyəsi (milyon sərnişin-km)	964	917	612	466
- ölkələrarası əlaqə	159	83	81	66
- yerli əlaqə	805	834	531	400
Bir ton yükün orta daşınma məsafəsi (km)	366.1	369.1	338.2	321.9
Bir sərnişinin orta daşınma məsafəsi (km)	165.5	190.9	243.1	164.0

Daşınmalardan əldə olunan gəlir, (min AZN)	169,111	158,382	236,303	270,841
- yük daşınmasından	147,210	137,994	221,851	256,167
- ölkələrarası əlaqə	123,688	126,121	198,540	224,949
- transit	40,672	53,290	49,358	72,691
- yerli əlaqə	23,522	11,873	23,311	31,218
- sərnişin daşınmasından	21,901	20,388	14,452	14,674
- ölkələrarası	17,232	15,042	5,061	7,127
- yerli əlaqə	4,669	5,346	9,391	7,547
Daşınmalara çəkilən xərclər (min manat)	116,160	167,414	223,751	323,427
- yük daşınmasına	104,756	151,616	167,813	248,608
- sərnişin daşınmasına	11,404	15,798	55,938	74,819
İşçilərin orta illik sayı (nəfər)	16,812	12,997	11,761	6,760
Orta aylıq nominal əmək haqqı (manat)	102.9	187.1	275.4	422.9
Əsas kapitalla investisiyalar (min manat)	13,207	3,372	4,331	7,085
Əsas fondların istifadəyə verilməsi (min manat)	8,858	1,207	505	7,085
Yük vaqonlarının sayı (ədəd)	19,341	18,062	17,860	7,623
Sərnişin vaqonlarının sayı (ədəd)	726	719	669	211
Konteynerlərin sayı (ədəd)	3,036	3,036	3,104	598

¹ Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Dəmir yol xəttinin bərpaı hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə də uğurla davam etdirilir. Coğrafi mövqə baxımından əlverişli olan bu ərazilərdə dəmir yol xəttinin bərpaı əhəmiyyətli nəticələr hasil edəcək. Xüsusən də, 100 km uzunluqdan ibarət olan Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xətti mühüm önəm kəsb edir. Həmçinin gələcəkdə inşası nəzərdə tutulan Zəngəzur dəhlizi də Azərbaycan və Naxçıvan MR ilə əlaqənin olmasına şərait yaradacaqdır.

Respublikamızda dəniz nəqliyyatının tənzimlənməsi Dövlət Dəniz Agentliyi (DDA) tərəfindən həyata keçirilir. Digər nəqliyyat növlərinə nəzərən dəniz nəqliyyatı daha çox sərnişin daşınmalarında deyil, yük nəqlində özünü göstərir. Odur ki, limanların ölkəmiz üçün də əhəmiyyəti əvəz edilməzdir. Bu baxımdan, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı bir növ ölkə üçün dəniz nəqliyyatını magistral ilə dəmir yolları arasında əlaqə yaradan çoxşaxəli hab mərkəzi rolunu oynayır.

Məlumat üçün qeyd edirik ki, haqqında danışdığımız liman 2019-cu ildə Xəzər dənizindəki Avropa Dəniz Limanları Təşkilatının (ESPO) Liman Ətraf Mühitə Nəzarət Sistemi (PERS) – EcoPorts sertifikatına layiq görülən ilk limandır.

Hazırda, dünyada olduğu kimi, respublikamızda da dəniz nəqliyyatının inkişafına və mövcud imkanlarının genişləndirilməsinə xüsusi diqqət ayrılmışdır. Aparılan araşdırmalar və statistik göstəricilər də deməyə əsas verir ki, bu sahənin inkişafı üçün atılan hər bir addım müsbət töhfələr verəcəkdir.

Cədvəl 2. Dəniz nəqliyyatına dair göstəricilərin ətraflı şəkildə qeydi

DƏNİZ NƏQLİYYATI	2006	2010	2014	2018
Yük daşınmışdır (min ton)	13,506.1	11,714.3	9,934.1	8,236.1
- xarici əlaqə	13,475.0	11,666.9	9,934.1	8,236.1
- idxal	280.0	1,149.8	554.9	240.2
- ixrac	1,187.0	1,128.2	715.1	319.1
- transit	5,907.0	7,718.2	8,296.3	6535.5

- xarici limanlararası	6,101.0	1,670.7	367.8	1141.3
- kabotaj əlaqə	31.1	47.4	-	-
Yük dövriyyəsi (milyon ton-km)	8,042.9	4,859.1	4,123.7	4,575.7
- xarici əlaqə	8,038.1	4,859.1	4,123.7	4,575.7
- kabotaj əlaqə	4.8	-	-	-
Sərnişin daşınmışdır (min sərnişin)	17.5	12.0	14.7	15.7
- xarici əlaqə	17.5	12.0	14.7	15.7
- kabotaj əlaqə	-	-	-	-
Sərnişin dövriyyəsi (milyon sərnişin-km)	6.4	4.5	5.2	6.8
- xarici əlaqə	6.4	4.5	5.2	6.8
- kabotaj əlaqə	-	-	-	-
Bir ton yükün orta daşınma məsafəsi (km)	595.5	414.8	415.1	555.6
Bir sərnişinin orta daşınma məsafəsi (km)	365.7	375.0	353.7	433.1
Daşınmalardan əldə olunan gəlir (min manat)	110,778.0	107,221.9	102,339.6	170,566.6
- yük daşınmasından	110,047.0	106,055.4	101,329.2	168,951.5
- xarici əlaqə	109,941.0	106,055.4	101,329.2	168,951.5
- kabotaj əlaqə	106.0	-	-	-
- sərnişin daşınmasından	731.0	1,166.5	1,010.4	1,615.1
- xarici əlaqə	731.0	1,166.5	1,010.4	1,615.1
- kabotaj əlaqə	-	-	-	-
Daşınmalara çəkilən xərclər (min manat)	96,295.0	92,115.5	119,029.1	174,676.7
- yük daşınmasına	77,806.0	90,273.2	116,654.0	171,413.9
- sərnişin daşınmasına	18,489.0	1,842.3	2,375.1	3,262.8
İşçilərin orta illik sayı (nəfər)	9,091.0	9,515	8,291	6,574
Orta aylıq nominal əmək haqqı (manat)	262.9	534.2	776.6	1,502.9
Əsas kapitalla investisiyalar (min manat)	41,194.0	13,219.5	142,561.9	115,409.2
Əsas fondların istifadəyə verilməsi (min AZN)	42,945.0	3,568.6	120,050.0	57,047.0
Gəmilərin sayı (ədəd)	75	80	62	50
Gəmilərin tam registr tutumu (min ton)	391.1	431.1	376.4	321.7
Gəmilərin dedveyt tutumu (min ton)	436.0	484.5	378.6	324.1
Gəmilərin sərnişin tutumu (sərnişin yeri)	1,414	228	312	336

² Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib olunub.

Ölkə yükdaşıma sistemində sürətli və rahatlıq baxımından ən öncül nəqliyyat vasitəsi olan hava nəqliyyatı Dövlət Mülki Aviasiya Agentliyi (DMAA) tərəfindən nəzarət olunaraq tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, təkcə 2019-ci ildə Respublika hava yolları vasitəsilə 2,8 mln. sərnişin, 183.5 min ton yük nəql olunub.

Azərbaycan Hava Yolları, hazırda 2030-cu ilədək strateji plan hazırlamaq üzərində işləyir. Bu plan, mülki aviasiya sektoru üçün davamlı inkişaf və təkmilləşməni təmin etmək, əhəlinin ehtiyaclarını layiqincə qarşılamaq və sektor üzrə yeni və daha yaxşı xidmətləri yerinə yetirmək üçün hədəfləri müəyyənləşdirəcəkdir.

Cədvəl 3. Hava nəqliyyatına dair göstəricilərin ətraflı şəkildə qeydi

HAVA NƏQLİYYATI	2006	2010	2014	2018
Sərnişin daşınmışdır (min sərnişin)	1,332	1,017	1,788	2,399
beynəlxalq	684	807	1,236	1,785
Yerli	648	210	552	614
Sərnişin dövriyyəsi (milyon sərnişin-km)	1,686	1,613	2,918	5,199
beynəlxalq	1,312	1,497	2,589	4,783
Yerli	374	116	329	416
Yük daşınmışdır (min ton)	75	40	125	208
beynəlxalq	66	38	123	206
Yerli	9	2	2	2
Yük dövriyyəsi (milyon ton-km)	291	139	481	919
beynəlxalq	286	138	480	918
Yerli	5	1	1	1
Bir ton yükün orta daşınma məsafəsi (km)	3,880.0	3,475.0	3,848.0	4,418.3
Bir sərnişin orta daşınma məsafəsi (km)	1,265.8	1,586.0	1,632.0	2,167.2
Daşınmalardan əldə olunan gəlir (min manat)	223,026	388,870	837,820	2,066,918
yük daşınmasından	109,586	256,551	539,196	1,538,459
beynəlxalq	107,894	256,120	538,838	1,537,867
Yerli	1,692	431	358	592
sərnişin daşınmasından	113,440	132,319	298,624	528,459
beynəlxalq	106,897	118,573	262,824	491,466
Yerli	6,543	13,746	35,800	36,993
Daşınmalara çəkilən xərclər (min manat)	248,414	437,695	770,221	2,187,832
yük daşınmasına	98,725	185,520	455,603	1,451,140
sərnişin daşınmasına	149,689	252,175	314,618	736,692
İşçilərin orta illik sayı (nəfər)	3,970	5,109	12,083	12,623
Orta aylıq nominal əmək haqqı (manat)	370.3	740.7	789.3	1,167.6
Əsas kapitalla investisiyalar (min manat)	107,680	214,077	82,185	39,410
Əsas fondların istifadəyə verilməsi (min manat)	107,776	229,429	619,325.0	39,410.0

³ Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib olunub.

Hava nəqliyyatının səmərəliyi, eyni zamanda müasir dövr üçün vacibliyi nəzərə alınaraq, son illər ölkədə 7 aeroport tikilərək istifadəyə verilib. Bunlardan, Bakı, Naxçıvan, Gəncə, Lənkəran, Qəbələ və Zaqatala beynəlxalq, Yevlax isə yerli əhəmiyyətli aeroportdur. Bundan əlavə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə də beynəlxalq Fizuli aeroportu tam şəkildə tikilərək istifadəyə verilmiş, Zəngilan və Laçın aeroportlarının isə istifadəyə verilməsi nəzərə alınmışdır.

Ölkəmiz neft-qaz hasil etdiyi üçün istər ölkədaxili, istərsə də ölkə xaricinə nəql üçün ən səmərəli üsul məhz boru kəməri nəqliyyatıdır. Ölkədaxili daşınma üçün, ilk dəfə, Abşeronda formalaşan neft kəmərləri daha sonra digər bölgələrə də yayılmışdır. (Şirvan-Bakı, Dübəndi-Böyük Şor, Buzovna-Sabunçu, Binəqədi-Keşlə və s.) Xaricə neft nəqli isə XX əsrin əvvəli, uzunluğu 800 km olan Bakı-Batumi neft kəməri ilə baş tutmuşdur.

Azərbaycan sərhədləri daxilində Xəzər dənizindən əldə olunan neftin dünya bazarına nəqli isə 1995-ci il (19 oktyabr) iki neft kəməri əsasında nəzərdə tutulub:

- Şimal marşrutu; Bakı-Qroznı-Tixoretsk-Novorossiysk (BQTN) – (İlk neft nəqli 1997);
- Qərb marşrutu; Bakı-Supsa – (İlk neft nəqli 1999);

Həmçinin 2006-cı ildən başlayaraq, Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) nefti boru kəməri də istifadəyə başlayaraq 50 milyondan artıq neftin dünya bazarına nəqlinə imkan yaratmışdır.

Cədvəl 4. Boru kəməri nəqliyyatına dair göstəricilərin ətraflı şəkildə qeydi

BORU KƏMƏRİ NƏQLİYYATI	2006	2010	2014	2018
Magistral boru kəmərlərinin uzunluğu (km-ölkə üzrə)	4,356	5,499	5,402	5,438
- magistral neft kəmərləri	1,610	1,673	1,527	1,523
- magistral qaz kəmərləri	2,746	3,826	3,875	3,915
Nəql edilmişdir (min ton)	37,637	66,441	65,832	62,152
- neft kəməri	30,158	53,966	50,082	45,241
- nəqliyyat sektoru	19,947	49,982	45,784	41,491
- qeyri-nəqliyyat sektoru	10,211	3,984	4,298	3,750
- qaz kəməri	7,479	12,475	15,750	16,911
Yük dövriyyəsi (milyon ton km)	21,317	76,390	70,606	69,564
- neft kəməri	20,328	72,263	65,597	63,770
- nəqliyyat sektoru	14,690	68,804	62,030	60,658
- qeyri-nəqliyyat sektoru	5,638	3,459	3,567	3,112
- qaz kəməri	989	4,127	5,009	5,794
Bir ton yükün orta daşınma məsafəsi (km)	566.4	1,149.7	1,072.5	1,119.3
- neft kəməri	674.1	1,339.0	1,309.8	1,409.6
- nəqliyyat sektoru	736.5	1,376.6	1,354.8	1,462.0
- qeyri-nəqliyyat sektoru	552.1	868.2	829.9	829.9
- qaz kəməri	132.2	330.8	318.0	342.6
Yük daşınmasından əldə olunan gəlir (min manat)	82,715	1,712,629	1,439,109	2,272,532
- neft kəməri	78,869	1,563,281	1,195,644	1,539,697
- qaz kəməri	3,846	149,348	243,465	732,835
Yük daşınmasına çəkilən xərclər (min manat)	103,261	269,780	362,412	393,426
- neft kəməri	98,672	190,940	199,913	232,316
- qaz kəməri	4,589	78,840	162,499	161,110
İşçilərin orta illik sayı (nəfər)	3,598	3,136	3,906	3,110
- neft kəməri	1,307	964	1,107	762
- qaz kəməri	2,291	2,172	2,799	2,348
Orta aylıq nominal əmək haqqı (manat)	178.6	434.8	735.3	896.7
- neft kəməri	206.1	519.0	855.2	1,053.4
- qaz kəməri	163.1	397.9	693.7	845.7
Əsas kapitalla investisiyalar (min manat)	153,702	344,785	53,705	168,301
Əsas fondların istifadəyə verilməsi (min manat)	1,078,862	183,883	242,320	168,450

⁴ Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib olunub.

Ümumiyyətlə, əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi ölkəmizin daşdığı geo-strateji mövqe onu istər Asiya və Orta Şərq, istərsə də Avropa və Aralıq dənizi bölgələri arasında önəmli bir məkana çevirir. Odur ki, Azərbaycan bir çox beynəlxalq layihələrdə əsas iştirakçılardan biridir, beləliklə də, bütün bunlar ölkəni tranzit əlaqələri baxımından əhəmiyyətli mövqeyə sahibləndirir. Hal-hazırda, ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi fəaliyyətlərində iki dəhliz (Şimal-Cənub və Şərq-Qərb Nəqliyyat Dəhlizləri) əsas rol oynayır.

Şərq-Qərb Nəqliyyat Dəhlizi İpək Yolu Azərbaycan kimi qeyd olunan Bakı-Gürcüstan yolu, Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi Proqramına – (TRACECA) daxildir. Bu layihə, Avropa İttifaqı (Aİ) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bunun nəticəsində, Respublikamız Avropa Qafqaz və Orta Asiya arasında ortaq məntəqə – körpü kimi çıxış edərək dəhliz boyu beynəlxalq ticarətin inkişaf etməsində əhəmiyyətli mövqe tutur. (Əmrahov M.İ., 2011).

Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizi. Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi (ŞCND) Hindistan, İran, Əfqanıstan, Ermənistan, Azərbaycan, Rusiya, Orta Asiya və Avropa arasında mövcud olan daşımaları həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. “ŞCND” də ölkəmizin regionda tranzit mərkəzinə çevrilməsinə səbəb olan mühüm bir amildir. Nəzərə almaq lazımdır ki, “ŞCND” avtomobil xətti ilə bərabər, dəmir yol xətti layihələri də nəzərdə tutulub. Bu layihəyə daxil olan Rusiya-Azərbaycan-İran dəmir yol xəttinin əksər hissəsi də ölkə ərazisindən keçir.

Aparılan araşdırmalar və hazırda həyata keçirilən layihələrdən də məlum olur ki, nəqliyyat sektoruna olan tələbat, eləcə də bu sektordakı inkişaf hər gün daha da artır və bu davamlı inkişaf ölkəmiz üçün də böyük fürsət, potensial imkanlar vəd edir. Həmçinin nəqliyyat sahəsinin inkişafı sosial-iqtisadi, hətta daxili və xarici siyasət, habelə digər qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün xüsusi önəm daşıyır.

Məlumdur ki, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında əmək potensialı da xüsusi amillərdən biridir. Nəqliyyat sahəsinin inkişafı da birbaşa əmək potensialının artmasına təsir göstərir. Artan iş yerləri nəticəsində işsizlik sayı da azalmış olur. Bu da, öz növbəsində, əhəlinin yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsi deməkdir. (Məmmədov M.F, 2015).

Cədvəl 5. Nəqliyyat sahəsinin inkişafının əmək potensialının artmasına təsir göstəriciləri
 (<http://www.mot.gov.az/>)

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA ÇALIŞAN İŞÇİLƏRİN ORTA İLLİK SAYI (nəfər)	2005	2010	2015	2020
Nəqliyyat müəssisələri - hüquqi şəxslər üzrə	75,062	64,042	76,777	76,094
Dəmir yolu	17,093	12,997	11,784	5,809
Metro	3,847	4,549	4,950	4,188
Avtomobil	22,533	13,932	21,908	22,304
- avtobus	7,592	6,800	9,568	12,148
- taksi	1,713	366	429	885
- yük	13,228	6,766	11,911	9,271
Boru kəməri	2,394	3,136	3,765	3,072
- qaz kəməri	1,707	2,172	2,926	2,333
- neft kəməri	687	964	839	739
Dəniz	7,719	9,515	6,846	6,612
Hava	2,080	5,109	12,451	12,803
Anbar təsərrüfatı və yardımçı nəqliyyat fəaliyyəti	14,915	9,156	8,749	14,617
Poçt fəaliyyəti	3,854	5,648	6,324	6,689

⁵ Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib olunub.

Nəticə

Nəqliyyat sektorunun bütün sahələrdə oynadığı mühüm rolu nəzərə alınaraq hazırda bütün dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də bu sahənin genişləndirilməsi ilə bağlı bir çox layihələr irəli sürülür, tədbirlər görülür, investisiyalar cəlb edilir. Məhz buna görə də, bütün nəqliyyat sahələrində, xüsusən də avtomobil nəqliyyatı sahəsində çoxşaxəli işlər görülüb. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Dünya İqtisadi Forumunun avtomobil yolları ilə bağlı verdiyi hesabatda MDB ölkələri ilə müqayisədə birinci yerə layiq görülüb. Ümumilikdə isə, Asiya qitəsində 10, dünya ölkələri sırasında isə 24-cü yerdə qərarlaşıb.

Ədəbiyyat

1. Atakişiyev M. Azərbaycanın yeni neft siyasəti və iqtisadi yüksəliş. Bakı: Azərbaycan, 2004, 264 s.
2. “Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı” (2006-2015-ci illər).
3. Bağırov F., Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında nəqliyyatın rolunun yüksəldilməsi istiqamətləri, Bakı, 2009.
4. Balabəyova N, Eyvazov E. Beynəlxalq nəqliyyat əməliyyatları. Dərs vəsaiti. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2019, 336 s.
5. Ç. Abbasov. “Ekonomika Azerbaydjana na putyax qlobalizatsiyi: predposilki i posledstviya”, Bakı, 2006.
6. Əsədov A.M., Abdullayev K.M. və b. Azərbaycanda nəqliyyat və turizm sektorlarının davamlı inkişafı: problemlər və perspektivlər. Bakı: Avrora nəşriyyatı, 2011, 238 səh.
7. Əmrahov M.İ. Böyük İpək Yolu. Bakı: Mütərcim. 2011, 84 səh.
9. Məmmədov M.F. Nəqliyyatın dinamik inkişaf strategiyası, I cild., Bakı. Çarşıoğlu. 2015, 228 səh.
10. Osmanova X.M. Bakı aqlomerasiyasının formalaşmasında nəqliyyat sisteminin rolu./ Turizm ilinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 2011, s. 95-99.
11. T.A.Yadigarov. Azərbaycan iqtisadiyyatında dəniz nəqliyyatı: problemlər və perspektivlər. Bakı, «Avropa» nəşriyyatı, 2018, 350 səh.
12. Velikiy Şelkoviy Put i Azerbaydjan: vçera, seqodnya, zaftra. (Zbornik statey). Baku. İzd. “Universitet Azerbaydjana”, 1998.
13. <http://www.mot.gov.az/>
1. [13.http://edf.az/uploads/documents/Abil_BayramovAZALda_s%C9%99m%C9%99r%C9%99lilik_m%C9%99s%C9%99l%C9%99ri-Hesabat.pdf](http://edf.az/uploads/documents/Abil_BayramovAZALda_s%C9%99m%C9%99r%C9%99lilik_m%C9%99s%C9%99l%C9%99ri-Hesabat.pdf)

Rəyçi: dos. N. Balabəyova

Göndərilib: 03.03.2022

Qəbul edilib: 01.04.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/205-210>

Tural Namiq oğlu Əfəndiyev
Bakı Dövlət Universiteti
Magistrant
afandiyev100@gmail.com

MDB ÖLKƏLƏRİNDƏ KONSTITUSIYA NƏZARƏTİNİN MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Konstitusiya nəzarəti hüquq-mühafizə fəaliyyətinin xüsusi bir növüdür. Bu fəaliyyət Qanunların və digər normativ hüquqi aktların ölkənin konstitusiyasına uyğunluğunun yoxlanılmasından ibarətdir. Qeyd edim ki, konstitusiya nəzarəti dünya ölkələrində müxtəlif dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bu fəaliyyət həm xüsusi ixtisaslaşmış orqanlar tərəfindən, həm də digər dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilə bilər. Müasir konstitusiya hüququnda konstitusiya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqan altında qanunvericilik və icra hakimiyyətindən asılı olmayan məhkəmə orqanı başa düşülür. Azərbaycan Respublikasında konstitusiya nəzarətini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya məhkəməsi həyata keçirir. Təqdim edilmiş məqalədə biz Azərbaycan Respublikası və MDB dövlətlərində mövcud olan konstitusiya nəzarətini müxtəlif meyarlara görə müqayisə edib, müsbət və mənfi cəhətlərini təhlil edəcəyik. Həmçinin, MDB ölkələrində konstitusiya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqanların səlahiyyətlərini araşdıraraq, onların təkmilləşdirilməsinə dair təklifləri irəli sürəcəyik.

Açar sözlər: konstitusiya, konstitusiya mühafizəsi, konstitusiya nəzarəti, konstitusiya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqanlar, MDB ölkələrində konstitusiya nəzarəti

Tural Namiq Afandiyev

Comparative analysis of constitutional control in the CIS countries

Abstract

Constitutional control is a special type of law enforcement activity. This activity consists of checking the compliance of laws and other normative legal acts with the country's constitution. Constitutional control is realised out by various government agencies in the world. This activity can be carried out both by specialized bodies and by other state bodies. In modern constitutional law under a specialized government entity realising constitutional control is implied a judicial body independent of the legislative and executive authorities. Constitutional control in the Republic of Azerbaijan is carried out by the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan. In this article, we will compare the existing constitutional control in the Republic of Azerbaijan and the CIS countries according to various criteria and analyze its pros and cons. We will also study the powers of the specialized entities enforcing constitutional control in the CIS countries and make proposals for their improvement.

Key words: constitution, constitutional protection, constitutional control, specialized entities enforcing constitutional control, constitutional control in the CIS countries

Giriş

Konstitusiya mühafizəsi dövlət orqanlarının Konstitusiya normalarının icrasının lazımı qaydada həyata keçirilməsinə yönəldilmiş bir fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət Konstitusiyanın özündə və digər normativ hüquqi aktlarda Konstitusiya pozuntularının aşkarlanması, qarşısının alınması və qarşısının alınması tədbirlərinin, habelə Konstitusiya normalarının qorunması vasitələrinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.[T.YA.Khabriyeva|1995|22]

Konstitusiya nəzarəti konstitusiya mühafizəsini həyata keçirən bir vasitə kimi çıxış edir.

Konstitusiya nəzarəti – hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinin mühüm bir hissəsidir və konstitusiya quruluşunun, o cümlədən insan hüquq və əsas azadlıqlarının hüquqi müdafiə mexanizmində əsas yeri

tutur, Konstitusiyaya müddəalarının aliliyini təmin edir. **Konstitusiyaya nəzarətinin mahiyyəti** konstitusiyanın müddəalarına zidd olan normativ-hüquqi aktların müəyyən edilməsindən və bu hallara qarşı tədbirlərin görülməsindən ibarətdir. [A.A.Klishas|2007|6]

Konstitusiyaya nəzarəti öz xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif növlərə bölünür:

1. İcra zamanından asılı olaraq ilkin və sonrakı nəzarəti səciyyələndirirlər, yəni nəzarətin nə vaxt həyata keçirildiyindən asılı olaraq - aktın qüvvəyə minməsindən əvvəl (imzalanana qədər) və ya sonra.
2. Hüquqi nəticəsindən asılı olaraq konsultativ (nəzarət orqanının qərarı məcburi deyil, məsləhət xarakteri daşıyır) və məcburi (qəbul olunmuş qərar məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir).
3. Nəzarətin məcburiliyindən asılı olaraq mütləq və fakultativ nəzarəti fərqləndirirlər.
4. Nəzarətin predmetindən asılı olaraq (qanunlar, əsasnamələr, beynəlxalq müqavilələr, məhkəmə qərarları).

MDB ölkələrində, Türkmənistan istisna olmaqla, konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları fəaliyyət göstərir. Belə ixtisaslaşmış orqan həm məhkəmə (Azərbaycan, Rusiya, Belarus, Ukrayna, Moldova, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan), həm də qeyri-məhkəmə, yaxud psevdoməhkəmə (Qazaxıstan) orqanı ola bilər. [M.S.Kurguznikov|2016|2]

MDB ölkələrində xüsusi konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqanların formalaşdırılmasının dörd üsulunu qeyd etmək olar.

Birinci üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqanın üzvlərini bilavasitə dövlət başçısı və qanunvericilik orqanı (parlament) təyin edirlər (Qazaxıstan və Belarus Respublikasında tətbiq olunur).

İkinci üsul çərçivəsində konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqanın tərkibinin formalaşdırılmasında dövlət başçısı və qanunvericilik orqanı (parlament) iştirak edirlər. Lakin bu halda vəzifəli şəxslərin birbaşa təyin edilməsi hüququ yalnız parlamentə verilir, bu vəzifəyə namizədlər isə dövlət başçısı tərəfindən irəli sürülür. Bu üsul Azərbaycan Respublikasında, Rusiya Federasiyasında, Tacikistan, Özbəkistan və Qırğızıstanda tətbiq edilir. Əlavə edim ki, Qırğız Respublikasında Azərbaycan, Rusiya, Tacikistan və Özbəkistandan fərqli olaraq dövlət başçısının konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən orqana namizəd irəli sürmək hüququ hakimlərin seçki şurası tərəfindən məhdudlaşdırılır.

Üçüncü üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqanın tərkibinin müəyyən edilməsində yalnız qanunverici orqan (parlament) və dövlət başçısı deyil, həm də bilavasitə məhkəmə hakimiyyətinin nümayəndələrində iştirak edirlər. Bu üsul Moldova və Ukraynada tətbiq olunur.

Nəhayət, dördüncü üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqanın formalaşmasında aktiv seçki hüququna malik olan bütün ölkə vətəndaşları iştirak edir. Qeyd edim ki, bu halda konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən xüsusi ixtisaslaşmış orqan yarılmır, onun səlahiyyətləri isə qanunverici orqana (parlamentə) verilir. [A.V.Nechkin|2016|75-96]

MDB ölkələrində konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqanların səlahiyyətinə bir çox ölkələrin konstitusiyaya nəzarəti orqanlarına xas olan ümumi yayılmış səlahiyyətləri və yalnız ayrı-ayrı MDB ölkələrinin konstitusiyaya nəzarəti orqanlarına xas spesifik səlahiyyətləri ayırmaq olar. [A.A.Klishas|2008|48]

Əslində, MDB ölkələrində konstitusiyaya nəzarəti üzrə ixtisaslaşmış bütün orqanlar sonrakı normativ nəzarəti həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdirlər - adətən parlamentin (parlament palatalarının), onun üzvlərinin, habelə digər dövlət orqanlarının (dövlət başçısının, yuxarı məhkəmələrin və s.) tələbi ilə. Həmçinin, sözügedən orqanlar vətəndaşların şikayətlərinə və məhkəmələrin müraciətlərinə əsasən konkret normativ nəzarəti həyata keçirirlər. [A.A.Klishas|2008|50]

Belarus Respublikasında Konstitusiyaya Məhkəməsi birbaşa vətəndaşların şikayətləri və məhkəmələrdən gələn müraciətlər əsasında konkret nəzarət qaydasında fəaliyyət həyata keçirmir. Prezident, habelə Konstitusiyaya Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ olan orqanlar bu məhkəməyə vətəndaşa və ya dövlət orqanı olmayan təşkilata görə müraciət edə bilərlər, əgər sonuncular onlara "Dövlət orqanının və ya məhkəmənin qərarında tətbiq edilmiş normativ hüquqi aktın Konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılması ilə bağlı təkliflərin verilməsi haqqında" təşəbbüsü ilə müraciət edərsə.

Belarusda olduğu kimi, Moldovada vətəndaşların şikayətlərinə və məhkəmələrin sorğularına dair konkret norma nəzarəti Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilmir və onun səlahiyyətlərinə aid edilməmişdir, lakin şəxs hüquqi aktların Konstitusiyaya zidd olması ilə bağlı müstəsna haldan istifadə edərək məhkəmə və Ali Məhkəmə vasitəsilə Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət edə bilər. [Konstitutsiya Respubliki Moldova ot 29 iyulya 1994 g. (v red. ot 13.04.2017)|1994|statya 135]

Qazaxıstanda Konstitusiya Məhkəməsi vətəndaşların şikayətlərinə əsasən konkret norma nəzarətini həyata keçirmir, lakin məhkəmələr "Tətbiq edilməli olan qanun və ya digər normativ hüquqi aktın Konstitusiyada müəyyən edilmiş İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını pozduğunu düşündükləri halda, iş üzrə icraatı dayandırmalı və Konstitusiya Məhkəməsinə bu aktın konstitusiyaya zidd sayılması barədə təqdimatla müraciət etməlidirlər". [Konstitutsiya Respubliki Kazaxstan ot 30 avgusta 1995 g. (v red. ot 10.03.2017)|1995|statya 72]

Özbəkistanda da analoji vəziyyət müşahidə olunur. Ümumi və digər ixtisaslaşmış məhkəmələr normativ hüquqi aktların Konstitusiyaya uyğunluğu ilə bağlı məsələni Ali Məhkəmənin qarşısında qaldırırlar. Ali Məhkəmə, öz növbəsində, bu məsələ ilə bağlı Konstitusiya Məhkəməsinə Müraciət edir.

MDB ölkələrinin ixtisaslaşdırılmış orqanları tərəfindən həyata keçirilən sonrakı və ya konkret normativ nəzarətə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra MDB dövlətlərində sözügedən orqanlar normativ hüquqi aktların təkə Konstitusiyaya yox, həm də onlara münasibətdə daha yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan digər normativ hüquqi aktlara uyğunluğunu yoxlaya bilər.

Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarının, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarının, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının Azərbaycan Respublikası qanunlarına uyğunluğunu yoxlayır. [Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası|1995|130-cu maddə]

Belarus Respublikasında Konstitusiya Məhkəməsi Belarus Respublikasının qanunlarının, fərmanlarının, Prezidentinin fərmanlarının, beynəlxalq müqavilə və digər öhdəliklərinin Belarus Respublikası tərəfindən ratifikasiya edilmiş beynəlxalq hüquqi aktlara uyğunluğu barədə rəy verir. [Konstitutsiya Respubliki Belarus ot 15 marta 1994 g. (v red. ot 17.10.2004)|1994|statya 116]

Qeyd edim ki, bəzi MDB ölkələrində ixtisaslaşdırılmış konstitusiya nəzarəti orqanları məhkəmə qərarlarının və digər aktlarının da Konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlaya bilər.

Məsələn, Azərbaycan Respublikasında Konstitusiya Məhkəməsi qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda Ali Məhkəmənin qərarlarının Konstitusiyaya uyğunluğu məsələsini həll edir. Habelə, hər kəs onun hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarından, bələdiyyə və məhkəmə aktlarından qanunla müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinə şikayət verə bilər. [Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası|1995|130-cu maddə].

MDB ölkələrində ixtisaslaşdırılmış konstitusiya nəzarəti orqanları, bir qayda olaraq, qüvvəyə minməmiş beynəlxalq müqavilələrin ilkin norma nəzarətini həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdirlər (Rusiya Federasiyası, Azərbaycan, Qazaxıstan, Belarus Respublikası, Qırğızıstan, Tacikistan, Ukrayna). Qeyd edim ki, bəzi MDB dövlətlərində Konstitusiyaya dəyişikliklərlə bağlı ilkin normativ nəzarətin həyata keçirilməsi məcburidir (Qazaxıstan, Ukrayna, Moldova).

Rusiya Federasiyasında məcburi ilkin normativ nəzarət xarici dövlətin və ya xarici dövlətin bir hissəsinin Rusiya Federasiyasına yeni subyekt kimi daxil olmasını nəzərdə tutan beynəlxalq müqavilələrə münasibətdə həyata keçirilir. [A.V. Nechkin|2016|4]

Belarus Respublikasında Konstitusiya Məhkəməsi məcburi ilkin nəzarət qaydasında Milli Məclisin Nümayəndələr Palatası tərəfindən qəbul edilmiş və Respublika Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş qanunların Belarus Respublikasının Konstitusiyasına, dövlət tərəfindən ratifikasiya edilmiş beynəlxalq müqavilələrə uyğunluğunu yoxlayır.

Qazaxıstanda Konstitusiya məhkəməsi parlament tərəfindən qəbul olunmuş qanunların Konstitusiyaya uyğunluğunu nəzərdən keçirir. Bu fəaliyyət yalnız Prezidentin, Senat Sədrinin (parlamentin yuxarı palatası), Məclis Sədrinin (parlamentin aşağı palatası), deputatların ümumi sayının ən azı beşdə biri hissəsinin, Baş Nazirin müraciətləri əsasında həyata keçirilir. [Konstitutsiya Respubliki Kazaxstan ot 30 avgusta 1995 g. (v red. ot 10.03.2017)|1995|statya 72]

Özbəkistanda Konstitusiyaya Məhkəməsi səlahiyyətli orqanların tələbi ilə Özbəkistan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin ratifikasiyasına yönəlmiş qanunların Konstitusiyaya uyğunluğunu müəyyən edir. Bu fəaliyyət qanunların ölkənin Prezidenti tərəfindən imzalanmasına qədər həyata keçirilir. Həmçinin, MDB məkanında konstitusiyaya nəzarətli orqanları öz ölkələrinin Konstitusiyalarının təfsiri üzrə müstəsna səlahiyyətə malikdirlər (Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Azərbaycan, Ukrayna, Moldova, Özbəkistan).

Lakin Belarus Respublikasında Konstitusiyaya Məhkəməsi Prezidentin təşəbbüsü ilə yalnız vətəndaşların konstitusiyaya hüquqları, azadlıqları və vəzifələri ilə bağlı Prezidentin sərəncam və fərmanlarının rəsmi şərhini verə bilər. Konstitusiyanın və qanunların şərhini isə parlamentin aşağı palatası həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasında Konstitusiyaya Məhkəməsi Konstitusiyanın müddəalarını şərh etməklə yanaşı, həm də qanunları şərh edə bilər. [Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası|1995|maddə 130]

Bəzi MDB ölkələrində konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqanlar dövlət orqanlarının səlahiyyətləri ilə bağlı mübahisələri həll edir.

Məsələn, Tacikistanda Konstitusiyaya Məhkəməsi: “Dövlət orqanları arasında baş verən, onların səlahiyyətləri ilə bağlı mübahisələri həll edir”. [Konstitusiyaya Respublika Tadzhiqistan ot 6 noyabrya 1994 g. (v red. ot 22.05.2016)|1994|statya 89]

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında səlahiyyətlər bölgüsü ilə bağlı mübahisələri həll edir. [Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası|1995|maddə 130).

Rusiya Federasiyasında Konstitusiyaya Məhkəməsi federal hakimiyyət orqanları arasında, Rusiya Federasiyasının dövlət orqanları və subyektlərin dövlət orqanları arasında, subyektlərin ali dövlət orqanları arasında səlahiyyətlərə dair mübahisələri həll edir. [Konstitusiyaya Rossiyskoy Federatsii ot 12 dekabrya 1993 g. (v red. ot 21.07.2014)|1993|statya 125]

Bəzi MDB ölkələrində konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqanlar müxtəlif növ prosedurların aparılmasının müəyyən edilmiş qaydasına riayət edilməsi və müxtəlif hüquqi faktların təsdiqi haqqında (dövlət başçısının səlahiyyətlərinə vaxtından əvvəl xitam verilməsi ilə bağlı) rəy bildirmək səlahiyyətinə malikdir. Məsələn: 1) Prezidentin dövlətə xəyanətdə və ya başqa ağır cinayət törətməkdə ittiham edilməsinin müəyyən edilmiş qaydasına riayət edilməsi haqqında (Rusiya Federasiyası); 2) Prezident səhhətində olan problemlərə və yaxud vəzifə borcunu yerinə yetirərkən törətdiyi hərəkətlərə görə (dövlətə xəyanət) öz səlahiyyətlərini yerinə yetirə bilmədikdə, vaxtından əvvəl vəzifədən azad edilməsi üçün müəyyən edilmiş konstitusiyaya prosedurlarına riayət edilməsi haqqında (Qazaxıstan Respublikası); 3) Prezidentin dövlətə xəyanət etməsində ittiham edilməsi haqqında (Tacikistan Respublikası); 4) Prezidentin impiçment yolu ilə vəzifəsindən kənarlaşdırılması ilə bağlı işin araşdırılması və baxılmasının konstitusiyaya proseduruna riayət edilməsi haqqında (Ukrayna); 5) Prezidentin vəzifəsindən kənarlaşdırılmasına əsas verən halların müəyyən edilməsi, onun səlahiyyətlərinin müvəqqəti icrası, Prezidentin 60 gündən artıq müddətə öz səlahiyyətlərini icra edə bilməməsi haqqında (Moldova). [A.A.Klishas|2007|56-67]

MDB ölkələrində konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqanların sonuncu və ən mühüm ümumi səlahiyyətlərindən biri onların daxili təşkili məsələlərini müstəqil həll etmək səlahiyyətidir ki, bu da hakimlərə qarşı intizam tənbehi tətbiq etmək (Rusiya Federasiyası, Belarus Respublikası, Moldova), hakimlərin səlahiyyətlərini dayandırmaq (Tacikistan, Rusiya Federasiyası, Özbəkistan, Moldova), hakimlərin səlahiyyətlərinə xitam vermək (Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Moldova), habelə sədr və müavinləri və ya yalnız sədr müavinini seçmək imkanını nəzərdə tutur (Rusiya Federasiyası, Belarus Respublikası, Tacikistan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Ukrayna, Moldova, Qazaxıstan) [I.V.Gordeyev|2007|13].

Yuxarıda müzakirə edilən ümumi səlahiyyətlərdən fərqli olaraq, xüsusi səlahiyyətlər yalnız ayrı-ayrı MDB dövlətlərinin konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqanlarına aiddir.

Belarus Respublikasında Konstitusiyaya Məhkəməsinin xüsusi səlahiyyətlərinə aiddir: 1) Parlamentin palataları tərəfindən Konstitusiyanın sistematik və ya kobud şəkildə pozulması faktlarının olması barədə rəy verir; 2) Yerli deputat şuraları tərəfindən qanunun tələblərinin sistematik və ya kobud şəkildə

pozulması faktlarının olması barədə qərar qəbul edir; 3) Xarici dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və onların orqanları tərəfindən qəbul edilmiş və Belarus Respublikasının maraqlarına toxunan sənədlərlə bağlı bu sənədlərin beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsip və normalarına uyğunluğu barədə öz mövqeyini bildirir; 4) Normativ hüquqi aktlardakı boşluqların aradan qaldırılması, onlardan ziddiyyətlərin (kolliziyaların) və hüquqi qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması barədə fəaliyyəti həyata keçirir.

Özbəkistanda Konstitusiya Məhkəməsi Prezidentin Qanunvericilik Palatasının (parlamentin aşağı palatası) və Senatın (parlamentin yuxarı palatası) buraxılması ilə bağlı qərarını təsdiqləyir.

Moldovada Konstitusiya Məhkəməsinin xüsusi səlahiyyətlərinə aiddir: 1) Referendum nəticələrini təsdiq edir; 2) Parlament və prezident seçkilərinin nəticələrini təsdiq edir; 3) Parlamentin buraxılmasını əsaslandırılan halları təsdiq edir. [Konstitutsiya Respubliki Moldova ot 29 iyulya 1994 g. (v red. ot 13.04.2017), statya 135]

Azərbaycan Respublikasında Konstitusiya Məhkəməsi: 1) Prezidentin istefasını qəbul edir; 2) Prezidentin səhhətinə görə öz səlahiyyətlərini icra etmək qabiliyyətini tamamilə itirdiyi faktını təsdiq edir; 3) Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ağır cinayət törətdikdə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin rəyi əsasında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qarşısında məsələ qaldırır.

Nəticə. MDB ölkələrində konstitusiya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqanların təqdim olunan təhlili növbəti nəticələri çıxarmağa imkan verir: 1) İlkin normativ nəzarət qüvvəyə minməmiş beynəlxalq müqavilələrə münasibətdə, xüsusən də beynəlxalq müqavilələrin sonrakı normativ nəzarət çərçivəsində Konstitusiyaya uyğunluğu yoxlanıla bilmədikdə zəruridir. Bu, gələcəkdə baş verə biləcək ziddiyyətlərin (kolliziyaların) yaranmasının qarşısını alacaq; 2) Konkret norma nəzarətinin həyata keçirilməsinin zəruriliyi. Qeyd etmək lazımdır ki, MDB ölkələri arasında hələ də elə dövlətlər var ki, orada xüsusi konstitusiya orqanları bu cür nəzarəti bilavasitə vətəndaşların şikayətləri üzrə həyata keçirmirlər (Belarus Respublikası, Moldova, Qazaxıstan, Özbəkistan). Hesab edirəm ki, vətəndaşların konstitusiya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqanlara birbaşa müraciət etmək imkanı ölkədə qanunçuluq prinsipinin təkmilləşməsinə və insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə müsbət təsir göstərəcək; 3) Xüsusi konstitusiya nəzarətini həyata keçirən orqanlar tərəfindən məhkəmə qərarlarının və digər inzibati orqanlar tərəfindən qəbul edilmiş aktların yoxlanılması imkanlarının genişləndirilməsi. Fikrimcə, bu konstitusiya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqanların qərarlarının icrasına və onlara əməl olunmasına təkan verəcək; 4) Konstitusiya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqanların Konstitusiya müddəalarını şərh etmək səlahiyyətinin zəruriliyi. Düşünürəm ki, bu fəaliyyət Konstitusiya mətnini tez-tez dəyişilməkdən qoruyur və eyni zamanda Konstitusiya normalarına daim dəyişən ictimai münasibətlərin real tənzimləyicisi olmağa imkan verir; 5) Konstitusiya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqanların dövlətin hakimiyyət qollarının səlahiyyətlərinə dair mübahisələri həll etmək imkanı da son dərəcədə mühümdür. Bu hakimiyyət aparatının funksional fəaliyyət göstərməsinə və onun yüklənməməsinə öz töhfəsini verir; 6) Konstitusiya nəzarətini həyata keçirən ixtisaslaşmış orqanların daxili təşkili məsələləri müstəqil həll etmək səlahiyyəti zəruridir. Qeyd etdiyim səlahiyyət bu orqanların digər dövlət hakimiyyəti orqanlarından müstəqilliyini xarakterizə edir.

Ədəbiyyat

1. Khabriyeva T.YA. Pravovaya okhrana Konstitutsii-Kazan 1995.
2. Klishas A.A. Konstitutsionnyy kontrol i konstitutsionnoye pravosudiye zarubezhnykh stran Sravnitelno-pravovoye issledovaniye. M.: Izd-vo "Mezhdunarodnyye otnosheniya", 2007
3. Kurguznikov M.S. Konstitutsionnyy kontrol v stranakh Sodruzhestva Nezavisimykh Gosudarstv: sravnitelno-pravovoye issledovaniye: Avtoref. dis. ... kand. jurid. nauk. Yekaterinburg, 2016.
4. Nechkin A.V. Konstitutsionno-pravovoy status pravitelstv stran Sodruzhestva Nezavisimykh Gosudarstv Moscow, Norma, 2016,
5. Klishas A.A. Konstitutsionnaya yustitsiya v zarubezhnykh stranakh. M.: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 2008.

6. Konstitutsiya Respubliki Moldova ot 29 iyulya 1994 g. (v red. ot 13.04.2017).
7. Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan ot 30 avgusta 1995 g. (v red. ot 10.03.2017).
8. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 12 noyabr 1995-ci il.
9. Konstitutsiya Respubliki Belarus ot 15 marta 1994 g. (v red. ot 17.10.2004).
10. Konstitutsiya Respubliki Tadzhikistan ot 6 noyabrya 1994 g. (v red. ot 22.05.2016).
11. Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii ot 12 dekabrya 1993 g. (v red. ot 21.07.2014).
12. Gordeyev I.V. Konstitutsionnaya yustitsiya v gosudarstvakh - chlenakh SNG: Avtoref. dis. ...
kand. yurid. nauk. M., 2007.

Rəyçi: dos. N. Şükürov

Göndərib: 27.02.2022

Qəbul edilib: 30.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/211-215>

Gülşən Fərhad qızı Aşurova
Qərbi Kaspi Universiteti
Magistrant
gulsen_qlyv@mail.ru

AİLƏ YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA TRAVMA MƏNBƏYİ KİMİ

Xülasə

Yeniyyətlik dövrü mürəkkəb bir dövr hesab olunur, çünki bu dövr sosial münasibətlərdə və cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyət səbəbindən beyinə və hormonal inkişafa təsir edən əhəmiyyətli dəyişiklikləri ehtiva edir. Yeniyyətlər ən vacib olan intim münasibətlərini qurur, öz şəxsiyyətlərini və həyat tərzini formalaşdırırlar. Bu sahələrdə travmanın təsiri dərin ola bilər və gələcək planların dağılmasına və depressiv davranışlara səbəb ola bilər. Travmatik hadisənin idarəolunmaz xatirələri yeniyyətləri intim-şəxsi münasibətlər zamanı sosial təmaslardan geri çəkilməyə sövq edə bilər. Bu kimi zorakılıq hallarının hədəfi olan insanda nəticə olaraq dərin inamsızlıq yaranır ki, bu da intim münasibətlərdə ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: ailə münasibətləri, psixoloji travma, konflikt, yeniyyətə şəxsiyyəti, sosial problemlər

Gulshan Farhad Ashurova

Family as a source of trauma in the formation of adolescent personality

Abstract

Adolescence is considered a complex period because it includes significant changes in social relationships and in the responsibilities to society, which affect the brain and hormonal development. Teenagers establish their most important intimate relationships and shape their personality, their identity and their lifestyle. The effect of trauma in these areas can be profound and may lead to future plans shattered, and the risk of depression behaviors. Intrusive and uncontrollable memories of the traumatic scene can disturb intimate relationships and push teenagers to retreat from social contacts. Being the target of a trauma produced by man, as in the case of violence or rape, causes a profound lack of trust in the benevolence of the human race, which is often generalized in intimate relationships.

Key words: family relations, psychological trauma, conflict, adolescent identity, social problems

Giriş

Valideyn-övlad münasibətləri bütün dövrlər üçün aktual məsələlərdən olmuşdur. Yeniyyətlik böyümənin ən çətin dövrlərindən biridir. Bu dövrdə

yetkinlik başlayır, özünüdərk və müəyyən düşüncə tərzini formalaşdır, uşaq təcridən "uşaq dünyası"ndan çıxır və "böyüklərin dünyası"na daxil olur.

Yeniyyətlik dövrü təkcə uşağın yetkinləşməsi deyil həmçinin bütün ailə üzvlərinin sosial baxımdan yetkinləşməsi prosesidir. Yeniyyətlər üçün əsas xarakterik cəhət onların müstəqilliyə can atmasıdır. O, açıq şəkildə valideynlərinə etirazını bildirir, bəzən isə bu çıxışları kobud və sərt şəkildə edir. Bunun nəticəsidir ki, ailə daxilində münaqişələr başlayır hansı ki, bu münaqişələr yeniyyətlərin sonrakı həyatında və şəxsiyyət kimi formalaşmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Bu baxımdan yeniyyətlik dövründə firavan ailələrdə də müəyyən qədər çətinliklər yaranır. [7, s 14]

Ailə cəmiyyətin ən kiçik vahidi kimi ortaq keçmişə və gələcəyə malik və qarşılıqlı əlaqədə olan fərdlərdən ibarət sistemdir. Ailə həm də istehsalın və istehlakın məhsuludur hansı ki, burada sosial və emosional münasibətlər tənzimlənir. Uşaq ailəyə gəldikdə, bu, nəslin davamı və gələcək planları üçün təminat mənbəyi kimi görülür. Ailə institutunda uşağın iştirakı ilə xüsusilə valideynlər üçün çətin bir dövr başlayır. Uşağın dünyaya gəlişi ilə ailədə uşağa qayğı, nəzarət, sosial və psixoloji dəstək prosesi

başlayır. Uşağa veriləcək dəstək inkişafın ən mürəkkəb mərhələsi olan, yetkin həyatına ilk keçid olaraq təyin olunan yeniyetməlik dövründə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. [5]

Uşaqlar doğulduqları andan etibarən valideynlərinə həddən artıq məsuliyyət yükləyirlər. Uşaqların varlığı ilə ailədəki fərdlərin rolları dəyişir, onlar həyat yoldaşı olmaqdan əlavə valideyn olmağın məsuliyyəti ilə də yüklənmiş olurlar.

Təsadüfi fikir ayrılığı dünyanın demək olar ki, hər bir ailə sistemində baş verir. Demək olar ki, bütün uşaqlar və yeniyetmələr valideynlərinin nə vaxtsa mübahisə etdiyini görürlər. Münasibətlərin optimal həlli yollarına nail olmaq bütün yeniyetmələr üçün vacib məsələdir.

Ailədaxili konfliktlər hər zaman şəxsiyyətlərarası zorakılıq demək deyil. Tez-tez baş verən mübahisələrə digər valideyn haqqında pis danışmaq, xəyanətləri müzakirə etmək, maliyyə sıxıntılarını barədə mübahisələr və s. daxildir. Bu kimi mübahisələr kiçik görünsə də ömür boyu davam edən yaralar açə bilər. [2]

Yüksək konfliktli vəziyyətlərdə olan ailələr tez-tez ayrılıq və boşanma zamanı əlavə çətinliklərlə üzləşə bilərlər. Bu çətinliklərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

- Uşaqların 30%-i evdə zorakılığın şahidi olur ki, yüksək konfliktli evlərdə yaşayan uşaq və yeniyetmələr üçün münasibətlər və qeyri-sabit vəziyyətlərdən qaynaqlanan uzunmüddətli psixoloji təsirlərdən əziyyət çəkmə potensialı təbii fəlakətlərlə üzləşmiş uşaqlara bənzəyir. Əslində, emosional və ya fiziki zorakılığa məruz qalmış və ya valideynin, baxıcının, bacı-qardaşın emosional və ya fiziki zorakılığının şahidi olan uşaqlar üçün travmanın təsiri daha ağır ola bilər.

- Yüksək münasibətlər ailələrdə olan uşaqlar daha böyük sosial problemlərlə üzləşirlər. Tədqiqatlar sübut edib ki, uşaqlar təxminən altı aydan etibarən valideynlərin münasibətinə cavab olaraq daha yüksək narahatlıq səviyyəsi nümayiş etdirirlər. Belə olduğu halda yeniyetmələrin narahatlığı artır, sosial münasibətlərdə çətinlik çəkir, məktəbdə kifayət qədər möhkəm olurlar.

Valideynlər arasında düşmənçilik yaşayan uşaqların yeniyetməlik dövründən başlayaraq öz münasibətlərində məmnunluq səviyyəsinin aşağı olduğu, bəzilərinin isə ailə strukturları, evlilik və ümumiyyətlə münasibətlər haqqında mənfəi fikirlər bildirdiyi göstərilir.

- Yeniyetmələrin Psixi Sağlamlığı və Boşanma. Ayrılıq və boşanma ailə sistemində dəyişikliklərə səbəb olur. Əksər valideynlər ailədəki dəyişiklikləri nisbətən konstruktiv şəkildə idarə edə bilərlər lakin bunu bütün ailələrə şamil etmək olmur. Boşanma prosesi uşaqların xüsusilə də yeniyetmələrin psixi sağlamlığına güclü zərbə endirir. Evdə xroniki stress keçirən uşaq və yeniyetmələrin psixi sağlamlıq problemlərinə daha həssas olduğu göstərilmişdir. [3]

Ailə yeniyetmənin travma almasına bir sıra yollarla təsir göstərə bilər. Bunlara aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

1. Ailə öz üzvünü psixi travmaya həssaslaşdırən amil kimi. Buraya fərdin travmaya həssaslığını müəyyən edən şəxsi keyfiyyətlərini misal göstərə bilərik. Sinir sisteminin zəifliyi ilə psixi travmanın kütləviliyi arasında tərs mütənəsbət əlaqə var. Sinir sistemi nə qədər həssasdırsa, bir o qədər az intensiv travma onun fəaliyyətinin pozulmasına gətirib çıxarır.

Ailə müxtəlif yollarla həssaslaşdırıcı amil kimi çıxış edir:

- Psixi travmaya tab gətirmək qabiliyyətinin formalaşması yolu ilə. Valideynləri tərəfindən əzizlənmək yeniyetmələri incitmir lakin ailədən kənarında olduqları hallarda baş verən hadisələrə qarşı onlarda həssaslıq yaranır. Lakin özlüyündə hipoqoruma psixikaya zərər vermir. Ancaq eyni zamanda, insanın iradi keyfiyyətlərinin formalaşması çətinləşir və onu həssaslaşdırır, məsələn, alkoqolizmə qarşı.

- Psixi müqavimətin təsiri ilə. Dözülməz psixoloji gərginlik təkcə travma faktoru ola bilməz, həm də insanın müxtəlif psixolojik hadisələrə qarşı müqavimət qabiliyyətini zəiflədə bilər;

- Bir insanın patogen bir vəziyyət haqqında təsəvvürünün formalaşması və onun qiymətləndirilməsi vasitəsilə. V.N. Myasişev dəfələrlə bir insanın patogen bir vəziyyət haqqında təsəvvürünün və bu vəziyyəti qiymətləndirməsinin böyük əhəmiyyətini qeyd etmişdir.

Ailə reallığın müxtəlif aspektləri haqqında öz üzvlərinin təsəvvürlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Buna uyğun olaraq, insanın onlar haqqında ailə üzvlərinin üstünlük təşkil edən təsiri altında formalaşan təsəvvürünün obyektiv olaraq travmatik olduğu ortaya çıxır. Beləliklə, zehni geriliyi olan bir yeniyetmə üçün məktəbdəki uğursuzluqlar özlüyündə patogen bir vəziyyət deyil. Ancaq bütün

ailənin və xüsusən də ona bir az ümid bağlayan valideynlərin bu uğursuzluqlara müəyyən münasibəti səbəbindən onlar bunu travmatik hadisə kimi qəbul edirlər.

2. Ailə psixi travmanın təsirini gücləndirən amil kimi (xronifikasiya). Psixi travma həm fərdin, həm də ailənin müxtəlif reaksiyalarına səbəb ola bilər. Bəzi hallarda bunlar əks reaksiyalardır. Onlar psixi travmanın və onun nəticələrinin tez bir zamanda aradan qaldırılmasına yönəlib. Bəzi hallarda isə reaksiya əksinə ola bilər. Bu və ya digər şəkildə zədəni stimullaşdırır, ağırlaşdırır və aradan qaldırılmasını çətinləşdirir. Bu, təkrarlanan xəsarətlərlə psixikanın əvvəlkinin nəticələrini aradan qaldırmağa vaxt tapmadan yenisinin meydana çıxması ilə özünü göstərir. Buna görə də hər bir yeni zədə əvvəlkinin üzərinə gəlir.

3. Travmaya qarşı fərdi üsulların formalaşmasında ailənin rolu. Psixi travma insanı bir növ ona qarşı çıxmaq ehtiyacı qarşısında qoyur. Fərd buna uyğun olaraq rəşional əks, qoruyucu (repressiya, proyeksiya), dağıdıcı (infantilizasiya, fiksasiya) üsulları seçə bilər. Ailə travmaya cavab vermək üsullarının “seçilməsi”ndə böyük rol oynayır [6]

Ailə münasibətlərinin müddəti özü uzun müddət fəaliyyət göstərən, tez-tez və təbii olaraq təkrarlanan psixi travmaların formalaşması üçün əlverişli şərait yaradır. Yeniyetmənin psixoloji travmasında ailəni təhlil etsək görərik ki, ailədə stabil patogen vəziyyət hökm sürür. Belə olduqda fərd ailə həyatını ümumilikdə travma kimi qəbul edir. Travmatik təcrübə ailə vəziyyətinin nəticəsi olur. Bu halda yeniyetmə ailədaxili münasibətlərindən həddindən artıq narazılıq hissi keçirir və bu hiss həm asudə vaxt sahəsində ümumi maraqların olmaması, həm də şəxsiyyətlərarası münasibətlərində uğursuzluqlara gətirib çıxarır. Bütün bunlarla yanaşı yeniyetmədə özünüqiyəmətləndirmə səviyyəsinin aşağı düşməsi, rəğbət ehtiyaclarının ödənilməməsi kimi hallara səbəb olur. [8, s 43]

Psixi travma, hər şeydən əvvəl, mərkəzində müəyyən bir emosional vəziyyət olan psixi təcrübədir. Travmatik təcrübənin strukturunda emosiyaların mərkəzi yeri təbiidir. Bu, həm emosiyaların psixi proseslərin təşkilində və inteqrasiyasında mühüm yeri, həm də fərdin psixi və somatik sistemləri arasındakı əlaqədə rolu ilə bağlıdır. [12]

Mütəxəssislər psixi travmanın müxtəlif səbəblərini müəyyənləşdirmişlər. E.Petrova (klinik psixoloq, geştalt terapevt) travmanın aşağıdakı növlərini müəyyənləşdirmişdir:

1. Fiziki travma (insan orqanizminə və onun fiziki dünyasına təsir edən hallar);
2. Narsistik travma (digər insanlarla münasibətlər zonası və subyektivliyin formalaşması)
3. Sosial travma (sosial münasibətlər sisteminə aid) [10].

Məzmun baxımından travmatik vəziyyətlər sosial və ya fiziki zorakılıq halları, həyat şəraitinin kəskin dəyişməsi, təbii fəlakətlər və digərləri ola bilər.

Patogen vəziyyət müxtəlif insan münasibətlərində yarana bilər: ailə, xidmət, əmək, təhsil və s. Ailə münasibətləri bir qayda olaraq, hər bir insanın həyatında əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, insanın psixi pozğunluqlarının yaranmasında bu kimi patogen vəziyyətlərin rolu danılmazdır. Patogen vəziyyətlərin və psixotravmatik təcrübələrin yaranmasında ailənin aparıcı rolu bir sıra hallarla müəyyən edilir:

1. Şəxsi münasibətlər sistemində ailə münasibətlərinin aparıcı rolu. Ailə, həyatın ilk dövrlərində, insan gələcəyinin inkişaf üçün fərdin daxil olduğu ən vacib sosial qruplardan biridir. Ailədə baş verən hadisələr iş, qonşuluq, yoldaşlıq münasibətlərinə bilavasitə təsir göstərir.

2. Ailə münasibətlərinin çox şəxəli olması və onların yaxın əlaqəsi. Məişət, istirahət, emosional münasibətlər, ailə həyatının cinsi-erotik sferası - bunların hamısı bir-biri ilə sıx bağlıdır. Onlardan birində az-çox əhəmiyyətli dəyişiklik etmək cəhdi digərlərində dəyişikliklərin “zəncirvari reaksiyasına” səbəb olur.

Məhz bu xüsusiyyətinə görə də ailənin hər hansısa bir üzvü ailədə baş verən çətinliyi görməzdən gələ bilmir.

3. Ailə üzvünün müxtəlif ailədaxili təsirlərə, o cümlədən travmatik təsirlərə münasibətdə xüsusi açıqlığı və həssaslığı. Ailədə fərd ən çox digər ailə üzvlərinin təsirinə məruz qalır; o zaman onun zəiflikləri və çatışmazlıqları ən açıq şəkildə özünü göstərir. [11]

Kompleks Travma, uşaqların tez-tez erkən uşaqlıq dövründə travmatik hadisələrə məruz qalmasını təsvir edir. Bu hadisələr adətən intensiv xarakter daşıyır, uşaqlıq və yeniyetməlik illəri və ondan sonrakı dövrlərdə də uzunmüddətli təsirlərə səbəb olur.

Kompleks travma keçirmiş uşaqlar emosional zorakılıq, fiziki zorakılıq, cinsi zorakılıq, maliyyə zorakılığı, tərkdilmə, yüksək konfliktli boşanma, laqeydlik və ya hücumdan əziyyət çəkmiş ola bilər. Travmaya cavabdeh şəxslə hələ də təmas varsa, kompleks travma daha da ağırlaşma bilər. Bu, ailə evində və ya uşağın daha geniş mühitində baş verə bilər. Travmatik hadisələr valideynlər və ya digər qayğı göstərənləri əhatə edə bilər.

Kompleks travma keçirmiş uşaqlar böyük hisslər, sarsıntı, inamsızlıq və çətin emosiyalarla mübarizə üsullarını inkişaf etdirirlər. Təəssüf ki, bu mübarizə strategiyalarından bəziləri yeniyetməlik, erkən yetkinlik və sonrakı dövrlərdə uyğunsuz olur və müxtəlif çətinliklərə səbəb olur.

Kompleks travma diaqnozu müxtəlif yaş dövrlərində qoyula bilər.

Yeniyetmələrdə kompleks travmanın simptomlarını aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

- Şiddətli günahkarlıq və utanc hissi
- Yuxusuzluq və ya dərin yuxu
- Fiziki simptomlar: başgicəllənmə, ürəkbulanma, mədə ağrıları və s.
- Aqressiya
- Evdə və məktəbdə davranışlarının dəyişməsi
- Narahatlıq və qorxu
- Özünəqapanma
- İntihar düşüncələri və hiper sayıqlıq
- Müdaxilə edən fikirlər
- Obsessiv davranışlar
- İştahsızlıq və ya həddindən artıq çox yemək
- Maddə istifadəsi
- İnternet və ya oyun asılılığı
- Yüksək riskli cinsi davranışlar
- Adi haldan daha aşağı özünə qulluq səviyyəsi
- Depressiya
- Münasibətlərdə inam yaratmaqda çətinlik və s. [4]

Müntəzəm olaraq qızgın ailə münasibətlərinin şahidi olan yeniyetmələr yaşadlarına nisbətən tərkdilmə və rədd edilmə qorxusunu daha çox bildirirlər. Tərkdilmə ilə bağlı həddindən artıq qorxunun sonrakı həyatda ciddi psixi sağlamlıq problemlərinin xəbərçisi olduğu sübut olunmuşdur [9, s 78].

Nəticə

Ailə ilə bağlı müxtəlif ədəbiyyat məlumatlarının ümumiləşdirilməsi göstərir ki, ailə ilə bağlı çoxsaylı travmatik təcrübələr arasında dörd növ vəziyyət xüsusilə mühüm rol oynayır:

1. Qlobal ailə narazılığı vəziyyəti. Bu təcrübənin yaranmasına səbəb olan patogen ailə vəziyyəti insanın ailəyə münasibətdə şüurlu və ya şüursuz gözləntiləri ilə ailənin faktiki həyatı arasında kəskin uyğunsuzluqdur. Bu uyğunsuzluğun nəticəsi olaraq ailədaxilindəki fərdlərdə müxtəlif psixoloji və psixosomatik xəstəliklərin təzahür etməsi xarakterikdir.

2. "Ailə narahatlığı". Ailə üzvlərinin hər birində və ya birində tez-tez zəif tanınan və zəif lokallaşdırılmış narahatlığın spesifik halları özünü biruzə verir. Bu tip narahatlığın xarakterik xüsusiyyəti ailə ilə əlaqəli qorxuların və şübhələrin olmasıdır. Bunlar ailə üzvlərinin sağlamlığı, onların yoxluğu və ya itirilməsi, gec qayıtması, toqquşmalar, ailədə yaranan münaqişələrlə bağlı qorxulardır. "Ailə narahatlığının" əsasında, bir qayda olaraq, bir insanın ailə həyatının onun üçün çox vacib bir aspektində zəif dərk edilmiş qeyri-müəyyənliyi dayanır. Bu halın mühüm tərəfləri həm də acizlik hissi, ailədə baş verən hadisələrin gedişatına müdaxilə etmək, onu düzgün istiqamətə yönəldə bilməmək hissidir.

3. Ailənin dözülməz psixi və fiziki stressi; Həddindən artıq nevroloji vəziyyət psixotravmatik vəziyyətə gətirib çıxarır.

4. Günah vəziyyəti. Ailənin digər üzvlərinə, bütövlükdə ailəyə münasibətdə günahkarlıq hissi də ailədəki müxtəlif münasibətlər səbəbindən əhəmiyyətli dərəcədə intensivliyə çata bilər ki, bu da insanın

xarakter xüsusiyyətləri ilə birlikdə travmatik faktora çevrilə bilər. Bu zaman fərd özünü başqalarına maneə, ailədə baş verən bütün uğursuzluqların günahkarı (həqiqətən və ya xəyali) hiss edir və digər ailə üzvlərinin münasibətini məzəmmət etmək, günahlandırmaq kimi qəbul etməyə meyilli olur [1].

Beləliklə, ailə psixi travmanın mühüm mənbəyi kimi çıxış edir. İlk növbədə, bu, birbaşa iştirakdır. Ailə fərdin psixogen təcrübələrinin ən əhəmiyyətli mənbələrindən biridir. Bundan əlavə, ailənin travmatizasiya prosesində dolayı iştirakının müxtəlif yolları mövcuddur, bunun sayəsində üzvlərinin travmaya qarşı həssaslığını, travmanın nəticələrinin müddətini və müalicəvi təsirlərə qarşı müqavimətini müəyyən edir.

Ədəbiyyat

1. Elektron resurs: “Semya kak istochnik psikhicheskoy travmy lichnosti”, Leonid Maksimenko.
2. Zemska M. Sem'ya i lichnost, M., ed. Tərəqqi, 1999, 133 s.
3. Semya i formirovaniye lichnosti/ red. Bodalev A.A., M., red. Maarifçilik, 1989, 206 s.
4. Andreeva A.D., Voxmyanina T.V., Voronova A.P., Chutkina N.I. / red. Dubrovina M.V./ Rukovodstvo prakticheskogo psikhologa. Psikhicheskoye zdorovye detey i podrostkov. M., 1995
5. Benjamin Kolodzin. “Kak zhit posle psikhicheskoy travmy”Şans" 1997.
6. “Psixologicheskiye problemy sovremennoy sem'i”. MDU 2018.
7. “Semya i sovremeniye sotsium” (seriya: semya i deti v sovremennom mire) Sankt-Peterburq 2017.
8. https://studbooks.net/734401/psixologiya/semya_faktor_psihologicheskoy_travmy
9. <https://thewaveclinic.com/blog/parents-in-conflict-and-the-children-who-live-through-the-trauma/>
10. <https://works.doklad.ru/view/vYAlfTSA304/all.html>
11. <https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=73425>
12. <https://studfile.net/preview/7771274/page:6/>

Rəyçi: psixologiya.ü.f.d. A. Abbasova

Göndərib: 26.02.2022

Qəbul edilib: 31.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/216-221>

Kamila Eldar Hasanaliyeva
Azerbaijan State Economic University(UNEC)
Master
khasanaliyeva@gmail.com

PECULIARITIES OF THE BUDGET POLICY WITHIN THE PANDEMIC PERIOD

Abstract

As the data on the effects of the global pandemic on the world economy continue to change, it is not yet possible to make a final assessment. However, in our opinion, the current assessments of moderate structures such as the World Bank Group and the IMF are sufficient to obtain detailed information on the course of events at this stage. For example, according to the latest data from the World Bank, the impact of the pandemic on the global economy is incomparable to what has happened in recent decades.

According to the IMF, the sharp decline in commodity prices, severe disruptions in global and regional production and sales chains, and rising risks of neglect of risks in financial markets are particularly important among the areas of impact of Covid 19 on European and Central Asian countries. The rapid spread of the coronavirus pandemic has led to a sharp decline in domestic demand in the region, as well as supply disruptions and, consequently, reduced economic activity in the country. These countries have faced an increase in investment flows due to a "run for quality" and an increase in bond spreads. The relative weakness of the national currency has led to an increase in the value of borrowing, while the decline in exports has increased pressure on the balance of payments.

The main purpose of the research is to study peculiarities of the budget policy within the pandemic period.

The study of theoretical and methodological features of the impact of the COVID-19 pandemic on the state budget system is the object of research, and the impact of the COVID-19 pandemic on individual sectors of the economy is the subject of the study.

Key words: *budget, COVID-19, tools of economic regulation, pandemic period, world economy*

Kamilə Eldar qızı Həsənəliyeva

Pandemiya dövründə büdcə siyasətinin xüsusiyyətləri

Xülasə

Qlobal pandemiyanın dünya iqtisadiyyatına təsiri ilə bağlı məlumatlar dəyişməkdə davam etdiyindən, yekun qiymətləndirməni hələlik etmək mümkün deyil. Bununla belə, fikrimizcə, Dünya Bankı Qrupu və BVF kimi mötədil strukturların hazırkı qiymətləndirmələri hazırkı mərhələdə hadisələrin gedişatı haqqında ətraflı məlumat əldə etmək üçün kifayətdir. Məsələn, Dünya Bankının son məlumatlarına görə, pandemiyanın qlobal iqtisadiyyata təsiri son onilliklərdə baş verənlərlə müqayisə olunmazdır.

BVF-nin məlumatına görə, Covid 19-un Avropa və Mərkəzi Asiya ölkələrinə təsir sahələri arasında əmtəə qiymətlərinin kəskin azalması, qlobal və regional istehsal və satış zəncirlərində ciddi pozulmalar, maliyyə bazarlarında risklərə etinasızlıq riskinin artması xüsusilə vacibdir. . Koronavirus pandemiyasının sürətlə yayılması regionda daxili tələbatın kəskin azalmasına, eləcə də təchizatın pozulmasına və nəticədə ölkədə iqtisadi fəallığın azalmasına səbəb olub. Bu ölkələr "keyfiyyət üçün qaçış" və istiqraz spredlərinin artması səbəbindən investisiya axınının artması ilə üzləşiblər. Milli valyutanın nisbi zəifliyi borclanmanın dəyərinin artmasına, ixracın azalması isə tədiyyə balansına təzyiqli artırıb.

Tədqiqatın əsas məqsədi pandemiya dövründə büdcə siyasətinin xüsusiyyətlərini öyrənməkdir.

COVID-19 pandemiyasının dövlət büdcə sisteminə təsirinin nəzəri və metodoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi tədqiqatın obyektı, COVID-19 pandemiyasının iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə təsiri isə tədqiqatın mövzudur.

Açar sözlər: *büdcə, COVID-19, iqtisadi tənzimləmə vasitələri*

Introduction

According to the IMF, the sharp decline in commodity prices, severe disruptions in global and regional production and sales chains, and rising risks of neglect of risks in financial markets are particularly important among the areas of impact of Covid 19 on European and Central Asian countries. The rapid spread of the coronavirus pandemic has led to a sharp decline in domestic demand in the region, as well as supply disruptions and, consequently, reduced economic activity in the country. These countries have faced an increase in investment flows due to a "run for quality" and an increase in bond spreads. The relative weakness of the national currency has led to an increase in the value of borrowing, while the decline in exports has increased pressure on the balance of payments. Under such circumstances, in some countries, such as Azerbaijan, Russia and Kazakhstan, a policy of strengthening state support for the national monetary system has been pursued. By intervening in foreign exchange markets, they try to maintain the stability of their currencies or increase the use of welfare funds". (www.imf.org/ru/News/Articles/2020/08/06).

Although we consider the assessment to be generally correct, we consider it important to note that the Central Bank's serious intervention in the foreign exchange market in Azerbaijan is not formally observed (www.cbar.az). Thus, according to the tradition formed in recent years, the State Oil Fund acts as the main "currency supplier" in the national currency market in the name of fulfillment of transfer obligations to the state budget. We would like to note that such an approach is relatively new and is better than the practice of the Ministry of Finance in the period before the devaluation of this function, ie the exchange of budget transfers of DNF.

Analyze

In the June issue of the World Economic Outlook, prepared by the International Monetary Fund (IMF), he noted that the COVID-19 pandemic had a more negative impact than expected in the first half of this year and that the recovery process would be more phased. Forecasts of important economic parameters for both 2020 and 2021 have been reduced. However, given the relative success of trade, the gradual recovery of economies, and the relative improvement in demand, 2020 scenarios have been adjusted to improve over time as disease treatment is often successful, vaccination research is increasing, and it is global. quarantine conditions decreased. the economy is projected to slow more slowly (Table 1).

Table 1. IMF forecasts, %

Countries \ Regions	Fact	Forecast					
	2019	In the current year for 2020 indicators provided			In the current year for 2021 indicators provided		
		April release	June release	October release	April release	June release	October release
Economic growth							
The world	2,8	-3,0	-4,9	-4,4	5,8	5,4	5,2
Developed countries	1,7	-6,1	-8,0	-5,8	4,5	4,8	3,9
USA	2,2	-5,9	-8,0	-4,3	4,7	4,5	3,1
Eurozone	1,3	-7,5	-10,2	-8,3	4,7	6,0	5,2
Japan	0,7	-5,2	-5,8	-5,3	3,0	2,4	2,3
United Kingdom	1,5	-6,5	-10,2	-9,8	4,0	6,3	5,9
Canada	1,7	-6,2	-8,4	-7,1	4,2	4,9	5,2

Developing countries	3,7	-1,0	-3,0	-3,3	6,6	5,9	6,0
China	6,1	1,2	1,0	1,9	9,2	8,2	8,2
Russia	1,3	-5,5	-6,6	-4,1	3,5	4,1	2,8
Turkey	0,9	-5,0	-	-5,0	5,0	-	5,0
İran	-6,5	-6,0	-	-5,0	3,1	-	3,2
Azerbaijan	2,2	-2,2	-	-4,0	0,7	-	2,0
Growth rate of trade (goods and services)							
The world	1,0	-11,0	-11,9	-10,4	8,4	8,0	8,3
The growth rate of raw material prices							
Oil	-10,2	-42	-41,1	-32,1	6,3	3,8	12
Inflation							
Developed countries	1,4	0,5	0,3	0,8	1,5	1,1	1,6
Developing countries	5,1	4,6	4,4	5,0	4,5	4,5	4,7

Source: İMF - “World Economic Outlook: The Great Lockdown” April 2020, “World Economic Outlook Update: A Crisis Like No Other, An Uncertain Recovery” June 2020.

As can be seen from the table, the forecast figures for most countries or regions have been updated every two years compared to the previous scenario. At the same time, it is important to note that the negative dynamics observed during the forecast and analyzed period in 2020 is expected to be replaced by positive dynamics next year.

The June edition of the World Bank's Global Economic Outlook analyzed that the crisis caused by the known pandemic would be the deepest crisis since World War II, unlike the others, including the global health crisis. Therefore, when the organization revised its forecasts in January, mitigating changes were made to the forecasts for 2020 (Table 2).

Table 2. World Bank forecasts, %

Countries \ Regions	Fact	Forecasts			
	2019	In the current year for 2020 indicators provided		In the current year for 2021 indicators provided	
		January release	June release	January release	June release
Economic growth					
The world	2,8	2,5	-5,2	2,6	4,2
Developed countries	1,7	1,4	-7,0	1,5	3,9
USA	2,2	1,8	-6,1	1,7	4,0
Eurozone	1,3	1,0	-9,1	1,3	4,5
Japan	0,7	0,7	-6,1	0,6	2,5
Developing countries	3,7	4,1	-2,5	4,3	4,6
China	6,1	5,9	1,0	5,8	6,9
Russia	1,3	1,6	-6,0	1,8	2,7
Turkey	0,9	3,0	-3,8	4,0	5,0
İran	-6,5	0,0	-5,3	1,0	2,1
Azerbaijan	2,2	2,3	-2,6	2,1	2,2
Growth rate of trade (goods and services)					
The world	1,0	1,9	-13,4	2,5	5,3
The growth rate of raw material prices					
Oil*	-10,2	-5,4	-47,9	1,9	18,8

Source: World Bank “Global Economic Prospects”, June 2020, January 2020

The possibility of another wave of the COVID-19 pandemic in the June issue of the Asian Development Bank's (ADB) Asian Development Scenario, which could lead to social unrest and tensions, as well as possible escalation of US and Chinese trade tensions, are important risk factors. During the revision of the assessments, as in other organizations, clarifications were made in the direction of reduction (Table 3).

Table 3. ADB forecasts, %

Countries/Regions	Fact	Forecasts			
	2019	In the current year for 2020 indicators provided		In the current year for 2021 indicators provided	
		April release	June release	April release	June release
Economic growth					
Developed countries	1,7	-0,3	-5,8	1,8	4,1
USA	2,3	0,4	-5,3	2,1	3,8
Eurozone	1,3	-1,0	-7,0	1,6	5,5
Japan	0,7	-1,5	-5,0	0,9	2,0
Developing countries					
China	6,1	2,3	1,8	7,3	7,4
Kazakhstan	4,5	1,8	-1,2	3,6	3,4
Gürcüstan	5,1	0,0	-5,0	4,5	5,0
Uzbekistan	5,6	4,7	1,5	5,8	6,5
Tajikistan	7,5	5,5	-3,6	5,0	7,0
Turkmenistan	6,3	6,0	3,2	5,8	5,8
Azerbaijan	2,2	0,5	-0,1	1,5	1,2

Source: “Asian Development Outlook”, April 2020, “Asian Development Outlook Supplement”, June 2020.

According to the schedule, the forecasts are made from a more pessimistic point of view, taking into account the prolongation of the pandemic and, accordingly, the expanded quarantine or isolation regime, as well as the positive dynamics in 2021. This is mainly due to the low base year. The effect, which is expected to increase compared to 2020, is accompanied by a decline.

This year, the global pandemic has worsened the situation with the world's public debt and financial balance, and the IMF predicts that this situation will worsen next year, especially in developed countries.

The conditions for 2020 have forced many countries to restructure their state budgets, and the steps taken cover three areas. The new coronavirus pandemic (COVID 19) that swept the world this year has prompted the world to reconsider public spending. In the context of the pandemic, the proposals prepared by the International Monetary Fund and the European Union can be grouped as follows:

- Key steps in taxation include tax breaks for the health sector, small and medium enterprises, and a type of tax holiday;
- The main stages of budget expenditures include lending to the economy, especially small and medium enterprises, subsidies, wage compensation in the private sector, government subsidies and financial support to the health sector.
- Suspension of fiscal discipline - "temporary suspension" of financial institutions (including the budget deficit of 3.0% and financial regulation in general), which is determined by both debt sustainability and dependence on natural resources.

Table 4. Financial and institutional sources of anti-pandemic work

Financial and institutional source of the event	Countries
With amendments and additions to the current "Law on State Budget for 2020"	Argentina, Brazil, Mexico, Afghanistan, Albania, Algeria, Bangladesh, Bhutan, Myanmar, Colombia, Burkina Faso, Capo Verde, Honduras, Jamaica, Papua New Guinea, Niger, Nigeria, Malta, Bulgaria, Estonia, Latvia, Finland, France, Germany, Japan, South Korea, Thailand, New Zealand, Georgia, Bahrain, Iraq, Oman
Approved by Parliament	Cyprus, Israel, Turkey
Countries applying for EU lending mechanisms	Croatia, Lithuania
Countries applying for loans from the IMF, ADB and the World Bank	Tajikistan
Suspension of fiscal discipline in case of force majeure (norm related to budget deficit)	In 19 countries by the European Union by the decision of the European Commission

Source: Prepared by the author based on IMF data

In this case, you need to pay attention to one point. The European Commission has suspended the application of the budget deficit ratio in the eurozone member states, promising to apply the disciplinary rule of budget deficit in the European Union. At the same time, these countries have enshrined in their legislation the principle of suspension of pan-European financial discipline. In a number of countries, such as France, Italy and Portugal, this law has occurred automatically because the country's legislation has been brought into line with European standards.

Conclusion

If you look at the situation from an economic point of view and analyze the steps taken in the country, you can see that the scope of work is very wide. Initially, the pressure on the manat intensified against the background of falling oil prices, and part of the population immediately began to convert their funds into foreign currency. However, professionally organized mechanisms - timely response to banks' demand for currency, prevention of abuse - stopped the anxiety of certain individuals about the exchange rate of the manat. Consider the possible negative consequences of coronavirus infection for the banking sector:

1. The suspension of activities in many workplaces, especially in the tourism sector, many services and trade sectors due to the quarantine regime will create certain difficulties in the work of these entrepreneurs.
2. The decline in domestic production and consumption in the world may lead to a decrease in the number of financial transactions that may to some extent affect the operating income of banks.
3. In some sectors, the free time that banks are preparing to take on a heavy workload can reduce the workload per employee in the banking sector, which in turn can reduce productivity per employee and increase transaction costs.
4. Circumstances such as delays by entrepreneurs in investing in new enterprises for economic and psychological reasons may reduce the opportunities to expand the loan portfolio.

References

1. Abbasov Ə.N., Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının regionları: maliyyə və vergi potensialının proqnozlaşdırılması problemləri, Bakı, 2017,132 s.
2. Əliyev A.A., Şəkəraliyev A.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçir: Dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı. AzDİU. 2016
3. Xankişiyev B.A., Mirzəyev M.M. Dövlət maliyyəsi. Bakı, 2018,178 s.
4. Kəlbəliyev Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Monoqrafiya. Bakı: 2015, 468 s.

5. Acharya, V. V. 2019. "Is the International Convergence of Capital Adequacy Regulation Desirable?", *The Journal of Finance* 58(6): 2745-2782.
6. Amri P. D. and B.M. Kocher. 2019. "The Political Economy of Financial Sector Supervision and Banking Crises: A Cross/Country Analysis", *European Law Journal* 18(1): 24-43.
7. Arner, D.W. and M. W. Taylor. 2019. "The Global Financial Crisis and the Financial Stability Board: Hardening the Soft Law of International Financial Regulation?", *UNSW Law Journal* 32(2): 488.
8. Benmelech, E. and T. J. Moskowitz. 2018. "The Political Economy of Financial Regulation: Evidence from U.S. State Usury Laws in the 19th Century", *The Journal of Finance* 65(3): 1029-1048
9. <http://pubdocs.worldbank.org/en/497001588788211664/Global-Economic-ProspectsJune-2020-Regional-Overview-ECA-RU>
10. www.imf.org/ru/News/Articles/2020/08/06
11. www.cbar..az
12. www.iqtisadiislahatlar.org
13. www.report.az

Rəyçi: dos.E. N.Quliyev

Göndərilib: 11.02.2022

Qəbul edilib: 13.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/222-226>

Ömər Taleh oğlu Allahverdiyev
Gəncə, Azərbaycan
omer-allahverdiyev@bk.ru

QAÇQINLARIN HÜQUQİ REJİMİ – MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQ TƏCRÜBƏSİNDƏ HÜQUQİ VƏ REAL VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Mövzunun əsas məqsədi milli qanun və beynəlxalq hüquq konvensiyalarının həm nəzəri, həm də təcrübi vəziyyətində qaçqın anlayışı, qaçqın və məcburi köçkün statusunu almış şəxslərin hüquqi və faktiki əsaslarının fərqləndirilməsi, qaçqın statusunun verilməməsi və itirilməsi halları, habelə qaçqınların hüquqları və vəzifələri, onlara tətbiq olunmalı güzəşt əsaslandırılmışdır. Bununla yanaşı, mövzu müqayisəli milli qanun və beynəlxalq konvensiyaların hüquqi təhlili, analiz və sintez, induksiya və deduksiya kimi müvafiq tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir. Mövzuda müasir dövrdə qaçqın statusunu almış şəxslərə milli qanun və beynəlxalq konvensiyaların tətbiq olunmasının həm hüquqi, həm faktiki əsasları, həm də müasir dövrün problemlərini nəzərə alaraq qaçqınların hüquqi rejimi ilə bir sıra məsələlər təhlil edilmişdir. Mövzunun praktiki əhəmiyyəti qaçqınların hüquqi rejimi ilə bağlı bəzi aktual məsələlər 1999-cu il tarixli “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, “Qaçqınların beynəlxalq statusuna” dair 1933-cü il Konvensiyası, “Qaçqınların statusu haqqında” 1951-ci il Konvensiyası və ona cüzi dəyişiklər olunmuş “Qaçqınların statusuna dair” 1967-ci il Protokolu müqayisəli şəkildə həm nəzəri, həm də təcrübi əsaslarla təhlil olunaraq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tövsiyələr olunmuşdur.

Açar sözlər: qaçqın, məcburi köçkün, status, vəzifə, güzəşt

Omar Taleh Allahverdiyev

Legal regime of refugees - legal and real situation in national and international legal practice

Abstract

The main purpose of the topic is to define the concept of refugee in both theoretical and practical terms of national law and conventions of international law, to distinguish between legal and factual grounds of refugees and IDPs, cases of nonissuance and loss of refugee status, as well as rights and responsibilities of refugees. In addition, relevant research methods such as legal analysis, analysis and synthesis, induction and deduction of comparative national law and international conventions were used. The topic analyzes a number of issues related to the legal regime of refugees, taking into account both the legal and factual basis for the application of national law and international conventions to those who have received refugee status in modern times, as well as the problems of modern times. Practical significance of the topic Some topical issues related to the legal regime of refugees The Law of the Republic of Azerbaijan on the Status of Refugees and Internally Displaced Persons of 1999, the Convention on the International Status of Refugees of 1933, the Convention on the Status of Refugees of 1951 and the 1967 Protocol on the Status of Refugees, which has been slightly amended.

Key words: refugee, IDP, status, position, privilege

Giriş

1951-ci il tarixində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınların işi üzrə Ali Komissarının İdarəsi yarandığı vaxt onun mandatu təqribən 1 milyon qaçqını əhatə edirdi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Fələstin qaçqınlarına yardım və işlərin təşkili üçün Yaxın Şərq Agentliyinin mandatu da əlavə 2,5 milyon qaçqını əhatə edir. 1951-ci ildə qaçqınların əksəriyyətini avropalılar təşkil edirdi. Bu gün isə Asiya və Afrikadan olan qaçqınlar böyük əksəriyyət təşkil edir. Keçmişdəkindən fərqli olaraq indiki qaçqın axınları tək-tək insanların qaçması şəklində deyil, yaşayış yerlərini getdikcə daha çox kütləvi tərk etmə formasını alır (12).

Qaçqın anlayışı ilə bağlı ilk öncə tarixi müqavilələrə nəzər yetirsək qaçqınlara dair müddələrin nəzərdə tutulduğu ilk müqavilə b.e.ə.1278-ci ildə Misir fironu 3-cü Ramzesin Het hökmdarı 2-ci Xattuşil arasında bağlanan müqavilədir ki, 3 hissədən ibarət olan bu Müqavilənin “Müqavilə Müddələrinin Mətni” adlı hissəsində əyan və qeyri-əyan mənşəli siyasi qaçqınların qarşılıqlı əsaslarına qaytarılması nəzərdə tutulurdu (4,s.315).

Digər bir nümunə kimi isə b.e.ə.7-ci əsrə aid sənəddə qeyd edilirdi ki, Assuriya hökmdarı Aşşurpanibal Elam ölkəsindən olan qaçqına hökmdarın ayaqları altına düşən sığınacaq almaq üçün ondan xahiş edən və bunu əldə edən şəxs kimi baxırdı (2, s.506), (3, s.317).

28 oktyabr 1933- cü ildə qəbul olunmuş “Qaçqınların beynəlxalq statusuna” dair Konvensiya qaçqınların statusunu nisbətən tam şəkildə müəyyən edən ilk beynəlxalq sənəd olmuşdur. Bu konvensiya qaçqınların hüquqlarının müdafiəsi üzrə beynəlxalq hüquqi mexanizmin formalaşdırılması yolunda irəliyə doğru atılan addım olmaqla yanaşı, qrup şəklində yaşama meyarını qoruyaraq çıxarılmama prinsipinin əsasını qoyan ilk beynəlxalq hüquqi sənəddir (6).

Qaçqın ifadəsi beynəlxalq hüquqda qəbul olunmuş “qaçqın” termini ilə üst – üstə düşür. Uyğunsuzluq burada özünü əsas iki mərhələdə göstərir (5,s.92).

Birinci məsələ, beynəlxalq hüquqda qaçqın yalnız öz ölkəsinin ərazisindən başqa bir dövlətin ərazisinə məcburən köçmüş şəxslərə deyilir.

İkinci məsələ, qaçqın statusu almaq üçün zəruri olan əsaslarla bağlıdır. Mövcud beynəlxalq hüquq bu məsələyə məhdud yanaşır və bilavasitə müharibə nəticəsində öz yaşayış yerini tərk etmiş adamları qaçqın kimi qəbul etmir. Bəs, beynəlxalq hüquqda qaçqın kimdir?

Bu suala Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyası və ona cüzi dəyişiklər etmiş qaçqınların statusuna dair 1967-ci il Protokolu cavab verir. Beləliklə, “Qaçqın” anlayışı 1-ci maddənin şərhinə əsasən– “İrqi mənsubiyyətinə, dini etiqadına, vətəndaşlığına, müəyyən sosial qrupa mənsub olmasına və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaqdan əsaslı qorxduğu üçün vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və həmin qorxu üzündən bu ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən və ya müəyyən vətəndaşlığı olmadığı halda, öz daimi yaşadığı ölkədən kənar qalan, həmin qorxu üzündən oraya qayıd bilməyən və ya qayıtmaq istəyən şəxsdir” (11).

Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında qanunun 1-ci maddəsinin şərhinə əsasən “Qaçqın” dedikdə – “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayıb, irqi əlamətinə, milliyətinə, dini etiqadına, müəyyən sosial qrupa mənsubluğuna və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaq barəsində tam əsaslı ehtiyat üzündən həmin ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəyən, yaxud müəyyən vətəndaşlığı olmayıb oxşar hallar nəticəsində əvvəl, adətən, yaşadığı ölkədən kənar qalan, ehtiyat üzündən oraya qayıd bilməyən və ya qayıtmaq istəyən şəxsdir” (7).

Konvensiyanın 1-ci maddəsinin şərhinə əsasən qaçqın statusu almaq üçün cəmi 5 əsas göstərilmişdir. Qaçqın ərazisinə gəlmək istədiyi və ya artıq ərazisinə keçdiyi dövlətin müvafiq orqanlarına əsaslandırılmış şəkildə sübut etməlidir ki, öz ölkəsində:

- 1.Müəyyən irqi etnik qrupa mənsub olmasına görə;
- 2.Öz dini əqidəsinə görə;
- 3.Hansısa konkret dövlətin vətəndaşı olduğuna və ya öz dövlətinin vətəndaşı olmadığına görə;
- 4.Müəyyən sosial qrupa mənsub olduğuna görə;
- 5.Siyasi əqidəsinə görə təqiblərə məruz qalır və ya məruz qalma qorxusu var, yəni onun əsas hüquq və azadlıqları kobud şəkildə pozulur (14).

Mövcud beynəlxalq hüquq yalnız fərdi qaçqınlığı qəbul edir ki, kütləvi qaçqınlığa və ya qaçqın axınına mənfi yanaşır. Bəzi dövlətlər bu məqama istinad etməklə müharibə zonasından onların ərazisinə qaçıb gəlmiş şəxsləri geri qaytarırlar. Məsələn, Almaniya Federativ Respublikası və İsveçrə Bosniya qaçqınlarına ilk növbədə məhz bu cür yanaşmışdır. Diqqətə layiq haldır ki, analoji regional sənədlərdə - Afrikada qaçqın problemlərinin həlli spesifik aspektlərini nizama salan 1969-cu il Afrika Birliyi Təşkilatı Konvensiyasında və Latın Amerikasını regionunu əhatə edən 1984-cü il Kartaxena Bəyannaməsində göstərilən bu boşluq doldurulmuşdur (15).

Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında qanunda isə hərbi təcavüz, təbii və texnogen fəlakət nəticəsində daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olub başqa yerə köçmüş şəxsdir (7).

1969-cu Konvensiyanın başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o zaman “qaçqın” terminini daha geniş məzmununda müəyyənləşdirilir.

Afrika dövlətlərinin güman etdikləri kimi “təqib olunmalarına tamamilə əsaslandırılmış təhlükə” Afrikadakı qaçqınların düşdükləri bütün situasiyalari nəzərə almaq üçün kifayət qədər geniş meyar deyildi. Afrika Konvensiyasının 1-ci maddəsinin ikinci bəndində nəzərdə tutulur ki, “qaçqın” termini, habelə xarici təcavüzlər, işğallar, xarici hökumətlər ucubətindən, mənşəcə və ya vətəndaşlığı baxımından mənsub olduğu ölkənin ərazisinin bir hissəsində və ya bütün ərazisində ictimai qayda-qanunun ciddi şəkildə pozulması ucubətindən mənşəcə və ya vətəndaşlığı baxımından mənsub olduğu ölkənin hüduqlarından kənarda sığınacaq axtarmaq məqsədilə öz adi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olan hər bir şəxsə şamil edilir (8).

Latın Amerikasını ölkələri sığınacaq verilməsi sahəsində köhnə ənənələrə malikdir. 1889-cu ildə Montevideoda imzalanan Beynəlxalq cinayət hüququ haqqında Müqavilə sığınacaq verilməsi məsələlərinin nəzərdən keçirildiyi ilk regional müqavilədir. Bəyannamədə “qaçqın” termini üçün müəyyənləşdirilən məzmun ABT Konvensiyasındakı ilə eynidir; bu ad altında, həmçinin “həyatları, təhlükəsizlikləri və azadlıqları ümumi zorakılıq, xarici təcavüz, daxili münaqişələr, insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması və ya ictimai qayda-qanunun ciddi şəkildə pozulmasına gətirib çıxaran digər səbəblər ucubətindən təhdid olunduğu üçün öz ölkələrini tərk edən şəxslər” nəzərdə tutulur (III hissəsinin 3-cü bəndi)(9).

Beynəlxalq hüquqda xüsusilə, Qaçqınlar üzrə BMT Ali Komissarının İdarəsi çərçivəsində də bir sıra ölkələrin qanunvericiliyində bu boşluğu doldurmaq üçün, yəni habelə, müharibə, daxili iğtişələr, təbii və ya texnogen fəlakət nəticəsində öz daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olmuş şəxsləri əhatə etmək üçün “de facto qaçqın” anlayışından istifadə olunur (10).

Bundan əlavə yenə də beynəlxalq praktikada və bəzi ölkələrin qanunvericiliyində daxili məcburi köçkün ifadəsinə rast gəlinir. Qeyd edək ki, bu anlayışın hüquqi əsası yoxdur, yəni bununla bağlı universal səviyyədə beynəlxalq müqavilə bağlanmamışdır, lakin Qaçqınlar üzrə BMT Ali Komissarı öz ilkin mandatını genişləndirmiş və o, hazırda təkcə konvensiya qaçqınlarını deyil, habelə “de facto qaçqınların” və daxili məcburi köçkünlərin məsələləri ilə də məşğul olur “Daxili məcburi köçkünlər” - yuxarıda göstərilən səbəblər üzündən ölkə ərazisində öz daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olub başqa yerə köçmüş şəxslərdir (5, s.95-96).

Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkün probleminin ən yüksək nöqtəsi 1988-ci il tarixindən başlayaraq Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində olmuşdur. Bu təcavüz nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20%-dən çoxu işğal edilmişdir. Ermənistan Respublikasında yaşayan 200 min nəfərdən çox azərbaycanlıların öz dədə- baba yurdlarından kütləvi şəkildə qovulmasının beynəlxalq hüququn daha ciddi şəkildə pozulması kimi qiymətləndirilir (1, s.456).

Qaçqın statusunun itirilməsi və verilməməsi halları ilə bağlı nəzəri problemlər 1951-ci il Konvensiyasına, habelə ümumi beynəlxalq hüquqa görə aşağıdakı şəxslərə qaçqın statusu verilmir:

1)Barələrində sülh əleyhinə cinayət, müharibə cinayəti və ya insanlıq əleyhinə cinayət, yaxud Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsəd və prinsiplərinə zidd əməllər törətdikləri haqqında kifayət qədər ciddi əsaslar olan şəxslər;

2)Dövlətin ərazisinə gələnə qədər onun hüduqlarından kənarda qeyri – siyasi xarakterli ağır cinayət törətmiş şəxslər (6).

1951-ci il Konvensiyasında müəyyən olunmuşdur ki, şəxs qaçqın statusunu aşağıdakı hallarda itirir.

1)Vətəndaşı olduğu və ya daimi yaşadığı dövlətin himayəsindən könüllü sürətdə yenidən istifadə etdikdə;

2)Öz vətəndaşlığından məhrum olub onu könüllü sürətdə yenidən əldə etdikdə;

3)İndi yaşadığı dövlətin və ya hər hansı başqa bir dövlətin vətəndaşlığını qəbul etdikdə və yeni vətəndaşı olduğu dövlətin himayəsindən istifadə etdikdə;

4)Təqiblərdən qorxduğuna görə tərk etdiyi və ya hüduqlarından kənara qaldığı dövlətdə könüllü sürətdə yenidən məskunlaşdıqda;

5)Qaçqın kimi tanınmasına əsas vermiş hallar aradan qalxdığına görə vətəndaşı olduğu dövlətin himayəsindən imtina edə bilmədikdə;

6)Vətəndaşlığı olmayan şəxs üçün – qaçqın kimi tanınmasına əsas vermiş hallar aradan qalxdığına görə o, daimi yaşadığı ölkəsinə qayıda bildikdə (14).

Qaçqınların və məcburi köçkünlər haqqında qanunun 15-ci maddəsinə əsasən qaçqın statusundan aşağıdakı hallarda məhrum edilir.

1. Dövlət təhlükəsizliyi və ya ictimai qayda üçün qorxu törətdikdə;
2. Qaçqın statusunu bilərəkdən yalan məlumat və ya saxta sənədlər təqdim etmək nəticəsində əldə etmiş olduqda;
3. Ağır və ya xüsusilə ağır cinayət törətdiyinə görə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə müəyyən edilmiş müddətə azadlıqdan məhrum edildikdə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum edildikdə (7).

Qanunun 3-cü maddəsinin şərhinə əsasən ağır və ya xüsusilə ağır cinayət törətdiyinə görə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə müəyyən edilmiş müddətə azadlıqdan məhrum edildikdə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum edildikdə (7).

Fikrimizcə, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəza növü təyin etməklə qaçqın statusundan məhrum edilməsi məqsədə müvafiq deyil, çünki ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəza növü Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 57-ci maddəsi və müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəza növü 55-ci maddə tərkibləri eyni deyil və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəza növü o zaman təyin edilir ki, törədilən cinayətin ictimai təhlükəliliyi və xarakteri, cinayəti törədən şəxsin və ya şəxslərin şəxsiyyəti, cinayəti ağırlaşdıran hallar və s. qanunla müəyyən edilmiş digər əsaslar müəyyən edildikdən sonra məhkəmənin hökmü ilə hüquqi qiymət verilir (13).

Qeyd etmək lazımdır ki, Cinayət Məcəlləsinin 15-ci maddəsində cinayətlərin təsnifatı verilir. Ağır cinayətlərin sanksiya həddi 7 ildən 12 ilə qədər, xüsusilə ağır cinayətlər isə 12 ildən 20 ilə qədər müddəti əhatə edir. Cinayət Məcəlləsində ən sərt cəza növü ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəza növüdür. Ona görə də qanundan həmin cəza növünün çıxarılması tövsiyə olunur.

Qaçqınların hüquqları ilə bağlı qaçqın və ya məcburi köçkün statusunu almış şəxsə müəyyən edilmiş qaydada müəyyən edilmiş təminatlar yanaşı, hüquqlardan istifadə edir və vəzifələri daşıyır. Məhz bu baxımından Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyasının 29-cu maddəsi “Vergilər” adlanır. Həmin maddədə qeyd olunur: “Razılığa gələn dövlətlər qaçqınların üzərinə eyni şəraitdə vətəndaşlarından tutduqları və tuta biləcəkləri gömrük haqqından rüsumlardan və vergilərdən əlavə və ya yuxarı gömrük haqqı rüsumlar və ya vergilər qoymuyacaqlar” (14).

Qaçqınların və məcburi köçkünlər haqqında qanunun 18-ci maddəsinə əsasən qaçqınlardan vergi tutulması yalnız Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından tutulan vergi və rüsumlara cəlb olunurlar.

Fikrimizcə, qaçqın statusu almış şəxsə Azərbaycan Respublikası Vergi qanunvericiliyinə əsasən müvafiq vergi güzəştləri tətbiq olunmalıdır, çünki həmin şəxslər öz doğma yurdlarından, mülkiyyətlərini və əmlaklarını tərk etməyə məcbur olduqlarına görə, həmçinin yerləşdikləri dövlətdə layiqli həyat səviyyəsi ilə tam təmin təmin olunana qədər vergi güzəştlərinin tətbiqi məqsədə uyğundur.

Nəticə. Qaçqınların hüquqi rejimi ilə bağlı nəzəri məsələlər:

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı 1967-ci ildə “Qaçqınların statusu” haqqında konvensiya qəbul etmiş və Azərbaycan Respublikası BMT-yə üzv olduğundan həmin konvensiyayı öz milli qanunvericiliyinə inkorporasiya etmişdir. Beynəlxalq hüququn ümumi hissəsi əhali institutunun sahəvi institutlarından biri də qaçqın institutudur ki, 1951-ci il Konvensiyası və ona əlavə olunmuş 1967-ci il protokolunda qaçqın anlayışı, statusu, statusunun itirilməsi, hüquq və vəzifələri əks olunsada, lakin müasir dövrün qaçqınların hüquqi rejimi bağlı yaranan münasibətlərə tam şəkildə tənzim edə bilmir.

Məhz buna görə də 1951-ci il Konvensiyası və ona əlavə olunmuş 1967-ci il protokoluna, həm də milli qanunvericiliyə əlavə və dəyişikliklərin olması tövsiyə olunur. Qaçqınlar müəyyən hüquqlara malikdirlər və bu hüquqlara həm onlar sığınacaq almaq barədə müraciət edəndə qədər, həm bu müraciətlərin nəzərdən keçirildiyi müddət ərzində, həm də həmin müraciətlər müsbət həll edildikdən sonra riayət olunmalıdır.

1. 1951-ci il konvensiyasında qaçqın statusunu almaq üçün göstərilən 5 əlamət məhduddur, çünki ictimai münasibətlər inkişaf etdikcə həmin əsaslar qaçqın statusunu əldə etməyə çətinləşdirir. Məsələn, müharibə və döyüş əməliyyatları hərbi təcavüz, vətəndaş müharibəsi, təbii və texnogen fəlakət, xarici təcavüzlər, işğallar, xarici hökmranlıq ucbatından, mənşəcə və ya vətənaşlığı baxımından mənsub olduğu ölkənin ərazisinin bir hissəsində və ya bütün ərazisində ictimai qayda-qanunun ciddi şəkildə pozulması ucbatından və s. bu kimi əlamətlərə görə qaçqın adlanmaq üçün əsas kimi nəzərdə tutulmur.

2. Qaçqın və məcburi köçkünlər haqqında qanuna qaçqın statusunu almaq üçün “vətəndaş müharibəsi” ifadəsinin əlavə edilməsi məqsədə uyğundur, çünki vətəndaş müharibəsindən qaçan insanlar daxili məcburi köçkün statusuna iddia edə bilməzlər.

3. 1967-ci il Konvensiyasının 1-ci maddəsinə əsasən bəzələrdə sülh əleyhinə cinayət, müharibə cinayəti və ya insanlıq əleyhinə cinayət, yaxud Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsəd və prinsiplərinə zidd əməllər törətdikləri haqqında kifayət qədər ciddi əsaslar olan şəxslər. Qaçqınlıq statusundan məlum edilmə halları ilə bağlı nəinki sülh və insanlıq əleyhinə müharibə cinayətləri, həmçinin dövlət hakimiyyəti və ədalət mühakiməsi əleyhinə qəsdən törədilən cinayətlərdə belə qaçqın şəxs qaçqınlıq statusundan məhrum edilməlidir.

Dövlət hakimiyyəti əleyhinə törədilən cinayətlər, bir qayda olaraq dövlətin suverenliyi, konstitusion quruluşu, təhlükəsizliyi əleyhinə, yəni həm xarici, həm də daxili təhlükəsizlik dövlətin siyasi, iqtisadi, sosial təhlükəsizliyinə və həmin dövlətdə yaşayan əhalinin yaşamaq hüquqları belə təhlükə altına qala bilər.

Ədalət mühakiməsi əleyhinə törədilən cinayətləri ona görə bu sıraya əlavə edirik ki, və əgər qaçqın statusunu daşıyan şəxs məhkəmə tərəfindən qəbul edilən hökm, qətnamə, qərarı icra etməzsə, əlbəttə ki, üzrlü səbəb və ya ondan asılı olmayan hallar istisna olunmaqla, deməli, həmin qaçqın ona kömək etmiş dövlətin qanunlarını ciddi şəkildə pozur.

Qaçqınların hüquqi rejimi ilə bağlı təcrübə vəziyyəti:

1. Qaçqın axınlarının başlıca səbəbi yoxsulluqdursa, onda onun həlli yollarından biri inkişaf məqsədilə yardım və texniki yardım göstərilməsi ola bilər.

2. Vətəni kütləvi tərk etmələrinin əsas səbəb insan hüquqlarının pozulmasıdırsa, onda problemin həlli hadisələrin gedişatının BMT-nin sistemi orqanları tərəfindən daim müşahidə edilməsindən, pozuntu hallarının beynəlxalq birlik tərəfindən pislənilməsindən, konkret situasiyaları öyrənmək məqsədilə xüsusi məruzəçilərin təyin edilməsindən və tövsiyələr hazırlamasından ibarət ola bilər.

3. Qaçqın axınını doğuran səbəblər zorakılıqlar tətbiq edilən münaqişələrdə, onda məsələnin həlli preventiv diplomatiya sahəsində münaqişələrin nizama salınması aləti kimi vasitəçiliyə yardım göstərilməsində, həmçinin humanitar hüquq müddələrinə riayət olunmasında tapıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Ə. İ. “İnsan Hüquqları”. Dərslik. Bakı 2014, 506 s.
2. Əliyev Ə. İ. “Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları əhali və miqrasiya problemləri”. Dərslik. Bakı. Bakı Universiteti nəşriyyatı 2007, 488 s.
3. İsmayılov X. C. “Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi”. Bakı. Nurlan 2006, 720 s.
4. Hüseynov L. “Beynəlxalq Hüquq”. Dərslik. Bakı 2010, 315 s.
5. <https://www.refworld.org/>
6. www.migration.gov.az
7. <http://www.e-qanun.az/>
8. <http://www.judicialcouncil.gov.az/hmo.pdf>
9. <https://kayzen.az/blog/int-huquq/9566/%C9%99hali.html>
10. <http://genderi.org/muasir-beynelxalq-huququn.html31>
11. <https://www.researchgate.net/politikalar>
12. <https://ona.az/az/tehlil/qacqin-problemi-avropa-ucun-tehlukeli-hal-alir0>
13. <https://ihl-databases.icrc.org/pdf>
14. <https://www.cgibin/tehis/vtx/rwmain/pendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5ac622ba4>
15. <http://anl.az/el/i/ihvq.pdf>

Rəyçi: hüquq ü.f.d. G.Rzayeva

Göndərib: 19.02.2022

Qəbul edilib: 21.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/227-231>

Kamil İlqar oğlu Dəmirli
Bakı Dövlət Universiteti
Magistrant
damirlikamil@gmail.com

“MÜLKİYYƏTİN TOXUNULMAZLIĞI” ANLAYIŞININ FƏLSƏFİ KONSEPTDƏ TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalə mülkiyyət toxunulmazlığı prinsipinin fəlsəfi mənasını dərk etməyə həsr edilmişdir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, mülkiyyət toxunulmazlığı ideyası fərdi və kollektivist ideyalar arasında gizli ziddiyyəti ehtiva edir ki, bu da öz növbəsində hissənin və bütövün fəlsəfi kateqoriyaları arasındakı əlaqəyə qayıdır. Bir tərəfdən, mülkiyyətin toxunulmazlığı müəyyən edir ki, ayrı-ayrılıqda müəyyən edilmiş şəxsə və ya şəxslər qrupuna məxsus olan əşyalar mülkiyyətçinin razılığı olmadan başqasının mülkiyyətinə keçə bilməz. Başqa sözlə, mülkiyyətçinin ona məxsus əmlakla birlikdə cəmiyyətin digər üzvlərindən təcrid olunması nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: mülkiyyət, toxunulmazlıq, özgəninkiləşdirmə, geri çəkilmə, fəlsəfi konsept

Kamil İlqar Damirli

PHILOSOPHICAL CONCEPT ANALYSIS OF THE CONCEPT OF PROPERTY

Abstract

The article is devoted to understanding the philosophical meaning of the principle of the inviolability of property. It is concluded that the idea of the inviolability of property contains a latent conflict between individualistic and collectivist ideas, which, in turn, go back to the relationship between the philosophical categories of the part and the whole. On the one hand, the inviolability of property establishes that objects belonging to an individually defined person or group of persons cannot, without the consent of the owner, become the property of someone else. In other words, the isolation of the owner, together with the property belonging to him, from other members of society is assumed.

Key words: property, inviolability, alienation, withdrawal, property, philosophical concept

Giriş

Mülkiyyətin toxunulmazlığı prinsipi heç də az tanınan, öyrənilməmiş və ya tez-tez mübahisə doğuran sivil ideyalardan biri deyil. Azərbaycan Respublikasının mövcud Mülki Məcəlləsinin (bundan sonra Mülki Məcəllə) mətni ilə ən səthi tanışlıqdan, hətta təcrübəsiz bir müşahidəçi üçün mülkün toxunulmazlığının mülki qanun və qaydada nə qədər şərəfli bir yer tutduğu aydın olur. Bu prinsip ilk maddədə mülki hüququn əsas prinsiplərindən biri kimi göstərilmişdir.

Eyni zamanda, konseptual deyilsə, hüquqi və texniki xarakterli bəzi qəribəliklər, demək olar ki, dərhal görünməyə başlayır. Tənzimləmə predmeti baxımından bu prinsip, birmənalı desək, bütün mülki qanunvericiliyə deyil, daha çox onun alt sahələrindən birinə – mülkiyyət hüququna yəni, mülkiyyət hüququ institutuna şamil edilir. Bununla belə, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin birinci hissəsinin müvafiq II bölməsində mülkiyyətin toxunulmazlığı prinsipi birbaşa açıqlanmır və hətta qeyd olunmur.

Digər tərəfdən, əks yanaşma mövcuddur ki, ona görə cəmiyyət bütövlükdə özünün tərkib elementlərinə münasibətdə birincidir və üstəlik, fərdlərin və sosial qrupların ehtiyaclarından üstün olan öz ehtiyaclarına malikdir. Bu halda mülkiyyət ancaq imperativdən daha çox dispoitiv olan sosial konvensiya kimi çıxış edir, yəni lazım gəldikdə ona yenidən baxıla bilər.

Bayaq qeyd etdiyimiz kimi, sırf konseptual mənada “mülkiyyətin toxunulmazlığı” ifadəsinin üç əsas şərhli mövcuddur [1, s. 54], bu da “mülk” termininin çoxmənalılığı ilə bağlıdır və üç fərqli mənaya malikdir:

- şəxsin əşyaya sosial-iqtisadi münasibəti kimi mülkiyyət;
- hüquqi orqan kimi mülkiyyət, yəni “mülkiyyət hüququ” söz birləşməsinin sinonimi kimi;
- hökmranlıq obyektinə kimi mülkiyyət, yəni “sahibi olan əmlak” ifadəsinin sinonimi kimi.

“Toxunulmazlıq” sözünün təsirini, müdaxilənin və s.-nin qeyri-mümkünlüyü kimi başa düşərək, “mülkiyyət toxunulmazlığı” ifadəsini bir neçə mənada (qismən kəsişən) nəzərdən keçirə bilərik:

- şəxsin öz əmlakı ilə xüsusi əlaqəsinin pozulmasına qadağa, əlbəttə ki, bu əmlakla həyata keçirilən əməliyyatlar kompleksində;
- mülkiyyətinin bütövlükdə və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin qanunla tanınmış statusundan (“mülkiyyətçi hüququ”) məhrum edilməsinə qadağa;
- mülkiyyətdə olan şeylərə hər hansı şəkildə qadağan edilməsi.

Analiz

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsi, ümumiyyətlə mülkiyyətdən deyil, yalnız xüsusi mülkiyyət hüququndan danışır. Lakin bu maddənin əsl hüquqi məzmunu tamam başqadır. Əsas Qanunun 35-ci maddəsində deyilir: “Məhkəmənin qərarı istisna olmaqla, heç kəs öz əmlakından məhrum edilə bilməz. Dövlət ehtiyacları üçün əmlakın zorla özgəninkiləşdirilməsi yalnız ilkin və ona bərabər tutulan kompensasiya şərti ilə həyata keçirilə bilər” (KRF).

İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi üzrə Avropa Konvensiyasına (bundan sonra Avropa Konvensiyası) 1 sayılı Protokolun 1-i: “Hər bir fiziki və ya hüquqi şəxsin öz əmlakından sərbəst istifadə etmək hüququ vardır. Qanunla və beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri ilə müəyyən edilmiş ictimai maraqlar və şərtlər istisna olmaqla, heç kəs öz əmlakından məhrum edilə bilməz” (AK).

“Mülkiyyət Hüquqları İnstitutu” qeyd edir ki, beynəlxalq münasibətlərdə son onilliklərdə bir sıra dövlətlərin cəmiyyətin təşkilində açıqlıq prinsiplərinə keçidi və qarşılıqlı təsir coğrafiyasının təbii genişlənməsi nəticəsində əvvəlkindən ölçüyəgəlməz dərəcədə geniş vüsət almışdır [2, s. 2].

Eyni zamanda, Avropa Konvensiyasının tətbiqi təcrübəsi əmlak anlayışını Azərbaycan qanunvericiliyindən daha geniş şərh edir, xüsusən də təkcə daşınar və daşınmaz əmlaka, o cümlədən səhmlərə deyil, həm də digər maddi və qeyri-maddi maraqlara, o cümlədən patentlərə istinad edir.

Bununla belə, bu qədər geniş görünən məzmunu və Avropa Konvensiyasına Protokolunun baxılan müddəasına və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının birbaşa və hərfi mənada mülkiyyət toxunulmazlığı ideyasından çox uzaqdır. Məsələn, Avropa Konvensiyasının 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsində aydın şəkildə göstərilir ki, mülkiyyətçi ictimai maraq tələb edərsə, əmlakından məhrum edilə bilər və belə qaydalar həm beynəlxalq hüquq, həm də milli qanunvericiliklə müəyyən edilə bilər. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsi də sahibinin əmlakından məhrum edilməsinə açıq şəkildə icazə verir və hətta cəmiyyətin maraqlarına istinad etmir, baxmayaraq ki, belə bir qərar yalnız məhkəmə orqanları tərəfindən verilə bilər. Deməli, bu müddələrin mətninin özü bilavasitə tamamilə əks fikri ifadə edir – əgər belə desəm, mülkiyyətin “toxunulmazlığı” anlayışı ortaya çıxır.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi mülkiyyətçidən əmlakın məcburi ələ keçirilməsinin yolverilməzliyini elan edir. Bununla belə, bir nəticə bu bəndin quruluşu ilə tamamilə istisna olunur, burada ümumi qayda tərtib edildikdən sonra istisnaların doqquz yarıməndi sadalanır, onlardan bəziləri əsaslıq təşkil edir. Eyni zamanda, bununla barışmaq lazımdır ki, əmlakın məcburi zəbt edilməsi üçün mülki hüquq şərtləri hətta onun konstitusiyaya məhdudiyyətlərinə heç bir şəkildə uyğun gəlmir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci bəndində belə bir geri çəkilmənin yalnız məhkəmənin qərarı ilə mümkün olduğu heç bir qeyd-şərtsiz göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 237-ci maddəsi artıq tamamilə fərqli mənə ifadə edir: “Mülkün mülkiyyətçinin öhdəlikləri üçün müsadirə edilməsi yolu ilə müsadirə edilməsi, qanunla girov qoyulması üçün fərqli bir prosedur nəzərdə tutulmadıqda, məhkəmə qərarı əsasında həyata keçirilir.” Beləliklə, Konstitusiyaya normasının dəqiq mənasının əksinə olaraq, məhkəmədən kənar

prosedur qanuniləşdirilir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 243-cü maddəsi aşağıdakıları müəyyən edir: "Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda müsadirə inzibati qaydada həyata keçirilə bilər. İnzibati qaydada qəbul edilmiş müsadirə haqqında qərardan məhkəməyə şikayət verilə bilər" [4,s.80].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsində qeyd olunur ki, dövlət ehtiyacları üçün əmlakın özgəninkiləşdirilməsi yalnız əvvəlcədən kompensasiya ödəniləndə mümkündür. Bununla belə, mövcud mülki qanunvericilik, geri alma ilə yanaşı, əmlakın özgəninkiləşdirilməsinin açıq hərracda satılması kimi bir üsul nəzərdə tutur. Bu, məsələn, torpaqdan düzgün istifadə edilmədiyinə görə torpaq sahəsinin götürülməsi həmin ərazidə yerləşən binalara, tikililərə və ya digər daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququna xitam vermədən mümkün olmadıqda nəzərdə tutulur (Mülki Məcəllənin 239-cu maddəsi).

Açıq hərracın keçirilməsi o deməkdir ki, əldə olunan vəsait təbii ki, yalnız bu prosedur başa çatdıqdan sonra sahibinə daxil olacaq. Beləliklə, ilkin kompensasiyanın konstitusiyaya tələbinin yerinə yetirilməsindən də burada söhbət gedə bilməz (açıq hərracların onun ekvivalentliyini təmin edə bilməyəcəyini demirəm) [3,s.87].

Əslində, ciddi normativ və praktiki baxımdan, bütün bu hadisələr xüsusi problem təşkil etmir, çünki hər hansı bir hüquqi prinsiptə istədiyiniz qədər istisnalar ola bilər, ümumiyyətlə, onun təbiətinə və əsas məzmununa təsir göstərmir. Eynilə, konstitusiya insan hüquqları, o cümlədən mülkiyyət hüququ, konstitusiya quruluşunun əsaslarının, başqalarının mənəviyyatının, sağlamlığının, hüquq və qanuni mənafelərinin müdafiəsi, hüquq və qanuni mənafelərinin təmin edilməsi də daxil olmaqla, ən geniş mülahizələrlə bağlı kifayət qədər qanuni məhdudiyyətlərə məruz qalır. müdafiə və təhlükəsizlik (CRF-nin 55-ci maddəsinin 3-cü hissəsi)

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından fərqli olaraq, Avropa Konvensiyasının 1 sayılı Protokolu bu məhdudiyyətləri qaydaya istisnalar kimi deyil, eyni Art-dan bəri ümumi prinsipin bir hissəsi kimi müəyyən edir. Mülkiyyət hüququnun təminatlarını aydınlaşdıran 1-ci maddə belə bitir: "Yuxarıdakı müddəalar heç bir halda dövlətin mülkiyyətdən istifadə üzərində nəzarəti həyata keçirmək üçün zəruri hesab etdiyi qanunları tətbiq etmək hüququna xələl gətirə bilməz. ümumi maraq və ya vergilərin və ya digər ödənişlərin və ya cərimələrin ödənilməsinə təmin etmək üçün" (EC). Doğrudan da, həm vergilər, həm də cərimələr də mülkiyyət toxunulmazlığının açıq şəkildə pozulmasıdır. Vergi və ya cərimənin ödənilməsi üçün ödəyicinin iradəsinin könüllü ifadəsi tələb olunmur, bu da onların əmlakının nağd şəkildə özgəninkiləşdirilməsinin bir formasıdır. Vergi anlayışı Sənətin 1-ci bəndində belə müəyyən edilmişdir. Rusiya Federasiyasının Vergi Məcəlləsinin 8-ci maddəsi: "Vergi, mülkiyyət, təsərrüfat və ya pul vəsaitlərinin operativ idarə edilməsi əsasında təşkilatlardan və fiziki şəxslərdən onlara məxsus pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində alınan məcburi, fərdi təmənnasız ödəniş kimi başa düşülür. dövlətin və n bələdiyyələrin fəaliyyətini maliyyə dəstəyi ilə təmin etmək üçün (NK RF). Təbii ki, əmlakın üzərinə həbs qoyulması ilə bağlı hər hansı konstitusiya məhkəmə prosedurundan da danışmağa ehtiyac yoxdur [11,s.67].

Beləliklə, "mülkiyyət toxunulmazlığı" prinsipinin strukturu üç səviyyə şəklində qurulur:

1) mülkiyyət münasibətlərinin (istər sosial, istərsə də formal hüquqi mənada) pozulmasının tam qeyri-mümkünlüyü kimi toxunulmazlığın ümumi ideyası;

2) mülkiyyətçidən əmlakın zorla ələ keçirilməsi üçün nisbətən geniş imkanlar təmin edən konstitusiya və beynəlxalq hüquq normaları;

3) mülki hüququn beynəlxalq hüquq və Konstitusiya ilə müqayisədə hətta mülkiyyət münasibətlərinə mümkün müdaxilə dairəsini daha da genişləndirən müddəalar.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından Formal və hüquqi baxımdan belə bir vəziyyət, ideal olmasa da, hər halda, kifayət qədər başa düşülən görünür və hətta onun legitimliyi şübhə doğuran tərəfləri də yəqin ki, əsaslandırılıla bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi nöqtəyi-nəzərindən əmlaka sahiblik, istifadə və sərəncam vermək hüququna məhdudiyyətlər qoymaq üçün bu məhdudiyyətlərin ədalətlik meyarlarına cavab verməsi, adekvat, mütənasib olması kifayətdir.

İdeoloji baxımdan bu vəziyyəti bəlkə də yalnız iki cür qiymətləndirmək olar.

1. Mülkiyyət toxunulmazlığı onun orijinal keyfiyyətidir. Bu halda, həm faktiki, həm də normativ olaraq müəyyən edilmiş toxunulmazlığın hər hansı pozuntuları mülkiyyəti belə məhv edərdir.

2. Mülkiyyətin toxunulmazlığı yalnız iqtisadi və ya digər pragmatik məqsədlər üçün zəruri olan şərti konstruksiyadır [10, s. 178]. O, digər xassə və prinsiplərlə yanaşı mülkiyyət hüquqları institutunu da təsvir edə bilər, lakin müəyyən şəraitdə onun müəyyən etdiyi hadisənin xarakterini dəyişdirmədən dayandırılı və ya məhdudlaşdırılı bilər.

Məhz bu yanaşma “ictimai maraqlar naminə əmlakdan məhrum etmə” ifadəsi ilə sübut olunur. Avropa Konvensiyasına 1 sayılı Protokolun 1. tələbinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsi, əmlakdan məhrum etmənin yalnız məhkəmə qərarı ilə baş verməsini nəzərdə tutur, çünki qərəzsiz ədalət ideyaları ayrı-ayrı şəxslərə deyil, sosial bütövlükdə xidmət edən məhkəmə sistemi ilə əlaqələndirilir. Əslində, müasir formada mülkiyyətin toxunulmazlığı prinsipinin aşağıdakılardan qaynaqlandığını iddia etmək qəti mübaliğə olmazdı: mülkiyyətçi öz əmlakına qanuni yolla sahiblik edə və onunla bağlı bütün müvafiq hərəkətləri həyata keçirə bilər.

Ümumi norma demək olar ki, reallığa istinad etmədən qaldıqda C.Aqamben tərəfindən fəlsəfi olaraq “desemantizasiya”, yaxud “həddindən artıq işarələyici” kimi qavranılan bir hadisə yaranır: “ Təkcə dil və hüquq deyil, bütün sosial institutlar belə formalaşmışdır” [6,s.60]. Eyni zamanda, mülkiyyət toxunulmazlığının hüquqi məzmununun belə “incəlməsi” onun tam ləğvi demək deyil. Mülkiyyət toxunulmazlığı ilk növbədə mühafizəkar hüquq prinsipidir. Bu, marksizmə xas olan iqtisadi münasibətləri, o cümlədən mülkiyyəti bütün ictimai quruluş üçün ilkin və əsas hesab etmək ənənəsinin hələ də qorunduğu rus mədəniyyətində xüsusilə nəzərə çarpır.

Nəticə

İnsanla onun əmlakı arasında kifayət qədər sıx əlaqə yarandığından, mülkiyyətin qorunması sosial əlaqələrin qorunmasının xüsusi halıdır. Mülkiyyətin toxunulmazlığı prinsipi bu kontekstdə müəyyən ictimai münasibətlər sistemini dəyişməz qoymaq niyyətini, yəni köklü transformasiyalardan imtina nəzərdə tutur. Təsadüfi deyil ki, cəmiyyətin inkişafında inqilabi dövrlər istər kortəbii, istərsə də müxtəlif qanunsuz “fərmanlar” əsasında kütləvi tələb və müsadirələrdə ifadə olunan mülkiyyət toxunulmazlığı prinsipinin həyata keçirilməsində ən böyük problemlə səciyyələnir. Mülkiyyətin toxunulmazlığı prinsipi məhz inqilabi prosesləri cilovlamaq cəhdi kimi hüquqi formada verilir: “İnqilab dövrünün qanunvericisinin şüurunda hökmranlıq edən ideya çox sadə idi, yəni mövcud mülkiyyətin qorunub saxlanmasına təminat verilməlidir. O, təsdiq etmək istəyirdi ki, gələcəkdə sahibi olan və ya olacaq şəxs üçün başqalarının iddia edə biləcəyi hüquqları istisna edən və özgəninkiləşdirilən mülkiyyətçiyə əvvəlcədən təminat ödənilmədən qanunvericinin özünün qəsd edə bilməyəcəyi hüquq var” [8, s.99].

Bu və ya digər şəkildə, Azərbaycan mülki qanunvericiliyinin təhlili onun konseptual və ideoloji uyğunsuzluğunu göstərir, lakin bu, konstitusiyaya əsaslarına söykənir. Prinsip kimi elan edilmiş mülkiyyətin toxunulmazlığı normativ cəhətdən dəstəklənmir, onun müsbət təminatlarının həcmi onun məhdudiyyətlərinin həcmi ilə müqayisə oluna bilməz. Bəlkə də belə bir vəziyyətdə "toxunulmazlıq" anlayışından istifadə edilməməlidir, çünki bu formada bu konsepsiyanın ifadə etdiyi fikrin ciddi şəkildə nüfuzdan düşməsi riski var.

Ədəbiyyat

1. 26 may 2000-ci il tarixli 886-IQ nömrəli “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi
2. Abdurahmanova İ.V. İnqilabda xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı problemi hüquqi vicdan // Hüquq fəlsəfəsi. - 2007. - No 4. - S. 19–24.
3. Agamben J. Homo Sacer. Fövqəladə vəziyyət. – M.: Avropa, 2011. – 148 s.
4. Azərbaycan Respublikası Kostitutsiyası (2009) 972-III QD-2009-cu il 18 mart
5. Daşınmaz Əmlakın Dövlət Reyestri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, Bakı şəhəri, 29 iyun 2004-cü il, № 713-IIQ
6. Duqi L. Konstitusiyaya hüququ. Dövlətin ümumi nəzəriyyəsi. – M.: Növ. t-va İ.D. Sytina, 1908. - 957 s.

7. Hacıyev Q.A. Bazar iqtisadiyyatının konstitusiyə prinsipləri (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsinin qərarlarında mülki hüququn əsaslarının inkişafı). - M.: Hüquqşünas, 2004. - 284 s.
8. Karss-Frisk M., Zherebtsov A.N., Merkulov V.V., Ertel A.G. İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi üzrə Avropa Konvensiyası. 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi. Mülkiyyət hüququ. – M.: Ros. akad. ədalət, 2002. - 112 s.
9. Mingəzova İ.V. Beynəlxalq hüquqda mülkiyyət. – M.: Volters Kluver, 2007. – 295 s.
10. Rızhenkov A.Y. Azərbaycan mülki qanunvericiliyinin və əlaqəli hüquq sahələrinin əsas prinsipləri (prinsipləri). – M.: Yurlitinform, 2015. – 208 s.
11. Saqdeyeva L.V. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsinin aktlarında mülkiyyət toxunulmazlığı prinsipi // Vestn. Perm. universitet Hüquqi. Elm. - 2009. - Buraxılış 1. – S. 88–95.
12. Suxanov M. mülki hüquq dərslisi(rus dilində) Bakı, Elm, 2009.

Rəyçi: iqt.e.d. dos. Zöhrab İbrahimov

Göndərilib: 26.02.2022

Qəbul edilib: 28.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/232-236>

Mirpaşa İlqar oğlu İlyasov
Bakı Avrasiya Universiteti
Magistrant
ilyasovpasha494@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ BÖYÜK BRİTANIYANIN XARİCİ SİYASƏTİ

Xülasə

Bu məqalədə XXI əsrdə Böyük Britaniyanın xarici siyasətində strategiyaları, əsas istiqamətləri, siyasi arenada fəaliyyəti analiz ediləcək. Böyük Britaniyanın qarşısına qoyduğu məqsədlər, Avropa İttifaqından ayrılması prosesi, xarici siyasəti ilə bağlı yanaşmalar və xarici siyasətdə dövlətlərlə olan əlaqələrinin təhlil olunması aparılacaq. Brexit-ə səbəb olan amillər, Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqından ayrılması və Brexit-nin səbəb olduğu reaksiyaların analizləri öz əksini bu yazıda tapacaq. ABŞ və Rusiya ilə olan münasibətləri, gələcək geosiyasi mənzərəsi, marağı və əməkdaşlıq etmək istədiyi regionlar haqqında məlumatlar əks olunacaq. Böyük Britaniyanın təhlükəsizlik və müdafiə məsələlərindən, təhlükəsiz enerji mənbələri və dövlətlərlə iqtisadi-ticarəti əməkdaşlıqdan danışılacaq. Böyük Britaniyanın köhnə müstəmləkələri ilə olan əlaqələri və bu əlaqələrin gələcək perspektivləri nəzərdən keçirilib analiz ediləcək. Hazırkı dövrdə Ukrayna məsələsi ilə bağlı Böyük Britaniyanın mövqeyi təhlil olunacaq. Müasir dövrdə Böyük Britaniyanın aktiv rolunun artması və fəaliyyətinin əsas prioritet istiqamətləri bu məqalədə təhlil olunub, ümumiləşdiriləcək.

Açar sözlər: *siyasət, strategiya, BREXİT, integrasiya, maraqlar, suverenlik, beynəlxalq nizam, müttəfiqlik, ABŞ, Rusiya*

Mirpasha Ilgar İlyas

Foreign policy of Great Britain in modern period

Abstract

This article is about the XXI century of the United Kingdom. will analyze the foreign policy strategies, main directions and activities in the 20th century. The goals set by the United Kingdom, the process of leaving the European Union, its approaches to foreign policy and relations with states in foreign policy will be analyzed. The factors leading to Brexit, the UK's departure from the European Union and the analysis of the reactions caused by Brexit will be reflected in this article. Information about relations with the United States and Russia, the future geopolitical outlook, interests and regions with which it wishes to cooperate will be reflected. Britain's security and defence, secure energy sources and economic and commercial cooperation with states will be discussed. The relations with the former British colonies and the future prospects of these relations will be discussed and analyzed. At this time, the UK's position on Ukraine will be analysed. The growth of the UK's active role in modern times and the main priorities of its activities will be analyzed and summarized in this article.

Key words: *politics, strategy, BREXIT, integration, interests, sovereignty, international order, alliance, USA, Russia*

Giriş

Böyük Britaniya keçmiş Britaniya İmperiyasının qüdrətindən və şöhrətindən uzaq olsa da, hələ də dünyanın ən mühüm siyasi və diplomatik güclərindən biri hesab olunur. Bu məqalədə Böyük Britaniyanın xarici siyasətinin əsas prioritet istiqamətləri, Avropa İttifaqından (Aİ) Böyük Britaniyanın çıxması prosesi Britaniya siyasi sisteminin xüsusiyyətləri çərçivəsində təhlil edilir. Bu kontekstdə, bu məqalənin müzakirə etdiyi əsas araşdırma sualı, Avropa İttifaqından ayrılmanın ilk və hələl yeganə halı kimi Brexit-ə səbəb olan amillərin nə qədər Böyük Britaniyanın öz tarixi və siyasi həyatından

irəli gələn unikal elementlər olmasıdır. xüsusiyyətləri və digər ölkələr üçün nə qədər olduğunu. ümumiləşdirilə bilən maddələrin olduğunu. Bu kontekstdə imperiyanın parçalanmasından sonra yeni kimlik yaratmaq prosesində Böyük Britaniyanın həm Avropa, həm də dünyanın qalan hissəsi ilə əlaqələri və Böyük Britaniyanın Avropa Birliyinə üzv olduğundan sonra inteqrasiya prosesinə reaksiyaları. Birləşmiş Krallığın unikal amilləri kimi müəyyən edilmişdir. Məqalədə göstərilir ki, bu tarixi faktorların bugünkü qlobal populizmin gücləndiyi siyasi mühitlə birləşməsi nəticəsində Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxması – hələlik – əsasən ölkəyə xas olan unikal təcrübədir.

XXI əsrin 20-ci illiyinə qədəm qoymuşkən, bu dövr beynəlxalq arenada bir çox vacib dəyişikliklərlə yadda qalır. Bütün bu dəyişikliklərin fonunda Böyük Britaniya da öz xarici siyasətini yenidən nəzərdən keçirir və mühim dəyişikliklərə imza atır. Əsrin əvvəllərində dünyada baş verən hadisələrə nisbətən sakit reaksiyası ilə seçilən BB hazırda siyasi arenada fəallaşmaqdadır. Bu fəallaşmanı gətirən səbəblərin başında Brexit durur. Boris Johnsonun baş nazir olduğu dövrdən Brexit məsələsi daha da aktuallaşdı və BB rəsmən Aİ-dən ayrılmağa qərar verdi. Hər nə qədər bu prosesin altında iqtisadi səbəblərin olduğu qeyd edilsə də, əslində məsələ tək bununla bağlı deyildi. Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqından (AB) çıxmaq qərarı (Brexit) Bəziləri tərəfindən böyük həyəcanla, bəziləri tərəfindən isə böyük narahatlıqla qarşılandı. Böyük Britaniyaya qarşı görünən odur ki, Brexitle bağlı və onun xeyrinə aparılan müzakirələr məsələnin real dinamikasını anlamaq cəhdlərinə mane olub. 23 iyun 2016-cı il tarixində Böyük Britaniyada keçirilən Aİ referendumu nəticəsində 51,9 faiz əleyhinə 48,1 faiz səsle Aİ-dən çıxması nəticəsində ingilis cəmiyyətinin sinfi və siyasi düşüncəsindən asılı olmayaraq iki yerə bölündüyünü görürük. Brexiti hərəkətə gətirən əsas səbəb Böyük Britaniyanın xarici siyasətdə qərarlarını daha müstəqil şəkildə qəbul etməyə can atmasındadır. Təsadüfi deyil ki, Boris Johnson Brexiti “yenidən suverenlik” adlandırmışdır [1, 133]. Brexit-dən sonrakı dövrdə Böyük Britaniya öz maraqlarını prioritetləşdirən, liberal demokratiyanın qorunmasında mühüm rol oynayan, vasitəçilik rolu və çəkindirici gücü ilə qlobal təhlükəsizliyin təmin edilməsinə töhfə verən, yumşaq gücünü bir şirkət kimi ortaya qoyan bir şirkətdir. ticarət ölkəsi, elmi və texnoloji inkişafın qabaqcıllarından biridir. Xarici siyasət anlayışına sahib olmağı hədəflədiyi görülür. Brexit müzakirələrinə görə son 5-6 ildə beynəlxalq məsələlərdə daha sakit və ehtiyatlı davranan ingilislərin növbəti dövrdə daha aktiv xarici siyasət izləyəcəyini gözləmək olar. G7 və COP26 dövr sədrliyi və BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlüyü sayəsində son günlərin mühüm məsələlərinə daha tez reaksiya verə bilən Böyük Britaniya bu fəal yanaşmanı davam etdirməli və beynəlxalq əməkdaşlığa əhəmiyyət verməlidir. uzunmüddətli perspektivdə "Qlobal Britaniya" strategiyasını həyata keçirmək.

Böyük Britaniya beynəlxalq arenada mübahisəli vəziyyətlərin həllində Aİ ilə ayaqlaşmaqdan çox, müstəqil qərarlar verməyə meyillidir. Böyük Britaniya bu dövlətlərə tipik ingilis diplomatiyasına xas olan tərzdə baxır: onunla eyni mövqedə olan müttəfiqlər yox, lazımı tərəfdaşlar. Lakin Brexit heç də Britaniyaya təkə müsbət effektlər gətirmir. Eyni zamanda ortaya Böyük Britaniyanın Aİ-dən kənarında yeni statusunu necə formalaşdıracağı sualını atır. Yeni reallıqda Böyük Britaniya tam olaraq nələrə nail olmaq istəyir? Bu suala cavabı 2021-ci ildə qəbul olunmuş yeni strateji planda tapa bilərik. Həmin plana görə dəyişən dünyada Böyük Britaniya qarşısına bu məqsədləri qoyur:

1. Elm və texnologiya vasitəsi ilə strateji üstünlüyün davam etdirilməsi. Burada əsasən kiber güc, elm və texnologiya gücünün artırılması nəzərdən keçirilir.

2. Gələcəyin açıq beynəlxalq nizamının formalaşdırılması. Bu başlıq altında ilk növbədə insan hüquqlarının müdafiəsi məsələsi diqqəti çəkir. Böyük Britaniya beynəlxalq səviyyədə Honkong, Əfqanıstan, Suriya və.s kimi yerlərdə insan hüquqları pozuntularına qarşı sərt reaksiyaları ilə önə çıxır. Xüsusi ilə Çinə qarşı bu mövqedən duruşu diqqətəlayiqdir. Eyni zamanda bu başlıq altında BB-nın öz diqqətini Hind-Sakit okean regionuna yönəldəcəyi bildirilir. Böyük Britaniya “qlobal maraqları olan avropa ölkəsi” kimi qeyd olunur

1. Daxildə və xaricdə təhlükəsizliyin və müdafiənin gücləndirilməsi. Bununla təhdidlərə qarşı mübarizə aparılacağı və müdafiə, çəkirmə kimi üsullara əl atılacağını bildirilir. Həmçinin kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının qarşısının alınması, transmilli təhlükəsizlik çağırışları bura aiddir. Nüvə başlığının sayının 260-a çatdırılması nəzərdə tutulur.

2. Ölkədə və xaricdə dayanıqlılığın artırılması. Böyük Britaniya milli dayanıqlılığının yaradılması, iqlim dəyişikliyi, sağlamlıq və s. məsələlər bu başlıqda göstərilir [2, 64].

Boris Johnson 2030-cu ilə qədər Böyük Britaniyanı bu şəkildə təsəvvür edir: daha güclü daha təhlükəsiz, demokratik suverenliyin öncüsü olaraq, güclü iqtisadi dirçəlişə sahib və bu yolda təhdidlərə mübarizə aparan bir Böyük Britaniya. Bundan başqa qlobal perspektivdə BMT TŞ-nin daimi üzvü olaraq bu mövqedən irəli gələn vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi; tərəfdaşlarla yeni ittifaqların bağlanması və bundan gələn güclənmə; NATO-da aparıcı Avropa müttəfiqi olmaqla, avro-atlantik regionunda təhlükəsizliyə nail olmaq üçün kollektiv səylərə yönəlmə; Avropa xalqı olaraq Avropa İttifaqı ilə suverenliyə qarşılıqlı hörmətlə ortaq olan maraqlarda əməkdaşlıq, ortaq olmayan nöqtələrdə konstruktiv addımlara səy göstərmək; Hind-Sakit okean regionunda qarşılıqlı faydalı ticarət, ortaq təhlükəsizlik və dəyərləri dəstəkləyən ən geniş, ən inteqrasiyalı iştiraka malik olan Avropa tərəfdaşı olmaq; Afrikada xüsusən Şərqi Afrikada Nigeriya kimi tərəfdaşlarla əlaqələrdə fəal olmaq; Yaxın Şərqdə və Körfəzdə ticarət əlaqələrini genişləndirmək, elm texnologiya əməkdaşlığı və s. Eyni zamanda qarşdakı addımlardan biri də dəniz hökumranlığı statusunu yenidən Böyük Britaniyaya qaytarmaqdır. Diplomatiya xidmətlərinin genişləndirilməsi və ingilis diplomatiyasının çəkirdirici gücünün, etibarlılığı ilə təsdiqlənəcəyi fikrini də irəli sürür. Aİ-dən ayrılma ilə dünyaya qarşı daha açıq olma və öz yolumuza keçməklə azad olma və qlobal tərəfdaşlar şəbəkəsini daha dərinləndirən qurma fürsətinə nail olma; terrorizmə qarşı mübarizə də Böyük Britaniyanın irəli qoyduğu prioritetlər sırasındadır [3, 98].

Bütün bunlardan yola çıxaraq qeyd edə bilərik ki, Böyük Britaniya öz xarici siyasəti üçün geosiyasi mənzərəni diqqətlə nəzərdən keçirib, ona uyğun qərarlar verir. Böyük Britaniyanın xarici siyasəti ilə bağlı ortaya 3 yanaşma qoyulmuşdur. Bunlar transatlantıçılıq, avropaçılıq və commonwealthçılıqdır (BB dünya güclərindən biri olaraq öz xarici siyasətini özü formalaşdırma).

Avropaçılıq anlayışı 2000-lərin başında daha çox ön planda idi. Lakin Brexiddən və Johnson hökuməti dövründə qəbul olunmuş strateji plandan sonra, Böyük Britaniya xarici siyasətində əsasən digər iki yanaşmaya üstünlük verildiyi açıq sezilir [4, 126].

İlk növbədə BB diqqətini Hind-Sakit okean regionuna daha çox yönləndirəcək. Yumşaq güc anlayışına istinad edən Boris Johnson Böyük Britaniyanın Asiyada daha böyük aktor halına gələcəyinin mesajını verir. Bu yolda Böyük Britaniya ASEAN-a tərəfdaş ölkə statusu üçün müraciət edib.

ABŞ BB-nin əsas müttəfiqi olaraq qalmaqda davam edir. Böyük Britaniyanın Avropa kimliyini müzakirə edən bir çox araşdırmada, Avropa Böyük Britaniya üçün iqtisadi qazanc mənbəyi və pragmatik və rəşional faiz hesablamaları çərçivəsində nəzərdən keçirilən yaxın və geniş bazar kimi bir seçimdir. Bununla belə, Birləşmiş Krallığın xarici siyasətinə əsaslanan şəxsiyyət tərifinin əsasını ABŞ ilə xüsusi əlaqələr təşkil edir. [5, 60] ABŞ-ın bundan sonra da Böyük Britaniyanın ən mühüm müttəfiqi olaraq qalacağı, eyni zamanda NATO, Avropanın təhlükəsizliyi və sülhü qarşısında götürdüyü öhdəliklərə sadıq qalacağı vurğulanır.

Brüssellə razılaşıdırılmış Brexit razılaşmasına toxunan Conson deyib: “Bu razılaşma bizə həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan daha yaxşı və fərqli işlər görmək azadlığı verir”. Conson əlavə edib ki, Assosiasiya üzvləri ilə konstruktiv və məhsuldar əlaqələrin davam etməsini istəyirlər. [6, 124]

Vizyon sənədində Fransa, Almaniya və İrlandiya ilə əlaqələrin əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirildiyi halda, Türkiyə də Avropada sıx əməkdaşlıq edəcəyi 10 ölkə arasında yer alıb. ABŞ, BB, Avstraliya arasında 2021-ci ilin sentyabrında təhlükəsizlik ittifaqı qurulduğunu açıqladı. Bu ittifaq AUKUS adlanır. İttifaq çərçivəsində Avstraliyaya radioaktiv sualtı qayıqlar yerləşdiriləcək. Bu isə Sakit okean regionunda baş verən dəyişikliklərin necə önəmli olduğunu göstəricisidir. Biden bu ittifaq barədə bu sözləri demişdir: “gedərək daha da qarışan bölgədə ingiliscə danışan 3 demokratik dəniz gücü arasında əlaqələr daha da güclənəcəkdir” Çinin bölgədə artan gücünü bu ittifaqla tarazlamağa can atanlardan biri kimi Böyük Britaniya, Çinə qarşı təmkinli mövqe nümayiş etdirir [7, 78].

Lakin Rusiya BB-nin təhlükəsizliyinin önündəki təhdidlərdən biri kimi nəzərdən keçirilir və ona qarşı daha sərt siyasət xətti izlənilir. BB Moskva ilə münasibətlərin normalaşmasına qədər qarşıdan gələn təhdidlərə qarşı aktiv bir müdafiə sərgiləyəcəyini bildirmişdir.

2022-ci ilin başlanğıcından gərginləşmə signalı verən Ukrayna məsələsi ilə bağlı Böyük Britaniya Avropa ölkələrinin təmkinli yanaşmasının əksinə açıq şəkildə Ukraynanı dəstəklədiyini əvvəldən

bildirmişdir. Rusiyanın Ukraynaya qarşı hərbi təcavüzə başlamasıyla birlikdə Böyük Britaniya buna sərt reaksiya bildirmişdir və Rusiyanın Swift sistemindən çıxarılmasının lehinə olduğunu bildirmişdir. Eyni zamanda bu yaxınlarda Böyük Britaniya Rusiyadan neft idxalını dayandıracağını açıqlamışdır. (Eynilə ABŞ kimi)

Böyük Britaniya xarici siyasətdə keçmiş Britaniya İmperiyasının tərkibindən çıxan dövlətlər ilə əlaqələrə xüsusi diqqət ayırır. Bu əlaqələr Birləşmiş Millətlər Birliyi adlanan qurum vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu ölkələr ilə əlaqələrdə açar maraq məhfumu ticarətdir. Əsas 5 birlik ölkəsi ilə əlaqələr xüsusi rol oynayır: Avstraliya, Kanada, Hindistan, Sinqapur və Cənubi Afrika.

Böyük Britaniya enerjiyə olan tələbatını ödəmək üçün təhlükəsiz enerji mənbələri axtarır. Bu istiqamətdə Azərbaycan ilə əməkdaşlıqda maraqlıdır.

Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı Azərbaycanda ən böyük xarici investorlardan biridir. Böyük Britaniya Azərbaycana yatırılan investisiyanın həcminə görə liderliyi saxlamaqdadır və bu rəqəm 27 milyard ABŞ dollarını keçib. Bugün Azərbaycanda 500-ə yaxın Britaniya sərmayəli şirkət var və onların arasında qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərənlərin sayı çoxdur. Hazırda da qeyri-neft sahəsində ikitərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə böyük diqqət verilməkdədir. İndiyədək Azərbaycan və Böyük Britaniya arasında 10-a yaxın biznes forum və investisiya sammiti təşkil edilib. Enerji sektoru iki ölkə arasındakı aparıcı əməkdaşlıq sahəsi hesab olunur. 1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycan və Böyük Britaniya enerji sahəsində uğurlu əməkdaşlıq modeli yaradıblar. İki dövlət arasında bir çox sahədə müqavilələr imzalanmışdır [8]. Ümumiləşdirsək BB hazırda əvvəlkinə nisbətən fəallaşma yolunu seçib və bundan irəli gələn bütün lazımı addımları atmağa hazırdır. Bundan sonra BB-nin adını tez-tez eşidəcəyik.

Nəticə

Nəticə etibarlı ilə, hələ də dünyanın ən mühüm ox ölkələrindən biri olan Böyük Britaniya öz tarixindən etibarən köklü xarici siyasət ənənəsinə malikdir. Bu xarici siyasət daha çox 17-18-19-cu əsrlərdə və 20-ci əsrin əvvəllərində həyata keçirilən imperiya siyasəti əsasında formalaşmışdır. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Birləşmiş Krallığın milli kimliyi

Bütün müzakirələrə və onun AI ilə əlaqələrinin tarixinə nəzər saldıqda Böyük Britaniya AI-dən çıxmaq istəyən ilk ölkədir. Brexit prosesinin qeyri-müəyyənliyi səbəbindən çətin dövr yaşayan Böyük Britaniyanın xarici siyasətini, şübhəsiz ki, Böyük Britaniya xalqı və bu ölkənin dövlət elitası və qurumları müəyyən edəcək. Brexit-dən sonrakı dövrdə Böyük Britaniyanın öz maraqlarını üstün tutan, liberal demokratiyanın qorunmasında mühüm rol oynayan, vasitəçilik rolu və çəkindirici gücü ilə global təhlükəsizliyin təmin edilməsinə töhfə verən, yumşaq gücünü ticarət ölkəsi kimi qoyan xarici siyasət və elmi və texnoloji inkişafın qabaqcıllarından görünür. Brexit müzakirələrinə görə son 5-6 ildə beynəlxalq məsələlərdə daha sakit və ehtiyatlı davranan ingilislərin növbəti dövrdə daha aktiv xarici siyasət izləyəcəyini gözləmək olar. G7 və COP26 dövr sədrliyi və BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlüyü sayəsində son günlərin mühüm məsələlərinə daha tez reaksiya verə bilən Böyük Britaniya bu fəal yanaşmanı davam etdirməli və beynəlxalq əməkdaşlığa əhəmiyyət verməlidir. uzunmüddətli perspektivdə "Qlobal Britaniya" strategiyasını həyata keçirmək.

Ədəbiyyat

1. Örmeci O. İngiltərə (Birləşik Krallıq) Siyasəti. Urzeni yayıncılıq. 2020. 720 s
2. Black J. The Tory World: Deep History and the Tory Theme in British Foreign Policy, 1679-2014. Routledge. 2016. 412 s
3. Hill C. The Future of British Foreign Policy: Security and Diplomacy in a World after Brexit. Polity. 2019. 256 s
4. Garnet M., Mabon S., Smith R. British Foreign Policy since 1945. Routledge. 2017. 327 s
5. Gaskarth J. British Foreign Policy: Crises, Conflicts and Future Challenges. Polity. 2013. 282 s
6. Neville P. Historical Dictionary of British Foreign Policy. Scarecrow press. 2013. 390 s.
7. Owen D., Ludlow D. British Foreign Policy after Brexit: An Independent Voice. Biteback Publishing. 2017. 322 s

8. Beyond Global Britain: A realistic foreign policy for the UK ecfr.eu
9. Global Britain in a competitive age (The Integrated Review of Security, Defence, Development and Foreign Policy) s.4
10. Uluslararası Politika Akademisi Birleşik Krallık Dış Politika Geleneği. politikaakademisi.org
11. Maddow Oliver, Margaret Thatcher, Tony Blair and the Eurosceptic Tradition in Britain, *British Journal of Politics and International Relations*-2013 15, No2, s210-227
12. Böyük Britaniyadan hərtərəfli strategiya sənədi (<https://www.dw.com/tr/i%CC%87ngiltere-d%C4%B1%C5%9F-politika-ve-g%C3%BCvenlikte-rota-de%C4%9Fi%C5%9Ftiryor/a-56890872>)
13. İngiltərə Dış Politika ve güvənlikte rota dəğiřtiriyor www.dw.com
14. Azərbaycan - Böyük Britaniya münasibətləri lib.aliyevheritage.org

Rəyçi: siyasi e.ü.f.d E.A.Cəfərov

Göndərilib: 17.02.2022

Qəbul edilib: 17.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/237-242>

Təhminə Dağstan qızı Muxtarlı
Odlar Yurdu Universiteti
Magistrant
tahmina.mukhtarli@mail.ru

DİLÇİLİYİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN GÜNÜMÜZƏDƏK

Xülasə

Ən qədim zamanlardan uzunmüddətli inkişaf yolu keçərək dövrümüzə qədər gələn dilçilik elmi böyük tarixə malikdir. Dilçilik elminin dilin təcürbi məsələlərilə məşğul olmasının beş min ilə yaxın tarixi vardır. Dilçilik elminin tarixi qədim hind dilçiliyindən başlayır. Yunan dilçiliyi də qədim dövrün dilçiliyi sahəsində mühüm yerə malikdir. Ərəb dilçiliyi qədim dövr dilçilik məktəblərindən biri olub, bir qədər sonra – eramızın VII-VIII əsrlərində yaranmış, IX-X əsrlərdə inkişaf yoluna çıxmışdır. Orta əsrlərdə durğunluq dövrü olub. Orta əsrlərdə yalnız latın dili əsasında yazılan qrammatikalar və dərsliklər sırf dilçiliyə aid idi. Bir sıra alimlərin fikrincə müqayisəli-tarixi dilçiliklə dilçilik elmi meydana gəlmişdir.

Açar sözlər: *dilçiliyin yaranması, dilçiliyin inkişaf yolları, qədim hind dilçiliyi, yunan dilçiliyi, ərəb dilçiliyi, XIX əsr dilçiliyi, müqayisəli-tarixi dilçilik*

Tahmina Dagestan Mukhtarlı

The emergence and development of linguistics from ancient times to the present day

Abstract

The science of linguistics has a big history, going through a long period of development from ancient times to the present day. Linguistics has a history of dealing with practical issues of language for about five thousand years. The history of linguistics begins with ancient Indian linguistics. Greek linguistics also has an important place in the field of ancient linguistics. Arabic linguistics was one of the schools of linguistics in ancient times, and later was established in the VII-VIII centuries AD, it began to develop in the IX-X centuries. There was a period of stagnation in the Middle Ages. In the Middle Ages, grammars and textbooks based solely on Latin were purely linguistic. According to a number of scholars, linguistics emerged with scientific comparative-historical linguistics.

Key words: *the emergence of linguistics, ways of developing linguistics, ancient Indian linguistics, Greek linguistics, Arabic linguistics, linguistics of the XIX century, comparative-historical linguistics*

Giriş

Dilçilik elminin tarixi qədim hind dilçiliyindən başlayır. Bunun əsas səbəbi odur ki, ilk dəfə hindlilər dilin xüsusiyyətlərinin mahiyyətini ehtiva edən qrammatik quruluşu tədqiq etmişlər. Hindlilərin ədəbi dili sanskritlə prakrit (xalq dili) arasında yaranan ciddi fərqlənmə nəticəsində qədim hind dilçiliyi yaranmışdır. Müqəddəs himnlərin dili olan sanskrit zaman keçdikcə öz kommunikativ funksiyasını itirərək geniş xalq kütləsi üçün anlaşılmayan bir dil olmuşdur. Bu dilin qanunlarının qorunmasına və onun anlaşılıb başa düşülməsinə böyük ehtiyac duyulurdu. Başqa tərəfdən Sanskrit dili prakritin təsirindən qorunmalı idi. Bütün bu kimi amillər qədim hind dilçiliyinin formalaşmasına zəmin yaratdı.

Miladdan 1500 il öncə yarandığı güman edilən dini-fəlsəfi kitabələr – vedalar qədim hind dilçiliyinin tədqiqat obyektini təşkil edirdi. Həmin kitabələr Riq-veda (himnlər vedası), Sama-veda (Şeirlər vedası), Yacur-veda (Qurban vedası), Athurva-veda (Ovsunlar vedası) adlanırdı. Onların ən əhəmiyyətli qədim Riq-veda hesab edilir. Qədim hindlilərdə dilçilik fikirləri veda ədəbi abidələrində konkret olaraq öz əksini tapmış vedanqlər məlumdur ki bunlar aşağıdakılardır:

1. Şişka – fonetika və tələffüz məsələlərindən bəhs edilir;

2. Nirukta – burada leksikologiya və etimologiya məsələlərindən bəhs olunur;
3. Vyakaranada – burada qrammatika məsələlərindən bəhs olunur;
4. Çxanda – poeziya nəzəriyyəsinə həsr olunur.

Miladdan öncə IV əsrin ikinci yarısı – III əsrdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş Panini qədim hindlilərin görkəmli dilçisi hesab olunur. Onun 3996 sutradan – ritmik şəkildə ifadə olunan qaydadan ibarət sanskrit dilində yazdığı qrammatika əsəri qədim hindlilərdə müqəddəs sayılan himn dilinin məsələlərini bütün dolğunluğuyla əks elətdirir. Panini hər şeydən öncə dili sistem kimi dərk edirdi və eyni zamanda, nitq hissələrini də ayırırdı. Panini 6 nitq hissəsi barəsində məlumat verirdi. Kök, sözün əsası, daxili fleksiya, şəkilçi, vurğu, intonasiya kimi dil vahidləri barəsində konkret fikirləri mövcuddur. Maraqlıdır ki, Panini Hindistan dialektlərinin də fərqlərinə diqqət yetirirdi.

Yunan dilçiliyi də qədim dövrün dilçiliyi sahəsində mühüm yerə malikdir. Bu dilçilik özündə yunan dilçiliyini və “İskəndəriyyə qrammatikası”nı ehtiva edir. Yunan dilçiliyi Yunanıstanda yaranıb inkişaf etmişdir, “İskəndəriyyə qrammatikası” Misirin yunan müstəmləkəsi olduğu dövrdə Ptolomeylər dövlətinin mövcud olduğu vaxtda yaranmışdır. Bu məktəblər coğrafi əlamətlərinə görə fərqləndirilə bilər. Bundan başqa bu məktəblər arasında dilçiliyin tədqiqat obyektini və bu elmi yarıdanlara görə çox ciddi fərqlər var idi.

Qədim yunan dilçilik məktəbi Aristotelin, Platonun və Demokritin adı ilə bağlıdır. Bu məktəbin tədqiqatında dilin nəzəri məsələləri, mahiyyəti və əmələ gəlməsi öndə gəlirdi. Bundan başqa dilin qrammatik quruluşu, səs cəhətdən də müəyyən işlər görülürdü. Yunan dilçilik məktəbində poetika və üslub məsələləri geniş tədqiq olunmuş dilçilik sahələri idi.

Dilçiliyin daha çox təcrübə məsələləri, normativ qrammatika məsələləri ilə məşğul olan məktəbi “İskəndəriyyə qrammatikası” məktəbi idi. Yunan dilçilik məktəbindən fərqli olaraq “İskəndəriyyə qrammatikası” məktəbinin yaradıcıları dilçi idilər.

Ərəb dilçiliyi qədim dövr dilçilik məktəblərindən biri olub, bir qədər sonra – eramızın VII-VIII əsrlərində yaranmış, IX-X əsrlərdə inkişaf yoluna çıxmışdır. Ərəb dilçiliyi də hind dilçiliyi kimi dini dil vahidlərini çox sayda ərəb dialektlərinin nüfuzədgici təsirindən qorumaq ehtiyacından meydana gəlmişdir. Ərəb dilçiliyi məktəbin digər dilçilik məktəblərindən fərqi ərəb dilinin qrammatik quruluşu, leksik və fonetik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Əli İbn Sina “Danışiq səslərinin səbəbləri” əsəri ilə fizioloji fonetikanın gözəl nümunəsini yazmaqla fonetika sahəsində ensiklopedik zəkaya çevrilmişdir. Sibaveyhi qrammatika sahəsində “Əl-Kitab” adlı əsər yazmışdır. Ərəb dilçiləri isim, feil və ədat olmaqla üç nitq hissəsini göstərirdilər. Təxminən min il sonra Frans Bopp ərəb qrammatiklərinin bu sahədə gördükləri işlərdən təsirlənərək müqayisəli tarixi metodun yaradıcısı olmuşdur.

Yalnız ərəb dilinin tədqiqi ilə məşğul olmaqla məhdudlaşmamaq ərəb dilçilik məktəbinin əlamətdar cəhəti idi. Bu baxımdan Kınık adlı türk qəbiləsindən olan Mahmud Kaşğarının tədqiqatları təkcə ərəb dilçiliyində deyil, ümumilikdə, dilçilik tarixində mühüm rola malikdir. O, hələ XI əsrdə müqayisədən istifadə edərək bunu dilçiliyin əsas metodlarından birinə çevirmişdir. Ə.Dəmirçizadə onun “Divani-lügət it türk” əsərində fonetik, leksik və qrammatik müstəvidə apardığı müqayisələrin məzmunu və mahiyyətini geniş şərh etmişdir. Mahmud Kaşğarının bu əsərində müqayisəli tarixi dilçiliyin əsl mahiyyətini ehtiva edən ünsürlərin rüşeymləri aydın olur. Dilçilikdə, xüsusilə türkologiyada müqayisəli-tarixi metodun ilkin başlanğıcını XVIII-XIX əsrlərdən yox, XI əsrdən M.Kaşğarının “Divani-lügət it türk” əsərindən başlamaq doğru olar.

Müxtəlif elm sahələrində olduğu kimi dilçilik sahəsində də orta əsrlərdə durğunluq dövrü olub. Qaragüruhçu qüvvələr dilçilik sahəsində yeniliklərin meydana gəlməsinə mane olurdular. Dilçilik nəzəriyyəsi sahəsində orta əsrlər üçün diqqəti cəlb edəcək hadisə olaraq təkcə nominalistlər və realistlər arasında olan fikir mübarizəsini göstərmək olar. Əslində onlar fəlsəfə elminin təmsilçiləri idilər. Fikir müxtəlifliyi əşya və məfhum üzərində olduğuna görə müəyyən qədər dilçilik elmi üçün də maraqlı idi.

Realistlərin rəhbəri Kenterberi yepiskopu Anselm idealist mövqedən yanaşaraq çıxış edirdi ki, real olan təkcə ümumi məfhumlar var və onlara uyğun hadisələr və əşyalar həmin məfhumların zəif və sönük surətləridir. Nominalistlər isə bunun əksinə olaraq yalnız əşyaların real vəziyyətdə mövcud olduğunu göstərirdilər. Onların başçısı kompyenli Rosselin izah edirdi ki, nəinki məfhumlar əşyalardan

kənarda mövcud deyil, hətta əşyaların xarakterini də əks elətdirmir. Lakin din xadimləri nominalistlərin fikirlərinə də kəskin hücum edir və onları ciddi surətdə təqib edirdilər.

Orta əsrlərdə yalnız latın dili əsasında yazılan qrammatikalar və dərsliklər sırf dilçiliyə aid idi. Prissianın və Donatın bu dil üzrə təlimatları çox yayılmışdır. Latın dili katolik kilsəsinin dili olduğuna görə ona həsr olunmuş xeyli miqdarda təcrübi məqsəd daşıyan dərsliklər yaranırdı.

Qrammatika sahəsində orta əsrlərdə cüzi də olsa, suffikslərin kəşfi, isim və sifətlərin fərqləndirilməsi kimi bir sıra yeniliklər yarandı. Avropada intibah dövrü XIV-XVI əsrlər hesab olunur. Bu dövrdə antik mədəni irsə humanist münasibət mövcud idi. Qədim latın və yunan mətnləri üzərində Robert Stefanus, oğlu Henri Stefanus, İohan Reyxlin işləyirdilər. İohan Reyxlin qədim yəhudi, ərəb, arami və b. dillər sahəsində yazdığı “Qədim yəhudi dilinin qrammatikası” adlı əsəri maraqlı doğurur.

XVI yüzildə fransız, alman, ingilis, çex, macar, polyak, uels, slavyan, bask dillərinin qrammatikası yaranmışdır. Danimarkalı alim Yakob Madsen Arus “İki kitabın hərfləri haqqında” adlı kitabçası fonetika sahəsində həmin dövrdə görülmüş maraqlı işlərdən biri idi.

Dilçilik tarixində XVII-XVIII əsrlər böyük inkişaf ilə xarakterizə olunur. Bu dövr dilçiliyi zəmin yaratdı ki, XIX əsrin əvvəllərindən əsl elmi dilçilik meydana gəlsin.

İntibah dövrünün qrammatika nümunələri kimi Oksford universitetinin professoru Uollisin 1653-cü ildə təcrübi səpkidə yazdığı “İngilis dili qrammatikası” əsərini, Rexexuzenin latın dili, D.Kleynin Litva dili üçün yazdıqları qrammatikaları, Henri Vilhelm Ludolfun “Rus dilli qrammatikası” əsəri, Lomonosovun “Rusiya qrammatikası” əsəri, Erik Pondoppidanın, P.Süvün, Henri Hernenin, Heysqordun Danimarka dilinin qrammatikası üzrə gördükləri işləri göstərmək olar.

İntibah dövründə lüğətçilik sahəsində fransız, italyan lüğətlərinin əsasında hazırlanmış “Rusiya Akademiyası lüğəti”, Menajın “Fransız dilinin etimoloji lüğəti”, Ferrarinin “İtalyan dilinin mənbələri”, XVII-XVIII əsr dilçiliyində əlamətdar hadisə olan müxtəlif xalqların dillərinin lüğətinin hazırlanması, bu sahədə rus səyyahı və təbiətşünası Simon Pallasın 272 dili əhatə edən dördcildlik lüğət, ispan rahibi Lorenzo Gervasin 307 dilin materiallarına əsaslanan “Məlum xalqların dillərinin kataloqu” adlı altıcildlik, İ.K.Adelunq və İ.S.Faterin 500-ə yaxın dilin materiallarından ibarət “Mitrordat, yaxud ümumi dilçilik” dördcildliyini qeyd etmək lazımdır.

Dilçilik sahəsində sensualizm ideyaların yaranması fərdi psixologizmi meydana gətirirdi. E.B.Kondilyakın qrammatikasında sensualizm ideyaları əks olunurdu.

Müqayisəli və tarixi dilçilik görüşlərinin meydana gəlməsi XVII-XVIII əsr dilçilik sahəsində mühüm cəhətdir. Dillərin tarixi inkişaf problemi üzrə Cambattisto Vikon, Jan Jak Russo, Adam Smit, Şarl de Bros, Con Horn-Tuk, Pristli, Herder və başqaları işləmişlər.

Dillərin müqayisəli öyrənilməsi Sanskrit – qədim hind dili ilə avropalıların tanışlığı ilə başladı. İngilis hüquqşünası və şərqsünası Vilyam Cons “Asiya tədqiqatları” adlı əsərində qədim hindlilərin ədəbi dili haqda ətraflı məlumat verirdi.

XVIII əsr alimləri – M.Lomonosov, F.Ruhinq, Gelh, İ.Dubrovki və başqaları dillərin qohumluğu məsələsi ilə məşğul olmuşlar. F.Şlegelin müqayisəli-tarixi dilçilik üçün təməl daşı hesab edilən “Hindlilərin dili və müdrikliyi haqqında” əsəri dil tarixi və dillərin müqayisəsi sahəsində qiymətli tədqiqat işidir.

Bir sıra alimlərin fikrincə müqayisəli-tarixi dilçiliklə dilçilik elmi meydana gəlmişdir. Müqayisəli-tarixi dilçilik F.Bopp, R.Rask, Y.Qrimm və A.Vostokovun fəaliyyətləri ilə bağlıdır. Onlar dilçilik tarixində hind-Avropa dil ailəsindən ayrı-ayrı dil qruplarının müqayisəli qrammatikalarına aid əsərlərlə yeni dövr açmışlar.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin meydana gəlməsində mühüm xidmətləri olan Rasmus Xristian Rask – Danimarka dilçisi, bu dilçilik məktəbinin banisi də sayıla bilər. Rasmus Rask “Qədim şimal dili sahəsində tədqiqat və yaxud island dilinin mənşəyi” əsərini F.Boppun əsərindən öncə yazsa da, ondan sonra nəşr etdirmişdir. 25 dil bilən alimin italyan, ispan, friz, isveç, qədim ingilis və s. dillərə dair qrammatika əsərləri var. Onun “İsland dili üzrə təlimat” əsərində qeyd etdiyi fikirlər bütün zamanlar üçün əhəmiyyətini itirməmişdir: “Qrammatikanın vəzifəsi sözləri düzəltmək haqqında göstərişlər vermək yox, sözlərin düzəlməsini və dəyişməsinə təsvir etməkdir” [1, s. 26].

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin nümayəndələrindən biri olan Yakob Qrim – görkəmli alman alimi bu üsulla hind-Avropa dillərinin böyük qruplarından biri olan german dilləri üzərində tədqiqat aparmışdır. Onun dördcildlik “Alman qrammatikası”, “German dillərində samitlərin ilkin dəyişməsi”, “Alman dilinin tarixi” əsərləri bu sahədə görülmüş əhəmiyyətli işlərdir. Almanyanın görkəmli dilçilərindən biri olan Vilhelm fon Humboltun dilçilik görüşləri ilə ümumi dilçilik və ya fəlsəfi dilçilik məktəbi yarandı. “Yava adasındakı Kavi dili haqqında” əsərinin “Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və onun insan nəslinin mənəvi inkişafına təsiri haqqında” hissəsində dilçiliyin fəlsəfi məsələlərindən danışılır. V.Humboltun “İnkişafın müxtəlif dövrlərinə tətbiq edilməklə dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi haqqında” əsəri onun nəzəri mülahizələrinin mahiyyətini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

V.Humbolt dili xalq ruhunun ifadəsi kimi izah edirdi: “...dil daxili varlıq orqanıdır, daxili özünüanlama və təzahürdə olan varlığın özüdür. Dil öz köklərinin bütün ən incə telləri ilə xalq ruhuna bağlıdır və bu sonuncu dilə nə qədər eyni nisbətdə təsir edirsə, onun inkişafı bir o qədər qanunauyğun və zəngin olur. Lakin dil özünün qarşılıqlı asılılığı əlaqələrində xalq dil dərrakəsinin yaranışı olduğundan, dilin öz daxili həyatında yaranmasına aid sualları da, eyni zamanda onun ən əsas fərqlərinin yaranması suallarını da bu nöqtəyi-nəzərə yüksəlmədən əsaslı surətdə həll etmək olmaz” [1, s. 28].

XIX yüzilliyin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri bütün sahələrdə naturalist baxışın mövcudluğu hesab oluna bilər. Oqüst Kant – fransız pozitivist filosof və onun nəzəriyyəsinin davamçıları iddia edirdilər ki, cəmiyyət canlı orqanizmlərlə eyniləşir və ictimai hadisələr təbiətin qanunları ilə müəyyənləşir.

İppolit Ten – fransız ədəbiyyatşünası düşünürdü ki, ədəbiyyatın əsas vəzifəsi təbiətin inikası olmasıdır. Naturalist baxışların dilçilik sahəsində təzahürü özünü Morits Rappın “Dilin fiziologiyası” əsərində göstərirdi. Dilçilik sahəsində naturalizmin məktəb kimi formalaşması alman dilşünası Avqust Şleyxerin adı ilə bağlıdır. “Dillərin müqayisəli tarixinə dair”, “Avropa dilləri”, “Müqayisəli dilçilik tədqiqatları”, “Kilsə-slavyan dilinin morfologiyası”, “Litva dili üzrə təlimat”, “Alman dili”, “Hind-german dilləri müqayisəli qrammatikası kompendiumu”, “Darvin nəzəriyyəsinin dil haqqında elmə tətbiqi”, “İnsanların bədi tarixi üçün dilin əhəmiyyəti haqqında”, “Hind-german dillərinin müntəxəbatı” və s. əsərlərilə dilçilik sahəsində zəngin elmi irs qoymuşdur. Onun “Darvin nəzəriyyəsinin dil haqqında elmə tətbiqi”, “İnsanın təbii tarixi üçün dilin əhəmiyyəti haqqında”, “Müqayisəli dilçilik tədqiqatları” və “Alman dili” əsərlərində alimin naturalist dilçilik görüşləri özünü göstərir.

A.Şleyxerin naturalist dilçilik görüşlərinin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, o, dili səs materialından yaranmış ən yüksək təbiət orqanizmi hesab edirdi: “Dilin həyatı mahiyyət etibarilə digər canlı orqanizmlərin – bitki və heyvanların həyatından qətiyyən fərqlənir. Onların hər birinin ən sadə başlanğıcdan ən mürəkkəb formalara kimi böyümə və dillərin əldə etdikləri yüksək formalardan uzaqlaşdıqları və onların itirdikləri qocalıq dövrləri vardır. Təbiətşünaslar bunu geri metamorfoza adlandırırlar” [1, s. 31].

XIX əsrdə psixoloji dilçilik məktəbinin yaranması alman dilçisi H.Şteyntalın, rus dilçisi A.A.Potebnyanın adı ilə bağlıdır. Təkcə nəzəriyyəçi kimi məşğul olan H.Şteyntal “Dillərin təsnifi dil ideyasının inkişafı kimi”, “Dilin mənşəyi”, “Psixologiyaya və dilçiliyə giriş” və “Dilin fəlsəfəsi” kimi əsərləri vardır.

Onun dilçilik tarixindən bəhs edən “B.Humboldtun dilçiliyə dair əsərləri və Gel fəlsəfəsi”, “Məntiqə xüsusi diqqət yetirməklə yunanların və romalıların dövründən bəri dilçilik tarixi” əsərləri vardır. O, M.Lasariusla Voronejdə rus dilində çapa verilmiş “Xalq psixologiyası haqqında mülahizələr” əsəri əsasən İohan Fridrix Herbartın təsəvvürlərinə, təcrübəsinə əsaslanırdı. H.Şteyntalın görüşlərindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Dilçiliyin predmeti dildir”. Danışq qabiliyyəti, dil materialları hər vaxt lazım olanıdır. Hər xalqın dil toplusu, dəqiq danışq dili var. Steyntal daxili dili 3 növə bölmüşdür. Birinci və ikinci tarixdən əvvəl, üçüncü isə tarixi dövrdür.

Böyük alim psixoloji dilçilik məktəbinin nümayəndəsi A.A.Potebnya da olmuşdur. Onun əsərlərində dilçilik nəzəriyyəsi məsələləri “Fikir və dil”, “Rus dili səslərinin tarixinə dair”, “Filologiya elmləri nəzəriyyəsi üzrə mühazirələrdən”, “Filologiya elmləri nəzəriyyəsi üzrə qeydlərdən” bəhs edilmişdir. Dörd cildədən ibarət “Rus qrammatikası üzrə qeydlər” əsəri A.A.Potebnyanın doktorluq dissertasiyası yaradıcılığının yüksək zirvəsidir.

B.Delbryük, A.Leskin, G.Paul, K.Bruqman, G.Osthoof gənc qrammatiklər dilçilik məktəbinin nümayəndələri idi. XIX yüzilliyin 70-80-ci illərində yaranmağa başlamış Gənc qrammatiklər məktəbinin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, bir qism gənc dilçi Avqust Şleyxeri tənqid edirdilər. Onlar ilk növbədə yeni konsepsiya yaratmaq üçün çalışırdılar. Leyspiq universitetinin professorları olan bu dilçiləri köhnə nəslin nümayəndələri olan dilçilər istehzal olaraq “gənc qrammatiklər” deyər adlandırdılar. “Gənc qrammatiklər”in bir sıra tərəfkeşləri də mövcud idi. Bunlara aşağıdakı dilçi qrammatiklərin adlarını nümunə göstərmək olar: V.Tomsen (1842-1927, Danimarka), M.Breal (1832-1915, Fransa), F.M.Buslayev, F.F.Fortunatov (Rusiya). Fonetika və qrammatika bu dilçilərin tədqiqatlarında xüsusi yer tuturdu. Lakin dil sisteminin əhatəli öyrənilməsi üçün bu kifayət deyildi. Psixologizm nəzəri dilçilik görüşləri baxımından üstün mövqedə idi.

XX yüzillikdə bir sıra dilçilik məktəbləri mövcud olmuşdur. Bu dövrdə Filip Fyodoroviç Fortunatov Moskva dilçilik məktəbinin banisi idi. O, gənc qrammatiklərin dilçilik görüşlərini davamçısı idi. Eyni zamanda tədqiqatlarını müqayisəli dilçilik sahəsində aparırdı. Dünyada mövcud olan dilləri aşağıdakı kimi tiplərinə görə bölürdü: 1. aqlütinativ dillər – Ural-Altay dilləri; 2. flektiv-aqqlütinativ dillər – sami dilləri; 3. flektiv dillər – hind-Avropa dilləri; 4. kök dillər – Çin, Siam və s. dillər; 5. polisintetik dillər – Amerika hindularının dilləri.

Boduen de Kurtene Kazan dilçilik məktəbinin aparıcı nümayəndəsi idi. Polyak əsilli olan tədqiqatçı dilçinin əsas fəaliyyət istiqaməti Kazan universiteti ilə əlaqəli idi. Boduen de Kurtene dilçilik tarixində ilk olaraq fonem nəzəriyyəsi deyilən anlayışı yaratmışdır. Fonem, leksem, morfem və sintaqm, qrafem, aksuma, kinem (artikulyasiya – tələffüz baxımından fərqləndirən əlamət) kimi terminləri dilçilik elminə gətirmişdir. Nikolay Vyacheslovoviç Krusevski Kazan dilçilik məktəbindən olan digər bir nümayəndədir. Bunlardan əlavə, Vasili Alikseyeviç Boqoroditski və Vasili Vasileyviç Radlov türk dilləri sahəsində tədqiqatlar aparmış görkəmli dilçilərdir.

XX yüzilliyin 20-ci illərində dilçilik sahəsində neolinqvistika məktəbi formalaşmışdır. C.Bertoni, M.Bartoli və V.Pizani bu məktəbin əsas nümayəndələri idilər. Məktəb İtaliyada mövcud olmuşdur. “Gənc qrammatiklər”in tənqidi neolinqvistika məktəbinin nümayəndələrinin konsepsiyasında əsas yer tuturdu. Dilə estetik ifadələr məcmusu kimi yanaşan neolinqvistlər yeni bir ideya – dilçilik coğrafiyası ideyasını yürütdülər. Neolinqvistlər sözlərin semantikasını əsas götürür, dildə baş verən dəyişmələri etnik qarışıqların nəticəsi kimi izah edirdilər.

XX əsr dilçilik məktəblərindən biri də sosioloji dilçilik məktəbi olmuşdur. Ferdinand de Sössür sosioloji dilçilik məktəbinin əsas nümayəndəsi idi. “Ümumi dilçilik kursu” adlanan əsas əsəri o, vəfat etdikdən sonra tələbələri Albert Seşe və Şarl Balli tərəfindən nəşr olunmuşdur. Dil və nitq Ferdinand de Sössürün dilçilik nəzəriyyəsində fərqləndirilirdi. Burada sinxronik və diaxronik əlaqələr müəyyənləşirdi. Sössürün fikrincə, kollektiv heç nə nitqdə mövcud deyildir, nitq fərdidir və ani yaranır. Dil elə bir xəzinədir ki, nitqin təcrübəsi vasitəsilə ictimai kollektivə yansır. Bundan əlavə fransız dilçiləri Antuan Meye, Şarl Balli, Kean Vandries, Albert Seşe sosioloji dilçilik məktəbinin digər nümayəndələri olmuşlar.

Ferdinand de Sössürün təlimidə öz əksini tapan dilin sistem şəklində olması konsepsiyası əsasında strukturalizm dilçilik məktəbi və funksional, qlossematika və deskriptiv məktəblər yaranmışdır. Praqa funksional dilçilik məktəbi, Danimarka qlossematikası və Amerika deskriptiv dilçilik məktəbi strukturalizm dilçilik cərəyanı əsasında yaranmış məktəblərdir.

Çexiyada meydana gəlmiş Praqa funksional dilçilik məktəbinin yaradıcısı ingilis dilçi alimi Vilem Matezius olmuşdur. Vilem Mateziusun yaratdığı “Praqa dilçilik dənəyi” Praqa funksional dilçilik məktəbinin bazası olmuşdur. F.Travniçek, V.Skaliçka, B.Havranek, S.Kariyevski, R.Yakobson, N.Trubetskoy V.Mateziusun şagirdləri olmuş B.Trinka, İ.Vaxek bu məktəbin nümayəndələri olmuşlar. Həmin dövrdə mövcud olmuş dilçilik məktəblərindən biri də Danimarka qlossematikası məktəbi idi. Lui Yelmslev və Biqo Brondal bu məktəbin əsas nümayəndələri idilər. Yunanca qlosse dil, sema isə işarə mənasını verir. Danimarka qlossematikası məktəbinin nümayəndələri dilçilikdə mövcud olan diaxronik aspekti qəbul etmir, bütün dillər üçün dilçilik nəzəriyyəsi yaradılması sahəsində konkret dil materialı faktını nəzərə almırdılar. Danimarka qlossematikası məktəbinin nümayəndələrinin tədqiqat əsərləri əsasən bunlardır: L.Yelmslevin “Ümumi qrammatikanın prinsipləri”, V.Brondalın “Struktural dilçilik”,

H.Uldalın “Qlossematikanın əsasları”. L. Yelmslevin fikrincə normalar uzus (adət, ənənə) və nitq aktlarını tələb edir. Yəni hər bir norma uzus bir nitq aktından meydana çıxır.

Monard Bulmfield, Farns Boas, Blok, Sepir, Treyser, Harris və Hakit Amerika dilçilik məktəbinin nümayəndələri olmuşlar. Amerika dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin tədqiqatlarına görə desprektiv (latın sözü olub təsvir mənasındadır) metod əsas götürülməlidir. Distributiv təhlil istiqamətindən yanaşdıqda isə dil vahidləri olan elementlərin ardıcılığı (fonem, morfem və söz) əhəmiyyətli prinsip olaraq qəbul edilir.

Nəticə

Dilçilik elmi və onun inkişaf tarixi haqqında elmi səviyyədə dərin tədqiqatlar aparmaq və onun araşdırılması xüsusilə də əhəmiyyətlidir. Məkanından asılı olmayaraq dilçilik elmi yeni istiqamətlərdə inkişafa hər zaman möhtacdır. Belə ki, dilçilik tipologiyası zaman keçdikcə, inkişaf etdikcə öz üfüqlərini genişləndirir.

Ədəbiyyat

1. Axundov Ağamusa. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 280 səh
2. Babayev Adil. Dilçiliyə giriş. Bakı, Mütərcim, 2017. -560 səh.
3. Bayramov Ə. S. İnsan danışmağı və fikirləşməyi necə öyrənmişdir. Bakı. 1963.
4. Cəfərov Nizami. Ümumi dilçilik. Bakı, “Təhsil” 2020, 144
5. Qurbanov Afad. Ümumi dilçilik. I cild (3 cilddə). Bakı, 2019, 448 səh.
6. Məmmədov N. N. Dilçiliyin əsasları. Bakı 1961.
7. Məmmədov N. N., A. A. Axundov. Dilçiliyə giriş. Bakı. 1966.
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı. 1990.
9. Rəcəbov Ə. Ə. Dilçiliyin tarixi. Bakı. 1988.
10. F.de Sössür Amerika dilçisi U.D.Uitni haqqında (Nərmin Rəcəbova ilə), “Mütərcim” jurn., 2000, № 3, c 47-50 93.
11. Redaktordan – Adil Babayev “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi”, Bakı: 1996
12. Sosiolinqvistika və törədici qrammatika. “Dil və ədəbiyyat”, 2003.

Rəyçi: dos. Ü. Nəsirova

Göndərilib: 23.02.2022

Qəbul edilib: 22.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/243-248>

Türkan İlqar qızı Rəhimli
Xəzər Universiteti
Magistrant
turkan.rehimli60@gmail.com

MOBBİŒQLƏ MÜBARİZƏ ÜSULLARI

Xülasə

İş yerlərində hər zaman mövcud olan, lakin bu və ya başqa səbəbdən az araşdırılan, iş mühitində əksərən bir insana qarşı tətbiq olunan psixoloji şiddət (mobbing) anlayışı ilə ifadə olunan bu fenomen bütün müəssisələr üçün əhəmiyyətli bir problemdir. Bu məqalədə iş mühitində bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən psixoloji zorakılığa (mobbingə) məruz qalmış insanın nələrdən biləcəyi, bu vəziyyətdən çıxmaq üçün hansı tədbirlər görməli olduğu və ən önəmlisi öz psixoloji sağlamlığı üçün hansı addımları atmalı olduğu incələnməmişdir. Ədəbiyyat araşdırması nəticəsində iş yerində ortaya çıxan psixoloji zorakılıqla mübarizə üsullarını fərdi, təşkilati və ictimai mübarizə olmaqla üç qrupda izah olunmuş, həm hüquqi həm də psixoloji tərəfləri qeyd edilmişdir. Bu problemin nəticələri həm müəssisələrə, həm də psixoloji şiddətə məruz qalmış şəxslərə və eyni zamanda cəmiyyətə təsir göstərə bildiyindən bu fenomenə qarşı düzgün mübarizə üsullarının axtarılması, həyata keçirilməsi müəssisə və qurbanın səmərəliliyi baxımından mühim rol oynayır. Ölkəmizdə bu sahədə araşdırmaların az olması bizim bunu daha dərindən incələməli olduğumuzu göstərir. Mobbinglə mübarizənin hüquqi istiqamətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Əmək məəcəlləsində insan hüquqlarının qorunmasıyla bağlı maddələr seçilmiş və qeyd edilmişdir. Bununla yanaşı sosial medianın önəmi vurğulanmışdır. Bunlara əsaslanaraq məqalədə mobbing prosesi eyni zamanda sosial məsələ kimi dəyərləndirilmişdir.

Açar sözlər: mobbing, iş yerində psixoloji zorakılıq, psixoloji şiddətə məruz qalma, qurban, mübarizə

Turkan Ilgar Rahimli

Methods of struggling with mobbing

Abstract

This phenomenon, which has always existed in the workplace, but for one reason or another has been little studied and is expressed the concept of psychological violence (mobbing) which is often applied to a person in the work environment, is an important problem for all enterprises. This article examines what people who have been psychologically abused by one or more people in the workplace can do, what steps they can take to get out of this situation, and most importantly, what steps they can take for their mental health. Methods of combating psychological violence in the workplace as a result of literature research are explained in three groups, individual, organizational and social struggle, and both legal and psychological aspects are noted. Since the consequences of this problem can affect both the institution and the victims of psychological violence, as well as society, the search for and implementation of appropriate methods to combat this phenomenon plays an important role in the effectiveness of the institution and the victim. The lack of research in this area in our country shows that we need to examine it more deeply. In the legal direction of the fight against mobbing, articles related to the protection of human rights in the Constitution of the Republic of Azerbaijan and the Labor Code were selected and noted. At the same time, the importance of social media was emphasized. Based on this, the article evaluates the mobbing process as a social issue.

Key words: mobbing, psychological violence in the workplace, psychological violence, victimization, struggle

Müəssisə içində gərgin bir mühitin yaranmasına səbəb olan mobbinq bir və ya bir çox işçinin digər işçiyə göstərdiyi psixoloji şiddət prosesi kimi izah olunur. Bu problem bütün dünyada özünü göstərdiyi üçün tədqiqatçılar son zamanlarda bu sahədə daha çox araşdırma aparmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, iş yerindəki yarana biləcək problemlər insanın bioloji və psixoloji sağlamlığına olduqca mənfi təsir göstərir. Bu baxımdan, nəzərə alsaq ki, insanın gündəlik həyatının önəmli bir hissəsi işləməklə keçir, yarana biləcək problemlərin qarşısının alınması istiqamətində araşdırmalar aparmaq və buna yönəlmiş işlər həyata keçirməyin vacib olduğu düşünülür. Bu prosesi baş verə biləcək sadə münaqişələrdən ayıran əsas faktor baş vermə müddəti və sistematik şəkildə həyata keçirilməsidir. Mobbinq davranışları işçini çarəsiz bir hala salmaqdan onun psixoloji və fiziki sağlamlığına zərər vura biləcək təsir mexanizmə sahibdir. Bu problemin nəticələri həm müəssisələrə, həm də psixoloji şiddətə məruz qalmış şəxslərə, yəni qurban rolundakı insanlara və eyni zamanda cəmiyyətə təsir göstərə bildiyindən bu fenomenə qarşı düzgün mübarizə üsullarının axtarılması, həyata keçirilməsi müəssisə və qurbanın səmərəliliyi baxımından mühim rol oynayır. Ölkəmizdə bu sahədə araşdırmaların az olması bizim bunu daha dərindən incələməli olduğumuzu göstərir. Mobbinqlə mübarizənin hüquqi istiqamətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Əmək məcəlləsində insan hüquqlarının qorunmasıyla bağlı maddələr seçilmiş və qeyd edilmişdir. Bununla yanaşı sosial medianın önəmi vurğulanmışdır. Bunlara əsaslanaraq məqalədə mobbinq prosesi eyni zamanda sosial məsələ kimi dəyərləndirilmişdir.

Mobbinq anlayışını ilk dəfə iş sistemi üçün istifadə edən Heinz Leymana [1996: 167] görə mobbinq dedikdə iş yerlərində sistematik olaraq bir işçiyə bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən tətbiq olunan psixoloji şiddət nəzərdə tutulur. Bura etikadan kənar davranışlar, əxlaqsız ünsiyyət, düşmənçilik və s. aid olunur. Mobbinqi sadə münaqişədən ayıran əsas göstəricilərdən biri də baş vermə müddəti və sıxlığıdır. Bu prosesin sıxlığı həftədə ən az bir dəfə, müddəti isə ən az altı ay olaraq qəbul edilir və qeyd edilən müddətin sonunda mobbinqə məruz qalmış şəxsdə zehni və sosial tükənmə müşahidə olunur.

Mobbinq hər bir mədəniyyətdə özünü göstərən prosesdir və bu proses boyu üç rolda çıxış edən insan vardır. Bunlardan biri mobbinqi tətbiq edən şəxslər, digəri mobbinqə məruz qalan insanlar, yəni qurbanlar və prosesi kənardan izləyən tamaşaçılardır [Tetik, 2010: 84-85; Özkan, 2011: 41].

Mobbinq qurbana, təşkilata və ictimai qurumlara zərər vura bilir. Bu problemlə hər bir işçinin bir gün üz-üzə qalma ehtimalını nəzərə alsaq, mobbinqlə mübarizənin yalnız qurbanın vəzifəsi olmadığını, eyni zamanda təşkilatı və sosial vəzifəyə çevrilməli olduğunu qeyd edə bilərik. Ədəbiyyatlara nəzər saldıqda mobbinqlə mübarizə üsullarını fərdi, təşkilatı və ictimai olaraq üç qrupda birləşdirmək mümkündür.

Mobbinqə qarşı fərdi mübarizə özünü qurbanın təkbaşına bu problemi həll etmək cəhdləri və kənardan dəstək alması olaraq iki şəkildə göstərir. Qurban rolunda çıxış edən şəxs əsasən özü bununla mübarizə aparmağa çalışır. Onların davranışları “Psixoloji şiddət göstərən insana birbaşa reaksiya”, “Psixoloji şiddətin olduğu iş yerindən uzaqlaşma” və “Psixoloji zorakılığın qurbanı olduğunu inkar etmək” olaraq üç başlıq altında araşdırılır [Aydemir, 2007: 124].

Hər şeydən öncə psixoloji zorakılığa məruz qalmış şəxs birbaşa reaksiya göstərdiyi təqdirdə hüquq və əxlaq prinsipləri çərçivəsində strategiyalar planlaşdırılmalıdır. Qurban özünü müdafiə etməkdən çox mübarizə aparmalı, dözümlü və cəsur olmağı öyrənməli, özünə hörmət etməlidir [Fettahlıoğlu, 2008: 153].

Tədqiqatçılar tərəfindən aşağıdakı tövsiyələr qurbanların ən az zərər görməsi üçün qeyd edilmişdir [Zafer, 2018: 37]:

- mütləq şəkildə psixoloji zorakılığa etiraz edilməli və nümayiş etdirilən alçaldıcı sözlərin və davranışların qarşısı alınmalıdır. Qurban özünə üzləşdiyi problemi danışa biləcəyi iş yoldaşı tapmalı və hətta bu şəxs ona şahidlik edə bilməlidir;
- zorakılıq göstərən şəxslər yüksək vəzifədəki insanlara və insan qaynaqlarına bildirilməlidir;
- qurbana qarşı göstərilən mənfi münasibət və davranışlar qeyd edilməlidir;
- qurban öz başına gəldiklərini digər işçilərlə bölüşməlidir ki, bir çox insanın bu halın qarşısını almaq üçün göstərdiyi cəhdlər və müraciətlər daha təsir ola bilər;
- mümkündürsə psixoloji dəstək alınmalı və sübut olaraq göstərilməlidir;
- qurbana düşdüüyü vəziyyətdə nələr edə biləcəyi öncədən öyrədilməlidir;
- zərərçəkmiş ümitsizliyə qapılmamalı, vəziyyətin dəyişə biləcəyinə inanmalıdır;

- qurban mobbinq tətbiq edən şəxsə qarşılaşdıqda onunla danışıarkən rahat ola bilməsi üçün əvvəlcədən təlim almalıdır. Bu təlimdə ona özünə inamı, dəyəri, haqqını axtarması, hüquqlarını bilməsi və yeri gəldikdə yox demə bacarığı inkişaf etdirilir;

- işçilər tərəfindən mobbinqə məruz qaldığı üçün zərərçəkmiş idarə heyətinə və işinə qarşı önmühakimədən, eqoistlikdən və qruplaşmadan qaçınmalıdır. O, empatiya qurmaq, komandada aidlik hissi keçirmək, problemlərə qarşı başqa yanaşmalar inkişaf etdirmək və öz mənfi emosiyalarını kəşf edib onlardan uzaqlaşmağı öyrənməlidir. Ünsiyyətçi olmaq, göstərilən köməkləri rədd etməmək, digər insanlara qarşı gözləntinin az olması faydalı olacaqdır.

Psixoloji şiddətə məruz qalmış şəxs nə qədər çox şüurlu şəkildə hərəkət edərsə, qarşılaşdığı problemləri dərinlən təhlil edərsə, o qədər yaxşı nəticələr əldə edə bilər. Bunun üçün iş zərərçəkmiş ilk növbədə öz zəif və güclü tərəflərini aşkarlamalıdır. Özünə güvənən və şüurlu hərəkət edən şəxslər qurban rolunda çıxış etməkdən qaçınırlar, çünki bu rol insanı məğlub edilmiş və zəif hiss etdirir ki, bu da psixoloji zorakılıqla mübarizə aparmağı olduqca çətinləşdirir [Çobanoğlu, 2005: 106].

Psixoloji zorakılıq qurbanda mənfi emosiyaların, xüsusilə də qəzəbin yaranmasına səbəb ola bilər və şəxs özünə zərər vura bilər. Tədqiqatçılar qəzəb kimi zərərverici hesab oluna biləcək hissləri kontrola saxlamaq üçün aşağıdakı üsulları faydalı bilirlər [Fettahlıoğlu, 2008: 155-156].

Yazmaq. Bir çox insan başına gələn neqativ hadisələri və bu hadisələrdən qaynaqlanan mənfi hissləri yazaraq faydalı olduğunu fərqlənə varmışdır. Bu üsul hirs, qəzəb kimi hissləri zərərsiz bir şəkildə ifadə etməyin ən yaxşı yollarından biridir. Öz hisslərinizi qeyd etdiyiniz yazını saxlaya və ya yox edə bilərsiniz.

Aktiv olmaq. Gündəlik edilə biləcək sadə idman hərəkətləri və ya sadəcə hərəkətdə olmaq bədəndə endorfin ifrazına səbəb olur. Ona görə də yorulmayacağınız, zehni enerji tələb etməyən, maşın yumaq, evləri təmizləmək və s. kimi kiçik hərəkətlər edin.

Özünüvə vaxt ayırın. Sizə rahatlama hissiyatı verən fəaliyyətlər üçün vaxt ayırın. Məsələn, sakit musiqiyə qulaq asmaq, meditasiya etmək və s.

Yumordan kömək almaq. Gülmək bədənimizdə bir çox dəyişikliyə səbəb olur. Gülməyə ürək-damar sistemi genişlənir, mədə əzələləri yığılıb- açılır, orqanlara qan və oksigen axını sürətlənir, tənəffüs sistemi yaxşılaşır, orqanlar sanki rahatlamış olur və bununla da, beyin təbii ağrı kəsici olan endorfini ifraz edir, nəticədə xoş hisslərə bürünürük. Bununla yanaşı gülmək diqqətin dağılmasına və başqa şeylərə yönəlməsinə səbəb olur. Yumoristik təcrübə psixi sağlamlığa müsbət təsir göstərdiyindən çox vacibdir.

Özgüvəni artırmaq. Qeyd edildiyi kimi mobbinq insanın özünə qarşı hörmətinə, inamına, güvəninə mənfi təsir edir. Bu kimi hallarda şəxs aşağıdakı üsullara müraciət edə bilər:

- bacarıqlarınızı kəşf edin və onları inkişaf etdirin;
- sizə xoş təsir edən fəaliyyətlərlə daha çox məşğul olun;
- bəzən özünüvə mükafatlandırın;
- özünüvə pozitiv istiqamətdə söhbət edin;
- sizə dəyər verən insanlarla vaxt keçirin.

Özünüvə təcrid etməmək. İnsanın özünü həyatının bütün sahələrindən təcrid etməsi depressiv hisslərin, ümitsizliyin artmasına səbəb ola bilər. Bu vəziyyətin yaranmasının qarşısını almaq üçün sevdiqlərinizdən və ya xüsusi mütəxəssislərdən dəstək alın. Bundan əlavə insanların çox olduğu mühitlərə, məsələn, konsertlərə, müxtəlif tədbirlərə gedib iştirak edin və ya sizə zövq verən sahələrdə könüllü fəaliyyətlər göstərin. Hətta ev heyvanı saxlamaq belə müsbət təsir bağışlaya bilər [Umarova, 2020: 47].

Rahatlama texnikası. Fiziki yorğunluq və zehni yorğunluq arasında əlaqə vardır. Stress faktorunun yaratdığı gərginlik bədəndə əzələlərin gərginləməsinə və bu da fiziki narahatlığın artmasına səbəb olduğundan zehni stress də artmış olur. Bu texnikayla ilk öncə əzələlər gərginləşdirilir, sonra işə rahatlaşdırılır. Bu üsul düzgün və davamlı şəkildə yerinə yetirildikdə iş məmnuniyyətinə və sağlamlığa müsbət təsir edir.

Ünsiyyət qurmaq. Tənhalıq psixi sağlamlığa mənfi istiqamətdə təsir edir. Psixoloji şiddətə məruz qalmış şəxs başına gələni güvəndiyi bir iş yoldaşına danışması, onunla mütəmadi kontakt qurması yaxşı

bir haldır. Şəxs üzleşdiyi problemi kimləsə paylaşmazsa, həm yalnızlığı artar, həm də daha çox stress yaşamış olar [Aksoy, 2008, s.17].

Psixoloji basqı psixi sağlamlığa zərər vurduğu üçün şəxs psixoloji dəstək almalıdır və bu zaman aşağıdakı məqamlara diqqət edilir [Dangac,2007: 80]:

- şəxsi belə hallar barəsində məlumatlandırmaq
- özünə hörmətin, dəyərin yüksəldilməsi
- travmaya səbəb ola biləcək təsirlərin aradan qaldırılması
- şəxsin öz sərhədlərini qorumasını öyrətmək
- özünü ifadə etmə bacarığının inkişaf etdirilməsi
- psixoloji şiddətin qarşısını ala biləcək tədbirlərin görülməsinə başlamaq
- münaqişə yarandığı təqdirdə onu həll etmək üçün bacarıqların inkişafı
- öyrənilmiş çarəsizliyi aradan götürmək
- hüquqi istiqamətdə nələrdə biləcəyini öyrətmək və dəstəkləmək.

Qeyd etdiyimiz kimi qurbanlar bəzən bu və ya digər səbəbdən psixoloji zorakılığa məruz qaldıqlarını inkar edirlər. Ancaq inkar edilmə iki aspektdən zərər verir. Birincisi, inkar etmə qurbanın mümkün dəstəkləri almağın qarşısını alır, ikincisi isə iş yerlərinin rəhbərlərini bu vəziyyəti təşkilatla bağlı problem kimi deyil, fərdi problem olaraq qiymətləndirməsinə vadar edir. Nəticədə isə psixoloji zorakılığa məruz qalan şəxslərin sayı və şiddət dərəcəsi artmış olur [Levis və Orford, 2005: 42].

Yuxarıda da vurğulandığı kimi qurbanlar bu problemi təkbəşinə həll etmək cəhdindən əlavə, kənardan dəstək alırlar. Kənardan dəstəyə ailəylə və tanışlarla bu vəziyyəti paylaşmaq, rəhbərliyə problemlə bağlı müraciət etmək və hüquqi istiqamətdə tədbirlər daxildir [Aydemir, 2007: 269].

Hüquqi istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Əmək məəcəlləsində insan hüquqlarının qorunmasıyla bağlı bir çox maddələr qeyd olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında maddə 35, 46, 47, 57 və s. bəndlərində bu mövzuya yer verilmişdir [<http://www.e-qanun.az/framework/897>].

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində maddə 9, 16, 59, 60 və s. bəndlərində iş mühitində işçinin hüquqlarına aid xüsusi qeydlər müəyyən olunmuşdur [<http://e-qanun.az/framework/46943>].

İş yerində mobbinqin yaratdığı çətin situasiyanı aradan qaldırmaq üçün ilk öncə problem və tərəflər müəyyən edilməlidir. Bundan sonra isə rəhbərlik aşağıdakı tədbirləri görməlidir [Tutar, 2004: 124-125]:

- işçilərin mobbinqlə mübarizə aparması üçün bu istiqamətdə təlimlər keçirmək, maarifləndirmə işləri görmək;
- mobbinqi müəssisə ilə əlaqəli bir problem kimi qiymətləndirmək;
- mobbinq hallarının yarana bilməyəcəyi mühit və iş mədəniyyəti yaratmaq;
- psixoloji şiddətə məruz qalmış insanlara rehabilitasiya xidmətləri göstərmək.

Təşkilatlarda bütün işçilərə eyni münasibət bəslənilməli, eyni dərəcədə dəyər verilməli və hörmət göstərilməlidir. Rəhbərlər mobbinq davranışlarının əlamətlərini müəyyən etməli və düzgün strategiyalarla hərəkət etməlidirlər. Lazım olduqca işçi mükafatlandırılmalı, təriflər deyilməli, cəsarətləndirilməli, motivasiyası artırılmalıdır, əks halda fərdin keçirdiyi gücsüzlük, çarəsizlik hissi mobbinq üçün əlverişli mühit yaradacaqdır [Dangac, 2007: 79].

Davenport və yoldaşları iş yerlərində psixoloji şiddətin qarşısını almaq və daha yaxşı iş mühiti qurmaq üçün on iki prinsip irəli sürmüşdür [Fettahlıoğlu, 2008: 169-170]:

- müəssisədə əvvəlcədən dəqiq və konkret şəkildə təyin olunmuş hesabatlar olmalıdır;
- müəssisə işçilərlə necə davranılmalı olduğunu və öz məqsədlərini bildirən hədəf müəyyən etməlidir. İşçilərə qarşı eyni münasibət və rəftar göstərildiyini bildirən dəyər və baxış sistemi olmalıdır;
- müəssisədə işçilərə vəzifə və məsuliyyətlər dəqiq şəkildə müəyyən edilməlidir;
- müəssisənin kadr siyasəti hərtərəfli, daimi, qanuni, eləcə də etik davranışları və normaları əhatə etməlidir;
- hər hansı bir münaqişədə müəssisənin reaksiyası tərəfsiz, qalıcı olmalıdır;
- müəssisədə “yardım proqramı” olmalıdır;
- iş təlimi işçilər üçün çox vacibdir və bu təlimlərdə texniki biliklərlə yanaşı insan münasibətlərinə də yer ayrılmalıdır;

- müəssisə öz məqsədlərini uğurla həyata keçirə bilmək üçün işçilərin motivasiyaları azalmadan, istəklili şəkildə iştirak etmələrini təmin edəcək quruluşa malik olmalıdır;

- işçilər müəssisənin hədəf və məqsədlərini tam qavramış və bu istiqamətdə nələrlə etməli olduqları, bu hədəflərə necə çatmalı olduqları barəsində öncədən məlumatlandırılmalıdırlar. Bundan əlavə, müəssisə psixoloji zorakılığın qarşısını almaq üçün öncədən işçiləri bunun əlamətlərinə qarşı həssaslaşdırmalıdır və başa salmalıdır;

- işə qəbul zamanı şəxsin sadəcə texniki bilikləri deyil, emosional intellekti də dəyərləndirilməlidir. Yəni, problemləri həll etmə bacarığı, analiz qabiliyyəti, çətin situasiyaların öhdəsindən gəlmək və s. kimi bacarıqlara da baxılmalıdır;

- müəssisədə işçilərin öz fikir və duyğularını rahat şəkildə bildirə biləcəkləri mühit yaradılmalıdır. İşçilər arasında, işçilərlə rəhbərlik arasında ünsiyyət açıq olmalıdır;

- müəssisə hər bir problemin həll edilməsinə diqqətlə yanaşmalıdır. Problemin aradan qaldırılıb-qaldırılmamasını təqib etməlidir ki, əgər həll edilməyən problem qalıbsa, bu, emosional zorakılığa çevrilməsin.

Psixoloji zorakılıqla mübarizədə nəinki fərdi və müəssisə ilə bağlı tədbirlər kifayətdir, eyni zamanda ictimai mübarizə də olmalıdır. Bir cəmiyyətdə psixoloji zorakılığın mövcud olmasının əsas səbəbləri sosial həmrəyliyin olmaması və qruplar və siniflər arasındakı güc balansının pozulmasıdır. Həmrəylik hər bir kütlə üçün ən önəmli faktordur, həmrəyliyin olmaması psixoloji şiddətin özünü asanlıqla göstərməsinə səbəb olur. Nəzərə alsaq ki, bu problem ölkələrdə müəyyən xərclərə səbəb olur, onu sosial məsələ kimi dəyərləndirmək düzgün olar. Burada sindikaların və sosial medianın rolu əhəmiyyətlidir [www.leymann.se/English/frame.html].

Sindika rəng, dil, din, cins, siyasi baxış, məzhəb kimi ayrı-seçkiliyə səbəb ola biləcək faktorlardan asılı olmayaraq işçilərin hüquqlarını qoruyaraq birlik yaratmağa çalışan qurumdur. Fərdlərin təkbaşına mübarizəsi nəticə vermədikdə bu kimi qurumlar birgə fəaliyyət imkanı yaradırlar [Fettahlıoğlu, 2008: 180].

Sindika nümayəndələrinin bu istiqamətdə görə biləcəyi tədbirlər aşağıdakı kimi sıralanmışdır [Davenport et al., 2003: 151]:

- iş yerlərində yaranan psixoloji şiddəti tədqiq edə bilənlər;
- psixoloji şiddətin aradan qaldırılması üçün lazım olan bəzi maddələrin əmək müqaviləsinə salınmasını təmin edə bilənlər;
- psixoloji aspektdən sağlam mühitlərin formalaşması üçün əmək qanunlarında dəyişikliklərin olmasına təsir edə bilənlər.

Sosial media vasitəsilə artıq insanlar daha asan əlaqə qurur və lazım olan məlumatları kütləylə bölüşə bilirlər. Kütləvi informasiya vasitələri ilə insanlar iş yerlərindəki psixoloji şiddətlə bağlı məlumatlandırılı və beləliklə məsələ ictimailəşdirilə bilər [Davenport et al., 2003: 149].

Nəticə

İş yerlərində baş verən psixoloji zorakılıq halları müəssisədən öncə insanın psixoloji sağlamlığına mənfi təsir edir. Qurban rolunda çıxış edən şəxsin özgüvəni, özünəinamı azalır, prinsipləri, dəyərləri zəifləyir. Bu proseslə sadəcə onun qarşılaşdığını düşünür və özünü günahlandırma hissi yaranır. Bundan əlavə işdə də səmərəliliyi azalır və müəssisənin də müəyyən dərəcədə maddi, mənəvi zərərləri olur. Bunlara əsaslanaraq, mobbing halının araşdırılması, ictimailəşdirilməsi və mübarizə üsullarının bilinməsi əhəmiyyətli hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Umarova D. Q. Müəllim kollektivində mobbing fenomeninin təzahür xüsusiyyətləri: Disertasiya işi, Bakı, 2020, 83 s.
2. Aksoy F. Psikolojik şiddet'in (mobbing) sağlıq çalışanlarına etkisi: Doktora tezi. İstanbul, 2008, 86 s.
3. Aydemir M. İşyerində Cinsel Taciz Davranışı, Ekin Yayınları, Bursa, 2007.

4. Çobanoğlu, Ş. Mobbing: İşyerinde Duygusal Saldırı ve Mücadele Yöntemleri, İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2005, 129 s.
5. Dangac G. Örgütlerde psikolojik yıldırma (mobbing) ve bir araştırma: Yüksek lisans tezi. Balıkesir, 2007, 157 s.
6. Davenport, N., Schwartz, R.D. ve Elliott, G. P. Mobbing: İşyerinde Duygusal Taciz, İstanbul: Sistem Yayıncılık, Tercümə: Osman Cem ÖnerToy, 2003.
7. Fettahlıoğlu, Ö. O. Örgütlerde psikolojik şiddet (mobbing): Üniversitelerde bir uygulama, Doktorantura disertasyonu. 2008, 350 s.
8. Özkan G. İşyerində yıldırma (mobbing) ve iş doyumunu ilişkisi: Yüksek lisans tezi. İzmir, 2011, 353 s.
9. Tetik S. Mobbing kavramı: birey ve örgütler açısından önemi //KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2010, № 12 (18), s. 81-89
10. Tutar, H. İşyerinde psikolojik şiddet sarmalı: Nedenleri ve sonuçları. Yönetim Bilimleri Dergisi, 2004, 101-128 s.
11. Zafer S. Mobbing və duygusal bağlılık arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik bir araştırma: Yüksek lisans tezi. Malatya, 2018, 111 s.
12. Lewis, E. S., Orford J. "Women's Experiences of Workplace Bullies: Change in Social Relationships", Journal of Community & Applied Social Psychology, 2005, 29-47 s.
14. Leymann H. The content and development of mobbing at work //European Journal of Work and Organizational Psychology, 1996, №5, p.165-184
15. <http://e-qanun.az/framework/46943>
16. <http://www.e-qanun.az/framework/897>
17. www.leymann.se/English/frame.html

Rəyçi: psixologiya ü.f.d. M.Mustafayev

Göndərilib: 16.02.2022

Qəbul edilib: 15.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/249-253>

Müjgan Əli qızı Hüseynova
Odlar Yurdu Universiteti
Magistrant
mujganyolchuyeva@yahoo.com

“TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİ” ANLAYIŞI VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN KEYFİYYƏTİN İDARƏ OLUNMASININ ELEMENTİ KİMİ

Xülasə

Məqalədə “təhsilin keyfiyyəti” anlayışı və qiymətləndirmənin keyfiyyətin idarə olunmasının elementi kimi araşdırılır. Təhsilin keyfiyyəti və qiymətləndirilməsi problemi pedaqoji nəzəriyyə və praktikada ən mühüm məsələlərdən biridir. Bu problemin həlli pedaqoji innovasiyaların və texnologiyaların effektivliyini qiymətləndirmək üçün lazımdır. Pedaqoji hadisələrin mürəkkəbliyi, pedaqoji prosesə və onun nəticələrinə təsir edən çoxlu sayda amillərin, o cümlədən təsadüfi amillərin olması ona gətirib çıxarır ki, bu prosesləri tam deterministik hesab etmək olmaz. Qiymətləndirilmə prosesinin ən mükəmməl təşkili ilə biz hər bir fərdi şagird üçün təlim nəticələrinin nə olacağını birmənalı olaraq proqnozlaşdırma bilmərik. Bu baxımdan müasir təhsil sistemi təhsilin keyfiyyəti və qiymətləndirilmə ilə bağlı tələb qoyur. Hər bir müəllim qiymətləndirmənin obyektivliyini artırmağa, ənənəvi nəzarət vasitələri və pedaqoji elmin innovativ nailiyyətləri ilə təhsilin keyfiyyətini artırmağa çalışmalıdır.

Açar sözlər: təhsilin keyfiyyəti, qiymətləndirmə, şagird, müəllim, idarə olunma, element

Mujgan Ali Huseynova

The concept of “education quality” and evaluation as an element of quality management

Abstract

The article examines the concept of "quality of education" and assessment as an element of quality management. The problem of quality and evaluation of education is one of the most important issues in pedagogical theory and practice. The solution to this problem is needed to assess the effectiveness of pedagogical innovations and technologies. The complexity of pedagogical events, the presence of a large number of factors affecting the pedagogical process and its consequences, including random factors, leads to the fact that these processes can not be considered completely deterministic. With the most perfect organization of the assessment process, we cannot unequivocally predict what the learning outcomes will be for each individual student. In this regard, the modern education system requires quality and evaluation of education. Every teacher should try to increase the objectivity of assessment, to improve the quality of education with traditional means of control and innovative achievements of pedagogical science.

Key words: quality of education, assessment, student, teacher, management, element

Giriş

“Təhsilin keyfiyyəti” anlayışı özünün fəlsəfi şərhində təhsil praktikasının müxtəlif modellərinə tətbiq oluna bilər və heç bir qiymətləndirmə aparmır (hansı daha pisdir, hansı daha yaxşıdır), o, müxtəlif keyfiyyəti, fərqli xüsusiyyətləri təsbit edir. Fəlsəfədə bu kateqoriya qiymətləndirici xarakter daşıyır və ona görə də keyfiyyətin fəlsəfi şərhində keyfiyyətin, aşağı, yüksək və s.-nin ölçülməsi və ya başqa cür qiymətləndirilməsi məsələsini qaldırmağın mənası yoxdur (Andreyev, 2001: 35).

Pedaqoji problem kimi təhsilin keyfiyyətinə keyfiyyət nəzəriyyəsi, keyfiyyətin qiymətləndirilməsi nəzəriyyəsi (kvalimetriya) və keyfiyyətin idarə edilməsi nəzəriyyəsi daxil olan üçlü elm - kvalitologiya nöqtəyi-nəzərindən nəzərdən keçirilir. Bu halda E.Korotkov “keyfiyyət” kateqoriyasının açıqlanmasını aşağıdakı təriflər vasitəsilə təklif edir:

a) keyfiyyət xassələrin məcmusudur (əmlak tərfi);

b) keyfiyyət strukturudur: obyektin və ya prosesin hissələrinin xassələri və ya keyfiyyətlər sistemidir (strukturluq aspekti);

c) keyfiyyət dinamikdir (dinamizm aspekti);

ç) keyfiyyət obyektin və ya prosesin mühüm müəyyənliyi, tərkib hissələrinin, elementlərinin təbii əlaqəsində ifadə olunan daxili məqamdır (müəyyənlik aspekti);

e) keyfiyyət obyekt və ya prosesin mövcudluğu üçün əsasdır. Bu aspektdə xassə, quruluş, sistem, sərhəd, bütövlük, dəyişkənlik, kəmiyyət (xarici və daxili kondisionerlik aspekti) kateqoriyaları vasitəsilə aşkarlanır;

f) insanın yaratdığı obyekt və proseslərin keyfiyyəti dəyərə malikdir (aksioloji aspekt) (E.Korotkov.../2007: 59).

“Təhsilin keyfiyyəti” anlayışı dinamik xarakter daşıyır: zaman keçdikcə dəyişkəndir, təhsil səviyyələrinə, təhsil müəssisələrinin növlərinə və tiplərinə görə fərqlənir, təhsil fəaliyyətinin subyektləri, istehlakçılar və sifarişçilər tərəfindən fərqli başa düşülür. S.Quliyeva pedaqoji nəzəriyyədə təhsilin keyfiyyətinin müxtəlif aspektlərini tədqiq etmişdir:

1. biliyin keyfiyyəti, təhsilin keyfiyyəti, təhsil fəaliyyətinin nəticələri;

2. bu anlayışın didaktika, pedaqogika, psixologiya, metodologiya baxımından şərtləri verilir;

3. keyfiyyəti müəyyən edən yeni kateqoriyalar tətbiq edilir - funksional savad, təhsil, səriştə (S.Quliyeva.../2008: 15).

Beləliklə, bu konsepsiyanın həm insan təhsili, həm də keyfiyyətin idarə edilməsi səviyyələri ilə bağlı çoxölçümlü xarakterindən danışmaq olar. “Təhsilin keyfiyyəti” anlayışı uzun illərdir ki, müzakirə olunur. Bütün bu müzakirələrin nəticəsi belə bir nəticə oldu ki, “təhsilin keyfiyyəti” anlayışına birmənalı tərif vermək sadəcə olaraq mümkün deyil. Bununla belə, praktiki məqsədlər üçün təhsilin keyfiyyətini təhsil prosesində və şagirdi əhatə edən mühitdə baş verən dəyişikliklər kimi başa düşmək qərara alındı ki, bu da şagirdin əldə etdiyi bilik, bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsi kimi müəyyən edilə bilər. S.Sergeyeva təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə mövcud yanaşmaları aşağıdakı kimi təsnif etməyi təklif edir:

- təhsilin keyfiyyətinin empirik tərfi (məsələn, valideynlər uşaqları üçün təhsil müəssisəsi seçərkən istifadə edirlər);

- akademik nailiyyətlərin ümumi səviyyəsində “4” və “5” əldə edənlərin faizinin formal olaraq müəyyən edilməsi (belə bir tərif təhsil müəssisəsinin bir çox göstərici məlumatlarında tez-tez olur);

- didaktik (test texnologiyaları əsasında təlim səviyyəsinin müəyyən edilməsi);

- psixoloji və didaktik (fənn testlərinə psixoloji testlər əlavə olunur);

- pedaqoji (təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə tərbiyə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi daxildir);

- prosessual (təhsil prosesinin parametrlərinə görə təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi);

- hərtərəfli (təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində maddi baza, kadrlar, proqramlar, iş forma və metodları və s. daxil edilir);

- təhsilin keyfiyyətinin çoxparametrlı tərfi (universitet təhsilinin və regional təhsil sistemlərinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur);

- metodoloji tərif (təhsilin keyfiyyəti əməliyyatla qarşıya qoyulan məqsəd və nəticənin nisbətidir)

(S.Sergeyeva.../2019: 163).

V.Zvonnikovun fikrincə, təhsil nəticələrinin keyfiyyəti performans haqqında bir neçə fikir sisteminin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Keyfiyyət baxımından müəyyən edilə bilər:

- dövlətlər (təhsil nəticələrinin normativ sənədlərə uyğunluğu);

- cəmiyyət (təhsilin nəticəsinin əmək bazarının tələblərinə uyğunluğu);

- şəxsiyyət (təhsilin nəticəsinin gözləntilərə uyğunluğu) (V.Zvonnikov.../2009: 61).

Təhsil kontekstində istifadə edildikdə, “keyfiyyət” anlayışı əhəmiyyətli dərəcədə fərqli mənə kəsb edir. Mütləq “yüksək keyfiyyət” anlayışının təhsildə keyfiyyətin idarə edilməsi sistemi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Konsepsiyanın bu ideallaşdırılmış istifadəsi ictimaiyyətlə əlaqələr üçün faydalı ola bilər, təhsil müəssisəsinin imicini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər. O, həmçinin ən yüksək standartlara sadıqlıq kimi keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasının vacibliyini nümayiş etdirir. Keyfiyyət nisbi anlayış kimi də istifadə olunur. Bu halda keyfiyyət məhsul və ya xidmətin atributu deyil. Bu, ona aid edilən bir şeydir. Keyfiyyət o zaman mühakimə edilə bilər ki, məhsul və ya xidmət onun müvafiq standartlarının

və ya spesifikasiyalarının tələblərinə cavab verir. Nisbi bir anlayış olaraq keyfiyyətin iki aspekti var: birincisi standartlara və ya spesifikasiyalara uyğunluq, ikincisi istehlakçı ehtiyaclarına uyğunluq (Tretyakova, 2009: 60).

Biliyə nəzarət təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas elementlərindən biridir. Müəllimlər gündəlik olaraq dərs zamanı şifahi sorğular və müxtəlif yazılı işləri qiymətləndirərək şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətlərinə nəzarət edirlər. Təhsil müəssisəsinin fəaliyyəti çərçivəsində sırf pedaqoji məqsəd daşıyan bu qeyri-rəsmi qiymətləndirmə hər bir şagirdin nəticələrinin ən azı orta səviyyədə olmasını nəzərə alaraq təbii normalara aiddir. Başqa sözlə, müəllimin verdiyi qiymət demək olar ki, həmişə məqbul səviyyəni göstərir ki, bu da onun dəyərini açıq şəkildə məhdudlaşdırır (Ələkbərova, 2019: 41).

Təhsilin nəticələrinin qiymətləndirilməsinə müasir yanaşma daha kritikdir. Doğrudan da, yanaşmaların özü və qiymətləndirmə meyarlarının seçilməsi daha dolğun olub. Eyni zamanda, onlar pedaqoji diaqnostika məqsədilə qiymətləndirmə nəticələrindən istifadə imkanlarına daha ehtiyatla yanaşmağa başlayıblar. İstənilən məqsəd üçün istifadə olunmaq üçün qiymətləndirmə nəticələrinin üç keyfiyyəti olmalıdır:

- tədris proqramlarına aydın şəkildə uyğundur;
- obyektiv və sabit olmalıdır (yəni, zamandan və ya imtahan verənin təbiətindən asılı olmayaraq dəyişikliyə məruz qalmamalıdır);
- iqtisadi cəhətdən səmərəli olmalıdır (yəni, onların işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün vaxt, elmi qüvvələr və vəsait bu dövlət üçün mövcud olmalıdır) (Çernyavskaya, Qreçin, 2008: 246).

Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" Qanunu dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən biri kimi təhsil sisteminin şagirdlərin inkişaf səviyyələrinə və xüsusiyyətlərinə uyğunluğunu elan edir. Pedaqoji nəzarət pedaqoji sistemin mühüm tərkib hissəsi və təhsil prosesinin bir hissəsidir. İndiyədək onun nəticəsi qeyd-şərtsiz şagird fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi hesab olunur. Qiymətləndirmə şagirdlərin fəaliyyətinin konkret pedaqoji sistemin və bütün təhsil sisteminin tələblərinə uyğunluğunu müəyyən edir.

Ənənəvi təhsil praktikasında qiymətləndirmə sisteminin əhəmiyyətli mənfi cəhətlərinə rast gəlinir. Ənənəvi sınaq üsullarının təhlili göstərdi ki, təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sistemi pedaqoji ölçmələrin obyektiv metodlarına əsaslanmır, buna görə də "keyfiyyət" bu gün tamamilə özbaşına şərh olunur, hər bir müəllim öz test tapşırıqları sistemini hazırlayır. Pedaqogikada ölçmənin məqsədi bilik səviyyələrinin ədədi ekvivalentlərini əldə etməkdir. Müəyyən edilmiş formalarda biliyin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi təkcə əks əlaqə kanallarının qeyri-kafi olması səbəbindən deyil, tədris prosesində qeyri-məhsuldar bir əlaqə olaraq qalır. Qarşısına qoyulan bütün vəzifələri həll edə bilməz, həm də ona görə ki, çox az miqdarda faydalı və zəruri məlumat bu kanallardan şagird ilə müəllim arasında ikitərəfli mübadilədə keçir. Mövcud təhsil sistemi ilə müəllimin böyük həcmdə məlumatı şagirdlərə dərhal çatdırmaq üçün böyük imkanları var. Lakin eyni zamanda, şagirdlərin bu məlumatları necə mənimsəməsi haqqında lazımi miqdarda məlumat əldə etmək imkanı çox məhduddur (Qalkina, 2008: 18).

Müəllim bu məlumatı, məsələn, test keçirməklə əldə edə bilər. Lakin o, alınan məlumatları dərhal emal edə bilməz və üstəlik, şagirdlərin idrak fəaliyyətinə rəhbərlik etmək üçün onlardan tez istifadə edə bilməz. Tədris o zaman səmərəli ola bilər ki, tərbiyə işinə sistemli və dərinlən nəzarət olunsun, şagirdlərin özləri öz işlərinin nəticəsini daim gördülər. Tədris materialının mənimsənilməsi prosesində belə nəzarət olmadıqda, şagirdlər öz biliklərinin həqiqi səviyyəsini bilmir, nöqsanlarını zəif ifadə edirlər. Əks əlaqə prinsipinin sistemli və kifayət qədər həyata keçirilməsi olmadan təlim prosesinin effektiv idarə olunmasından ciddi söhbət gedə bilməz. Təəssüf ki, indiyədək təhsilin praktikasında bu prinsip çox zəif və çox natamam formada həyata keçirilir.

E.Kuçınanın bu fikri ilə razılaşmaq olar, "istifadə olunan təlim sistemlərinin kibernetika dili ilə desək, əsas fundamental çatışmazlığı təlim prosesinin çox zəif və ya bəzi hallarda əks əlaqəsi olmayan sistem olmasıdır" (E.Kuçına.../2016: 148). Müəyyən əminliklə iddia etmək olar ki, şagirdlərin təlim-tərbiyə işinin gündəlik monitorinqi probleminin inkişafına kifayət qədər diqqət yetirilməməsi tədris prosesinin aşağı effektivliyinin səbəblərindən biridir. Şagirdlərin bilik səviyyəsinin yoxlanılmasının təbii üsul və formalarının hər birinin öz üstünlükləri və çatışmazlıqları, məhdudiyətləri var. Bundan əlavə, mövcud biliklərin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi təcrübəsinin çatışmazlıqları arasında

kortəbilik, metod və formalardan səmərəsiz istifadə, didaktik diqqətin olmaması, fənnin materialının xarakterik xüsusiyyətlərinə və sinifdə iş şəraitinə məhəl qoyulmaması mövcuddur.

Bilik, bacarıq və vərdişlərin yoxlanılması adlanan qiymətlərin qoyulması proseduruna gəlinə, iki fərqli proseslə məşğul olduğumuz üçün anlayışların qarışıqlığına yol verildiyini haqlı olaraq qeyd edən tədqiqatçıları dəstəkləməyə meyl edirik:

- 1) bilik səviyyələrinin müəyyən edilməsi prosesi;
- 2) verilmiş səviyyənin dəyərinin müəyyən edilməsi prosesi (Qrini, Kellaqan, 2011: 86)

Bunlardan yalnız ikincisi, dəqiq desək, təxmindir, birincisi isə müqayisəli şəkildə aparılan ölçmədir. Eyni zamanda, ilkin səviyyə əldə edilmiş səviyyə ilə və standartla müqayisə edilir. Nəticədə artım üçün təxmin seçilir. Bununla belə, gördüyümüz kimi, bu əməliyyatlardan birincisi ən həssas nöqtə olaraq qalır. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, tədris praktikasında təlimin müxtəlif səviyyələrinin müəyyən edilməsi problemi, eləcə də ona daxil olan təlim fəaliyyətinin nəticələrinin ölçülməsi problemi nəinki yaranıb, əksinə getdikcə daha da kəskinləşir.

Biliyə nəzarətin zəif təşkili ümumilikdə təhsilin keyfiyyətinin aşağı düşməsinin səbəblərindən biri ola bilər. Biliklərin yoxlanılması sisteminin effektiv islahatı ilə dəstəklənməyən təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün dünyada məlum olan bütün cəhdlər, bir qayda olaraq, istənilən nəticəni vermədi. Subyektiv elementin aradan qaldırılması müxtəlif şəraitlərə görə son dərəcə çətinliklidir. Birincisi, təlim nəticələrinin təyin edilməsi çox şərtlidir: bilik, bacarıq, assimilyasiya, akademik performans və s. Bütün bu anlayışların kəmiyyət ifadə forması yoxdur. İkincisi, öyrənmə fəaliyyətinin birbaşa ölçülməsinin ictimaiyyət üçün açıq olan üsulları hələ hazırlanmamışdır və bu, dolayısı ilə şagirdlərin cavabları və ya hərəkətləri ilə mühakimə olunur (Mərdanov, Ağamaliev, Mehrabov, Qardaşov, 2010: 71).

Müəllimin qiymətləndirmə fəaliyyətinin şəxsiyyətin sosial-psixoloji inkişafı maraqları naminə onun tərəfindən həyata keçirilməsi son dərəcə vacibdir. Bundan əlavə, qiymətləndirmənin adekvat, ədalətli və obyektiv olması vacibdir. Məktəb monitorinqində pedaqoji qiymətləndirmədə bir sıra tipik subyektiv meyllər və ya səhvlər geniş şəkildə məlumdur. V.Qrini və T.Kellaqan “ Milli səviyyədə təhsil nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi” adlı işlərində belə səhvlərə misallar verirlər:

- ✓ səxavət səhvləri,
- ✓ halo,
- ✓ mərkəzi tendensiya,
- ✓ kontrast,
- ✓ yaxınlıq,
- ✓ məntiqi səhvlər (V.Qrini., T.Kellaqan.../2011: 98).

“Səxavət” və ya “məmnunluq” kimi səhvlər müəllimin qiymətləri çox qiymətləndirməsində özünü göstərir. “Halo” səhvi müəllimlərin tanınmış qərəzliyi ilə əlaqələndirilir və şəxsən müsbət münasibət bəslədikləri şagirdləri müsbət qiymətləndirmək, müvafiq olaraq şəxsi bəyənmədiklərini mənfi qiymətləndirmək meylinə özünü göstərir. “Mərkəzi tendensiya”nın səhvləri müəllimlər tərəfindən ifrat qiymətləndirmələrdən qaçmaq üçün özünü göstərir. Məsələn, bəzi müəllimlər iki və beş qoymurlar. Digər insanların qiymətləndirilməsində “təzad” xətalrı ondan ibarətdir ki, şagirdin biliyi, şəxsiyyət xüsusiyyətləri və davranışı eyni xüsusiyyətlərin müəllimin özündə daha yüksək və ya aşağı ifadə olunmasından asılı olaraq daha yüksək və ya aşağı qiymətə verilir. Məsələn, daha az toplanmış və mütəşəkkil müəllim yüksək mütəşəkkil, dəqiq və çalışqan şagirdlərə daha yüksək qiymət verəcək. “Yaxınlıq” səhvi öz ifadəsini onda tapır ki, müəllimin “əla” şagirdin qeyri-qənaətbəxş cavabı ilə səhvdən sonra dərhal beş qoymağı çətinləşdirir. “Məntiqi” səhvlər müxtəlif psixoloji xassələrin və onlarla məntiqi əlaqəli görünən xüsusiyyətlərin oxşar qiymətləndirmələrinin aparılmasında özünü göstərir. Tipik vəziyyət odur ki, fənn üzrə eyni cavablara görə intizam pozan və nümunəvi şagirdə müxtəlif qiymətlər verilir.

Şagirdlərin qiymətləndirilməsində sadalanan subyektiv meyllər çox vaxt bütün insanlar tərəfindən süursuz şəkildə edilən səhvlər adlanır. Müəllim qiymətləndirmə apararkən məntiqi və mövcud meyarları rəhbər tutaraq onu hər dəfə əsaslandırmalıdır. Müəllim şüurlu şəkildə şagirdin gördüyü işin obyektiv və real qiymətləndirilməsinə çalışmalıdır. Bundan əlavə, şagirdlərə hər dəfə onun nəyə, niyə və nəyə görə qiymət verildiyini izah etmək lazımdır. Qərəzli pedaqoji qiymətləndirmənin digər səbəbi qiymətləndirmə meyarlarının kifayət qədər işlənməməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, beş ballıq şkalanın əsas üstünlüyü sadəlik və tanışlıqdır ki, bu da onun uzun illər geniş yayılmasını izah edir. Ölkəmizdə

daha çevik şkalaya keçid edilənə qədər müəllimlər beş ballıq şkalanın stimullaşdırıcı rolunu artırmaq yollarını axtarırlar. Bir neçə belə yol var:

- müsbət və mənfi işarələri ilə qiymətləndirmə;
- şifahi və ya yazılı formada, qiymətləndirmə bəyanatları, qeydlər şəklində rəqəmsal balın əlavə edilməsi;
- şagirdlərin kommunikativ motivlərinə güvənməkdən istifadə (hər kəs sinif yoldaşlarının onunla necə rəftar etməsinə, nə düşünməsinə biganə deyil);
- performans ekranlarından istifadə (baxmayaraq ki, düzgün məlumatı düzgün əldə etməyə yönəldilməyibsə, bu üsul yüksək nəticə əldə edənlərdə təkəbbürə, aşağı nəticə göstərənlərdə isə laqeydliyə səbəb ola bilər) (Hacıyeva, 2009: 27).

Nəticə

Müasir yanaşmanın yeniliyi, prosesin özünün bütün komponentləri üçün xüsusi seçilmiş keyfiyyət meyarlarına əsasən onun vəziyyətinin qiymətləndirilməsi əsasında prosesin tənzimlənməsini təmin edən universal təhsil keyfiyyətinin idarə edilməsi sisteminin yaradılmasına diqqət yetirməklə ifadə olunur. Bu gün məktəbdə verilən təhsilin həm cəmiyyətin, həm də tədris prosesinin hər bir subyektinin dəyişən ehtiyac və maraqlarına nə dərəcədə cavab verdiyini müəyyən etmək vacibdir. İstənilən tədris prosesinin təşkili nəticələrin monitorinqi ilə bağlıdır. Əgər təhsili təhsil xidməti hesab etsək, o zaman göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini müəyyən etməyin yollarından biri də qiymətləndirmədir.

Ədəbiyyat

1. Andreyev V. Təhsilin keyfiyyətinin pedaqoji monitorinqi problemləri // Rusiya Təhsil Akademiyasının Xəbərləri. 2001. № 1. S. 35-37.
2. Çernyavskaya A., Qreçin B. Təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsinin müasir vasitələri: tədris vəsaiti. Yaroslavl: YQPU nəşriyyatı, 2008. 918 s.
3. Ələkbərova Ş. Müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin təhsilin keyfiyyətinə təsiri // Elmi əsərlər /Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirliyi, Təhsil İnstitutu. 2019. C.86. №1. S.41-43.
4. Hacıyeva T. “Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində qiymətləndirmə konsepsiyası” haqqında. Kurikulum elmi metodik jurnalı, 2009, №1. S. 26-30.
5. Korotkov E. Təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsi: Universitetlər üçün dərslik.-2-ci nəşr. M.: Akademik layihə, 2007. 320 s.
6. Kuçina E. Qiymətləndirmə pedaqoji konsepsiya kimi // Müasir Ali Məktəb: İnnovativ Aspekt, 2016. No 1. S. 144-152.
7. Qalkina E. Təhsil nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi meyarları // Məktəbdə biologiya. 2006. № 7. səh.18-21.
8. Quliyeva S. Keyfiyyətin idarə olunmasının prinsipi və onun əsas istiqamətləri // Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, 2008, №2. S. 14-19.
9. Qrini V., Kellaqan T. Milli səviyyədə təhsil nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi. M.: Loqolar. 2011. 213 s.
10. Mərdanov M., Ağamalıyev R., Mehrabov A., Qardaşov T. Təhsil sistemində monitorinq və qiymətləndirmə. Bakı: Elm, 2010. 210 s.
11. Serqeyeva S. Təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün müasir yanaşmalar və üsullar // Gənc alim. 2019-cu il, N 37 (275). S. 162-165.
12. Tretyakova T. Xaricdə təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə yanaşmaların təhlili. Yaroslavl, Vestnik YDU, 2009. S. 59-65.
13. Zvonnikov V. Təhsilin keyfiyyəti və ya köhnə problem haqqında yeni bir şey // Təhsilin keyfiyyəti. No 6, 2009. S.59-63.

Rəyçi: dos. S.X.Abdurəhmanova

Göndərilib: 02.02.2022

Qəbul edilib: 31.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/254-257>

Ayan Vüqar qızı Mənəfova
Bakı Dövlət Universiteti
Magistrant
ayann207@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSİYASININ VƏ KONSTITUSİYA QURULUŞUNUN XARİCİ ÖLKƏLƏR İLƏ ORTAQ CƏHƏTLƏRİ VƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Konstitusiya - dövlətin əsas qanunu, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını bəyan edən və təmin edən, sosial sistemin əsaslarını, idarəetmə formasını və ərazi quruluşunu, mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının təşkilinin əsaslarını müəyyən edən hüquqi aktdır. Konstitusiya bütün mövcud qanunvericiliyin əsasını təşkil edir. [Nikulın.V.V|2012|6]

Formal mənada konstitusiya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan qanun və ya qanunlar toplusudur. Konstitusiya - konstitusiya quruluşunun dəyərlərinin, institutlarının və normalarının, dövlət orqanlarının dövlət-hüquqi tənzimlənməsinin əsaslarının rəsmi şəkildə təsbit olunduğu ali hüquqi formadır. Hüquqşünaslar konstitusiya anlayışını hüquqi və faktiki olaraq fərqləndirirlər.[Y.İ.Leibo|2004|8]

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsvermə əsasında qəbul edilmiş, 27 noyabr 1995-ci il tarixindən qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası 5 bölmə, 12 fəsil və 158 maddədən ibarətdir.

AR Konstitusiyasının ümumi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, mübahisəli məsələləri də qaldırılmalıdır. Məsələn: "Bizim konstitusiyamız mükəmməldirmi?", və ya "Konstitusiyamıza dəyişikliklər edilməlidirmi?"

Düzgün qurulmuş Konstitusiya, düzgün qurulmuş Konstitusiya Quruluşunun elementlərindən biridir. Bugün biz Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya təhlilinə keçmədən öncə, müxtəlif ölkələrin Konstitusiya quruluşu ilə milli Konstitusiya quruluşumuzun oxşar cəhətlərini göstərəcəyik.

Açar sözlər: konstitusiya, konstitusiya müqayisəsi, konstitusiya təhlili, azadlıqlar, hüquq və öhdəliklər

Ayan Vugar Manafova

Common features and comparative analysis of the constitution of the Republic of Azerbaijan and its constitutional structure with foreign countries

Abstract

The Constitution is the basic law of the state, a legal act that declares and guarantees the rights and freedoms of man and citizens, determines the foundations of the social system, form of government and territorial structure, the organization of central and local authorities. The Constitution is the basis of all existing legislation.

In a formal sense, a constitution is a law or set of laws that has the highest legal force. The Constitution is the highest legal form in which the values, institutions and norms of the constitutional system, the foundations of state and legal regulation of state bodies are officially established. Lawyers distinguish between legal and factual notions of constitution.

The Constitution of the Republic of Azerbaijan was adopted on November 12, 1995 on the basis of a nationwide vote, and entered into force on November 27, 1995. The Constitution of the Republic of Azerbaijan consists of 5 sections, 12 chapters and 158 articles.

Along with the general features of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, controversial issues should also be raised. For example: "Is our constitution perfect?", Or "Should our constitution be changed?"

A well-established Constitution is one of the elements of a well-established Constitutional Structure. Today, before moving on to the constitutional analysis of the Republic of Azerbaijan, we will show the similarities between the constitutional structure of different countries and our national constitutional structure.

Key words: *constitution, constitutional comparison, constitutional analysis, freedom, rights and responsibilities*

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası quruluşunun digər ölkələrin Konstitusiyası quruluşu ilə ortaq cəhətləri:

Konstitusiyası quruluşunun təhlili üçün üç qrupa bölünmüş iyirmi xarici dövlət seçilmişdir.

Birinci qrupa demokratik ənənələrə malik on iki ölkə daxildir: Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya, İsveçrə, ABŞ, İsveç, Danimarka, Norveç, Finlandiya, İtaliya, Yaponiya və Portuqaliya. İkinci qrupa demokratik transformasiyalar yoluna yenidən qədəm qoymuş dörd dövlət daxildir. Bunlar mərkəzi Avropanın iki dövlətidir: Polşa və Çexiya və əvvəllər Sovet İttifaqının tərkibində olan iki dövlət: Litva və Estoniya. Üçüncü qrup daha dörd ölkəni - keçmiş SSRİ respublikalarını, hazırda isə siyasi rejimi bu və ya digər dərəcədə avtoritarizmə malik olan müstəqil dövlətləri əhatə edir: Rusya Federasiyası, Qazaxıstan, Tacikistan, Belarus. [V. E. Çirkin|2011|9]

Yuxarıda sadalanan dövlətlərin konstitusiyası quruluşunun müqayisəli təhlili bəzi Azərbaycan Konstitusiyası quruluşuna münasibətdə bəzi qanunauyğunluqları müəyyən etməyə imkan verir.

Bir tərəfdən, istisnasız olaraq bütün ölkələrdə onların konstitusiyaları (və ya onları əvəz edən aktlar) demokratik prinsiplərə sadıqlıyı bəyan edir, o cümlədən:

- xalq hakimiyyəti;
- respublika idarəetmə forması və ya konstitusiyası monarxiya rejimi (sonuncu halda dövlət başçısının formal funksiyaları monarxa aiddir, lakin real hakimiyyəti parlament və parlament tərəfindən formalaşdırılan hökumət həyata keçirir; ölkələrin bu bölmədə nəzərdən keçirilən konstitusiyası monarxiya rejimi Böyük Britaniya, Danimarka, İsveç, Norveç və Yaponiyada qurulur);
- səlahiyyətlərin qanunvericilik, icra və məhkəmə qollarına bölünməsi;
- ideoloji və siyasi müxtəliflik, çoxpartiyalı sistem;
- insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatları;
- iqtisadi fəaliyyət azadlığı və mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi.

Digər tərəfdən, bu müddəalar yalnız demokratik dövlətlərdə (ilk iki qrup ölkələr) tam şəkildə həyata keçirilir. Rusya Federasiyası, Qazaxıstan, Tacikistan, Belarussiyaya gəldikdə, təkcə siyasi müxtəliflik və çoxpartiyalılıq prinsiplərinin deyil, həm də hakimiyyət bölgüsü və iqtisadi fəaliyyət azadlığı prinsiplərinin yalnız sözdə deyil, əməli şəkildə də həyata keçirilməsindən danışmaq kifayət qədər çətinidir. Bu ölkələrdəki demokratiya və respublika idarəetmə formasına gəlcə, orada qurulmuş avtoritar siyasi rejim şəraitini nəzərə alaraq, onlardan ciddi danışmaq mümkün deyil.

Bu dövlətlərin hər birinin daxili quruluşu çox vaxt fərdi xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin bu ölkələrin Əsas Qanunlarını diqqətlə oxumaq müəyyən qanunauyğunluqları ortaya çıxarır.

Demokratik dövlətlərdə idarəetmə formaları müxtəlifliyi ilə seçilir. Məsələn parlament monarxiyaları: Danimarka, Norveç, İsveç, Böyük Britaniya, Yaponiya, parlament tipli respublikalar: Almaniya, İsveçrə, İtaliya, Estoniya, Çexiya, yarı prezident üsul-idarəsinə malik respublikalar: Finlandiya, Portuqaliya, Litva, Polşa, Fransa və ya ABŞ kimi prezident respublikaları. [Şustrov D.G.|2015|7]

Eyni zamanda, demokratik dövlətlərin hər biri dövlət strukturunun bir sıra praktiki məcburi parametrləri ilə xarakterizə olunur:

- təkcə seçilmiş deyil, həm də çoxpartiyalı sistem əsasında işləyən səlahiyyətli parlamentin olması;
- hökumətin parlament tərəfindən və ya onun bilavasitə fəal iştirakı ilə formalaşdırılması; hökumətin parlament qarşısında məsuliyyəti (bu qaydanın qismən istisnası ABŞ-dəki vəziyyət hesab edilə bilər, burada parlament nazirlərin təyin edilməsində iştirak edir, lakin hökumətə birbaşa xalq tərəfindən seçilmiş prezident rəhbərlik edir);

– Parlamentin bütün mərhələlərdə hökumətə nəzarət etmək hüququna malikliyi; yəni, parlament sərəğularının keçirilməsi; Parlament nəzarəti, yeri gəlmişkən, mehim hüquqi nəticələr daşıya bilər (vəzifəli şəxslərin vəzifədən azad edilməsi, hökumətin istefası, cinayət təqibinin başlanması);[Medusevski A.N|2015|17]

- dövlət başçısının səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması (əgər belə bir prinsip mövcuddursa: demokratik ölkələrdə bir qayda olaraq, dövlət başçısı nümayəndəlik funksiyalarını yerinə yetirir: hakimiyyət qolları arasında mübahisələrdə arbitrdir, seçkilərin təyin edilməsində və vaxtında icraatında cavabdehdir, parlament koalisiyalarının yaradılması və hökumətin formalaşdırılması prosedurlarında cavabdehdir; dövlət başçısı hakimiyyətin heç bir qoluna mənsub deyildir ki, bu da ona Konstitusiyanın arbitri və təminatçısı olmaq imkanı verir.

- Demokratik dövlətlərin məhkəmə sistemi müxtəlif növ məhkəmələr (cinayət, inzibati, arbitraj, apellyasiya və s.) və çoxmərhələli hakimlərin təyin edilməsi proseduru ilə xarakterizə olunur.

Yuxarıda təsvir edilən dövlət quruluşu vətəndaş cəmiyyətinin hakimiyyətə nəzarətinin qurulmasına kömək edir.

Bu nəzarətin ən mühüm elementi cəmiyyətin ümumxalq seçkilərinin nəticələrinə görə hakimiyyəti dəyişmək üçün real imkanının olmasıdır. Və bu imkan təkcə nəzəri deyil, praktikada həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının Xarici ölkələrin Konstitusiyası ilə müqayisəli təhlili:

Ənənəvi olaraq “Vətən” ifadəsi öz ölkəsinə vətənpərvərlik münasibəti kimi çıxış edir. Konstitusiyamızda bu söz beş dəfə işlədilir[Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, 1995,2016 red.]. Digər ölkələrlə müqayisədə Azərbaycan Respublikası bu ifadənin istifadə tezliyinə görə ilkin yerlərdən birini tutur. Beləliklə, məsələn Finlandiya Respublikası öz Konstitusiyasında “Vətən” sözünü 3 dəfə, Yunanıstan Respublikası – 5, Türkiyə Cümhuriyyəti[Türkiyə Cümhuriyyəti Anayasası 1982. 5-ci tərtib] və Çin Xalq Respublikası Konstitusiyalarında[ÇXQ Konstitusiyası 1982. 2018 red.] isə – 6 dəfə işlədilir.

İstənilən dövlətdə ən vacib məsələlərdən biri demografik siyasətdir. Demografik siyasətin həyata keçirilməsi ilə bağlı fikri "Ailə" sözünün istifadə tezliyi ilə müəyyənləşdirmək olar. Ailə cəmiyyətin ən kiçik vahidi olmaqla yanaşı, eyni zamanda dövlətin ən mühüm institutlarından biridir. Dövlətin ailə institutuna verdiyi mühümlüyü Konstitusiyasında “ailə” anlayışının istifadə tezliyi ilə ölçülür. Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası bu baxımdan da ilkinliyini qorumaqdadır. Orada bu konsepsiyanın 16 dəfə qeyd olunduğu müşahidə olunur. SSRİ konstitusiyasında bu konsepsiya 5, Çin Xalq Respublikası Konstitusiyasında - 7, Meksika Respublikası Konstitusiyasında- 9, Braziliya Respublikası Konstitusiyasında - 10, Portuqaliya Respublikası Konstitusiyasında isə - 15 dəfə qeyd olunur.

Mühüm göstəricilərdən biri isə Konstitusiyanın etik yönümlü olmasıdır. Bunu “əxlaq” və “mənaəviyyət” kimi sözlərin istifadə tezliyinə görə müəyyən etmək olar. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası mətnində bu göstəricilər ümumilikdə 3 dəfə istifadə edilir. Bu göstəricilər SSRİ Konstitusiyası mətnində - 4 dəfə, Çin Xalq Respublikası Konstitusiyasında - 5, İtaliya Respublikası Konstitusiyasında - 5, Yunanıstan Respublikasında – 6 [Yunanıstan Respublikası Konstitusiyası|1975|2007 red.], Belarus Respublikasında isə - 8 dəfə istifadə edilmişdir. [Belarus Respublikası Konstitusiyası|1994. 2021 red.].

Aydın ki, bəzi konsepsiyalar daha az öz əksini taparkən, digərləri ön plana çıxır. Məsələn, ölkəmiz ən çox Konstitusiyasında azadlıq hüququ verən ölkələrdəndir.

Azərbaycan Konstitusiyasının mətnində “Azadlıq” sözünün istifadə tezliyi 57 dəfə təşkil edir.

Azadlıq anlayışı Çin Xalq Respublikası Konstitusiyasının mətnində 15 dəfə, Fransa Respublikası Konstitusiyasının mətnində 28 dəfə, İtaliya Respublikasının Konstitusiyasında 28 dəfə, Belarusiya Respublikasının Konstitusiyasında 46 dəfə, Rusiya Federasiyasının Konstitusiyasında 69 dəfə işlədilmişdir. Beləliklə, Konstitusiyamızı “azadlıq” konsepsiyasının istifadəsinin göstəricisinə görə, yalnız Rusiya Federasiyası konstitusiyası qabaqlayır.

Hüquq və Öhdəliklər nisbəti Konsepsiyası. Hüquq və öhdəliklər bir biri ilə bağlı kateqoriyalardır. Bütün daha öncə sözügedən Konstitusiyalarda bu konsepsiya kifayət qədər öyrənilmiş və toxunulmuşdur.

Fərqlər yalnız bu nisbətə miqyasındadır. Konstitusiyamızda “hüquq” sözü “vəzifə”dən 2.9 dəfə çox işlənir. Müqayisə üçün, ABŞ-da "hüquqlar" “vəzifələr”i cəmi 1,8 dəfə üstələyir. Türkiyə Cümhuriyyəti Konstitusiyasında bu nisbət 1.6 təşkil edir, Rusiya Federasiyası Konstitusiyasında isə nisbət 6 təşkil edir.[Rusiya Federasiyasının Konstitusiyası. Problem şərh. 1997.red 2018]

Beləliklə, müxtəlif ölkələrin konstitusiyaları təhlil etdikdən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir konstitusiya öz ölkəsinin simasını, cəmiyyətin ruhunu, onun xüsusiyyətlərini və bu ölkənin adət-ənənələrini əks etdirir. Dünyanın müxtəlif ölkələrinin konstitusiyalarını bizim konstitusiyamızla müqayisə etdikdə aydın olur ki, konstitusiyamız bir çox nöqteyi nəzərdən mükəmməldir.

Bununla belə, bir Konstitusiya nə qədər mükəmməl olursa olsun, insanların ona əməl etməsi, hüquqlarını və öhdəliklərini bilməsi mütləqdir.

“Konstitusiyanın özü sadəcə bir kağız parçasıdır. Onun sözlərində və ifadələrində sehrli heç nə yoxdur. Güclü olan konstitusiyanın özü deyil, düzgün və ədalətli qurulmuş konstitusiya sistemidir”.

Ədəbiyyat

1. V.V.Nikulin – Rusiya Federasiyasının Konstitusiya Hüququ. Tambov
2. FGBOU VPO "TSTU" nəşriyyatı. Moskva.2012.
3. Nikulin V.V. - Konstitutsionnoye pravo Rossiyskoy Federatsii. Tambov
4. Izdatel'stvo FGBOU VPO «TGTU». Moskva.2012.
5. Y.I.Leibo - Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ. Norma Nəşriyyatı. Moskva. 2004.
6. YU. I. Leybo - Konstitutsionnoye pravo zarubezhnykh stran. Izdatel'stvo Norma. Moskva. 2004.
7. Ardan F. Fransa: Dövlət sistemi. – Nəşr. Rusiya Dövlər Pedaqogikası Universitet İM. A.İ. Herzen M. adına.: Hüquq ədəbiyyatı, 2016.Sankt-Peterburq.
8. Ardan F. Frantsiya: Gosudarstvennyy stroy. - Publ. Rosisskiy Gosudarstvenni Pedagogicheskiy Universitet İM. A.I. İmeni Gertsena.: Yuridicheskaya literatura, 2016.Sankt-Peterburq.
9. V. E. Çirkin - Müqayisəli konstitusiya hüququ. Bakalavr və magistratura tələbələri üçün dərslük. 2011. Yurisprudensiya Nəşriyyatı.Moskva.
10. Chirkin V.Ye. - Sravnitel'noye konstitutsionnoye pravo. Uchebnik dlya studentov i aspirantov. 2011. Izdatel'stvo «Yurisprudentsiya», Moskva.
11. Şustrov D.G. - Doktrina və mühakimələrdə müqayisəli konstitusiya hüququ: Tədris kitabçası.Krasand nəşriyyatı.Moskva. 2015.
12. Shustrov D.G. - Sravnitel'noye konstitutsionnoye pravovedeniye v uchenii i suzhdeniyakh: Uchebnik, Izd-vo Krasand, Moskva. 2015.
13. Medusevski A.N. - Müqayisəli konstitusiya hüququ və siyasi institutlar: mühazirə kursu.. Direkt Mediya.Moskva – Berlin, 2015.
14. Medusevskiy A.N. – Sravnitel'noye konstitutsionnoye pravo i politicheskoye instituty: kurs lektsiy. 2015.Direkt Media.Moskva – Berlin.
15. Rusiya Federasiyasının Konstitusiyası. Problem şərh. – M., 1997.
16. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. 1995. 2018 red.
17. Türkiyə Cümhuriyyəti Anayasası. 1982. 2020 red.
18. Çin Xalq Respublikası Konstitusiyası. 1982. 2018 red.
19. Belarusiya Respublikası Konstitusiyası. 1994. 2021 red.
20. Yunanıstan Respublikası Konstitusiyası. 1975. 2017 red.

Rəyçi: dos.N.H. Şükürov

Göndərib: 25.02.2022

Qəbul edilib: 26.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/258-263>

Nərmin Azər qızı Abuzərli
Bakı Dövlət Universiteti
Magistrant
abuzarlinarmin@yandex.com

DOPINQLƏ MÜBARİZƏ SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ MEXANİZMLƏR VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Xülasə

Məqalə idman oyunları zamanı sağlamlığın təmini, mədəni, mənəvi və fiziki tərbiyənin təşkili kontekstində dopinqin qadağan olunması sahəsində beynəlxalq müqavilə və institusional mexanizmlərin fəaliyyəti, habelə bu əməkdaşlıq prosesində Azərbaycan Respublikasının iştirakına toxunmuşdur. Həmçinin, Beynəlxalq Cinayət Polisi Təşkilatı – İNTERPOL çərçivəsində aparılan əməliyyatlar və onların əhəmiyyəti, eləcə də BMT-nin BMT-nin Narkotik və Cinayətkarlığa Qarşı Mübarizə İdarəsinin müvafiq sahədə fəaliyyəti də nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: *dopinq, idman, Azərbaycan Milli Antidopinq Agentliyi, Ümumdünya Antidopinq Agentliyi, Ümumdünya Antidopinq Məcəlləsi, YUNESKO, Avropa Şurası, İNTERPOL, Beynəlxalq Test Agentliyi*

Narmin Azar Abuzarli

International mechanisms in the fields of fight against doping and the Azerbaijan Republic

Abstract

The article touched upon the activities of international treaties and institutional mechanisms in the field of doping control in the context of ensuring health, cultural, spiritual and physical education during sports games, as well as the participation of the Republic of Azerbaijan in this cooperation process. The operations carried out within the framework of the International Criminal Police Organization - INTERPOL and their importance, as well as the activities of the UN Office on Drugs and Crime in the relevant field were also considered.

Key words: *doping, sports games, Azerbaijan National Anti-Doping Agency, World Anti-Doping Agency, World Anti-Doping Code, UNESCO, Council of Europe, INTERPOL, International Testing Agency*

Müasir dövrdə sağlamlığın qorunmasında, mənəvi, mədəni və fiziki tərbiyədə, eləcə də beynəlxalq qarşılıqlı anlaşmanın və sülhün möhkəmlənməsinə şərait yaratmaqda idmanın mühüm rol oynadığını nəzərə alaraq, idmanda dopinqin aradan qaldırılmasına yönəlmiş beynəlxalq əməkdaşlığın təşviqi və fəaliyyətin əlaqələndirilməsi, birgə işbirliyi mühüm və ümdə rola malikdir. Məhz bu sahədə həm beynəlxalq müqavilə, həm də institusional mexanizmlər aparıcı rol oynayırlar.

Belə ki, Dopinqlə mübarizə sahəsində bilavasitə mübarizəni həyata keçirən əsas beynəlxalq qurum – Ümumdünya Antidopinq Agentliyi (ÜADA), idman hərəkəti və dövlətlər tərəfindən təsis edilmiş və maliyyələşdirilən beynəlxalq müstəqil qurumdur. Onun əsas fəaliyyətləri elmi tədqiqat, təhsil, antidopinq fəaliyyətinin inkişafı və bütün idman növləri və bütün ölkələrdə antidopinq siyasətlərini birləşdirən sənəd olan Ümumdünya Antidopinq Məcəlləsinin monitorinqini daxil edir [1, 4-6].

ÜADA aşağıdakı istiqamətlər üzrə öz fəaliyyətini həyata keçirir:

- Ümumdünya Antidopinq Məcəlləsinin qəbulu, implementasiyası və həyata keçirilməsi üzərində nəzarət;

- elm və tibb;

- ADAMS sistemi vasitəsilə qlobal miqyasda anti-dopinq fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və s.

Azərbaycan Milli Antidopinq Agentliyi (AMADA), öz gündəlik fəaliyyətində ÜADA ilə sıx əməkdaşlıq edir və ÜADA-nın tədbirlərində və xüsusi işçi qruplarında iştirak edir. Bu, AMADA-ya

ölkənin Məcəllə və Beynəlxalq Standartlara riayət statusunu dəstəkləməyə və, eyni zamanda, qlobal səviyyədə dopinqlə mübarizəyə töhfə verməyə kömək edir.

Özünün missiyasına (*Azərbaycan idmanının dürüstlüyünün və idmançıların sağlamlığının qorunması*), dəyərlərinə (*dürüstlük, şəffaflıq, qərəzsizlik, hesabatlılıq*), prioritet roluna (*təmiz idmanı təmin etmək və dürüst idmançıların hüquqlarını qorumaq*) və səciyyəvi roluna (*dopinqin aşkarlanması və qarşısının alınması*) malik olan AMADA dopinqlə əlaqəli məsələlərdə idmançılar, idman təşkilatları, hüquq mühafizə orqanları və digər maraqlı tərəflər üçün vahid əlaqə nöqtəsidir. Agentlik dopinq təhlükəsinin qarşısını alır və Azərbaycanda ədalətli və dürüst idman çıxışlarına və nəticələrinə nail olunması, yarış və yarışdan kənar müddətdə idmançılar, köməkçi heyət, inzibatçılar, rəsmilər və digər maraqlı tərəflər tərəfindən dopinqə qarşı sıfır tolerantlıq münasibətinin təşviqi və bütün səviyyələrdə təhlükəsiz, ədalətli və inklüziv bir idman mühitinə nail olunması üçün dövlət siyasətini həyata keçirir.

AMADA-nın 8 əsas fəaliyyət istiqaməti mövcuddur:

1. dopinqlə mübarizə sahəsində dövlət siyasətinin formalaşmasında iştirak etmək və bu siyasətin həyata keçirilməsini təmin etmək, tənzimləməni və qüvvədə olan qanunvericiliyə əməl edilməsinə nəzarəti həyata keçirmək;
2. dopinqlə mübarizə sahəsinin inkişafını təmin etmək;
3. antidopinq proqramını və dopinqlə mübarizə, o cümlədən dopinq vasitələrinin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması sahəsində müvafiq tədbirləri həyata keçirmək;
4. antidopinq sahəsi üzrə müvafiq qurumlarla fəaliyyətin koordinasiyasını təşkil və təmin etmək;
5. dopinq nəzarətini, o cümlədən bionümunələrin toplanılmasını, daşınmasını və yoxlanılmasını təşkil etmək və həyata keçirmək;
6. idmançıların, o cümlədən, köməkçi heyətin hüquqlarını və sağlamlığını qorumaq məqsədi ilə idmanda dopinqsiz iştirakı təbliğ etmək, idmanda dopinqdən istifadənin qarşısının alınması məqsədilə maarifləndirmə fəaliyyətini həyata keçirmək;
7. antidopinq qayda pozuntuları ilə bağlı məsuliyyətin həyata keçirilməsini təmin etmək;
8. dopinqə qarşı mübarizə sahəsində ÜADA, beynəlxalq idman təşkilatları, antidopinq təşkilatları və bu sahədə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr üzrə fəaliyyət göstərən digər beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əməkdaşlığı təmin etmək [2].

2004-cü ildə təşkilat tərəfindən Ümumdünya Antidopinq Məcəlləsi qəbul edilmişdir ki, sözügedən sənəd bütün dünyada idman təşkilatları çərçivəsində antidopinq siyasətləri, qaydaları və müddələrinin harmonizasiyası ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən mühüm aktdır. Məhz bunun əsasında AMADA tərəfindən 2017-2018-ci, habelə 2021-ci illərdə Antidopinq Qaydaları hazırlanmışdır. Antidopinq Qaydaları milli və beynəlxalq səviyyəli idmançılar, idmançılara dəstək heyəti, digər şəxslərə və idman subyektlərinə şamil edilir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq, ölkədə bütün idman subyektləri idmanda dopinqə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə bu qaydalara riayət etməlidir [4].

Birləşmiş Millətlər Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (YUNESKO) da antidopinqlə mübarizə sahəsində mühüm beynəlxalq mexanizmin formalaşmasına öz töhfəsini vermişdir. Belə ki, bunun bariz nümunəsi kimi 2005-ci il 19 oktyabr tarixində Paris şəhərində YUNESKO Baş Konfransının 33-cü sessiyasında qəbul edilmiş “İdmanda dopinqə qarşı mübarizə haqqında” Beynəlxalq Konvensiyanın sözügedən təşkilatın bədən tərbiyəsi və idman sahəsində fəaliyyətinin strategiyası və proqramı çərçivəsində məqsədi idmanda dopinq tətbiq edilməsinin qarşısının alınmasına və onun kökünün kəsilməsi naminə ona qarşı mübarizəyə kömək etməkdən ibarətdir. Konvensiya Ümumdünya Antidopinq Məcəlləsini tanıyır, onun effektiv tətbiqi təmin edir və dövlətlərin qlobal şəkildə dopinq probleminin həlli üçün istifadə edə biləcəkləri hüquqi çərçivəni təmin edir. Bundan əlavə, Konvensiyanın 2-ci maddəsi digər anlayışlarla yanaşı, idmanda “antidopinq qaydasının pozulması”nın əhatə dairəsini müəyyən etmişdir ki, bu da aşağıda sadalanan pozuntulardan birinin və ya bir neçəsinin baş verməsi deməkdir:

- idmançının orqanizmindən götürülmüş nümunədə qadağan olunmuş maddənin və ya onun metabolitlərinin, yaxud markerlərinin olması;
- qadağan olunmuş maddədən və ya qadağan olunmuş metoddan istifadə edilməsi və ya istifadə etmək cəhdi;

➤ qüvvədə olan antidoping qaydalarına müvafiq olaraq bildiriş alındıqdan sonra üzrlü səbəblər olmadan nümunə götürülməyə gəlməkdən imtina edilməsi və ya nümunə götürülməyə gəlməmək və ya nümunə götürülməsindən başqa şəkildə imtina etmək;

➤ idmançının yarışdan kənar vaxtda test yoxlamasından keçirilə bilməsi barədə qüvvədə olan tələblərin pozulması, o cümlədən idmançının olduğu yer barədə tələb olunan informasiyanın təqdim edilməməsi və ağılabatan qaydalar əsasında təyin edilən test yoxlamasından keçmək üçün gəlməməsi;

➤ doping nəzarətinin istənilən mərhələsində saxtakarlıq edilməsi və ya saxtakarlıq etmək cəhdləri;

➤ qadağan olunmuş maddələrə və ya metodlara malik olmaq;

➤ qadağan olunmuş hər hansı maddənin və ya qadağan olunmuş hər hansı metodun yayılması;

➤ hər hansı idmançının orqanizminə qadağan olunmuş maddə daxil edilməsi və ya daxil etmək cəhdi, yaxud onun barəsində qadağan olunmuş metodun tətbiq edilməsi və ya tətbiq etmək cəhdi, yaxud antidoping qaydasının pozulması ilə əlaqədar və ya bu qaydanı pozmaq üçün göstərilən hər hansı cəhdlə əlaqədar kömək, həvəsləndirmə, şərait yaradılması, təhrikçilik, bu əməllərin gizlədilməsi və ya onlarda hər hansı başqa formada iştirak [5].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, YUNESKO-nun uyğunluq monitorinqi qaydalarına əsasən, Azərbaycan Respublikası AMADA, Gənclər və İdman Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi, Dövlət Sərhəd Xidməti, Dövlət Gömrük Komitəsi, Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi, Milli Olimpiya Komitəsindən ibarət Milli Uyğunluq Platformasını yaratmışdır. AMADA, ölkənin uyğunluğunun əlaqələndirilməsi üzrə Milli Əlaqələndirici təyin edilmişdir [2].

Azərbaycan Respublikasının da tərəf olduğu (20 iyun 2003-cü il) Avropa Şurasının 16 noyabr 1989-cu il tarixində Strasburq şəhərində imzalanmış “Antidoping Konvensiyası” da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şübhəsiz ki, bu sənəd bir sıra əlamətlərinə görə YUNESKO çərçivəsində qəbul olunan müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənəddən fərqlənir. Belə ki, ilk növbədə, vurğulamaq lazımdır ki, YUNESKO Konvensiyasında “idmanda doping” antidoping qaydasının pozulması halı qismində nəzərdən keçirildiyi halda, Avropa Şurasının Konvensiyasında bu anlayış idmançılara dopingin yeridilməsi və ya onların doping vasitələrinin və doping metodlarının farmakoloji növlərindən istifadə etmələri kimi ifadə olunmuşdur. Fikrimizcə, sonuncu tərif daha təkmil anlayışdır və əhatə dairəsi dəqiq təsbit olunmuşdur.

Bundan əlavə, Avropa Konvensiyası “doping vasitələrinin farmakoloji növləri və ya doping metodları” anlayışını da (*müvafiq beynəlxalq idman təşkilatları tərəfindən qadağan edilmiş və Konvensiyanın tələblərinə əsasən Monitorinq Qrupu tərəfindən təsdiq olunan siyahıya daxil edilmiş doping vasitələri və ya doping metodlarının növləri*) müəyyən etmişdir [6].

Bununla yanaşı, onu da vurğulamaq lazımdır ki, AMADA, Avropa Şurasının Monitorinq Qrupu (T-DO) və Ümumdünya Antidoping Agentliyi üzrə Avropa Şurasının Xüsusi Avropa Komitəsinin (CAHAMA) iclas və fəaliyyətlərində, o cümlədən müxtəlif işçi qruplarında iştirak edərək, onlarla sıx tərəfdaşlıq edir [2].

Milli Antidoping Təşkilatları və Nümunə Toplanması üçün Səlahiyyətli Qurumlar (NTSQ) da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, AMADA, öz test keçirilməsini daha effektiv planlaşdırması və daha yaxşı məlumat mübadiləsi məqsədilə digər milli antidoping təşkilatları və özəl nümunə toplama üçün səlahiyyəti olan qurumlarla sıx əməkdaşlıq edir. 2019-cu ildə AMADA Rusiya Federasiyası, Özbəkistan, Bolqarıstan və Moldovanın milli antidoping təşkilatları ilə əməkdaşlıq müqavilələri imzalamış və, həmçinin Almaniyada yerləşən beynəlxalq nümunə toplama üçün səlahiyyətli qurum olan “PWC” şirkəti ilə müqaviləsini yeniləmişdir [2].

Beynəlxalq Cinayət Polisi Təşkilatının – İNTERPOL-un isə digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq mühitində həyata keçirdiyi layihələr idmanda doping barədə taktiki, əməliyyat və strateji məlumatların, habelə iş qabiliyyətini yüksəldən doping preparatlarının qanunsuz dövriyyəsi barədə informasiyanın təqdim olunmasından ibarətdir. Buraya hər bir doping vasitəsinin, xüsusilə cəmiyyətdə “doping” kimi tanınan məhsulların sistemə tahlili (növləri, şəkilləri, məhsulun əmtəə nişanı və coğrafi göstəricisi, təchizat şəbəkələri və s.) kimi məsələlər aiddir.

İNTERPOL-un müvafiq layihələri çərçivəsində həyata keçirilən əməliyyatları (“AUGEAS”, “BARIUM”) da vurğulamaq yerinə düşərdi. Belə ki, “AUGEAS” əməliyyatı ÜADA-nın hesabatından sonra Fransa tərəfindən həyata keçirilən, idman qurumlarının rəhbərliklərinin də iştirak etdiyi

beynəlxalq korrupsiya faktları və idmançılar tərəfindən dopinq faktlarının gizlədilməsi üzrə 2015-ci ildən etibarən nəşr olunan qırmızı istiqamətləndirmələr əsasında müvafiq tədbirlərin görülməsi üçün keçirilirdisə [7], 2016-cı ilin aprelindən etibarən ABŞ-ın Narkotiklərlə Mübarizə İdarəsi ilə əməkdaşlıq şəraitində dopinqin qanunsuz istehsalı və yayılmasının qarşısının alınmasına yönəlmiş “BARIUM” əməliyyatı nəticəsində isə 30 nəfərdən yuxarı şəxs həbs olunmuş, mürəkkəb quruluşa və imkanlara malik dörd gizli laboratoriya ləğv edilmiş, milyonlarla flakon, həb və ampulalar müsadirə edilərək götürülmüşdür.

Şübhəsiz ki, İNTERPOL-un beynəlxalq və milli tərəfdaşlarla birgə həyata keçirdiyi dərman vasitələrinin onlayn və digər formalarda qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı əməliyyatlarda (məsələn, “PANGEA”, “Afyə”, “Heera”, “Qanoon” və s.) da dopinqlə mübarizə tədbirləri mühüm istiqamətlərdən biri sayılır. Məhz bütün bunların davamı olaraq, “PANGEA” əməliyyatı çərçivəsində 2020-ci ildə formalaşdırılan tramadolun dövriyyəsinə qarşı mübarizə fəaliyyəti Afrikada bu dövriyyənin toxunduğu dövlətlərə yönəlmişdir. Fəaliyyətin həyata keçirilməsində əsas məqsəd mənşə və təyinat ölkələri arasında araşdırmaların aparılmasından ibarətdir [9].

Hətta 2004-cü ildə İNTERPOL dünyanın 16 dövlətindən, ÜADA, Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi və Avropa Şurasını təmsil edən nümayəndələrin iştirak etdiyi Dopinq Preparatları üzrə Beynəlxalq İşçi Qrupunun birinci iclasını keçirmişdir. Məhz Qrup aşağı səviyyəli risklə yüksək məbləğdə gəlir gətirən cinayəti törətmiş şəxslərin aşkar edilməsi üçün daha sərt qanunvericilik normalarının qəbulunun zəruriliyini xüsusilə vurğulamışdır [9].

Dopinqlə mübarizə sahəsində İNTERPOL-un istifadə etdiyi vasitələrdən ən əsası üzv-dövlətlərin vəsatəti əsasında Baş Katiblik tərəfindən nəşr olunan qırmızı (*mühakimə olunması və ya cəzasının qalan hissəsini çəkməsi üçün axtarılda olan şəxslərin yerinin müəyyən edilməsi və həbsi üçün xəbərdarlıq*), narıncı (*ictimai təhlükəsizliyə ciddi və qaçılmaz təhlükə yaradan hadisə, şəxs, obyekt və ya proses barədə xəbərdarlıq*) və bənövşəyi (*cinayət törətmiş şəxslər tərəfindən istifadə olunmuş üsullar, vasitələr, qurğular və cinayətin gizlədilmə üsulları barədə xəbərdarlıq*) istiqamətləndirmələrdir. Nümunə qismində qanunsuz şəkildə və öldürücü təsirə malik olmaqla, dietik və bodibilding (xüsusi fiziki məşqlər hesabına əzələlərin inkişafı, şişirdilməsi) üçün köməkçi vasitə qismində istifadə olunan, 2,4-dinitrofenol (2,4-DNP və ya sadəcə DNP) barədə nəşr olunan narıncı istiqamətləndirməni, yaxud gömrük sərhəd buraxılış məntəqələrindən aşkar olunmadan keçirilməsi məqsədilə xüsusi güc verən dərman vasitələrinin gizlədilməsi (maskalanması) ilə bağlı yeni üsullar barədə üzv-dövlətlərin polis orqanlarına məlumat verilməsi üçün nəşr olunan bənövşəyi istiqamətləndirmələri göstərmək olar [10].

İNTERPOL-un ÜADA ilə birgə əməkdaşlıq şəraitində birgə fəaliyyətin təzahür formalarından biri də “Energia” layihəsidir. Layihə cinayətkarlığın aktual və yenilənmiş təhlilinin təqdim edilməsi yolu ilə iş qabiliyyətini artıran və insana hədsiz güc verən dərman vasitələrinin öyrənilməsi və onların dövriyyəsinə qarşı mübarizənin aparılması məqsədilə üzv-dövlətlərə kömək üçün həyata keçirilir. Məhz bununla bağlı layihə çərçivəsində aşağıdakılara dair müvafiq məlumatların toplanmasına xüsusi diqqət yetirilir:

- satış və distribütor İnternet səhifələrinə və istehkaçı forumlara xüsusi diqqət yetirməklə, onlayn tədqiqat vasitəsilə xüsusi güc verən dərmanların təchizatı və tələbatı;

- layihədə iştirak edən dövlətlər tərəfindən təqdim olunan müsadirə olunmuş məhsullar.

Məhz bu məlumatlar cinayət şəbəkələrinin ifşa olunması və onlar tərəfindən cinayətin törədilməsi üsullarının aşkar edilməsi, hüquq-mühafizə səylərinin diqqətini yönəltməsi zəruri olan mümkün təhdidlərin müəyyənləşdirilməsi, iştirakçı-dövlətlərin hüquq-mühafizə orqanları arasında məlumat mübadiləsinin asanlaşdırılması, eləcə də hədsiz güc verən dərmanların, əczaçılıq məhsullarının və narkotiklərin dövriyyəsi ilə idmanda mövcud olan cinayətkar təşkilatlararası bağlılıqların üzə çıxarılması məqsədilə geniş istifadə olunur [11].

BMT-nin Narkotik və Cinayətkarlığa Qarşı Mübarizə İdarəsi dopinqlə mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsində mühüm universal mexanizm özünəməxsus rol oynamaqdadır. Belə ki, sözügedən beynəlxalq qurumla Ümumdünya Antidopinq Təşkilatı arasında mövcud olan əməkdaşlıq idmançıların, bütövlükdə isə cəmiyyətin sağlamlığı və rifahının qorunması üçün yeni psixoaktiv vasitələrlər və laborator analizlərlə təminində aparıcı mövqeyə malikdir. Yaxın gələcək illərdə BMT-nin Narkotik və

Cinayətkarlığa Qarşı Mübarizə İdarəsinin Laboratoriyası dünyanın 85 ölkəsində 300-dən çox milli laboratoriyalarda həyata keçirilən sınaqların və testlərin təkmilləşdirilməsinə dəstək məqsədilə sıx əməkdaşlığın daha dərinləşməsi niyyətindədir. Bundan əlavə bütün dünyada milli məhkəmə-tibbi və toksikoloji laboratoriyalara müvafiq şəraiti yaradaraq, narkotiklərin təhlili üzrə müstəqil olaraq laboratoriyalararası tədbirlərin həyata keçirilməsi funksiyasına malik Beynəlxalq Birgə Təlimlər son onillik ərzində beynəlxalq səviyyədə nəzarətdə olan vasitələrin və yeni psixoaktiv maddələrin eyniləşdirilməsi üçün 109 ölkəyə 15000 etalon nümunələr göndərmişdir [13].

Hətta ötən ilin 24 fevral tarixində BMT-nin Narkotik və Cinayətkarlığa Qarşı Mübarizə İdarəsinin ÜADA ilə Anlaşma Memorandumu imzalaması idmançıların sağlamlığının və rifah halının qorunması üçün yeni psixoaktiv vasitələrlə mübarizə və laborator analizlərin həyata keçirilməsi sahəsində sözü gedən iki qurum arasında əməkdaşlığın inkişafının yeni mərhələsidir. Bununla da, sözügedən beynəlxalq sənəd asılılığa gətirib çıxaran yeni maddələrin öncədən aradan qaldırılması sistemlərinin dəstəklənməsində əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinə və təcrübənin sonradan geniş miqyasda istifadəsinə yönəlmişdir.

Anlaşma Memorandumunda hər iki beynəlxalq qurum arasında bir sıra sahələrdə, o cümlədən narkotiklərdən sui-istifadənin və cəmiyyətdə cinayətkarlığın qarşısının alınması və araşdırılması, məhkəmə ekspertizası və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıqla bağlı sahələrdə əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi nəzərdə tutulur. Məhz bu baxımdan, sözügedən sənəd əməkdaşlığın üç əsas istiqamətini özündə ehtiva edir:

- analitik bacarığın və laboratoriyaların fəaliyyətinin genişləndirilməsi məqsədilə elmi təcrübə və resursların mübadiləsi;
- meydana çıxan yeni maddələrə dair məlumat və informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsi;
- doping üçün istifadə olunan maddələrin istehsalı və dövriyyəsində mütəşəkkil cinayətkar təşkilatların rolunun araşdırılması və təhlilinin genişləndirilməsi üçün məlumat mübadiləsi [13].

Antidoping sahəsində əməkdaşlığın həyata keçirilməsinə beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları da mühüm rol oynayır. Nümunə qismində ÜADA və Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin birgə nəzarəti altında 2018-ci il yaradılan, beynəlxalq idman federasiyaları, mühüm tədbirlərin təşkilatçıları və ya dəstək məqsədilə müraciət edən digər antidoping təşkilatları üçün antidoping proqramlarını həyata keçirən müstəqil qeyri-kommersiya təşkilatını – Beynəlxalq Test Agentliyini göstərmək olar. Dopinglə qlobal səviyyədə mübarizə aparılması sahəsində müstəqilliyi, təcrübəni və şəffaflığı təşviq etmək məqsədi güdən Agentliyin mənzil-qərargahı Lozanna şəhərində yerləşir [12]. 12 iyul 2019-cu il tarixdə AMADA və Beynəlxalq Test Agentliyi əməkdaşlıq müqaviləsi imzalamışlar. AMADA-nın Beynəlxalq Test Agentliyi ilə tərəfdaşlığı test keçirmə, araşdırma, idmançıların bioloji pasportları sahələrində məlumat və təcrübə mübadiləsi və digər qarşılıqlı maraq təşkil edən sahələrdə əməkdaşlığı əhatə edir. Müqavilə, həmçinin AMADA-nın, Beynəlxalq Test Agentliyinin xahişi ilə Beynəlxalq Test Agentliyi adından Nümunə Toplanması üçün Səlahiyyətli Qurum kimi çıxış etməsini nəzərdə tutur. Sözügedən müqavilənin imzalanması, qabaqcıl təcrübədən faydalanmaq məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlıq şəbəkəsinin genişləndirilməsi və daha yüksək nəticələrin əldə edilməsi üçün milli və beynəlxalq antidoping səyləri arasında sinerjiyanı təmin etmək üzrə inkişaf strategiyasının növbəti addımıdır.

Ədəbiyyat

1. Houlihan B. The Evolution of Performance-Enhancing Drug Use in Sport. In Emerging Drugs in Sport. Eds., O.Rabin, O. Corazza. Geneva, Springer, 2021, pp. 3-15
2. <https://www.amada.az/about-us/amada/>
3. <https://www.amada.az/emekdasliq/beynelxalq-emekdasliq/>
4. <https://www.amada.az/legal/antidoping-qaydaları/>
5. http://azstand.gov.az/upload/files/328-IIIQ%20_%C4%B0dmanda%20doping%20qar%C5%9F%C4%B1%20m%C3%BCbariz%C9%99%20haqq%C4%B1nda_%20Beyn%C9%99lxalq%20Konvensiyaya%20qo%C5%9Fulmaq%20bar%C9%99sind%C9%99.pdf
6. <http://www.e-qanun.az/framework/2220>

7. <https://www.interpol.int/News-and-Events/News/2016/INTERPOL-issues-Red-Notice-against-Papa-Massata-Diack-at-France-s-request>
8. <https://www.interpol.int/News-and-Events/News/2009/INTERPOL-and-World-Anti-Doping-Agency-join-forces-to-fight-sports-cheats>
9. <https://www.interpol.int/Crimes/Illicit-goods/Pharmaceutical-crime-operations>
10. <https://www.interpol.int/Crimes/Corruption/Anti-doping>
11. <https://www.interpol.int/Crimes/Corruption/Project-Energia>
12. <https://ita.sport/services/>
13. <https://www.unodc.org/unodc/en/frontpage/2021/February/unodc-and-world-anti-doping-agency-partner-to-protect-the-health-of-athletes-through-science.html>

Rəyçi: dos. T.T. Vəliyev

Göndərib: 01.03.2022

Qəbul edilib: 29.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/264-268>

Elmar Muxtar Şamsiyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Magistrant
elmarshamsi@gmail.com

MALİYYƏ SİSTEMİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

Xülasə

Dövlətin iqtisadi münasibətlər sistemində müdaxiləsinin zəruriliyi və məqsədə uyğunluğu ilə bağlı mübahisələr keçmişə çəkildi. Hazırda bəşəriyyət tərəfindən dövlətin təsərrüfat həyatına təsir variantları geniş spektri sınaqdan keçirilib.

Zəngin tarixi material və iqtisadi problemlərin uğurlu həlli nümunələrinin bolluğu dövlətlərin iqtisadi siyasətinin adekvatlığı meyarının metodoloji cəhətdən mümkünliyünü müəyyən edir.

Məqalə maliyyə siyasəti vasitəsi ilə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Məqalədə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi əsaslandırılır, dövlət maliyyə siyasətinin əsas istiqamətləri və əsas maliyyə alətlərinin - dövlət büdcəsinin xərclərinin və gəlirlərinin iqtisadiyyatda məcmu tələbatə və məcmu təklifə təsir mexanizmi təhlil edilir.

Açar sözlər: *dövlət, maliyyə sistemi, maliyyə siyasəti, tənzimlənmə*

Elmar Mukhtar Shamsiyev

Government regulation of the financial system

Abstarct

Disputes over the necessity and expediency of state intervention in the system of economic relations have been postponed. At present, a wide range of options for influencing the economic life of the state has been tested by mankind.

The rich historical material and the abundance of examples of successful solutions to economic problems determine the methodological feasibility of the criterion of adequacy of economic policy of states.

The article is devoted to the analysis of state regulation of the economy through financial policy. The article substantiates the need for state regulation of the economy, analyzes the main directions of public financial policy and the mechanism of impact of the main financial instruments - expenditures and revenues of the state budget on aggregate demand and aggregate supply in the economy.

Key words: *state, financial system, financial policy, regulation*

Giriş

Maliyyənin dövlət tənzimlənməsi mikro və makro səviyyədə həyata keçirilir. Bu, cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında baş verən maliyyə proseslərinə təsir sistemidir.

Bu, cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında baş verən maliyyə proseslərinə təsir sistemidir. Bunun hesabına maliyyə resurslarının müxtəlif səviyyələr və sosial-iqtisadi sistemin strukturları arasında sürətlə səmərəli şəkildə yenidən bölüşdürülməsinə imkan yaradılır.

Dövlətin maliyyə tənzimlənməsi bir-birinə təsir edən qarşılıqlı fəaliyyət kompleksidir. Tənzimləyici rol yalnız büdcə təşkilatlarına şamil edilmir. Dövlətə istehsal vasitələri üçün prioritet verilir. Bu, dünya praktikasında öz əksini tapıbdir. Planlı başlanğıcın əhəmiyyətli elementləri olan yüksək rəqabət mühiti dövlət fəaliyyətini təcəssüm etdirir. Bu zaman o, özəl kapitalist sahibkarlıqla birlikdə fəaliyyət göstərir. Dövlət maliyyənin qanunvericilik aktları, icra, bələdiyyə, nümayəndəli hakimiyyət institutları vasitəsilə tənzimlənməsini həyata keçirir.

Analiz

Bazar iqtisadiyyatında dövlət qarşısında duran vəzifələrin müxtəlifliyi dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi funksiyaları müəyyən edir. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi prosesində dövlət qarşısında duran vəzifələri həll etmək üçün dövlətin sərəncamında bir sıra alətlər var ki, onlardan ən vacibləri bunlardır: fiskal və pul siyasəti; sosial siyasət və gəlirlərin tənzimlənməsi siyasəti; xarici iqtisadi siyasət və s.

Fiskal siyasətə dövlətin büdcə vəsaitlərinə sərəncam verilməsi üzrə fəaliyyəti aid edilir. Bu fəaliyyətin bir tərəfi vergitutma sistemi vasitəsilə vəsaitlərin yığılması, digər tərəfi isə həmin vəsaitlərin xərclənməsi ilə bağlıdır. Dövlət büdcə vəsaitləri hesabına öz ictimai funksiyalarını — müdafiə, milli təhlükəsizlik, təhsil, səhiyyə, fundamental elmi tədqiqatlar, ekoloji problemlərin həlli, sosial problemlər və s. həyata keçirir.

Fiskal siyasət iqtisadiyyatın makroiqtisadi sabitləşməsinə nail olmaq üçün mühüm vasitədir. Dövlət xərcləri və vergilərlə manipulyasiya etməklə işgüzar fəallığı stimullaşdırmaq, işsizliyə və inflyasiyaya təsir etmək olar. Dövlətin yanlış fiskal siyasəti bütün milli iqtisadiyyat üçün ciddi mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər (Qlanov V.A., 2007: c. 43).

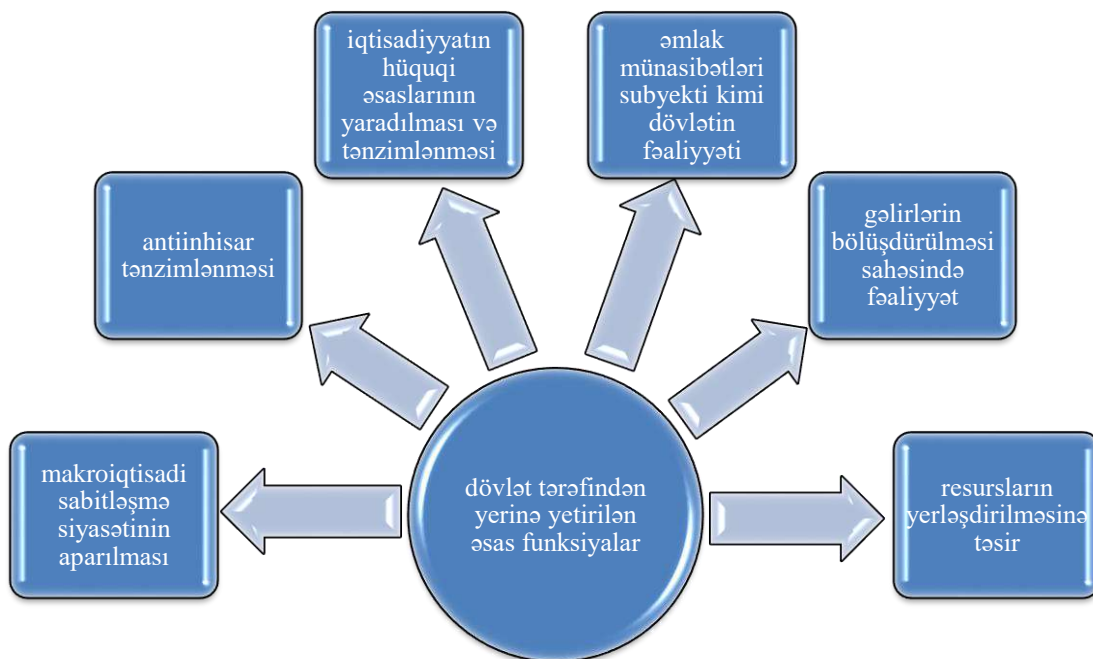
Pul siyasəti əhəmiyyətinə görə heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Pul kütləsini tənzimləyən dövlət qiymətlərə, investisiya layihələrinə və əhalinin istehlakına, milli istehsalın həcminə, inflyasiyaya və iqtisadi artım tempinə təsir göstərə bilər. Pul siyasəti də fiskal siyasət kimi sabitləşmə vasitəsi ola bilər, amma iqtisadiyyata mənfi təsir göstərə bilər. Düzgün pul siyasəti olmadan, inflyasiya ilə mübarizə mümkün deyil.

Hər bir dövlət müəyyən sosial siyasət aparır. Dövlət gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi funksiyasını dövlət vergi sistemi vasitəsilə, eləcə də aztəminatlı insanlara dövlət yardımı üzrə müxtəlif sosial proqramlar vasitəsilə, məşğulluq, təhsil, mədəniyyət, tibb və s. sahələrdə müəyyən siyasət həyata keçirməklə yerinə yetirir (Klakov V.İ., 2005: c. 16-18).

İqtisadi siyasətin bütün alətləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bir sahədə qərarlar qəbul edilərkən onların başqalarına təsiri nəzərə alınmalıdır. Maliyyə və pul siyasətində dəyişikliklər investisiyalar, məşğulluq, gəlirlərin səviyyəsi, milli istehsalın həcmi və xalis ixracın həcminə təsir edəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi siyasət alətlərindən heç biri başqalarından təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərmir.

Dövlət tərəfindən yerinə yetirilən əsas funksiyalar aşağıdakılardır.

Sxem 1. Dövlət tərəfindən yerinə yetirilən əsas funksiyalar

Mənbə: <https://www.pp-mag.ru/jour/article/view/533>

Belə təsnifat kifayət qədər şərtlidir, çünki real praktikada bütün funksiyalar bir-birinə bağlıdır və kompleksdə fəaliyyət göstərir. Məsələn, antiinhisar fəaliyyəti müvafiq qanunvericiliyin mövcudluğunu nəzərdə tutur, onun nəticələri isə həm resursların yerləşdirilməsinə, həm də gəlirlərin bölüşdürülməsinə təsir göstərəcək. Dövlətin bu funksiyalarını nəzərdən keçirdək (D.M.Mixaylov., 2000: p. 43).

İlk növbədə, dövlət iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən qanunların və normativ hüquqi aktların yaradılmasına, habelə onların icrasına nəzarət edilməsinə cavabdehdir. Qanunvericilik bazasının yaradılması iqtisadi agentlərin davranış qaydalarının və iqtisadi ünsiyyətin hüquqi prinsiplərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu qaydalar arasında xüsusi mülkiyyət hüquqlarını müdafiə edən və sahibkarlıq fəaliyyətinin formalarını müəyyən edən qanunvericilik və normativ aktları, müəssisələrin fəaliyyət şəraiti, öz aralarında və dövlət arasında qarşılıqlı münasibətləri qeyd etmək olar. Hüquq normaları məhsulun keyfiyyəti və əməyin təhlükəsizliyi problemlərinə, həmkarlar ittifaqları və administrasiyanın qarşılıqlı münasibətləri məsələlərinə və s. şamil edilir.

Rəqabətin qorunması funksiyasını yerinə yetirən iqtisadi sahəni tənzimləyən ən mühüm qanunvericilik aktlarına antiinhisar qanunlarını aid etmək lazımdır. Antiinhisar qanunvericiliyi, 1890-da ABŞ-da qəbul edilən Sherman Qanunu ilə başlayan qədim tarixə malikdir (Trading Economics, 2020: p. 248).

Rəqabətin qeyri-mükəmməlliyi ilə bağlı nəticələrin qarşısını almaq üçün dövlət antiinhisar qanunvericiliyi əsasında dövlət tənzimlənməsi tədbirlərindən istifadə edir, qiymətlərə nəzarəti müəyyən edir, böyük firmaların bölünməsinə müraciət edir, onların birləşməsinə mane olur.

Bazar iqtisadiyyatının fəaliyyətinin əsası kimi rəqabətin qorunması inhisarların davranış qaydalarının və ya onlarla mübarizə qaydalarının tənzimlənməsinə gətirib çıxarmır. Rəqabət mühitinin yaradılmasının ən mühüm şərti bazardakı vəziyyət və bütövlükdə iqtisadiyyatın vəziyyəti barədə düzgün məlumatın olmasıdır (Suetin A.A., 2007, c. 89).

Antiinhisar qanunvericiliyi bazarda rəsmi "oyun qaydaları"nın yaradılması vasitəsi kimi dövlət tərəfindən rəqabətlə inhisarçılıq arasında tarazlığın saxlanması vasitəsi kimi çıxış edən qanunlar paketidir. Müxtəlif ölkələrdə antiinhisar qanunvericiliyinin konkret xarakteri və məzmunu öz xüsusiyyətlərinə malikdir, lakin bu qanunvericiliyin bütün ölkələr üçün ümumi əsaslarını ayırmaq olar. Bunlara rəqabətin qorunması və təşviqi, bazarda hakim mövqə tutan firmalara nəzarət, qiymətlərə nəzarət, istehlakçıların maraqlarının qorunması, orta və kiçik biznesin inkişafına yardım daxildir.

Müasir antiinhisar qanunvericiliyinin iki prinsiplial sahəsi var: qiymətlərə nəzarət və şirkətlərin birləşməsinə nəzarət. Antiinhisar qanunvericiliyi, ilk növbədə, qiymətlərə dair sazişi qadağan edir. Qiymətlərin müəyyən edilməsi məqsədilə firmalar arasında sövdələşmə qanunsuz sayılır. Şirkət qəsdən rəqiblərin sənayesindən kənarlaşdırılması üçün aşağı qiymətlər müəyyən etdikdə, qanunla satış dempinq təcürbəsi təqib edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin fəaliyyətinin digər heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən istiqaməti makroiqtisadi sabitləşmədir. Bunu hökumətin iqtisadi artımın, tam məşğulluğun və qiymətlərin sabit səviyyəsinin təmin edilməsi istiqamətində fəaliyyəti kimi müəyyən etmək olar.

Bu məsələnin həllində əsas alətlər fiskal və pul siyasətidir. Bir çox nəzəriyyəçilər, məsələn, monetaristlər dövlətin iqtisadi vəziyyətə müdaxilə edərək iqtisadiyyatı daha optimal tarazlıq səviyyəsinə çıxarmaq imkanlarına şübhə etsələr də, istənilən hökumət pul və fiskal siyasət yeridir.

Fiskal siyasət dövlət büdcəsini təsdiq edən ölkə parlamenti tərəfindən formalaşdırılır, hökumət tərəfindən, ilk növbədə Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. İqtisadiyyatın tsiklik tərəddüdlərinin hamarlaşdırılmasına yönəlmiş istənilən stabilləşdirici, antisiklik siyasət kimi fiskal siyasətin məqsədləri aşağıdakılardır:

- 1) sabit iqtisadi artımın təmin edilməsi;
- 2) resursların tam məşğulluğunun (ilk növbədə tsiklik işsizlik probleminin həlli);
- 3) qiymətlərin sabit səviyyəsinin (inflyasiya probleminin həlli) sabit səviyyədə olması.

Fiskal siyasət, ilk növbədə, ümumi tələbatın hökumət tərəfindən tənzimlənməsi siyasətidir (Ə.Ə.Ələkbərov, 2007: s. 123). Bu halda iqtisadiyyatın tənzimlənməsi məcmu xərclərin miqdarına təsir vasitəsi ilə baş verir. Dövlət büdcəsinin xərcləri və gəlirləri fiskal siyasətin alətləridir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- 1) dövlət satınalmaları;
- 2) vergilər;
- 3) transferlər.

Fiskal siyasət alətlərinin məcmu tələbata təsiri fərqlidir. Dövlət satınalmalarının dəyişdirilməsi ümumi tələbata birbaşa təsir göstərir, vergilər və transfertlər isə istehlak xərclərinin və investisiya xərclərinin məbləğini dəyişdirərək məcmu tələbata dolaylı təsir göstərir.

Bu zaman dövlət satınalmalarının artımı məcmu tələbatı artırır, onların azalması isə ümumi tələbatın azalmasına gətirib çıxarır, çünki dövlət satınalmaları ümumi xərclərin bir hissəsini təşkil edir.

Vergi artımı əks istiqamətdə fəaliyyət göstərir. Vergilərin artması həm istehlak, həm də investisiya xərclərinin azalmasına və nəticədə ümumi tələbatın azalmasına gətirib çıxarır. Müvafiq olaraq, vergilərin azaldılması məcmu tələbatı artırır ki, bu da real ümumi milli məhsulun artımını şərtləndirir (Dmitriev B.A., 2006: c. 48).

Buna görə də, maliyyə siyasəti alətləri iqtisadi dövrün müxtəlif mərhələlərində iqtisadiyyatı sabitləşdirmək üçün istifadə edilə bilər. İqtisadiyyatın yerləşdiyi dövrün mərhələsindən asılı olaraq fiskal siyasət alətləri müxtəlif yollarla istifadə olunur.

Maliyyə siyasətinin iki növü vardır: stimullaşdırıcı və maneə törədici.

Stimullaşdırıcı fiskal siyasət tənəzzül zamanı tətbiq edilir, buraxılışın tənəzzülünün azaldılması və işsizlik səviyyəsinin azaldılması məqsədi daşıyır. Stimullaşdırıcı fiskal siyasət ümumi tələbatın (məcmu xərclərin) artırılmasına yönəlib. Onun alətləri aşağıdakılardır:

- a) dövlət satınalmalarının artması;
- b) vergilərin azaldılması;
- c) transfertlərin artırılması.

Ehtiyatlı fiskal siyasət bumu (iqtisadiyyatın həddindən artıq qızması) zamanı istifadə olunur, inflyasiya boşluğunun azaldılması və inflyasiyanın azaldılması məqsədi daşıyır və ümumi tələbatın (ümumi xərclərin) azaldılmasına yönəldilir.

Diskresion fiskal siyasət iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi məqsədilə hökumət tərəfindən dövlət satınalmalarının, vergilərin və transfertlərin miqdarının qanunvericilik (rəsmi) dəyişikliyindən ibarətdir. Avtomatik fiskal siyasət inteqrasiya edilmiş (avtomatik) stabilizatorların təsiri ilə bağlıdır. İnteqrasiya edilmiş (və ya avtomatik) stabilizatorlar dəyəri dəyişməyən, lakin mövcudluğu (iqtisadi sistemə daxil edilmiş) iqtisadiyyatı avtomatik olaraq sabitləşdirən, tənəzzül zamanı işgüzar fəaliyyəti stimullaşdırır və həddindən artıq istiləşmə zamanı onu saxlayan alətlərdir. (M.Hüseynov, 2007: s.65).

Gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi ilə bağlı funksiya da az əhəmiyyət daşıyır. Rəqabət mexanizmini təmin edən paylama, insanın nəzarətindən kənarında olan, ona tabe olmayan hallara görə sosial təbəqələşməyə və yoxsulluğa gətirib çıxarır. Cəmiyyət gəlirlərin vergi bölgüsü, sosial müdafiə proqramlarının qəbul edilməsi yolu ilə imkansız vətəndaşlara qayğıni öz üzərinə götürür. Məsələn, sosial sığorta, tibbi yardım, işsizlik müavinətləri və s. üzrə ödənişlər. Ailə gəlirlərindən asılı olmayaraq, təhsil almaq imkanını, bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin dəstəklənməsinə subsidiyaları və s. təmin edən proqramlar dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir.

Dövlət mülkiyyətində qarışıq korporasiyalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, burada kapitalda dövlət iştirakı böyük olmaya da bilər (50% - dən az təşkil edə bilər), lakin o, şirkətin fəaliyyətinə ictimai nəzarəti təmin edir (Trading Economics, 2020: p.65).

Dövlət mülkiyyətinin formalaşmasının mənbəyi milliləşmə və dövlət sahibkarlığıdır, yəni dövlət vəsaiti hesabına müəssisələrin tikintisidir. Bu müəssisələr bazar münasibətlərinin subyektləri olaraq qalır, yəni əsasən kommersiya əsasında işləyirlər. Göründüyü kimi, ötən əsrlərdə formalaşmağa başlayan infrastruktur üzərində dövlət mülkiyyəti (poçt, teleqraf, dəmir yolları) inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatın əvəzsiz şərtidir. Dövlət nəqliyyatının və ya enerji təsərrüfatının aşağı rentabelliyyətinin, onların büdcə dəstəyinin labüdlüyünün motivi getdikcə daha çox əşidilir. İnformatikanın və rabitə vasitələrinin hazırkı vəziyyəti infrastruktur sahələrinin işini qismən təsərrüfat səviyyəsində də təşkil etməyə imkan verir. Dövlət sahibkarlığı bazar qüvvələrinin və dövlət adamlarının fəaliyyətinə ümid bəsləyən neoklassik nəzəri konsepsiyaların toqquşması sahəsidir. Həqiqətən, müasir bazar iqtisadiyyatı dövlət dəstəyi olmadan mümkün deyildir, baxmayaraq ki, sonuncuların əhəmiyyəti zəruri olanlardan kənara çıxmamalıdır. Bazar və dövlət müdaxiləsi arasındakı nisbət vəziyyətə uyğun olaraq dəyişir (Ə.Ələkbərov, Z.Məmmədov, A.Hüseynova, 2021: s. 135-138).

Hazırda dünya iqtisadi təcrübəsində pul kütləsinin tənzimlənməsinin əsas aləti açıq bazarda aparılan əməliyyatlardır. Qiymətli xəzinədarlıq kağızlarının açıq bazarda alınması və ya satılması yolu ilə Mərkəzi Bank ya ehtiyatların dövlətin kredit sistemində yönəldilməsini, ya da oradan çıxarılmasını həyata keçirə bilər.

Açıq bazarda əməliyyatlar adətən bir qrup iri bank və digər maliyyə-kredit müəssisələri ilə birlikdə Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir. Onların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Mərkəzi Bank qiymətli dövlət kağızlarını (artıq pul kütləsinin dövriyyədə olması vəziyyətində) yerləşdirir və ya alır (pul kütləsinin çatışmazlığı vəziyyətində) və beləliklə pul bazarında pul təklifini tənzimləyir.

İqtisadi dövrün müxtəlif mərhələlərində dövlət büdcəsinin vəziyyəti fərqlidir. Tənəzzül zamanı büdcə gəlirləri azalır, çünki işgüzar fəallıq və vergi tutulan baza azalır. Buna görə də büdcə kəsiri, əgər əvvəlcə mövcud idisə, artır, profisit isə, əgər müşahidə olunmuşsa, azalır. Bum zamanı isə, əksinə, büdcə kəsiri azalır, çünki vergi daxilolmaları artır, büdcə gəlirləri və profisit isə artır.

Nəticə

Məqalədə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsas üsulları və alətləri nəzərdən keçirildi. Göründüyü kimi, iqtisadi qanunvericiliyin tənzimlənməsindən başlayaraq, iqtisadi agentlərin davranış qaydalarını müəyyən etməklə, uçot dərəcəsi siyasəti vasitəsilə pul bazarına təsir göstərməklə, dövlətin arsenalında iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün geniş vasitə və metodlar mövcuddur. İqtisadiyyatın sivil şəkildə tənzimlənməsi ilə bazar mexanizmlərinə kobud müdaxilə arasındakı sərhədin harada olduğunu birmənalı müəyyənləşdirmək çox çətindir. Bu baxımdan bir çox fikirlər var, bəziləri qısaca yuxarıda nəzərdən keçirildi. Tam əminliklə belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zəruridir və yalnız dövlət müdaxiləsi və onun metodlarının dərəcəsi müzakirə edilməlidir.

Burada, bəlkə də, ən düzgün prinsip belə olacaqdır: rəqabət mümkün olan yerdə, dövlətin tənzimləyici təsiri isə lazım olan hər yerdə təmin edilməlidir. Əlbəttə ki, bütün iqtisadi sistemi poza biləcək bazar mexanizmlərinə "fiziki təsir" tədbirləri qəbul edilməz sayılır.

Ədəbiyyat

1. Ə.Ələkbərov, Z.Məmmədov, A.Hüseynova: "Maliyyə bazarları". Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: 2021, 232 s.
2. Ə.Ə.Ələkbərovun rəhbərliyi ilə "Beynəlxalq Valyuta-Kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul kredit sistemləri" fənni üzrə tədris metodiki vəsait, "İqtisad universiteti" nəşriyyatı, Bakı 2017, s.123
3. M.Hüseynov. "Maliyyə bazarı". Gəncə. 2007, s.65
4. D.M.Mixaylov. Beynəlxalq maliyyə bazarı: tendensiyalar və vasitələr. M., 2000, p.145
5. Galanov V.A. International financial market: study guide. — M.: Master, 2007, 147 p.
6. Dmitriev V.A. Globalization and formation of the world financial market. — M.: Vasizdast, 2006, 165 p.
7. Ilyin A.A. Foreign exchange and money market. — M.: RGB, 2003, 189 p.
8. Klokov V.I. Financial markets: textbook. - St. Petersburg: SZAGS Publishing House, 2005, 311 p.
9. Mamedov Z.F. "Anatomy of the financial crisis" St. Petersburg: Publishing House of St. Petersburg State University, 2005, 357 p.
10. Suetin A.A. International financial market: a textbook for students. — M.: KNORUS, 2007, 147 p.
11. Trading Economics. (2020). China Shanghai Composite Stock Markets Index 1990-2020 Data / 2021-2022 Forecast, p. 248
12. Trading Economics. (2020). Dow Jones Industrial Average 1896-2020 Data/ 2021-2022 Forecast, p. 65
13. <https://www.dissercat.com/content/gosudarstvennoe-regulirovanie-finansovoi-sistemy-v-perekhodnoi-ekonomike>
14. <https://www.pp-mag.ru/jour/article/view/533>

Rəyçi: iqt.ü.f.d. dos. Alidə Hüseynova

Göndərib: 18.02.2022

Qəbul edilib: 20.03.2022

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/269-276>

Şahlar Mahmud oğlu Babayev
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
texnika elmlər doktoru
babayevshahlar1958@mail.ru
Rizvan Rəhman oğlu Abdullayev
mühəndis
a.rizvan80@gmail.com
Qamət Nazim oğlu Abulov
Aqrromexanika ETİ
mühəndis
qamet1@mail.ru
İntiqam Hüseyn oğlu Əliyev
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
dosent
intiqamaliev.57@mail.ru

**SƏPİN ZAMANI LİFLİ PAMBIQ ÇİYİDLƏRİNİN DƏRMANLANMASI
ÜÇÜN TEXNİKİ VASİTƏLƏRİN İŞLƏNMƏSİ VƏ TƏDQIQI**

Xülasə

Məqalə səpin zamanı lifli pambıq çiyidlərinin dərmanlanmasına həsr olunmuşdur. Bu məqsədlə texniki vasitələr işlənib hazırlanmışdır. Aparılmış elmi-tədqiqat işi aktuallığı ilə seçilir. Kütlələrinə görə çeşidlənmiş lifli pambıq çiyidlərinin bioloji yetkin səpin materialı olması haqqında xeyli material verilmişdir. Tətbiq olunan səpin materialının dərmanlanaraq torpağa atılması aktuallığı ilə seçilir. Məqalədən aydın görünür ki, yeni texnologiya və qurğular işlənib hazırlanmış və tədqiq olunmuşdur. Məqalədə təcrübi tədqiqatların nəticələrini əks etdirən cədvəl verilmişdir.

Açar sözlər: *səpin, lifli pambıq, çiyid, dərmanlama, texniki vasitə, işlənmə, nəzəri tədqiq*

Shahlar Mahmud Babayev
Rizvan Rahman Abdullayev
Gamət Nazim Abulov
Intiqam Huseyn Aliyev

**Development and research of technical means for the treatment of fibrous
cotton seeds during sowing**

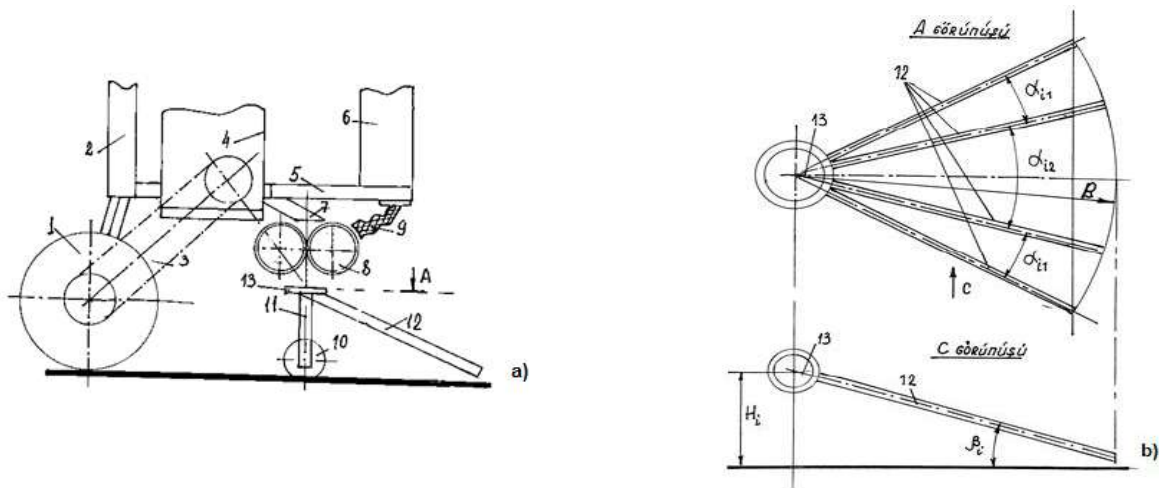
Abstarct

The article is devoted to the treatment of fibrous cotton stalks during sowing. Technical means have been developed for this purpose. The research work is distinguished by its relevance. Much material has been provided on the fact that fibrous cotton yarns, sorted by weight, are biologically mature sowing material. It is distinguished by the urgency of spraying the applied sowing material into the soil. It is clear from the article that new technologies and devices have been developed and researched. The article provides a table showing the results of experimental research.

Key words: *sowing, fibrous cotton, cottonseed, medicine, technical means, processing, theoretical research*

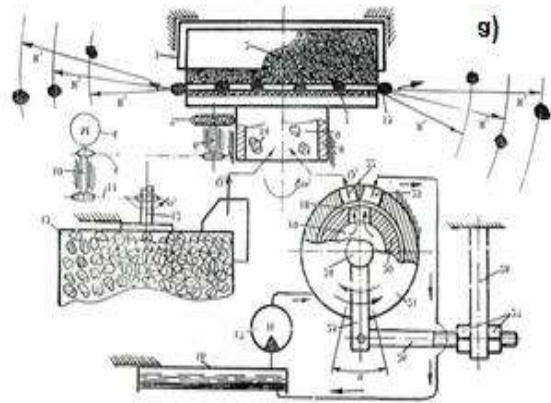
Respublikamızın iqtisadiyyatında daha böyük xüsusi çəkiyə malik olan aqrar bölmənin bitkiçilik istiqamətinin əsas problemlərdən biri də kənd təsərrüfatı bitkilərinin zərərverici, xəstəlik, əlaq otu toxumları və cücərtilərindən (zərərli orqanizmlər) mühafizəsinin mexanikləşdirilməsi üçün innovativ-lokal üsul və texniki vasitələr kompleksinin işlənməsi, tədqiqi və fermerlərin bu istiqamətdə maarifləndirilməsidir. Problemin aktuallığını nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə qəbul olunmuş respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı ilə əlaqədar "Strateji Yol Xəritəsi"-ndə yaxın, həmçinin 2025-ci ilədək olan dövrləri əhatə edən hədəflərdə də bu sahəyə xüsusi diqqət yetirilir.

Aqrar sektorun əsas problemlərindən olan pambıqçılıqda çiyidlərin dərmanlanması üçün nəzəri və təcrübi tədqiqatlar nəticəsində tərəfimizdən səpin zamanı lifli pambıq çiyidlərinin dərmanlanması üçün qurğu (şək.1) işlənilib hazırlanmışdır. Qurğu səpin zamanı lifli pambıq çiyidlərinin dərmanlanmasına imkan verdiyindən ətraf mühit, torpaqla və su tutarlarının izafi çirklənməsinin qarşısını almağa, həmçinin pestisidlərin kimyəvi təsir mexanizminin yüksəltməyə imkan verir. Qurğunun quruluşunun sadə, iş prinsipinin asan olmasını nəzərə alsaq, həmçinin qurğunun orta səviyyəli çilingər emalatxanalarında hazırlanmasının mümkünlüyü təklif olunan texnologiyanın aktuallığını istisna etmir. Təklif olunan qurğunu bioloji yetkin səpin materialı ilə təmin etmək üçün ümumi görünüşü və texnoloji sxemi şək. 2-də verilmiş lifli pambıq çiyidlərinin mərkəzdənqaçma qüvvəsinin təsiri ilə dərmanlanması üçün "Kirkirə" tipli qurğu və lifləri xarici səthinə sarınmış lifli pambıq çiyidlərinin çeşidlənməsi üçün qurğunun texnoloji sxemi və onun əsas elementi olan konus formalı hissənin sxemləri isə şəkil 3-də verilmiş, təklif olunan yeni səpici üzərində istifadə olunan baraban tipli dərmanlayıcının keyfiyyət göstəricilərini yüksəltmək üçün texnoloji sxemi şəkil 4 d-ə verilmiş laboratoriya işlənilib hazırlanmış, tədqiq olunaraq qənaətbəxş nəticələr əldə olunmuşdur. Təklif olunan səpici aqreqatı bioloji yetkin səpin materialı üçün təmin etmək üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi təklif olunan qurğuları köməyi ilə dənəvəvərləşdirilmiş eyni kütləli çiyidlərdən həcmi kiçik olanların seçilərək istifadə olunması üçün tərəfimizdən işlənilib hazırlanmış müxtəlif qurğulardan istifadə olunmuş tətbiq olunaraq qənaətbəxş nəticələr əldə olunmuşdur.

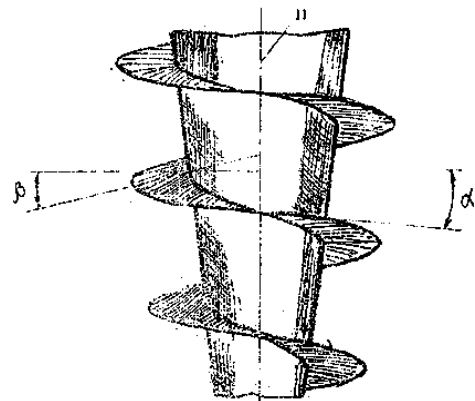
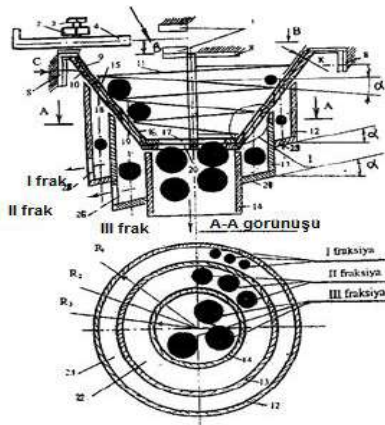

Şəkil 1. Səpin zamanı lifli pambıq çiyidlərinin dərmanlanması üçün qurğu.

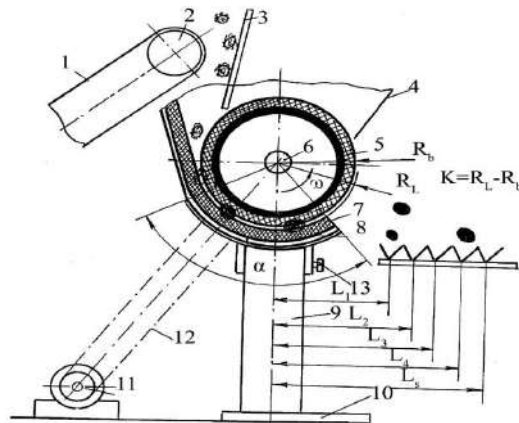
a)-qurğunun səpici aparat üzərində quraşdırıldığı vəziyyət; b)-a)-dan A görünüşü və C görünüşündən C görünüşü: 1-səpici aparatın dayaq təkəri; 2-qoşqu; 3-zəncir ötürməsi; 4-toxum çəni; 5,11-dayaq; 6-məhlul çəni; 7-istiqamətləndirici; 8-baraban; 9-fitillə təmin olunmuş rezin boru; 10-səpicin işçi bölməsinin təkəri; 12-çiyid ötürən boru; 13-istiqamətləndirici.

Şəkil 2. Lifli pambıq çiyidlərinin mərkəzdənqaçma qüvvəsinin təsiri ilə dərmanlanması üçün "Kirkirə" tipli qurğunun texnoloji sxemi a) və ümumi görünüşü: b); 1- dərmanlanma prosesində olan çiyid; 2- funqisid qabına salınmış paralon; 3- funqisid qabı; 4- elektrik mühərriki; 5;11- zəncir ötürməsi; 6;10;12-val; 7-friksion disk; 8- içliklə təmin olunmuş çiyidə mərkəzdənqaçma qüvvəsi verən səthinə rezin örtük çəkilmiş disk; 9- içliyin boşluğu; 13- çiyid bunker; 14-çiyid; 15- dərmanlanmış çiyid; 16- funqisid çəni; 17-nasos; 18- tıxacın çıxış deşiyi; 19- tıxacın boşluğu; 20- tıxac; 21- maye bölücüsü; 22;-çixış pəncərəsi

Şəkil 3. Lifləri xarici səthinə sarınmış lifli pambıq çiyidlərinin çeşidlənməsi üçün qurğu.

Şəkil 4. Kənd təsərrüfatı sənayesi çiyidlərinin dərmanlanması üçün laboratoriya qurğusu (texnoloji sxem) 1-nəqletdiricinin lenti; 2- nəqletdiricinin barabanı; 3- sıyırıcı; 4; 10- çiyid; 5- sıxıcı bənd; 6- dayaq; 7; 9- paralon; 8- qab səthlərinin keyfiyyətli dərmanlanmalarına zəmin yaradır.

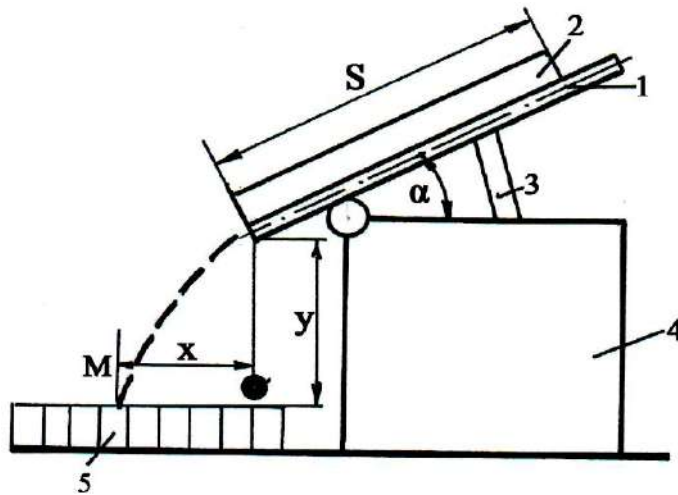
Materialların sürtünmə əmsalının təyini üçün quruluşu sadə, istismarı asan olan laboratoriya qurğusu (şəkil 5) işlənilib hazırlanmışdır. Qurğu üzərində müxtəlif materialların sürtünmə əmsalının təyin olunmasına imkan verir. Laboratoriya qurğusunun istismarı zamanı sürtünmə əmsalı S ; α , y , x , parametrlərini nəzərə almaqla təyin olunur.

$$V = \sqrt{\frac{gx^2}{(2\cos^2\alpha(y-xtg\alpha))}}; \quad f = tg\alpha - \frac{v^2}{2gS\cos\alpha}$$

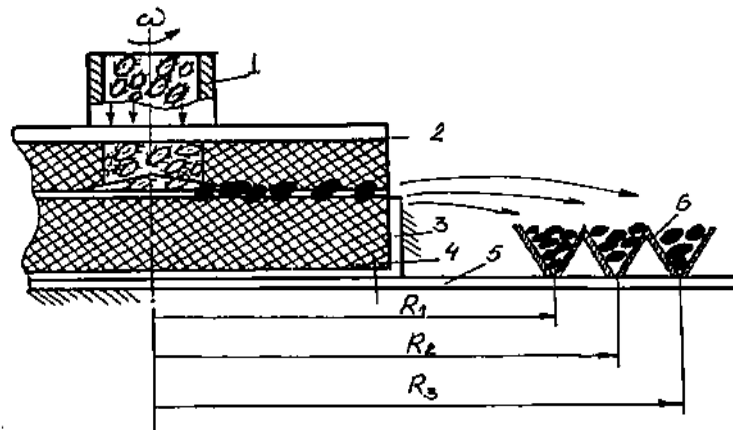
burada: x ; y - M nöqtəsinin koordinatlarıdır;

α - səthində sürtünmə əmsalı təyin edilən materialın üfüqi müstəvi ilə əmələ gətirdiyi bucaqdır, dərəcə;

S - səthində sürtünmə əmsalı təyin edilən materialın uzunluğudur, m.

Şəkil 5. Lifli pambıq çiyidlərinin müxtəlif materiallar üzərində sürtünmə əmsalının təyini üçün laboratoriya qurğusu. 1- üzərində sürtünmə əmsalı təyin olunan material; 2- nov formalı hissə; 3- bənd; 4- dayaq; 5- qablar

Şəkil 6. Lifli pambıq çiyidlərinin çeşidlənməsi üçün "AzETBMİ" qurğusu. (Patent İ 2003 0075).

Qurğunun əsas işçi orqanı olan Kirkirə formalı - lifli pambıq çiyidlərini mərkəzdənqaçma qüvvəsinin təsiri ilə kütlələrinə görə çeşidləyən qurğunun texnoloji sxemi: F - kirkirə formalı qurğunu tərk etdiyi anda m kütləli çiyidə təsir edən mərkəzdənqaçma qüvvəsidir;

r - kirkirənin diskinin radiusudur; ω - kirkirənin diskinin bucaq sürətidir; 1 - çiyidlərin Kirkirəyə daxil olduğu boru; 2 - səthinə parolon çəkilməmiş hərəkətli disk; 3 - məhlul qabı; 4 - məhlul qabına salınmış parolon; 5 - dayaq; 6 - daraqvarı qab.

İşlənib hazırlanmış texniki vasitələr tədqiq olunaraq yüksək nəticələr əldə olunmuşdur. (cədvəl 1.)

Lifli pambıq çiyidlərinin mərkəzdənqaçma qüvvəsinin təsiri ilə dərmanlanması üçün “Kirkirə” tipli qurğunun (şək.2) quruluşu və iş prinsipi aşağıdakı kimidir.

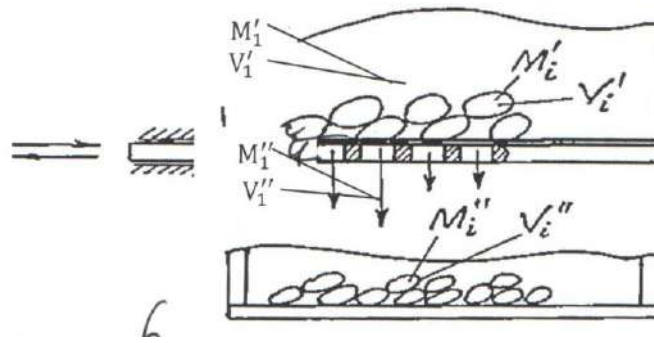
Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi tərəfimizdən lifli pambıq çiyidlərindən keyfiyyətli səpin materialı istehsalı üçün kombinə edilmiş “ADAU” üsulu işlənib hazırlanmışdır, üsul aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir:

- lifli pambıq çiyidlərini kütlələrinə görə çeşidləyən Kirkirə formalı qurğunun işi zamanı (şək.2) məhlul qabına batırılmış, adi su ilə nəmləndirilmiş parolona sıxılmış lifli çiyidlər mərkəzdənqaçma qüvvəsinin təsiri ilə öz simmetriya oxları ətrafında fırlanaraq, eyni zamanda lifləri xarici səthinə sarındığından (liflərin çiyidin xarici səthində qarmaqarışlıq – xaotik vəziyyəti aradan qaldırılaraq, həmçinin axıcılıq - səpələnmə qabiliyyəti yüksəlir) qurğunu tərk etdikdə kütlələri fərqli olduğu üçün müxtəlif məsafələrə düşərək, kütlələrinə görə çeşidlənirlər. (Mərkəzdənqaçma qüvvəsinin $F = m\omega^2 r$ ifadəsinə nəzər salsaq, ω və r sabit olduqda, kütlənin yaratdığı effekt $F = \varphi(m)$ asılılığı aydın görünür);

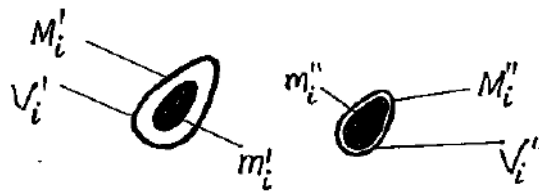
Texnoloji proses (kütlələrinə görə çeşidləmə) zamanı lifləri öz xarici səthinə sarınmış çiyidlər eyni qüvvənin təsiri ilə qurğunu tərk etdiklərindən kütlələrinə görə müxtəlif məsafələrə atılırlar.

Lifli pambıq çiyidlərinin çeşidlənməsi üçün qurğunun iş prinsipi aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir: qurğunu işə buraxmazdan əvvəl aqrotexniki tələbatə müvafiq çiyid və məhlul sərfi Q_1, Q_2 nizamlanır. Çiyid sərfi Q_1 çeşidləyicini lifli çiyidlə təmin edən qurğunun bunkerinin valının bucaq sürətini ω_1 zəncir ötürməsindəki ulduzcuqları dəyişməklə, məhlul sərfi Q_2 -ni isə fırlanan tıxac tipli maye bölücüsünün tıxacının vəziyyətini onun gövdəsinə nəzərən dəyişməklə həyata keçirilir. Bu zaman qayqa-vint cütünün köməyi ilə tərpanməz ştativə nəzərən vəziyyəti dəyişdirilən vint, oynaqlı kinematik əlaqədə olduğu bəndlə sərt əlaqədə olan tıxacın ştokunu gövdəyə nəzərən fırlan görüşməsindən yaranan canlı kəsiyin sahəsini məqsədəuyğun dəyişir: (şəkildən görüldüyü kimi tıxac saat əqrəbi istiqamətində hərəkət etdikdə bölücünün tıxacındakı pəncərədən keçərək tıxacdakı boşluğa verilən məhlul sərfi yenidən çənə qayıdan məhlul sərfinin azalması hesabına artır; yaxud da əksinə). Qurğunu işə buraxmazdan əvvəl, həmçinin çeşidlənməyə verilən lifli çiyid sərfinə uyğun olaraq işçi səthinə rezin örtük çəkilmiş diskin bucaq sürəti (ω_2) də həmin sərfə Q_1 müvafiq nizamlanır. Sonra isə elektrik mühərriki və nasos işə salınaraq-çeşidləyici işə buraxılır: çəndən nasos və maye bölücündən keçməklə flyansın mərkəzi kanalına daxil olan maye, həmçinin, lifli çiyid bunkerindən həmin kanala daxil olan maye sərfinə müvafiq lifli çiyidlər diskin içərisində maye olan qabdakı parolunun səthinə toxunaraq fırlanması zamanı təxminən Arximed ayrısi üzrə hərəkət edərək lifləri öz xarici səthinə sarınmış çiyidlər eyni qüvvənin təsiri ilə qurğudan atılır və hər bir çiyid öz kütləsinə münasib müxtəlif məsafələrə düşürlər ($R_1, R_2 \dots R_3$) (şək.6). Təklif olunan qurğunun işi zamanı müxtəlif məsafələrə atılmada əlavə müqavimət yaradaraq, çiyidlərin çeşidlənmə prosesini pozan-xaotik vəziyyətdə çiyidin xarici səthində yerləşmiş liflər çiyidin xarici səthinə sarınaraq kütlənin yaratdığı effektin (kütləyə görə çeşidləmə) pozulmasını aradan qaldırır. Təklif olunan qurğunun işi zamanı lifli pambıq çiyidlərinin çeşidlənməsi gələcək məhsulun əsasını təşkil edən bioloji yetkin səpin materialı əldə etməyə imkan verir.

- rəqsi (titrəyişli) hərəkət edən xəlbirli işçi orqanlı çeşidləyicinin köməyi ilə Kirkirə formalı qurğunun istismarı zamanı əldə olunan daha ağır kütləli çiyidlərdən həcmi daha kiçik olanlar (həcmi çeşidləmə) seçilirlər. (şək.7;8)

Şəkil.7. Xəlbirli işçi orqanlı həcmi çeşidləyicinin texnoloji sxemi.

Şəkil.8. Həcmi çeşidləyicinin xəlbirindən keçməyən a) və keçən b) çiyidlərin kütlələri ($M'_i = M''_i$), həcmi ($V'_i > V''_i$) və çiyidlərin qabığı içərisindəki rüşeym ehtiyat qida maddələrinin kütləsidir ($m'_i < m''_i$).

Həcmi çeşidləyicinin texnoloji sxeminə nəzər salsaq, alarıq:

$$\begin{cases} M'_1 = M''_1 \\ M'_2 = M''_2 \\ M'_i = M''_i \end{cases} \quad (1)$$

$$\begin{cases} V'_1 > V''_1 \\ V'_2 > V''_2 \\ V'_i > V''_i \end{cases} \quad (2)$$

(1) və (2) sistemlərini birgə araşdırsaq,

$$(2) \frac{M'_1}{V'_1} < \frac{M''_1}{V''_1} \quad (3)$$

$$(3) \text{ bərabərsizliyini } \rho'_1 < \rho''_1 \quad (4)$$

(4) –ilə əvəz etsək,

$$m'_1 < m''_1 \text{ alarıq.} \quad (5)$$

(5) ifadəsi belə qənaətə gəlməyə zəmin yaradır ki, təklif olunan kombinə edilmiş “ADAU” üsulun köməyi ilə daha ağır kütləli çiyidlərdən həcmi kiçik olanlar, başqa sözlə desək çiyidin qabığı içərisində rüşeym və ehtiyat qida maddələrinin kütləsi daha böyük olan çiyidlər əldə olunur. Hesabat sxemindən (şəkil.2) görüldüyü kimi – çeşidləyici qurğunu tərk edən daha ağır kütləli - (1) və (2) şərtlərini ödəyən (çiyidlərin təxminən 15% -i) çiyidlərin qabığı içərisindəki rüşeym və ehtiyat qida maddələrinin $m''_i > m'_i$ şərtini ödəməsi, təklif olunan üsulun tətbiqi ilə bioloji yetkin səpin materialın əldə olunmasına imkan verir;

- çeşidləyici qurğunun istismarı zamanı əldə olunan daha ağır kütləli - qabığı içərisində rüşeym və ehtiyat qida maddələrinin kütləsi daha böyük olan çiyidlər Kırkırə formalı qurğunun istismarı zamanı məhlul qabına adi su yox 15% -li nişasta məhlulu ilə eyni zamanda funqisid məhlulu da əlavə etməklə (maye halında olan funqisid məhlulu ilə 15%- li nişasta məhlulu bir birinə aqressiv təsir etmədiyi üçün) səpin materialının - xarici səthində qabıq əmələ gətirilir və səthi artıq hamar

(dənəvər) formaya salınmış səpin materialı Kırkırə formalı qurğuda funqisid məhlulu ilə keyfiyyətli dərmanlanır.

Tərəfimizdən təklif olunan yeni üsula və onu həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulmuş - lifli pambıq çiyidlərinin, həmçinin digər kənd təsərrüfatı bitkiləri toxumlarının Kırkırə formalı, barabanlı, lentli işçi orqanlı qurğuların köməyi ilə çeşidlənməsi, dərmanlanması probleminin həllinə xidmət edən qurğulara Azərbaycan Respublikası Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsindən Patentlər alınmışdır və analoji hazırda da davam etdirilir.

Yeni üsul və qurğunun malik olduğu imkanlardan istifadə etməklə çətin çeşidlənən – xarici səthi liflərlə örtülmüş lifli pambıq çiyidlərindən, həmçinin mürəkkəb xarici forma və parametrlili digər kənd təsərrüfatı bitkiləri toxumlarından da keyfiyyətli səpin materialı əldə etmək mümkündür.

Cədvəl 1.

“Gəncə 110” pambıq sortunun laboratoriya şəraitində cücərmə faizinin təyini

variant	5 gün müddətində					
	Təkrarlar		14-15 °C	Təkrarlar		18-20 °C
Adi lifli çiyidlər	1	2	2,75%	1	7	9,75%
	2	3		2	13	
	3	2		3	11	
	4	4		4	8	
Təklif olunan səpin materialı	1	41	42,25	1	48	48,75%
	2	42		2	46	
	3	44		3	49	
	4	42		4	48	
variant	8 gün müddətində					
	Təkrarlar		14-15 °C	Təkrarlar		18-20 °C
Adi lifli çiyidlər	1	42	46,75	1	54	53,0%
	2	40		2	55	
	3	51		3	50	
	4	50		4	53	
Təklif olunan səpin materialı	1	64	63,75	1	82	83,25%
	2	68		2	88	
	3	61		3	84	
	4	62		4	79	

Yuxarıda qeyd olunan qurğuların müxtəlif elementlərinin forma, konstruktiv parametr və iş rejimləri əsaslandırılarkən respublikamızda becərilən kənd təsərrüfatı bitkiləri içərisində prioritetliyini, həmçinin çiyidlərin dərmanlanmasında istifadə olunan digər texniki vasitələrlə keyfiyyətli dərmanlanması mümkün olmayan lifli pambıq çiyidləri seçilmişdir. Yuxarıda qeyd olunan texnologiya və vasitələr yaradılarkən onların tətbiqi nəticəsində, həmçinin daha böyük bioloji göstəricilərə malik çiyidlərin seçilməsinə (çeşidlənmə) imkan yaradılması da əsas faktor kimi qarşıya qoyulmuşdur. Buna səbəb yuxarıda qeyd olunan lifli pambıq çiyidlərinin məlum qurğularda keyfiyyətli dərmanlanmasının mümkün olmadığı kimi, həmçinin çeşidlənməsinin də mümkün olmamasıdır.

Təcrübi tədqiqatlar nəticəsində lifli pambıq çiyidlərinin cücərmə göstəriciləri laboratoriya şəraitində termostatda tədqiq olunmuş və aşağıdakı göstəricilər əldə olunmuşdur.

- lifli çiyidlər və 10% nişasta məhlulu ilə işlənmiş səpin materialı beş gün müddətində 15° C və 20° C -də saxladıqda cücərmə faizi müvafiq olaraq 2,75%, 9,75% və 42,25%, 48,75% ;

- lifli çiyidlər və 10% nişasta məhlulu ilə işlənmiş səpin materialı səkkiz gün müddətində 15° C və 20° C-də saxladıqda cücərmə faizi müvafiq olaraq 46,75%, 53,00% və 63,75%, 83,25% olmuşdur;

- tədqiqatımızın nəticələri göstərir ki, iri toxumlar daha tez cücərti vermişdir və təklif olunan səpin materiallarından arat olunmuş sahələrdə istifadəsi daha məqsədə müvafiqdir;

- təklif olunan kombinə edilmiş "ADAU" üsulunun tətbiqi nəticəsində əldə olunan daha ağır kütləli, həmçinin yüksək axıcılıq (səpələnmə) qabiliyyətinə malik səpin materialından müasir - pnevmatik səpici qurğularda dəqiq səpin aparılmasına imkan yaranır;

- təklif olunan üsulun tətbiqi nəticəsində yerli pambıqtəmizləmə zavodlarından əldə olunan daha ağır kütləli lifli pambıq çiyidlərindən yüksək keyfiyyətli – həcmi çeşidləyici qurğunun xəlbirindən keçən (şək.3,b) və nisbətən aşağı keyfiyyətli-həcmi çeşidləyici qurğunun xəlbirindən keçməyən çiyidlər (şək.3 a) (səpin materialı) əldə etməyə şərait yaranır.

- lifli çiyidlər və 10% nişasta məhlulu ilə işlənmiş səpin materialı səkkiz gün müddətində 15° C və 20° C -də saxladıqda cücərmə faizi müvafiq olaraq 46,75%, 53,00% və 63,75%, 83,25% olmuşdur (cədvəl 1);

Ədəbiyyat

1. Ş.M.Babayev "Lifli pambıq çiyidlərinin çeşidlənməsi üçün "Az ETBMİ" qurğusu" Azərbaycan Respublikası Metrologiya, Standartlaşdırma və Patent üzrə Dövlət Komitəsi. İ 2003 0075 № -li patent. Bakı 2003.
2. Ş.M.Babayev "Lifli pambıq çiyidlərinin suda çeşidlənməsi üsulu". Azərbaycan Respublikası Metrologiya, Standartlaşdırma və Patent üzrə Dövlət Komitəsi. İ 2014 0083 № -li patent. Bakı 2014.
3. Babayev Ş.M. Pambıq toxumunun dərmanlanması AzETBMİ üsulu və qurğusu. Azərbaycan Respublikası DETK Bakı, 2001. Patent № İ 2001 0046, 0,25 ç.v.
4. Babayev Ş.M. Pambıq və başqa kənd təsərrüfatı bitkilərinin səpin materialı istehsalı üçün yeni üsul və qurğuların işlənməsi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. AKTA/ Elmi əsərlər toplusu, AKTA-nın nəşriyyatı, Gəncə, 2004, s.85-88
5. Babayev Ş.M. Lifli pambıq çiyidlərinin çeşidlənməsi və dərmanlanması qurğusunun yaradılması və tədqiqi. AMEA GREM //Xəbərlər məcmuəsi, "Elm" nəşriyyatı, Gəncə: 2005, № 19, s.64-67
6. Babayev Ş.M. Lifli pambıq çiyidlərinin dərmanlanması və çeşidlənməsi üçün yeni texnologiya, //Azərbaycan Aqrar Elmi, Bakı, 2006, № 9-10, s.62-64
7. Babayev Ş.M. Pambığın səpin materialı üçün yeni texnologiya, AMEA, GREM //Xəbərlər məcmuəsi, Gəncə, 2007, №29, s. 80-83
8. Babayev Ş.M. və b. Pambıq toxumlarının çeşidlənməsi və dərmanlanması üçün qurğunun işlənilib hazırlanması və nəzəri tədqiqi. AMEA, GREM //Xəbərlər məcmuəsi, «Elm» Gəncə, 2008, №32, s.86-90
9. Babayev.Ş.M. və b. Pambıq toxumlarının dərmanlanması üçün qurğunun işlənilib hazırlanması və tətbiqi //Azərbaycan Aqrar Elmi, Bakı, 2008, №2, s.79-82
10. Babayev Ş.M. və b. "Lifli pambıq çiyidlərindən səpin materialı istehsalı üçün üsul". Əqli mülkiyyət agentliyi .Patent a 2019 0148 .02.12.2019
11. Babayev Ş.M. və b. Lifli pambıq çiyidlərinin kombinə edilmiş "ADAU" üsulu ilə çeşidlənməsi və səpin materialı istehsalı üçün yeni texnologiyanın işlənməsi. Elmi iş. Beynəlxalq Elmi jurnal. İmpakt faktorlu 1,518. Cild:15, sayı: 9. Bakı 2021, səh. 3-13.

Göndərilib: 06.03.2022

Qəbul edilib: 03.04.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/277-281>

Shahla Ramazan Safarova
SOCAR STP
Master
shahla.safaroba1998@gmail.com

OBTAINING ETHYLENE BY THE METHOD OF OXIDATIVE DIMERIZATION OF METHANE

Abstract

Ethylene production is the heaviest in the petrochemical industry. This is ~ 130 million tons / year and is constantly growing by 2-6% per year. Almost all ethylene is produced by pyrolysis of various hydrocarbons. Methane oxidative dimerization (ODM) is an alternative to the traditional process. Various metal-containing catalysts have been used in the oxidative dimerization reactions of methane in industry. The most effective of these have been shown by catalysts containing metals Li_2O , PbO , La_2O_3 . As the conversion of methane (XCH_4) to olefins increases, the selectivity for hydrocarbons decreases, and in fact the maximum yield has never been higher than 25%.

Key words: *catalyst, methane, reaction, methane oxidative dimerization (MOD), hydrocarbon, membrane catalyst, carrier*

Shahla Ramazan Safarova

Metanın oksidləşdirici dimerləşmə üsulu ilə etilenin alınması

Xülasə

Etilen istehsalı neft-kimya sənayesində miqdarına görə ən çox çəkilidir. Bu ~ 130 milyon ton/ildir və daima ildə 2-6% artır. Demək olar ki, bütün etilen müxtəlif karbohidrogen xammalının pirolizi ilə istehsal olunur. Metanın oksidləşdirici dimerləşməsi (ODM) ənənəvi prosesə alternativ bir prosesdir. Sənayedə metanın oksidləşdirici dimerləşməsi reaksiyalarında müxtəlif metal tərkibli katalizatorlardan istifadə edilmişdir. Bunlardan ən effektiv olanları isə Li_2O , PbO , La_2O_3 metalları olan katalizatorlar tərəfindən göstərilmişdir. Metanın (XCH_4) olefinlərə çevrilməsinin artması zamanı karbohidrogenlər üçün seçicilik azalır və faktiki olaraq maksimum çıxım heç vaxt 25% -dən yüksək olmamışdır.

Açar sözlər: *katalizator, metan, reaksiya, metanın oksidləşdirici dimerləşməsi (MOD), karbohidrogen, membran katalizator, daşıyıcı*

The actuality of the subject. Observation of declines in oil reserves over time, the use of natural gas as a raw material in the petrochemical industry is gaining more and more attention as an alternative source of raw materials. Traditional methods of converting methane to liquid hydrocarbons are carried out through complex multi-stage processes that occur at high pressures and temperatures. To carry out such processes a large amount of investment is required. One-step methods for the conversion of methane to ethylene, especially the method of oxidative dimerization of methane, seem more appropriate.

Ethylene is one of the most important intermediate products in the modern petrochemical industry. Ethylene production is one of the indicators of the country's economic development, and the demand for ethylene reflects the state of the petrochemical industry. The increase in demand for ethylene in recent years has outpaced the increase in its production, which, along with the increase in the cost of crude oil, has led to. In the course of studies described in the literature, a wide variety of catalysts were used. The best results were shown by Li_2O , PbO , La_2O_3 and other rare earth metals on various, usually basic, oxides (most often MgO , Na–Mn–W/ SiO_2).

With an increase in the conversion of methane (CH_4), the selectivity for C_2 hydrocarbons (SC_2) decreases and the C_2 output per pass (BC_2) almost never exceeds 25%.

High C_2 yields are always achieved in small reactors (diameter 3...4 mm) with a catalyst amount of 0.05...0.1 g, consisting of very fine particles (0.2...0.5 mm), at a volume flow rate of 30,000...80 000 l/h.

This particle size corresponds to the outer specific surface of the catalyst 1200...2000 m^2/m^3 . The residence time of the flow in the catalyst bed is 0.015... 0.04 s (excluding pressure and temperature).

The achievement of close C_2 yields on completely different catalysts indicates that the ODM mechanism on them is the same or close enough.

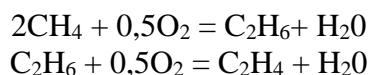
Based on the kinetic model of the process, there is a limiting yield of C_2 hydrocarbons, which is ~ 25%, which is confirmed by experimental data. d to a steady increase in the price of this product.

The purpose of the study. The aim of this work is to develop and improve the processes of catalytic processing of C_1 - C_4 alkanes into primary products and intermediate products of petrochemistry, to develop methods and approaches to promote their full involvement and to study the process of obtaining ethylene by oxidative dimerization of methane.

Equipment and methods used. For the oxidative dimerization reaction of methane, a high-activity metaseolite catalyst based on natural zeolite and metal cations was synthesized by ion exchange. The reaction is carried out in a two-stage reactor with the gradual delivery of oxygen. Carrying out the oxidative dimerization reaction of methane on the synthesized catalyst by this method allows to obtain high yields of ethylene and acetylene, respectively, 10-20% and 20-35%. A high-efficiency metaseolite catalyst based on natural zeolites and metal cations has been synthesized for selective oxidative dehydrogenation reactions of naphthenic hydrocarbons.

The results of the study. Oxidative methane dimerization (MOD) is an alternative to the traditional process. Great interest in this process is primarily due to the low cost of methane compared to other hydrocarbons. If you look at the number of studies and scientific articles, the interest in this method can be seen more clearly. So that, until today 4000 scientific articles and more than 1500 patents have been published related to this topic.

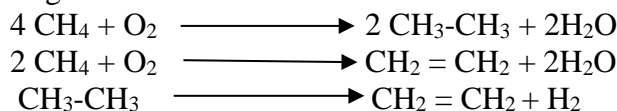
A promising method for methane processing is its direct catalytic oxidative dimerization. [Altşuler,1972]:

There are two well-known ways of real implementation of the process mentioned above:

- continuous - by the combined action of methane and oxidizer on the catalyst;
- periodic - by regeneration of the catalyst with oxygen-containing gas.

The catalytic oxidative dimerization reaction of methane results in the direct extraction of ethylene from natural gas. So that:

It is preferable to use the minimum possible technological stages during the chemical processing of methane. Transformation of raw materials into target products by multi-stage processing leads to an increase in material capacity, total energy consumption, as well as resource intensity of production due to a decrease in overall selectivity, as the number of stages increases. Extensive research of the process of methane oxidative dimerization (MOD) has been conducted.

Various catalysts have been used during research of methane oxidative dimerization (MOD). The highest indicators were observed in the processes involving catalysts containing oxides of metals Li_2O , PbO , La_2O_3 , MgO , Na - Mn - W/ SiO_2 .

Activation of the methane molecule. The methane oxidative dimerization (MOD) reaction is interesting not only as a means of obtaining ethylene from methane, but also as an approach to the activation of a C-H-bonded methane molecule with high symmetry and stability. Data of dynamic calculations of oxidative dimerization of termethane (MOD) (Table 1) show that oxidative

dimerization (MOD) of termethane is unfavorable due to the homogeneous conversion of methane to higher molecular weight hydrocarbons at temperatures up to 700°C.

Table 1.

Reaction		C°, kcal / mol		
		327°C	527°C	727°C
$2\text{CH}_4 \rightarrow \text{C}_2\text{H}_4 + 2\text{H}_2$	18,9	15,9	12,8	9,5
$2\text{CH}_4 \rightarrow \text{C}_2\text{H}_6 + \text{H}_2$	8,6	8,4	8,5	8,5
$2\text{CH}_4 + \text{O}_2 \rightarrow \text{C}_2\text{H}_4 + 2\text{H}_2\text{O}$	-34,6	-35,1	-35,8	-36,4
$2\text{CH}_4 + \text{O}_2 \rightarrow \text{C}_2\text{H}_6 + \text{H}_2\text{O}$	-18,4	-17,1	-15,8	-14,5
$\text{CH}_4 + \text{O}_2 \rightarrow \text{CH}_3\text{OH}$	-25,4	-23,0	-20,5	-18,0
$\text{CH}_4 + \text{O}_2 \rightarrow \text{HCOH} + \text{H}_2\text{O}$	-69,0	-70,0	-70,8	-71,2
$\text{CH}_4 + \text{CO} \rightarrow \text{CH}_3\text{COH}$	16,0	21,0	27,7	33,6
$\text{CH}_4 + \text{CO}_2 \rightarrow \text{CH}_3\text{COOH}$	19,2	24,9	30,4	35,5
$\text{CH}_4 + \text{H}_2\text{O} \rightarrow \text{CO} + 3\text{H}_2\text{O}$	28,6	17,3	5,5	-6,5
$\text{CH}_4 + \text{C}_2\text{H}_4 \rightarrow \text{C}_3\text{H}_8$	-6,4	0,1	0,5	12,8

The MOD reaction covers the following main stages:

- activation of the dioxygen molecule;
- activation of the CH_4 molecule;
- formation of oxidizing dimerization products;
- secondary transformations of products.

In the formation of methane oxidative dimerization (MOD) products, as in methane oxidation, the activation of the CH_4 molecule causes the dissociation of the CH bond. This process can continue effectively in the active centers of the catalyst with a free radical mechanism [Guczi, 1996].

The oxidative dimerization reaction of methane was carried out for the first time in a continuous mode using catalysts containing oxides of rare earth metals (34% $\text{PbO} / \text{Al}_2\text{O}_3$, 3-7% $\text{Li}_2\text{O} / \text{MgO}$). Relatively high (19.6% yield) productivity of C_2 hydrocarbons were obtained with 50.3% selectivity in $\text{Li}_2\text{O} / \text{MgO}$ catalyst, and the highest selectivity was obtained in Sm_2O_3 catalyst with 92.8-98.5% selectivity at 700°C (methane conversion). 1-5%). [Kiennemann,1990].

There are 3 main groups of active catalysts for the oxidative dimerization reaction of methane:

1. Oxides of metal elements indicating variable oxidation states belonging to groups *d* and some *p*, for example, manganese and lead;
2. oxides of alkali and alkaline earth metals;
3. Oxides of rare earth metals.

The combination of these catalysts, as well as various carriers, is also effective. For example, when productivity of oxidizing dimerization products carried out with $\text{SrO}/\text{La}_2\text{O}_3$ catalyst, the efficiency of methane was 25.8% at 800-850°C (selective ability 85.6%), [Martin,1998], when carried out with $\text{SrF}_2/\text{Sm}_2\text{O}_3$ catalyst at 800 °C, the efficiency of methane was 34% [Chouldhary, 1999]. In hydroxylapatite, at 750°C, the maximum efficiency of C_2 hydrocarbons (ethylene, ethane) was 22% [Martin,1998].

As a carrier, active catalysts formed on the basis of WO_3/ZrO_2 super acids are also used in oxidative dimerization. [Machoki,1998]. In this case, the efficiency of C_2 -hydrocarbons is 18%. The catalyst runs continuously for more than 100 hours.

The second type of catalysts provides more productivity but they are quickly deactivated.

Methane oxide is more active, has a synergistic effect on the productivity of hydrocarbons in the process of dimerization of lanthanum and less active serum oxide catalysts C_2 and C_3 (ethylene, ethane, propylene, propane). At the same time, it is shown that a catalyst containing a mixture of La and Ce oxides (9: 1 mol) can be effective for more than 100 hours when precipitated on melted MgO (periclase).

It is important to consider the structure of the methane oxidative dimerization (MOD) process, the structure of the catalyst, and the correct selection of the elementary steps. Catalysts with a high

specific surface area have a well-developed porous structure which helps eliminate methyl radicals. This explains the often inversely proportional dependence of the selectivity of the methane oxidative dimerization (MOD) process on the specific surface area of the catalysts [20]. The possibility of the absence of radicals on the surface of the catalysts is due to their low tendency to adsorb on catalysts under the conditions of methane oxidative dimerization (MOD). Calculations have shown that there are no significant concentration gradients of molecules in the catalyst granules; showed that the rate of methane consumption is determined by the course of catalytic reactions. [Bajus,1998:289]

In the Kulos catalyst, the bulk of the phase must be formed in the pores of the catalyst during the recombination of methyl radicals. [Dedov, 2013:124] This result contradicts the inverse relationship between the specific surface area of the catalysts and the productivity of the dimerization products observed in most research and this is explained by the destruction of methyl radicals in the pores without the formation of C₂ hydrocarbons. Decrease in selectivity with increasing specific surface area is observed in cases where the probability of destruction of methyl radicals on the surface is high and the number of centers of their formation is small. As can be seen, catalysts with a large specific surface area do not meet these conditions.

Use of membrane catalysts in the MOD process. Recently, special attention has been paid to the possibility of using membrane catalysts in the MOD [Loktev, 2005]. Separate supply of methane and oxygen can have a positive effect on the oxidative dimerization flow of methane. Complex oxide systems that can show different types of permeability of the perovskite structure are used as a material for the production of membranes. These materials can provide oxygen transport, especially due to the transport of hydrogen released from the methane molecule during the formation of the difference in oxygen pressures on both sides of the membrane or the potential difference of the connected electrodes.

The data collected until today allow us to optimistically evaluate the prospects for the practical implementation of the process of obtaining ethylene by oxidative dimerization of methane.

Result. Synthesis of ethylene by oxidative dimerization of methane (ODM) will significantly expand the raw material base of petrochemical industries and become an integral part of petrochemical complexes as the main or additional source of ethylene without significant changes in the structure of production and technologies [M.Rustamov, 2013]. The process can be implemented in two versions: continuous (combined supply of methane and an oxidant—oxygen, air, nitrous oxide) to the catalyst and batch (alternate supply of reagents). In the case of a batch process, the reactions of transformation of methane and reaction products are similar, only instead of gas-phase oxygen, the oxygen crystal lattice of the catalyst is involved.

References

1. M.İ.Rüstəmov, V.M.Abbasov A. M. Məhərrəmov. N.O. Səlimova, Z.C.Seyidov. M.M.Abbasov. “Əsas üzvi və neft kimya sintezi”. Dərslik. 2003.
2. Bajus M., Back M.H. Proc. 5th Int. Natural Gas Conversion Symp., Giardini-Naxos. Sicily, 1998, v. 119, p. 289.
3. Dedov A.G., Loktev A.S., Moiseev I.I., Aboukais A., Lamonier J. -F., Filimonov I.N. Appl. Catal. A, 2003, v. 245, p. 209-220.
4. Choudhary V.R., Mulla S.A.R., Uphade B.S. Fuel, 1999, v. 4, p. 427—437.
5. Gucci L., Van Saten R.A., Sarma K.V. Low- temperature coupling of methane. II Catal. Rev.-Sci.Eng. 1996. V. 38. № 2. P. 249-296.
6. Hinsin W., Bytin W., Baerns M. Proc. VIII Int. Congress on Catalysis (West Berlin, 1984). Basel: Weinheim, 1984, v. 3, p. 581—592.
7. Ito T., Lunsford J.H. Nature, 1985, v. 314, № 6013, p. 721— 722.
8. Kiennemann A. //Petrol Tech. 1990. V. 20. P. 355.
9. Martin G.A., Mirodatos C., Ducarme V. Appl. Catal. A, 1998, v. 175, p. 173—179.

10. Machocki A., Denis A. Proc. 5th Int. Natural Gas Conversion Symp., Giardini-Naxos. Sicily, 1998, v. 119, p. 313.
11. Otsuka K., Jinno K, Morikava A.J.Catal., 1986, v. 100, p. 353—359.
12. Altşuler S. A., Kozırev B. M. Elektronnyy paramağnitny rezonans soedineniy elementov promejutoçnyx grupp. // M.: Nauka, 1972.
13. Arutyunov V.S., Kırlov O.V. Okislitelnie prevraşeniya metatıa. II M.: Nauka. 1998. 361 c.
14. Dedov A.Q., Loktev A.S., Moiseev İ.İ., Menşikov V.A., Filimonov İ.N., Parxomenko K.V. Ximiçeskaya promışlennost seqodnya, 2003, № 3, c. 12-25.
15. Dedov A.Q., Loktev A.C., Menşikov V.A., Kartaşeva M.N., Parxomenko K.V., Moiseev İ.İ. Dokl. AN, 2001, T. 380, № 6, c. 791-794.
16. Dedov A.Q., Loktev A.C., Menşikov V.A., Kartaşeva M.N., Parxomenko K.V., Lyakişev Q.Q., Moiseev İ.İ. Ximiçeskaya texnoloqiya, 2003, № 4, c. 5-10.
17. Lokteb, Aleksey Serqeeviç. Katalitiçeskiy sintez na osnove alkanov B C1-C4 kak put k poluçeniyu Bazovıx nefteximiçeskix produktov, 2005.
18. Maxlin V.A., Dedov A.Q., Loktev A.S., Parxomenko K.V., Telpuxovskaya N.O., Evençik A.S., Moiseev İ.İ. Tam je, 2006, № 7, c. 29—34.
19. Sinev M.Yu., Korçak V.N., Kırlov O.V. i dr. Qomoqenniye faktori v protsesse okislitelnoy kondensatsii metana. // Kinetika i kataliz. 1988. T. 29. Vıp. 5. S. 1105 - 1109.
20. Termodinamika ximiçeskix processov. /Yu.M, Jorov. M.: Ximiya, 1985. 459 s.

Rəyçi : kimya ü. f. d. Elşən Zeynalov

Göndərilib: 01.03.2022

Qəbul edilib: 29.03.2022

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/282-290>

Famil Hüseyn oğlu Məmmədov

Azərbaycan Texniki Universiteti
texnika elmləri doktoru, professor
famil_mammadov@mail.ru

Milana Yaqub qızı Orucova

Azərbaycan Texniki Universiteti
texnika üzrə fəlsəfə doktoru
abdullayevam@yahoo.com

SİMSİZ LOKAL ŞƏBƏKƏLƏRİNDƏ VERİLƏNLƏRİN ÖTÜRÜLMƏSİ PROSESİNİN ANALİZİ

Xülasə

Simsiz lokal şəbəkələrin infrastruktur rejiminin üzükvari struktura malik olan simsiz və simli lokal şəbəkə texnologiyaları bazasında funksional və konseptual modelləri işlənilib hazırlanmışdır. Bu rejim çərçivəsində fəaliyyət göstərən simsiz və simli lokal şəbəkələrdə verilənlər kədrinin ötürülməsi prosesinin analizi aparılmış, hər iki lokal şəbəkədə baxılan prosesin ayrı-ayrılıqda qrafiki təsviri verilmiş və onların əsasında bu şəbəkələrin zaman xarakteristikalarının hesablanması metodu təklif edilmişdir.

Açar sözlər: *simsiz lokal şəbəkələr, infrastruktur rejimi, simsiz lokal şəbəkə, üzükvari simli lokal şəbəkə, simsiz lokal şəbəkənin interfeys stansiyası, üzükvari simli lokal şəbəkənin interfeys stansiyası, funksional model, konseptual model, verilənlər kadri*

Famil Huseyn Mammadov

Milana Yagub Orujova

Analysis of the transmission process in wireless local networks

Abstract

Functional and conceptual models of wireless local area networks have been developed on the basis of wireless and wired local area network technologies with a ring structure. Under this mode, the process of data transmission in wireless and wired local area networks was analyzed, a separate graphical description of the process considered in both local networks was provided and a method for calculating the time characteristics of these networks was proposed.

Key words: *wireless local area networks, infrastructure mode, wireless local area network, ring wired local area network, wireless local area network interface station, ring-shaped local area network interface station, functional model, conceptual model, data frame*

Giriş

Son zamanlar simsiz lokal şəbəkələr telekommunikasiya sənayesinin inkişaf istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Arxitekturasının çevikliyi, verilənlərin ötürülməsinin yüksək sürəti, layihələndirilməsi, qurulması və onun şaxələndirilməsinin tez başa gəlməsi simsiz lokal şəbəkələrin hazırda insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə, o cümlədən iqtisadiyyata, elmə, mədəniyyətə, sənayeyə və s. sahələrə nüfuz etməsinə gətirib çıxarmışdır [1,2,3].

Simsiz lokal şəbəkələrdə kompüterlər arasında verilənlərin ötürülməsi üçün kabellərdən deyil radiokommunikasiya qurğularından istifadə edilir [4,5,6]. Bu qurğular digər simsiz lokal şəbəkələrin

kompyuterləri ilə, eləcə də mövcud simli şəbəkələrlə qarşılıqlı əlaqədə olmağa imkan verir. Simsiz lokal şəbəkələr əsasən IEEE 802.11 standart ailəsi bazasında qurulurlar. Bu şəbəkələr əksər hallarda nöqtə-nöqtə və infrastruktur kimi iki növ iş rejimində işləyirlər [7].

Nöqtə-nöqtə rejimində simsiz adapterə malik olan stansiyalar biri-biri ilə bilavasitə rabitədə ola bilirlər [7]. Bu rejimdə stansiyalar arasında birrəngli qarşılıqlı əlaqə yaradılır və onlar biri-biri ilə daxilolma nöqtəsi DN istifadə olunmadan qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Bu zaman simsiz lokal şəbəkəyə birləşmək üçün daxilolma nöqtəsinə malik olmayan bir xidmət zonası yaradılır. Bu rejimin üstün cəhəti onun yaradılmasının sadəliyi, əlavə avadanlığın (daxilolma nöqtə-sinin) tələb olunmaması, çatışmayan cəhəti isə verilənlərin ötürülməsi üçün müvəqqəti şəbəkə yaratmaq üçün istifadə olunmasıdır.

İnfrastruktur rejimində simsiz lokal şəbəkələrin stansiyaları biri-biri ilə bilavasitə deyil, bu şəbəkələrin ürəyi hesab olunan daxilolma nöqtəsi vasitəsilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Bu əlaqələrin reallaşdırılması üçün iki üsul mövcud-dur [7]: baza prinsipi və genişləndirilmiş prinsip.

Baza prinsipində abonentlərin qarşılıqlı əlaqəsi yalnız bir daxilolma nöqtə-silə təmin olunur [7]. Bu prinsipdən fərqli olaraq genişləndirilmiş prinsipdə da-xilolma nöqtələrinə malik olan bir neçə şəbəkə yaradılır ki, onların da qarşılıqlı əlaqəsi malik olduqları daxilolma nöqtələri vasitəsilə həyata keçirilir [7]. Bu topologiya baza xidmətlər yığımı adını almışdır. Vahid alt şəbəkə yaradan bir neçə xidmətlər yığımı genişləndirilmiş xidmətlər yığımını formalaşdırır.

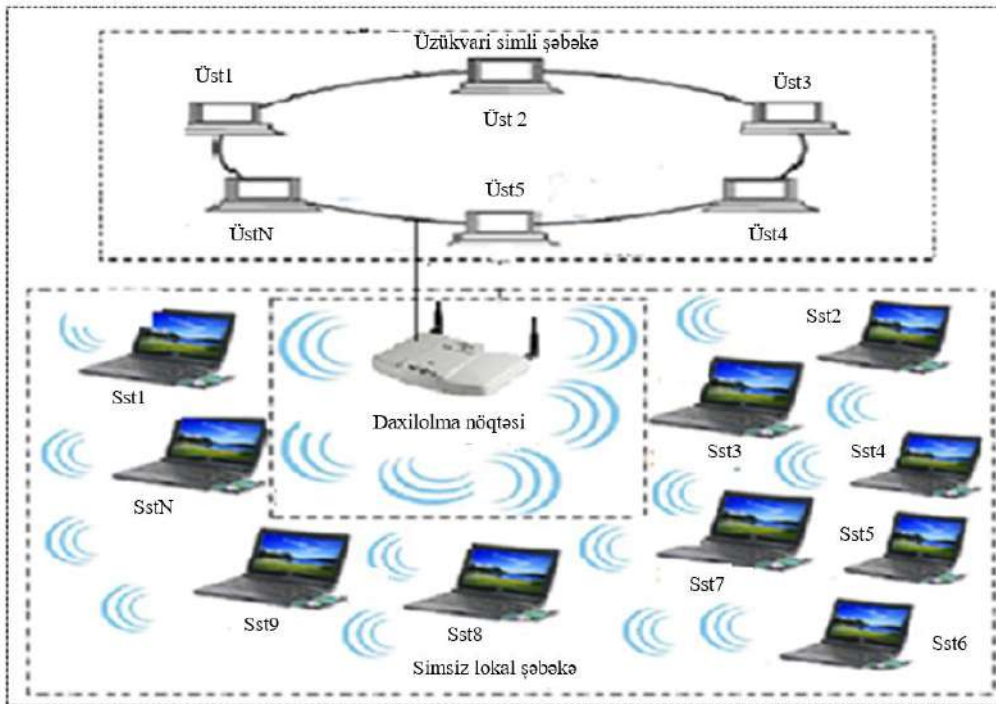
Nöqtə-nöqtə rejimindən fərqli olaraq infrastruktur rejiminin əsas üstün cəhəti müxtəlif arxitekturlu mövcud simli lokal şəbəkələrlə qarşılıqlı əlaqədə ola bilməsidir [8]. Bu zaman simsiz və simli lokal şəbəkələrin stansiyalarına qoşulmuş abunəçilərin qarşılıqlı əlaqəsi uyğun interfeys stansiyalarla təhciz olunmuş körpü vasitəsilə həyata keçirilir.

Nöqtə-nöqtə və infrastruktur rejimlərinin müqaisəli analizi infrastruktur rejiminin daha çox üstünlüklərə malik olmasını göstərir. Ona görə də son zamanlar simsiz lokal şəbəkələrin qurulması üçün infrastruktur rejimindən geniş istifadə olunur. Bu baxımdan təqdim olunan bu işdə əsas diqqət simsiz lokal şəbəkələrində infrastruktur rejiminin tədqiqinə yönəldilmişdir ki, bu da işin aktual-lığını müəyyənləşdirir.

Məsələnin qoyuluşu. Simsiz lokal şəbəkələrin infrastruktur rejiminin tədqiqinə hazırda çoxlu sayda elmi əsərlər həsr olunmuşdur. Bu işlərdə baxılan şəbəkələrin əsasən qurulma prinsipləri, protokol və proqram təminatı, onların mo-delləşdirilməsi və nəzəri baxımdan inkişaf etdirilməsi məsələlərinə baxılmışdır. Lakin bu tədqiqat işlərində müxtəlif şəbəkə texnologiyaları bazasında simsiz lokal şəbəkələrin infrastruktur rejiminin funksional və konseptual modellərinin, eləcə də onların zaman xarakteristikalarının hesablanması metodunun işlənməsinə çox az diqqət yetirilmişdir. Təqdim olunan bu iş simsiz və simli lokal şəbəkə texnologiyaları bazasında simsiz lokal şəbəkələrin infrastruktur rejiminin funksional və konseptual modellərinin, eləcə də baxılan şəbəkələrin zaman xarakteristikalarının hesablanması metodunun təklif olunmasıdır.

İşin məqsədi simsiz və simli lokal şəbəkə texnologiyaları bazasında simsiz lokal şəbəkələrin baza prinsipli infrastruktur rejiminin funksional və konseptual modellərinin işlənməsi, onların bazasında hər iki şəbəkədə verilənlərin ötürülməsi prosesinin ayrı-ayrılıqda qrafiki təsvirinin verilməsi, eləcə də bu qrafiklər əsasında onların zaman xarakteristikalarının hesablanması metodunun təklif olunmasıdır.

Simsiz lokal şəbəkələrin infrastruktur rejiminin funksional modeli. Simsiz və simli lokal şəbəkə texnologiyaları bazasında simsiz lokal şəbəkələrin infrastruktur rejiminin müəlliflər tərəfindən işlənməmiş funksional modeli şəkil 1-də göstərilib.

Şəkil1. Simsiz və simli lokal şəbəkə texnologiyaları bazasında simsiz lokal şəbəkələrin infrastruktur rejiminin funksional modeli

Bu şəbəkələrin hər birinin üzükvari struktura malik olması nəzərdə tutulur.

Şəkilə göstərilən simsiz lokal şəbəkənin hərəkətli obyektləri daxilolma nöqtəsi vasitəsilə üzükvari simli lokal şəbəkəyə qoşulmuş radiostansiyaya (şəkilə gös-tərlməyib) girişə malikdirlər. Bu şəbəkənin işçi stansiyaları ilə üzükvari simli lokal şəbəkəsinin işçi stansiyaları arasında qarşılıqlı əlaqə baxılan şəbəkələrin ürəyi sayılan daxil olma nöqtəsi DN vasitəsilə həyata keçirilir [9]. Bu model çərçivəsində fəaliyyət göstərən simsiz və üzükvari simli lokal şəbəkələr özlərinə uyğun olaraq $S_{st1}, S_{st2}, \dots, S_{stN}$ və $\ddot{U}_{st1}, \ddot{U}_{st2}, \dots, \ddot{U}_{stN}$ stansiyaları birləşdirirlər. Simsiz lokal şəbəkənin SLŞ abunəçiləri özünün simsiz işçi stansiyalarına, üzükvari simli lokal şəbəkəsinin ÜSLŞ abunəçiləri isə bu şəbəkənin simli işçi stansiyalarına qoşulurlar. Simsiz lokal şəbəkəsinin əhatə dairəsi R radiusa malik olan dairənin sahəsi ilə müəyyən edilir. Bu şəbəkənin hərəkətli obyektləri paket verilənlər terminalına malikdirlər, hansılar ki, onun əhatə dairəsində ρ_{hV} ehtimalı ilə hərəkətdə olurlar. Simsiz girişə malik olan bu abunəçilərin sayı N_S -ə bərabərdir. Simsiz lokal şəbəkəyə verilənlər paketinin girişi radiostansiyadan düşən n uzunluqlu "komanda" ilə dövrü ardıcılıqla hə-yata keçirilir, yəni $1_{sv}, 2_{sv}, 3_{sv}, \dots, i_{sv}, i_{sv} + 1, \dots, i_{sv}, j_{sv}, j_{sv}+1, \dots, N_{sv} - 1, N_{sv}, 1_{sv}$ və s.

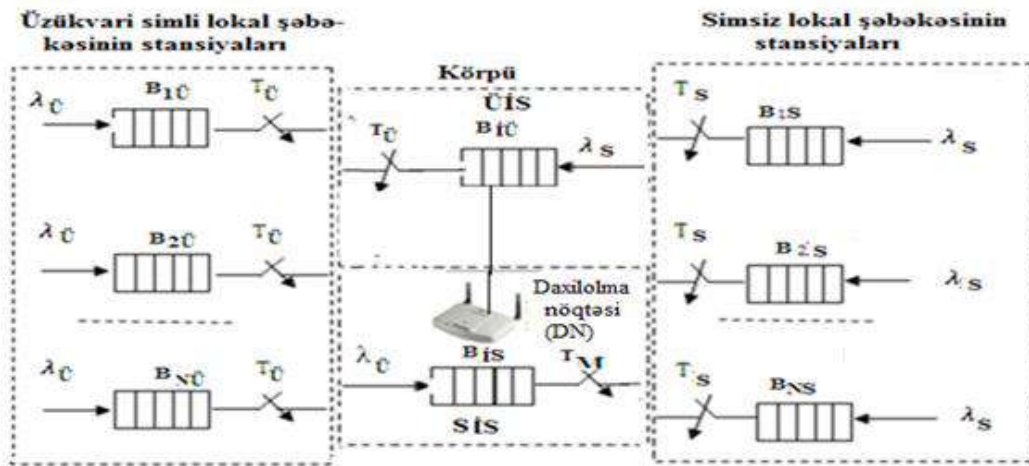
Üzükvari simli lokal şəbəkəsinin stansiyalarına qoşulmuş abunəçilər də paket terminallarına malikdirlər. Lakin simsiz lokal şəbəkəsinin abunəçilərinin terminallarından fərqli olaraq üzükvari simli lokal şəbəkəsinin abunəçilərinin terminalları veriliş üçün istifadə olunan marker girişli MG protokola malikdir-lər. Bu şəbəkənin stansiyalarına qoşulmuş abunəçilərin sayı $N_{\ddot{u}}$ -ə bərabərdir. Üzükvari simli lokal şəbəkəsində verilənlər kadrının ötürülməsi marker girişli protokoldan istifadə etməklə qaydaya salınmış ardıcılıqla həyata keçirilir, yəni $1_{\ddot{u}v}, 2_{\ddot{u}v}, 3_{\ddot{u}v}, \dots, i_{\ddot{u}v}, i_{\ddot{u}v} + 1, \dots, i_{\ddot{u}v}, j_{\ddot{u}v}, j_{\ddot{u}v}+1, \dots, N_{\ddot{u}v}, 1_{\ddot{u}v}$ və s. Üzükvari simli lokal şəbəkədə informasiyalı kadrın idarə olunması, simsiz lokal şəbəkədən fərqli olaraq markerə mərkəzləşdirilməmiş hüquq vermə protokolundan istifadə etməklə həyata keçirilir [10].

Üzükvari simli lokal şəbəkəsinin hər hansı bir stansiyasından simsiz lokal

şəbəkəsinin istənilən stansiyasına verilənlər kadrının veriliş prosesi aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir. Fərz edək ki, üzükvari simli lokal şəbəkəsinin bir sayılı stansiyasından $\ddot{U}_{st1}$ simsiz lokal şəbəkəsinin səkkiz sayılı stansiyasına S_{st8} verilənlər kadrının ötürülməsi tələb olunur. Bu zaman

verilənlər kədrü üzükvari simli lokal şəbəkəsinin bir saylı $\ddot{U}_{st1}$ stansiyasından marker girişli protokolla DN-ə ötürülür, oradan da Ethernet portu vasitəsilə simsiz lokal şəbəkəsinin səkkiz saylı S_{st8} stansiyasına verilir və orada həmin stansiyanın simsiz terminalı vasitəsilə qəbul olunur. Verilənlər kədrinin əks istiqamətdə, yəni simsiz lokal şəbəkənin səkkiz saylı S_{st8} stansiyasından üzükvari simli lokal şəbəkənin bir saylı $\ddot{U}_{st1}$ stansiyasına ötürülməsi zamanı, kədr əvvəlcə bu şəbəkənin simsiz terminalı vasitəsilə DN-ə verilir, oradan da Ethernet portu vasitəsilə üzükvari simli lokal şəbəkəsinin bir saylı $\ddot{U}_{st1}$ stansiyasına ötürülür və orada marker girişli protokolla qəbul olunur.

Simsiz lokal şəbəkələrdə infrastruktur rejiminin konseptual modeli. Simsiz və üzükvari simli lokal şəbəkə texnologiyaları bazasında simsiz lokal şəbəkələrin infrastruktur rejiminin müəlliflər tərəfindən işlənmiş konseptual modeli şəkil 2-də göstərilib.

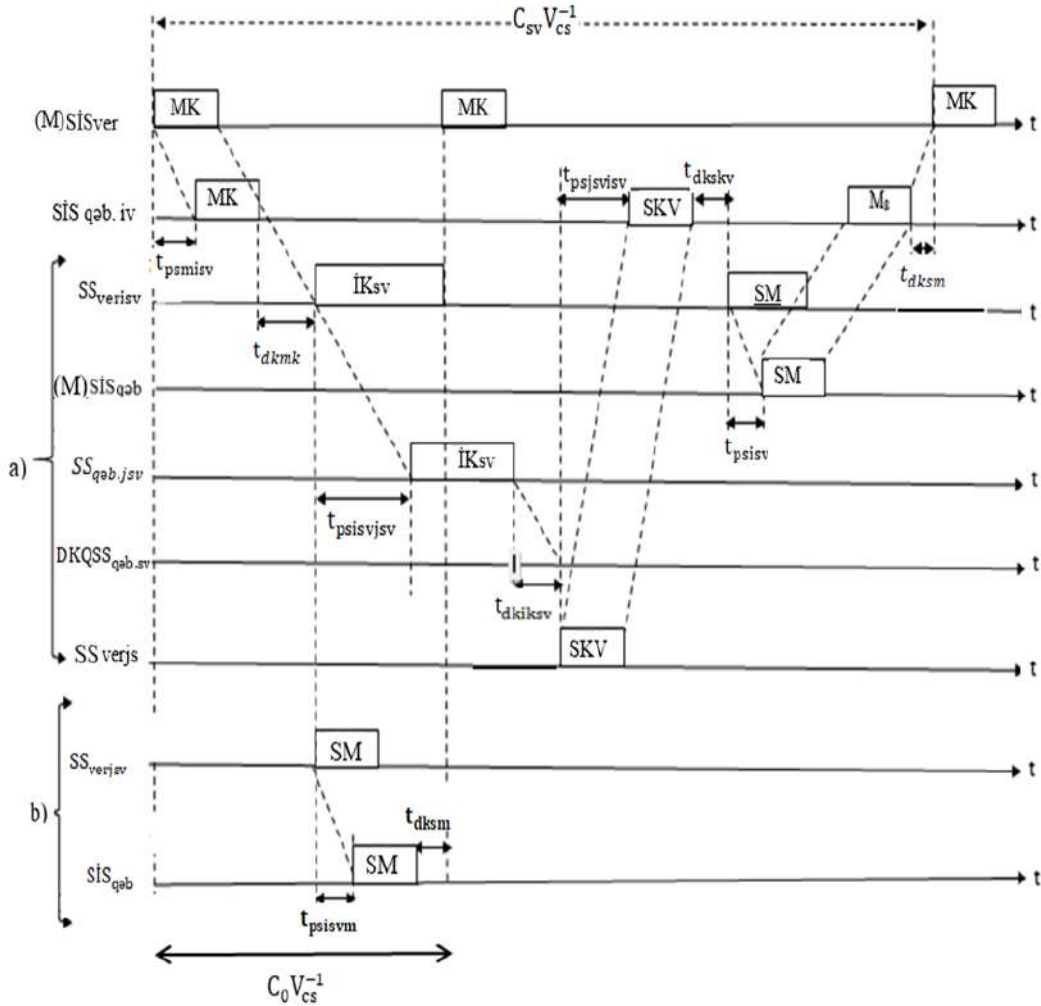

Şəkil 2. Simsiz və üzükvari simli lokal şəbəkə texnologiyaları bazasında simsiz lokal şəbəkələrin infrastruktur rejiminin konseptual modeli

Simsiz lokal şəbəkəsinin SLŞ əhatə dairəsində yerləşən stansiyalar B_{NS} , üzükvari simli lokal şəbəkəsinin ÜSLŞ əhatəsində yerləşən stansiyalar isə $B_{NÜ}$ sonsuz həcmli buferə malikdirlər. Fərz edək ki, SLŞ və ÜSLŞ-in stansiya-larının hər birinin buferinin girişinə uyğun olaraq λ_s və $\lambda_{\ddot{u}}$ intensivliyi ilə Puasson verilənlər axını daxil olur [10]. Bu axınlar SLŞ və ÜSLŞ-in stansiya-larının çıxışından uyğun olaraq $T_s = V_s^{-1}$ və $T_{\ddot{u}} = V_{\ddot{u}}^{-1}$ intervallarında körpüyə düşür, burada V_s və $V_{\ddot{u}}$ - uyğun olaraq SLŞ və ÜSLŞ-də verilənlərin ötürülməsi sürətidir. Körpüdə yerləşmiş simsiz lokal şəbəkəsinin interfeys stansiyası SİS sonsuz həcmli B_{IS} buferə, üzükvari simli lokal şəbəkəsinin interfeys stansiyası ÜİS isə sonsuz həcmli $B_{IÜ}$ buferə malikdirlər. Bu zaman hər iki şəbəkədə kədr-ların informasiya sahələrinin bərabər olması və bu kədr-ların verilişinin gözləmə prinsipli həlledicili əks əlaqəli sistemlərin GP-HÖS istifadə olunması ilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur [11]. Simli şəbəkəyə verilənlər kədrinin girişinin idarə olunması simsiz interfeys stansiyası SİS tərəfindən SM markerinin, üzükvari simli lokal şəbəkəyə verilənlər kədrinin girişinin idarə olunması isə üzükvari interfeys stansiyası tərəfindən ÜM markerinin istifadə olunması ilə həyata keçirilir [12].

Simli lokal şəbəkəsində verilənlərin ötürülməsi prosesi. Bu şəbəkədə verilənlərin ötürülməsi prosesinin müəlliflər tərəfindən işlənmiş zaman diaqramı şəkil 3-də verilib. Fərz edək ki, simsiz interfeys stansiyası SİS_{ver} tərəfindən girişin idarə olunması, onun *i*-ci simsiz stansiyası vasitəsilə ötürülən mərkəzi “komanda” MK ilə həyata keçirilir. Bundan sonra SS_{qəb.isv} qəbuledici stansiya t_{psmisv} paylanma vaxtından sonra MK-ın qəbuluna başlayır və t_{dkmk} dekod-lama vaxtından sonra şəbəkənin stansiyası girişə malik olur. Bu zaman “a” və “b” kimi iki hal ola bilər (şəkil 3-ə bax).

Birinci “a” halında SS_{ver.isv} stansiyasının buferi ρ_{sv} ehtimalı ilə informa-siyalı kədrə İK_{sv} malik olur və bu zaman onun SS_{qəb.jsv} stansiyasına verilişi başlayır, $t_{psisvjsv}$ paylanma vaxtından sonra İK_{sv} informasiyalı kədr SS_{qəb.jsv} stansiyası tərəfindən qəbul olunur, orada t_{dkiksv} müddətində dekodlanır və SS_{ver.jsv} stansiyası İK_{sv}-in dekodlanması haqqında SKV “kvitansiyasını” verir.

Şəkil 3. Sımsız lokal şəbəkəsində verilənlərin ötürülməsi prosesinin zaman diaqramı

Bu “kvitansiya” $t_{psjsvisv}$ paylanma vaxtından sonra $SİS_{qəb.iv}$ qəbuledici stansiya ilə qəbul olunur, orada t_{dkskv} vaxtı ərzində dekodlanır, bundan sonra $SS_{ver.isv}$ sımsız stansiya SM növ markeri t_{psisv} paylanma vaxtı ərzində $SİS_{qəb.iv}$ stansiyasına göndərir və orada t_{dksm} vaxtı ərzində dekodlandıqdan sonra dövr bitir və $SİS_{ver}$ stansiyası növbəti mərkəzi “komandanı” göndərməyə başlayır.

İkinci “b” halında sımsız verici stansiyanın $SS_{ver.jsv}$ buferi məşğul deyil və o $\bar{\rho}_s = 1 - \rho_s$ ehtimalı ilə SM markerini sımsız interfeys stansiyasının $SİSqəb$ qəbuledicisinə qaytarır, sonuncu SM markerini t_{psismv} paylanma vaxtı ərzində qəbul edir və orada t_{dksm} vaxtı ərzində dekodlanır. Bundan sonra sımsız interfeys stansiyasının vericisi (M) $SİS_{ver}$ növbəti mərkəzi “komandanı” MK ver-məyə başlayır.

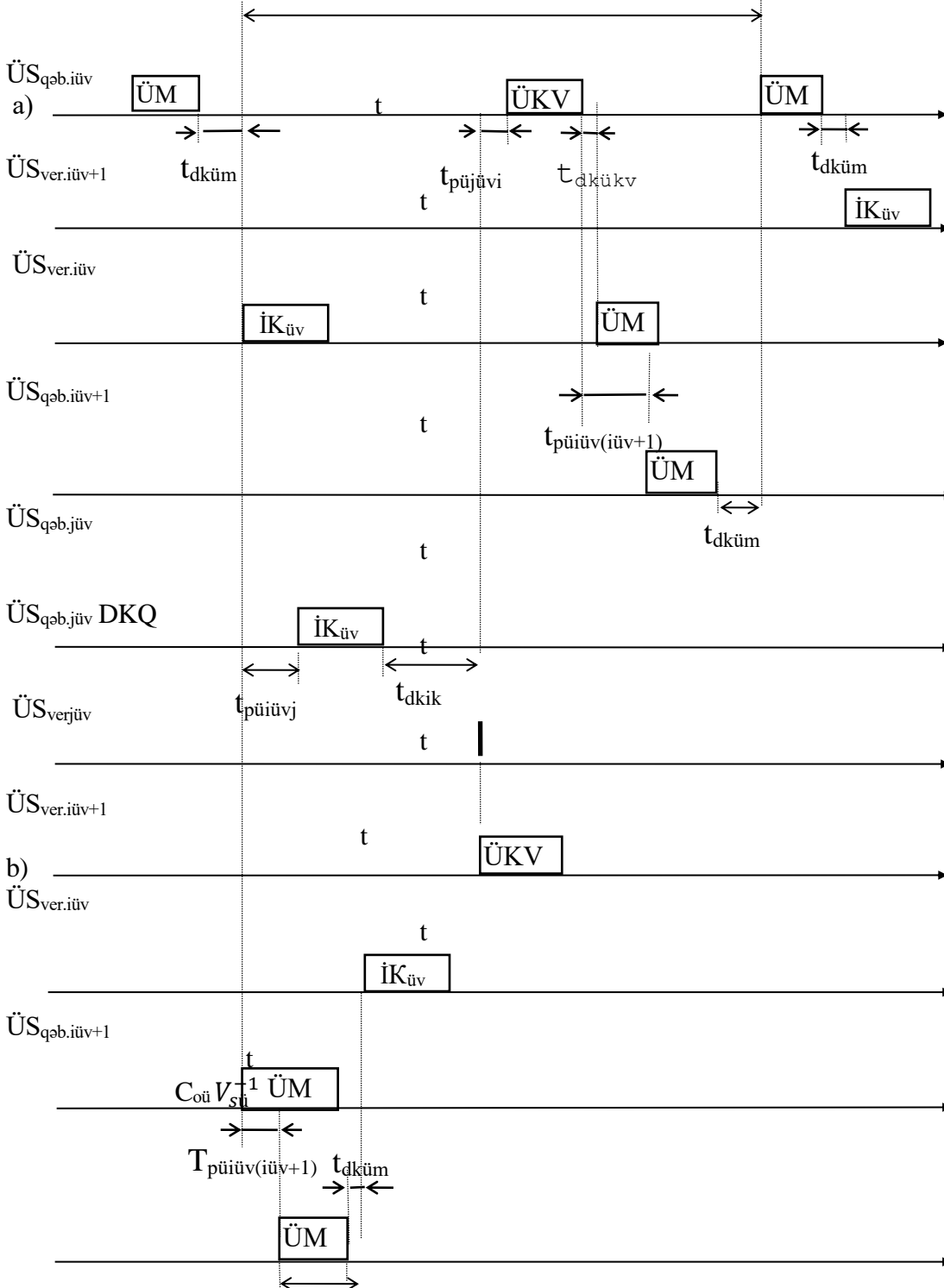
Sımsız lokal şəbəkəsində verilənlər kadrının uzunluğunu $\bar{n}_{svk}$ şəkil 3-də verilmiş zaman diaqramı əsasında “a” halı üçün aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$\bar{n}_{svk} = r_{spr} + r_{sis} + r_{sius} + r_{svk} + r_{sns} + r_{sbs}; r_{sius} = 2 \log_2 (N_s + N_{ii}) - \text{tam}, \quad (1)$$

burada r_{spr} - sımsız lokal şəbəkənin verilənlər kadrında preambulanın uzunluğu; r_{sis} –sımsız lokal şəbəkəsində verilənlər kadrının idarə sahəsinin uzunluğu, r_{sius} –sımsız lokal şəbəkəsində verilənlər kadrının ünvan sahəsinin uzunluğu, r_{svk} –sımsız lokal şəbəkəsində verilənlər kadrının uzunluğu, r_{sns} –sımsız lokal şəbəkəsində verilənlər kadrının nəzarət sahəsinin uzunluğu, r_{sbs} - sımsız lokal şəbəkəsində verilənlər kadrının bayraq sahəsinin uzunluğu, N_s və N_{ii} -uyğun olaraq sımsız və üzükvari simli lokal şəbəkələrinin işçi stansiyalarına qoşulmuş abunəçilərin sayıdır.

Üzükvari simli lokal şəbəkəsində verilənlərin ötürülməsi prosesi. Bu şəbəkədə verilənlər prosesinin müəlliflər tərəfindən işlənmiş zaman diaqramı şəkil 4-də verilib. Tutaq ki, girişin idarə olunması bu şəbəkənin $i_{üv}$ -ci verici stansiyasından verilən ÜM markeri ilə həyata keçirilir. Bu

stansiyanın qəbul-edicisi $\ddot{U}S_{qəb.i\ddot{u}v}$ $t_{p\ddot{u}i\ddot{u}v}$ paylanma vaxtından sonra $\ddot{U}M$ markerini qəbul etməyə başlayır. Bu zaman “a” və “b” kimi iki hal ola bilər (şəkil 4-ə bax). Birinci “a” halında $t_{dk\ddot{u}m}$ dekodlama vaxtından sonra üzükvari şəbəkənin $\ddot{U}S_{ver.i\ddot{u}v}$ stansi-yası $\rho_{\ddot{u}v}$ ehtimalı ilə $\dot{I}K_{\ddot{u}v}$ informasiyalı kadra malik olur və onu $\ddot{U}S_{qəb.j\ddot{u}v}$ stansiyasına verməyə başlayır. Bu stansiya $t_{p\ddot{u}i\ddot{u}vj}$ paylanma vaxtından sonra $\dot{I}K_{\ddot{u}v}$ informasiyalı kadri qəbul edir və bu stansiyanın $\ddot{U}S_{qəb.j\ddot{u}v}$ DKQ dekodlama qurğusunda t_{dkik} vaxtı ərzində dekodlanır. Bundan sonra $\ddot{U}S_{ver.j\ddot{u}v}$ stansiyası $\dot{I}K_{\ddot{u}v}$ -in dekodlanmasının nəticəsi haqqında $\ddot{U}KV$ “kvitansiyasını” verir. Bu “kvitansiya” $t_{p\ddot{u}i\ddot{u}vi}$ paylanma vaxtından sonra $\ddot{U}S_{qəb.i\ddot{u}v}$ stansiyası ilə qəbul olunur, orada $t_{dk\ddot{u}kv}$ vaxtı ərzində dekodlanır. Bundan sonra $\ddot{U}S_{ver.i\ddot{u}v}$ verici stansiyası

Şəkil 4. Üzükvari simli lokal şəbəkəsində verilənlərin ötürülməsinin zaman diaqramı

CüvV_{sü}⁽⁻¹⁾ C_{oü} V_{sü}⁻¹ növbəti ÜS_{qəb.iüv+1} stansiyasına ÜM markeri ilə idarə etmə “komandası” verir.

Bu “komanda” t_{püüv(iüv+1)} paylanma vaxtından sonra ÜS_{qəb.iüv+1} stansiyasına qəbul olunur və orada t_{dküm} vaxtı ərzində dekodlandıqdan sonra ÜS_{qəb.iüv} stansiyası tərəfindən qəbul olunur, t_{dküm} dekodlama vaxtından sonra ÜS_{ver.iüv+1} stansiyası İK_{iüv} informasiyalı kadri verməyə başlayır.

İkinci “b” halında ÜS_{ver.iüv} stansiyasının buferi $\rho_{iüv} = 1 - \rho_{iüv}$ ehtimalı ilə məşqul deyil və giriş dövründə növbəti stansiyaya ÜM markerini verir. ÜS_{qəb.iüv+1} stansiyası onu t_{püüv(iüv+1)} paylanma vaxtından sora qəbul edir və t_{dkü} vaxtında dekodlayır. Bundan sonra ÜS_{ver.iüv+1} stansiyası İK_{iüv} informasiyalı kadri verməyə başlayır.

Üzükvari simli lokal şəbəkəsində verilənlər kadrının uzunluğunu şəkil 4-də verilmiş zaman diaqramı əsasında “a” halı üçün aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$\bar{n}_{iüvk} = r_{iüpr} + r_{iüis} + r_{iüis} + r_{iüis} + r_{iüis} + r_{iüb}, \quad r_{iüs} = 2 \log_2 (N_2 + N_{iü}) \text{-tam, (2)}$$

burada r_{iüpr}–üzükvari simli lokal şəbəkəsində verilənlər kadrında preambulanın uzunluğu, r_{iüis}–üzükvari simli lokal şəbəkəsində verilənlər kadrında idarə sahəsi-nin uzunluğu, r_{iüis}–üzükvari simli lokal şəbəkəsində verilənlər kadrının ünvan sahəsinin uzunluğu, r_{iüvk} – üzükvari simli lokal şəbəkəsində verilənlər kadrının informasiyalı sahəsinin uzunluğu, r_{iüs} – üzükvari simli lokal şəbəkəsində nəza-rət sahəsinin uzunluğu, r_{iüb}- üzükvari simli lokal şəbəkəsində verilənlər kadrının bayraq sahəsinin uzunluğu, N_s və N_{iü} -uyğun olaraq simli və üzükvari simsiz lokal şəbəkələrinin stansiyalarına qoşulmuş abunəçilərin sayıdır.

İndi də simsiz lokal şəbəkəsinin abunəçilərindən üzükvari simli lokal şəbəkəsinin abunəçilərinə verilənlər kadrının ötürülməsi prosesinə baxaq. Bu məqsədlə simsiz və üzükvari simli lokal şəbəkələrinin abunəçilərinin qarşılıqlı əlaqəsi fasiləsiz zamanda iki fazlı kütləvi xidmət sistemi şəklində təsvir edilir [11]. Bu sistemdə məşqul stansiyaların buferlərinin sonsuz həcmə malik olduğu nəzərdə tutulur. Verilənlər kadrının üzükvari lokal şəbəkəyə düşməsi və xidmət olunması T intervalında baş verir, o cümlədən simsiz lokal şəbəkədə T_s, üzükvari simli lokal şəbəkədə isə T_ü intervallarında həyata keçirilir.

Simsiz lokal şəbəkədə verilənlər kadrının uzunluğu T_{svk} şəkil 3-də verilmiş zaman diaqramı əsasında aşağıdakı formullarla təyin edilir:

$$T_{svk} = \bar{n}_{svk} + 2t_{psisvsv} V_{ss} + t_{dkiksv} V_{ss} + n_{kvs} + t_{dkiksv} V_{ss} + n_{sm} + 2t_{psisvsv} V_{ss} + t_{dknk} V_{ss} + n_{mk} + t_{dksm} V_{ss}$$

$$T_{os} = n_{sm} + 2t_{psmisv} V_{ss} + t_{dksm} V_{ss} + n_{mk} + t_{dknk} V_{ss}; \quad (3)$$

$$t_{psisvsv} = t_{psjsvisv}, \quad t_{psmisv} = t_{psism}, \quad t_{psisvsv} = 2t_{psm} / N_s;$$

$$t_{psmisv} = R / 2,5 * 10^5; \quad t_{psm} = 2R / 2,5 * 10^5$$

burada $\bar{n}_{svk}$ –simsiz lokal şəbəkəsində verilənlər kadrının uzunluğudur, hansı ki, (1) ifadəsilə təyin olunur; t_{psisvsv} –SS_{verisv} verici stansiya ilə SS_{qəb.jsv} qəbuledici stansiya arasında informasiyalı kadrın paylanma vaxtı; t_{dkiksv}-SS_{qəb.jsv} stansiyasında informasiyalı kadrın dekodlanma vaxtı, n_{kvs}- SS_{ver.jsv} stansiyasından verilən KVS “kvitansiyanın” uzunluğu; t_{dkskv}- SS_{qəb.isv}- qəbul stansiyasında KVS “kvitansiyanın”dekodlanması vaxtı; n_{sm}-SS_{ver.isv}-verici stansiyasından verilən SM markerin uzunluğu; t_{psmisv} –(M) SİS_{ver} verici stansiya ilə SS_{qəb.isv}qəbul stansiyası arasında mərkəzi “komandanın” MK paylanma vaxtı; t_{dkmk}- SS_{qəb.isv}qəbul stansiyasında mərkəzi “komandanın” MK dekodlanma vaxtı; n_{mk} - mərkəzi “komandanın” MK uzunluğu; t_{dksm}- SS_{qəb.qəb}. stansiyasında SM markerinin uzunluğu; t_{psjsvisv} –SS_{ver.jsv}verici stan-siyasının SS_{qəb.isv}qəbul edici stansiyaya verdiyi KVS kvitansiyanın paylanma vaxtı; t_{psism}-SS_{ver.isv} verici stansiyasının SİS_{qəb}qəbuledici stansiyasına verdiyi SM markerinin paylanma vaxtı;V_{ss}- simsiz mühitdə verilənlərin ötürülmə sürəti; R- simsiz lokal şəbəkəsinin əhatə dairəsinin radiusudur.

Üzükvari simli lokal şəbəkəsində verilənlər kadrının uzunluğu şəkil 4-də verilmiş zaman diaqramına əsasən aşağıdakı formullarla təyin edilir:

$$\begin{aligned} T_{i\bar{v}k} &= \bar{n}_{i\bar{v}k} + n_{i\bar{v}k} + n_{is} + n_{pm} + n_{p1} + t_{dk\bar{v}k} V_{s\bar{u}} + 2t_{dk\bar{u}m} V_{s\bar{u}}, \\ T_{oi} &= n_{uk} + n_{p1} + t_{dk\bar{u}m} V_{s\bar{u}}, \quad n_{uk} = 2r_f + n_u \quad (4) \\ n_{pm} &= 4 * 10^{-6} D_{m\bar{u}} V_{s\bar{u}} + N_{\bar{u}}, \quad n_{p1} = n_{pm} / N_{\bar{u}}. \end{aligned}$$

burada $\bar{n}_{i\bar{v}k}$ - (2) formulunda təyin olunub, $n_{i\bar{v}k}$ – üzükvari simli lokal şəbəkəsində “kvitansiyanın” uzunluğu; n_{is} - üzükvari simli lokal şəbəkəsində kadrın idarə sahəsinin uzunluğu; $t_{dk\bar{v}k}$ -üzükvari simli lokal şəbəkəsində kvitansiyanın dekodlanma vaxtı; $t_{dk\bar{u}m}$ - üzükvari simli lokal şəbəkəsində ÜM markerinin uzunluğu, $D_{m\bar{u}}$ – üzükvari simli lokal şəbəkəsinin abunəçi stansiyalarının arasındakı məsafə, $N_{\bar{u}}$ - üzükvari simli lokal şəbəkələrə qoşulmuş abunəçilərin sayı, $V_{\bar{u}}$ - üzükvari simli lokal şəbəkəsində veriliş sürətidir.

Beləliklə, simsiz lokal şəbəkələrin infrastruktur rejiminin funksional və konseptual modellərinin, bu rejimin əhatə dairəsində fəaliyyət göstərən simsiz və üzükvari simli lokal şəbəkələrdə verilənlərin ötürülməsi prosesinin ayrı-ayrılıqda zaman diaqramının işlənməsi, onların əsasında bu şəbəkələrin zaman xarakteristikalarının hesablanması metodunun təklif olunması sona çatdırılmışdır.

Nəticə

1.Simsiz lokal şəbəkələrin analizi aparılmış, onların telekommunikasiya sənə-yəsinin inkişaf istiqamətlərindən birinə çevrilməsi, arxitekturasının çevikliyi, verilənlərin ötürülməsinin yüksək sürəti, layihələndirilməsi, qurulması və şaxələndirilməsinin tez başa gəlməsi, bunların sayəsində onların hazırda insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə, o cümlədən iqtisadiyyata, elmə, mədəniyyətə, sənə-yeyə və s. sahələrə nüfuz etməsi qeyd olunmuşdur.

2.Simsiz lokal şəbəkələrin malik olduğu nöqtə-nöqtə və infrastruktur rejimlərinin müqaisəli təhlili aparılmış, onların üstün və çatışmayan cəhətləri göstərilmişdir. Aparılan təhlilin nəticəsində infrastruktur rejiminin daha çox üstünlüyə malik olması göstərilmişdir ki, bunun da sayəsində bu rejim tədqiqat obyektini kimi seçilməsi qeyd olunmuşdur.

3.Simsiz lokal şəbəkələrin infrastruktur rejiminin üzükvari simli və simsiz lokal şəbəkə texnologiyaları bazasında reallaşdırılması məsələsinə baxılmışdır. Bu texnologiyalar bazasında simsiz lokal şəbəkələrin infrastruktur rejiminin funksi-onal və konseptual modelləri işlənilib hazırlanmışdır.

4.Simsiz lokal şəbəkələrin infrastruktur rejiminin əhatəsində fəaliyyət göstərən simsiz lokal şəbəkədə verilənlər kadrının ötürülməsi prosesinə baxılmış, bunun nəticəsində onun zaman diaqramı işlənilib hazırlanmış və bu diaqram əsasında onun zaman xarakteristikalarının hesablanması metodu təklif olunmuşdur.

5.Simsiz lokal şəbəkələrin infrastruktur rejiminin əhatəsində fəaliyyət göstərən üzükvari simli lokal şəbəkədə verilənlər kadrının ötürülməsi prosesinə baxılmış, bunun nəticəsində onun zaman diaqramı işlənilib hazırlanmış və bu diaqram əsasında onun zaman xarakteristikalarının hesablanması metodu təklif olunmuşdur.

References

1. Smirnova E.V., Proletarsky A.V., Romashkina E.A., Balyuk S.A., Surovov A.M. Technology of wireless local area networks WI-FI. Publishing house of MSTU im. Bauman. 2017 - 448 p.
2. Olifer, V. Computer networks. Principles, technologies, protocols. 5th edition. Third generation standard./B.Olifer, N.Olifer. - St. Petersburg: First exemplary printing house, 2015. - 996 p.
3. Guyer, J., Guyer E., King J.R. Wireless networks. Install and troubleshoot in 5 minutes. - M.: NT Press, 2015. - 176 p.
4. Chernega V.S. Evaluation of the throughput of computer networks at the transport level. Tauride Observer, No. 3, 2017. -10 p.
5. Proletarsky A. V. Wireless networks WI-FI. Management. Publisher: Internet University of Information Technologies; Binomial; Knowledge Lab. ISB: 978-5-7038-4620-9. 2013 , 215 p.

6. Pajman Roshan. Fundamentals of building wireless local area networks of the 802.11 standard. A Practical Guide to Learning, Designing, and Using 802.11 Wireless LANs / Pajman Roshan, Jonathan Lairi. - M.: Cisco Press Translation from the English publishing house Williams, 2014. - 300 p.
7. Platunova S.M. Architecture and technical means of a corporate network based on ZyXEL Wi-Fi wireless equipment. Textbook on discipline "Corporate networks". - St. Petersburg: NRU ITMO, 2014. - 62 p.
8. Lihtzinder B.Ya, Bakai Yu.O. Data transmission technologies in wireless
9. information-measuring networks. Bulletin of the Samara State Technical University. Series "Technical Sciences". - 2021, Volume 29, No. 1. - p. 92-103.
10. Albekova Z.M., Kvashurin V.O., Tutik N.A. Analysis of the evolution of wireless network technology and forecasts for the development of infocom-munication networks in Russia. Electronic scientific journal "Engineering Bulletin of the Don". North Caucasian Federal University, Stavropol, - 2016, No. 4.-p.1-11.
11. Glushakov V.E. Investigation of a model of possible unsuccessful transmission of a single packet with a delay in a Wi-Fi network. International research journal. ISSN 2227-6017 ONLINE. Yekaterinburg 2021. p. 61-66.
12. Proletarsky A.V., Baskakov I.V., Fedotov R.A., Bobkov A.V., Chirkov D.N., Platonov V.A. Wireless Wi-Fi networks. Moscow: National Open University "INTUIT", 2016. - 285 p.
13. Khabarov S.P., M.I. Dumov. Analysis of the CSMA/CA protocol in the OM NET++ environment using the INET FRAMEWORK. Scientific and technical journal of information technologies, mechanics and optics. 2020, volume 20, No. 5, p. 692-700.

Göndərilib: 21.02.2022

Qəbul edilib: 26.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/291-295>

Ümidə Xosrov qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC)
Doktorant
kmeconunlu@mail.ru

BEYNƏLXALQ STANDARTLARIN TƏLƏBLƏRİ ƏSASINDA QIDA SƏNAYESİ TULLANTILARININ ƏTRAF MÜHİTƏ ZƏRƏRLİ TƏSİRİNİN AZALDILMASI YOLLARI

Xülasə

Torpağın təqribən üçdə bir hissəsi israf olunan qida məhsulları istehsalı üçün istifadə olunur. Yəni, qida tullantıları sayəsində münbit olan torpaqların 33 faizini əsas etibarilə israf edirik. Həmin torpaqdan müxtəlif məqsədlər üçün, buna misal olaraq, kənd təsərrüfatı sahəsində olan tədqiqatlar üçün istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı, şirin suyun təqribən 24%-i qida tullantıları sayəsində israf olunur, halbuki ümumi hesabla dünyada milyonlarla insanın pak olan içməli suya çıxışı yoxdur.

Əgər qida tullantılarının istixana qazı emissiyalarına töhfə verməsinin aspektlərini göstərsək:

Qida tullantıları ən güclü qazlardan biri olan metan qazı istehsalı ilə istixana qazı emissiyalarının səviyyəsini maksimallaşdırır. Qlobal istiləşmə və həmçinin iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar olaraq ətraf mühitə təsiri olduğu üçün qida tullantılarının minimallaşdırılmasına ehtiyac artır.

Açar sözlər: *ərzaq istehsalı, ətraf mühit, tullantılar, istixana qazları, kənd təsərrüfatı*

Umida Khosrov Aliyeva

Ways on reducing the harmful effects of food industry waste of environment based on the requirements of international standards

Abstract

About a third of the land is used for food production. In other words, we are basically wasting 33 percent of our fertile land as a result of food waste. This land could be used for other purposes, such as agricultural research. In addition, about 24% of fresh water is wasted as a result of food waste, while millions of people around the world do not have access to safe drinking water.

Here are some aspects of the contribution of food waste to greenhouse gas emissions:

Corrosion of food waste after disposal, as well as the life cycle from production to consumption. Food waste raises the level of greenhouse gas emissions by producing methane gas, one of the most powerful gases. There is a growing need to minimize food waste due to the effects of global warming and also climate change on the environment.

Key words: *food production, environment, waste, greenhouse gases, agriculture*

Giriş

Ekoloji baxımından qida tullantıları gübrə və eləcə də pestisidlər kimi kimyəvi formada istifadəyə gətirib çıxarır, bununla yanaşı daşınma üçün daha çox yanacaq sərf olunur və zibilliklərdə nə qədər çox qida çürüyürsə, o qədər çox metan qazı yaranır ki, bu isə öz növbəsində geniş miqyasda ən zərərli istixana qazlarından biridir. Qida insanlar üçün olduqca mühümdür. Qidalar gündəlik həyatımızın və eləcə də iqtisadiyyatımızın çox böyük hissəsini təşkil edirlər. Qida məhsullarının olduqca baha başa gəldiyini inkar etmək düzgün olmazdır. Qida istehsalı ilə bağlı mümkün xərclər torpaq, su, bununla yanaşı, əmək, enerji və puldur. Yaşayış üçün yararlı torpaqların təqribən 50%-i qida istehsalı üçün, suyun 70%-dən çoxu isə kənd təsərrüfatı üçün istifadə olunur (Dünya Bankı, 2020). İnkişaf etməkdə olan aqrrotexniki ölkələrdə əhalinin əksəriyyəti kənd təsərrüfatı sektorunda çalışır. Qida istehsalına gedən maşın, alətlər və enerjini demirəm. Beləliklə, qlobal ərzaq tələbatını ödəmək üçün qlobal miqyasda qida istehsalına milyardlarla dollar lazımdır. Ərzaq israf etdikdə, əslində qida istehsalı üçün lazım olan bütün resursları

israf edirik. İnsan əhalisi artır, qidaya artan tələbat var və daha çox ərzaq istehsal etmək üçün bizə daha çox torpaq lazımdır. Onsuz da torpaqların demək olar ki, yarısı qida istehsalında istifadə olunur, ona görə də ərzaq istehsalı üçün istifadə üçün kifayət qədər torpaq yoxdur. Bu səbəbdən həmin ərəziləri ərzaq istehsalı üçün çevirmək üçün meşələri kəsməyə məcbur oluruq. Bu, biomüxtəlifliyin itirilməsi ilə nəticələnir. FAO-nun hesabatı dünya səviyyəsində qida tullantılarında müfəssəl nümunəni ortaya qoydu. Daha yüksək gəlirli bölgələr minimum axın mərhələsində və ya istismar səviyyəsində daha çox ərzaq itkisi və həmçinin tullantıları göstərsələr də, inkişaf etməkdə olan ölkələrin məhsul yığımını texnikası və infrastrukturun olmamasından yuxarı axın mərhələsində qida itirmək ehtimalı daha yüksəkdir.

Analiz

Poliqonlarda sonlanan qida tullantıları geniş miqdarda metan qazı hətta CO₂-dən daha təsirli istixana qazıdır. Metan qazı, CO₂ və həmçinin xloroflorokarbonlar kimi istixana qazlarının həddindən çox miqdarda infraqırmızı şüaları udur. Radiasiya və eləcə də yer atmosferini isidir, bu isə öz növbəsində qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyinə gətirib çıxarır. Dünyada istifadə edilən suyun 70 faizini kənd təsərrüfatı təşkil etdiyindən, qida tullantıları həm də şirin su və yeraltı su ehtiyatlarının böyük itkisini təşkil edir. FAO-nun məlumatına görə, dünyada qida israfının 54 faizi istehsal, məhsul yığımından sonrakı dövriyyə və saxlama zamanı “yuxarıda” baş verir. öyrənmək. Bunun 46 faizi emal, paylama və istehlak mərhələlərində "aşağı axın"da baş verir. Ümumi tendensiya olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələr kənd təsərrüfatı istehsalı zamanı daha çox ərzaq itkisinə məruz qalır, həm də istehlakçılar səviyyəsində ərzaq tullantıları orta və yüksək gəlirlilərdə daha yüksək olur. FAO-nun hesabatında qeyd olunur ki, bu, ümumi tullantıların 31-39 faizini təşkil edir -- aşağı gəlirli rayonlarla müqayisədə (4-16 faiz). Emal, daşıma, saxlama və bişirmə zamanı çəkilən məsrəflər ilkin istehsal xərclərinə əlavə edilməlidir. Bitki əsaslı pəhrizlər nəinki daha sağlamdır, həm də davamlıdır və ət əsaslı pəhrizlərdən daha az ətraf mühitə təsir göstərir. Dünya irəlilədikcə daha çox insan gəlir səviyyələri artdıqca və ət daha populyar və ucuzlaşdıqca, ekoloji cəhətdən tələbkar mal əti, donuz əti, balıq və toyuq kimi məhsulların daxil olduğu ət pəhrizinə keçir və beləliklə, ənənəvi bitki əsaslı pəhrizləri geridə qoyur. Bununla belə, bu, narahatedicidir, çünki ət əsaslı pəhrizlərin istehsalı bitki əsaslı kənd təsərrüfatı və təcrübələrdən daha çox ətraf mühitə mənfi təsir göstərir. İstehsal, ticarət və ya sənaye kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələrdə qida tullantıları qida sənayesinin əksər mərhələlərində və əhəmiyyətli miqdarda baş verə bilər. Yaşayış kənd təsərrüfatında qida tullantılarının miqdarı bilinmir, lakin tullantıların baş verə biləcəyi məhdud mərhələlərə görə və qidanın qlobal bazar tələbindən fərqli olaraq proqnozlaşdırılan ehtiyac üçün yetişdirildiyini nəzərə alaraq, müqayisə üçün əhəmiyyətsiz ola bilər. Buna baxmayaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, xüsusən də Afrika ölkələrində anbarda təsərrüfatdaxili itkilər yüksək ola bilər, baxmayaraq ki, bu cür itkilərin dəqiq təbiəti çox müzakirə olunur. Keyfiyyət və görünüş üçün qaydalar və standartlar kimi iqtisadi amillər də qida israfına səbəb olur. Fermerlər çox vaxt məhsulu seçmə qaydada yığırlar, tarlada (onlardan gübrə və ya heyvan yemi kimi istifadə oluna biləcəkləri yerlərdə) standart olmayan məhsul buraxmağa üstünlük verirlər, çünki əks halda daha sonra atılacaqdılar. Şəhər yerlərində meyvə və qoz ağacları çox vaxt yığılmır, çünki insanlar ya meyvənin yeməli olduğunu dərk etmirlər, ya da şəhər meyvələrinin istehlak edilməsinin təhlükəsiz olduğunu göstərən araşdırmalara baxmayaraq, onun çirklənməsindən qorxurlar.

Ərzaq tullantıları məhsul yığımından sonrakı mərhələdə də davam edir, lakin məhsul yığımından sonrakı itkilərin miqdarı nisbətən məlum deyil və təxmin etmək çətindir. İstər bioloji/ekoloji, istərsə də sosial-iqtisadi cəhətdən qida tullantılarına töhfə verən müxtəlif amillər ümumi rəqəmlərin faydalılığını və etibarlılığını məhdudlaşdıracaq.

Qida təhlükəsizliyi qaydaları, standartlara zidd olan qidaları bazara çıxılmazdan əvvəl iddia edə bilər. Bu, qida tullantılarının (məsələn, heyvan yemi kimi) təkrar istifadəsi söyləri ilə ziddiyyət təşkil etsə də, istehlakçının sağlamlığını təmin etmək üçün təhlükəsizlik qaydaları mövcuddur; onlar, xüsusilə heyvan mənşəli qida məhsullarının (məsələn, ət və süd məhsulları) emalı zamanı həyati əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu mənbələrdən çirklənmiş məhsullar mikrobioloji və kimyəvi təhlükələrə səbəb ola bilər və onlarla əlaqəlidir. Qablaşdırma qidanın təsərrüfatlardan və fabrikələrdən anbarlar vasitəsilə pərakəndə satışa daşınması zamanı zədələnmələrdən qoruyur, həm də çatdıqda təzəliyini qoruyur. Əhəmiyyətli

dərəcədə qida tullantılarının qarşısını almasına baxmayaraq, qablaşdırma digər yollarla, məsələn, heyvan yemi ehtiyatları üçün istifadə edilə bilən tullantıları çirkləndirmək yolu ilə qida tullantılarının azaldılması söylərinə güzəştə gedə bilər. Pərakəndə mağazalar böyük miqdarda ərzaqları tullağa bilər. Adətən, bu, əvvəllər ən yaxşı, satış və ya istifadə tarixinə çatmış məhsullardan ibarətdir. Daha əvvəl ən yaxşısını keçmiş və satış tarixini keçmiş qidalar və hətta istifadə tarixini keçmiş bəzi qidalar utilizasiya zamanı yeməli olaraq qalır, lakin mağazalar artıq qidaları idarə etmək üçün geniş şəkildə müxtəlif siyasətlərə malikdirlər. Bəzi mağazalar yoxsul və ya evsiz insanların girişinin qarşısını almağa çalışır, digərləri isə ərzaq paylamaq üçün xeyriyyə təşkilatları ilə işləyir. Razılaşdırılmış miqdarların tədarük edilməməsi fermerləri və ya emalçıları müqavilələrini ləğv etməyə məcbur edir. Nəticə etibarilə, onlar müqaviləni yerinə yetirmək üçün tələb olunandan artıq məhsul istehsal etməyi planlaşdırırlar. Artıq istehsal çox vaxt sadəcə olaraq atılır. Pərakəndə satıcılar adətən məhsullar üçün ciddi kosmetik standartlara malikdirlər və meyvə və ya tərəvəzlərin forması pozulubsa və ya səthi zədələndisə, onlar tez-tez rəflərə qoyulmur. Birləşmiş Ştatlarda görünüşünə görə hər il təxminən altı milyard funt-sterlinq məhsul israf edilir. 2009-cu ildə edilən bir araşdırmada, yüksək kosmetik standartlar nəticəsində təkə İngiltərədə meyvə və tərəvəzlərin təxminən 20-40 faizinin hətta pərakəndə satışçılara çatmadan rədd edildiyi təxmin edildi. Empirik sübutlar göstərir ki, hətta aşağı-orta gəlir kontekstində belə istehlakçı qida tullantılarının səbəbləri :

- 1.Həddindən artıq yemək ehtiyatı
- 2.Həddindən artıq hazırlamaq və ya düzgün bişirməmək (məsələn, yanan yemək)
- 3.Yeməkdən sonra yeməkləri qabların üzərinə qoymaq və ya yemək qalıqlarını istehlak etmək istəməmək.

4.Hazır yeməyin uzun və ya uyğun olmayan saxlanmasıdan sonra çürüməsi.

Həddindən artıq alış, həddindən artıq hazırlıq və yemək qalıqlarını istehlak etmək istəməmək qida tullantılarının əsas səbəblərindəndir. Müəllif Qustavo Porpino qeyd etdiyi kimi, “Onlar qonaqpərvərlik, yaxşı analıq, bolluq dadı və zənginlik kimi qəbul edilən yemək kimi mədəni təcrübələrə malikdir”. Qida israfının təsiri ətraf mühitin təsirindən qat-qat artıqdır. İmkani olanlar yeməkdən artıq yemək götürdükdə, onun böyük hissəsi boşa çıxır və torpağın məhdud olması səbəbindən ərzaq ehtiyatımız məhdud olduğundan, çoxlu sayda insan qida təhlükəsizliyindən məhrum olur. Qlobal miqyasda 820 milyondan çox insan qida çatışmazlığı ilə yaşayır. Feeding America-ya görə, 50 milyondan çox amerikalı, o cümlədən 17 milyon uşaq Koronavirus pandemiyası zamanı qida təhlükəsizliyindən məhrum ola bilər. Bu o deməkdir ki, onların pəhrizində sağlam böyümə üçün lazım olan qida yoxdur. Təkcə bu deyil, qida israfı həm də ərzaq qiymətlərinin artmasına və qlobal ərzaq qıtlığına səbəb olur. Qida tullantılarını 25% minimuma endirsək, bu, dünya əhalisinin təxminən 12%-ni təşkil edən əlavə 870 milyon insanı qidalandırmaq üçün kifayət edər (WFPUSA). Ərzaq təhlükəsizliyi, hətta bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə belə, həqiqətən böyük problemdir.

Qida israfını dayandırmaq üçün prosesin hər mərhələsində dəyişikliklər edilməlidir. Fermerlərdən və qida emalçılarından supermarketlərə və fərdi müştərilərə qədər. İstehsalla tələbatın tarazlaşdırılmasına üstünlük verilməlidir. Bu, mahiyyət etibarilə lazım olmayan qida istehsal etmək üçün təbii resurslardan daha az istifadə deməkdir. Ərzaq məhsullarının daha yaxşı yığılması, saxlanması, emalı və paylanması proseslərini inkişaf etdirmək üçün daha çox səy göstərilməlidir. Həddindən artıq tədarük baş verərsə, qidanın yenidən bölüşdürülməsi və ya ehtiyacı olan insanlara yönəldilməsi üçün tədbirlər görülməlidir. 2050-ci ilə qədər artan əhalinin tələbatını ödəmək üçün ərzaq istehsalı yarıdan çox artmalı olacaqsə, ərzaq tullantıları azalsa, faktiki artım daha az olacaq. Böyük restoranlar, supermarketlər, pərakəndə satış məntəqələri və fərdi istehlakçılar da “qida izlərini” azalda bilərlər. Tullantıların harada baş verdiyini müəyyənləşdirmək və bununla mübarizə aparmaq üçün tədbirlər görmək. Əgər qida hələ də insan istehlakı üçün yararlıdırsa, o, mal-qaranın bəslənməsi üçün istifadə oluna bilər, başqa halda kommersiya yemi istehsalı üçün istifadə edilən qiymətli resurslara qənaət edilir. Daha Az Qida Tullantılarının Faydaları aşağıdakılardır :

İstifadə olunacaq qidaların daha səmərəli idarə edilməsi, hazırlanması və saxlanması hesabına əmək xərclərinə qənaət.

Yalnız lazım olan qədər ərzaq alarkən xərclərə qənaət və əlavə xaric xərclərindən qaçınmaq.

Poliqonlardan metan emissiyalarının azaldılması və daha az karbon izi.

Enerji və resursların daha yaxşı idarə edilməsi, qida məhsullarının yetişdirilməsi, istehsalı, daşınması və satışı ilə əlaqədar çirklənmənin qarşısının alınması.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı "Dünya Meşələrinin Vəziyyəti"nin təhlilində qeyd edib ki, 1990-2015-ci illər arasında dünya meşələri qlobal ərazinin 31,6%-dən 30,6%-ə qədər azalıb (FAO, 2018). Meşə örtüyünün 1%-i 25 il ərzində itirildiyi üçün bu həyəcanverici vəziyyətdir. Daha sonra qeyd olundu ki, kənd təsərrüfatının genişləndirilməsi meşələrin qırılmasının əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Meşələrin qırılması ətraf mühitə çox ciddi təsir göstərir. Ağacların itirilməsi iqlim dəyişikliyi prosesini sürətləndirir, daşqınlara, istixana qazlarının artmasına və torpaq eroziyasına səbəb olur.

Atdığımız qidalar qlobal istiləşməyə kömək edir. Qlobal istiləşmə bu planet üçün böyük təhlükədir. Hesablamalara görə, qida tullantıları qlobal istixana qazlarının 8%-ni təşkil edir (UNEP, 2020). Tutduğumuz qidalar zibilliklərə atılır və istixana qazları əmələ gətirir. Qida kompostlandığında karbon qazı ayrılır, lakin qida zibilliklərə atılarda planetimizi karbon qazından iyirmi beş dəfə çox qızdıran metan buraxılır. Getdikcə daha çox ərzaq zibilliklərə düşdükcə, onun iqlim dəyişikliyinə təsiri aydın görünür.

Qida tullantıları hər il trilyonlarla dollar itkiyə səbəb olur. Xərclərə təkə qida istehsalı fazasında çəkilən xərclər daxil deyil, həm də təbii ehtiyatların istismarı və səhiyyə xərclərinin nəticəsi olan ekoloji və sosial xərclər daxildir. FAO-nun məlumatına görə, qida tullantıları təkə Amerikada hər il 2,6 trilyon dollar itkiyə səbəb olur. Beləliklə, qlobal səviyyədə rəqəmin nə qədər böyük ola biləcəyini təsəvvür edin! Bundan əlavə, qida tullantılarının iqtisadi təsirləri haqqında danışarkən qida tullantılarının idarə edilməsinə çəkilən xərclər də daxildir.

Tullantılar və Resurslar üzrə Fəaliyyət Proqramına (WRAP) görə, qida

tullantılarının qarşısını almaq hər ev üçün ildə 665 dollara qənaət edə bilər. Bir sözlə, qida israfı nəticəsində milyardlarla dollar itirilir. Beləliklə, qida tullantılarının minimuma endirilməsi bütün bu problemləri həll etməyə və bu planeti daha yaşana bilər hala gətirməyə kömək edə bilər. Qida tullantılarının fərdi şəkildə azaldılması həm də ümumilikdə pula qənaət etdiyiniz deməkdir, bəs niyə qida tullantılarını azaltmayaq?

İsraf edilmiş qidaların həm milli, həm də qlobal miqyasda geniş təsirləri var. ABŞ-da istehsal edilən bütün qidaların 40%-ə qədəri yeyilmir və atılan qidaların təxminən 95%-i zibilliklərə atılır. Bu, 21% ilə bərk məişət tullantılarının ən böyük komponentidir. 2014-cü ildə 38 milyon tondan çox qida tullantıları əmələ gəlmişdir ki, bunun yalnız 5%-i zibilliklərdən və kompost hazırlamaq üçün yandırma zavodlarından kənara çıxarılmışdır. Qida tullantılarının parçalanması qlobal istiləşməyə töhfə verən güclü istixana qazı olan metan istehsal edir. Dünyada istehsal olunan qidanın üçdə biri yeyilməmiş şəkildə atılır və ətraf mühitə artan yük səbəb olur. Qida tullantılarının 15% azaldılmasının hər il 25 milyondan çox amerikalını qidalandıra biləcəyi təxmin edilir.

Nəticə

Qeyd edilən tədqiqat qida tullantılarının minimallaşdırılması ehtiyacının artmasına dəlil verir, ona görə ki, bu qida tullantılarına təsir göstərir. Qida tullantıları bununla yanaşı, qidada istifadə edilən ümumi şirin suyun dördü birindən çoxunu və eləcə də, neft məhsulları istehlakının dörd faizindən çoxunu təşkil edir, bunlar isə öz növbəsində tullantıya gedir. Nəticə etibarilə üzvi materialların da olduğu zibilliklər bakteriyalar tərəfindən parçalanmaya məruz qalır və beləliklə, metan hasil edilir və çürüyən, korroziyaya uğrayan qidaların əlavə edilməsi isə bu emissiyaları olduqca artırır. Qida tullantılarının minimallaşdırılması, maarifləndirmə və o cümlədən təbliğat çox mühümdür. Dövlət qida tullantıları məsələləri haqqında ictimaiyyəti maarifləndirmək və fərqli sektorlarda qida tullantılarının minimallaşdırılması, mənbələrin ayrılması və həmçinin təkrar emalı təşviq etməkdən ötrü müxtəlif proqramlar və maarifləndirici kampaniyalar realizə etməyi hədəfləyir.

Ədəbiyyat

1. Eliza Barclay (2013). When you waste food, you're wasting tons of water, too. Retrieved from: https://wwf.panda.org/discover/our_focus/oceans_practice/smart_fishing/latest_fishing_news/
2. FAO (2018). The State of the World's Forests. Retrieved from: <http://www.fao.org/state-of-forests/2018/en/>
3. FAO. Food Wastage Footprint. Retrieved from: <http://www.fao.org/nr/sustainability/food-loss-and-waste/en/>
4. United States Department of Agriculture. U.S Food Waste Challenge. <https://www.usda.gov/oce/foodwaste/faqs.htm> Accessed 3/20/2017.
5. Salemdeeb Ramy, Font Vivanco D, Al-Tabbaa A, Zu Ermgassen EK. A holistic approach to the environmental evaluation of food waste prevention. *Waste Manag.* 2017 Jan; 59:442-450.
6. D. Hall, J. Guo, M. Dore, C.C. Chow, National Institute of Diabetes and Digestive and Kidney Diseases, "The Progressive Increase of Food Waste in America and Its environmental Impact," *PLoS ONE* 4(11):e7940, 2009.
7. United Nations. Sustainable Development Goal <http://www.fao.org/sustainable-development-goals/indicators/1231/en/>. Accessed 1/16/2018.
8. www.theguardian.com.
9. www.dw.com
10. www.voanews.com.
11. www.cbc.ca
12. www.forbes.com.
13. www.unep.org.
14. www.forbes.com
15. Internet resursları

Rəyçi: tex. e.d. prof. Yunus Aslanov

Göndərilib: 11.02.2022

Qəbul edilib: 16.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/296-303>

Qismət Mehman oğlu Əliyev
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Magistrant
aliyev.gismet@gmail.com

SİMSİZ ŞƏBƏKƏ İNTERFEYSLƏRİ İLƏ MƏLUMAT ÖTÜRÜLMƏSİ SİSTEMLƏRİNDƏ LƏNGİMƏNİN ÖLÇÜLMƏSİNİN SEÇİLMİŞ ÜSULLARI

Xülasə

Məqalədə mənbə və təyinat qovşaqları arasında məlumat ötürülməsi zamanı yaranan ləngimələrin bütün mənbələri nəzərə alınmaqla telekommunikasiya sistemində baş verən ləngimələrin modelinin yaradılması konsepsiyası təqdim olunur. Təklif olunan model ümumi ləngimədə əhəmiyyətli rol oynayan vasitəçi şəbəkə cihazlarının mövcudluğunu nəzərə alır. Məqalədə 802.11g əsaslı simsiz şəbəkələrdə ləngimələri ölçmək üçün istifadə olunan və ZigBee standartından istifadə edən iki ölçmə sistemini təqdim edilir. Hər iki sistem müəlliflərin daxili saatların sinxronizasiyası üçün əlavə əlaqədən istifadə etməklə ləngimələrin ölçülməsinə imkan verən aparat və program təminatı konsepsiyaları əsasında qurulmuşdur. Təsvir edilən ölçmə sistemləri seçilmiş təcrübələrin miqdarı müxtəlif şəbəkə strukturları üçün aparılmışdır.

Açar sözlər: *simsiz şəbəkə, ləngimə, telekommunikasiya, məlumat toplayıcısı, transmissiya, topologiya, ölçmə sistemi, şəbəkə cihazı, Zigbee*

Gismat Mehman Aliyev

Selected methods for measuring latency in data transmission systems with wireless network interfaces

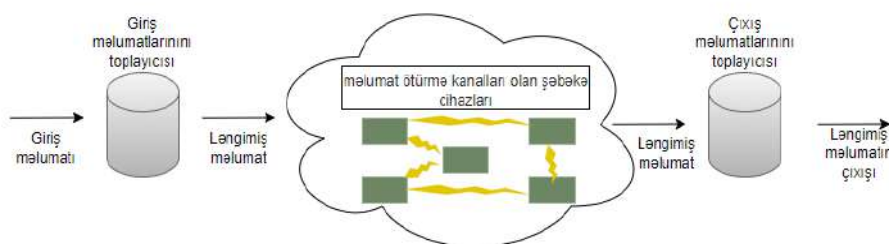
Abstract

The article presents a draft law on the model of delays in the telecommunications system, taking full advantage of delays in the transmission of information between source and destination nodes. The proposed model can be obtained from intermediate network devices that play a key role in the overall delay. The article presents two measurement systems used to measure latency in 802.11g core wireless networks and the ZigBee standard. Hardware and software plans have been developed to allow the authors of both systems to measure delays using an additional connection to adjust internal clocks. Conducted for network structures tested with the described measurement systems.

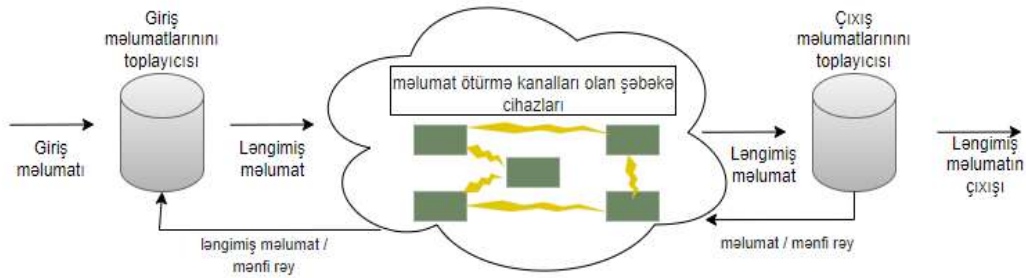
Key words: *wireless network, delay, telecommunications, data collector, transmission, topology, measurement system, network device, Zigbee*

Giriş

Hesablama, ölçmə, idarəetmə və rabitə sistemlərinin davamlı inkişafı dövründə istifadəçi geniş telekommunikasiya sistemlərinin təklif etdiyi xidmətlərdən asılı olur. Müasir telekommunikasiya şəbəkələrini əhatə edən xidmətlər çeşidi fərdlər üçün ənənəvi məlumat xidmətlərindən başlayaraq istehsal mühitlərində istifadə olunan geniş nəzarət və ölçmə sistemlərinə qədər müxtəlif çeşidlərdən ibarətdir.

Şəkil 1. Birtərəfli ləngimə üçün telekommunikasiya sisteminin ümumi modeli.

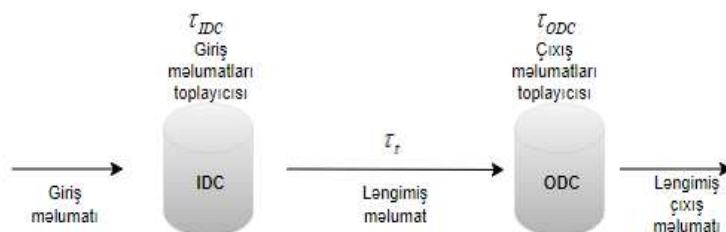

Şəkil 2. Hər iki istiqamətdə ləngimələr üçün telekommunikasiya sisteminin ümumi modeli.

İstehsalda və ya nəzarətdə istifadə olunan sistemlərin aşağı tutumunun səbəb olduğu uzun ləngimələr həllin nəticələrinə təsir edə biləcək böyük texniki və fiziki problemlərə (yanlış sınaq nəticələri, qeyri-dəqiq nəzarət) səbəb ola bilər. Telekommunikasiya sistemlərində ləngimələrlə bağlı hadisələri təhlil etmək üçün onun düzgün tərifini qəbul edilməlidir. Təhlili bir qədər fərqli olan iki fərqli ləngimə növü arasında fərq qoyulmalıdır. Məhz, bir istiqamətdə ləngimə Şəkil 1-də (birtərəfli ləngimə) və hər iki istiqamətdə ləngimə (ikitərəfli ləngimə), Şəkil 2-də göstərilmişdir.

Bu növ ləngimələrin hər biri tamamilə fərqli ötürülən məlumat növləri üçün vacibdir. Bir istiqamətdə ləngimə səs, video və s. kimi məlumatların ötürülməsi ilə bağlıdır. Bunlar çıxış məlumat toplayıcısında (Output Data Collector - ODC) təhlil edilən və sonrakı ötürülməyə heç bir təsiri olmayan məlumat axınlarıdır. İki tərəfdən ləngimə əsasən bütün növ avtomatlaşdırma sistemləri - ölçmə və idarəetmə sistemləri ilə əlaqələndirilir. Bu cür sistemlərdə adətən tənzimləyici adlanan obyekt və tənzimlənən əsasən hərəkətsiz obyekt olur ki, onların arasında əks əlaqə ilə məlumat mübadiləsi aparılır. Bu mübadilə telekommunikasiya sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Eyni zamanda, burada qeyd etmək lazımdır ki, telekommunikasiya sisteminin xarakterinə görə, bizdə eyni sistem üçün bir istiqamətdə ləngimə həmişə əks istiqamətdə ləngimədən fərqli olur və ya və ya iki tərəfdən ləngimə bir istiqamətdə ləngimənin dəyərindən iki dəfəyə qədər fərqlənir. Yuxarıdakı mülahizələri nəzərə alaraq, aşağıdakı təriflər verilir: birtərəfli ləngimə giriş məlumatlarının toplayıcısı (Input Data Collector - IDC) tərəfindən məlumatların daxil edilməsi, hazırlanması və məlumatın ODC tərəfindən qəbul edilməsi və istifadə üçün hazırlanması anı arasındakı vaxt adlanır. Hər iki tərəfdən ləngimə IDC tərəfindən məlumatların daxil edilməsi, hazırlanması və məlumatın ODC tərəfindən qəbulu, hazırlanması, işlənməsi və təkrar ötürülməsindən sonra IDC tərəfindən qəbul edildiyi və yenidən istifadə üçün hazırlandığı an arasındakı vaxt adlanır. Ləngimələrə bir çox amillər təsir edə bilər, həm deterministik, həm də ehtimalla təsvir edilə bilər. Deterministik asılılıqlardan istifadə adətən şəbəkələrdə maksimum ləngimə ilə müəyyən edilir, ehtimal ölçüləri isə təsadüfi təsvir edilən amillərdən yaranan ləngimələrin paylanmasını əldə etmək üçün istifadə olunur. Ləngimənin ehtimal təsviri onların xassələri haqqında tam məlumat verir və buna görə də deterministik təsvirdən daha geniş şəbəkə xüsusiyyətlərini təhlil etmək üçün istifadə edilə bilər.

IDC və ODC-nin kompüter şəbəkəsinin üzvləri olduğu və başqa cihazlardan istifadə etmədən bir-biri ilə əlaqə saxladığı ən sadə halı nəzərdən keçirək. Belə bir vəziyyət Şəkil 3-də göstərilmişdir.

Şəkil 3. IDC-dən ODC-yə ötürülmədə ləngimələrin mənbələri.

τ_{IDC} IDC-də məlumatların hazırlanması və mediaya (rabitə vasitəsinə) çıxış əldə etmək üçün tələb olunan zamanı, τ_t isə IDC-dən ODC-yə mesaj göndərmək üçün tələb olunan zamanı, τ_{ODC} qəbul və ODC-də məlumatların hazırlanması zamanı kimi qeyd edilmişdir. Ötürmənin t_0 zamanında başladığını və məlumatların şəbəkə üzərindən ötürülməsinin başlanmasının t_{IDC} zamanında baş verdiyini fərz etsək, IDC ilə əlaqəli ötürmə ləngiməsi aşağıdakı kimi hesablanacaq:

$$\tau_{IDC} = t_{IDC} - t_0 \quad (1)$$

Mesajın IDC qovşağından ODC qovşağına ötürülməsinin τ_t ləngiməsi t_t anı ilə t_0 ötürülməsinin başlama anı arasındakı fərqdır. (1) asılılığını nəzərə alaraq bu ləngimə bərabərdir:

$$\tau_{ODC} = t_t - t_0 = \tau_t + t_{IDC} - t_0 = \tau_t + \tau_{IDC}, \quad (2)$$

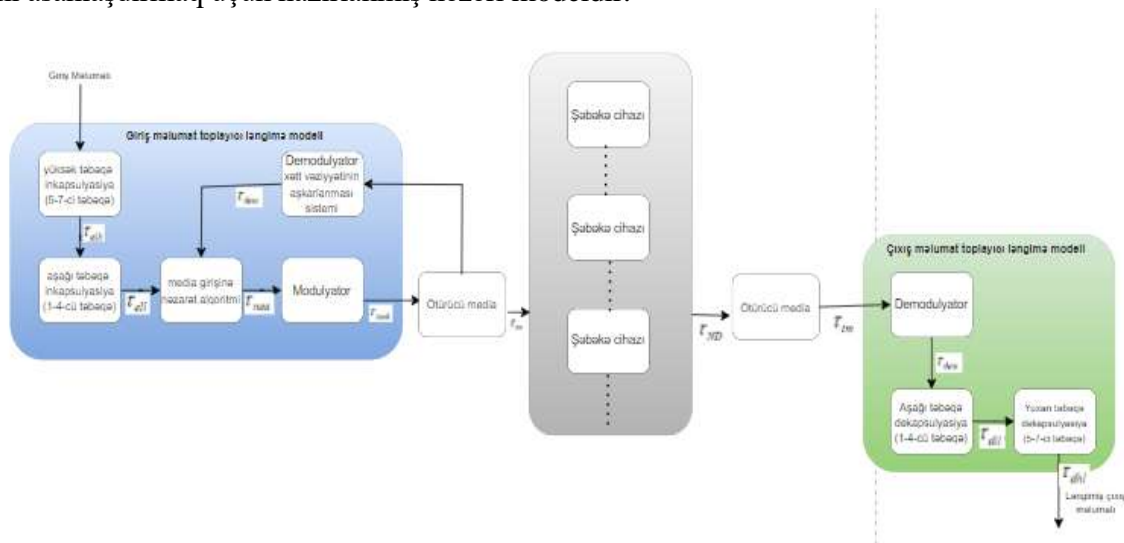
iki qismən ləngimənin cəmidir. Bu halda ümumi ləngimə bərabərdir:

$$\tau_c = t_{ODC} - t_0 = \tau_{ODC} + \tau_t + t_{IDC} - t_0 = \tau_{IDC} + \tau_t + \tau_{IDC}, \quad (3)$$

Burada τ_{ODC} məlumatların toplanması və ODC-nin hazırlanmasının tamamlanmasından sonrakı vaxtdır. Beləliklə, ümumi ləngimə məlumat ötürülməsində iştirak edən qismən fərdi elementlərdən qaynaqlanan ləngimələrin cəmidir.

1. Transmissiya ləngidici modellər

Girişdə təklif olunan tərifə əsasən, məlumatların ötürülməsində ləngimələrin modelini qura bilirik (şəkil 4). Bu modelə telekommunikasiya sistemində baş verə biləcək bütün ləngimə mənbələri daxildir. Bu, kompüter şəbəkəsi vasitəsilə məlumatların ötürülməsi zamanı ləngimələrə təsir edən hadisələrin təhlilini asanlaşdırmaq üçün hazırlanmış nəzəri modeldir.

Şəkil 4. Məlumat ötürülməsi ləngimələrinin modeli, burada τ_{ell} , τ_{ell} açıq mənbəli qarşılıqlı əlaqə (Open Source Interconnection - OSI) modelinin yuxarı və aşağı təbəqələrinin inkapsulyasiya prosesinin təqdim etdiyi ləngiməni ifadə edir, τ_{naa} media girişinə nəzarət alqoritmindən yaradılan ləngimədir, τ_{mod} modulyasiya prosesi ilə yaranan ləngimə deməkdir, τ_{dem} demodulyasiya prosesi ilə yaranan ləngimə deməkdir, τ_{tm} ötürmə mühiti tərəfindən təqdim edilən ləngimə, τ_{ND} şəbəkə cihazı tərəfindən təqdim edilən ləngimə, τ_{dhl} , τ_{dhl} OSI modelinin aşağı və daha yüksək təbəqələrinin əks inkapsulyasiya prosesinin yaratdığı ləngiməni ifadə edir.

Şəkil 4-də göstərilən modeldə üç əsas bloku təyin edə bilərik: IDC ləngimə modeli, ND (ND - Network Device) model ləngimələri (şəbəkə cihazı) və ləng model ODC. Yuxarıda qeyd olunan bloklar arasında öz təbiətinə xas olan ləngiməni yaradan uyğun ötürücü mühit var.

IDC ləngimə modeli məlumatların ötürülmə mühiti vasitəsilə hazırlanması və ötürülməsi üçün etməli olduğunuz hərəkətlərlə xarakterizə olunur. Yüksək inkapsulyasiya təbəqəsi adlanan modelin birinci elementi OSI modelinin ilk üç təbəqəsi (tətbiq, təqdimat, sessiya) ilə təmsil olunan hərəkətlərlə əlaqəli ləngimələrə uyğun gəlir. Bu təbəqələr ilk növbədə düzgün kodlaşdırma, məlumatların təqdim edilməsi və IDC və ODC arasında sessiyanın tərtib edilməsi və saxlanması üçün cavabdehdir. Aşağı səviyyəli inkapsulyasiyanın digər elementi OSI modelinin 1-4 qatını (nəqliyyat, şəbəkə, məlumat bağlantısı və fiziki) təmsil edir. Nəqliyyat və şəbəkə səviyyələri ötürmə zamanı qəbul edilmiş müvafiq protokollarla xarakterizə olunur, halbuki bu gün onlar ötürmə idarəetmə protokolu / internet protokolu TCP/IP (TCP/IP - transmission control protocol/Internet protocol) və istifadəçi dataqramı protokolu / internet protokolu UDP/IP cütləri (UDP/IP - User Datagram Protocol /Internet Protocol) üstünlük təşkil edir.

Modeldə təbəqələrin aşağıdan yuxarı ayrılması onunla əsaslandırılır ki, yuxarı təbəqələrin hərəkətləri əsasən tətbiqi proqram səviyyəsində həyata keçirilir, aşağı siniflər isə adətən əməliyyat sistemi və orta çıxış şəbəkə interfeys kartı kimi aparat sistemləri ilə əlaqələndirilir (NIC - Network Interface Card).

Modelin digər elementləri OSI modelinin orta giriş səviyyəsi MAC (MAC - Medium Access Layer) və fiziki təbəqəsi PHY (PHY - Physical Layer) ilə əlaqələndirilir. Birinci media girişinə nəzarət modulator və demodulyator aparatları ilə sıx əlaqədə işləyən proqram alqoritminin bir hissəsidir. O, adətən iki alqoritmlə təmsil olunur: çoxlu giriş və toqquşma aşkarlanması ilə daşıyıcının aşkarlanması alqoritmi və simli Ethernet üçün xarakterik olan toqquşma aşkarlama ilə daşıyıcı hissli çoxlu giriş CSMA/CD (CSMA/CD - Carrier Sense Multiple Access with Collision Detection). Toqquşmadan qaçınma ilə daşıyıcı hissli çoxlu giriş CSMA/CA (CSMA/CA - Carrier Sense Multiple Access with Collision Avoidance) daşıyıcının aşkarlanması alqoritmidir, lakin çoxsaylı giriş toqquşmasından yayınma ilə və simsiz Ethernet texnologiyası üçün xarakterikdir. Modulator və demodulyator sxemləri adətən məlumatların ötürülmə mühiti üçün uyğun bir signala çevrilməsindən məsul olan ixtisaslaşmış inteqrasiya edilmiş sxemlərdir, yəni: elektrik signalı, optik signal və ya elektromaqnit dalğası şəklində bir signal.

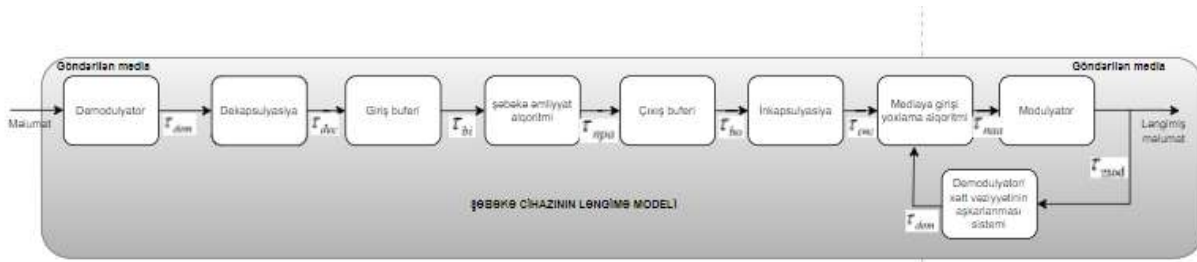
Yuxarıda təsvir edilmiş elementlərlə əlaqəli ləngimələri nəzərə alaraq, IDC tərəfindən yaradılan ümumi ləngiməyə uyğun olaraq Şəkil 4-ün modelinin elementlərinin hər biri tərəfindən təqdim olunan ləngimələrin cəmi kimi mövcud olan τ_{IDC} kimi qeyd edilə bilər

$$\tau_{IDC} = \tau_{ehl} + \tau_{ell} + \tau_{naa} + \tau_{mod}. \quad (4)$$

Şəkil 4-də təklif olunan modeldə ünvanlanmış verilənlər ODC adlanan obyektidir. O, ötürmə mühiti ilə daxil olan məlumatları bərpa etmək üçün görüləcək hər iki hərəkəti təmsil edir. ODC fəaliyyəti zəncirinin ilk vacib elementi məlumatı rəqəmsal formaya çevirən fiziki signal demodulyatorudur. Daha sonra ləngiməyə səbəb olan və əks kapsulyasiya prosesi ilə əlaqəli iki element var: aşağı təbəqə və yüksək təbəqə tərs kapsulyasiya. Onlar yuxarıda təsvir edilən kapsullaşdırma prosesi üçün əks prosesi həyata keçirirlər. IDC ilə eyni səbəblərə görə proses OSI modelinin daha yüksək və aşağı təbəqələri ilə əlaqəli iki hissəyə bölündü. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, ODC-nin yaratdığı ləngimə (5) ifadəsi ilə müəyyən edilir:

$$\tau_{IDC} = \tau_{dem} + \tau_{all} + \tau_{dhl}. \quad (5)$$

Müəyyən bir vəziyyətdə IDC və ODC arasında yalnız uyğun ötürücü vasitələr var. Bir çox hallarda verilənlərin adətən müxtəlif ötürücü vasitələrlə daha uzun məsafə qət etməli olduğu bir vəziyyətlə qarşılaşırıq. Bu vəziyyətdə, müvafiq vasitəçi avadanlıqdan istifadə etmək lazımdır. Cari vəziyyətdə şəbəkə cihazları qeyd olunan hissələrdir. Cihazın əsas qruplarını çıxara biləcəyimiz bir çox şəbəkə cihazını təyin edə bilərik: açarlar, marşrutlaşdırıcılar, təhlükəsizlik divarları və ya UTM cihazları və proxy serverlər. Hər bir cihaz qrupunun rolu və funksiyaları tamamilə fərqlidir. Onlar müxtəlif funksiyaları yerinə yetirərək OSI modelinin müxtəlif təbəqələrində fəaliyyət göstərirlər. Bununla belə, hər bir şəbəkə cihazı üçün ləngimələrin mənbəyini əks etdirən ümumi strukturu təyin edə bilərik. Şəkil 5-də şəbəkə ləngimə cihazları üçün universal model təqdim olunur.

Şəkil 5. Şəbəkə qurğusunun ləngimə modeli burada τ_{dem} demodulyasiya prosesinin yaratdığı ləngiməni, τ_{dec} əks inkapsulyasiya prosesinin yaratdığı ləngiməni, τ_{npa} şəbəkənin emal alqoritmi ilə yaranan ləngiməni, τ_{bi}, τ_{bo} giriş və çıxış buferləri ilə əlaqəli ləngimələri ifadə edir. τ_{enc} inkapsulyasiya prosesi ilə yaranan ləngimə, τ_{naa} mediaya giriş nəzarət alqoritmi tərəfindən yaradılan ləngimə, τ_{mod} modulyasiya prosesi ilə yaranan ləngimə deməkdir.

Şəkil 5-in modeli bütün növ şəbəkə qurğuları üçün ümumi olan və məlumatların ötürülməsində ləngimə mənbəyi olan bütün elementləri ehtiva edir. Modelin birinci hissəsi ODC ilə eyni funksiyaları yerinə yetirən demodulyatordur. İnkapsulyasiyaya əks olan növbəti prosedən istifadə edilməlidir, lakin o, cihazın növündən asılı olaraq model oxunun müxtəlif təbəqələrini əhatə edəcəkdir. Məsələn, keçid üçün lay 1-2, marşrutlaşdırıcı üçün 1-4, cihaz UTM 1-7 olacaq. Növbəti elementin rolu, emal alqoritmi üçün uyğun uzunluq haqqında məlumatları yadda saxlayan giriş buferi adlanır. Şəbəkə emal alqoritmləri müəyyən bir qrup cihaz üçün xüsusi tapşırıqları yerinə yetirir, məsələn, açarlar paketlərin dəyişdirilməsi funksiyalarını yerinə yetirir, marşrutlaşdırıcılar paketlərin müvafiq qovşaqlara yönləndirilməsinə cavabdehdir, firewalllar paketlərin filtrasiyasında tələb olunan funksiyaları yerinə yetirir. Sonra toplanmış məlumatları emal edən alqoritm tərəfindən toplanmış məlumatları saxlayan element - çıxış buferi mövcuddur. Digər model elementləri, model oxunun cihaz təbəqələrinin növünə uyğun olan məlumatların göndərilməsi və ya inkapsulyasiya prosesinin hazırlanmasında tələb olunan hərəkətləri IDC üçün olduğu kimi müvafiq media giriş alqoritmindən istifadə edərək modulyasiya və ötürülmə prosesini təmsil edir. Şəkil 5-in modelini nəzərə alaraq, şəbəkə qurğularının təqdim etdiyi ləngimə aşağıda verilmiş asılılıq şəklində yazıla bilər.

$$\tau_{ND} = \tau_{dem} + \tau_{dec} + \tau_{bi} + \tau_{npa} + \tau_{bo} + \tau_{enc} + \tau_{naa} + \tau_{dem} + \tau_{mod}. \quad (6)$$

Modeldə telekommunikasiya sistemində ləngimə yaradan bütün elementləri göstərməklə ümumi ləngimə (tam) müəyyən edilə bilər. Təklif olunan modelə uyğun olaraq IDC və ODC arasında məlumatların ötürülməsi ilə bağlı ümumi ləngimə Şəkil 4-dəki modeldə olan bütün elementlərin yaratdığı ləngimələrin cəmidir və əlaqəni ifadə edir.

$$\tau_{COM} = \tau_{IDC} + \tau_{ODC} + \tau_{ND} + \tau_{im}. \quad (7)$$

Məlumatların ötürülməsinin sistem ləngimələrinin təklif olunan modeli ötürülmə sistemindəki hər bir fərdi ləngimə mənbəyi ilə əlaqəli hadisələri təhlil etməyə imkan verir. Bu təhlil kompüter şəbəkələrində məlumatların ötürülməsinin ləngiməsini ölçmək üçün avadanlıqların qurulmasını asanlaşdırır.

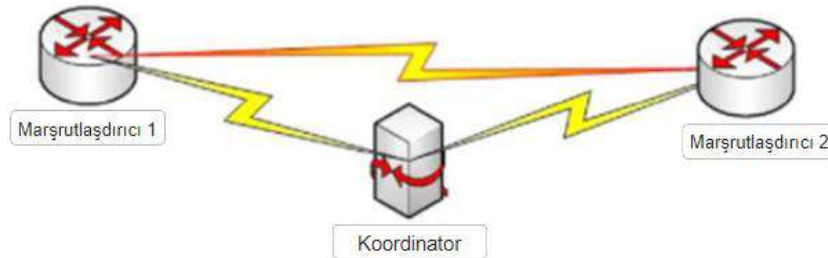
2. Zigbee ləngimələrə əsaslanan şəbəkələrdə məlumat ötürülməsinin ölçülməsi

Xüsusi xassələri olan telekommunikasiya sistemləri simsiz sensor sistemləridir. Belə sistemlərdə ən yaxşı iş standartlarından biri IEEE 802.15.4-dür. Bu standart sensor şəbəkələri, telemetriya, ölçmə və nəzarət üçün nəzərdə tutulmuşdur. O, ötürmə modullarını sadələşdirməyə imkan verməklə, nisbətən aşağı sürətlərlə əlaqəni müəyyənləşdirir. Bu standart aşağı səviyyəli simsiz fərdi sahə şəbəkəsini (LRWPAN) təsvir edən fiziki təbəqəni müəyyən edir. Daha yüksək səviyyə funksiyaları ZigBee spesifikasiyasına uyğun olaraq həyata keçirilir. Yuxarıda təsvir edilən modelə uyğun olaraq rabitə standartı üçün ZigBee şəbəkələrində məlumatların ötürülməsində baş verən ləngimələri ölçməyə imkan verən ölçmə sistemi hazırlanmışdır. Bu cür sistemin tətbiqi istehsalçıların seriya interfeysi vasitəsilə əlaqə yaratmağa imkan verdiyi modullardan qurulmuş şəbəkələrdə mümkündür. Ulduz

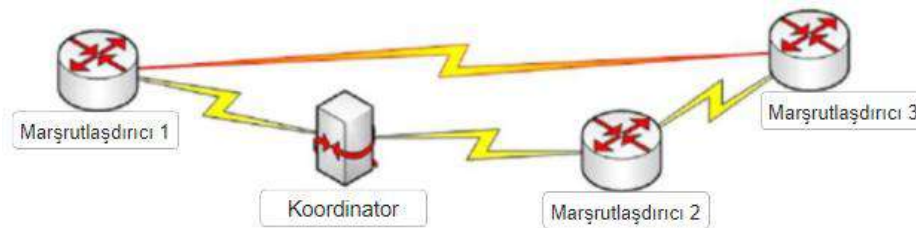
konfigurasiyasında və ağacın konfigurasiyasında işləyən şəbəkədə məlumatların ötürülməsinin ləngiməsinin bir istiqamətdə ölçülməsi aparılmışdır.

Ötürmə ləngimələrini ölçmək üçün istifadə edilən simsiz şəbəkə AUREL şirkətinin modulları əsasında qurulmuşdur. Simsiz modullar seriya interfeysi ilə təchiz edilmişdir. Bu, radio bağlantısı vasitəsilə daxil olan və gedən məlumatların simli müşahidələrinə imkan verir.

Tədqiqatda məlumatların ötürülməsi ləngimələrində baş verən şəbəkə konfigurasiyasının təsirinin yoxlanılmasına diqqət yetirilir. Ləngimələr iki müxtəlif şəbəkə konfigurasiyası üçün araşdırıldı. Ulduz konfigurasiyasında işləyən şəbəkənin diaqramı Şəkil 6-da, ağac konfigurasiyasında işləyən şəbəkənin diaqramı Şəkil 7-də göstərilmişdir.

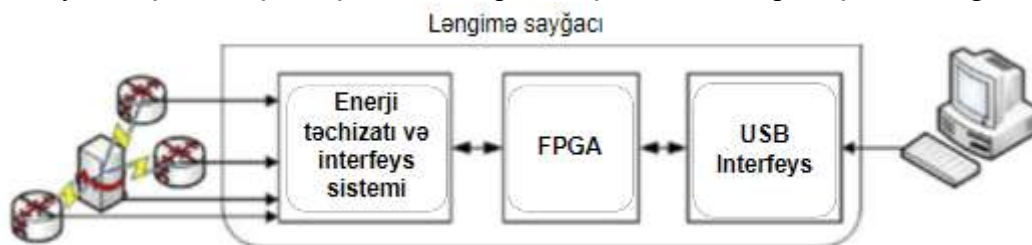
Şəkil 6. Ulduz topologiyasında ölçü sistemi.

Şəkil 7. Ağac topologiyasında ölçü sistemi.

Ulduz konfigurasiyasında həm müvafiq ötürücü, həm də qəbuledici olan mərsrutlaşdırıcılar birbaşa sistem koordinatörü ilə əlaqələndirilirdi. Şəkil 7-də göstərilən konfigurasiyada mərsrutlaşdırıcı 1 və mərsrutlaşdırıcı 3 arasında ikinci mərsrutlaşdırıcı vasitəçilik etdi. Şəbəkəyə kompüterdə quraşdırılmış proqram təminatının nəzarəti altında olan şəbəkə koordinatörü nəzarət edir.

ZigBee əsaslı şəbəkə komponentlərinin bir çox istehsalçısı seriyalı məlumat ötürülməsini təmin etdiyinə görə, serial məlumatların göndərilməsi və qəbulu üçün tələb olunan vaxt fərqi əsaslanaraq bu şəbəkələrdə ləngimələrin ölçülməsi konsepsiyası mövcuddur. Məlumatların ötürülməsində ləngimələrin ölçülməsini həyata keçirmək üçün ölçmə sistemi qurulmuşdur. Blok diaqram Şəkil 8-də göstərilmişdir.

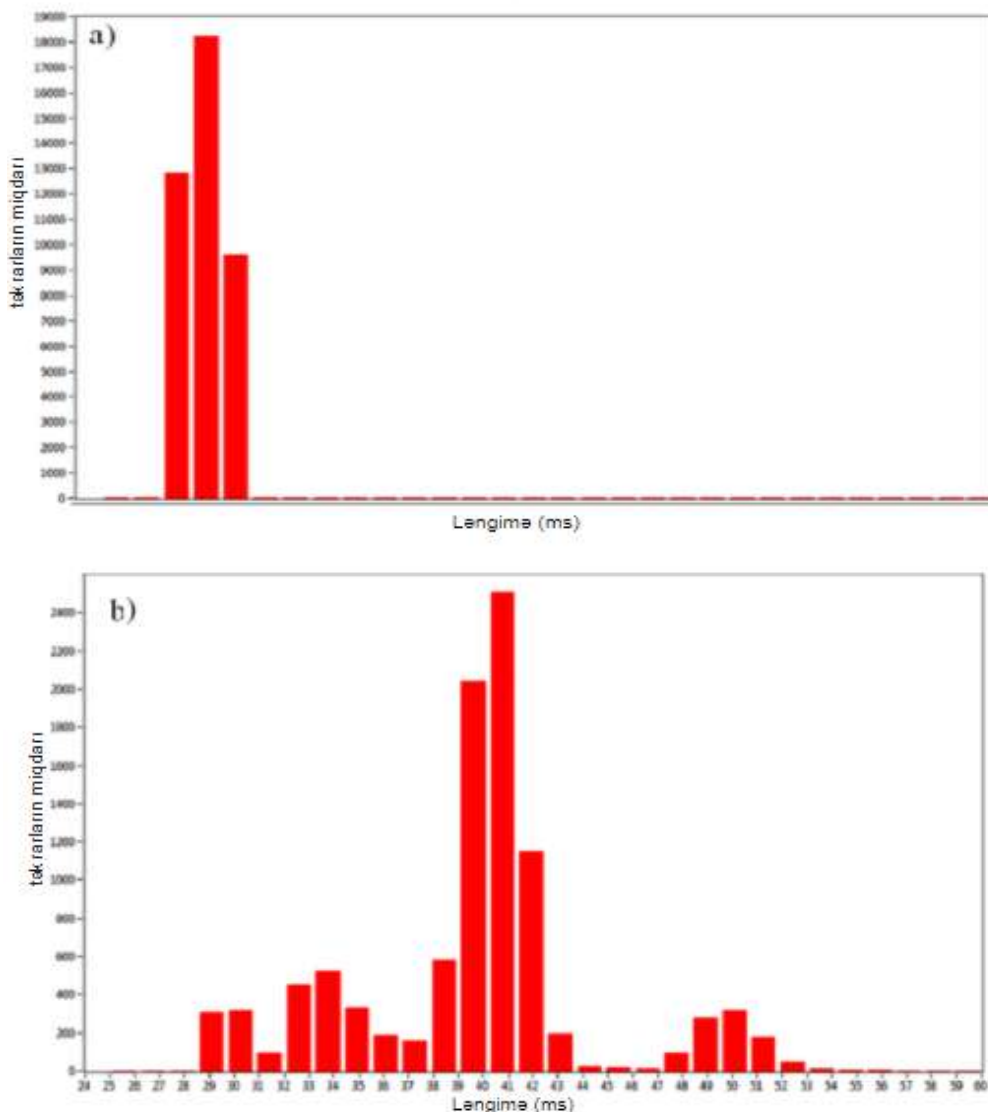

Şəkil 8. ZigBee ləngimə ölçmə sistemi.

Sistemin əsas elementi ləngimə sayğacıdır. ZigBee əsaslı şəbəkələrdə məlumat ötürülməsində ləngiməni ölçməyə imkan verir. Funksionallıqdan asılı olaraq məlumat ötürmə sayğacı üç elementdən ibarətdir. Birincisi, sınaqdan keçirilmiş ZigBee şəbəkəsinin komponentlərini birləşdirməyə imkan verən enerji təchizatı və interfeys sistemidir. LabView-də işlənilib hazırlanmış, USB interfeysindən istifadə edilərək ləngimə sayğacı ilə əlaqə saxlamağa imkan verən nəzarət proqramı hazırlanmışdır.

Ləngimənin ölçülməsi fərdi seriya portlarından alınan baytların vaxt ştamplarının fərqi əsasında fərdi kompüterdə həyata keçirilir.

Şəkil 6 və Şəkil 7-də göstərilən şəbəkə konfigurasiyalarında uzunluğu 10 bayt olan mesajların ötürülməsi üçün ölçmələr aparılmışdır. Ölçmə nəticələri Şəkil 9a və b-də histqramlar şəklində ümumiləşdirilmişdir.

Şəkil 9. Ləngimə histqramı: (a) ulduz topologiyası, (b) ağac topologiyası.

Nəticələr

Məqalə telekommunikasiya sistemlərində baş verən məlumatların ötürülməsindəki ləngimələrin ölçülməsinə imkan verən sistemlərin tətbiqi üçün konsepsiyaları təqdim edir. Ləngimələrin ölçülməsi ideyası göründüyü qədər əhəmiyyətsiz məsələ deyil və tez-tez məqalədə göstəriləndiyi kimi telekommunikasiya standartına fərdi yanaşma tələb olunur. Digər problem şəbəkənin topologiyasının mürəkkəbliyidir. Məqalədə təqdim olunan mülahizələr telekommunikasiya şəbəkələrində rast gəlinən ləngimələrin hərtərəfli təhlili üzrə tədqiqatın ilk mərhələlərindən biridir. Faktiki ötürmə sistemlərinin ölçülməsi nöqtəyi-nəzərindən aparılan təcrübələr əhəmiyyətsizdir, lakin bu, nəzəri fərziyyələri və gələcək tədqiqatlar üçün əsasları yoxlamağa imkan verir. Məqalə başa çatdıqdan sonra daha güclü və daha universal mühitdə ölçmə aparmaq üçün uyğunlaşdırılmış ölçmə sistemlərinin gələcək versiyaları üzərində iş aparılır. Aparılan tədqiqatların başqa bir sahəsi ləngimələrlə əlaqəli hadisələri ehtimal üsulu ilə təsvir etməyə imkan verən riyazi aparatı axtarmaqdır.

Ədəbiyyat

1. T. Pustelny, C. Tyszkiewicz, K. Barczak, Opt. Appl. 33, 469 (2003).
2. K. Barczak, T. Pustelny, D. Dorosz, J. Dorosz, Europ. Phys. J. Special Topics 154, 11 (2008).
3. T. Hejczyk, M. Urbanczyk, W. Jakubik, Acta Phys. Pol. A 118, 1148 (2010).
4. L. Larry, R. Peterson, S. Bruce, I. Dave, Computer Networks — A System Approach, 5th ed., Morgan Kaufmann, 2011.
5. S. Andru, J. Tanenbaum, J. David, T. Wetherall, Computer Networks, 5th ed., Pearson, 2011.
6. M. Hassan, R. Jain, High Performance TCP/IP Networking: Concepts, Issues, and Solutions, Prentice-Hall, 2003.
7. J. Jakubiec, Errors and Data Uncertainties in Measurement–Control Systems, Vol. 76, Silesian University of Technology, Gliwice 2010 (in Polish).
8. J. Benthall, TCP/IP Lean — Web Servers for Embedded Systems, CMP, Wiley, London 2000.
9. T. Topór-Kamiński, R. Żurkowski, in: Proc. VIIIth Conf. on Measurement Systems in Technical Science and Industry, Lagow (Poland), Zielona Góra Technical University, Zielona Góra 2010, p. 171.
10. 802.15.4 IEEE Standard for Information Technology — Telecommunications and Information Exchange between Systems — Local and Metropolitan Area Networks — Specific Requirements. Part 15.4: Wireless Medium Access Control (MAC) and Physical Layer (PHY) Specifications for Low-Rate Wireless Personal Area Networks (LR-WPAN), New York 2003.
11. ZigBee Specification v1.0 ZigBee Document 053473r00, ZigBee Alliance, San Ramon 2005.
12. M. Grygiel, R. Żurkowski, Experimental system for measuring latency in ZigBee 802.15.4 standard, Wydział Elektrotechniki i Automatyki, Politechnika Gdańska, Gdańsk 2009.
13. Guide to the Expression of Uncertainty in Measurement, ISO/IEC/OIML/BIPM, 1992 (1995).

Rəyçi: tex. ü. f.d. dos. Sərdar Qasimov

Göndərilib: 03.03.2022

Qəbul edilib: 01.04.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/304-308>

Yusif Firdovsi oğlu Məmmədzadə
Azərbaycan Texniki Universiteti
Magistrant
yusifmemmedzade37@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ QARABAĞ ƏRAZİSİ VƏ ƏTRAF YEDDİ RAYONDA AVTOSERVİSİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin perspektivləri müxtəlif istiqamətlər üzrə respublikanın davamlı inkişafı üçün çox vacib rol oynayır. Qarabağın zəngin təbiəti, əlverişli coğrafi mövqeyi burada istehsal və xidmət sahələrinin kompleks inkişafına şərait yaradır. 30 ilə yaxın düşmən işğalında olan ərazilərdə nəqliyyat infrastrukturunu, maddi və texniki bazanın demək olar ki, tam məhv edilməsi aşkarlanıb. Regionda avtomobil sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar avtoservis müəssisələrinin yaradılması zəruridir. Bu baxımdan, regionda nəqliyyat vasitələrinə göstərilən xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş tədbirlərin işlənilməsinin zəruriliyi vacibdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə avtomobilləşmə səviyyəsinin artması bu işə diqqətin daha da artırılmasını tələb edir.

Açar söz: *avtomobil servisi, nəqliyyat infrastrukturunu, əsas xidmətlər, təmir, xidmət*

Yusif Firdovsi Mammadzadə

Organizational features of auto service in Karabakh territory released from occupation and surrounding seven region

Abstract

The sustainable development of the republic in various directions plays a very important role for the prospects of the liberated territories. The nature and rich potential of Karabakh create a complex of production and service areas here. The energy infrastructure, material and technical base of the territories occupied for almost 30 years have been almost completely destroyed. With the development of the automotive industry in the region, the establishment of car service enterprises is a repair. In this regard, it is important to improve the quality of vehicle safety services in the region. The increase in the level of motorization in the liberated territories requires further attention to this issue.

Key words: *car service, transport infrastructure, emergency services, repair, service*

Giriş

İşğaldan azad olunmuş Qarabağ ərazisi və ətraf yeddi rayon respublikanın strateji əhəmiyyətli, əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən kifayət qədər iqtisadi potensiala malik əraziləridir. Bu ərazilərin tərəqqisi, yüksək innovasiyalar və texnologiyalar bölgəsinə çevrilməsi istiqamətində əhəmiyyətli işlərə başlanılıb. Respublikanın əsas prioritetlərdən biri Qarabağ və ətraf yeddi rayonun modernləşdirməsi və dirçəldilməsi nəticəsində “Böyük Qayıdış” planının həyata keçirilməsidir.

İşğaldan öncə Dağlıq Qarabağ və ətraf yeddi rayonda fəaliyyət göstərən dağ-mədən sənayesi və kənt təsərrüfatı respublika iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rola malik olmuş və qeyri-neft sektorunun inkişafına əsaslı təsir göstərmişdir.

İşğal dövründə düşmənin məqsədyönlü şəkildə həyata keçirdiyi qeyri-qanuni istismar və etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində bu ərazilərdə bütün infrastruktur dağıdılmış və təbii insan resursları az olan və ya müharibələr səbəbindən boşaldılan kabus şəhərlərə çevrilmişdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə “Böyük Qayıdış” reallaşdırılması üçün ilkin layihələrə başlanılmış və həyatın yenidən bərpa olunması üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Əsas diqqət göstərilən məsələlərdən biri də regionun dağıdılmış nəqliyyat şəbəkəsi və infrastrukturunun bərpasıdır.

Nəqliyyat infrastrukturunu vətəndaşlarımızın məskunlaşmasında, turizm potensialının inkişaf etdirilməsində və iqtisadi potensialın əlverişli inkişafına imkan yaradır. Qarabağ bölgəsini çox əhəmiyyətli nəqliyyat-logistika qovşağına çevirmək imkanları mövcuddur. Müasir nəqliyyat-logistika infrastrukturunun yaradılması layihələrinə beynəlxalq əhəmiyyətli logistik marşrutların yaradılması, dəmir yollarının çəkilişi, müasir tələblərə cavab verən şose yollarının salınması, hava limanlarının və avtonəqliyyat vasitələrinə servis xidmətinin təşkili üçün servis mərkəzlərinin yaradılması daxil edilmişdir.

Beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat logistika marşrutların yaradılması ilə Qarabağ regionundan keçərək Şərq-Qərb və Şimal-Cənub kimi önəmli iki beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinə yeni çıxış imkanı mümkündür. İşğaldan azad olunmuş ərazilər xüsusi ilə dağlıq Qarabağ bölgəsi turizm növlərində yüksək potensiala sahibdir. Bu layihələr üzrə, logistik marşrutların yaradılması və şose yollarının salınması ilə avtomobil yollarının uzunluğu 700 km-dən artıq olacaq. Sadalanan bu amillər yaxın illərdə avtonəqliyyat sferasında xidmət keyfiyyətinin artırılmasının xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayacağını göstərir. Bu yolların bir qismi ən mürəkkəb relyef şəraitində inşa olunur. Otuz illik müharibə dövründən çıxmış, korlanmış yol örtüyü, sərt iqlim şəraiti ümumi nəqliyyat infrastrukturunun ömrünü qısaltmış və buda öz növbəsində hərəkətdə olan nəqliyyat vasitələrinə təsirsiz ötürməyərək, bu avtomobillərdə müxtəlif tip imtina və nasazlıqların yaranmasına gətirib çıxaracaq. Son illərdə minik avtomobilləri ilə yanaşı yük avtomobillərin və avtobusların yaranan texniki baxış və təmir işləri üzrə tələbatı avtoservis xidmətlərinə aparılmağa başlandı. Bu səbəbdən işğaldan azad edilmiş şəhər və rayonlarda avtonəqliyyat təsərrüfatının inkişafı üçün və avtomobillərin texniki cəhətdən saz vəziyyətdə saxlanması üçün regionda bu cür xidmətlər göstərən avtomobil xidməti müəssisələrinin rolu artacağı gözlənilir.

Son illərdə yaranan imtina və zədələnmə ilə bağlı lazımı yardımı dərhal yerində təmin etmək üçün mobil servis xidməti təşkil etmə potensialına malik stasionar mərkəz xidmətləri rolu artmaqda olan, perspektiv sayılan xidmət seqmentidir. Bu servis müəssisələri müxtəlif istiqamətlərdə xidmət sifarişini təmin edə bilər. İstiqamət dedikdə məkan və xidmət nomenklaturası nəzərdə tutulur. Son otuz ildə işğal altında olan Qarabağ regionunda yaradılan xidmət stansiyalarında praktik olaraq heç bir bina və müasir texnoloji avadanlıq olmamış, əksəriyyəti satış, satış öncəsi hazırlıq, texniki xidmət (TXS) və zəif uyğunlaşdırılmış binalarda (qarajlar, bina və tikili qapalı) təmir işlərində tətbiq edilmişdir.

Qarabağ ərazisi və ya ətraf yeddi rayonda servis mərkəzinin yaradılması üçün əhalinin həyat səviyyəsi iqtisadi-coğrafi mövqe və nəqliyyat vasitələrinin mövcudluğu əsasdır. Demografik göstəricilərinə və mövcud nəqliyyat vasitələrinin sayına görə avtomobil servisinin qurulması üçün əlverişli şərait Füzuli, Ağdam, Kəlbəcər və Cəbrayıl şəhərlərində mövcuddur. İqtisadi-coğrafi mövqe və nəqliyyat qovşağında yerləşmə imkanlarına görə isə Füzuli şəhəri böyük əhəmiyyətə malikdir.

XX əsrin əvvəllərindən avtonəqliyyat vasitələrinə texniki servisin təşkili müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Avtomobiləşmə səviyyəsinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq işğaldan azad olunmuş ərazilərdə avtomobil xidməti müəssisələrinin rolu avtomobilləri və avadanlıqları yaxşı vəziyyətdə saxlamaq üçün mühüm layihələrdəndir.

Avtonəqliyyat vasitələrinə texniki servisin təşkili ən dinamik və sürətlə inkişaf edən xidmət sferalarından biridir. Avtomobil sahibləri və avtomobil xidməti şirkətləri arasındakı olan bu münasibət avtomobilin istismar müddətində bərpasına yönəlmiş xidmətlərin xüsusi institusional mexanizmi kimi baş düşülə bilər. Yaradılan texniki servis texniki tələblər daxilində müştərinin isəyi ilə avtomobilin istismara yararlılığını, etibarlılığını və maksimum texniki mövcudluğunu, həmçinin müştərinin sərf etdiyi minimum vaxtı təmin etməyi bacarmalıdır. Avtonəqliyyat vasitələrinin texniki servisində texniki istismarının təmin edilməsi vacibdir. Avtomobillərin yanacaq təmin edilməsi və nəqliyyat vasitəsinin təhlükəsizliyini təmin edilməsi texniki istismarının təmin edilməsinə daxil olan anlayışlardır. Qarabağ ərazisi və ya ətraf yeddi rayonda servis mərkəzinin yaradılması üçün avtomobillər üçün ehtiyat hissələri və materiallar satılan mağaza, yanacaqdoldurma məntəqələri, yol təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və tənzimlənməsi xidmətləri və avtosalonlar mövcud olmalıdır.

İşğaldan azad olunmuş rayonlar və Dağlıq Qarabağ döyüş bölgəsi olduğundan düşmən tərəfindən dağıdılmış, təbii sərvətləri və ekoloji mühiti təhlükə altında qalmışdır, bu səbəblərdən qurulacaq

nəqliyyat şəbəkəsi ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat vasitələrinə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur. Daxili yanma mühərriki avtomobillərin ekologiyaya vurduğu zərəri azaltmaq məqsədi ilə bu ərazilərdə xüsusi ilə Dağlı Qarabağ regionunda ekoloji cəhətdən təmiz elektromobillərdən istifadəyə təşviq məqsədüyükündür. Dağlıq Qarabağ ərazisində mövcud olan sərt iqlim bu avtomobillərində ömrünü qısaltır, müəyyən nasazlıq və imtinaların yaranmasına gətirib çıxaracağı məlumdur. Texniki xidmət müəssisələrində göstərilən lazımı texniki xidmət, təmir işləri onların ömrünü uzatmağa xidmət edəcəkdir və buna görə də nəqliyyat infrastrukturunun qurulması istiqamətində aparılan işlər sırasında işğaldan azad olunmuş ərazilərdə avtomobil servisinin təşkili böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Avtoservislərin inkişaf edərək genişlənməsi avtomobillər üçün cari və əsaslı təmir kimi xidmətlər qrupunun işləməsinə və inkişafına artan tələblər qoymuşdur. Əhaliyə məxsus avtomobillərə xidmətlərin mövcud təsnifinə uyğun olaraq, diaqnostika, texniki xidmət, şinlərin quraşdırılması, təmiri və s. kimi bu xidmətlər müxtəlif sənaye qruplarına aiddir, lakin nəqliyyat vasitəsinin texniki vəziyyətinin və istismar xüsusiyyətlərinin qorunması ilə əlaqəli ehtiyacların ödənilməsinə yönəldilmişdir, fikrimcə bunları ümumi "avtomobil xidməti" adı altında birləşdirmək məsləhətdir, xüsusən bu müddət bu xidmətləri göstərən avtomobil sahibləri və mütəxəssisləri arasında geniş istifadə olunur. Avtomobil xidməti sürətlə inkişaf edən xidmət sahələrindən biridir [1].

Avtoservisin təşkili xüsusiyyətlərinin inkişafı üçün xüsusi ilə də texniki servis müəssisələrin təkmilləşdirmək üçün avtoservis müəssisələrinin fəaliyyətində dövlət tənzimlənməsini genişləndirmək lazımdır. İnkişaf etdirilən fəaliyyətlər aşağıdakı kimi olmalıdır:

- Dövlət tənzimlənməsi proqramının yaradılması ilə nəqliyyat vasitələrinə göstərilən xidmətlərin proqrama yönəldilmiş idarəetmə metodları əsasında inkişaf etdirilməsi;
- Avtomobillərin texniki istismarı qaydalarına, ümumilikdə xidmət və təmir işlərinin sertifikatlaşdırılmasına dövlət baxışı və ətraf mühit nəzarəti ilə riayət olunmasına nəzarətin təşkil olunması;
- Nəqliyyat vasitələrinə xidmət göstərən müəssisələr arasında rəqabət mühitinin formalaşması üçün şərait yaradılması;
- Təmir və texniki baxış işləri yerinə yetirən avtomobil xidməti göstərən avtoservislərin sıralaması.

Nəqliyyat vasitələrinə xidmət göstərən avtoservis müəssisələrinin fəaliyyətini nizamlayan qanuni və nizamlayıcı baza, inkişafın başlanğıc pilləsində olduğundan aşağıdakı tədbirlərin görülməsi çox mühimdir:

- avtomobil texniki xidmət müəssisələri üçün tələbləri nəqliyyat vasitələri xidməti bazarında fəaliyyət qaydalarını tənzimləyən normativ aktların hazırlanmasının təşkil edilməsi;
- ekologiyanın qorunması, investisiya qoyuluşu və kredit proseslərini nizama salan normativ-hüquqi sənədlərin, həmçinin texniki xidməti göstərən təşkilatlara mümkün yardım üsullarını və dəstək metodlarını müəyyən edən sənədlərin hazırlanması və təsdiq edilməsi [2];
- avtoservis sisteminin normativ-texniki, tənzimləyici, metodoloji, təşkilati, texnoloji və informasiya dəstəyinin (texniki, tənzimləyici, metodoloji, təşkilati, texnoloji və məlumat və istinad sənədlərinin hazırlanması, inkişafı müxtəlif istiqamətləri tənzimləmək üçün zəruri olan) avtomobil xidməti sisteminin formalaşması və işləməsi);
- regionda ticari məqsədlər həyata keçirilən nəqliyyat vasitələrinin təmiri və texniki xidmətinə dair lisenziyalaşdırma fəaliyyətinə dair qanunlara dəyişiklik və əlavələr (yerinə yetirilən xidmətlərin keyfiyyəti və normalara uyğunluğuna görə məsuliyyət bəndinin tətbiqi; diaqnostik texnologiyanın, emal müəssisələrinin normal işləməsi üçün zəruri şərtlərin məcburi mövcudluğu və s.)
- avtoservis müəssisələrinin fəaliyyətini tənzimləyən hissədə yaranan ziddiyyətlərin həll yolu üçün normativ qanunların qəbulu, əhaliyə məxsus avtomobillərin təmiri və istismarı.

Ərazilərdə təşkil olunan avtomobil servisləri və ya əsas istehsal müəssisələri təyinatına görə təsnif oluna bilər:

- Nəqliyyat vasitələrinə texniki xidmət göstərilən stansiyalar vardır ki onlar TXS-adlanır;
- Şəhər daxilində yol xidməti göstərən stansiyalar mövcuddur ki- yol xidməti stansiyaları yəni YXS-adlanır.
- Avtomobillərə texniki xidmət göstərilən başqa qaraj istismarı stansiyaları ;

• Özəl avtomobil servis mərkəzləri ;
• ticarət mərkəzləri mövcuddur ki əhaliyə məxsus nəqliyyat vasitələrinə texniki xidmət göstərilir (TXM);

Avtomobillə göstərilən xidmətdən aslı olaraq beş növ avtomobil xidməti təsnif olunur[3]:

- Diler avtoservis xidməti
- Universal xidmətlərin göstərildiyi avtoservislər
- Yüksək texniki avadanlıqla təchiz olunmuş İxtisaslaşdırılmış;
- Nəqliyyat vasitələrinə göstərilən mobil xidmət;
- Avtomobil həvəskarları tərəfindən özünə xidmət;

Müəyyən bir ödəniş üçün avtomobil həvəskarlıları tərəfindən xidmətlər göstərilir və öz əlləri ilə müəyyən müddətdə istifadə edə biləcəyi azad servis xidmətlərdir. Bu cür avtomobil xidmətlərində, rəhbərliyin nəzarəti altında nəqliyyat vasitəsinə posta apararaq təhlükəsizlik tədbirləri, soyunma otağının yeri, duş və tualetin yeri, avadanlıqdan istifadə qaydaları və zədələnmiş alətlər üçün kompensasiya məbləği bildirilir. Çətin hallar yaranarsa mütəxəssis köməyindən istifadə olunur.

Universal avtoservislər bir çox avtomobil modelində peşəkar və ixtisaslaşmış, onlar üçün geniş xidmətlər təklif edən müəssisələr hesab olunur. Bu müəssisələrdə xüsusi tələblər yoxdur və bu amil görülən işin keyfiyyətinə görə aşağı qiyməti mövcuddur. Bellə stansiyalar seçərkən daha diqqətli olmaları avtomobil sahiblərinə tövsiyə olunur.

Mobil avtomobil xidməti müştəriyə avtomobil təmiri xidmətləri göstərən şirkətlərdir ki, onlar müəyyən alətlər dəsti testerlər ilə təchiz olunmuş texniki yardım maşınının özü, işgaldan azad olunmuş rayonlar və Dağlıq Qarabağın istənilən bölgəsində yaradılan avtoservislərin köməyi ilə öz imkanları daxilində lazımı yardımı dərhal təmin edə biləcəkdir.

Avtomobil sahibləri ani zamanda çarəsiz vəziyyətdə olduqda və ya avtomobilində nasazlıq və imtina yaranarsa mobil servis müştərinin yanına getməklə avtomobil təmiri və texniki baxış xidmətləri göstərir. Bu xidmət xüsusi bir alətlər dəsti, avadanlıq dəsti ilə təchiz olunmuş texniki yardım vasitəsi ilə , imkanları daxilində dərhal lazımı yardımı göstərəcəkdir.

Avtomobili xidməti bir atelyədə deyil, məsələn, avtomobilin xarab olduğu yerdə kifayət qədər sadə xidmətlər göstərə bilməsi ilə əlverişlidir. Əsasən belə xidmətlər fiziki cəhətdən avtomobili emalatxanaya çatdırma bilməyən müştərilər tərəfindən sifariş olunur.

Mobil texnologiyaların texniki vasitələri İnternetə giriş modulu olan smartfonlar, planşet kompüter vasitələri, hibrid cihazlar, netbuklar, mini noutbuklar və digər bağlı cihazlardır. Avtoservis sektorunda mövcud olan mobil texnologiyalar geniş şəkildə idarə olunur.

Avtoservisin xidmətlər sahəsi sosial-iqtisadi problemləri həll edir və nəqliyyat infrastrukturunda əhəmiyyəti artır.

Qrup daxilində avtoservislər xüsusi marka avtomobillərə görə təsnif edilir. İxtisas səviyyəsinə görə aşağıdakı avtoservis növləri var:

- 1) Xarici ölkələrdə istehsal olunmuş nəqliyyat vasitələrinin təmiri üzrə peşəkarlaşmış;
- 2) yerli istehsal olan avtomobillərin təmiri üzrə peşəkarlaşmış;
- 3) yerli və xarici istehsalı olan nəqliyyat vasitəsinə xidmət göstərmək.

Avtoservis xüsusiyyətlərinə daxil olan əsas xüsusiyyətlərlə yanaşı işçilərinin sayının azalması, texniki təsirlərin yerinə yetirilmə zamanı keyfiyyətin daha çox yüksəldilməsi, işçilərinin işlədiyi şəraitinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır. Texniki xidmət və cari təmir işlərinin tutumunun azaldılması lazımı işlərə uyğun mexanikləşdirmə avadanlıqları tətbiqi hesabına əldə olunur. Məsələn, yuma-təmizləmə işlərində lazımı mexanika vasitələrinin tətbiqi əmək tutumunu 7,5 dəfə, qaldırıcı vasitələrdən istifadə isə iki dəfəyə qədər azaldır. Bu səbəblərdən dolayı avtomobillərin hərəkət tərkiblərinin texniki xidməti, təmiri, saxlanması və istismar materialları ilə təchiz olunmasında texnoloji avadanlığın təyinatı, təsnifatı, quruluşu və iş prinsipinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəqliyyat infrastrukturunun əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdiyi regionlarda ixtisaslaşmış stansiyalar daha geniş yayılmışdır. İxtisaslaşdırılmış stansiyalara diaqnostika işləri, əyləc təmiri və texniki qulluq işləri enerji əchizatı və elektrik sistemində yaranan nasazlıq və imtinaların təmiri, akkumulyator təmiri və doldurulması, kuzovda batıqlarının təmiri, yuyulması və s.

İş məntəqəsinin həcminə görə avtoservislərin kiçik, orta və böyük növləri mövcuddur.

- Kiçik stansiyalara malik avtoservislər yuma və diaqnostika işləri ilə yanaşı ağır olmayan texniki xidmətləri yerinə yetirir və bu işlərə yağlama, təkər, elektrik karbürətor, akkumulyatorun doldurulması, sadə kuzov işləri, kuzov boyama, qaynaq, və texniki təmir işləri kimi xidməti sahələr, aksesuarlar və avtomobil detalları satışı.
- Orta xidmət yerinə yetirən avtoservisin stansiyalarında kiçik xidmət göstərən avtoservislərlə eyni funksiyaları görür və görülən işlər demək olar ki eynidir. Orta xidmət yerinə yetirən avtoservislər nəqliyyat vasitələrinə və onun aqreqlarının diaqnostika edilməsi, nəqliyyat vasitəsinin tam rənglənməsi, döşəmə işləri, sistemlərin dəyişdirilməsi, akumulyatorun təmiri və satışı həyata keçirilir.
- Böyük xidmət yerinə yetirən avtoservisin stansiyaları orta səviyyəli stansiyalara bənzər bütün növ əsaslı və cari təmir işləri tam olaraq yerinə yetirirlər. Böyük stansiyalarda mexanizm və detalları əsaslı təmiri üçün ixtisaslaşmış sahələr mövcuddur. Diaqnostika və təmir işləri üçün istifadə edilə bilən emalatxanalar mövcuddur. Bu stansiyalarda avtomobillərin satışı mümkündür .

Nəticə

Tədqiqat, işğaldan azad olunmuş Qarabağ ərazisi və ətraf yeddi rayonda avtoservisin təşkili zamanı yaranan xüsusiyyətlərinin, səmərəliliyinin artırılması probleminin aktuallığını sübut etməyə və bir sıra nəzəri nəticələr və praktik tövsiyələr hazırlamağa imkan verdi.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə avtomobil xidməti müəssisələrinin yaradılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər nəqliyyat infrastrukturunun şaxələnməsi və inkişafı üçün əhəmiyyətlidir.

Avtoservis xidməti müəssisəsi aşağıdakı əsas vəzifələri həll etmək məcburiyyətində qalır:

- İşçi postların planlaşdırılması, tikintisi və qurulması;
- avtomobillərin istismar müddəti ərzində cari təmir işləri və texniki baxış;
- avtomobilin aqreqlər, qovşaqlar və avtomobil yağlarının tədarükünü ;
- emalatxanaların diaqnostik avadanlıq, alətlər dəsti ilə təchiz edilməsi;
- avtomobillərə xidmət göstərilməsi zamanı iş həcminin planlaşdırılması ;
- avtomobil təmirinin təşkili metodlarının yaradılması.

Ədəbiyyat

1. Avtomobil nəqliyyatı müəssisələrinin layihələndirilməsi Bakı-2016
2. Allahverdiyev.A.M. Avtoservisdə istismar materialları Bakı-2016
3. Anuryev Dizayner üçün bələdçi–Maşinist: 8-ci nəşr, Yenidən iş və Maşınqayırma, 2001
4. S.K.Gözəlov, R.T.Məmmədov Avtoservisin texnoloji avadanlığı Bakı, 2019,237 s.
5. R.T.Məmmədov Avtomobillərin texniki istismarı Bakı-2016
6. Məmmədov H.N. Avtomobillərin istehsalı və təmiri.Dərslik. Bakı, “Təhsil” NPM, 2003-cü-il, 290 s.
7. Z.Qafarov, E.Əliyev “Müasir beynəlxalq nəqliyyat hüququnun Azərbaycan Respublikasında tətbiqi” Bakı, 2002
8. Napoliski.G.M Texnoloji dizayn, avtonəqliyyat müəssisələri, dərslik.1993
9. Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat infrastrukturunun yeniləndirilməsi və inkişafına dair Dövlət Proqramı|| (2006-2015-ci illər)
10. “Nəqliyyat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 11.06.1999
11. Biznesdə müasir texnologiyaların informasiya portalı [Elektron resurs]– URL:https://www.workintelligent.ly/information-mobility-business
12. Çekmarev A.A, Osipov.V.K mühəndislik haqqında dərslik 2002, 493 s,
13. Canmirzəyev A.C. Avtomobillərin texniki istismarı. Bakı, BDU, 1998, 386 s

Rəyçi: tex.ü.f.d.dos. Q.Manafov

Göndərib: 23.02.2022

Qəbul edilib: 26.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/309-316>

Qismət Mehman oğlu Əliyev
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Magistrant
aliyev.gismet@gmail.com

KLASTER ƏSASLI SİMSİZ SENSOR ŞƏBƏKƏLƏRİ ÜÇÜN SƏMƏRƏLİ VƏ TƏHLÜKƏSİZ MƏLUMAT ÖTÜRÜLMƏSİ

Xülasə

Təhlükəsiz və səmərəli məlumat ötürülməsi klaster əsaslı simsiz sensor şəbəkələri (Wireless Sensor Networks-WSN) üçün əhəmiyyətlidir. Klaster əsaslı simsiz sensor şəbəkələrdə istifadəçilərin identifikasiyası çox mühüm məsələdir. Məlumatları göndərilən istifadəçinin və təyinat (məlumatları alan) istifadəçisinin identifikasiyası ilə klaster əsaslı simsiz sensor şəbəkələr üzərindən məlumatların təhlükəsizliyinə və səmərəliliyinə nail olmaq mümkündür. Məlumatların təhlükəsizliyini və istifadəçinin identifikasiyasını təmin etmək üçün bir metod daxilində bu əməliyyatları yerinə yetirən iki konsepsiya təklif edilir. Birincisi, təsdiqləyici tərəfindən yaradılan istifadəçinin yoxlanılması üçün şəxsiyyət əsaslı imzadır (Identity Base Signature - IBS). İkincisi isə məlumatla idarə olunan və şifrəni əldə edən və orijinal informasiyanın şifrələnməsi və deşifrə edilməsi üçün ikili səviyyəli bir açardır. Binar səviyyəli metod informasiyanı ikili formaya çevirir və sonra məlumatları bloklara bölür və ikili rəqəmlərin uzunluğundan asılı olan identifikasiya işarəsi (Identification Mark - IM) metoduna əsaslanaraq ona qiymətlər təyin edir. Sonra bu qiymətlər iki səviyyəyə bölünür, 1-ci. səviyyə 2 bit və 2-ci səviyyə isə 4 bitdir. Sonra qəbuledici istifadəçidə şifrəli mətni tərs metoddan (yəni deşifrələmə üçün istifadə edilən metod) istifadə etməklə deşifrə olunacaq və təyinat istifadəçisi orijinal informasiyanı alacaq. Bu metodları istifadə etməklə biz səmərəliliyi və təhlükəsizlik xərclərini optimallaşdırmaq mümkündür.

Açar sözlər: şəxsiyyətə əsaslanan imza, açıq açarın yaradılması, istifadəçinin identifikasiyası, informasiyanın şifrələnməsi, şifrənin açılması

Gismat Mehman Aliyev

Secure and effective data transfer for cluster-based wireless sensor networks

Abstract

Secure and efficient data transmission is important for cluster-based wireless sensor networks (WSN). In cluster-based wireless sensor networks, user identification is a very important issue. With the identification of the user to whom the data is sent and the user of the destination (data recipient), it is possible to achieve data security and efficiency over cluster-based wireless sensor networks. To ensure data security and user identification, two concepts are proposed that perform these operations within a single method. The first is the Identity Base Signature (IBS) to verify the user created by the authenticator. The second is a dual-level key that manages and decrypts the information and encrypts and decrypts the original information. The binary level method converts information into binary form and then divides the data into blocks and assigns values to it based on the Identification Mark (IM) method, which depends on the length of the binary digits. Then these prices are divided into two levels, 1st. level is 2 bits and level 2 is 4 bits. The receiving user will then decrypt the encrypted text using the reverse method (ie the method used for decryption) and the destination user will receive the original information. By using these methods, we are able to optimize efficiency and security costs.

Key words: decryption, signature based on identity, user identification, encryption of information, creation of public key

Giriş

Simsiz sensor şəbəkəsi fiziki və ya ətraf mühitin vəziyyətini izləmək və qeyd etmək üçün radio dalğadan istifadə edən, həmçinin hərbi məqsədlər, ətraf mühitin monitorinqi, fəlakətlərin idarə edilməsi və s. üçün istifadə edilir. Hər bir qovşaq məlumatı emal etmək və məlumatları simsiz sensor şəbəkələrində bir və ya bir neçə toplama nöqtəsinə göndərmək qabiliyyətinə malikdir. Məlumatların təhlükəsiz ötürülməsi simsiz sensor şəbəkələr üçün mühüm məsələlərdən biridir. Eyni zamanda, bir çox simsiz sensor şəbəkələr müəyyən tətbiqlər rəqib fiziki mühitlərdə yerləşdirilir. Məsələn, hərbi sahələr. Təhlükəsiz məlumat ötürülməsi xüsusilə zəruridir və bir çox praktik simsiz sensor şəbəkələrdə tələb olunur.

Sensor texnologiyası, gücü zəif olan elektronika və radio tezliyin (Radio Frequency - RF) dizaynı simsiz şəbəkə vasitəsilə qoşula bilən mikrosensorlar adlanan kiçik, nisbətən ucuz və gücü zəif olan sensorların inkişafına imkan verdi. Bu simsiz mikrosensor şəbəkələri ətraf mühitdən məlumatların çıxarılması və nəzarət, maşın nasazlığının diaqnostikası və kimyəvi/bioloji aşkarlama daxil olmaqla bir sıra tətbiqlər müxtəlif mühitlərin etibarlı monitorinqini təmin etmək üçün yeni paradigmanı təmsil edir. Bu şəbəkələrin dizaynında mühüm problem ondan ibarətdir ki, iki əsas resurs-rabitə, genişlik və enerji – birləşdirilmiş şəbəkə mühitində əhəmiyyətli dərəcədə məhduddur. Bu məhdudluqlar mövcud genişlikdən və enerjiden səmərəli istifadə etmək üçün innovativ dizayn üsullarını tələb edir. Simsiz mikro sensor şəbəkələrində optimal protokollar tərtib etmək üçün sensor tətbiqlərinə müvafiq olan parametrləri başa düşmək vacibdir. Sensor şəbəkə protokolunun xüsusiyyətlərini qiymətləndirməyin bir çox yolu olsa da, əsasən aşağıdakı ölçülərdən istifadə edilir.

Yerləşdirmə asanlıığı. Sensor şəbəkələri yüzlərlə və ya minlərlə qovşaqlardan ibarət ola bilər və onların uzaq və ya təhlükəli mühitlərdə yerləşdirilməsinə ehtiyac ola bilər ki, bu da istifadəçilərə başqa cür mümkün olmayan üsullarla məlumat çatdırmağa imkan verir. Bu, qurulmuş şəbəkə infrastrukturunu və əvvəlcədən təyin edilmiş qovşaq yerləri olmadıqda belə qovşaqların bir-biri ilə əlaqə qura bilməsini tələb edir.

Sistem ömrü. Bu şəbəkələr mümkün qədər uzun müddət fəaliyyət göstərməlidir. Düyün batareyalarını doldurmaq əlverişsiz və ya qeyri-mümkün ola bilər. Buna görə də, qovşağın bütün aspektləri, avadanlıqdan protokollara qədər, son dərəcə enerjiyə qənaət etmək üçün dizayn edilməlidir.

Ləngimə. Sensor şəbəkələrindən alınan məlumatlar adətən zamana həssasdır, ona görə də məlumatların vaxtında qəbul edilməsi vacibdir.

Keyfiyyət. Mikrosensor şəbəkəsində “keyfiyyət” anlayışı ənənəvi simsiz məlumat şəbəkələrindən çox fərqlidir. Sensor şəbəkələri üçün son istifadəçi şəbəkədəki bütün məlumatları tələb etmir, çünki 1) qonşu qovşaqlardan gələn məlumatlar yüksək korrelyasiyaya malikdir; 2) son istifadəçi monitorinq edilən mühitdə baş verən hadisələrin daha yüksək səviyyəli təsvirinə əhəmiyyət verir. Beləliklə, şəbəkənin keyfiyyəti məlumatların keyfiyyətinə əsaslanır, ona görə də protokollar sensor şəbəkəsinin unikal və tətbiqi xüsusiyyətini optimallaşdırmaq üçün tərtib edilməlidir. Bu yazı simsiz mikrosensor şəbəkələri üçün proqrama xas protokol arxitekturası olan aşağı enerjili adaptiv klasterləşmə iyerarxiyasının ətraflı təsviri və təhlili ilə təsvir edilən iş üzərində qurulur. Qeyd olunan dizayn məqsədlərinə nail olmaq üçün aşağıdakı üsullardan istifadə edir: 1) təsadüfi, adaptiv, özünü konfigurasiya edən klaster formalaşması; 2) məlumat ötürülməsi üçün lokallaşdırılmış nəzarət; 3) aşağı enerjili informasiya girişinə nəzarət (Media Access Control - MAC); və 4) verilənlərin yığılması və ya sıxılması kimi tətbiqlərə xas məlumatların işlənməsi.

1. Simsiz sensor şəbəkələrində informasiya ötürülməsi üçün istifadə edilən üsullar

Mövcud üsul. Simsiz sensor şəbəkəsində məlumatların təhlükəsizliyini və səmərəliliyini təmin etmək əhəmiyyətli məsələdir. Simsiz sensor şəbəkələr üçün məlumat ötürmə protokolları bir sıra hücumlarına qarşı həssasdır. Xüsusilə, klasterli simsiz sensor şəbəkələrdə istifadəçilərə edilən hücumlar şəbəkəyə ciddi ziyan vura bilər, çünki məlumatların ötürülməsi və məlumatların toplanması əsas olaraq istifadəçilərdən asılıdır. Şəbəkəyə hücum edən şəxs özünü istifadəçi kimi göstərməyi bacarsa, o, müxtəlif növ hücumlara səbəb ola bilər, beləliklə də şəbəkənin işini poza bilər. Digər tərəfdən, şəbəkəyə

hücum edən şəxs simsiz sensor şəbəkəyə yanlış məlumat daxil etmək niyyətində ola bilər. Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün təklif olunan sistem dizaynını tətbiq etmək olar.

Təklif edilən üsul. Simsiz sensor şəbəkəsində məlumatların səmərəli ötürülməsi simsiz sensor şəbəkələr üçün ən vacib məsələlərdən biridir. Burada imzalamanın 4 fərqli bloku mövcuddur, bunlar 01, 00, 10, 11 kimidir. Açar yaratma texnikasına uyğun olaraq $01 = a, 00 = b, 10 = c, 11 = d$ təyin edilir ki, bu da 1-ci səviyyəli identifikasiya işarələridir. 2-ci səviyyəli identifikasiya işarələrinin yaradılması üçün a, b, c və d –nin iki bit təsviri $aa, ab, ac, ad, bb, bc, bd, cc, cd, dd, ba, ca, da, cb, db, dc$ -dir. Bu iki bit təsvirləri müxtəlif dəyərlər ilə ifadə etdikdə alınır: $aa = e, ab = f, ac = g, ad = h, bb = i, bc = j, bd = k, cc = l, cd = m, dd = n, ba = o, ca = p, da = q, cb = r, db = s, dc = t$. Hər bir blok üçün identifikasiya nişanlarının yaranma səviyyəsi və bölünmüş blokun uzunluğu hesablama zamanı təsadüfi olaraq seçilir, çünki onun açarı hər bir şifrələmədən digərindən fərqlənir. Nəinki hər bir blok üçün identifikasiya işarələrini yaratmaq üçün görünən ardıcılıqla parçalanmış blokları götürürük. b –dəki imza cütdür (X, y) . İnformasiya verildikdə, təsdiqləyiciyə imza (X, y) göndərilir. Təsdiqləyici $V y(y + a)$ və $L(b X)$ hesablayır və onların bərabər olduğunu yoxlayır. Sonra paketi götürür və həm v , həm də b bərabədirsə onlar identifikasiya olunmuş istifadəçidir.

İstifadəçilərin identifikasiyası

Bu modul istifadəçinin identifikasiyasını etibarlı mərkəzdə həyata keçirmək üçün istifadə olunur. Etibarlı mərkəz istifadəçilərdən imzanı alır və hər bir istifadəçi imzasını müqayisə edir. Hər iki imza bərabədirsə, onlar təsdiqlənmiş istifadəçidirlər. İmza bərabər deyilsə, onlar identifikasiya edilmiş istifadəçilər deyillər. Doğrulama prosesi aşağıdakı kimidir. b mesajını imzalamaq üçün S imzalayan təsadüfi X seçir və $L(b X)$ hesablanır. Sonra imzalayan $y(y + a) = L(b X) \% n$ nəticəsini hesablayır. Həll yoxdursa, imzalayan yeni X təsadüfi seçimini edir və yenidən cəhd edir. Əgər L həqiqətən təsadüfidirsə, gözlənilən cəhdlərin sayı 4-ə bərabərdir. (X, y) b –dəki imza cütdür. İnformasiya verildikdə, təsdiqləyiciyə imza (X, y) göndərilir. Təsdiqləyici $V y(y + a)$ və $L(b X)$ hesablayır və onların bərabər olduğunu yoxlayır. Sonra paketi yoxlayır. Əgər həm v , həm də b bərabədirsə onlar identifikasiya olunmuş istifadəçidir.

Şifrələmə

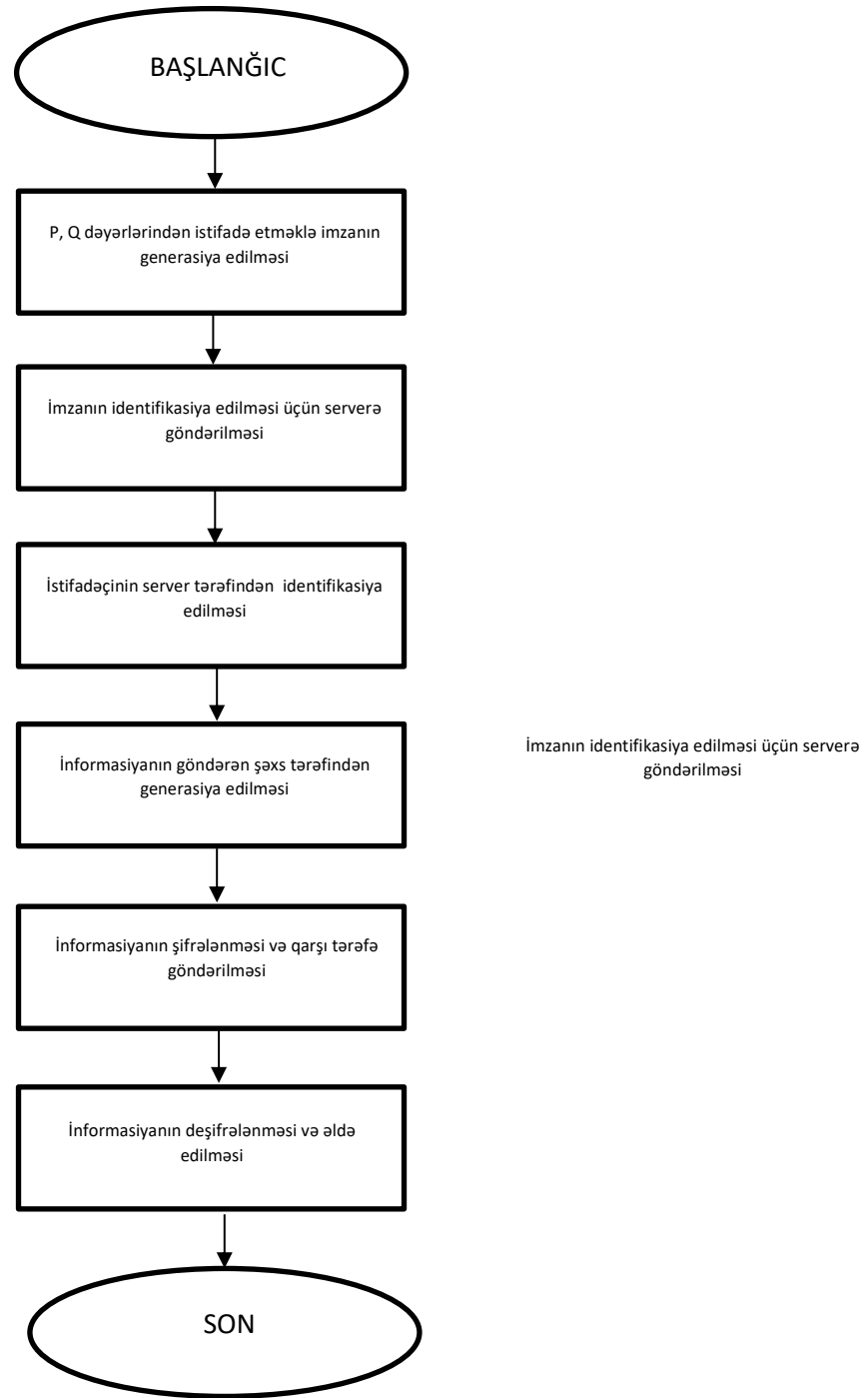
İstifadəçi tərəfindən göndərilən informasiya əməliyyatdan sonra bərabər uzunluğa malik bloklara bölünür. Sonra hər bir fərqli bloku götürülür və bütün fərqli bloklar görünüş ardıcılığına görə şəxsi açarda saxlanılır. Əməliyyatdan sonra məzmun ikili formaya çevrilir, bu bit axınından fərqli deyil, eyni uzunluqda N sayda bloka parçalanır; Burada L tam ədəddir. Ola bilər ki, bitin ümumi axını bəzi L –bit bloklarına parçalandıqdan sonra, L bitdən az bloklar qalır. Şifrələmə zamanı ML dəyişməz saxlanılır ($ML < L$ uzunluğu deməkdir). Beləliklə, burada $N \geq 2L$ –dən az və ya bərabər olmalıdır ($N \leq 2L$). Şifrələmə üçün hər bir fərqli blok üçün identifikasiya işarələri kodu yaradılmalıdır. Hər bir bölünmüş blok yaradılmış müvafiq identifikasiya işarələri ilə göndərilir. Ardıcıl iki identifikasiya nişanını nəzərdən keçirilir. 2-ci səviyyəli regenerasiya prosesində yaranan identifikasiya nişanları ilə əvəz edilir və dəyişdirmə prosesi D səviyyəsinə qədər davam etdiriləcək. ML çıxışın əvvəlinə əlavə olunur, beləliklə şifrələnmiş mətn yaradılacaq.

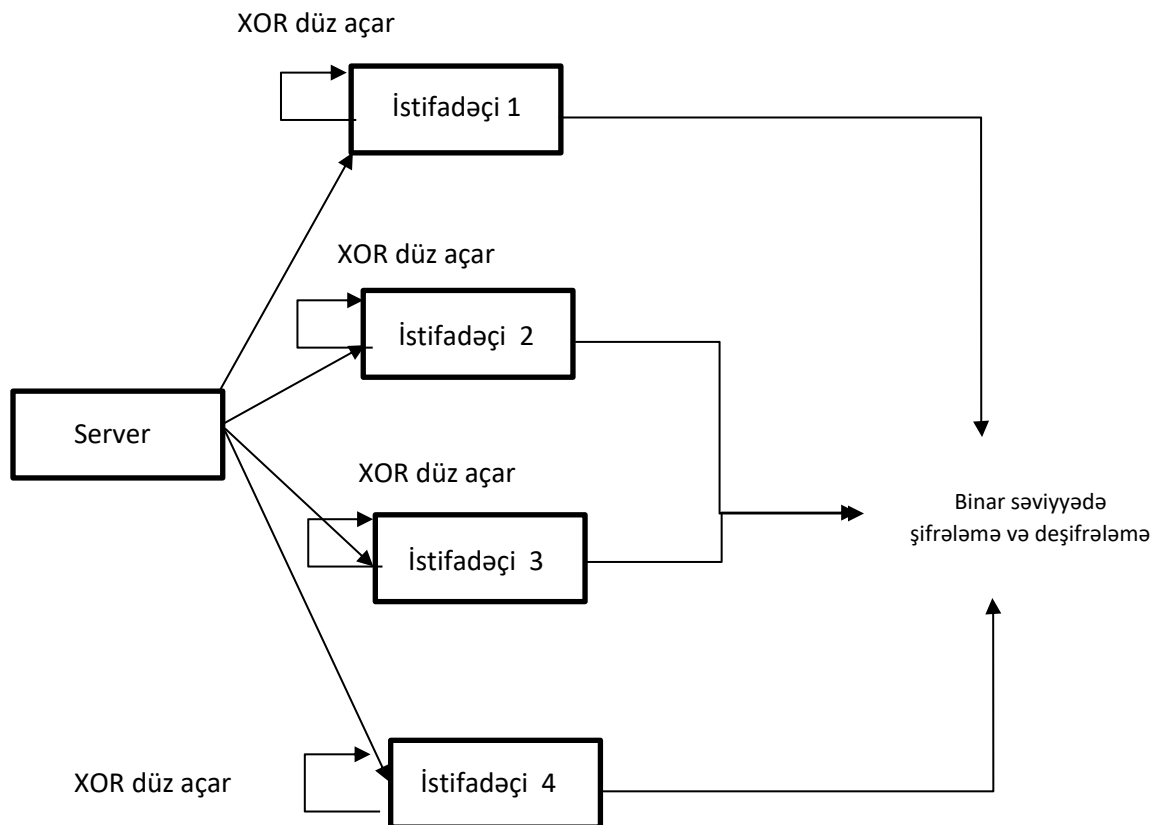
Şifrənin açılması

Bütün fərqli blokları toplayaraq, hər blok üçün identifikasiya işarələri təyin edilir. Bu identifikasiya nişanı identifikasiya nişanının birinci səviyyəsi ilə eynidir. Şifrələnmiş mətnin əvvəlindən uzunluğu açarla müəyyən edilən dəyişməz blok (ML) əlavə edilir.

Sonra hər bir tanınma nişanı identifikasiya nişanları ilə əvəz olunur. Bu prosesdə hər bir fərqli bloka qarşı iki fərqli identifikasiya işarəsi tapılır. D səviyyəsinə qədər identifikasiya işarələrinin tapılmasını tərs qaydada təkrar edilir. İdentifikasiya işarələri üçün eyni proseduru təkrarlanılır. Açarın köməyi ilə bütün identifikasiya işarələrini onun binar formasına dəyişdirilir. Bütün bit axın blokları bir yerə toplanılır. Bu birləşmədən sonra UB axın sonunda yaradılan şifrəsi deşifrələnmiş bitə əlavə olunur.

2. Təklif edilən üsulun simulyasiya edilməsi

Müştəri tərəfindən yaradılan imza. İlk göndərən istifadəçi tərəfindən verilən P, Q dəyərlərinə əsaslanaraq açıq açarı hesablayacağıq. Bu dəyərlər yenidən hash funksiya XOR şəxsi açarı yaratmaq üçün istifadə edilir və identifikasiya üçün serverə göndəriləcək imza yaradır.

Node ID:	<input type="text" value="0"/>	
P Value:	<input type="text" value="37"/>	
Q value:	<input type="text" value="43"/>	<input type="button" value="Generate"/>
Public key:	<input type="text" value="1591"/>	<input type="button" value="Calculate"/>
Private key:	<input type="text" value="(37,43)"/>	
H(mu) value:	<input type="text" value="i3602186863330573"/>	<input type="button" value="Calculate H(mu)"/>
Signature:	<input type="text" value="i7702732690083853"/>	<input type="button" value="Generate signat..."/>
<input type="button" value="Send Signature"/>		
Shared Key:	<input type="text"/>	To ID: <input type="text"/>
Enter message:	<input type="text"/>	<input type="button" value="1 st Level"/>
1st Level Data:	<input type="text"/>	<input type="button" value="second ..."/>
Second Lev...:	<input type="text"/>	<input type="button" value="Send"/>
Cipher Data:	<input type="text"/>	<input type="button" value="decrypt"/>
Plain Text:	<input type="text"/>	<input type="button" value="Exit"/>

Server Doğrulaması. İmzanı aldıqdan sonra server istifadəçinin identifikasiyasını həyata keçirir və gələcək kommunikasiyanı davam etdirmək üçün ortağ açarı imzanı göndərmiş bütün müştərilərə təqdim edir.

ID	IP Address	Port	U Val	Public key	Signature	Status
0	192.168.1.102	49820	51	1591	-13298972139...	Authenticated
1	192.168.1.102	49827	30	2257	-15131695689...	Authenticated
2	192.168.1.102	49828	95	1849	689919942518...	Authenticated
3	192.168.1.102	49829	81	2537	150119021161...	Authenticated

Shared Key:

İnformasiyanın ötürülməsi. Server tərəfindən göndərilən paylaşılan açarı aldıqdan sonra istifadəçi qəbul edən istifadəçinin id-sini daxil edəcək və sonra şifrələmə üsullarından istifadə edilməklə şifrələnəcək və konkret istifadəçiyə informasiya göndəriləcək informasiyanı daxil edəcək. Burada 2 səviyyəli şifrələmə metodundan istifadə edilir. Burada 01,00,10,11 sırasına görə 4 fərqli blok mövcuddur. Beləliklə, açar yaratma metoduna uyğun olaraq $01 = a, 00 = b, 10 = c$ və $11 = d$ təyin edilir. Bu 1-ci səviyyə identifikasiya nişanlarıdır. 2-ci səviyyəli identifikasiya işarələrinin yaradılması üçün a, b, c və d –nin iki bit təsviri $aa, ab, ac, ad, bb, bc, bd, cc, cd, dd, ba, ca, da, cb, db, dc$ –dir. İki bit təsvirlərin hər biri üçün simvol təyin edilir: $aa = e, ab = f, ac = g, ad = h, bb = i, bc = j, bd = k, cc = l, cd = m, dd = n, ba = o, ca = p, da = q, cb = r, db = s, dc = t$. Hər bir blok üçün identifikasiya nişanlarının yaranma səviyyəsi və bölünmüş blokun uzunluğu hesablama zamanı təsadüfi olaraq seçilir, çünki onun açarı hər bir şifrələmədən digərinə fərqlənir. Hər bir blok identifikasiya işarələrini yaratmaq üçün görünən ardıcılıqla bölünmüş blokları götürülür.

Node ID:

P Value:

Q value:

Public key:

Private key:

H(mu) value:

Signature:

Shared Key: To ID:

Enter message:

1st Level Data:

Second Lev...

Cipher Data:

Plain Text:

İnformasiyanın qəbulu. Qəbul edən informasiyanın şifrəsini açma üsulu ilə deşifrə edəcək və göndərən tərəfindən göndərilən faktiki informasiyanı alacaq.

Bütün fərqli blokları toplayaraq, hər blok üçün identifikasiya işarələri təyin edilir. Bu identifikasiya nişanı identifikasiya nişanının birinci səviyyəsi ilə eynidir. Şifrələnmiş mətnin əvvəlindən uzunluğu açara qədər müəyyən edilən dəyişməz blok (ML) əlavə edilir.

Sonra hər bir tanınma nişanı identifikasiya nişanları ilə əvəz olunur. Bu prosedə hər bir fərqli bloka qarşı iki fərqli identifikasiya işarəsi təyin edilir. D səviyyəsinə qədər identifikasiya işarələrinin tapılmasını tərs qaydada təkrar edilir. İdentifikasiya işarələri üçün eyni proseduru təkrarlanılır və

məlumatlar geri alınır. Açarın köməyi ilə bütün identifikasiya işarələrini onun binar formasına dəyişdirilir. Bütün bit axın blokları bir yerə toplanılır. Bu birləşmədən sonra *UB* axın sonunda yaradılan şifrəsi açılmış bitə əlavə olunur.

The screenshot shows a software interface with the following fields and buttons:

- Node ID: 3
- P Value: 59
- Q value: 43
- Public key: 2537
- Private key: (59,43)
- H(mu) value: i2552381455039530
- Signature: 0547771667338747
- Buttons: Generate, Calculate, Calculate H(mu), Generate signat...
- Send Signature button
- Shared Key: 75
- To ID: [empty]
- Enter message: [empty]
- 1st Level Data: [empty]
- Second Lev...: [empty]
- Cipher Data: ikjgmikjfksgmjlkpjlgmkjfk
- Plain Text: Hi How are you
- Buttons: 1st Level, second ..., Send, decrypt, Exit

Nəticə

Nəticədə, bu üsulları tətbiq etməklə məlumatların ötürülməsi üçün daha çox təhlükəsizlik və səmərəliliyi təmin edirik. Hacking və digər narahatlıqlar kimi əvvəlki problemlərin çatışmazlıqlarını aradan qaldıra bilər. Təyinat node təhlükəsiz və düzgün məlumatları alır. Bunlarda istifadəçi identifikasiyası, şəxsiyyət əsaslı imza, şifrələmə və şifrənin açılması konsepsiyaları təklif edilmişdir. Bu konsepsiyaların təklif edilməsi ilə verilən sistemə daha çox təhlükəsizlik və səmərəlilik əlavə olunacaq. Hal-hazırda məlumatların ötürülməsi gündəlik həyatda mühüm rol oynayır, lakin məlumatların ötürülməsi təhlükəsiz olmalıdır. Beləliklə, məlumatları təhlükəsiz şəkildə göndərmək üçün bəzi metodlar tətbiq edilməlidir. Tanınma ilə istifadəçinin identifikasiyası kimi və kommunikasiya üçün açar yaratma algoritmi istifadə olunur. Burada başqa bir üsuldan istifadə edirik ki, açar məlumatlarla idarə olunur. Şifrəni alır və sonra ikili səviyyəli metod şifrələmə və deşifrələmə üçün istifadə olunur. Bu metodu tətbiq etməklə məlumatların ötürülməsi üçün daha çox təhlükəsizliyi və səmərəliliyi təmin edilir.

Ədəbiyyat

1. A.A. Abbasi and M. Younis, —A Survey on Clustering Algorithms for Wireless Sensor Networks, Computer Comm.
2. K. Pradeepa, W.R. Anne, and S. Duraisamy, —Design and Implementation Issues of Clustering in Wireless Sensor Networks, Int'l J. Computer Applications.
3. S. Andru, J. Tanenbaum, J. David, T. Wetherall, Computer Networks, 5th ed., Pearson, 2011.
4. T. Hara, V.I. Zadorozhny, and E. Buchmann, Wireless SensorNetwork Technologies for the Information Explosion Era, Studies inComputational Intelligence.
5. Y. Wang, G. Attebury, and B. Ramamurthy, —A Survey of SecurityIssues in Wireless Sensor Networks, IEEE Comm. Surveys &Tutorials.
6. L.B. Oliveira et al., —SecLEACH-On the Security of Clustered Sensor Networks, Signal Processing.

7. K. Zhang, C. Wang, and C. Wang, —A Secure Routing Protocol for Cluster-Based Wireless Sensor Networks Using Group Key Management,|| Proc. Fourth Int’l Conf. Wireless Comm., Networking and Mobile Computing (WiCOM)
8. W. Heinzelman, A. Chandrakasan, and H. Balakrishnan, —AnApplication-Specific Protocol Architecture for Wireless MicrosensorNetworks, IEEE Trans. Wireless Comm.
9. M. Grygiel, R. Żurkowski, Experimental system for measuring latency in ZigBee 802.15.4 standard, Wydział Elektrotechniki i Automatyki, Politechnika Gdańska, Gdańsk 2009.
10. Manjeshwar, Q.-A.Zeng, and D.P. Agrawal, —An AnalyticalModel for Information Retrieval in Wireless Sensor NetworksUsing Enhanced APTEEN Protocol, IEEE Trans. Parallel &Distributed Systems.
11. S. Yi et al., —PEACH: Power-Efficient and Adaptive ClusteringHierarchy Protocol for Wireless Sensor Networks, ComputerComm.
12. P. Banerjee, D. Jacobson, and S. Lahiri, —Security and Performance Analysis of a Secure Clustering Protocol for Sensor Networks,||Proc. IEEE Sixth Int’l Symp.Network Computing and Applications (NCA), pp. 145-152, 2007.

Rəyçi: tex. ü. f.d, dos. Sərdar Qasimov

Göndərib: 18.02.2022

Qəbul edilib: 22.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/317-323>

Ədalət Fəxrəddin oğlu Məmmədov
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Magistrant
ed.memmed@gmail.com

DİVARA BƏRKİDİLMİŞ DÖNƏN KRANIN ARABACIĞININ HƏRƏKƏT MEXANİZMİNİN DİNAMİK TƏDQIQI

Xülasə

Divara bərkidilmiş dönən kran sənaye müəssisələrində, tikinti meydançalarında və başqa yerlərdə yük-boşaltma işlərində geniş istifadə olunur. İş zamanı kranın arabacığının hərəkət mexanizminin qərarlaşmayan hərəkətlər zamanı dinamik yüklərə məruz qalır. Bu zaman dinamik yüklər statik yüklərə nəzərən daha böyük qiymət alır. Həmçinin krandə yük asılarkən onun yellənməsi baş verir. Ona görə kranların dəqiqləşdirilmiş hesabı zamanı yükün rəqslərinin dəqiq qiymətləndirilməsi lazımdır. Bu məqsədlən arabacığının dinamik tədqiqi aparılmışdır.

Açar sözlər: kran, arabacıq, rəqs, hərəkət tənliyi, qüvvə, kütlə, sistem, diferensial tənlik

Adalat Fakhraddin Mammadov

Dynamic study of the mechanism of movement of the trolley of a revolving crane mounted on a wall

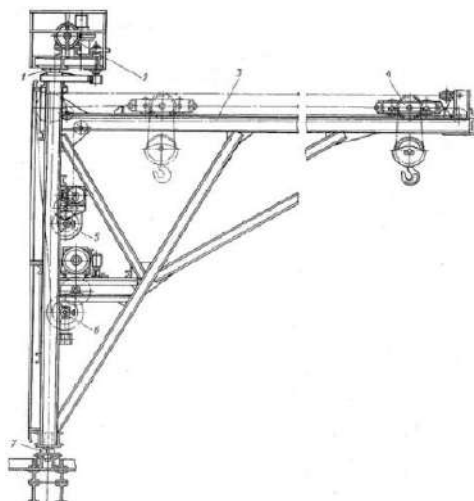
Abstract

The wall-mounted revolving crane is widely used in industrial enterprises, construction sites and other places for loading and unloading. During operation, the crane trolley is subjected to dynamic loads during unsteady movements of the moving mechanism. In this case, dynamic loads are more expensive than static loads. It also swings when the load is hung on the crane. Therefore, it is necessary to accurately estimate the load oscillations during the precise calculation of the cranes. For this purpose, a dynamic study of the wheelchair was conducted.

Key words: crane, trolley, dance, equation of motion, force, mass, system

Giriş

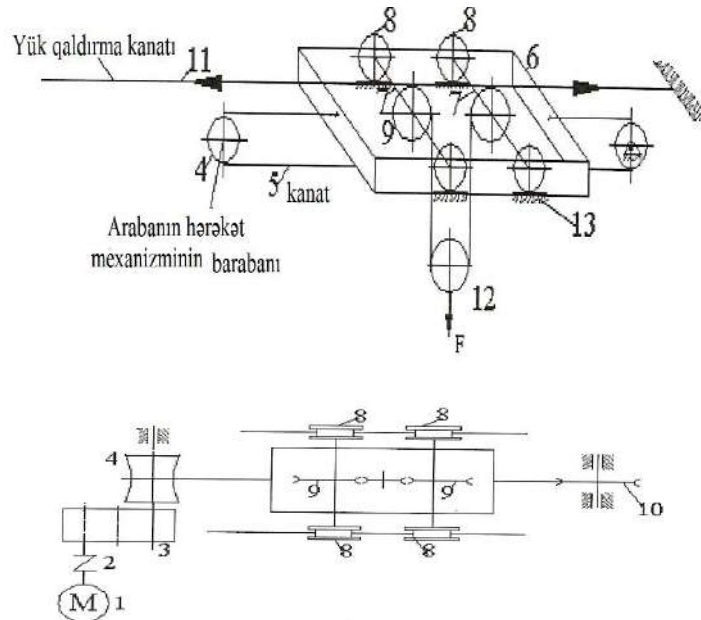
Divara bərkidilmiş arabacılıq dönən kranlarda qolun uzunluğun dəyişilməsi kranın üzərində qurulmuş arabacığının irəli-geri hərəkəti vasitəsilə ilə dəyişir. . Kranın metal konstruksiyasında yükqaldırma mexanizmi 6, arabacığının hərəkət mexanizmi 5, kranı döndərən mexanizm 2 və arabacıq 4 yerləşdirilmişdir. Üzərində yük götürən tərtibat asılmış arabacıq metal konstruksiyasının yuxarı tirində hərəkət edir. Yük arabacığı hərəkət təkərləri üzərində quraşdırılmış çərçivədən ibarətdir (şəkil 1).

Şəkil 1

Müsbət cəhət ondan ibarətdir ki, hərəkət mexanizmi arabacıqdan kənar qurulduğundan arabacığın çəkisi az alınır və yükün nəql olunması zamanı kranın gövdə hissələrini hərəkət etdirmək lazım gəlmir (Şəkil 2).

Arabacığın üstündə sürüşmə sürtünməsi yastıqlarında yükqaldıran po- lispastın blokları qurulur. Arabacıq hərəkət mexanizminin barabanına sarılan kanatla hərəkətə gətirilir. Barabanın əvəzinə bəzən kanatı hərəkətə gətirən qasnaqlardan da istifadə etmək olar

Şəkil 2: Arabacığın hərəkət mexanizmi

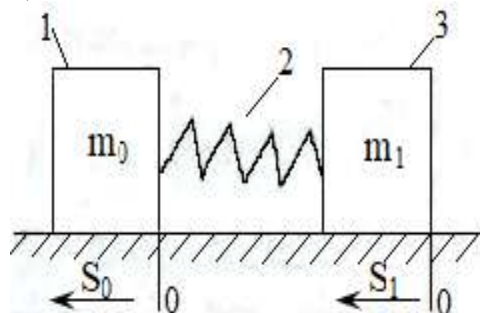
1- mühərrik; 2- mufta-əyləc sistemi; 3- silindirik reduktoru; 4- baraban; 5- arabacığın hərəkət kanatı; 6- arabacıq; 7- təkər və blok oxları; 8- təkərlər (4 ədəd); 9- yük blokları; 10- yönləndirici bloklar; 11- yük qaldırma kanatı; 12- qarmaq-blok sistemi; 13- relslər

Kranın arabacığının hərəkət mexanizminin qərarlaşmayan yəni işəsalma və dayandırma hərəkəti zamanı ona dinamik yüklər təsir edir. Kranın işə salanda və ya dayandıranda hərəkət edən kütlələr qiymətcə böyük olduğuna görə dinamik yüklər statik yükə nisbətən daha böyük qiymət ala bilər.

Kranın arabacığının hərəkət mexanizminin qərarlaşmış hərəkət tezliyində, xüsusi tezliyinə nisbətən az olan burulma rəqsləri də baş verə bilər. Buna görə də sistemin xüsusi rəqslər tezliyi məcburi rəqslər tezliyinə bərabər olur.

Kranda yük kanatdan asılarkən, hərəkət vaxtı onun yellənməsi baş verir. Bu səbəbdən arabacıqların hərəkət mexanizmlərinin qeyri-bərabər hərəkət etməsinə, kranların elementlərinin əlavə yüklərə məruz qalmasına və qeyri-normal istismar olunmasına səbəb ola bilər. Ona görə də kranların dəqiqləşdirilmiş hesabı zamanı yükün rəqslərinin effektini qiymətləndirmək əsas əhəmiyyət kəsb edir.

Kranın hərəkət mexanizmində maksimum ətalət momenti yaradan mufta ilə mühərrikin lövbəri və kranın hərəkət edən hissələridir. Mexanizmdə olan ötürmələr (vallar, dişli çarxlar və s.) çox vaxt kiçik ətalət momenti yaradır. Ona görə də arabacığın hərəkət mexanizminə elastik bəndlə birləşdirilən iki kütlə kimi də baxmaq olar (şəkil 3).

Şəkil 3. Arabacığın hərəkət mexanizminin çevrilmiş sxemi.

Şəkildə elektrik mühərrikin valı ilə birləşən hissələrin gətirilmiş ətalət momenti J_1 və kütləsi m_1 (3) həm də kranın hərəkət edən hissələrinin gətirilmiş kütlələri m_0 (1) və ətalət momenti J_0 göstərilib.

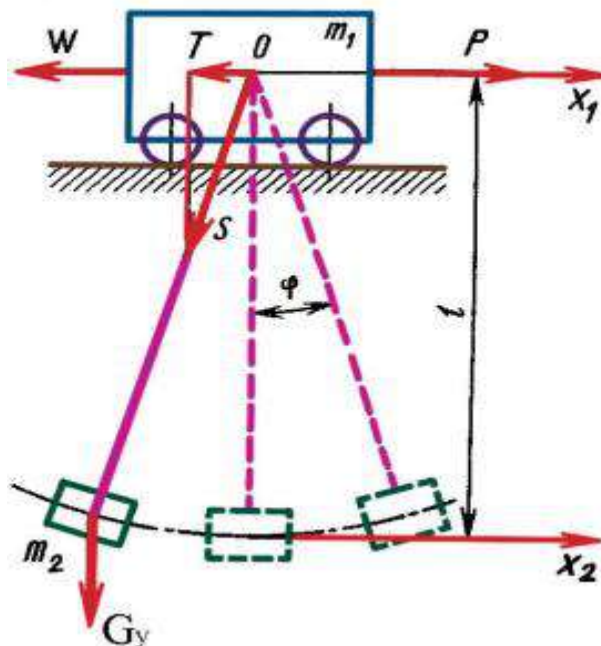
Mexanizmin mühərrikinə işə saldıqda və ya dayandırdıqda əvvəlcə onun $m_1(J_1)$ kütləsi hərəkətə gəlir və dayanır. Sonra qüvvənin (momentin) bir hissəsi elastik elementli ötürmə mexanizminin sayəsində işə salma və ya dayandırma vaxtı $m_0(J_0)$ kütləsinə verir və bu qüvvə onu öz hərəkətini (2) dəyişməyə məcbur eləyir. m_1 və m_0 (J_0 və J_1) kütlələrinin hərəkəti sinxron olmadığı səbəbdən hərəkəti verən bəndin elastikliyi nəticəsində ötürmədəki yükün qiyməti də dəyişəcək.

Bu sistemi əgər yüksək dərəcədə sərt olduğunu qəbul etsək, onları xüsusi rəqslər tezliyi yüksək olan sistemə daxil etmək lazımdır. Belə sistemdə dinamik yükün ən böyük qiymətini, ona təsir edən vaxta görə dəyişən xarici qüvvələrə sabit qüvvələr kimi baxmaq olar.

Hərəkət mexanizmi pilləli və ya pilləsiz işə salına bilər. Hazırda kranların əksəriyyəti pilləli işə salınır.

Yükün rəqsi yellənmə tezliyi kranın elastiki rəqslərində asılı ola bilmir. Hesablamanı sadələşdirmək üçün hərəkət mexanizminin transmissiyasının mütləq sərt qəbul olunmuş sxemə görə yerinə yetirmək lazımdır. Hərəkət mexanizminin transmissiyasının dinamik hesablanması zamanı kanatdakı üfüqi təşkilədiçi qüvvələrin dəyişməsinə mütləq sərt kranın hesablanması sxeminə görə təyin etmək olar. Bu üsul sayəsində kranın dinamik sistemi üçün tərtib olunmuş hərəkət tənliklərinin sayını azaltmağa imkan verə bilər.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq hərəkət mexanizminin dinamikasına təsirini qiymətləndirmək üçün hesablama sxemi kimi, iki kütləli sadə bir sistem qəbul edirik (şəkil 4).

Şəkil 4.

Bu sistem üçün ilkin göstəricilər aşağıdakılar qəbul edilir:

m_2 – yükün kütləsi;

m_1 – arabacığın və hərəkət mexanizmin bütün fırlanan hissələrinin, arabacığın irəlimə hərəkətinə gətirilmiş kütləsi;

x_1 – m_1 kütləsinin üfüqi istiqamətdə yerdəyişməsi;

x_2 – arabacığa uyğun olaraq yükün üfüqi mütləq yerdəyişməsi;

φ – yük asqısının şaquli oxa nəzərən maillik bucağıdır.

l – yükün asqısının uzunluğudur;

W – arabacığın hərəkətinə qarşı yaranan müqavimət qüvvəsi;

P – arabacığa təsir edən hərəkətverici qüvvədir.

Yük asqısının uzunluğu dəyişməz qalan kiçik rəqsi tezliyə malik olan ($\sin \varphi \approx \varphi$) sistemi nəzərdən keçirək. Bu ehtimali nəzərə alaraq $x_2 = x_1 + l\varphi$ qəbul etsək, bu zaman yük asqısındakı gərilmə qüvvəsi aşağıdakı kimi təyin olunur.

$$S = m_2 g = G_y$$

$$S = 5 \cdot 10 = 50 \text{ kN}$$

Asqıdakı gərilmə qüvvəsinin üfüqi proyeksiyası belə təyin olunur:

$$T = S\varphi = m_2 g \frac{x_2 - x_1}{l}$$

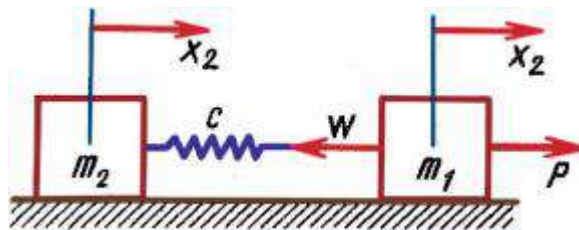
Arabacığın hərəkət tənliyi isə:

$$m_1 \ddot{x}_1 + \frac{m_2 g}{l} (x_1 - x_2) = P - W \quad (1)$$

Yükün üfüqi istiqamətdə hərəkət tənliyi aşağıdakı kimidir:

$$m_2 \ddot{x}_2 + \frac{m_2 g}{l} (x_1 - x_2) = 0 \quad (2)$$

m_2 kütləli yükün dayaq müstəvisi üzərində sürtünməsiz sürüşməsi dinamik sxemini nəzərdən keçirək (şəkil 5).

Şəkil 5.

Bu sistemə görə hərəkət tənliyi:

$$m_1 \ddot{x}_1 + c(x_1 - x_2) = P - W$$

$$m_2 \ddot{x}_2 + c(x_1 - x_2) = 0 \quad (3)$$

(3) ifadəsini (1) və (2) ifadələri ilə müqayisə eləsək, burda alınır ki, əgər yayın sərtliyi $c = \frac{m_2 g}{l}$ qəbul edilərsə, ona görə bu ifadələr oxşar ifadələr olurlar. Bu ifadələr də belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, rəqsi hərəkət edən yükün arabacığa dinamik təsiri, sərtliyi $c = \frac{m_2 g}{l}$ olan yayın köməyiylə arabacığa bərkidilən m_2 kütləli yükün dinamik təsirinə oxşardır. Oxşarlıq nəticəsində, yellənən yükün əyani şəkildə təsirini qiymətləndirmək mümkündür. $x_2 > x_1$ olarsa, yellənən yük hərəkətverici qüvvəyə təsir edir. Əgər $x_2 < x_1$ olarsa, onda yellənən yük arabacığın hərəkətinə qarşı yaranan müqavimət qüvvəsini artırır.

Yükün hərəkət edən asqı nöqtəsinə nəzərən hərəkətini nəzərdən keçirək. Onda aşağıdakı şərtləri qəbul edək.

$$P = const \quad \text{və} \quad W = const$$

Bunun üçün əvvəlcədən (3) ifadəsinin birinci tənliyini m_2 -yə vuraq, sonra ikinci tənliyi isə m_1 -ə vurub, birinci ifadədən ikincinin çıxaraq və aşağıdakı ifadə alıraq:

$$\ddot{x} + \omega^2 x = \frac{P - W}{m_1}$$

x - yükün asqı nöqtəsinə nəzərən üfüqi yerdəyişməsidir, $x = x_1 - x_2$ olur;

ω - yükün rəqs tezliyidir, aşağıdakı kimi təyin edilir

$$\omega^2 = c \frac{m_1 + m_2}{m_1 m_2}$$

Tənliyi sıfırıncı başlanğıc şərtə görə həəl etsək, onda aşağıdakı tənlik alınır

$$x = \frac{(P - W)l}{g(m_1 + m_2)}(1 - \cos \omega t) \quad (4)$$

Bu halda yükün yellənməsinin amplitudası aşağıdakı kimi olur:

$$A = \frac{(P - W)l}{g(m_1 + m_2)} = \frac{(78,13 - 1977,93)2,5}{10(800 + 50000)} = -0,009$$

və yaxud

$$\frac{A}{l} = \frac{P - W}{g(m_1 + m_2)}$$

Sonuncu ifadədən görünür ki, sabit yükün təsiri altında olan arabacıq işə düşdüğü zaman yükün nisbi rəqsləri, yük aşqısı bir qədər maili vəziyyətdə olanda baş verir. Maillik γ bucağına əsasən təyin olunur. Həmin maillik bucağı aşağıdakı tapılır.

$$\gamma = \frac{A}{l}$$

Kranda arabacıq hərəkət edərkən yükün rəqslərinin tezliyi $\omega = \sqrt{\frac{g(m_1 + m_2)}{m_1}}$, arabacıq hərəkət

etməyəndə, yükün sərbəst rəqslərinin tezliyindən $\sqrt{\frac{g}{l}}$ böyük olur.

Arabacığa təsir edən horizontal qüvvə (4) ifadəsinə əsasən aşağıdakı qanun ilə dəyişir.

$$T = -T_a(1 - \cos \omega t)$$

burada T_a - horizontal qüvvənin amplitud qiymətidir

$$T_a = \frac{(P - W)m_2}{m_1 + m_2}$$

Horizontal qüvvənin qiyməti $T_{\min} = 0$ -dan

$$T_{\max} = -\frac{2(P - W)m_2}{(m_1 + m_2)} = -\frac{2(78,13 - 1977,93)50000}{800 + 50000} = 3739,8 \text{ kN -a qədər dəyişir.}$$

(1) və (4) tənliklərində görüldüyü kimi, sürətlənmə zamanı arabacıqın təcili harmonik qanuna görə

dəyişir. Burada görüldüyü kimi $\ddot{x}_{1\max} = \frac{(P - W)}{m_1} = \frac{73,13 - 1977,93}{800} = -2,381$ -dan

$$\ddot{x}_{1\max} = \frac{2(P - W)^2 m_2}{m_1^2 (m_1 + m_2)} = \frac{2(78,13 - 1977,93)^2 \cdot 50000}{800^2 (800 + 50000)} = 11,1 \text{ -a qədər dəyişə bilər.}$$

Maddi M nöqtəsi F qüvvəsi təsiri altında hərəkət edərsə bu zaman maddi nöqtənin bir hərəkət tənliyi olacaqdır:

$$x = f(t)$$

Odur ki, düz xətt düz xətt üzrə hərəkət edən maddi nöqtənin yalnız bir diferensial tənliyi vardır.

$$m \frac{d^2 x}{dt^2} = F_x \quad (5)$$

F_x maddi M nöqtəsinə təsir edən F qüvvəsinin və ya qüvvələrin əvəzləyicisinin x oxu üzərində olan proyeksiyasıdır.

Maddi nöqtəyə təsir edən qüvvə ümumi halda zamandan, məsafədən və sürətdən asılı ola bilər.

$$F_x = F_x(t, x, v_x)$$

Bu ifadəni (5) tənliyində yerinə yazsaq, alırıq:

$$m \frac{d^2 x}{dt^2} = F_x(t, x, v_x)$$

Bu diferensial tənliyin ümumi halda inteqrallanma üsulu yoxdur, ancaq xüsusi hallarda həll olunur.

İndi maddi M nöqtəsinin məsafədən asılı olan F qüvvəsinin təsiri altında hərəkət etməyini nəzərdən keçirək, yəni $F_x = f(x)$. Onda nöqtənin hərəkətinin diferensial tənliyi bu şəkildə yazılır:

$$m \frac{d^2 x}{dt^2} = f(x) \quad (6)$$

Bu diferensial tənliyi həll etmək üçün əvəz etmədən istifadə olunur.

$$\frac{dx}{dt} = v_x, \quad \frac{d^2 x}{dt^2} = \frac{dv_x}{dt} \cdot \frac{dx}{dx} = v_x \frac{dv_x}{dx} \quad (7)$$

Bu ifadəni (6) tənliyində yerinə yazsaq,

$$m v_x \frac{dv_x}{dx} = f(x)$$

buradan dəyişənlərə ayırısaq:

$$m v_x dv_x = f(x) dx$$

Bu tənliyi inteqrallasaq, alırıq:

$$\frac{m V_x^2}{2} - \frac{m V_{0x}^2}{2} = \int_{x_0}^x f(x) dx$$

Buradan $\int_{x_0}^x f(x) dx = \phi(x)$ ilə işarə etsək, onda

$$v_x = \pm \sqrt{v_{0x}^2 + \frac{2}{m} \phi(x)}$$

Bu ifadədə $v_x = \frac{dx}{dt}$ qiymətini yerinə yazsaq:

$$\frac{dx}{dt} = \pm \sqrt{v_{0x}^2 + \frac{2}{m} \phi(x)}$$

Dəyişənləri ayıraraq, yazı bilərik:

$$\frac{dx}{\pm \sqrt{v_{0x}^2 + \frac{2}{m} \phi(x)}} = dt$$

Bu ifadəni inteqrallasaq onda alırıq:

$$\int_{x_0}^x \frac{dx}{\pm \sqrt{v_{0x}^2 + \frac{2}{m}\phi(x)}} = dt$$

İnteqrallama əməliyyatını aparsaq, x və t kəmiyyəti arasında bir asılılıq alarıq ki, oradan nöqtənin $x=f(t)$ hərəkət tənliyini taparıq.

Nəticə

Nəticədə yük ilə birlikdə sürətlənmə vaxtı təkərlərin ən çox yerində fırlanma təhükəsi, arabacığın işə salanda lap əvvəlində baş verir. $2\pi / \omega$ zaman müddəti keçdikdən sonra proses yenidən təkrar olunur.

Ədəbiyyat

1. B.B.Əhmədov, Ə.M.Nəcəfov, Yükqaldıran maşınlar, Bakı 2014
2. Ə.H.Kərimov, Yükqaldıran maşınlar və liftlər, Bakı 2006
3. Ə.İ.Abdullayev, Yükqaldıran maşınlar, Bakı 2002
4. N.B.Qədirov, Nəzəri mexanika kursu, Bakı 1997
5. Z.H.Kərimov, Maşın hissələri və yükqaldırıcı-nəqlədicisi maşınlar, Bakı 2002
6. S.M. Miriyev, Yükqaldıran və nəqliyyat maşınlarının kurs layihəsi, Bakı 1980
7. Y.Axundzadə, Qaldırma-nəqliyyat maşınları, Bakı 1973
8. R.Ə.İskəndərov, Nəzəri mexanika, Bakı 2021
9. N.H.Ağayev, L.M.Zeynalov, Metal konstruksiyaları, Bakı 2008
10. A.H.Abdullayev, R.K.Məmmədov, M.H.Güməyev, Maşın detalları və konstruksiyatməninin əsasları, Bakı 2002
11. Ə.Həsənov, Maşın hissələri, Bakı 1970
12. F.N.Yusubov, İnşaat maşınları və avadanlıqları, Bakı 2005

Rəyçi: tex.ü.f.d.dos .Ə.Kərimov

Göndərilib: 14.02.2022

Qəbul edilib: 20.03.2022

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Sevinc Yusif qızı Məmmədova Reklam mətnlərində neologizmlər	7
Ramazan Əzizxan oğlu Eyyubov, Tamam Sahib qızı Qurbanova, Cansu Fəxri qızı Həmidli, Günel Namikovna Nağıyeva İbtidai siniflərdə vaxtın ölçülməsinin öyrədilməsi	13
Ülvi Mədət oğlu İsmayılov, Aytəkin Oktay qızı Qurbanova, Ebru Nihat qızı Oğuz Daxili, xarici və inzibati amillər kontekstində müəllimlərin motivasiya ölçmə vasitəsinin doğruluğu və etibarlılığının təhlili	20
Nasiba Ergashevna Sabirova South and north Khorezm epic schools	26
Xumar Elham Ələkbərova XXI əsr ictimai-siyasi reallıqları misirlilərin “taksi söhbətləri”ndə	32
Ramazan Əzizxan oğlu Eyyubov, Rəşad Etiqad oğlu Cabbarlı İbtidai siniflərdə ölçü elementlərinin həyatla əlaqəli məsələlərdə tətbiqi	37
Sevda Pırəli qızı Abulova, Aida Qafur qızı Mamedova, Tamilla Elmar qızı Muradova, Dilarə Məmməd qızı Məmmədova Riyaziyyatın ibtidai kursunda həndəsi fiqurların perimetr və sahəsinin öyrədilməsi	43
Xatirə Tacəddin qızı Qurbanova, Əfsanə Ulduzxan qızı Məmmədova, Elmira Elşən qızı Qəmbərova, Nigar Emin qızı Hüseynova İbtidai siniflərdə hərəkətə aid məsələlərin öyrədilməsi	51
Nuranə Marif qızı Cəfərova Xarici dilin tədrisində motivasiyanın formalaşmasına təsir edən xüsusi şərtlər	58
Nilufər Şahhüseyn qızı Ağayeva, Leyla Etibar qızı Musazadə Naxçıvan xüsusi təyinatlıları İkinci Qarabağ Müharibəsində	63
Aynurə Oqtay qızı Binnətova, Leyla Arif qızı Quliyeva, Nigar Samir qızı Dilanova İbtidai siniflərdə məsələ həllinə modelin tətbiqi	68
Nuranə Marif qızı Cəfərova Müstəqil işin təşkili zamanı xarici dilin tədrisinə müasir yanaşmalar	76
Günel Vahid qızı Əkbərova, Zəhra Nurbala qızı Abdullayeva, Nəzrin Zaur qızı İsmayılova, Nailə Nəcəf qızı Baxşiyeva İbtidai siniflərdə hesab məsələlərinin həllinin öyrədilməsi	80
Gülnarə Adil qızı Kazımova Uşaq ədəbiyyatına klassik irsin təsiri	88
Ülkər Ələvsət qızı Qurbanova Ailədəki emosional vəziyyətin körpələrdə psixoloji müdafiə mexanizminin formalaşmasına təsiri	94
Firuzə Müşfiq qızı Qarayeva Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində konstitusiyə qanunvericiliyi konstitusiyə hüququnun mənbəyi kimi	99
Şəms Əfqan qızı Umudova Milan Kunderanın “Dözülməz yüngüllüyü olan varlıq” əsəri	104
Aynurə Fərman qızı Həsənova Maliyyə mühəndisliyi ilə süni intellekt arasındakı əlaqə	111
Leyla Ramiz Mammadova The historical review of united nations on the forming of the international court of justice	116
Süleyman Cavanşir oğlu Süleymanov Yoxsulluq cəmiyyətdə problem və inkişafı şərtləndirən amil kimi	121

Türkan İlqar qızı Rəhimli	
Psixosomatik pozuntuların yaranmasına mobbinqin təsiri	127
Javanshir Nariman Seyidov	
Establishment and development process of the European court of human rights	132
Roza Sadin Esgerzade	
General principles of human and civil rights within the European Union	137
Afaq Xankərəm qızı Qaralı	
İngilis dilinin öyrənilməsində kommunikativ təlim metodu	142
Nərgiz Nazim qızı Talışinski	
Principles of active learning in the modern education system	147
Kamil İlqar oğlu Dəmirli	
Online müqavilə bağlanılmasında nəzərə alınan mühüm şərtlər	152
Elşən Valeh oğlu Muxtarlı	
Covid-19 pandemiyası şəraitində dünyada iqtisadi fəaliyyət sahələrinin mövcud vəziyyətinin təhlili	157
Afərim Zülqənir qızı Mövsümova	
Şəxsiyyətin formalaşmasında pedoqoji proseslərin təşkili və vəhdəti	163
Səidə Yasın qızı Hüseynova	
Xarici dilin qrammatikasının tədrisi zamanı yaranan problemlərin müqayisəli təhlili	169
Aydan Sabit qızı Məmmədova	
Müasir ingilis dilində variativliyin müqayisəli təhlili və istifadə metodikası	174
Saida Zahir Mirishova	
The concept of civil law and its conceptual basis	179
Arzu Hafiz qızı Ağakışiyeva	
Turist statusunun beynəlxalq və daxili qanunvericilikdə təsbit olunmuş əsas hüquqi elementləri	184
Şükran Ehtiram oğlu Əliyev	
Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində turizmin maliyyələşdirilməsinin prioritet istiqamətləri	189
Aslan Ziya oğlu Aslanov	
Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat daşımalarının müasir vəziyyətinin təhlili	195
Tural Namiq oğlu Əfəndiyev	
MDB ölkələrində konstitusiyaya nəzarətinin müqayisəli təhlili	205
Gülşən Fərhad qızı Aşurova	
Ailə yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında travma mənbəyi kimi	211
Kamila Eldar Hasanaliyeva	
Peculiarities of the budget policy within the pandemic period	216
Ömər Taleh oğlu Allahverdiyev	
Qaçqınların hüquqi rejimi – milli və beynəlxalq hüquq təcrübəsində hüquqi və real vəziyyəti	222
Kamil İlqar oğlu Dəmirli	
“Mülkiyyətin toxunulmazlığı” anlayışının fəlsəfi konseptdə təhlili	227
Mirpaşa İlqar oğlu İlyasov	
Müasir dövrdə Böyük Britaniyanın xarici siyasəti	232
Təhminə Dağıstan qızı Muxtarlı	
Dilçiliyin yaranması və inkişafı ən qədim zamanlardan günümüzədək	237
Türkan İlqar qızı Rəhimli	
Mobbinqlə mübarizə üsulları	243
Müjgan Əli qızı Hüseynova	
“Təhsilin keyfiyyəti” anlayışı və qiymətləndirmənin keyfiyyətin idarə olunmasının elementi kimi	249
Ayan Vüqar qızı Mənfəfova	
Azərbaycan Respublikası konstitusiyasının və konstitusiyaya quruluşunun xarici ölkələr ilə ortaq cəhətləri və müqayisəli təhlili	254
Nərmin Azər qızı Abuzərli	
Dopinqlə mübarizə sahəsində beynəlxalq mexanizmlər və Azərbaycan Respublikası	258
Elmar Muxtar Şəmsiyev	
Maliyyə sisteminin dövlət tənzimlənməsi	264

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Şahlar Mahmud oğlu Babayev, Rizvan Rəhman oğlu Abdullayev, Qamət Nazim oğlu Abulov, İntiqam Hüseyn oğlu Əliyev Səpin zamanı lifli pambıq çiyidlərinin dərmanlanması üçün texniki vasitələrin işlənməsi və tədqiqi	269
Shahla Ramazan Safarova Obtaining ethylene by the method of oxidative dimerization of methane	277

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

Famil Hüseyn oğlu Məmmədov, Milana Yaqub qızı Orucova Simsiz lokal şəbəkələrində verilənlərin ötürülməsi prosesinin analizi	282
Ümidə Xosrov qızı Əliyeva Beynəlxalq standartların tələbləri əsasında qida sənayesi tullantılarının ətraf mühitə zərərli təsirinin azaldılması yolları	291
Qismət Mehman oğlu Əliyev Simsiz şəbəkə interfeysləri ilə məlumat ötürülməsi sistemlərində ləngimənin ölçülməsinin seçilmiş üsulları	296
Yusif Firdovsi oğlu Məmmədov İşğaldan azad olunmuş Qarabağ ərazisi və ətraf yeddi rayonda avtoservis təşkili xüsusiyyətləri	304
Qismət Mehman oğlu Əliyev Klaster əsaslı simsiz sensor şəbəkələri üçün səmərəli və təhlükəsiz məlumat ötürülməsi	309
Ədalət Fəxrəddin oğlu Məmmədov Divara bərkidilmiş dönmə kranının arabacığının hərəkət mexanizminin dinamik tədqiqi	317

İmzalandı: 17.04.2022
Kağız formatı : 60/84
H/n həcmi: 40,7 ç.v.
Sifariş: 518

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Redaksiya ünvanı: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

